॥ श्रीः ॥

द्वितीयाध्यायप्रारम्भः ॥

प्रथमः पादः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥१॥

वृत्तानुवादपूर्वकं समन्वयनिरूपणानन्तरमविरोधनिरूपणे विषयविषयिभावं सम्बन्धं प्रयोजकमाह—प्रथमेऽध्याय इत्यादिना द्वितीयोऽध्याय आरभ्यत इत्यन्तेन । पूर्वाध्याये अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म वेदान्तैः प्रतिपाद्यत इति सप्रपञ्चं निरूपितम् । तदिह स्मृत्यादिविरोधोद्भावनेनासङ्गतमित्याशङ्क्य समर्थ्यते । अतस्समन्वयाध्यायार्थस्याविरोधाध्यायार्थं प्रति विषयत्वम् । न च विषयपरिज्ञानं विना साङ्गत्येन आक्षेपः समाधानं वा सम्भवतीति पूर्वापरीभावो द्रष्टव्यः । तदाह—इदानीं स्वपक्ष इति । स्मृतिन्यायविरोधपरिहार इति प्रथमपादार्थो दर्शितः । प्रधानादिवादानामित्यनेन द्वितीयपादार्थः । प्रतिवेदान्तं चेति तृतीयतुरीयपादार्थः । युक्त्यपेक्षया स्मृतीनामभ्यर्हितत्वात् तद्विरोध एव प्रथमं परिहृत इत्याह—तत्र प्रथमं तावदिति । चोदनादिलक्षणेनेति । चोदना विधिः । आदिपदेन मन्त्रार्थवादौ गृह्येते । स्मृतीनां चोदनापेक्षितार्थसमर्पकत्वं च विप्रकीर्णानामस्फुटार्थानां चोदनानामर्थमाकलय्य स्फुटतया समर्पणमेव । न हि तथाविधार्थसङ्ग्रहं विना आधुनिकानामनुष्ठानं पर्यवस्यति । कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्य इति । अयं भावः—श्रुत्या हि ब्रह्मोपादानं प्रतिपाद्यते । न च तत् साङ्ख्यस्मृत्या बाधितुं युक्तम् । स्मृतयो हि पुरुषवचनरूपा अलौकिकेऽर्थे न स्वयमेव प्रमाणम्, अपि तु श्रुतिमूलकतया । तत्र च श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे उपजीव्यतया श्रुतेस्स्मृत्यप्रामाण्यमेव युक्तम् । न च वाच्यं दुर्बलाया अपि स्मृतेर्बलवदाश्रयलाभे श्रुतिबाधकत्वम् । यथा 'क्षुते आचामे' दित्यादिस्मृतेः प-

दार्थाश्रयत्वात् श्रुतिप्रतिपन्नपदार्थधर्मभूतक्रमबाधकत्वम् , एवं प्रकृते दुर्बलाया अपि स्मृतेर्निरवकाशत्वरूपं बलमाश्रितायाः श्रुतिबाधकता भविष्यति । इदं च लोकेऽपि निर्धनतया दुर्बलोऽपि धार्मिकं राजानमाश्रितो न शक्यतेऽन्यैः धनिकैः प्रबलैः बाधितुमि' ति । यत्र द्वयोः प्रामाण्येन विप्रतिपत्तिः, तत्रैव सावकाशस्य निरवकाशेन बाधः । न हि निरवकाशेनापि वञ्चकवचनेन सावकाशमपि प्रामाणिकपुरुषवचनमन्यथा नीयते । न च 'क्षुते आचामेदि' त्यादावपि स्मृतिवशेन श्रौतार्थबाधः । तत्र विरोधाभावात् । क्रमो हि श्रौतस्मार्तनित्यनैमित्तिकसकलपदार्थपर्यालोचनयैव कल्प्यते । तत्र स्मृत्या मध्ये क्षुते निमित्ते विधीयमानमाचमनमनुसन्धायेत्थं कल्प्यते—वेद्यादीनां यथाश्रुतक्रमो योऽवगतः, स निमित्ताभावदशायां, निमित्ते तु सति तद्घटित एव । सर्वपदार्थप्राप्त्यनुसारेणैव क्रमस्य कल्पनीयत्वात् । 'भिन्ने जुहोति, स्कन्ने जुहोती' त्यादिश्रौतनैमित्तिकपदार्थस्थलेऽपीयमेव गतिः । ततश्च स्मार्तपदार्थप्राप्त्यनुसन्धानात् प्राक् कस्य चित् क्रमस्याक्लृप्तत्वात् न तत्र क्रमविरोधः । इह तु साङ्ख्यस्मृतेः प्रामाण्यं प्रत्येव विप्रतिपत्तेः कथं निरवकाशयापि तया श्रुतेरन्यथानयनम् । साङ्ख्यस्मृतिप्रामाण्यं संरक्षणीयमिति निर्बन्धकारणाभावात् । न च साङ्ख्यस्मृतेरपि वेदवदपौरुषेयत्वमिति वाच्यम् । स्पष्टपौरुषेयत्वस्मरणेन तथाकल्पनाया एवाप्रसरात् साङ्ख्यैस्तथानभ्युपगमाच्च । अतः कथं साङ्ख्यस्मृत्यनुसारेण श्रुतेरन्यथानयनमिति पूर्वपक्षः क्रियत इति । भवेदयमनाक्षेप इति । अयमर्थः—न वयं साङ्ख्यस्मृत्यनुसारेण वेदार्थो बाधनीय इति वदामः । अपि तु गहनो वेदार्थो न युष्मदुपन्यस्ताभिरीक्षतेर्नाशब्दमित्येवमादिभिर्युक्तिभिर्निर्णेतव्यः, अपि तु महर्षिप्रणीतस्मृत्यनुसारेणैव निर्णेतव्यः । 'वेदार्थो यस्स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेदपि । ऋषिभिः कथिते तस्मिन् का शङ्का स्यान्महात्मभिः ॥' इति वचनात् । यद्यपि गहनो वेदार्थोऽस्मदादिमींमांसकसम्प्रदायागतैर्न्यायैरवधारयितुं शक्यत एव । कथमन्यथा साङ्ख्यस्मृतिप्रणेत्रापि वेदार्थोऽवगतः । गहना अपि न्याया अविच्छिन्नसम्प्रदायाचार्यैरवगन्तुं शक्या एव । कथमन्यथा साङ्ख्यप्रणीतस्मृत्यर्थावगतिः । न्यायाश्च श्रुतिस्वारस्यानुरोधिनो भवन्ति, न साङ्ख्यस्मृतिः । अतः कथं साङ्ख्यस्मृत्यनुसारी वेदार्थो भवेदित्याशङ्क्योक्तं—परतन्त्रप्रज्ञास्त्विति । तथा च मन्दमतिसमाधानाय उपबृंहणानुसारेण वेदार्थे वक्तव्ये किं साङ्ख्यस्मृत्यनुसारेण वेदार्थो ग्राह्यः, उत मन्वादिस्मृत्यनुसारेणेति विचारोऽत्र क्रियते । अत एव भाष्ये प्राङ्मन्वादिस्मृतीनामेव सावकाशत्वं प्रतिपादितम् । सूत्रकृता सिद्धान्ते स्मृत्यन्तरानवकाश एवोद्भावितः । ऋषिं प्रसूतमिति । यः तं प्रसिद्धं ज्ञानैर्बिभर्ति पूरयति जायमानं च पश्येत्

अनुग्रहदृष्ट्या अनुग्रहेण ज्ञानिनं करोतीत्यर्थः। यः परमेश्वरः । यत्पदस्य 'एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन् यस्मिन् क्षेत्रे संहरत्येष देव' इति उत्तरमन्त्रे एतत्पदेन प्रतिनिर्देशो द्रष्टव्यः । एवमन्या इति । अत्र बहुवचनेन मन्वादिस्मृतीनां भूयसीनां बाधो भवेत् साङ्ख्यस्मृत्यनुसारेणोपबृंहणे क्रियमाणे । तथा च भूयोऽनुग्रहन्यायात् मन्वादिस्मृतीनामेवादरः कर्तव्य इति सूचितम् । तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमिति । अव्यक्तस्यानादित्वेऽपि वियदादिकार्याकारेण तदुत्पत्तिर्द्रष्टव्या । निष्कले परमात्मनि प्रलीयत इति । स्थौल्यावस्थापरित्यागेनेति शेषः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः । स परमात्मा मूलं कारणं शाश्वतिकः अनादिः । श्रुत्यनुसारिण्य इति । अनेन मन्वादिस्मृतीनां बहुत्ववत् श्रुत्यनुसारित्वमन्यत् प्राबल्यकारणमुक्तम् । विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति । 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गाये'दिति श्रुत्या सर्वौदुम्बरी वेष्टयितव्येति स्मृतिर्विरुद्धा । सा किं प्रमाणमप्रमाणं वेति संशये अष्टकादिस्मृतिवन्मूलभूतश्रुत्यनुमानसम्भवात् प्रमाणम् । न च वेष्टने सति स्पर्शासम्भवात् विरुद्धयोः श्रौतस्मार्तार्थयोः कथमनुष्ठानमिति वाच्यम् । व्रीहियववद्विकल्पसम्भवादिति पूर्वपक्षे स्मृतिवचनस्य श्रुतिविरोधे सति प्रमाणतया स्मृतिवचनम् अनपेक्षं. विरुद्धार्थकश्रुतिवचनानुसन्धाने सति मूलभूतश्रुत्यनुमानप्रतिबन्धात् असत्येव विरोधे मूलतया श्रुत्यनुमानात् । ततश्च वेष्टनस्मृतिवत् श्रुतिविरुद्धा कापिलस्मृतिरपि अप्रमाणम् । वासुदेवनाम्नस्स्मरणादिति । न च तावतापि कपिलशब्दार्थसन्देह एव भवेदिति वाच्यम् । 'ऋषिं प्रसूतमि' ति वचनं श्वेताश्वतरगतम् । तच्चाद्वितीयब्रह्मप्रतिपादनस्वरसमिति चमसाधिकरणे दर्शितम् । तथा च तेनाद्वैतानुयायी वासुदेवांशः कपिल एव प्रतिपाद्यत इति निर्धारयितुं शक्यम् । यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्भेषजमिति । नन्वत्र मनुशब्दो न स्मृतिप्रणेतृमनुपरः, अपि तु समष्टिमनोऽभिमानिहिरण्यगर्भपरः । 'मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यादि' ति विधेरयमर्थवादः । तद्विधेययोश्चर्चो'र्देवानां य इन्मनो यजमान यियक्षती' ति श्रवणात् देवमनोऽभिमानिहिरण्यगर्भप्रकाशकतावगम्यते । तथा च विधिगतस्य मानवी इति पदस्य मनुप्रकाशिके इत्यर्थपरत्वात् मनुपदस्य स्मृतिप्रणेतृमनुपरत्वे तदसम्भवात् । विधिगतस्य मनुपदस्य हिरण्यगर्भपरत्वे सति तदैकार्थ्याय 'यद्वै किञ्च मनुरवददि'त्यर्थवादगतस्यापि तस्य हिरण्यगर्भपरत्वमेव स्वीकर्तव्यमिति चेत्, उच्यते—अस्त्वृचो हिरण्यगर्भप्रकाशकता, तथापि विधिगतस्य तद्धितप्रत्ययस्य न प्रकाश्यप्रकाशकभावसम्बन्धपरत्वम् । अपि तु 'यद्वै किञ्च मनुरवददि'ति वाक्यशेषानुसारेण मनुना दृष्टे मानवी इत्यर्थ एवाश्रयणीयः । तथा च हिरण्यगर्भप्रकाशकयोरपि मनुसूक्तान्तर्गत्या मनुना दृष्टत्वसम्भवात् न क्लेशेन मनुश-

व्दो हिरण्यगर्भपरतया व्याख्येयः । नन्वेवमपि कथमेतत् मनूक्तीनां प्रामाण्यप्रतिपादनपरं भवेत् । भेषजत्वमात्रश्रवणात् । न च भेषजपदमेव लक्षणया प्रामाण्यपरमिति वाच्यम् । सन्दर्भविरोधेन लक्षणाश्रयणस्यानुचितत्वात् । 'यो ब्रह्मवर्चसकामस्स्यात्तस्मा एतं सोमारौद्रं चरुं निर्वपेदि'ति ब्रह्मवर्चसकामस्येष्टिं विधाय तत्राज्यं प्रोक्षणमित्यादीन्यङ्गानि ब्रह्मवर्चसफलार्थवादयुक्ततया विधाय 'अतिब्रह्मवर्चसं क्रियत इत्याहुरीश्वरो दुश्चर्मा भवितोरि'ति वाक्येन पुनरपि ब्रह्मवर्चसाधिक्यात् 'यजमानश्श्वित्री भवे'दिति फलमेव निन्दित्वा मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यादित्याम्नाय तथात्वे दोषनिर्घातो भवेदिति अनेनार्थवादेन प्रतिपाद्यते। 'यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्भेषज'मित्यत्र दुश्चर्मत्वरोगकीर्तनानुसारेण भेषजपदं यथाश्रुतमेवापेक्षितमिति चेत्, इदं हि यथाश्रुतार्थत्वे अत्यन्तबाधितार्थकं भवेत् । न ह्याज्यादिषु प्रोक्षणत्वेन स्वीकृतेषु यजमानस्य श्वित्रित्वं मनूक्तीनां च रोगनिवर्तकत्वमित्यर्थस्सङ्गच्छते । अतः कृत्स्नोऽप्ययमर्थवादः मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यादि'ति विधेयस्तुत्यर्थः । तत्र च यद्वै किञ्च मनुरिति वचनस्यालम्बनीभूतेऽर्थे अत्यन्तासदर्थता माभूदिति मनूक्तीनां धर्मब्रह्मावबोधकतया यद्धितसाधनत्वं प्रसिद्धं, तदालम्बनीकृत्य अत्र भेषजत्वं कल्पितमिति स्वीकर्तव्यम् । अतो भवत्येतन्मनूक्तीनां प्रामाण्ये मूलमिति भावः । सर्वभूतेषु चात्मानं जीवरूपेण अन्तर्यामिरूपेण च सर्वभूतानि चात्मनि आरोपितानि पुरुषाणां शरीराणां यथैका योनिः पृथिवी भवति, सैव तेषां पारमार्थिकं स्वरूपं, तदात्मना च सर्वेषां शरीराणामेकत्वं यथा एवं सर्वेषां भोक्तृरूपाणां जीवानां पारमार्थिकस्वरूपभूतमेकं साक्षिणमाख्यास्यामि तव च मम च शिरः पाण्यादिमतः अन्तरात्मा भोक्ता अन्ये च ये देहिनो भोक्तारः, तेषां सर्वेषामपि साक्षिस्वरूपः शुद्धचैतन्यविग्रहः पारमार्थिकजीवः, एवमर्थपरत्वं च साङ्ख्यपक्षे जीवबहुत्वमुपक्षिप्य सिद्धान्ते जीवैकत्वस्यैव वक्तव्यतयोपक्रमात् ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥२॥

पष्ठस्यैवेन्द्रियार्थस्येति । इन्द्रियाणां हि शब्दादयः पञ्च विषयाः प्रसिद्धाः । षष्ठस्त्वसन् । एवं साङ्ख्यकल्पितानि महदादीन्यपि लौकिकवैदिकप्रमाणविधुरत्वात् न सन्त्येवेत्यर्थः ॥ २ ॥

इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥३॥

श्रोतव्यो मन्तव्य इति । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । श्रवणादीनां त-

दुपयोगितया योगत्वम् । त्रिरुन्नतमिति । स्वार्थे सुच् छान्दसः । त्रीणि शरीरमध्यग्रीवाशिरांसि उन्नतानि यस्मिन् शरीरे तत्तथा । तां योगमिति मन्यन्ते इति । अत्र तत्पदेन 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिमि'ति पूर्वमन्त्रार्थः परामृश्यते । विद्यामेतामिति । 'मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् । ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरि'तिवाक्यैकदेशोऽयम् । अतः सम्प्रतिपन्नार्थेति । योगशास्त्रस्य योगस्वरूपतत्साधनादिनिरूपणांशे प्रत्यक्षश्रुतिमूलतया प्रामाण्यस्यावश्यवक्तव्यतया प्रधानमेवोपादानम्, ईश्वरो निमित्तमित्यंशेऽपि श्रुतिमूलकतया प्रामाण्यं कल्पनीयम् । एकदेशाप्रामाण्ये कृत्स्नाया अपि अप्रामाण्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । योगशास्त्रस्य शिष्टपरिगृहीतस्याप्रामाण्यकल्पनाया अनुचितत्वात् इति पूर्वपक्ष्याशयः । अर्थैकदेशसम्प्रतिपत्तावपीति । प्रधानांशे प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन तदंशे योगशास्त्रस्य तात्पर्यकल्पने अंशान्तरे प्राप्तस्य प्रामाण्यस्य रक्षयितुमशक्यतया तदंशे यथाश्रुतार्थे तात्पर्यमेव नास्तीति कल्प्यते । तात्पर्याभावेऽपि तत्प्रतिपादनं तु परमात्मनोऽतिसूक्ष्मतया तस्मिन् सहसा चित्तस्य योजयितुमशक्यत्वात् प्रथमतस्तदुपयोगितया स्थूलविषयं योगं वक्तुं तत्तत्पूर्वपक्षप्रसिद्धान्येव प्रधानादीन्यालम्बनतयानूदितानि । तत्कारणमिति । 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामानि'ति पूर्वमन्त्रे परमात्मा प्रस्तुतस्तत्पदार्थः । वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं चेति श्रवणमननिदिध्यासनसमुदायस्साङ्ख्यपदार्थः । माण्डूक्यतापनीयाद्युक्तरीत्या केवलमेवोपासनं योगशब्दार्थः । ताभ्यामभिपन्नं विपरीकृतं साङ्ख्ययोगपदयोस्सामान्यश्रुतिरूपतया पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या कपिलश्रुतिवदेव श्रुत्यनुसारेण व्याख्यानोपपत्तेरिति भावः । **एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानीति** । अक्षपादादिप्रणीतसूत्राणि तेषामपि यदि प्रमाणादिनिरूपणद्वारा वेदार्थोपकारकतया प्रामाण्यं संरक्षणीयं, तदा परमाण्वादिषु तात्पर्यं नास्तीत्येव कल्पनीयमित्याह—तान्यपीति ॥ ३ ॥

॥ इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥२॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ।४।

इदानीमिति । एतत्सूत्रमारभ्यापादपरिसमाप्तेरिति शेषः । पूर्वाध्याये यत् ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमुक्तं, तत् वियदादिकं न ब्रह्मप्रकृतिकम् । ब्रह्मविलक्षणत्वादिति तर्केण बाधितं, न वेति सन्देहः । पूर्वत्र च स्मृतीनां प्रधानाद्यंशे मूलाभावेनाप्रमाणभूतानां दुर्बलतया वेदान्तार्थाबाधकत्वमुक्तम् । अत्र त्वनुमानस्य व्याप्तिपक्षधर्म-

तादिसत्त्वेन समूलत्वात् बाधकता भविष्यतीति प्रत्यवस्थीयत इति सङ्गतिः। अत्र विशेषव्याप्तिविवक्षायामविद्यादृष्टान्तः। यत् यद्विलक्षणं, तत् न तत्प्रकृतिकमिति सामान्यव्याप्तौ यथा हिरण्यविलक्षणो घटः न हिरण्यप्रकृतिक इत्यादिर्दृष्टान्तः। नन्विति। यत इत्यर्थः। परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्तरावकाशोऽस्तीति। ननु, परिनिष्पन्नत्वं प्रमाणान्तरयोग्यत्वे अप्रयोजकम्। अन्यथा कार्यत्वमेव पाकादिदृष्टान्तेन प्रमाणान्तरयोग्यताप्रयोजकं किं न स्यादिति शङ्कासम्भवात्। तस्मात् वेदानुपजीविभिः प्रमाणान्तरैर्धर्मविषयकज्ञानाजननात् फलबलकल्प्या योग्यता फलाभावादेव नास्तीति निर्णीयत इति वक्तव्यम्। तत्तुल्यं सत्यज्ञानानन्दात्मके प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि। तथा च प्रमाणान्तरेण ब्रह्मण एवानवगमात् तदुपादानं न भवतीति कथं शङ्क्यत इति चेत्, उच्यते—सत्याद्यात्मकं ब्रह्मेति श्रुतितो निर्धार्य सालक्षण्य एवोपादानोपादेयभावस्य दृष्टत्वेन तावन्मात्रं न सम्भवतीत्याक्षेपोपपत्तेः। न च धर्मिग्राहकमानबाधः। धर्मिग्राहकसत्यादिवाक्यार्थाङ्गीकारेण तद्विरोधस्यैवाभावात्। एकवशेनेति। प्रबलैकवशेनेत्यर्थः। युक्तेः प्राबल्ये प्रधानभूतसाक्षात्कारसन्निकर्षमाह—दृष्टसाम्येन चेति। दृष्टः सपक्षः। तत्साम्येन साध्यवत्तया अदृष्टं पक्षं अनुमापयन्ति दृष्टसाधर्म्यादेवायमपि कदाचित् द्रष्टुं योग्य इति सम्भावनाद्वारा अनुभवसन्निकृष्टेत्यर्थः। सुखदुःखमोहान्वितमिति। शीतोष्णादिर्विषयः कदाचित् सुखाय, कदाचिद्दुःखाय, कदाचित् मूर्छादिसम्पादनद्वारा मोहायेति तेषां च सुखादिजनकत्वं स्वयंसुखाद्यात्मकत्व एव भवति। सुखदुःखमोहाश्च सत्त्वरजस्तमःपरिणामा एव। 'सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च। प्रमादमोहौ तमसो भवतो ज्ञानमेव च॥' इतिस्मृतेः। लोभो दुःखस्याप्युपलक्षणम्। तथा च त्रिगुणात्मकप्रधानसालक्षण्यात् प्रधानप्रकृतिकमेव वियदादिकमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः। ननु, जगतश्चेतनत्वेऽपि पुरुषोपकारकतास्त्वित्याशङ्क्य किं प्रकाशसम्पादनेनोपकारकता, उत स्वामिभृत्यन्यायेन। नाद्य इत्याह—न हि साम्य इति। द्वितीयं शङ्कते—नन्विति। नेति। कार्यकरणादेश्चेतनत्वे पुरुषवदेवोदासीनत्वापत्त्योपकारकता न स्यादिति तात्पर्यम्। श्रुतचेतनोपादानत्वोपपत्तये जगतोऽपि चेतनत्वं कल्प्यत इति 'तथात्वं च शब्दादि'ति सौत्रांशमवतारयन् शङ्कते—योऽपि काश्चादिति। मात्रभागप्रसिद्धिरपीति। यथा घटादेरङ्कुरादेश्च कृतत्वाविशेषेऽपि कृतत्वाकृतत्वविभागो विभावितत्वाविभावितत्वाभ्यां कृतत्वस्य, एवं चेतनाचेतनविभागोऽपि भविष्यतीत्यर्थः। तथात्वं च शब्दादिति प्रत्यक्षश्रुत्या जगतोऽचेतनत्वे प्रतिपादिते न श्रुतार्थापत्त्या चेतनत्वं कल्पयितुमुचितम्। श्रुतार्थापत्तिमपेक्ष्य श्रुतेः प्रबलत्वात्। एवमपि यदि प्रत्यक्षेण जगतश्चेतनत्वं

गृह्येत, तदा प्रत्यक्षोपोद्बलिता श्रुतार्थापत्तिरपि श्रुत्या बाधितुमशक्या स्यात् । न च तदस्तीत्यभिप्रायेणोक्तमनवगम्यमानमेवेति । न वयं श्रुतार्थापत्त्यैव केवलं जगतश्चेतनतां कल्पयामः । अपि तु प्रत्यक्षा श्रुतिरपि जगतश्चेतनतायामस्तीति । उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कते—नन्विति । ननु, 'मृदब्रवीदि'त्यादावपि न साक्षाच्चेतनत्वं श्रुतम् । अपि तु वक्तृत्वादिकं तल्लिङ्गमेवेत्याशङ्क्याह—ता आप ऐक्षन्तेति । न चात्र तेज आदिपदानि तत्तदभिमानिदेवतापराणीति वाच्यम् । महाभूतसृष्टिसमये देवतानां क्षेत्रज्ञरूपाणां शरीराभावेनेक्षणानुपपत्तेः तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ महाभूतसृष्टिकथनपरे न देवताविवक्षेति भावः । ते हेमे प्राणा इन्द्रियाणि अहं श्रेयसे अस्मासु कश्श्रेष्ठ इति स्वस्वश्रैष्ठ्याय विवदमाना ब्रह्म चतुर्मुखं निर्णयाय जग्मुः । ते प्राणाः वाचं वागिन्द्रियं असुरविजयायास्माकमुद्गात्री भवेत्यूचुः ॥ ४ ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द इति । पूर्वपक्षिणं प्रति कृतामाशङ्कामपवदन् पूर्वपक्षमेव द्रढयति, न तूत्तरसूत्रगततुशब्दवत् पूर्वपक्षमपवदतीत्यर्थः । सौत्रं विशेषपदं विभागपरतया व्याख्याय विशेषणपरतया पुनर्व्याचष्टे—अपि चेति । अनुगतिपदं व्याचष्टे—अनुगताश्चेति । वाग्भूत्वा वागभिमानिनी भूत्वा । प्राणसंवादवाक्यशेषे चेति । श्रैष्ठ्यावधारणार्थं प्रजापतिसकाशं गतानां प्राणानां यस्मिन् उत्क्रान्ते शरीरं पतति, स श्रेष्ठ इति प्रजापतिनोक्तानां मध्ये चक्षुरादिनिर्गमनेऽपि अन्धत्वादिकमेव प्राप्तं, न तु पातोऽभूच्छरीरस्य । मुख्यप्राणनिर्जिगमिषायां तु शरीरपातप्रसक्त्या तेषां निर्धारणमभूत् अयमस्मासु श्रेष्ठ इति । ततस्तस्मै चक्षुरादिभिः स्वस्वासाधरणगुणाः बलित्वेन कल्पिता इत्युपाख्यायते प्राणसंवादे । परस्या एव देवताया इति । यदीक्षत्यधिकरणोक्तरीत्या शङ्कक ईक्षतिधातोर्गौणत्वं नानुमन्यते, तदा तेज आदिपदान्येव ब्रह्मलक्षकाणि भविष्यन्तीति तात्पर्यम् । ननु, चक्षुरादिपदेषु देवतालक्षणा तेज आदिपदेषु ब्रह्मलक्षणा किमर्थमुपेयते । चक्षुरादीनामेव चेतनतामुपेत्य यथाश्रुतार्थ एव कुतो नोपेयत इति चेत्, उच्यते—चक्षुरादीनां चेतनत्वोपगमेऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धाचेतनत्वोपपत्तये अनुद्भूतं तदुपेयम् । न चानुद्भूतचैतन्यानां वक्तृत्वादिव्यवहार ईक्षणादिकं चोपपद्यत इति अवश्यं लक्षणोपेयेति नैतानि वाक्यानि तेषां चेतनतायां प्रमाणभूतानि ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥६॥

विलक्षणत्वेऽप्युपादानोपादेयभावदर्शनेन विलक्षणत्वहेतोः सामान्यव्याप्तिपक्षे व्यभिचारमाह—यदुक्तमित्यादिना । किञ्चिदचेतनं वृश्चिकादिशरीरं, आयतनभावं भोगायतनभावं, किञ्चिन्न गोमयादिकम् । पारिणामिक इति । गोमयपुरुपादीनां गन्धरूपादिकम् अन्यदेव केशनखवृश्चिकादीनां चान्यत् । अतो न प्रकृतिविकारयोस्सालक्षण्यम् । सत्तालक्षणस्वभाव इति । ननु, द्रव्यविभाजकधर्मेण सालक्षण्यं विवक्षितम् । सत्तायाश्च न तथात्वमिति चेत् न । पृथिवीजलादिषु द्रव्यं द्रव्यमिति प्रतीत्यभावेन पृथिवीत्वादीनां द्रव्यविभाजकताया एवासम्प्रतिपत्तेः । तथा परिभाषाभ्युपगमेऽपि द्रव्योपादेयतया गुणानामभ्युपगमात् नियमासिद्धेः । द्रव्यरूपकार्येष्वेवायं नियम इत्यभ्युपगमेऽपि जलोपादेये मुक्ताफले तृणाद्युपादेये वह्नौ च जलत्वपृथिवीत्वानभ्युपगमेनोक्तनियमासिद्धेः । न चाप्रयोजकम् । नियममुपेत्यापि लोकप्रतीतिविरुद्धं जलकाष्ठादिषु विद्यमानाः पृथिवीतेजोऽवयवा एव मुक्ताफलाग्न्योरुपादानभूता इति कल्पनमुचितम् । तृतीये तु दृष्टान्ताभाव इति । ननु, वियदादिकार्यं न ब्रह्मप्रकृतिकम् । अचेतनत्वादिति पर्यवसिते तृतीयकल्पे अविद्यैव दृष्टान्तोऽस्तीति कथं दृष्टान्ताभाव इति चेत्, अचेतनत्वमात्रे हेतौ घटेश्वरसंयोगे व्यभिचारः । द्रव्यत्वविशेषिते तु नाविद्यादृष्टान्तः । सिद्धान्ते ब्रह्मशक्तित्वेनाभिमताया अविद्याया अनादिधर्मतया आत्मत्वादिवदेव द्रव्यत्वानुपपत्तेः । अनादित्वेन सोपाधिकश्च । मन्मते सादेः सर्वस्य ब्रह्मप्रकृतिकतया न साध्याव्याप्तिः, पररीत्या तु नाविद्येति दृष्टान्तासिद्धिः । आगमविरोधस्त्विति । धर्मिग्राहकतया तद्विरोधिनोऽनुमानस्यानुत्थानात् । न च सत्यादिवाक्यस्य धर्मिग्राहकत्वेऽपि न तद्विरोध इति वाच्यम् । न हि सत्यादिवाक्यं सृष्टिवाक्यं विहाय स्वार्थसमर्पकम् । समभिव्याहृतपदानां सम्भूयकारितया सृष्टिवाक्यप्रतिपन्नजगत्कारणानुवादेनैव सत्यादिस्वरूपबोधनात् । तथा च जगदुपादानतयैव ब्रह्मसिद्धेः उपजीव्यागमबाधितानुमानस्य नावतार इति भावः । नैषा तर्केणेति । ब्रह्मविषया मतिस्तर्केणापनेया दूषणीया प्रापणीया वा न भवति । इयं विसृष्टिः इदं सृज्यमानं जगत् यतः उत्पन्नं तम् अद्धा अत्यन्तं को वेद को वा प्रावोचत् । स्वप्नान्तबुद्धान्तयोः स्वप्नजाग्रदवस्थयोः सम्प्रसादे स्वापे केवलस्य श्रुतिविरुद्धस्य । विभावनाविभावनाभ्यामिति । ननु, येन श्रुतार्थापत्त्या घटपटादीनां चैतन्यं कल्प्यते, तेन घटः प्रकाशते, घटः स्फुरतीत्यादिप्रतीत्यनुसारेण तदास्थेयम् । अन्यथा प्रत्यक्षश्रुत्या श्रुतार्थापत्तेर्बाधप्रसङ्गात् । न चेयं प्रतीतिः प्रकाश-

विषयत्वविषयेति वाच्यम् । प्रमाश्रये घटे जायमानायाः घटः स्फुरतीत्यादिप्रतीतेराश्रयत्वविषयतया क्लृप्ततया तत्समानाकाराया ज्ञानरूपप्रकाशावगाहिन्या अपि आश्रयताविषयताया एवोचितत्वात् । न च तथासति प्रमाश्रयत्वेनैव ज्ञानाश्रयत्वेनापि सर्वं सर्वस्य चक्षुरुन्मीलने सति भायादिति वाच्यम् । प्रमायां चक्षुरुन्मीलनस्येव चैतन्यात्मकस्फुरणे अभिव्यक्त्यर्थं वृत्तिविशेषस्यापेक्षितत्वात् । तद्वशेन प्रमातृविशेषे विषयविशेषावच्छिन्नस्फुरणावभासोपपत्तेः । तथा च घटादिषु चैतन्यस्य विभावितत्वेन कथमविभानमिति चेत्, उच्यते—जीवेषु यादृशं चैतन्यम् इच्छाप्रवृत्त्यादिप्रयोजकं, नैवं घटादिष्विति इदं वैषम्यं विभावनाविभावनाशब्देन विवक्षितम् । न चैवमप्युपादानस्य ब्रह्मणस्स्पष्टचैतन्यतया ततोऽस्पष्टचैतन्यानां घटादीनां कथमुत्पत्तिः । उद्भूतगुणकवस्तूपादेयानामप्युद्भूतगुणकत्वनियमादिति वाच्यम् । उद्भूतरूपादप्यग्नेरनुद्भूतरूपयोस्तुपतप्तवारिस्थतेजसोरुत्पत्तिदर्शनात् अप्रयोजिकां परिभाषामाश्रित्य तेजोगतानामनुद्भूतरूपाणामेवावयवानां तत्रोपादानत्वकल्पनमिति तु न न्याय्यम् ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥७॥

कार्यकारणयोरैक्ये ह्युत्पत्तेः प्राक् कारणसत्त्वे तदभिन्नस्य कार्यस्यापि सत्त्वावश्यम्भावेन सदेव कार्यमुत्पद्यत इति शक्यते । विलक्षणयोस्तूपादानोपादेयभावाभ्युपगमे वैलक्षण्यस्याभेदविरोधितया ऐक्यायोगात् उत्पत्तेः प्राक् कारणसत्त्वेऽपि कार्यसत्त्वस्य समर्थयितुमशक्यतया कथं सत्कार्यवाद इति शङ्का । परिहारस्तु न वयमुपादानोपादेययोर्ब्रह्मजडयोस्स्वरूपैक्यं वदामः, अपि तु उपादाने ब्रह्मणि कल्पितस्य प्रपञ्चस्य पारमार्थिकं स्वरूपं ब्रह्मैवेति ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वम् । तथा च उत्पत्तेः प्रागपि प्रपञ्चस्य पारमार्थिकं स्वरूपभूतं ब्रह्मास्तीत्येतावता सत्कार्यवाचोयुक्तिः । अतो न किञ्चिदनुपपन्नमिति ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

ननु, कार्यस्य प्रलये कारणेन संसृज्यमानत्वेऽपि यथा स्थितिदशायां संसृज्यमानमपि स्वधर्मैः कारणं न रूपयति, एवं प्रलयेऽपि न रूपयेदिति शङ्कां निराकर्तुं संसृज्यमानमिति पदस्यार्थमाह—अविभागमापद्यमानमिति । लयो ह्येकतापत्तिरिति स्वाप्ययसूत्रे निरूपितम् । तथा च स्थितौ तादात्म्याख्यस्वरूपसंसर्गमात्रेण स्वधर्मैः कारणस्यारूपणेऽपि प्रलये ऐक्यापत्त्या तथा स्यादेवेति भावः । ननु, प्रलये जगदेव नास्ति, कथं तद्धर्मैः ब्रह्म रूपितं भवेदित्यत आह—अपि चेति ॥८॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥९॥

नैवास्मदीय इति । अयं भावः—प्रलये कार्यानुवृत्तिः कारणांशो यो वर्तते, तस्यैवावस्थाविशेषोपाधिकभेदविलयनेन कारणैक्योपपत्तिः, कारणव्यापाराधीनानां अवस्थानां तु सूक्ष्मतापत्तिरेव । तथा च प्रलये वियदादीनां सूक्ष्मतापत्त्या तदनुस्यूतस्य सदाद्यंशस्यौपाधिकभेदप्रहाण्या ब्रह्मैकतापत्तावपि स्थूलावस्थानां वियदादीनां स्थितिसमये ब्रह्मतादात्म्यमिव प्रलये सूक्ष्मतापन्नानामपि तादात्म्यमेव, न तु ब्रह्मैक्यापत्तिः । अतो न कारणस्य कार्यधर्मैः प्रलये रूपणम् । नापि पुनर्विभागेनोत्पत्तौ काचिदनुपपत्तिरिति । अनन्यत्वेऽपीति । भेदेन परमार्थतः कार्यस्वरूपाभावेऽपीत्यर्थः । कार्यस्य पारमार्थिक आत्मा अधिष्ठानं कारणमेव, न तु कारणस्य पारमार्थिकमधिष्ठानं कार्यमित्यर्थः । ननु प्रलये ऐक्याभावेऽपि सूक्ष्मावस्थायास्तादात्म्येन ब्रह्मधर्मत्वोपगमात् कथं निर्दुष्टत्वमिति शङ्कां प्रतिबन्द्या समर्थयितुमाह—अत्यल्पश्चेदमिति । अनादिमाययेति । स्वाभाविकस्वरूपज्ञानराहित्यात् सुप्तः ॥९॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥१०॥

'न विलक्षणत्वादि' ति सूत्रमारभ्य ये दोषाः साङ्ख्येन वेदान्तिनं प्रति पूर्वपक्षे दर्शिताः, ते सर्वे साङ्ख्यं प्रत्यपि समाना इति दर्शयति—स्वपक्षे चैत इति । इदमस्य पुरुषस्येति । देवदत्तस्य उपादानं भोगसाधनमिदं बुद्ध्यादिकं यज्ञदत्तस्येदमिति विभागः ॥१०॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥११॥

पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनास्तर्का इति । यत् यस्माद्विलक्षणं, तत् तदुपादानं नेति सामान्यव्याप्तिमूलकोऽनुमानाख्यस्तर्कः अप्रतिष्ठितः । सामान्यव्याप्तेः यत्तत्पदार्थघटितत्वेन पक्षसपक्षसाधारण्येनानुगतीकर्तुमशक्यतया साध्यासाधकत्वात् । दृष्टान्ते हि सुवर्णविलक्षणत्वं घटे सुवर्णोपादानकत्वाभावे प्रयोजकं वक्तव्यम् । न तद्वियदादेर्ब्रह्मोपादानकत्वाभावे साध्ये हेतूकर्तुं शक्यते । अपि तु ब्रह्मविलक्षणत्वं हेतुतया वक्तव्यम् । तथा च कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः हेतुतावच्छेदकैक्यलाभः । साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकैक्यलाभे च पक्षवृत्तिहेतौ व्याप्तिग्रहा-

सम्भवात् नानुमितिस्स्यात् । न च सिद्धान्ते शास्त्रयोनित्वसूत्रप्रथमवर्णके यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रमित्येवंरूपेण परमात्मनः सर्वज्ञत्वसाधिका सामान्यव्याप्तिरुपन्यस्तेति वाच्यम् । श्रुतिसिद्धे सार्वज्ञ्ये साध्यसम्भावनामात्रप्रयोजनाय तदुपन्यासेऽपि स्वातन्त्र्येण किञ्चिदर्थसाधकतया तदुपन्यासाभावात् । श्रुतिप्रसिद्धे ह्यर्थे सम्भावनार्थं सामान्यव्याप्तिरहितं यत्किञ्चित्सामान्यमात्रमपि ह्युपन्यस्यमानं दृश्यते । 'तस्य भूरिति शिरः' 'एकं हि शिरः' 'एकमेव तदक्षरमि'त्यादौ । ननु, तर्हि अविद्यादृष्टान्तेन विशेषव्याप्तिरेव विवक्षितास्तु । तत्र नोक्तदोष इत्यभिप्रायेण 'अन्यथानुमेयमि'ति सूत्रांशं व्याचष्टे—अथोच्येतेति । अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन हीति । अतीतवर्तमानपाकदृष्टान्तेन ह्यागामिनि पाके पाकत्वहेतुना इष्टसाधनतामनुमाय पुरुषः पाके प्रवर्तते । एवं सर्वत्र । तथा चानुमानाप्रामाण्ये प्रवृत्त्यादिव्यवहारोच्छेदः । अर्थाभासेति । तथा च तत्तत्पूर्वपक्षोपन्यस्ततर्काभासमूलकार्थनिरासाय पूर्वोत्तरमीमांसोपन्यस्तसिद्धान्ततर्काणां समीचीनत्वमास्थेयमिति । तथापि प्रकृते तावदिति । न वयं सर्वेषां तर्काणाम् अप्रतिष्ठितत्वं ब्रूमः, अपि तु श्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थबाधनार्थमुपन्यस्तस्य । एवंविधस्य तर्कस्य विशेषव्याप्तिपक्षेऽप्यप्रयोजकतापरिहारार्थं ब्रह्मविलक्षणत्वं ब्रह्मोपादानत्वे न स्यादिति तर्कमूलभूता सामान्यव्याप्तिरेवाश्रयणीयेति पूर्वोक्तमेवाप्रतिष्ठितत्वं पुनरापद्यते ॥ ११ ॥

॥ इति नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥१२॥

परममहत्परिमाणं ब्रह्माल्पपरिमाणस्य प्रपञ्चस्योपादान　वेदान्तार्थः । यद्यत् कार्यद्रव्यं तत् स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धं, यथा तन्त्वारब्धः पट इति न्यायेन बाध्यते, न वेति संशये विलक्षणत्वहेतुकानुमान इवेह दोषाभावादेतद्विरुद्धो वेदान्तार्थो बाध्य एव । न च ब्रह्मकारणत्वानभ्युपगमे कपालादीनां सर्वेषां कार्यतया नित्यसिद्धकारणालाभेन प्रलये सर्वेषां कार्यद्रव्याणां नाशान्मूलकारणाभावेन पुनस्सृष्टिर्न स्यादिति वाच्यम् । परमाणूनां मूलकारणत्वसम्भवात् । न च तत्र प्रमाणाभावः । द्व्यणुकं स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धम् । कार्यद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन सिद्धत्वात् । न च तेषामपि पृथिवीत्वादिना सावयवत्वेन कार्यत्वानुमाने ततोऽपि न्यूनं किञ्चित् सिध्येत्, एवं ततोऽपि किञ्चिदित्यविश्रान्तिः । परमाणोस्सावयवत्वकल्पने सावयवत्वाविश्रान्तौ मेरुसर्षपयोरनन्तावयवत्वाविशेषेण तुल्यपरिमाणतापत्त्या दृष्टविरोधेन पृथिवीत्वादिना परमाणोस्सावयवत्वानुमानासम्भवात् । तथा च परमाणव एव मूलकारणं, न ब्रह्मेति शङ्का अतिदेशनिवर्त्या । निवृत्तिप्रकारस्तु कार्यद्रव्यस्य स्वन्यू-

नपरिमाणद्रव्यारब्धत्वनियमो नास्ति । महता तूलपिण्डेन सूक्ष्माणां दीपवर्तीनामुत्पादनदर्शनात् विवर्तवादिनं प्रति तथोद्भावनासम्भवाच्च महतामपि गिरिशिखरवर्तिनां वृक्षाणां दूर्वाप्रवालारोपोपादानत्वस्य तेनोपगमात् घटादिपु तथादर्शनमात्रेण श्रुतिविरुद्धार्थकल्पने पृथिवीत्वादिना परमाणूनामपि सावयवत्वकल्पनं कथं वारयितुं शक्यम् । मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणतापत्तिदोषोऽपि नास्ति । उभयोरनन्तावयवत्वाविशेषेऽपि आनन्त्य एव विशेषकल्पनोपपत्तेः । तथा च मेरुसर्षपयोरवयवानन्त्यस्य विलक्षणत्वात् न तुल्यपरिमाणता । अवश्यं ह्यानन्त्ये विशेष आश्रयणीयः । अन्यथा अतीतकल्पानामतीतक्षणानां चानन्त्यात्तुल्यता स्यात् । अतस्तत्रानन्त्यविशेषः कल्पनीयः । तथा च सावयवत्वाविश्रान्त्या मूलकारणमेव परमते दुर्लभं स्यात् । अत आगमानुसारेण ब्रह्मैवाविद्यासचिवं मूलकारणमास्थेयम् । सत्यामप्येतस्यां निवर्तनीयायां शङ्कायामस्या अतिफल्गुत्वद्योतनाय न पुनराशङ्कितव्यं किञ्चिदस्तीत्युक्तम् ॥ १२ ॥ इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥१३॥

उक्तयुक्तीनामाभासत्वेन 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यस्योपादानत्वस्य बाधासम्भवेऽपि 'तत्त्वमसि' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिवाक्यैः प्रतिपाद्यमानस्य जीवजगतोर्ब्रह्मणा अभेदस्यैकब्रह्माभिन्नयोर्जीवजगतोः परस्परमभेदस्यादित्यादितर्कविरुद्धत्वात् बाधोऽस्ति, न वेति सन्देहे स्यादेव बाधः । 'तत्त्वमसि' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति वाक्यस्य स्वारसिकार्थाङ्गीकारे उक्तदूषणस्य परिहर्तुमशक्यतया वाक्यस्यार्थान्तरपरताया आवश्यकत्वादित्ययुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणमिति । ननु, उक्तयुक्त्या जीवजगतोरभेदाभिधानस्यायुक्तत्वेऽपि ब्रह्मकारणतावधारणस्यायुक्तता कथमुच्यत इति चेत्, जीवजगतोर्ब्रह्मोपादेयतया श्रुतत्वादुपादानोपादेययोश्च समवायं निराकुर्वता सिद्धान्तिना अभेदस्यैव उपगमनीयत्वात् अभेदासम्भवे उपादानोपादेयभावोऽपि न सम्भवतीत्यभिमानवतः पूर्वपक्षिणस्तथोक्तिसम्भवात् । स्याल्लोकवदिति परिहारस्यायमभिप्रायः—यथाहि तार्किकैरुपादानभूतात् कपालादिद्रव्यात् घटाद्युपादेयद्रव्यमन्यदेव, तयोश्च समवायः सम्बन्ध इत्युच्यते, नैवं सिद्धान्ते उपादानोपादेयभावस्थले द्रव्यद्वयमभ्युपगम्यते । अपि त्वेकमेव द्रव्यं पिण्डावस्थारूपं धर्मं परित्यज्य कारकविशेषात् कम्बुग्रीवादिसंस्थानभाक् भवतीति । तथा च मृत्पिण्ड एव घटोऽभवदिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिः । तथा च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे' त्यादिवाक्येषु 'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयमि' ति श्लोकोक्तरीत्या जगद्रूपानुप्रविष्टब्रह्मरू

धर्मिणमादाय।भेद उपपन्नः । नामरूपांशस्य तु ब्रह्मणा सह तादात्म्यमेव स्वरूपसम्बन्धविशेषाख्यं, न त्वैक्यम् । अतो न ब्रह्मजगतोस्साङ्कर्यम् । ननु, नामरूपांशस्य स्वरूपैक्यानभ्युपगमेन साङ्कर्याभावेऽपि जीवब्रह्मणोस्स्वरूपैक्याभ्युपगमात तयोस्साङ्कर्यं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—यद्यपीत्यादिना । स्वरूपैक्ये सत्यपि औपाधिकभेदाभ्युपगमात असाङ्कर्यमिति परिहाराभिप्रायः ॥ १३ ॥

इति भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥१४॥

अभ्युपगम्य चेममिति । पूर्वसूत्रे लोकवदित्युक्तेः लोके च विकारानृतत्वाप्रसिद्धेः विकारसत्यतामुपेत्यैव परिहारो दर्शित इति भ्रमस्स्यात्, औपाधिकोऽपि जीवब्रह्मणोर्भेदः उपाधिसत्यतया पारमार्थिक इति च भ्रमस्स्यात्, तदपाकरणाय इदं सूत्रम् । न च प्रपञ्चसत्यतामुपेत्यैव 'इदं सर्वं यदयमात्मे' ति श्रुतिव्याख्यानोपपत्तौ किमिति प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधननिर्बन्ध इति वाच्यम् । तदभावे 'नेह नाने' त्यादिप्रपञ्चनिषेधश्रुतीनां प्रत्यक्षादिविरोधपरिहारासम्भवात् । ननु, सूत्रे अनन्यत्वोक्त्या जगद्ब्रह्मणोरभेद इत्युक्तं भवति । तावता कथं मिथ्यात्वम् । न चानन्यत्वमित्यनेनान्यत्वस्य भेदस्याभावमात्रं विवक्षितं, न तु स्वरूपैक्यमिति वाच्यम् । तावतापि दूरस्थवनस्पत्योरभेदेन गृहीतयोरभेदमात्रस्यैव ब्रह्मप्रपञ्चयोर्भेदस्यैव मिथ्यात्वमुक्तं भवेत्, न तु स्वरूपस्य । न चात्रान्यत्वेन कार्यस्याभाव इत्युक्त्या भेदः, कार्यं चेति द्वयोरपि मिथ्यात्वं विवक्षितम् । तथात्वे कार्यस्य स्वरूपेण मिथ्यात्वोक्त्या भेदमिथ्यात्वस्यार्थसिद्धेः पृथक्तत्कथनं व्यर्थम् । कथं च सौत्रस्यानन्यत्वपदस्य मिथ्यात्वपर्यवसाय्यर्थकथनम्, उच्यते—'आरम्भणशब्दादिभ्य' इति सूत्रांशेन वाचारम्भणमित्यादिश्रुतेर्हेतूकरणात् तस्याश्च प्रपञ्चमिथ्यात्वकथनस्वरसत्वात् अनन्यत्वपदेन साध्यतया मिथ्यात्वमेव विवक्षितमिति प्रतीयते । तत्र प्रपञ्चस्वरूपस्यैव मिथ्यात्वकथनौचित्येऽपि भेदविशिष्टतया तत्कथनं विवक्षाविशेषेण—प्रपञ्चान्तर्गतो हि जीवोऽपि भवति, घटादिष्वनुगतः 'अस्ति भाति प्रियमि'त्यंशोऽपि । तत्रान्यत्वेनं मिथ्यात्वे कथिते जीवे सत्ताद्यंशे च भेदमात्रमिथ्यात्वमादाय विशिष्टाभावः पर्यवस्यति । जडांशे तु स्वरूपं भेदश्चेत्यंशद्वयस्यापि मिथ्यात्वमादायेति । न हि प्रपञ्चस्य जडव्यतिरिक्तांशेऽपि स्वरूपमिथ्यात्वं वक्तुं शक्यते । न च 'नेह नाने'ति श्रुतिविरोधस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वमात्रेणापि परिहारसम्भवात् किमिति जीवादेर्भेदोऽपि मिथ्येति साध्यते । तावता निरङ्कुशनानात्वनिषेधासम्भवात् जीवादिभेदस्य नानाभूतस्य विद्यमानत्वात् । अतो न काचिदनुपपत्तिः । ननु, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेय'मित्यादिश्रुतेः प्रपञ्चसत्यत्व-

मुपेत्यापि अर्थो वर्णयितुं शक्यते । तथा हि—एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोक्त्या कार्यकारणयोरभेद उपक्षिप्ते पिण्डे दृष्टेऽपि घटादिगोचरस्सन्देहः पिण्डघटयोरर्थक्रियानामादिभेदश्च कथमुपपन्न इति शङ्कायां वाचारम्भणमिति वाक्यशेषः । वाचा घटेन जलमाहरेत्यादिवाक्, तत्पूर्वको व्यवहारश्च वाक्पदार्थः । तदर्थं अध्ययनेन वसतीत्यादाविव फलस्य हेतुत्वविवक्षया । विकारो घटादिः, तन्नामधेयं घटः, मृत्तिकया आरम्भणं स्पृश्यं सम्बन्धनीयमिति यावत् । 'आलम्भस्स्पर्शहिंसयो'रिति वचनात् स्पर्शार्थकस्यालभतेस्सम्बन्धे पर्यवसानम् । कर्मणि ल्युट् । मृत्तिकेत्येवेत्यत्र विद्यमानस्यानुपक्तस्य मृत्तिकापदस्य तृतीयया विपरिणामः । तथा च घटमानयेत्याद्यभिवदनरूपव्यवहारार्थं तन्मूलानयनादिव्यवहारार्थं च मृत्तिकया कम्बुग्रीवादिसंस्थानं घट इति नामधेयं च सम्बध्यत इति प्रतिपादिते पिण्डघटयोरेकद्रव्यत्वेऽपि अवस्थानां भेदात् सन्देहादिकं सर्वमुपपद्यत इत्युक्तं भवति । ननु, द्रव्यैक्यमुपेत्यावस्थाभेदात् सन्देहादिकं किमित्युपपाद्यते । तार्किकादिवत् कार्यकारणयोर्द्रव्यभेद एव कुतो नोपेयत इत्याशङ्क्य उक्तं—मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । घट इति पदमध्याहृत्य घटो मृत्तिकेत्येवार्थः सत्यं प्रामाणिक इति यावत् । घटो मृत्तिकेति लोकप्रसिद्धप्रत्यभिज्ञया अभेदोऽवगम्यते । अतो द्रव्यैक्यमादायैव व्यवहार उपपादनीय इति । एवमर्थे वर्ण्यमाने प्रपञ्चमिथ्यात्वं यद्यपि श्रुत्या न प्रतिपादितं भवति, तथापि वाचेति तृतीयायाश्चतुर्थ्यर्थत्वाङ्गीकारो, मृत्तिकेत्यनुषङ्गः, तृतीयान्ततया तस्य विपरिणामः, मृत्तिकेत्येवेत्यत्र घटपदाध्याहारश्चेति क्लिष्टं योजनेति कृत्वा प्रपञ्चसत्यत्वमनुसृत्यैव प्रकारान्तरेणैव केचिद्वाक्यं योजयन्ति—वाचाया आरम्भणं वाचेतिपदमजहल्लक्षणयैवाभिलापरूपमर्थक्रियारूपं च व्यवहारं प्रतिपादयति । तस्या विषयतया आरम्भणं विकारो घटाद्याकारो घटादिनामधेयं च । यतो घटो मृत्तिकेत्येव प्रामाणिकमिति । अत्रापि वाचेतिपदे अजहल्लक्षणा, मृत्तिकेत्यत्र घट इति पदाध्याहारश्चेति कृत्वा प्रकारान्तरेण व्याचक्षते—वाचारम्भणं विकारो घटशरावादिर्विकारो मृदो भिन्न इति वाङ्मात्रेण व्यवह्रियते, न तु भेद इति भावः । नामधेयमित्याद्यवशिष्टभागस्यायमर्थः—घटादिनामधेयं घटादिद्रव्यं मृत्तिकेति कृत्वैव सत्यं सति प्रामाणिकेऽर्थे साधु । 'तत्र साधु'रिति यत्प्रत्ययः । घटपिण्डादीनां व्यवस्था अवस्थाभेदानुसारेणैव स्वीकर्तव्या, न तु तद्वशेन कार्यकारणद्रव्यभेद आस्थेय इति पर्यवसितोऽर्थः । अयमप्यर्थो वाचारम्भणमित्यत्र मृदो भिन्न इति पदाध्याहारात् नामधेयपदस्य घटादिपरत्वाङ्गीकारेण सङ्कोचकल्पनात् मृत्तिकेत्यत्र घटादिपदाध्याहाराच्च क्लिष्टः । तथाचैवंविधानेकार्थभानात् कथं वाचारम्भणवाक्यस्य मिथ्यात्वपर्यवसाय्येवार्थस्स्यादित्यत आह—एतदुक्तमिति नामधेयमात्रं ह्येतदनृतमिति । नन्वत्र कथं मात्रपदान्तर्भावेनानृतत्वपर्यवसायिना

मधेयपदं व्याख्यायत इति चेत्, उच्यते—वाचा व्यवह्रियमाणं विकारं वाचारम्भणमिति वाक्योदितमुद्दिश्य नामधेयत्वविधाने श्रुतार्थमादाय सामानाधिकरण्यस्यासम्भवान्नामधेयपदस्य नामधेयवाच्यत्वलक्षणामुपेत्य सामानाधिकरण्ये पौनरुक्त्यात् अर्थपरिसङ्ख्यार्थत्वमुपेत्य मात्रपदान्तर्भावेन मिथ्यात्वपर्यवाय्यर्थत्वं नानुपपन्नम् । यद्यपि 'यजन्ते नाम यज्ञैस्त' इत्यादौ क्वचिदर्थाभासताद्योतकतया नामपदस्य दृष्टत्वेऽपि शब्दस्वरूप एव तस्य स्वारसिकत्वात् मिथ्यात्वपर्यसाय्यर्थवर्णनं लाक्षणिकमेव, तथापि 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मित्यादिवाक्यशेषानुमतत्वान्नेयं लक्षणा दुष्टा । यदाहुः—'गौण्या लक्षणया वापि वाक्यभेदेन वा पुनः । वेदो यमाश्रयेदर्थं कोऽनु तं प्रतिकूलयेत् ॥' इति । विस्तरेण चैतत् समन्वयसूत्र एव व्युत्पादितम् । दृष्टनष्टस्वभावत्वादिति । अनेन श्रुतिसिद्धे प्रपञ्चमिथ्यात्वे अनुमानमपि दर्शितं—विप्रतिपन्नं वियदादिकं मिथ्या । दृश्यत्वात् विनाशप्रतियोगित्वाच्च । शुक्तिरजतादिवदिति अनुमानद्वयमत्र विवक्षितम् । न चाद्यानुमाने ब्रह्मणि व्यभिचारः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादिवचनानुसारेण ब्रह्मणोऽपि दृश्यत्वावगमात् इति वाच्यम् । आश्रयान्यूनसत्ताकत्वेन विशेषणात् । ब्रह्मणि विद्यमानं च दृश्यत्वं ब्रह्मन्यूनसत्ताकमिति हेतोरभावात् न व्यभिचारः । न चानेनानुमानेन प्रपञ्चमिथ्यात्वे सिद्धे ब्रह्मणि विद्यमानस्य दृश्यत्वस्यापि मिथ्यात्वसिद्ध्या तस्य ब्रह्मसत्तान्यूनव्यावहारिकसत्ताकतया हेतोरभावात् न व्यभिचार इति वक्तव्यम् । तथासत्यन्योन्याश्रयः—अव्यभिचारे ज्ञाते मिथ्यात्वसिद्धिः, मिथ्यात्वसिद्धौ चाव्यभिचारज्ञानमिति वाच्यम् । श्रुतिसिद्धं मिथ्यात्वमुपजीव्यान्योन्याश्रयपरिहारात् । न च तथात्वे सिद्धसाधनम् । श्रुतिसिद्धस्यैवार्थस्य शुक्तिरजतादिदृष्टान्तोपहारमुखेन सम्भावनाप्रयोजनकत्वात् । भोक्त्रापत्तिसूत्रोक्तमेकदेशिमतं दूषयितुमनुवदति—नन्वनेकात्मकं ब्रह्मेति । अनेकशक्तिप्रवृत्त्यादीति । शक्तयः सृष्ट्याद्यनुकूलाः, प्रवृत्तयः सृष्ट्यादिरूपाः । इदं वियदादेस्सृज्यस्याप्युपलक्षणम् । तैः परमार्थभूतैरेव युक्तमित्यर्थः । सत्यमेवेत्यन्तं संग्रहवाक्यं विवृणोति—यथा वृक्ष इत्येकत्वमिति । यथैको वृक्षः, तत्तादात्म्यापन्नाः शाखास्कन्धादयो नानाभूताः, एवमेकं ब्रह्म, तत्तादात्म्यापन्ना वियदादयो नानाभूता इत्येको भेदाभेदपक्षः । अत्र पक्षे भेदाभेदौ नैकं धर्मिणं स्पृशतः । भेदाभेदाश्रययोर्धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यमात्राभ्युपगमात् । यथा च समुद्रात्मनैकत्वमिति । अत्रात्मपदोपादानेन प्रकारान्तरेण भेदाभेदपक्षः सूचितः । फेनतरङ्गादिषु व्याप्तस्याभिन्नस्यैव समुद्रस्य फेनावच्छिन्नात् स्वस्मादेव तरङ्गावच्छिन्ने स्वस्मिन् भेदः, एवं वियदादिषु व्याप्तस्यैकस्यैव ब्रह्मणः तत्तदुपाधिकृतः स्वस्मादेव स्वस्य भेदः । यद्यपि चेयं

प्रक्रिया सिद्धान्तिनोऽपि समाना, तथाप्यवैदिकप्रमाणान्येव सम्मानयतो 'नेह नाने'-त्यादिश्रुतिवचांसि तदुपबृंहकाणि च पुराणेतिहासादीनि अध्याहारलक्षणादिभिः कदर्थयतः प्रपञ्चमिथ्यात्वे स्वोचितार्थक्रियाकारिता च वियदादेर्न स्यात् इति मन्यमानस्यैकदेशिनो मते नानात्वं सत्यम् । श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासानुयायिनः तत्त्वारस्यमनुसन्दधानस्य स्वाप्निकपदार्थवत् मिथ्यात्वेऽपि अर्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः नानात्वमनृतमिति सिद्धान्तिनो मतम् । अतोऽस्ति विशेषः । एवं च मृदादिदृष्टान्ता अपीति । मृदादिदृष्टान्तेषु घटादिविकारस्य लोके अनृतत्वप्रसिद्धेरभावादिति भावः । लोकदृष्टिमपोह्य मृदादिदृष्टान्तेषु विकारानृतत्वस्य श्रुत्यैवावधारणात् सिद्धान्तानुकूलमेव दृष्टान्तवाक्यमित्यभिप्रायेण एकदेशिमतं दूषयति—नैवं स्यादिति । जीवब्रह्मणोरैक्यं मुक्तिकाले भविष्यतीत्यौडुलोमिमतनिराकरणायाह—स्वयं प्रसिद्धं हीति । तत्त्वमसीति वर्तमाननिर्देशेनोपदेशकाल एव श्वेतकेतोः परब्रह्माभेदबोधनात् नित्यसिद्धमेव ब्रह्मत्वं जीवस्येत्यर्थः । ननु, 'यत्र त्वस्ये'ति वाक्ये यत्रेत्यनेन मुक्तिदशाया अभिधानात् मुक्तिदशायामेवाद्वैतं, न प्रपञ्चदशायामिति शङ्कते—न चेति । वाक्यान्तरपर्यालोचनया प्रपञ्चमिथ्यात्वेन नित्यसिद्धेऽप्यद्वैते मुक्तिदशायां मिथ्याभूतस्य दर्शनमपि नास्तीत्यभिप्रायमस्यां श्रुतौ यत्रेतिग्रहणमित्यभिप्रायेण परिहरति—तत्त्वमसीति । अनवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात् अवस्थाविशेषनिबन्धनत्वाभावात् । मिथ्याज्ञानस्येति । मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानमविद्या । अयं भावः—'एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ती'त्यादिभिरैक्यप्रकरणगतैर्वाक्यैरैक्यज्ञानं नामरूपात्मकनानात्वस्य निवर्तकमवगम्यते, तच्च नामरूपयोराज्ञानिकत्वं विना नोपपद्यते । लोके शुक्त्यधिष्ठानकस्य रजतादेराज्ञानिकस्यैवाधिष्ठानपरिशेषात्मकतारूपाया निवृत्तेर्ज्ञानकृताया दर्शनात् । तथा चात्माधिष्ठानकस्य नानात्वस्यात्मैकत्वावगाहितत्त्वबोधप्रयुक्ताया अधिष्ठानपरिशेषतापत्तेरवगमात् तस्याज्ञानिकत्वमिति सिद्धे चाज्ञानिकत्वे ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वस्वाभाव्यात् ज्ञानेन प्रपञ्चमूलाज्ञाननिवृत्तौ सुलभो मोक्ष इमि तात्पर्येण सम्यग्ज्ञानापनोद्यत्वेनाज्ञानं विशेषितम् । कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेणेत्यनेन किं वेदान्तशास्त्रस्यानृततया अर्थक्रियाकारिता न सम्भवतीत्याक्षेपोऽभिमतः, उत तद्विषयस्य ज्ञानस्य भ्रमरूपतया, ततः कथं ब्रह्मविषयप्रमोत्पत्तिरिति वा विवक्षितम् । आद्यमनूद्य परिहरति—कथं चेत्यादिना । शङ्काविषादिनिमित्तेति । नन्वत्रानृतं शङ्कितं विषं न मरणहेतुः, अपि तु शङ्कैव । सा च सत्या । स्वाप्निकपदार्थावगमश्च सात्विरूपः । न कस्यचिदनृतस्य कार्यम् । अतो नेदमनृतात् सत्योत्पत्तौ निदर्शनमिति चेत्, उच्यते—विषशङ्का हि न विषं विहाय केवला मरणहेतुः, अपि तु विषविशि-

ष्टैव । अन्यथा शङ्कासामान्यात् मरणप्रसङ्गात् । न च विषमुपलक्षणम् । उपलक्ष्यतावच्छेदकान्तरानुपलम्भात् । अपि च मन्दविषशङ्कायामीषद्भयं, तीव्रविषशङ्कायां तीव्रं, तीव्रतरविषशङ्कायां मरणमिति विषोत्कर्षापकर्षाभ्यां कार्ये उत्कर्षापकर्षयोर्दर्शनात् विषविशिष्टैव शङ्का तत्र कारणम् । स्वप्ने यद्यपि साक्षिरूपावगतिर्नित्या, तथापि चाक्षुषस्पार्शनाद्यवगतिर्न नित्या । तत्र चानृतान्येव स्वाप्नानि चक्षुरादीनि करणानि । ननु, तथासति नेदं सत्यस्यासत्याद्युत्पत्तावुदाहरणं भवेत् । चाक्षुषादिप्रतीतेरपि असत्यत्वादिति चेत्, उच्यते—चाक्षुषत्वादिधर्मस्य तत्र बाध्यमानत्वेऽपि तदाश्रयायाः साक्षिरूपायाः प्रतीतेरबाधात् तदंशमादाय प्रतीतेः सत्यत्वं द्रष्टव्यम् । अपि च चाक्षुषत्वादिविशिष्टतया स्वाप्नप्रतीतेरनृतत्वमुपगन्तव्यम् । तस्याश्च सत्यकार्यजनकत्वमुपलभ्यते । स्वप्ने जायमानयोः सुखदुःखयोरबाधादेव सत्यत्वमुपगतं लौकिकैः । तत्र चेष्टवस्तुदर्शने अन्यत् सुखं, तत्स्पर्शने ततोऽपि विजातीयं स्वप्ने उपलभ्यते । एवमनिष्टवस्तुदर्शनस्पर्शनयोरपि दुःखे । तत्र वैजात्योपपादकतया चाक्षुषत्वाद्याकारेणैव कारणतोपगन्तव्येति भवति लौकिकसम्प्रतिपन्नमनृतात् सत्यम् । अपि च सौरकिरणसन्तप्तचक्षुषः अपवरकं प्रविष्टस्य सन्तमसारोपः । तत्र तेन चानृतेन सन्तमसेन चाक्षुषज्ञानप्रतिबन्धः सत्यमेव कार्यं, दीपेन तदपसरणे च पुनश्चाक्षुषज्ञानोदयः । किं च शुक्तिरजतादेरनृतस्य स्वोचितार्थक्रियाजनकत्वादर्शनात् घटादिषु तद्वैलक्षण्यम् उचितार्थक्रियाजनकतावच्छेदकतया कल्पनीयम् । तत्र सत्यत्वमेव श्रुतिविरुद्धं किमिति कल्प्यते । अपि तु शुक्तिरजतादीनां ज्ञातैकसत्ताकत्वं, सत्यपि प्रमातरि बाध्यमानत्वम्, अविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वम्, एवमादिरूपं प्रातिभासिकत्वम् । घटादीनां तु अज्ञातसत्ताकत्वं प्रमात्रा सहैव बाध्यमानत्वं अविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वमित्येवमादिरूपं मिथ्यात्वाविरुद्धमेव धर्मान्तरं कल्पनीयं श्रुत्यनुग्रहाय । श्रुतितात्पर्यविषयस्यार्थस्योपपादनं हि नीतिमन्तोऽनुमन्यन्ते । प्रसङ्गाच्चार्वाकमतं निराकरोति—एतेनेति । स्वप्नजाग्रद्देहयोर्भेदमनुभवन्नेवाबाधमुभयानुस्यूतमेकमात्मानमनुसन्धत्ते सर्वो लोकः । अतः सर्वप्रसिद्धं देहाभ्यां विविक्तमात्मस्वरूपमित्यर्थः । अप्रमातः कथं प्रमोत्पत्तिरिति द्वितीयाक्षेपनिराकरणं मनसि निधायाह—तथा च श्रुतिः—'यदा कर्मसु काम्ये'ष्विति । अप्रमारूपात् कामिनीदर्शनात् भाविनोऽभ्युदयस्यानुमितिः प्रमारूपं जायत इति भावः । ननु, शुभाशुभस्वप्नज्ञानमेवाभ्युदयानिष्टयोर्भाविनोरनुमापकं, न तु शुभाशुभस्वप्न एव । ततश्च स्वप्नस्य भ्रमरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य प्रमात्वान्नेदमुदाहरणं भ्रमस्य प्रमोत्पादकत्व इति यदि लिङ्गज्ञानमेवानुमितिकारणमिति मन्यमानश्शङ्केत, तत्राह—तथा अकारेति । ननु, रेखायामकाराद्यक्षरव्यञ्जकत्वज्ञानमेव, न तु

रेखैवाक्षरमिति भ्रमः। यदि तु लोकानाम् इयं रेखैवाकार इति प्रतीत्यनुसारेण तथाभ्रम आस्थीयते, न हीयं रेखा अस्याक्षरस्य व्यञ्जिकेयमस्येति लोकाः प्रतियन्ति, अपि तु अयमकारोऽयं गकार इत्येव, तदा रेखाक्षरातिरिक्तस्य सत्याक्षरस्य कस्य प्रतीतिः रेखाक्षरज्ञानजन्येति चेत्, उच्यते—पुस्तकं पश्यतः पुंसः रेखाक्षरज्ञानानन्तरं रेखानवगाहिनी या पदवाक्यप्रतीतिः प्रमारूपा, सोदाहरणत्वेन विवक्षिता। अपि च धूलीपटले धूमभ्रमानन्तरं परामर्शे सति वह्निमति जायमाना वह्न्यनुमितिरसल्लिङ्गपरामर्शजन्यापि प्रमा भवति, सति तु बाधे सल्लिङ्गपरामर्शजन्यापि काञ्चनमयोऽद्रिर्वह्निमानित्यनुमितिरप्रमा भवति। अतः कारणगतं प्रमात्वमप्रमात्वं वा न ज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्ययोः प्रयोजकम्। अपि तु बाधः अप्रामाण्ये, अबाधः प्रामाण्ये इत्येवास्थेयम्। तथा च ब्रह्मणि बाधाभावात् तज्ज्ञानं प्रमाणमेव। लौकिकप्रमाणानां तु 'नेह नाने'ति बाधे सत्यपि व्यावहारिकबाधाबाधाभ्यां भ्रमत्वप्रमात्वव्यवस्थेति न क्वचिदनुपपत्तिः। यच्चोक्तं 'तत्त्वमसीत्या'दिवाक्यानां भेदाभेदपरत्वमास्थेयम्। एवंसति नानात्वांशेन कर्मकाण्डाश्रयो व्यवहार उपपद्यत इति, तत्राह—अपि चान्त्यमिदं प्रमाणमिति। ननु, नाहं सर्वज्ञ इति विरोधिभेदनिश्चये सति कथमभेदगोचरः शाब्दबोध इत्याशङ्क्य देहात्मज्ञानवदेव दोषमूलत्वशङ्काकलुषितस्य नाभेदप्रतिपत्तिप्रतिबन्धकतेत्यभिप्रेत्याह—न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इत्यादिबाधकज्ञानान्तराभावाच्चेति। ननु, वेदान्तैर्निष्प्रपञ्चं चैतन्यमात्रं परमार्थ इति योऽर्थः प्रतिपाद्यते, सोऽपि सर्वशून्यताप्रतिपादकेनावैदिकेनागमेन बाध्यत एव। न च तस्य पौरुषेयस्य दोषमूलत्वसम्भवात् दुर्बलेन तेन निर्दोषापौरुषेयागमप्रतिपाद्यार्थः कथं बाध्यत इति वाच्यम्। सर्वोऽपि प्रपञ्चोऽविद्यात्मकदोषमूल इति मते वेदस्यापि प्रपञ्चान्तर्गतस्याविद्याख्यदोषमूलत्वेन साम्यात्। उच्यते—चैतन्यमात्रं परमार्थः। जडवर्गस्तु तत्राध्यस्तोऽनृत इति वेदान्तानामर्थः। तदुपपादकतया ह्यविद्याख्यदोषमूलत्वं प्रपञ्चस्य कल्प्यते। लोके अनृतस्य शुक्तिरजतादेर्दोषमूलत्वदर्शनात्। न तु वेदान्तार्थज्ञानात् प्रागेव प्रपञ्चस्य दोषमूलत्वमवगतम्। तथा च प्रामाण्योपपादनार्थं कल्प्यमानं दोषमूलत्वं यथा प्रामाण्यविघातकं न भवति, तथैव कल्प्यते। यथा यागस्वर्गयोस्साध्यसाधनभावनिर्वाहाय कल्प्यमानमपूर्वं तदविघाताय व्यापारविधयैव कल्प्यते। तथा च दोषाणां बहुविधत्वादविद्याख्यो दोषोऽसङ्गचैतन्ये प्रपञ्चारोपमात्रपर्यवसायी, न तु वेदान्तजन्यज्ञानस्य बाधितार्थत्वापादकोऽपि। तथैव कल्पनात्। यथा हि असल्लिङ्गपरामर्शजननद्वारा अनुमित्युपयुक्तोऽपि दोषो वह्निमति पर्वते तस्याप्रामाण्यापादको न भवति, एवमसङ्गसाक्षिणि वेदान्तजन्यज्ञा-

नन्स्वरूपारोपहेतुरपि अविद्याख्यो दोषो न तस्याप्रामाण्यापादको भवति । तथाचाप्रमाणभूतेन शून्यवादेन न वेदान्तार्थबाध इति द्रष्टव्यम् । परिणामधर्मत्वं परमार्थत इति शेषः । कूटस्थस्येति विशेषणादिति सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—न हीति । नित्यं विकाररहितत्वं कूटस्थत्वम् । तच्च 'सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुव'मित्यादिशास्त्रसिद्धम् । ननु,सृष्टिवाक्यपर्यालोचनया सप्रपञ्चं ब्रह्मेत्याशङ्क्य निर्विशेषप्रकरणगतस्य तस्य फलवन्निषेधवाक्यशेषतया अध्यारोपपरत्वात् न सप्रपञ्चतापरत्वमित्याह—न च यथाब्रह्मात्मैकत्वदर्शनमित्यादि ॥१४॥

भावे चोपलब्धेः ॥१५॥

ननु, सिद्धान्ते समवायो नोपगम्यते । तथा च कथं मृद्धटादीनामुपादानोपादेयभावः । तद्दृष्टान्तेन च जगद्ब्रह्मणोरपि उपादानोपादेयभावो नोपपद्यते । न च संयोग एव उपादानोपादेयभावनिर्वाहक इति वाच्यम् । भूतलघटयोस्सत्यपि संयोगे उपादानोपादेयभावादर्शनात् उपादेये उपादानविश्लेषादर्शनेन संयोगसम्बन्धानुपपत्तेश्च जन्यनिरूपितसंयोगस्थले विश्लेषयोग्यत्वनियमात् । तथा च नियामकसम्बन्धाभावे कथं जगद्ब्रह्मणोरुपादानोपादेयभावः । तदभावे च स्वतन्त्रस्य जगतो ब्रह्मणि निषेधेऽपि न मिथ्यात्वमुपपद्यत इत्याशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् । अनेन च सूत्रेण उपादानोपादेयभावनियामकतया तादात्म्याख्यस्वरूपविशेषसम्बन्ध उपपाद्यते । तथा च ब्रह्मोपादेयस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि निषेधे मिथ्यात्वं पर्यवस्यति। तदाह—इतश्च कारणादनन्यत्वमिति । तादात्म्यमिह विवक्षितमनन्यत्वम् । न च नियमेनान्यभाव इति । अन्यस्य तादात्म्यरहितस्य भाव इति । कया चिदवस्थयेति । यदवस्थाविशिष्टो धूमो विद्यमानवदावेवोपलभ्यते, तयावस्थया । तद्भावानुरक्तां हि बुद्धिमिति । अयं भावः—सूत्रे भाव इति विषयसप्तमी । भावस्तादात्म्यम् । तथा चोपादानोपादेययोस्तादात्म्यविषयकोपलब्धेः तयोस्तादात्म्यमुपेयम् । तथा च लोकप्रत्ययः—यः पूर्वाह्णे पिण्डो दृष्टः, स एवेदानीं घटशरावाद्यात्मना व्यवस्थित इति । पाठान्तरेण सूत्रं व्याचष्टे—भावाच्चोपलब्धेरिति वेति । अर्थतस्तु न भेदः ॥१९॥

सत्वाच्चावरस्य ॥१६॥

उत्पत्तेः प्राक् कारणव्यतिरेकेण कार्यसत्त्वनिषेधकाः'देकमेवाद्वितीय'मित्या-

दिवाक्यादपि कार्यस्यानृततेति अभिप्रायेण सूत्रं व्याचष्टे—इतश्च कारणात् कार्यस्येति । अत्र यद्यपि यथाश्रुतसूत्रभाष्यपर्यालोचनया उत्पत्तेः प्राक् कारणे कार्यस्य सत्त्वमित्यर्थः प्रतिभाति । तथाप्युदाहृतानां वचनानामेवकारयुक्तानां उत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य कारणव्यतिरेकेण सत्त्वनिषेधप्रतिपादनस्वरसत्वात् सूत्रभाष्ययोरपि तदनुसार्येवार्थो वर्णनीयः । अथवा 'सदेव सोम्येदमग्र आसी' दित्यादावेवकारेण सद्व्यतिरेकेण नासीदिति प्रतिपादिते पुनस्तं विहाय इदं सदासीदित्यंशेनावृत्त्याव्यतिरेकोऽपि प्रतिपाद्यते । लोके पार्थ एव धनुर्धर इत्यादावेवकारघटितानां वाक्यानां पार्थान्यो धनुर्धरो न, पार्थो धनुर्धर इत्यर्थद्वयप्रतिपादकतायाः प्रतीतिसिद्धतया एवकारघटितवाक्ये आवृत्तेर्दोषत्वाभावात् । तथा च द्वितीयमर्थमादाय यथाश्रुतैव सूत्रभाष्ययोर्योजना द्रष्टव्या । अस्मिन् पक्षे साध्यभूतमनन्यत्वं तादात्म्यरूपं द्रष्टव्यम् । ननु, तादात्म्यं सम्बन्धिद्वयसमानकालविश्लेपसहचरितभेदशून्यत्वम् । तच्चोपादानोपादेययोरेवं पर्यवस्यति । उपादेयानुस्यूतोपादानांशे मृद्रूपे ऐक्येन भेदरूपविशेष्याभावादेव । संस्थानरूपावस्थांशे तु धर्मधर्मिभावप्रयोजकभेदे सत्यपि न तस्य सम्बन्धिद्वयकालीनविश्लेपसहचरितत्वमिति विशेषणाभावेन । ततश्च जगद्ब्रह्मणोरपि तादात्म्यं वदता जगति ब्रह्मणोऽनुस्यूतता वक्तव्या । सा तु नोपलभ्यत इत्याशङ्कांनिवर्तकतया प्रकारान्तरेण सूत्रं योजयति । यथा च कारणं ब्रह्मेति । तथा च सन् घटः, सन् पट इति प्रतीत्या अपरस्य कार्यस्य सत्त्वावेचि सूत्रयोजना । तथा च सद्रूपेण जगति ब्रह्मणोऽनुस्यूततया तादात्म्यमुपपन्नम् । ननु सन् घटः, सन् पट इत्यादिप्रकारेण उपलभ्यमानं न ब्रह्मरूपम् । तस्य प्रतिपदार्थं भिन्नभिन्नरूपेण प्रतीयमानस्यैकेन ब्रह्मणा अभेदायोगात् । अतः कालादिसम्बन्धित्वमेव घटादिषु सत्त्वं, न तु ब्रह्मेत्याशङ्क्याह—एकं च पुनस्सत्त्वमिति । अनुगताकारप्रतीतेरेकवस्तुविषयकतयैव उपपाद्यतया न भिन्नभिन्ने देशकालादिसम्बन्धविषयतेति भावः । नन्वस्तु, तथापि तार्किकपरिकल्पितसत्तारूपा जातिरेव तस्याः प्रतीतेर्विषयः । तस्या एकत्वेनानुगताकारप्रतीतिनिर्वाहादित्याशङ्क्य शास्त्रसिद्धोपादानरूपब्रह्मणैवानुगतप्रतीतिनिर्वाहे अतिरिक्तसत्ताजातिकल्पने प्रमाणाभावात् । तत्कल्पनेऽपि घटत्वं सत्, अभावः सन्नित्यादिप्रतीतीनामनिर्वाहात्तार्किकपरिभाषायां द्रव्यगुणकर्मभ्योऽन्यत्र जातेरनङ्गीकारात् तेषु सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सदिति प्रतीतिनिर्वाहे द्रव्यादिषु समवायेन च तत्प्रतीतिनिर्वाहे वैरूप्यात् सर्वत्र सद्रूपब्रह्मतादात्म्यादेव सदिति प्रतीतिरुपपादनीयेत्यभिप्रायेणोपसंहरति—अतोऽप्यनन्यत्वमिति ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७॥

पूर्वसूत्रे 'सदेव सोम्येत्या' दिवाक्यपर्यालोचनयोत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य कारणतादात्म्यावगमादुत्पन्नमपि तदात्मकमेव भवतीत्युक्तं, तन्न सम्भवति । अन्यत्रोत्पत्तेः प्राक् कार्यस्यासत्त्वाम्नानेन तस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वावगमात्तदानीमसता कार्येण कारणस्य तादात्म्यं कथमिति शङ्काभागतात्पर्यमाह—नन्विति । उत्पत्तेः प्राक् सूक्ष्मरूपेण सत एव कार्यस्य प्रत्यक्षाद्ययोग्यतया असद्व्यपदेशो गौण इत्यभिप्रायेण परिहारभागं व्याचष्टे—नेति ब्रूम इति । यद्यप्ययमर्थः 'समाकर्षादि' ति सूत्र एव व्युत्पादितः । तथापि कार्यकारणयोस्तादात्म्यव्युत्पादनाय पुनरिहानूदितः ॥ १७ ॥

युक्तेश्शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

तार्किका हि समवायिकारणात अत्यन्तभिन्नमेव कार्यमुत्पद्यते यथा कपालद्वयं समवायिकारणं घटद्रव्यं कार्यं, तयोश्च द्रव्ययोस्समवायः सम्बन्धः । घटरूपस्य कार्यस्य चोत्पत्तेः प्रागसत्त्वमेव । तथा चासता कथं तादात्म्यमिति वदन्ति । तन्मतं श्रुतियुक्तिविरोधादपाकुर्वन्नुत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य सत्त्वं तादात्म्यं च व्यवस्थापयति—युक्तेश्चेत्यादिना । तद्वतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थाया इति । उत्पत्तेः प्राक् मृदि घटस्यातिशयो वर्तत इति वदता तदानीमतिशयेन घटस्य सम्बन्धो वर्णनीयः । न चासता घटेन तदानीं सम्बन्धो वक्तुं शक्य इति घटस्य तदानीं सत्त्वं प्राप्नोति, एवमुत्पत्तेः पूर्वमुपादाने घटस्य प्रागभाव इति वदतापि प्रागभावप्रतियोगिनाश्रयतया घटस्य सत्त्वमास्थेयम् । असत्त्वे प्रतियोगिनो निराश्रयाया प्रतियोगितायाः असम्भवादिति । नन्वतिशयापरपर्यायया शक्त्या सम्बन्धितया घटसत्त्वेऽपि कथं तस्य कारणतादात्म्यमित्याशङ्क्याह—शक्तिश्च कारणस्येति । अन्येत्यत्र कार्यकारणाभ्यामिति शेषः । यथा असती, शक्तिः कार्यं न नियच्छेत् एवं कार्यकारणाभ्यामन्यापि न नियच्छेत् । अतः कार्यकारणाभ्यामनन्यैव शक्तिरास्थेया ।

तथा च शक्तिद्वारकं कार्यकारणयोस्तादात्म्यमिति । भेदबुद्ध्यभावादिति । य एव पूर्वाह्णे मृत्पिण्डो दृष्टः, स एवेदानीं घटशरावादिरूपोऽभवदिति तादात्म्यबुद्धेस्सत्त्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनभ्युपगम्यमान इति । यथा हि रज्जुस्तम्भपशवोऽसम्बद्धाः न सांश्लिष्टा भवन्ति, एवं कार्यकारणसमवाया अपि असम्बद्धाः नैव संश्लिष्टा भवेयुः । अनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्येतेति । यदि तु समवायस्य समवायिभ्यां स्वरूपसम्बन्ध एव कल्प्यते, तर्हि कार्यकारणयोरपि स्वरूपसम्बन्ध एवास्तु । किं समवायकल्पनया । यद्यपि 'समवायाभ्युपगमाच्चे'ति सूत्र एव समवायनिराकरणं भविष्यति, तथापि वक्ष्यमाण एवार्थ इह संक्षेपेण कार्यकारणयोस्तादात्म्यप्रसाधनाय स्मारितः । किं समस्तेष्ववयवेष्विति । अत्रापि द्वेधा विकल्पः । किं समस्तेषु द्वित्वादिवत् व्यासज्यवृत्तित्वसम्बन्धेन वर्तते, उत समस्ते कोशे यथा असिः स्वावयवैः तं तं कोशावयवं सम्बध्य वर्तते, एवमवयवी तं तमवयवं स्वावयवैः सम्बध्य । आद्यं निराकरोति—यदि तावदित्यादि । अवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येतेति । यत्किञ्चिदवयवप्रत्यक्षेऽपि अवयविप्रत्यक्षं लोकसिद्धं, तदनुपपन्नम् । व्यासज्यवृत्तिधर्माणां द्वित्वादिवद्यावदाश्रयप्रत्यक्षाधीनप्रत्यक्षत्वनियमादिति । आद्यविकल्पान्तर्गतं द्वितीयं निराकरोति—अथावयवश इति । प्रत्यवयवं कार्त्स्न्येनावयवी वर्तत इति द्वितीयं निराकरोति—अथेति । उत्पत्तेः प्राग्घटस्यासत्त्वेन तस्यां तस्य कर्तृत्वासम्भवेन तस्या निरात्मकता वक्तुं न शक्यते । प्राक् सतां कपालादीनामेव तस्यां कर्तृत्वसम्भवात् इत्याशङ्क्याह—घटस्य चेति । उत्पत्तिर्न क्रिया, अपि तु कार्यस्योपादानेन सत्ताजात्या वा सम्बन्ध एव । तथा च नावश्यं कर्तापेक्षित इति शङ्कते—अथेति । अभावस्य च निरुपाख्यत्वादित्यादि प्रागभावाभिप्रायम् । कार्याभावोऽपि कारणव्यापारादूर्ध्वमिति ध्वंसाभिप्रायम् । उभयोरप्यधिकरणातिरेकेणानुपलम्भात् तुच्छत्वम् । कारकव्यापारात् प्राक् कपाले घटो नास्ति, दण्डादिव्यापारादूर्ध्वं तत्रैव घटो नास्तीति प्रतीतिश्च कपालस्वरूपविशेषविषयैवेति । स्वीकृतं हि तार्किकैरपि घटभेदे घटो नास्तीत्यादिप्रतीतीनां स्वरूपविशेषविषयत्वम् । ननु, तार्किकप्रक्रियासिद्धं प्रागुत्पत्तेः कार्यासत्त्वं यदि निराक्रियते, किं तर्हि कार्यस्य सत्त्वमेव कारकव्यापारात् प्राग्विवक्षितम् । तथा सति कारकव्यापारोऽनर्थक इति शङ्कते—नन्वेवमिति । नैष दोष इति । अयं भावः—तार्किकेण हि उपादानात् कपालद्वयादतिरिक्तमेव घटाख्यं द्रव्यं जायते, तस्य च कम्बुग्रीवादिमत्त्वं संस्थानं धर्म इत्युच्यते । तत्तु सिद्धान्ते नोपेयते । तथा सति कपालपरिमाणं घटपरिमाणं, चेति परिमाणद्वयं तथैव रूपद्वयं गुरुत्वद्वयं चोपलभ्येत । न चोपलभ्यते । अतो न द्रव्यद्वयं तत्र । अपि त्वेकस्यैव मृद्द्रव्यस्य

पूर्वं पिण्डावस्था, तदनन्तरं कपालाकारः । तदाच्छादनेन घटाकारः । तथा-चाकारविशेषसिद्ध्यर्थं कारकव्यापार उपपद्यते । न च सत्कार्यवादे आकार-विशेषस्यापि प्राक् सत्त्वात् न तदर्थमपि कारकव्यापार इति वाच्यम् । आ-कारविशेषाणां प्रागसत्त्वोपपत्तेः । न च तथासति सत्कार्यवादहानिः । कार्या-नुस्यूतकारणस्य प्राक्सत्त्वेनैव सत्कार्यवादोपपत्तेः । यदि तु प्रागसतः कम्बुग्री-वादिमत्त्वाकारस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । असत उत्पत्तेर्निराकृतत्वात् । तर्हि स-तोऽप्युत्पत्तिर्न सम्भवतीति सत्त्वासत्त्वाभ्यां प्राक् निरूपयितुमशक्त्या आकारा अनिर्वचनीया एव भवन्तु । का नः क्षतिरिति । अतो दुर्निरूपत्वादपि प्रपञ्च-स्वरूपस्य स्वप्नादिवन्मिथ्यात्वमिति सिद्धम् । नन्वद्वैतं व्यवस्थापयितुं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं स्वीक्रियते, तत्तु न सम्भवति । तथाहि—प्रपञ्चमिथ्यात्वं मिथ्यावा सत्यं वा । आद्ये यथा रजते रजतत्वमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे न रजतत्वं सत्यं, एवं प्र-पञ्चमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चस्सत्यस्स्यात् । अतो नाद्वैतम् । यदि तु मि-थ्यात्वं सत्यं, तथासति ब्रह्म मिथ्यात्वं च सत्यमिति सत्यपदार्थद्वैतापत्तिः । उ-च्यते—मिथ्यात्वं ह्येकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमानाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं स-मीचीनरजते नेदं रजतमिति ज्ञानापादितं यद्रजतत्वस्य मिथ्यात्वं प्रतियोगिताविशे-षरूपं, तस्य मिथ्यात्वं रजतत्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितामादायैव पर्यवस्यतीति रजताधिकरणावच्छेदेन रजतत्वे मिथ्यात्वस्याभावात्तत्र सत्यमिति युक्तम् । प्रप-ञ्चस्य तु यन्मिथ्यात्वं प्रपञ्चसंसृज्यमानब्रह्मरूपाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं 'ने-ह नानेत्या'दिशास्त्रसिद्धं, न तस्याभावः प्रपञ्च उपेयते । तथा च यथा घटस्य घटत्वं प्रमाणसिद्धत्वात् स्वाभाविकं, तथा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमपि । मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वं तु सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्यभावबोधकेनागमेन सिद्धम् । मिथ्यात्वं हि प्रपञ्चान्तर्गतं घटत्वादिवत् ब्रह्माधिष्ठानकमित्युपेयम् । तथा च यथा घटत्वादीनां ब्रह्मण्यभावबो-धनान्मिथ्यात्वेऽपि न घटस्याघटत्वम् । तत् कस्य हेतोः, घटे तदभावानङ्गीकारात्, एवं मिथ्यात्वस्यापि ब्रह्मण्यभावबोधनान्मिथ्यात्वेऽपि न प्रपञ्चस्य सत्यत्वम् । प्रपञ्चे तदभावानङ्गीकारात् । तथा च प्रपञ्चेन सहैव मिथ्यात्वस्य बाधात् तन्मिथ्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वमिति व्यामोहमात्रम् । यथा घटध्वंसो घटप्रागभावध्वंसोऽपि भवतीति प्रागभावध्वंसस्य घटस्य ध्वंसे न प्रागभावोन्मज्जनम्, एवं मिथ्यात्वबाधः प्रपञ्चबाधो-ऽपि भवतीति न मिथ्यात्वबाधे प्रपञ्चसत्यतापत्तिः ॥१८॥१९॥२०॥

इति आरम्भणाधिकरणम् ॥६॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥२१॥

तदनन्यत्वमित्यनेन जीवब्रह्मणोर्भेदस्य मिथ्यात्वसूचनेन स्वरूपैक्यं विवक्षितम् । तदाक्षिप्यत इति सङ्गतिः । जीवब्रह्मणोरैक्ये हि हिताहितादिकं जीवगतम् ईश्वरस्यैवेति सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जीवाहितं न सृजेत् । न च प्रमादकृता स्वाहितसृष्टिरीश्वरस्य सम्भवति । स सर्वज्ञत्वात् सृष्टमप्यहितं सर्वशक्तित्वादेवोपसंहरेत्, हितमेव च सृजेत् । न चेष्टापत्तिः । प्रपञ्चवैचित्र्यानुपलम्भप्रसङ्गादित्येवमादिदोषाः जीवब्रह्मणोर्धर्माणामैक्यापादितं साङ्कर्यमुपजीव्य प्रवर्तन्ते । तथा चोक्तदोषापत्तिरूपतर्केबाध्यो भवति वा न वा वेदान्तानां प्रत्यग्ब्रह्मैक्यसमन्वय इति सन्देहे उक्तदोषपरिहारासम्भवात् बाध्य एवेति पूर्वपक्षमाह—चेतनाद्धीति ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

भवेयुरेते दोषाः, यदि जीवब्रह्मणोरैक्येऽपि साङ्कर्यमपरिहार्यं भवेत्, न तु तदस्ति । यथा ह्येकस्यैवाकाशस्य घटाद्युपाधिकल्पितभेदात् धर्माणामल्पत्वमहत्त्वादीनां व्यवस्था । यथा वैकस्यैव मुखस्य, दर्पणाद्युपाधिकृतबिम्बप्रतिबिम्बभावेन भेदात् मलिनत्वावदातत्वादिधर्मव्यवस्था, तथैकस्यैव चैतन्यस्याविद्यकजीवेश्वरभावेन भेदस्यानादिसिद्धतया संसारित्वसर्वस्रष्टृत्वादिधर्माः व्यवस्थिता एव । तथा च हिताहितप्राप्त्यादिरूपः संसारो जीवस्यैव, सर्वज्ञत्वं सर्वस्रष्टृत्वमित्येवमादयो धर्मा ईश्वरस्यैवेति स्वाहितकारित्वादेरीश्वरे अप्रसङ्गान्नोक्तदोषः । अमुमेव चाविद्यकभेदमभिप्रेत्य 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादौ कर्तृकर्मभावादिनिर्देशः नाहं सर्वज्ञ इत्यादिर्लौकिकव्यवहारश्च । ननु, चायं जीवेश्वरविभागः पारमार्थिक एव किं न स्यादत आह—अपि चेति । उपक्रमाद्यनेकतात्पर्यलिङ्गोपेतैस्तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैरभेदे अवधारिते क्वचिदन्यपरेभ्यो वाक्येभ्यः प्रतीयमानो भेदो लौकिकप्रमाणावगत एवाविद्यको भविष्यति । दर्शयति च श्रुतिर्मायामयत्वं भेदस्य 'जीवेशावाभासेन करोति' 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति । अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध' इति ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥२३॥

तत्र आदिशब्दगृहीतान् दृष्टान्तानाह—यथा चैका पृथिवीति । माया-

मये जीवेश्वरविभागे मन्दमतिसमाधानाय उपपादनप्रक्रिया आश्रिता । वस्तुतस्तु अनुपपत्तिः प्रपञ्चस्य स्वाप्निकपदार्थवत् मायामयत्वमुपोद्बलयतीत्यभिप्रेत्याह—श्रुतेश्च प्रामाण्यादिति । वैचित्र्यवचेति । अनुपपत्तिर्न दोषायेति शेषः ॥ २३ ॥

॥ इति इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥२४॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दित्यादिवाक्यैरद्वितीयं ब्रह्म सृष्टेः प्रागवधार्य ततः सृष्टिराम्नायते । अयमर्थः—यद्यदुपादानं कर्तृकारकं च, तत् इतरकारणकलापसहितमेव कार्योत्पादकमिति न्यायबाध्यो न वेति सन्देहः । पूर्वमौपाधिकं जीवब्रह्मणोर्भेदमाश्रित्य व्यवस्था कृता। सृष्टेः प्राक् उपाधितोऽपि द्वितीयं सहकारि नास्ति। अद्वितीयत्वावधारणादिति सङ्गतिः । ननु, सृष्टेः प्रागपि तत्तत्कार्यवासनास्सन्ति विचित्राः । सन्ति च धर्माधर्मरूपाण्यदृष्टानि । न च तथात्वे अद्वितीयत्वावधारणविरोधः । विद्यमानस्यापि सूक्ष्मात्मना नानात्वस्यानृततयाद्वितीयत्वावधारणोपपत्तेः। मास्तु वान्यत् किञ्चित् सहकारि । उक्ततर्कस्याप्रयोजकतया असहायादेव सृष्टिसम्भवादित्यभिप्रेत्य शङ्कते—कस्मादिति । परिहरति—उपसंहारदर्शनादिति। अयं भावः—असहायादेव ब्रह्मणो यदि सृष्टिः स्वीक्रियेत, तदा तस्यैकरूपत्वेन कारणवैचित्र्याभावात् कार्यवैचित्र्यमाकस्मिकं स्यात् । अतो नाप्रयोजकता। न चादृष्टवैचित्र्यादपि वैचित्र्यमुपपादयितुं युक्तम् । लोके अदृष्टातिरिक्तकारणैरेव कार्यवैचित्र्यदर्शनेनादृष्टमात्रेण कार्यवैचित्र्यायोगात् । न च वासनावैचित्र्यात्तदुपपत्तिः । तावता विचित्रत्वोपपत्तावपि वासनानां क्रमिकाणां युगपदेव विद्यमानतया वियदादिक्रमोऽनुपपन्न एव स्यात् । न च वासनापरिपाकक्रमात्तदुपपत्तिः । नियामकाभावेन परिपाकक्रमानुपपत्तेः । न च तत्र काल एव नियामको भविष्यति । तदानीं खण्डकालस्याभावादखण्डस्य साधारणत्वेन क्रमनियामकत्वानुपपत्तेः । अतोऽसहायात् ब्रह्मणो विचित्रक्रमिकजगत्सृष्ट्यनुपपत्तिरिति । नैष दोष इति । अयं भावः—यथा दधिवासनोपेतं क्षीरं कालविशेषेण दधिवासनायां परिपक्वायां दध्याकारं भजते, एवं विचित्राणां वियदादिवासनानां कालविशेषेण क्रमिकपरिपाके सति विचित्रक्रमिकवियदाद्याकारतां ब्रह्मापि भजते। न च तदानीं पाकक्रमोपयुक्तक्रमिककालविशेषानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रलयान्तकालो वियद्वासनायाः परिपाकः, वियदुत्पत्तिकालो वायुवासनायाः परिपाकहेतुरिति क्रमिककालविशेषसम्भवादिति ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

पूर्वसूत्रं परमात्मन उपादानत्वोपपादकम् । इदं तु कर्तृत्वोपपादकं देवादिवदिति । आदिशब्दार्थमाह—तन्तुनाभश्चेति । सौत्रलोकशब्दार्थमाह—एवं चेतनमिति । तथा च लोक्यत इति व्युत्पत्त्या स्वप्रकाशं ब्रह्मैव लोकशब्दार्थः ॥ २९ ॥ ॥ इति उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

लोके सावयवानामुपादानत्वस्य दर्शनात् निरवयवं नोपादानमिति युक्तिबाध्यो वेदान्तसमन्वयः न वेति सन्देहे पूर्वं विचित्रशक्तियोगात् सत्यसङ्कल्पत्वाच्च ब्रह्मण उपादानत्वं कर्तृत्वं च सम्भवतीत्युक्तम् । तत्र कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषेणोपादानत्वाक्षेपात् सङ्गतिः । ननु, सावयवमेव उपादानमिति नास्ति नियमः । तार्किकमते निरवयवस्यैव परमाणोरुपादानत्वाभ्युपगमात् । साङ्ख्यमतेऽपि निरवयवानामेव सत्त्वरजस्तमसामुपादानत्वाभ्युपगमात् एवं निरवयवस्य ब्रह्मण उपादानत्वं भविष्यति । न चैवमपि निरवयवस्यैव ब्रह्मणो विकारापत्तौ उपगतायामैकदेशिकविकारापत्तेरसम्भवात् कृत्स्नस्य ब्रह्मणो विकारोपयुक्तत्वात् अधुना विशुद्धब्रह्मपरिशेषो न स्यादिति दोष इति वाच्यम् । भवेदयं दोषः परिणामवादे, न तु विवर्तवादे । अनृतविकारोपयुक्तस्यापि परमार्थतो विशुद्धस्य नित्यमवस्थानात् । अतः पूर्वपक्षाभावात् अयुक्तमिदमधिकरणम् । न च विवर्तवादोद्घाटनार्थमिदमधिकरणम् ! तदनन्यत्वमित्यत्रैव तस्योद्घाटितत्वात्, उच्यते—मन्दमतीनामुपासनादिपूपयुक्तः आपाततः प्रतीयमानः परमार्थः सविशेषमेव ब्रह्मेति वादोऽपि 'न बुद्धिभेदं जनयेदि'तिन्यायेन तत्त्वविद्भिर्व्यवह्रियते । तत्र न अगतो विवर्ततामनुद्धाट्यैव कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषनिवृत्तिः प्रतिपादनीया । अतो विवर्तवादो नास्तीति कृत्वाचिन्तया प्रथमं समाधानं श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति । कृत्वाचिन्तोद्घाटनं तु आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति । अपि च विवर्तवादेऽपि शङ्काविशेषोऽत्र निराकर्तव्योऽस्ति । आरोपिता हि शुक्तिरजतादयो भ्रान्तिसमानकाला एव भवन्ति । न त्वज्ञातसत्ताका एव । तथा च वियदादिसृष्टिक्रमादेः

प्यारोपितत्वे ज्ञातैकसत्ताकत्वं वक्तव्यम् । सृष्टिसमये च तज्ज्ञानं भ्रान्तिरूपं नेश्वरस्य वक्तुं शक्यम् । तस्य निर्दोषस्य भ्रान्त्यसम्भवात् । नापि जीवानां तदानीं भ्रान्तिस्सम्भवति । शरीराभावेन तदानीं सुप्तप्रायत्वात् तेषाम् । तथा च भ्रान्तिनियतस्यारोपितस्य भ्रान्त्यभावेऽसम्भवात् विवर्तवादे सृष्ट्यादिश्रुतिरसदार्थिकैव स्यात् इत्यस्याश्शङ्कायाः पूर्वोक्तस्य विवर्तवादस्य स्मारणेनेत्थं समाधानं विवक्षितं—श्रुत्या प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽवधृते अनृता अपि द्विप्रकारा भविष्यन्तीति कल्प्यते । शुक्तिरजतादयो ज्ञातैकसत्ताकाः । सृष्ट्यादयस्तु स्वसमानकालभ्रान्त्यभावेऽपि स्वरूपेणारोपिता इति। सर्गप्रतिपादकश्रुतिस्तु तु परोक्षभ्रान्तिस्सर्गानन्तरं जीवानां सम्भवत्येवेति । यथा चात्मनि विचित्रा स्वाप्नरथादिसृष्टिस्स्वरूपानुपमर्देनैव, यथा च मायाविनि स्वरूपानुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयः, एवं ब्रह्मण्यपि स्वरूपानुपमर्देनैव विचित्रा वियदादिसृष्टिर्भविष्यतीति सूत्रं योजयति—अपि चेति ॥२८॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥२९॥

समानत्वात्स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य, तर्काप्रतिष्ठानादिति । प्रतिष्ठितस्तर्कस्सम्भवति । यः परपक्ष एव दूषणमापादयेत् । यस्तु स्वपक्षे परपक्षे च दूषणमावहति, नासौ प्रतिष्ठितस्तर्क इति भावः । सत्त्वरजस्तमसामपि प्रत्येकं सावयवत्वमेवास्त्विति शङ्कते—सावयवत्वमेवेति । एवमप्यनित्यत्वादीति । आदिपदेन तेषामप्यवयवानामवयवान्तरमुत्तरोत्तरं प्रसज्यत इत्यनवस्था दर्शिता । तथाणुवादिनोऽपीति । इयं हि तार्किकप्रक्रिया—परमाणुर्निरवयवः । द्वयोश्च परमाण्वोः संयोगे द्व्यणुकाख्यं कार्यं ततोऽधिकपरिमाणं जायत इति । तत्र द्वयोः परमाण्वोस्संयोगः किं व्याप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिर्वा । आद्ये परमाणुमपेक्ष्य द्व्यणुकस्य प्रथिमा नोपपद्यते । व्याप्यवृत्तिता हि संयोगस्य तदा स्यात्, यावति देशे एकः परमाणुः सम्मितः, तावत्येव देशे यद्यपरोऽपि सम्मितो भवेत् । तथा च न प्रथिमा सम्भवति । सति प्रथिम्नि परमाणुदेशापेक्षया द्व्यणुकस्याधिकदेशव्याप्तेरावश्यकत्वात् । अथाव्याप्यवृत्तिरण्वोस्संयोगः । तथासति द्वयोः मृत्पिण्डयोरेकैकपार्श्वसंयोगेन महतो मृत्पिण्डस्येवाण्वोरप्येकैकपार्श्वसंयोगेन द्व्यणुकारम्भे प्रथिमा सम्भवति । परं त्वव्याप्यवृत्तित्वे संयोगस्य तत्रैवाभावो वक्तव्यः । तयोश्च संयोगतदभावयोर्विरोधपरिहाराय वृक्षादिषु शाखादिमूलादिरूपावयवा इव नेहावयवभेदा अवच्छेदकास्सम्भवन्ति। निरवयवत्वात् । न च दिग्भेदा एवावच्छेदका भविष्यन्ति । तेषामप्यसंयुक्तानाम् अवच्छेदकत्वासम्भवेन संयोगाङ्गीकारे पूर्वोक्तविकल्पानतिवृत्तिः ॥२९॥

॥ इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

निरवयवस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात् न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोष इत्युपपादितम् । तन्न सम्भवति । शरीरेन्द्रियरहितस्य विचित्रशक्तियोग एव न सम्भवतीत्याक्षिप्यते । अतस्सङ्गतिः । यश्शरीरी, स एव शक्तियोगात् सृजति, नाशरीर इतिन्यायापनोदनीयो न वा अशरीरस्यैव ब्रह्मणो जगत्स्रष्टृत्वमित्येवंविषयको वेदान्तसमन्वय इति सन्देहे उक्तन्यायस्यानाभासत्वात् । बाधनीय एवेति पूर्वपक्षः । न च 'अन्तर्याम्यधिदैवादिष्वि'त्यनेन पुनरुक्तता । तत्र ह्यशरीरस्यापि परमात्मनो अविद्याशक्तियोगात् अन्तर्यामिता भविष्यतीत्युक्तम् । इह तु देहेन्द्रियराहितस्याविद्याशक्तिरेव न सम्भवतीति शङ्क्यते — सर्वकर्मेति । यद्यपि सर्वं कर्म कार्यं यस्येति व्युत्पत्त्या सर्वकर्तृत्वादिकमेवोदाहृतश्रुत्या प्रतिपाद्यते, तथापि कार्यैकोन्नेया शक्तिः सर्वकर्तृत्वाद्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यत इति तात्पर्यम् ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

पूर्वसूत्रसूचितं पूर्वपक्षमनूद्य तद्दूषणाय इदं सूत्रम् । करणानीन्द्रियाणि । तानि शरीरस्याप्युपलक्षणानि । तथा च शरीरेन्द्रियरहितत्वादिति शङ्काभागगतहेतोरर्थः । तदुक्तमित्येतत् 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादि'ति सूत्रोक्तत्वाभिप्रायेण व्याचष्टे—श्रुत्यवगाह्यमिति । 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च ही'ति सूत्रोक्तत्वाभिप्रायेण व्याचष्टे—प्रतिपिद्धेति । यथा देवादीनां बाह्यसाधनानपेक्षाणामपि श्रुतिप्रामाण्यात् सङ्कल्पमात्रेण विचित्रसृष्टिकर्तृत्वं कुलालादिष्वदृष्टमप्युपेयते, यथा वा विद्यमानशरीराभिमानरहितस्यापि स्वप्नभुजो वासनामात्रेणैव विचित्रसृष्टिकर्तृत्वं प्रत्यक्षदृष्टत्वादेवोपेयते, तथा अशरीरस्यापि परमात्मनो विचित्रशक्तियोगोपपत्त्या स्रष्टृत्वं श्रुतिप्रामाण्यादेवोपेयमिति परिहाराभिप्रायः । न चैवं 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादि'त्यनेनैव गतार्थता । निराकर्तव्यतर्कभेदात् ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

अवाप्तसकलकामत्वात् प्रयोजनोद्देशरहितोऽपि परमात्मा प्रपञ्चस्रष्टेति प्रतिपादयद्वेदान्तवाक्यं याया प्रेक्षावतः प्रवृत्तिः, सा प्रयोजनोद्देशपूर्विकेति न्यायबाध्यं न वेति सन्देहे सर्वशक्त्युपेतस्यापि परमात्मनः प्रयोजनोद्देशाभावात् न स्रष्टृ-

त्वमिति पूर्वाधिकरणेनाक्षेपिकीं सङ्गतिं मनसि निधाय पूर्वपक्षमाह—न खल्विति ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

कैवल्यमित्यत्र स्वार्थे ष्यञ् । वैशेष्यादितिवत् । लीलाशब्दो विलासवचनः क्रियावचनश्च । 'लीला क्रिया विलासश्चे'ति वचनात् । विलासो द्विविधः—उद्यानविहारादिरूपः, सुखोद्रेके हासगानादिरूपश्च । तत्र उद्यानविहारादिरूपे किञ्चित्प्रयोजनोद्देशः सम्भाव्येतापि । सुखितस्य हासगानादिरूपे तु न किमपि सम्भाव्यते । दुःखोद्रेके रोदनाश्रुमोचनवत् । तथा च सप्रयोजनविलासव्यावृत्त्यर्थं कैवल्यपदमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—यथा लोक इत्यादिना । लीलापदस्य क्रियार्थत्वमादाय दृष्टान्तमाह—यथा वोच्छ्वासेति । क्रियापि द्विविधा—प्रयोजनोद्देशयुक्ता, तद्रहिता च । गमनादिरूपा प्रयोजनोद्देशयुक्ता प्रसिद्धा । श्वासादिरूपा स्वाभाविकी प्रयोजनोद्देशरहिता । स्वापेऽपि दर्शनात् । सम्भाषणकाले अङ्गुल्यादिचालनरूपा याहच्छिकी च प्रयोजनोद्देशरहिता । तथा च प्रयोजनोद्देशयुक्तक्रियाव्यावृत्तये कैवल्यपदम् । तथा च विलासस्वाभाविकयाहच्छिकप्रवृत्तिषु प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वरूपहेतोस्सत्त्वेऽपि प्रयोजनोद्देशपूर्वकत्वरूपसाध्याभावेन व्यभिचारात् नानेन तर्केण श्रुतिबाधो न्याय्यः । ननु, 'स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथान्ये परिमुह्यमानाः । देवस्यैषा महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्र'मिति श्वेताश्वतरमन्त्रे स्वभाववादं प्रतिक्षिप्य महिमशब्देन क्रीडापक्षो व्यवस्थापितः । माण्डूक्यश्रुतौ तु 'क्रीडार्थं सृष्टिरित्यन्ये भोगार्थमिति चापरे । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहे'ति क्रीडापक्षं प्रतिक्षिप्य स्वभावपक्षः व्यवस्थापितः । अतः श्रुतिद्वयविरोधात् सृष्टिः क्रीडेति वा स्वभाव इति वा आस्थातुं न शक्यत इति चेत्, उच्यते—श्वेताश्वतरे प्रतिक्षेप्यस्वभावपक्षः यथा भोजनशयनादिरूपा स्वाभाविकी चेष्टा प्रयोजनोद्देशपूर्विका भवति, नैवं परमात्मनः सृष्टिरित्यभिप्रायेण । माण्डूक्ये प्रतिक्षेप्यः क्रीडापक्षोऽपि यथा वनविहारादिरूपा ईषत्प्रयोजनोद्देशपूर्विका भवति, नैवं परमात्मनः सृष्टिरित्यभिप्रायेण प्रयोजनोद्देशरहिततया स्वभावरूपा वा क्रीडारूपा वा परमात्मनस्सृष्टिरिति श्रुतिद्वयपर्यालोचनया पर्यवसितोऽर्थः ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥३४॥

यः कस्य चिद्दुःखं सम्पादयति, कस्य चित् सुखं, स पक्षपातित्वेन सावद्य इति, यश्च हिंसकः, सोऽपि सावद्य इति प्रसिद्धम् । परमात्मा च सुखदुःखतत्साधनयुक्ततया विचित्रं जगत् सृजति, प्रलयसमये च युगपदेव सर्वान्नाशयतीत्यतः सावद्यः प्रसज्येत । तथा च निरवद्यस्सन् परमात्मा विचित्रं जगत्सृजति संहरति चेति वदत् वेदान्तवाक्यं उक्ततर्कबाध्यं न वेति संशयः । अस्तु प्रयोजनोद्देशरहिता सृष्टिः, तथापि सावद्यतापादकतया परमात्मनः सा भवतीति पूर्वोक्ताक्षेपात् सङ्गतिः । ननु, तर्काप्रतिष्ठानादिति प्रबलप्रमाणविरोधे तर्काप्रतिष्ठानम् । 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादि'त्यत्र श्रुत्यवगाह्यं परमात्मतत्त्वम् । न तत्र तर्कस्यावसरोऽस्ति साधकतया बाधकतया वा । यथा चक्षुषः शब्दे । श्रुतिबाधितत्वादेव च तद्विरुद्धास्तर्का आभासतां प्रतिपद्यन्त इति निरूपितम् । अतः किमर्थं पुनःपुनः तर्कनिमित्त आक्षेपः क्रियत इत्याशङ्क्य यद्यप्ययं पारमार्थिकः परिहारोऽस्ति, तथापि तर्कमेव बहुमन्यमानं प्रति तदुद्भावितानां तर्काणां प्रातिस्विकरूपेणाभासतास्फुटीकरणेन तर्काप्रतिष्ठानमेव प्रपञ्च्यते । अतो नानुपपत्तिरिति परिहरति—स्थूणानिखनन्यायेनेति । क्वचिद्रागः क्वचिद्द्वेष इति एवंरूपं वैषम्यं, नैर्घृण्यं निर्दयत्वम् । इदमुभयमपि न प्रसज्यते परमात्मनि । धर्माधर्मसापेक्षत्वाद्विषमसृष्टेरिति सूत्रं योजयन् सिद्धान्तमाह—वैषम्यनैर्घृण्ये इति । ननु, धर्माधर्मसापेक्षतया विषमसृष्टृत्वमस्तु । तावता पूर्वपक्षोद्भावितस्य तर्कस्य को दोष उद्भावितः । कथञ्चादृष्टमात्रेण वैषम्यम् । वैषम्ये सर्वत्र दृष्टकारणापेक्षत्वात्, उच्यते—लोके प्राणिषु सुखदुःखादिकं वैषम्येण सम्पादयतोऽपि धार्मिकस्य राज्ञो नास्ति सावद्यत्वप्रसिद्धिः । तत् कस्य हेतोः अपराधाद्यपेक्षित्वात् । ये ह्यपराधिनः, तान् दण्डयन् न्यायानुसारिणो जनाननुगृह्णंश्च राजा समीचीन एवेति लोके प्रसिद्धम् । तथा चोरान्निघ्नन्नपि । प्रत्युत न्यायानुसारादपराधभाजो जनानविविच्य साम्येन व्यवहरन्नेव राजा सावद्यो भवति । तथा च सुखदुःखादिसंम्पादके राजनि हेतोस्सत्त्वेऽपि सावद्यत्वप्रसिद्धेरभावात् व्यभिचार उक्तः तर्के । न चादृष्टमात्रेणैव वैचित्र्यं प्रतिपादयामः । किं तु तत्तद्धर्माधर्मानुसारेण तां तां दृष्टसामग्रीं सम्पादयन्नेव ईश्वरः सुखदुःखकारणं भवतीति । न चैवमपि प्रलयस्य न धर्माधर्मनिमित्तता सम्भवति । न हि तदानीं सुखं दुःखं वा विद्यते । मौढ्यापत्तेः । यद्यपि च प्रलयारम्भे दुःखं सम्भाव्येत, तथापि न तस्य पापनि-

मित्तता वक्तुं शक्यते । न हि युगपदेव सर्वेषां पापान्युद्भूतानीति सम्भावयितुं शक्यमिति साम्प्रतम् । यथा हि वसन्तादिषु युगपदेव पुष्पोद्गमदर्शनात् तद्वासनानामुद्बोधो युगपदेव कल्प्यते, यथा वा हेमन्तादिषु तुषारादिसम्पर्कजनितस्य दुःखस्य युगपदेव दर्शनात्तत्प्रयोजकस्य पापादेर्युगपदेवोद्बोधः कल्प्यते, एवं प्रलयारम्भे सर्वेषां दुःखोपजनस्य युगपदेव दर्शनात् तत्प्रयोजकपापोद्बोधस्य यौगपद्ये नानुपपत्तिः । प्रलये तु यद्यपि न दुःखादिकं, तथापि धर्माधर्मयोर्नायं फलप्रापणकाल इति अनुसन्धायेश्वरस्तदानीं भोगसाधनानि न सृजति । अतः सृष्टिस्थितिप्रलयसम्पादकोऽपीश्वरो न सावद्य इति । न च पुण्यपापाभ्यां सुखदुःखवैचित्र्योपपत्तेर्न वैषम्यादिदोष इति परिहारेऽपि पुण्यवतः कांश्चित् पापवतः कांश्चित् सृजतीति वैषम्यं पुनरपि प्राप्तमिति वाच्यम् । 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेने'त्यादिवचनानुसारेण पुण्यपापसृष्टावपि पूर्वपूर्वपुण्यपापापेक्षत्वात् ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

सृष्टेः प्रागविभागात् 'सदेव सोम्ये'ति वाक्यपर्यालोचनयैकत्वावगमात् नास्ति कर्म । तथा चाद्या सृष्टिः कथं विषमा स्यादिति शङ्काभागं व्याचष्टे—सदेवेति । यद्यपि नानया श्रुत्या सूक्ष्मावस्थं कर्मादि स्वरूपतो व्यावर्त्यते, तथाप्यापाततः प्रतीतार्थमादाय शङ्का । पूर्वकल्पकृतानां कर्मणां प्रलये सूक्ष्मावस्थानां विद्यमानत्वात् तदनुसारेण सृष्ट्यारम्भेऽपि वैषम्यमुपपद्यत इति परिहाराभिप्रायः ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

मुक्तानामपीति । येन हि संसारस्यानादित्वं नोपेयते, तन्मते आद्यसर्गो निर्निमित्त एवास्थेयः । तथा चानन्तरसर्गस्यापि निर्निमित्तत्वसम्भवात् मुक्तानामविद्यादिसंसारनिमित्ताभावेऽपि संसारप्रसङ्गः कथं वारयितुं शक्य इति भावः । अकृताभ्यागमः अकृतयोरेव पुण्यपापयोस्सतोः सुखदुःखाभ्यागमः । निर्निमित्तत्वादिति । सर्गारम्भ इति शेषः । न चाविद्येति । मूलाविद्येत्यर्थः । रागादीति । रागद्वेषमोहाः । पुरुषं क्लिश्नन्तीति क्लेशाः । तेषां या वासना सूक्ष्मावस्था, तया आक्षिप्तं सहकृतं कर्म तदपेक्षेत्यर्थः । न च कर्मान्तरेणेति । कर्मपदं द्वितीयान्तम् । न च धारयिष्यतीति । यथा 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपती'त्यत्र तुषोपवापकाले कपालानां पुरोडाशसम्बन्धस्य वर्तमानस्याभावेऽपि भ-

विष्यत्पुरोडाशश्रपणाधारत्वमादाय पुरोडाशकपालत्वव्यपदेशः । एवमिहापि भविष्यत्प्राणाधारत्वमादाय सृष्ट्यारम्भकाले जीवत्वव्यपदेशो भविष्यतीत्यर्थः । अनागताद्धि सम्बन्धादिति । यत्र हि भूतभविष्यतोः सम्बन्धयोस्संभवः, तत्र भूतसम्बन्धेनैव व्यपदेशः । लोके हि अतीतधनोऽपि धनीति व्यपदेशभाक् भवति। न तु भविष्यद्धनोऽपि । अत एवा'ग्निहोत्रहवण्या हवींपि निर्वपती'त्यत्र यया हुतमग्निहोत्रं, सैवाग्निहोत्रहवणीति गृह्यते, न तु यया होष्यति । पवमानेष्टिपु तु हुताग्निहोत्राया अभावात् लोप एवाग्निहोत्रहवण्या इति स्वीक्रियते । पुरोडाशकपालस्थले तु भूतस्यालाभात् अगत्या भविष्यता निर्देश आश्रितः । अभिनिष्पन्नत्वादिति । अतीतस्थले प्रवृत्तिनिमित्तशालितया निर्णीतत्वेन तत्संस्कारसम्भवात् लोके व्यवहारः शीघ्रं प्रवर्तत इति अवर्तमानसम्बन्धस्थले भूतसम्बन्धस्यैव व्यवहारप्रयोजकत्वं स्वारसिकमिति भावः ॥ ३६ ॥

॥ इति वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

स्वपक्षव्यवस्थापनोपसंहाररूपत्वात् पादान्ते सङ्गतिः । निर्गुणं ब्रह्म जगत उपादानमिति वदद्वेदान्तवाक्यं यन्निर्गुणं, तन्नोपादानं, यथा रूपादीति तर्कबाध्यं न वेति सन्देहे अस्य तर्कस्याभासत्वाभावात् बाध्यमेवेति शङ्कोपसंहारव्याजेन निराक्रियते—परमात्मनो निर्गुणत्वमसिद्धम् । कर्तृत्वोपयोगिसर्वज्ञत्वादिधर्मवत्त्वादुपादानत्वोपयोगिशक्तिरूपप्रपञ्चसूक्ष्मावस्थाश्रयत्वात् । परमार्थतो निर्गुणस्यापि मायोपाधिकास्सर्वेऽपि गुणास्सम्भाविता एव । तदिदमाह—सर्वज्ञं सर्वशक्ति महामायं चेति । अपि च यन्निर्गुणं, तन्नोपादानमिति तर्कोऽप्रयोजकः । प्रथमक्षणे निर्गुणस्यापि द्रव्यस्य स्वगुणान् प्रति उपादानत्वोपगमात् । न च द्रव्योपादानस्यैव सगुणत्वमिति नियमः । तार्किकद्रव्यपरिभाषाया एव निर्मूलत्वात् । निर्गुणेऽपि शब्दे ह्रस्वत्वाद्यारोपदर्शनेन विवर्तोपादानत्वे सगुणत्वस्य सर्वथा अनपेक्षत्वाच्च ॥ ३७ ॥

॥ इति सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्यायां
ब्रह्मविद्याभरणाख्यायां द्वितीयस्याध्यायस्य
॥ प्रथमः पादः ॥
ॐ

अथ

॥ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

नन्वस्मिन् पादे साङ्ख्यादिभिः प्रधानादिकारणतासाधका ये तर्का उपन्यस्ताः, तेषां तर्कैरेव निरासः क्रियते। अस्यार्थस्य कथं ब्रह्मनिरूपणपरे शास्त्रे सङ्गतिर्भवेदिति शङ्कते—यद्यपीति। इह हि ब्रह्मस्वरूपादिनिरूपणं मुमुक्षूणां यथा ब्रह्मज्ञानं भविष्यतीत्येतदर्थम्। न च ब्रह्मपक्षविरोधिनां पक्षाणां निरासं विना तदुपपद्यत इति ब्रह्मविचारेण स्वप्रयोजनसिद्धये परपक्षनिराकरणमप्यपेक्षितमिति तस्य शास्त्रसङ्गतिरिति परिहरति—तथापीति। पूर्वस्मिन् पादे साङ्ख्यादिभिर्वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयनिराकरणाय ये तर्का उपन्यस्ताः, तन्निराकरणेन ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयो व्यवस्थापितः। अत्र पादे परमतं निराक्रियते। तत्र पौर्वापर्ये किं नियामकमित्याकाङ्क्षायामाह—वेदान्तार्थनिर्णयस्य चेति। ननु, साधनचतुष्टयशालिपुरुषाधिकारके शास्त्रे द्वेषप्रयुक्तपरमतनिराकरणं कथमुपपद्यतामिति शङ्कते—नन्विति। परमतनिराकरणं हि जयाय किञ्चित्, स्वपक्षरक्षणाय किञ्चित्। तत्राद्यमेव द्वेषप्रयुक्तम्। द्वितीयं तु तत्त्वज्ञानफलकम्। तथा च स्वपक्षविश्वासाधिक्यद्वारा तत्त्वज्ञानोपयुक्तं साङ्ख्यादितर्काभासतोपपादनं मुमुक्ष्वधिकारे शास्त्रे नासङ्गतमिति परिहरति—बाढमेवेति। साङ्ख्यानां प्रधानसाधकतर्कसङ्ग्राहकोऽयं श्लोकः—'भेदानां परिणामात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च। कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥' इति। अव्यक्तं कारणमिति सर्वत्र साध्यम्। एतच्छ्लोकोक्तं समन्वयादिति हेतुं विशदयति—घटशरावादय इत्यादिना। भिद्यन्त इति भेदाः कार्याणि बाह्याध्यात्मिकानि। तथा च कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुपूर्वकं भवति। तदन्वितत्वात्। यत् येनान्वितं, तत् तदुपादानकं भवतीति सामान्यव्याप्तौ घटादिदृष्टान्तमभिप्रेत्योक्तं—यथा घटशरावादयो भेदा इति। अत्र च विशेषव्याप्तिरपि वक्तुं शक्यते। घटो हि येनाप्यते, तं प्रति सुखरूपः, यस्यापह्रियते, तं प्रति दुःखरूपः, येन न ज्ञायते, तं प्रति मोहापरपर्यायाज्ञानरूप इति। तत्र विशेषव्याप्तौ साधनं तावत् घटे प्रसिद्धम्। एवमेव हि बाह्यानामाध्यात्मिकानां च त्रिरूपतोपपादनीया। साध्यं तु सुखदुःखमोहात्मकाव्यक्तप्रकृतिकं भवतीति तदपि घटरूपे दृष्टान्ते प्रसिद्धमेव। इत्थं हि साङ्ख्यैस्सत एव कार्यस्योत्पत्तिर्निरूप्यते—उत्पत्तेः प्रागपि मृदि घटो वर्तत एव। परं

तु सोऽव्यक्तो भवति। पिण्डावस्थया अभिभूतत्वात्। दण्डचक्रादिसामग्र्या तु पिण्डावस्थायां तिरोभूतायाम् अभिव्यक्तो भवति। न च प्राक्तिरोभूत एव घटो यदि दण्डादिभिरावरणाभिभवेनाभिव्यज्येत, तर्हि घटवदेव मृदि कपालाद्यवस्था अपि विद्यन्त एव। ता अपि पिण्डेन तिरोभूता इति वक्तव्यम्। न हि तासामप्यसतीनामेव दण्डप्रहारादिना घटाभिभवे अभिव्यक्तिरिति वक्तुं शक्यते। तथा च पिण्डावस्थायामपनीतायां घटवदेव कपालादिकमभिव्यज्येतेति वाच्यम्। साधनविशेषाणां फलबलेन किञ्चिदवस्थां प्रत्येवाभिव्यञ्जकत्वमुपेयते। तथा च दण्डादिना पिण्डावस्थातिरोभावेन घटावस्थाभिव्यज्यते। तथा च कपालाद्यवस्थास्तिरोधीयन्त इति न तासामभिव्यक्तिः। आविर्भावतिरोभावौ च प्रतियोगित्वानुयोगित्ववत् स्वरूपविशेषौ। तथा चोत्पत्तेः प्राक् सुखदुःखमोहात्मकस्याव्यक्तस्य घटस्य सत्त्वात् तत्पूर्वकत्वाच्च व्यक्तघटस्य दृष्टान्ते साध्यसाधनयोः प्रसिद्धिः। दृष्टान्ते च तादृश्यव्यक्तावस्था मृदाश्रयैव। अनेन दृष्टान्तेन महत्तत्त्वं पक्षीकृत्य सुखदुःखमोहात्मकाव्यक्तावस्थापूर्वकत्वे साध्यमाने तस्या अवस्थाया य आश्रयः, तत् प्रधानमेव भवति। भाष्ये सामान्यग्रहणं बाह्याध्यात्मिकानां पदार्थानां असाधारणोपादानान्यपि सुखदुःखमोहात्मकान्येव भवन्तीति तैरर्थान्तरता स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थम्। तथा च घटशरावादिकार्यानुस्यूतस्वान्वितमृत्पूर्वकत्वं यथा घटस्य, एवं स्वान्वितसर्वकार्यानुस्यूतसुखदुःखमोहात्मकवस्तुपूर्वकत्वं साध्यमानं प्रधानमादायैव पर्यवस्यति। असाधारणकारणानां सर्वकार्यानुस्यूतत्वाभावेन सामान्यरूपत्वाभावात्। न चैवमपि यद्यत् कार्यं येन येन सामान्येनान्वितं, तत् तत्पूर्वकमिति व्याप्तिर्वक्तव्या। सा न सम्भवति। जातिरूपसामान्यान्वितत्वेऽपि तत्पूर्वकत्वाभावादिति वाच्यम्। द्रव्यरूपसामान्येनान्वितमिति विवक्षितत्वात्। तथा विमतं सोपादानकं, परिमाणादित्यनेन चानुमानेनोपादानं सिध्यत् कार्यसदृशं सुखदुःखमोहात्मकमेव सिध्यतीति न ब्रह्मणा अर्थान्तरता। नापि परमाणुभिः। तथात्वे अनेककारणकल्पना भवेत्। प्रधानपक्षे तु तदेकमिति। परिमाणादित्यनेन परिमितत्वमव्यापकत्वं विवक्षितम्। शक्तितः प्रवृत्तेरित्यनेन विमतं शक्तिरूपसूक्ष्मावस्थापूर्वकं भवति। कार्यत्वात्। घटवदिति महदादेराद्यकार्यस्य शक्तिपूर्वकत्वं सिध्यत्तस्याश्शक्तेराश्रयभूतं प्रधानमादाय पर्यवस्यति। निराश्रयशक्त्ययोगात् कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्येत्यंशस्यायमर्थः— विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यं स्वार्थे ष्यञ्। विश्वरूपस्य कृत्स्नस्य कार्यस्याविभागात्। कारणे तिरोभावात् कार्यकारणविभागात् कार्यस्य कारणादाविर्भावात् यदाविर्भवति, तत् सूक्ष्मावस्थापूर्वकं भवति। यत् तिरोभवति, तत् सूक्ष्मावस्थान्तं भवति यथा कूर्माङ्गानि। तथा चाद्यन्ते च सूक्ष्मावस्थाश्रयतया यत्

सिध्यति, तदेव प्रधानमिति, तदाह—तथा परिमाणादिभिरिति । नन्वेतैस्तर्कैः साङ्ख्येन सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं कार्यसूक्ष्मावस्थाश्रयरूपमुपादानं सर्वस्य प्रधानं साधनीयं, तन्न सिद्धान्तेऽपि स्वीक्रियते अविद्यामायादिपदाभिलपनीयम् । तथा च सिद्धसाधनम् । न च चेतनानधिष्ठितमेव प्रधानं उपादानतया साध्यते । तथा च नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवंसति विमतं चेतनाधिष्ठिताचेतनपूर्वकम् । कार्यत्वादिति घटादिदृष्टान्तेनैव प्रतिरोधः । उच्यते—चेतनाधिष्ठानानुमानस्य पूर्वेण समबलत्वे हि प्रतिरोधस्स्यात, न तु तदस्ति । चेतनाधिष्ठानानुमानपक्षे हि अधिष्ठातेश्वरोऽतिरिक्तः स्वीकर्तव्य इति गौरवं, न तु चेतनानधिष्ठानानुमान इति । अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानं, तच्चेतनानधिष्ठितमेव कार्योपादानमिति, न । तथासति रचनायाः संस्थानस्य कार्यस्यानुपपत्तेरिति सूत्रं योजयन् चेतनाधिष्ठितमेवाचेतनमुपादानमिति साध्ये व्याप्तिं दर्शयति—यदि दृष्टान्तबलेनैवेत्यादिना । महदादिकार्यं चेतनाधिष्ठिताचेतनोपादानकमिति प्रतिरोधानुमाने पराभिप्रेतं गौरवमाशङ्क्य निराकरोति—न च मृदादीति । चेतनानधिष्ठितस्यैव प्रधानस्यानुमाने मृदादिस्वरूपमात्रं दृष्टान्तेऽनुसर्तव्यं, न तु कुलालोऽपि स्वरूपबाह्यः । तथाचातिरिक्तेश्वरकल्पनाप्रसङ्गाभावात् न गौरवमित्यभिमाने न किञ्चिन्नियामकमस्ति । तथा त्वत्यतिलाघवात् उपादानमपि नानुमातव्यं भवेत् । अतिरिक्तप्रधानकल्पनागौरवादिति स्वभाववादप्रसङ्गः । यदि यत् कार्यं, तत् सोपादानकं लोके दृष्टमित्युपादानमनुमीयत इति प्रामाणिकं गौरवं न दोषाय, तथासति यत् कार्यं, तत् सकर्तृकमित्यपि लोके दृष्टमिति प्रामाणिकत्वादिदमपि गौरवं सोढव्यमित्यर्थः । एवं चेतनानधिष्ठानानुमाने सत्प्रतिपक्षमुद्भाव्य चेतनाधिष्ठानानुमानस्य प्राबल्यं दर्शयति—न चैवंसतीति । रचनानुपपत्तेश्चेति चकारो नोक्तहेतुसमुच्चयार्थः । पूर्वं कस्यचिद्धेतोरनुक्तेरित्याशङ्क्यानुक्तसमुच्चयार्थ इत्याह—अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति । तथा च महदादिकार्यं सुखदुःखमोहात्मकप्रधानोपादानकम् । सुखाद्यन्वितत्वादिति हेतौ स्वरूपासिद्धिसूचनार्थः चकार इति द्रष्टव्यम् । ननु, विषयाणां सुखदुःखाद्यात्मकत्वं निरस्य तद्धेतुत्वाभ्युपगमे तत एव सुखदुःखाद्यात्मकत्वं भवेदित्याशङ्क्याह—शब्दाद्यविशेषेऽपीति । शब्दादीनां सर्वदा सर्वं प्रति सुखहेतुत्वं तावन्नास्ति । एक एव हि शब्दः कदाचित् कञ्चित् प्रति सुखाय भवति, कञ्चित् प्रति कदाचित् दुःखाय भवति । तत्र च वासनाविशेषः सहकारी । यस्य यस्मिन् वस्तुनि रमणीयत्ववासना यदा उद्बुद्धा भवति, तदा तत् सुखाय भवति । यदा त्वरमणीयत्ववासनोद्बोधो भवति, तदा दुःखाय भवति । अतो नैषां नियतं सुखदुःखादिहेतुत्वम् । अनियत-

सुखदुःखादिहेतुत्वं तु न सुखादिरूपत्वे प्रयोजकम् । यथा ह्यनिच्छाद्वेषस्वरूपाणामपि घटादीनामिच्छादिजनकत्वम्, एवमसुखादिरूपाणामपि सुखादिजनकत्वोपपत्तेः। अपि च यत् यदन्वितं, तत् तदुपादानमिति नास्ति व्याप्तिः । जात्यन्वितानामपि तदुपादानत्वाभावात् । न च येन द्रव्येणान्वितं यत्, तत् तदुपादानमिति व्याप्तिः। द्रव्यपरिभाषाया अप्रयोजकत्वात् । तत्परिभाषालम्बनेऽपि सुखादीनामद्रव्यतया तदुपादानत्वासिद्धेश्च । एवं समन्वयादिति हेतुं निराकृत्य परिमाणादिति हेतुं निराकरोति—तथा परिमितानामिति । साङ्ख्येन परिमितत्वात् सोपादानकमिति साधने ब्रह्मणोपादानेनार्थान्तरतावारणाय परस्परसंयुक्तानेकद्रव्योपादानकत्वं साधनीयम् । न च तथापि परमाणुभिरर्थान्तरता । तेषामनेकत्वेन गौरवापत्त्या एकस्यैव प्रधानस्य त्रिगुणस्योपादानतया सिद्धिसम्भवादिति मनसि निधायोक्तं—संसर्गपूर्वकत्वमित्यादि । परिमितत्वाविशेषादिति । ननु, परिमितत्वं यदि सङ्ख्येयत्वमिति विवक्ष्येत, तदा गुणानामपि सङ्ख्येयत्वेन परिमितत्वात् भवेद्व्यभिचारः । न तु तथा विवक्ष्यते । अपि तु परिमितत्वमव्यापकत्वम् । गुणास्तु व्यापका इत्येव तेषामुपगमः। ततो न व्यभिचारः । न च प्रलये गुणानां सङ्कोचात् तदानीं तेषु अव्यापकत्वमस्तीति वाच्यम् । न हि प्रलये अव्याप्तिरूपो गुणानां सङ्कोच उपेयते, अपि तु व्यापकानामेव सतामभिभवः । यथा हेमन्तग्रीष्मयोरपि व्याप्यैव विद्यमानयोर्घर्महिमयोरभिभवः , ग्रीष्महेमन्तयोस्तूद्भवः, एवं गुणानामपि प्रलये अभिभवः , सृष्टौ त्वाविर्भाव इति चेत, एवं तर्हि तत्तद्गुणाविर्भावस्याव्यापकतया तत्तद्गुणमात्रकार्यतया च संसृष्टानेकोपादानत्वाभावाद्व्यभिचार इति द्रष्टव्यम् । कारणकार्यविभागादित्यादितर्कं दूषयति—कार्यकारणभावस्त्विति । कार्यस्य कारणात् भावः अभिव्यक्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥२॥

साम्यावस्थानात्प्रच्युतिरिति । इयं साङ्ख्यानां परिभाषा—प्रलये त्रयो गुणास्साम्येन तिष्ठन्ति । न कस्यापि उत्कर्षः, नापि कस्यचिदपकर्षः । सेयं साम्यावस्थैव प्रधानमित्युच्यते । सर्गारम्भे तु स्वत एव गुणा उत्कर्षापकर्षरूपतां प्राप्नुवन्ति।तत्रोत्कृष्टं सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय ताभ्यां सहितं शान्तां स्वप्रवृत्तिमारभते। तत्र सत्त्वमङ्गि, रजस्तमसी अङ्गभूते। रज उत्कृष्टं सत्त्वतमसी अभिभूय ताभ्यां सहितं घोरां स्वप्रवृत्तिमारभते । तत्र रजः प्रधानं, सत्त्वतमसी अङ्गभूते । तम उत्कृष्टं मूढां स्वप्रवृत्तिमारभते । तत्र रजससत्त्वयोरङ्गत्वं,तमसोऽङ्गित्वम् । एवं परस्परमङ्गाङ्गिभावेन मेलने सति महदादिकार्यारम्भः । तत्र या प्रथमा प्रवृत्तिः प्रधानस्य,

सापि चेतनाधिष्ठानं विना न सम्भवति । किमुतानन्तरकार्यारम्भ इति । एवं च यथा प्राथमिकी प्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानपूर्विका, एवमुत्तरकार्यस्यापि या शक्तितः प्रवृत्तिः, सापि चेतनाधिष्ठानपूर्विकैवेति शक्तितः प्रवृत्तेरिति तर्कोऽप्ययुक्त एव । एवं सिद्धान्तिना चेतनाधिष्ठितत्वे साधिते स चेतनः व्यापारयुक्त एवाधिष्ठाता, उत तद्रहितः । नान्त्यः । निर्व्यापारस्याधिष्ठातृत्वायोगात् । आद्यस्तु न सम्भवतीत्याह—नन्विति । अत्र च यद्यपि चेतनस्यापीच्छायत्नादिरूपा प्रवृत्तिरधिष्ठातृत्वोपयोगिनी प्रत्यक्षेणैव दृष्टा । वक्ष्यति च सूत्रकारः—'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादि'ति तथा च ईश्वरोऽपि 'सोऽकामयत इदं सर्वमसृजते'त्यादिश्रुतिपर्यालोचनया दृष्टानुसाराच्चाधिष्ठातृत्वोपयुक्तव्यापारयुक्त एवेति वक्तुं शक्यम् । तथापि जीवे व्यापारस्य दृष्टत्वाभावमुपेत्यैव परिहरति—सत्यमिति । तथा च अचेतनप्रवृत्तौ चेतनस्यापेक्षितत्वान्निर्व्यापारस्य च तस्यापेक्षितत्वानुपपत्तेः तदुपपत्तये चेतनेऽपि व्यापारः कल्प्यत इति गूढोऽभिसन्धिः । तमभिसन्धिमजानन्निव तावता किमुभयत्रापि प्रवृत्तिर्विवक्षिता, नेत्याह सांख्यः—न त्वचेतनसंयुक्तस्येति । ननु, चेतनाचेतनसंयोगे प्रवृत्तिर्दृष्टा । सा अचेतनस्यैव, न तु चेतनस्य । नापि चेतनप्रयुक्तस्येति सांख्यस्य गूढोऽभिसन्धिः । स कथमित्याशङ्कायां विमृशति साङ्ख्यः—किं पुनरत्र युक्तमिति । स एव निर्णयमाह—नन्विति । ननु, चेतनाचेतनसंयोगे अचेतनगता स्पन्दरूपा या प्रवृत्तिर्दृष्टा, सा चेतनस्येत्यस्माभिर्नोच्यते । अपि तु तादृशस्पन्दप्रयोजिका प्रयत्नादिरूपा प्रवृत्तिः चेतने अभ्युपेयेत्युच्यते । निर्व्यापारस्य चेतनस्य प्रवृत्त्युपयोगानुपपत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तथासति मृतशरीरेऽपि चेष्टाप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह साङ्ख्यः—प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्येति । तथा च मृतशरीरे चेतनासंयोगः, जीवति शरीरे तु तत्संयोग इति वैलक्षण्यमित्येतावता एकत्र निर्व्यापारता, अन्यत्र सव्यापारता, न तु तावता व्यापारे चेतनस्याधिष्ठातृत्वम् । येन तत्रापि यत्नादिकं सिध्येत् । न हि सर्वस्याकाशसंयोग एव व्यापार इत्याकाशोऽप्यधिष्ठातेष्यत इति भावः । यो व्यापारो यस्य दृष्टस्तस्यैव सः, न तु तत्र प्रयोजकः तदतिरिक्तश्चेतनोऽपेक्षित इत्यत्र लोकायतभ्रमं संवादयति—अत एवेति । चेतनसम्बन्धे सत्येव जीवच्छरीरे प्रवृत्तिदर्शनात् मृतशरीरे च तदसम्बन्धे प्रवृत्त्यदर्शनात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां अचेतनप्रवृत्तौ चेतनस्याधिष्ठातृत्वमुपेयते । आकाशे त्वन्वयमात्रे सत्यपि व्यतिरेको नास्ति । अतोऽप्रयोजकत्वमित्यभिप्रायेण परिहरति—अत्राभिधीयत इत्यादिना । ननु, वेदान्तिनोऽपि चेतनयोर्जीवेश्वरयोरसङ्गचैतन्यमात्रस्वरूपयोः कथमधिष्ठातृत्वमित्याशङ्क्य सन्निधिमात्रेण तद्भविष्यतीति सदृष्टान्तमाह—ननु, तव देहादिसंयुक्तस्ये-

त्यादिना । यदि सन्निधिमात्रेणैव चेतनस्याधिष्ठातृत्वमुच्यते, तर्हि क्षेत्रज्ञसन्निधानादेव सर्गोपपत्तेः किमीश्वरेणेत्याशङ्क्योक्तं सर्वज्ञस्सर्वशक्तिश्चेति । लोके उपादानगोचरज्ञानादिमत एवाधिष्ठातृत्वदर्शनात् तादृशः परमेश्वर एवाद्यसर्गाधिष्ठाता सिध्यति, न तु क्षेत्रज्ञः । तस्यासर्वज्ञस्यासर्वशक्तेस्तदसम्भवात् । अयस्कान्तवदिति तु तात्कालिकं समाधानमिति भावः । एकत्वात् प्रवर्त्यभाव इति । उपलक्षणमेतत् निर्गुणस्य सर्वज्ञत्वादिकमित्यस्यापि । परमार्थतोऽद्वितीयस्य निर्गुणस्यापि आविद्यकं सद्वितीयत्वं सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तत्वं च भवतीति परिहाराभिप्रायः ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

यद्यत् कार्यं, तच्चेतनाधिष्ठितचेतनोपादानकं, न तु चेतनानधिष्ठिताचेतनोपादानकमित्यस्य वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरप्रस्रवे जलस्यन्दने च व्यभिचारशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदम् । पयोऽम्बुनोरपि पक्षसमत्वान्न तत्र व्यभिचारशङ्का दोषावहेति परिहाराभिप्रायः । तयोस्सपक्षतामप्याह—शास्त्रं चेत्यादिना । साध्यपक्षनिश्चितत्वात् पक्षसमत्वात् सपक्षत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु, 'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धी' त्यत्र क्षीरस्य दध्याद्याकारपरिणामे बाह्यं साधनं नापेक्षितमित्युक्तम् । इह तु कार्यमात्रे उपादानस्वरूपात् बहिर्भूतस्याधिष्ठातुरपेक्षोच्यत इति विरोध इत्याशङ्क्याह—उपसंहारदर्शनादिति ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥४॥

न तद्व्यतिरेकेण बाह्यं किञ्चिदपेक्ष्यमस्तीति । ननु, धर्माधर्मापेक्षास्ति । इयं हि तन्मतस्थितिः—धर्मकार्यमधर्मेण प्रतिबध्यते । धर्मेण तु प्रतिबन्धकस्याधर्मस्य निरासः क्रियते । एवमधर्मकार्यं धर्मेण प्रतिबध्यते । अधर्मेण धर्मनिरासः क्रियते । तथा च प्रतिबन्धकनिरासाय धर्माधर्मापेक्षा, न तु साक्षादेव कार्यं इति चेत्, तथासति प्रलये धर्माधर्मयोरपि सत्त्वात् प्रतिबन्धकनिरासे कार्यं स्यादेवेति प्रलयानुपपत्तिरेव । ननु, तर्हि वेदान्तिनोऽपि प्रलयानुपपत्तिः । प्रलयेऽपि धर्माधर्मयोस्सम्भवात् । न च तयोः परिपाकाभावात् न तदानीं सृष्टिरिति वाच्यम् । परिपाकाभावस्य साङ्ख्यपतेऽपि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह—ईश्वरस्य त्विति । लोके हि कार्योपयोगी परिपाकः चेतनाधीनो दृष्टः । तथा सिद्धान्ते ईश्वरसिसृक्षावशाद्धर्माधर्मयोः पाकः सम्भवति । साङ्ख्यमते तदसम्भवान्न तयोः पाक उपपद्यत इति भावः ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्वभावादेव क्षीराकारेण परिणमत इति । तथा च क्षीराकारपरिणतियोग्यपाकविशेषस्य तृणादिगतस्य चेतनाधिष्ठानं विनापि दर्शनात् न पाके सर्वत्र चेतनापेक्षेति शङ्काभिप्रायः । येनैव ह्युपयुक्तं तृणादीति । तथा च तृणादेरपि क्षीरादिपरिणामयोग्यपाकार्थं धेनुचैतन्यस्यापेक्षितत्वात् न तत्र व्यभिचार इति परिहाराभिप्रायः ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

एवं साङ्ख्यमते जगद्रचना नोपपद्यते चेतनाधिष्ठानं विनेति 'पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापी'त्यन्तैस्त्रिभिः सूत्रैः प्रतिपादितम् । अनन्तरं द्वाभ्यां सूत्राभ्यां चेतनाधिष्ठानं विना सृष्टिप्रलयव्यवस्था नोपपद्यत इत्युक्तम् । अनेन तु सूत्रेण यत् साङ्ख्यैरुच्यते—चेतनानधिष्ठितमेव प्रधानं पुरुषप्रयोजनाय प्रवर्तत इति, तन्निराक्रियते । तन्मते पुरुषप्रयोजनस्यैव निरूपणासम्भवादिति । भोगो वा स्यादिति । भोग एव वा स्यादपवर्ग एव वा स्यात, उभयं वेति विकल्पार्थः । कीदृशो वानाधेयातिशयस्येति । भोगो हि सुखदुःखसाक्षात्काररूपो धर्मः । सोऽसङ्गे पुरुषे न सम्भवति । अनिर्मोक्षप्रसङ्गश्चेति । भोगार्थमेव प्रवृत्तेरुपगमात् । प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्येति । अपवर्गो हि पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थितिः, सा नित्यसिद्धेति भावः । शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्चेति । मोक्षार्थमेव प्रवृत्तत्वात् । ननु, पुरुषस्य दृक्छक्तिरस्ति । प्रधानस्य सर्गशक्तिरस्ति । तदुभयसार्थक्याय प्रधानं प्रवर्तते । अन्यथा हि सर्गाभावात् सर्गशक्तिर्वैयर्थ्यं स्यात् । सृष्ट्यभावे च विषयाभावेन तत्प्रकाशाभावात् दृक्छक्तिरपि व्यर्था भवेत् । अत उभयसार्थक्याय सर्ग इति शङ्कते—दृक्छक्तिसर्गशक्तीति । अनिर्मोक्षप्रसङ्ग एवेति । ननु, बुद्धौ चैतन्यप्रतिबिम्बात् पुरुषेण भेदाग्रहे सति बुद्धिस्सुखदुःखाद्यात्मना परिणमते । तद्दर्शनं भोगः । श्रवणमनननिदिध्यासनैः विवेके उत्पन्ने अविवेकनिवृत्तौ तन्मूलसुखदुःखादिपरिणामाभावात्तद्दर्शनाभावेन स्वरूपावस्थानं मोक्ष उपपद्यत इति चेत्, न । सुखदुःखादिदर्शनस्य भोगस्य मोक्षोपायस्य बुद्धेर्विवेकस्य चासङ्गे पुरुषे असम्भवात् । न च भोगविवेकौ बुद्धिगतावेव पुरुषेण स्वस्मिन्नारोप्येते इति वाच्यम् । आरोपस्यापि असङ्गे पुरुषे असम्भवात् । न च सिद्धान्त इव द्वैतयाथार्थ्यवादिना अनृतस्यैव संसारस्य विवेकस्य तदारोपस्य चासङ्गे पुरुषे उपपत्तिरिति वक्तुं शक्यम् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥७॥

यदि चेतनाधिष्ठितमेवाचेतनं कार्यं रचयतीत्युच्यते, तथापि नालौकिक ईश्वरः कल्पनीयः । अपि तु क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्यैव प्रधानस्य कार्योत्पादकता भ विष्यतीति शङ्कितुस्तात्पर्यम् । निष्क्रियत्वात् निर्गुणत्वाच्चेति । लोके हि चिकीर्षादिगुणयुक्तो यत्नाख्यान्तरक्रियावशात् बाह्यमचेतनं व्यापारयति चेतन इति प्रसिद्धम् । तव तु तदनङ्गीकारात् कथं पुरुषस्य प्रवर्तकतेति भावः ॥७॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

'व्यतिरेकानवस्थितेरि'ति सूत्रे प्रधानस्य साम्येनावस्थानरूपः प्रलयो नो पपद्यत इति उक्तम् । तत्रेयं परस्याशङ्का—अनुमानात् सिध्यत् प्रधानमव्यक्तकाले साम्येनावस्थितं प्रलयकालवर्त्येव सिध्यति । तथा च प्रमाणसिद्धस्य तस्य कथं निरास इति । तत्रोत्तरं सूत्रम् । अनपेक्षस्वरूपाणामिति । प्रलये गुणाः परस्परापेक्षा न भवन्ति । अङ्गाङ्गिभावेन सर्गारम्भे परस्परापेक्षा भवन्ति । तथा च निरपेक्षस्वरूपाणां सतां सापेक्षत्वापत्तौ स्वरूपनाशो भवेत् । अतोऽङ्गाङ्गिभावा नुपपत्तिः । बाह्यस्य च कस्यचित् क्षोभयितुरभावादिति । साम्यावस्था प्रच्युतिसम्पादकः क्षोभकः । तथा च निर्निमित्तवैषम्यं नोपपद्यत इति ॥८॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

चलं गुणवृत्तमिति चेति । कदाचित् साम्यावस्था, कदाचिद्वैषम्यावस्थे चलस्वभावा गुणा इत्यर्थः । ज्ञशक्ति ज्ञानशक्तिम् ॥९॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

क्वचित् सप्तेन्द्रियाणीति । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, त्वगात्मकं ज्ञानेन्द्रियमेकं मनश्चेति सप्त । क्वचिदेकादशेति । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मन एकादश । क्वचिन्महत इति । महत्तत्त्वात्तन्मात्राणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां सर्गम् । क्वचित् त्रीणीति । मनो, बुद्धिः, अहंकार इति । क्वचिदेकमेव मनोरूपम् । साङ्ख्यः अद्वैतिमते प्रत्यक्षादिविरोधादसामञ्जस्यं शङ्कते—नन्वौपनि

दानामिति । तप्यतापकयोरिति । तापो दुःखं, तदाश्रयस्तप्यः । दुःखहेतुः तृष्णादिस्तापकः । तयोरात्मोपादानकत्वेनात्मनस्सकाशात् पृथग्भावानभ्युपगमादित्यर्थः । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—एकं हीति । ततः किं, तत्राह—यदि चैताविति । योऽपि जलवीचीति । 'भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेदि'ति सूत्र इत्यर्थः । अपि च तप्यतापकयोर्भेदो लोकप्रसिद्धः । सोऽपि नोपपद्यते । एकेन ब्रह्मणाऽभिन्नयोस्तयोः परस्परमभेदस्यावश्यकत्वादित्याह—प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोरिति । जात्यन्तरभावो भेदः । स नोपपद्यत इति शेषः । तप्यतापकस्वरूपं, तयोर्भेदं च विवृण्वन् तयोरेकब्रह्माभिन्नत्वे न केवलं प्रत्यक्षादिविरोधः, अपि तु मोक्षोऽप्यनुपपन्न इत्याह—तथा हीत्यादिना । अर्थः सुखसाधनं, सुखं च । अनर्थो दुःखसाधनं, दुःखं च । वैपर्यिकं च सुखं दुःखपर्यवसायित्वाद्दुःखतुल्यम् । सर्वमेतत्तापकम् । तत्सम्बन्धी पुरुषः तप्यः । तथा च तप्यतापकयोर्भेद एकेनात्मना तयोरभिन्नत्वेन नोपपद्यते । आत्माभिन्नत्वे च तयोरात्मस्वरूपान्तर्भावात् तस्य च ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वान्मोक्षानुपपत्तिरिति 'तथाहीत्यादेरत्रोच्यत' इत्यतः प्राक्तनस्य ग्रन्थस्यार्थः । परमार्थगत्या तप्यतापकभाव एव नास्ति । कस्यानुपपत्तिरद्वैतवादिनं प्रत्यापाद्यत इत्यभिप्रेत्य परिहरति—अत्रोच्यते—नैकत्वादिति । तर्हि तप्यतापकभावप्रसिद्धेः का गतिरिति पृच्छति—क्व पुनरिति । आविद्यकोऽयं तप्यतापकभाव इति वक्तुमुपक्रमते—किं न पश्यसीति । संहतत्वं मिलितत्वम् । परमार्थत इति शेषः । सत्त्वं बुद्धिगतस्सत्त्वांशः । स हि सुखादिदर्शनात्मना परिणमते । तापकं रज इति । बुद्धिगतो रजोंऽशः । स हि रागाद्युत्पादनेन दुःखहेतुः । नित्यत्वाभ्युपगमादिति । रजोगुणो हि तापकः । स च नित्यस्साङ्ख्यमते । यद्यपि सत्त्वरजसोस्तप्यतापकयोः शक्तिर्नित्या, तथापि न मोक्षानुपपत्तिः । यदा हि तमस उद्रेको भवति, तदा बुद्धेरात्मना सह विवेकग्रहो न भवति । तदा च सा रजोंऽशेन दुःखादिजनिका तापहेतुर्भवति । दुःखदर्शनात्मना परिणतं सत्त्वं तप्यं भवति । यदा तु सत्त्वोद्रेकेणात्मना सह विवेको बुद्धौ भवति, तदा अविवेकनिवृत्तौ निमित्ताभावात्तप्यतापकभावशक्तिमात्रावशेषो भवति । न तु दुःखादिकं तद्दर्शनं वा । स एव मोक्ष इति शङ्कते—तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपीति । निमित्तं तमस उद्रेकः । तत्कृतस्संयोगोऽविवेकः । तदपेक्षत्वात् फलजननाय । अदर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमादिति । तथा च तमोगुणस्य नित्यतया नित्यमेवाविवेकस्स्यादित्यनिर्मोक्षः । उद्भूत एव तमोगुणोऽविवेकहेतुः । उद्भवस्य चानियतत्वात् नानिर्मोक्ष इत्याशङ्क्याभिभवस्यानियतत्वादभिभूतस्यापि तमसः पुनरुद्भवान्मुक्तानामपि बन्धस्स्यादित्यभिप्रेत्याह—उद्भवाभिभवयोरनियतत्वादिति ॥ १० ॥ ॥ इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥११॥

वृत्तानुवादपूर्वकं वर्तिष्यमाणाधिकरणमवतारयति—प्रधानकारणवाद इति। अत्र तार्किकमतनिराकरणोपयोग्यधिकरणद्वयम् । तत्राद्याधिकरणतात्पर्यमाह—तत्रादौ तावदिति । स प्रतिसमाधीयत इति । यद्यपि स्वपक्षोद्भावितदोषसमाधानं पूर्वपाद एव सङ्गतम् । तस्यैव स्वपक्षोद्भावितदोषनिरासार्थत्वात् । अत्र तु पादे परपक्षनिरासपराणामेवाधिकरणानां सङ्गतिः, तथापि जगति प्रधानधर्माणां सुखदुःखमोहानामननुवृत्तेर्न प्रधानोपादानकत्वमिति पूर्वस्मिन्नधिकरण उक्तम् । तथा सति ब्रह्मगुणस्य चैतन्यस्यापि अनुवृत्तिर्जगति नोपलभ्यत इति न जगतो ब्रह्मोपादानकत्वमिति प्रसक्तस्य चोद्यस्य निराकरणात् प्रासङ्गिकमत्रेदमधिकरणम् । न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हति, अपि तु स्पर्शादियुक्तस्य कार्यस्य भूम्यादेस्तादृशाः परमाणव एव मूलकारणम् । तत्र वायवीयपरमाणवो रूपादिषु मध्ये स्पर्शमात्रयुक्ताः । तेजःपरमाणवः स्पर्शरूपयुक्ताः । अप्परमाणवः स्पर्शरूपरसयुक्ताः । पृथिवीपरमाणवः स्पर्शरूपरसगन्धयुक्ताः । भूतत्रयपरमाणुगताः स्पर्शादयो नित्याः । पृथिवीपरमाणुगतास्त्वनित्याः पाकजाश्चेति । शब्दस्तु कार्यद्रव्यगतो न भवत्येव । तस्याकाशमात्रगतत्वात् । आकाशस्य च नित्यत्वं निरवयवत्वं चेति तेषां परिभाषा । तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयतीति । यद्यपि सिद्धान्ते नित्यं ज्ञानं ब्रह्मरूपमेव, न गुणः । तत्तादात्म्यं च घटस्स्फुरतीति सिद्धमेव सर्वत्र जगति । वृत्तिरूपं तु ज्ञानमन्तःकरणावस्थाविशेषो द्रव्यमेव, नात्मगुणः । अतो ब्रह्मोपादानकत्वे प्रसक्तस्य ब्रह्मगुणस्य प्रपञ्चे अनुवृत्तिः स्यादिति दोषो निरवकाश एव भवतीति वक्तुं शक्यं, तथापि तार्किकप्रक्रियामभ्युपगम्य तद्रीत्यैव समाधानं वक्तुमधिकरणमिति भावः । एषा तेषां प्रक्रियेति । कार्यद्रव्याणां समवायिकारणनाशादसमवायिकारणनाशाद्वा नाशः । तथा च तैस्तैः प्रलयनिमित्तैः अवयवानां तत्संयोगानां च नाशेन पृथिव्यादीनां परमाण्वन्तो नाशो भवति । परमाणूनां नित्यत्वात्ते यावत्प्रलयं कार्यद्रव्यरहिता एव भवन्ति । प्रलयान्ते चादृष्टवशात् परमाणुषु क्रियोत्पद्यते । तया परमाण्वोः संयोगो भवति । ततो द्व्यणुकमुत्पद्यते । तत्र परमाणुद्वयं समवायिकारणम् । तत्संयोगोऽसमवायिकारणम् । एवमुत्तरोत्तरकार्योत्पत्तिः । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यमिति । परमाणुपरिमाणं पारिमाण्डल्यम् । तस्य न परिमाणान्तरारम्भकत्वम् । नित्यपरिमाणत्वात् मनोगतपरिमाणवत् आत्माकाशादिगतमहत्त्वच्च । पारिमाण्डल्यरूपत्वाद्वा मनोगतपारिमाण्डल्यवत् । अन्यथा द्व्यणुक

ततोऽपि सूक्ष्मत्वं भवेत्, परिमाणस्य स्वोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वस्वाभाव्यात् । यथा हि कपालादिगतं महत्त्वं घटे स्वोत्कृष्टमहत्त्वं जनयति, तथा पारिमाण्डल्यमप्यतिशयितं पारिमाण्डल्यं जनयेदित्यर्थः । यदा द्वे द्व्यणुके इत्यादि । ननु, तार्किकपरिभाषायां द्वयोर्द्व्यणुकयोर्नोपादानत्वम् । तत्कार्यस्य भोगानुपयुक्तत्वात् । तदपि हि न महद्भवेत् । कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयैर्हि कार्ये महत्त्वं वक्तव्यम् । तत्तु प्रकृते न सम्भवति । द्वयोर्द्व्यणुकयोर्महत्त्वबहुत्वे न स्त एव । प्रचयस्तु तूलपिण्डे तदारम्भकावयवानामेकदेशमात्रसंयोगरूपशैथिल्यरूपो द्व्यणुके न सम्भवति । तदारम्भकपरमाण्वोः निष्प्रदेशत्वात् । तथा च द्व्यणुकद्वयकार्यस्य महत्त्वाभावेन द्व्यणुकद्वयमपेक्ष्य भोगविशेषाभावात्तदारम्भो व्यर्थ एव । चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वाभ्युपगमादित्यपि नोपपद्यते । द्व्यणुकद्वयकार्ये चतुरणुके उक्तगत्या महत्त्वं नास्त्येव। दीर्घत्वं तु महत्त्वनियतं तदभावे नोपपद्यते । यदापि बहवः परमाणव इत्यादिना द्व्यणुकारम्भं विनैव बहूनां परमाणूनां महदारम्भकत्वोक्तिरपि न तत्परिभाषाप्रसिद्धा। बहूनां परमाणूनां हि संयोगो न सम्भवति, तदा हि परमाण्वन्तरसंयोगवत्येव परमाणोः पुनः परमाण्वन्तरसंयोगो वक्तव्यः। स चाव्याप्यवृत्तिरिति वक्तुं न शक्यते । परमाणूनां निष्प्रदेशत्वात् । व्याप्यवृत्तित्वे च पार्थिवाप्यपरमाण्वोरेकदेशावच्छेदेन समावेश आपतन्नोपपद्यते । न हि पार्थिवद्रवद्रव्यद्वयस्य घटादावेकत्रैव समावेशः । नापि द्वयोर्जलयोः । अपि च परमाणुद्वयसंयोगे सति द्व्यणुकारम्भकत्वं तावत् कारणसमावेशात् सिद्धम् । द्व्यणुकत्रयसमावेशे च महाकार्यजनकत्वमपि सिद्धमेव । तथा च कारणकारणजातीयस्य कार्यकार्यजातीयाजनकत्वमिति व्याप्त्या न बहूनां महाकार्यारम्भकत्वम् । न ह्यंशूनां पटकारणीभूततन्तुकारणांशुजातीयानां अंशुकार्यभूततन्तुकार्यपटजातीयारम्भकत्वं साक्षादेव दृष्टमिति चेत्, उच्यते—इयं तार्किकपरिभाषा अप्रयोजिकेति तथा भाष्ये उक्तम । तथा हि—द्वयोर्द्व्यणुकयोर्भोगविशेषानुपयोगिकार्यजनकत्वं न सम्भवतीत्यसङ्गतम् । द्व्यणुकद्वयसंयोगे सति सामग्रीसद्भावेन प्राप्तस्य कार्यस्य प्रयोजनाभावमात्रेण निवारयितुमशक्यत्वात् । न हि द्वयोर्द्व्यणुकयोस्संयोग एव न सम्भवतीति निर्बन्धः सम्भवति । अपि च प्रयोजनाभावमात्रेण कार्यस्य सामग्रीसम्भवप्राप्तस्य निवारणे द्व्यणुकोत्पत्तिरपि न स्यात् । तस्य भोगानुपयुक्तत्वात् । साक्षादनुपयोगेऽपि द्व्यणुकोत्पत्तिद्वारा भोगोपयोगोऽस्तीति चेत्, द्व्यणुकद्वयारब्धस्यापि कार्यस्य स्थूलकार्यारम्भद्वारा भोगविशेषोपयोगस्सम्भवत्येव । द्व्यणुकद्वयारब्धस्य कार्यस्य महत्त्वदीर्घत्वाभ्युपगमो किंस्तु द्व्यणुकद्वयमपेक्ष्य तत् स्थूलमित्यभ्युपगन्तुं शक्यमित्यभिप्रायः । अतो नानुपप-

त्तिः। एवं बहूनां परमाणूनां संयोगे सति स्थूलकार्यारम्भोऽपि व्यणुकारम्भं विहायै-केन वारयितुं शक्यः। न च तेषां परमाणूनामेकदेशसमावेशो नोपपद्यत इति वाच्यम्। येनापि व्यणुकत्रयसमावेश उपेयते, तेनापि द्व्यणुकारम्भकैकपरमाणुसंयोगवत्येव तद्द्व्यणुकान्तर्गतपरमाणौ व्यणुकान्तरसंयोग उपेयः। व्यणुकद्वयसंयोगस्य संयोगजत्वात् कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगः। हस्तमस्तकसंयोगात् कायमस्तकसंयोगो यथेति हि तन्मर्यादा। तथा च यथैकस्मिन्नेव परमाणौ व्यणुकपरमाण्वोः समावेश उपेयते, तथैकस्मिन्नेव परमाणौ बहूनां परमाणूनां संयोगः किमिति नाभ्युपगम्यते। कारणकारणजातीयस्य कार्यकार्यजातीयानारम्भकत्वमिति नियमश्च न साधुः। अप्रयोजकत्वाद्व्यभिचाराच्च। तन्तुद्वयसंयोगे हि द्वितन्तुकसूत्रमारभ्यते, द्वितन्तुकैस्त्रिभिस्सूत्रैस्त्रिवृद्रज्जुः। कदाचित्तु तन्तुत्रयेणैव त्रिवृद्रज्जुरारभ्यते। तत्र कारणकारणजातीयानां तन्तुकार्यकार्यजातीयत्रिवृद्रज्ज्वारम्भकता दृष्टा। न च द्वितन्तुकसूत्रीकृतत्रिवृद्रज्जुमपेक्ष्य त्रितन्तुकत्रिवृद्रज्जुर्विजातीयैव। अतो न व्यभिचार इति वाच्यम्। तथासति व्यणुकत्रयारब्धात्त्र्यणुकात् परमाण्वारब्धत्र्यणुकस्यापि विजातीयत्वोपपत्त्या उक्तानियमविरोधाभावात्। तथा च तार्किकपरिभाषाया अप्रयोजकत्वद्योतनाय द्वयोर्व्यणुकयोर्बहूनां परमाणूनां परमाणुसहितानां वा व्यणुकानां स्थूलकार्यारम्भकत्वोक्तिर्भाष्ये उपपन्ना। सूत्रं योजयति—तदेवमिति। महद्दीर्घवदिति वतेरधस्ताद्ध्रस्वेति पदाध्याहारो द्रष्टव्यः। अत्र च यदि परमाणुभ्यां द्वाभ्यामणु ह्रस्वं च द्व्यणुकमारभ्यते, बहुभिर्द्व्यणुकैरेव त्र्यणुकमारभ्यते, तच्च महद्दीर्घमिति परिभाषानुसारेण सूत्रार्थो वर्णनीयः। तदा ह्रस्वाद्द्व्यणुकात् यथा महतो दीर्घस्य त्र्यणुकस्य उत्पत्तिः, यथा वा परिमण्डलात् परमाणोर्ह्रस्वस्य द्व्यणुकस्योत्पत्तिः, एवं चेतनात् ब्रह्मणो अचेतनस्य जगत उत्पत्तिरिति सूत्रार्थो द्रष्टव्यः। भाष्ये तु परिमण्डलात् सतः अणु ह्रस्वं द्व्यणुकं जायते, महद्दीर्घं च द्व्यणुकादिति योजनाकथनं तार्किकपरिभाषामनादृत्य। ननु, सूत्रे महद्दीर्घवदिति निर्देशः किं कर्मधारयसमासं महद्दीर्घपदयोरुपेत्य, उत द्वन्द्वसमासम्। नाद्यः। कर्मधारये 'आन्महतस्समानाधिकरणजातीययो'रिति सूत्रेण समानाधिकरणे पदे जातीयप्रत्यये च परस्मिन्महत आत्वविधानेन महादीर्घवदिति प्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः। एकस्मिन्नेव महत्त्वदीर्घत्वयोस्सत्त्वेन धर्मिभेदाभावेन द्वन्द्वसमासाप्रवृत्तेः। पदार्थभेद एव हि द्वन्द्वः। ननु, 'चार्थे द्वन्द्वः' समानाधिकरणस्थले च पदार्थतावच्छेदकभेदेन तयोरितरेतरयोगश्चार्थो वर्तत एवेति किमिति पदार्थभेदनिर्बन्धो द्वन्द्वे। तथा च महद्दीर्घपदयोः समानाधिकरणत्वेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदाद्द्वन्द्वोपपत्तेः नात्वप्रसङ्ग इति चेन्न। 'शेषो बहुव्रीहिरि'ति सूत्राच्छेषग्रहणानुवृत्त्या कर्मधारयवि-

ये चार्थे द्वन्द्वाप्रवृत्तेर्महाभाष्ये व्यवस्थापितत्वात् । न च महद्दीर्घपदयोर्धर्मलक्षणा । तथा च पदार्थभेदादेव द्वन्द्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । त्र्यणुकोपादानयोस्तयोर्ह्रस्वपरिमण्डलोपादानत्वाभावेन पञ्चम्यर्थानन्वयप्रसङ्गात् । न च ह्रस्वपरिमण्डलपदे अपि धर्मपरे । तथा च महत्त्वदीर्घत्वे प्रति ह्रस्वत्वपारिमाण्डल्ययोरसमवायिकारणत्वाभिप्राया पञ्चमी भविष्यतीति वाच्यम् । महत्त्वदीर्घत्वयोः स्वाश्रयोपादनगतबहुत्वमहत्त्वप्रचयासमवायिकारणत्वेन ह्रस्वत्वपारिमाण्डल्ययोस्तदनुपपत्त्या पञ्चम्यर्थानन्वयतादवस्थ्यात् । अतः कथं सूत्रयोजना । उच्यते—महदितिपदेनान्या त्र्यणुकव्यक्तिरुच्यते, दीर्घपदेन चान्या । तथा च पदार्थभेदात् द्वन्द्व इति नात्वस्य महच्छब्दे प्रसक्तिः । न च महत्त्वदीर्घत्वयोर्नैयत्येन कथं तदाश्रयतया व्यक्तिद्वयं व्यवस्थितं शक्यं ग्रहीतुम् । न हीदं प्रमेयमभिधेयमिदमिति व्यवस्थितनिर्देश उपपद्यत इति वाच्यम् । यद्यपि महत्त्वदीर्घत्वे समनियते, तथापि पारितस्स्थितैरवयवैर्यदारभ्यते, तद्वर्तुलं, चतुरश्रं वा महादिति व्यवह्रियते । यत्तु दक्षिणोत्तरभागसंयुक्तैर्वा प्राक्पश्चाद्भागसंयुक्तैर्वा अवयवैरारभ्यते, तत् सूक्ष्मं दीर्घं चेति व्यवह्रियते । सत्यपि महत्त्वे न तादृशलौकिकव्यवहारमाश्रित्य व्यवस्थितनिर्देशोपपत्तिः । कारणबहुत्वादिति । समपरिमाणैर्दृढसंयोगयुक्तैर्विषमसङ्ख्यैस्तन्तुभिरारब्धयोः पटयोरेको महान्, एकोऽल्प इति यद्वैषम्यं, तत् तन्तुसङ्ख्याधिक्यन्यूनताकृतमिति, तत्र बहुत्वस्य महत्त्वप्रयोजकता । समसङ्ख्यैर्दृढसंयोगयुक्तैर्विषमपरिमाणैरारब्धयोः पटयोः मध्ये एकस्य महत्त्वोद्रेकः तन्तुगतमहत्त्वोत्कर्षप्रयुक्त इति महत्त्वं प्रति कारणगतमहत्त्वस्य प्रयोजकता । तुल्यपरिमाणैः समसङ्ख्यैस्तन्तुभिश्शिथिलाशिथिलसंयोगयुक्तैरारब्धयोः पटयोः मध्ये एकस्य महत्त्वोत्कर्षः शिथिलसंयोगरूपप्रचयकृत इति प्रचयस्य महत्त्वोपयोगः । तद्विपरीतमिति । द्वाभ्यां परमाणुभ्यामारब्धे द्व्यणुके अणुत्वम् । तत्रोपादानभूतयोः परमाण्वोः बहुत्वमहत्त्वे न स्तः । परमाण्वोर्निरवयवत्वादेकदेशमात्रावच्छेदेन संयोगरूपप्रचयोऽपि न सम्भवति । अतोऽणुत्वं महत्त्वकारणविपरीतकारणप्रयुक्तम् । एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वेति । अणुत्वकारणमेव ह्रस्वत्वप्रयोजकं, महत्त्वकारणमेव दीर्घत्वकारणम् । अतस्तत्कारणं पृथक् न व्याख्यातव्यमिति । संयोगाच्चेति । समवायिकारणसंयोगस्य तार्किकमते द्रव्यमात्रे कारणत्वाभ्युपगमादिति भावः । तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भ इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणे कार्यद्रव्यं स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धमिति नियममास्थाय परमाणव एव मूलकारणं, न तु परममहद्ब्रह्मेति तार्किकाभ्युपगमो निराकृतः । इह तु कार्यगता विशेषगुणाः कारणगतविशेषगुणपूर्वका एवेति गन्धादिमदेव मूलकारणमिति यत्तार्किकेणाभ्युपगम्यते, तस्य निराकरणं क्रियत इति ।

ननु, यदि कार्यकारणयोर्विशेषगुणमादाय सालक्षण्यं विवक्षितं, कथं तर्हि कार्यकारणयोः परिमाणवैलक्षण्योक्त्या तस्य नियमस्य दूषणमुक्तं भवेत् । न च तर्हि कार्यकारणयोर्गुणत एव सालक्षण्यं निराकर्तव्यमिहास्तु, न तु विशेषेत्यपि। तथा च परिमाणस्य विशेषगुणत्वाभावेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । तथासति 'न विलक्षणत्वादि'ति साङ्ख्यं प्रति साधितेनैव कार्यकारणयोर्वैलक्षण्येन इदमपि गतं स्यात् । न हि न्यायभेदाभावे वादिभेदमात्रेणापौनरुक्त्यमुपपद्यत इति चेत्, उच्यते—तार्किकैर्हि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वगुरुत्वस्नेहबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिर्गुणाः। तेषु शब्दादयः पञ्च, सांसिद्धिकद्रवत्वं स्नेहः बुद्ध्यादयोऽष्टौ भावनाख्यः संस्कारश्चेति विशेषगुणाः । तेषां च विशेषगुणत्वे तत्तद्द्रव्यमात्रगतत्वं प्रयोजकम्। न चैवं रूपरसस्पर्शानां विशेषगुणता न स्यात् । रसस्य पृथिवीजलसाधारणत्वात् रूपस्य पृथिवीजलतेजस्साधारणत्वात् स्पर्शस्य वायुसहितत्रितयसाधारणत्वादिति वाच्यम्। रूपादीनां हि न रूपत्वेन विशेषगुणता, अपि तु रूपस्य नीलत्वादिना। तत्र च धवलरूपव्यतिरिक्तानि रूपाणि पृथिवीमात्रासाधारणानि । धवलरूपं तु पाकजमेव पृथिव्याम्। तेजसि तु भास्वरम् । अप्सु तु अपाकजमभास्वरमिति तत्तद्रूपेणैव तस्य विशेषगुणता। मधुरव्यतिरिक्ताश्च रसाः पृथिवीमात्रवृत्तय एव। माधुर्यं तु पाकजं पृथिव्याम्, अपाकजं जल इति तेन रूपेण तस्य विशेषगुणता, तेजस्युष्णस्पर्श एव, जले शीतस्पर्श एव, पृथिव्यां पाकजानुष्णाशीतस्पर्शः, वायौ त्वपाकजानुष्णाशीतस्पर्शः इति तेनतेन रूपेण तस्य विशेषगुणतेति व्यवह्रियते। एतेषां चेत् केनचिदुपाधिना क्रोडीकृतानां तत्तद्द्रव्यमात्रवृत्तित्वं विशेषगुणत्वमुच्यते, तर्हि परिमाणस्याबाद्यवृत्तिपरिमाणत्वेन पृथिवीविशेषगुणत्वं शक्यते वक्तुमिति तद्वैलक्षण्यं सूत्रकृतोदाहृतम्। न च कयाचिज्जात्या क्रोडीकृतानां गुणानां तत्तद्द्रव्यमात्रवृत्तित्वं विशेषगुणत्वमिति वाच्यम्। तथासत्यपाकजभास्वरत्वादीनां जातित्वाभावेन तेन रूपेण क्रोडीकृतस्य धवलत्वस्य पृथिवीविशेषगुणत्वाभावप्रसङ्गात् । अतो न परिमाणादिव्यावृत्तं रूपादिष्वनुवृत्तं विशेषगुणत्वं शक्यते परिभाषितुम् । अपि च कारणगतैर्विशेषगुणैः कार्येऽपि भवितव्यमिति नास्ति नियमः । सुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धस्य विलक्षणरसावयवारब्धस्यावयविनो गन्धरसादिराहित्यं तार्किकैरुपेयते । गन्धादीनां व्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमेनैकदेशावच्छेदेनावयविवृत्त्यनुपपत्तेः चित्रगन्धाद्यनङ्गीकाराच्च । अतो न चेतनब्रह्मकार्ये जगति चैतन्यमापादयितुं शक्यम्। नापि कार्यगतैर्विशेषगुणैः कारणे भवितव्यमिति नियमः। येन गन्धादिमदुपादानमपि गन्धादिमदेव भविष्यतीत्याप-

दनं प्रसरेत् । हरिद्राचूर्णारब्धेऽवयविनि रक्तिमदर्शनात् । नीलपीतद्रव्यारब्धे अवयविनि हरितवर्णदर्शनाच्च । अतो न विशेषगुणकृतमपि कार्यकारणयोः सालक्षण्यम् ॥ ११ ॥

॥ इति महद्दीर्घाधिकरणम् ॥२॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

अनन्तराधिकरणस्य प्रासङ्गिकत्वात्तेन सङ्गतिं विहायैव यदि निरधिष्ठाना कार्यरचना साङ्ख्यमते प्रसज्यते अतस्तस्य हेयत्वं, तर्हि तार्किकैरीश्वराधिष्ठितानामेव परमाणूनां समवायिकारणत्वोपगमात् न तस्य हेयत्वमिति प्रत्युदाहरणलक्षणा साङ्ख्याधिकरणेनास्य सङ्गतिर्द्रष्टव्या । स्वानुगतैः समवायेन स्वाधारभूतैः । सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुरिति । न च जालकनिर्गतसौरकिरणेषु भासमानः शकलविशेष एव पर्यन्तगतोऽस्तु, किमिति तदनन्तरं द्व्यणुकं परमाणुश्च कल्प्यत इति वाच्यम् । तादृशशकलविशेषस्समवायिकारणारब्धः । महत्त्वे सति चाक्षुषत्वात् । न च तत्र महत्त्वासिद्धिः । तथात्वे चाक्षुषत्वं न स्यात् । बाह्यद्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्य कारणत्वात् । न च महत्त्वे सति चाक्षुषत्वं समवायिकारणजन्यतायामप्रयोजकमिति वाच्यम् । तादृशशकले नाकाशादिवत् परममहत्त्वं, अपि तु घटादिवदपकृष्टमहत्त्वमुपेयम् । तथा च तादृशमहत्त्वस्य समवायिकारणगतबहुत्वादिप्रयुक्ततया समवायिकारणाभावे कथं तत्र महत्त्वं स्यात् । न च तन्महत्त्वं नित्यमेवास्तु । मध्यममहत्त्वमेव जन्यम् । तथा च मध्यममहत्त्व एव समवायिकारणगतसङ्ख्याद्यपेक्षेति वाच्यम् । महत्त्वस्य जन्यतायां ह्युत्कर्षापकर्षरूपजातिद्वययुक्तत्वं मध्यमत्वं न प्रयोजकम्, अपि त्वपकर्षरूपजातियुक्तत्वमेव । तथा चापकृष्टमहत्त्वाश्रयस्य द्रव्यस्य समवायिकारणारब्धत्वमावश्यकम् । तच्च समवायिकारणं सिध्यद्रूपादिमन्न्यूनपरिमाणं च सिध्यति । कार्यगतरूपाणामपाकजानां समवायिकारणगतरूपपूर्वकत्वनियमात् । तथा च त्र्यणुककारणतया द्व्यणुकसिद्धिः । तदपि द्व्यणुकं समवायिकारणारब्धं, महदारम्भकत्वात् । न चाप्रयोजकत्वम् । कारणबहुत्वाधीनं हि कार्ये महत्त्वम् । न च निरवयवानां परमाणूनां संयोग उपपद्यत इति सावयवत्वसिद्धौ समवायिकारणपूर्वकत्वावश्यम्भावात् । तथा च द्व्यणुककारणीभूतः परमाणुरेव पर्यन्तगत इति तार्किकाणामभिमानः । भूतानि चत्वारीति । आकाशस्य निरवयवत्वादिति भावः । संयोगः कर्मापेक्ष इ-

ति। संयोगो हि कर्मजः संयोगजश्चेति । संयोगजस्त्ववयवसंयोगपूर्वक एवेति निरव-
यवयोर्द्वयोः संयोगजसंयोगासम्भवात् कर्मज एव स उपेय इति भावः । परमाणुष्व-
कर्मणो निमित्तं यदि नाभ्युपगम्यते, यदि वाभ्युपगम्यते, उभयथापि कर्माभाव इति
सूत्रांशं योजयन्नाह—कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तमिति । प्रयत्नोऽभिघातादिर्वेति ।
शरीरगतस्य कर्मणः प्रयत्नः कारणं, क्वचित् अभिघातः संयोगविशेषः । यथा दू-
रान्निक्षिप्तस्य पाषाणादेः कुड्यादिसंयोगः । एतेनाभिघाताद्यपीति । आ-
दिपदेन नोदनसंस्कारगुरुत्वद्रवत्वानि गृह्यन्ते । तत्राभिघात आद्यस्य कर्मणो
निमित्तं न भवति । तस्य कर्मजन्यत्वात् । नोदनापि वाय्वादेर्वृक्षादिसंयोगरूपा
कर्मनिमित्तैव नाद्यस्य कर्मणो निमित्तम् । कर्महेतुः संस्कारो द्विविधः—वेगः
स्थितस्थापकश्च । वेगः शरादिगतः उत्तरोत्तरगतिसन्तानहेतुः । स्थितस्थापकः
संवेष्टितस्य कटादेः प्रसरणहेतुः । उभावपि कर्मजौ नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं
गच्छतः । गुरुत्वद्रवत्वयोस्त्वाद्यकर्महेतुत्वाभ्युपगमे तयोः परमाणुषु सदातनत्वेन
कर्मसातत्यप्रसङ्गः । अदृष्टस्य परमाणुगताद्यकर्मनिमित्तत्वपक्षे उभयथापीति
सूत्रांशं योजयितुं विकल्पयति—तत्पुनरिति । अस्त्यणूनां सम्बन्ध इति ।
संयोगरूप इत्यर्थः । नियामकान्तराभावादिति । न चादृष्टपरिपाको य-
भवति, तस्यामेव दशायां अदृष्टवदात्मसंयोगः परमाणुष्वाद्यकर्मनिमित्तमि-
वाच्यम् । यथा हि रंहत्यधिकरणे वक्ष्यमाणस्य भूतसूक्ष्मरूपस्यादृष्टस्य द्रव्यगत-
फलादिमत्परिणतिविशेषरूपः पाकः, 'फलमत उपपत्ते'रिति सूत्रे वक्ष्यमाणस्येश्व-
रकोपप्रसादरूपस्यादृष्टस्योद्रेकः पाकः लौकिकपुरुषगतकोपप्रसादयोरिव 'सदे-
सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' श्रुतिसिद्धका-
विशेषभाविसिसृक्षानिमित्त इति वक्तुं शक्यं, नैवं तार्किकैरात्मगुणभूतस्या-
दृष्टस्य पाको वक्तुं शक्यते । गुणे द्रव्यादितुल्यपाकासम्भवात् कोपप्रसादयो-
रिव तार्किकाभिमते अदृष्टे उद्रेकस्यापि अनुपलब्धचरत्वात् । अतः फलका-
लागमप्रतिबन्धककर्मान्तराभावसाहित्यमेव तन्मते पाकोऽदृष्टगत उपेयः । न च
कालभेदेन तेनतेन कर्त्रानुष्ठितानां कर्मणां नानाविधकालानुभाव्यफलानां विविध-
विरुद्धकर्मप्रतिबद्धानां सृष्ट्यारम्भकाले युगपदेव फलकालागमः प्रतिबन्धकाभाव-
श्च प्राप्त इति वक्तुं शक्यम् । न च सिद्धान्ते यथोक्तरूपाणां कर्मणां यथा यु-
गपदेव कालविशेषभाविन्या ईश्वरसिसृक्षया पाकः सृष्ट्युपयोगी भवतीति कल्प्य-
ते । तथा मयापि सृष्ट्यादिफलबलेन प्रलयकालावसानक्षणसम्बन्ध एव सृष्ट्युप-
योगी कर्मपरिपाक इति वक्तुं शक्यम् । कल्पनायाः कार्यानुसारिपदार्थविषयत्वा-
दिति वाच्यम् । एवं तर्हि श्रुतिस्मृतिसिद्धसृष्ट्याद्युपयोगिनी कल्पना तदविरो-

नैव संम्पादनीयेति द्व्यणुकादिक्रमं विहाय वियदादिक्रमेणैव सृष्टिं स्वीकुरु । न हि सर्गप्रलयादिकं विना प्रमाणान्तरेणावधारयितुं शक्यते । न च सृष्ट्या- द्यंशे तासां प्रामाण्यं, न तु स्रष्ट्र्यांश इत्यर्धजरतीयमुचितमिति भावः । स- र्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरिति । अयं भावः—लोके हि पिण्डद्वयसंयोगेन यदा स्थूलपिण्ड आरभ्यते, तदा द्वयोः पिण्डयोरेकैकेन पार्श्वेन संयोगे सति पा- र्श्वान्तराणामसंयुक्ततया अवस्थानादसंयुक्तपार्श्वस्थौल्यतारतम्येन तदारब्धे पिण्डे स्थौल्यतारतम्यमुपलभ्यते । अतः परमाणुकार्ये द्व्यणुकादौ अधिकपरिमाणसि- द्ध्यर्थं कस्मिंश्चित् पार्श्वे परमाण्वोः संयोगः, केषु चिन्नेति वक्तव्यम् । न चै- तन्निरवयवे परमाणावत्रकल्पते । अतः पार्श्वरूपावच्छेदकं विहाय व्याप्यवृ- त्तिः परमाण्वोस्संयोग आस्थेयः । तथा च कथं प्रथिमा भवेदिति । दृष्टविपर्यय- प्रसङ्गश्चेत्येतदेव व्यक्तीकरोति—प्रदेशवत इति । परमाणुषु व्याप्यवृत्तिसंयो- गजननार्थं, अव्याप्यवृत्तिसंयोगजननार्थं वोभयथापि कर्म न सम्भवतीति तृतीयां सू- त्रांशयोजनां प्रदर्श्य प्रलयोपयोगिविभागसिद्ध्यर्थं दृष्टकारणकमदृष्टकारणकं वो- यथापि कर्म न सम्भवतीति चतुर्थीं सूत्रांशयोजनामाह—एवं महाप्रलयेऽपी- त्यादिना । न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमिति । ननु, सर्वज्ञानोपरमरूपे प्रलये सुषुप्ति- वत् भोगासम्भवेऽपि तदारम्भे मरणप्रयुक्ता वेदनास्त्येवेति तत्रादृष्टजन्यतोपपद्यत इति चेत्, सत्यं, तादृशमरणवेदनायाः शरीरमात्रनाशनेनैवोपपन्नत्वात् न तदर्थं भूभूधरादिनाशोऽप्यपेक्षितः । 'अतस्तदभाव' इति सूत्रांशं योजयति—तयोस्सर्गप्रल- ययोरिति । तथा च तदभाव इत्यत्र तयोरभाव इति विग्रहः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः॥१३॥

ननु, समवायाभ्युपगमेन कथं परमाणुकारणतानिराकरणं, तत्राह—द्वाभ्यां चाणुभ्यामिति । द्व्यणुकसमवायिकारणतया हि परमाणुरुपेयते । समवायिकारण- लक्षणं च समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारण- ताशालित्वमिति चोच्यते । समवायाभ्युपगमस्य निर्मूलत्वे तद्घटितसमवायिकारण- लक्षणासम्भवात्तत्त्वेनाभ्युपगतः परमाणुरपि निराकृतो भवतीति भावः । समवाय- लक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेनेति । यथा हि तन्तुषु पट इति प्रतीत्या आधाराधेयभा- वनियामकस्तन्तुपटयोस्समवाय उपेयते, तथा तन्तवः पटसमवायिन इति प्रतीतिस- म्भवात् समवायाधेयतानियामकोऽपि समवाय उपेयः । न च तन्तुपटाभ्यामसम्ब- द्धस्य समवायस्य तयोः कार्यकारणभावे घटकतोपपद्यते । तथा च तदर्थमपि कार्य-

कारणाभ्यां समवायस्य सम्बन्ध उपेय इति प्रसज्येतैवानवस्थेति । ननु, यदि सम-वायस्यापि सम्बन्धिभ्यां समवायस्स्वीक्रियेत, तदानवस्था भवेत्, न तु समवायस्य सम्बन्धिभ्यां समवाय उपेयते, अपि तु स्वरूपसम्बन्ध एव, अतो नानवस्थेति चेन्न। तथासति अवयवावयव्यादेरपि स्वरूपसम्बन्ध एवास्तु, किं समवायकल्पनया । न च स्वरूपसम्बन्धानां भिन्नभिन्नत्वेन गौरवादेक एव समवायः कल्पनीय इति वाच्य-म् । स्वरूपाणां क्लृप्तत्वेनानेककल्पनस्यैवाभावात् । समवायस्त्वतिरिक्तः पदार्थः कल्पनीय इति गौरवम् । न च तथापि समवायस्वरूपं, तस्य च सम्बन्धत्वमिति द्वय-मेव कल्पनीयम् । स्वरूपाणां तु बहूनां प्रत्येकं सम्बन्धत्वं कल्पनीयमिति बहूनि सम्बन्धत्वानि कल्पनीयानि, तथा च गौरवमिति वाच्यम् । अवयवावयव्यादीनां तत्तदभावप्रतियोगित्वादिना सम्बन्धत्वस्यापि क्लृप्तत्वात् । न च तथापि अभावादि-कं प्रत्येकं प्रतीति सम्बन्धत्वं प्रतियोगित्वादिना क्लृप्तं, न तु अवयवावयव्यादेः परस्प-रानिरूपितं सम्बन्धत्वं क्लृप्तम् । निरूपकभेदेन सम्बन्धत्वानां भिन्नभिन्नत्वात् । न हि यदेव ज्ञाननिरूपितं विषयत्वसम्बन्धात्मकं घटस्वरूपं, तदेवाभावप्रतियोगित्वरूपं भव-ति । तथा चावयवनिरूपितमवयविनि स्वरूपसम्बन्धत्वं कल्पनीयम्, अवयविनिरू-पितमवयव इति सम्बन्धत्वानेकतापत्त्या गौरवमिति वाच्यम् । यदि हि निरूपक-भेदेन सम्बन्धत्वानि भिद्येरन्, तथासति समवायस्यैकत्वेऽपि घटकपालादिनिरूपकभे-दात् सम्बन्धत्वानां तद्गतानामपि भेदापत्त्या समवायपक्ष एव पदार्थान्तरमधिकं क-ल्पनीयमिति गौरवं तदवस्थमेव । अपि च 'तन्तुषु पटः, नीलो घट' इत्यादिविशिष्टप्र-तीतिनिर्वाहकतया समवाय एवास्थेय इति तार्किकाणामभ्युपगमः । न च समवायेऽ-भ्युपगतेऽपि पृथिव्यां रूपं, वायौ रूपं नास्तीति प्रतीतेर्व्यवस्था निर्वहति । रूपस-मवायस्य वायावप्यविशिष्टत्वेन तद्व्यवस्थापकतया सर्वानुगतादेकस्मात् समवाया-द्रूपसमवायादिरन्य एव स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकः पृथिव्यां रूपमित्यादिप्रतीति-प्रयोजकः । वायौ तस्याभावाद्वायौ रूपं नेति प्रतीतिश्चेत्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा च तादृशस्वरूपसम्बन्धेनैव व्यवस्थार्थमवश्यं स्वीकर्तव्येन सर्वत्रावयव्यादिषु विशिष्टप्र-तीतिनिर्वाहे किं द्रव्यगुणकर्मसामान्येषु सर्वत्रैको नित्यस्समवाय इति कल्पनया । अपि च द्रव्यगुणयोः साधारणेऽपि समवाये द्रव्यस्य स्वातन्त्र्यं, गुणस्य च पारतन्त्र्यं प्रतीतिसिद्धम् । तन्निर्वाहश्च न समवायमात्रेण सिध्यति । परस्परनिरूपितसमवाय-स्य परस्पराधिकरणकत्वाविशेषात् । अपि तु द्रव्यनिरूपितमाधेयत्वं गुणे, गुणनिरू-पितमाधारत्वं द्रव्य इति विशिष्याधाराधेयत्वाख्यस्वरूपविशेषसम्बन्धः स्वातन्त्र्यपा-रतन्त्र्यप्रतीतिव्यवस्थापकतया कल्पनीयः । तथा च तेनैव विशिष्टप्रतीतिनिर्वाहे कि-मर्थं समवायः कल्प्यते । न चात्मघटयोरुभयोरपि ज्ञानाधारत्वाविशेषेऽपि ज्ञानवानहं,

न घटः, अपि तु ज्ञानविषयो घट इति यत् प्रतीतिवैचित्र्यं, तत् सम्बन्धविशेषाधीनमिति घटवैलक्षण्येन ज्ञानाधारतया आत्मनि निर्वाहकः समवाय इति वाच्यम् । यथा हृदये मम ज्ञानं, न घट इति व्यवस्था हृदयादिगतज्ञानावच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धविशेषकारिता, एवमियमपि व्यवस्था ज्ञानगतात्मधर्मत्वाख्यस्वरूपसम्बन्धविशेषकारितेति न समवायकल्पनावसरः । न च ज्ञानात्मनोरेव धर्मधर्मिभावः, न ज्ञानघटयोरित्यत्र किं नियामकं, ज्ञानात्मनोरेव समवेतसमवायिभावः, न ज्ञानघटयोरित्यत्र वा किं नियामकम् । स्वभाव इति चेत्, धर्मधर्मिभावेऽपि तदेवोत्तरम् ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

प्रवृत्तिस्वभावाः कार्यजननस्वभावाः । निवृत्तिस्वभावाः पारिमाण्डल्यवदकारणत्वस्वभावाः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

यतः परो विभागो न सम्भवतीत्यनेनात्यल्पपरिमाणता परमाणूनां द्योतिता । रूपादीत्यादिपदेन रसादयो गृह्यन्ते । नन्वत्र तार्किकाभिमतान् परमाणून् पक्षीकृत्य तेषां यत् रूपादिमदल्पपरिमाणं, तन्मूलकारणमपेक्ष्य स्थूलमनित्यं चेति व्याप्त्या परमाणूनामपि अल्पपरिमाणत्वाद्रूपादिमत्त्वाच्च मूलकारणमपेक्ष्य स्थूलत्वमनित्यत्वं चापाद्यते । तदसङ्गतम् । परमाणूनां धर्मिग्राहकप्रमाणेन मूलकारणतयैव सिद्धतया तेषां मूलकारणान्तराभावेन तदपेक्ष्य स्थूलत्वादेरापादनासम्भवात् । अथाल्पपरिमाणवत्तया रूपादिमत्तया कार्यत्वमापाद्यते, न समवायिकारणजन्यतां चापाद्य स्वसमवायिकारणमपेक्ष्य स्थौल्यमनित्यत्वं च परमाणावापाद्यते, तदपि न सम्भवति । यदल्पपरिमाणं रूपादिमच्च, तत् कार्यमिति नियमे प्रयोजकाभावादिति चेत्, उच्यते—तार्किकेण हि त्र्यणुकादिपरिमाणस्य जन्यतायां महत्त्वापकर्षः प्रयोजक इत्युक्तं, तदपेक्षया लाघवात् द्व्यणुकपरिमाणानुगतत्वाच्च परिमाणापकर्ष एव प्रयोजक उपेयः । एवं रूपादीनां जन्यत्वेऽपि रूपत्वादिकमेव प्रयोजकमास्थेयम् । लाघवात् पृथिवीपरमाणुगतरूपाद्यनुगतत्वाच्च, न तु कार्यगतरूपत्वादिकम् । एवं च परमाणुगतपरिमाणस्यापि जन्यत्वे कारणगतसङ्ख्यापरिमाणादिकमपेक्षितम् । तथा परमाणुगतानामपाकजरूपादीनामपि जन्यत्वे सिद्धे तेषामपि कारणगतरूपाद्यपेक्षत्वात् परमाणुगतपरिमाणरूपाद्यसमवायिकारणसङ्ख्यापरिमाणाद्याश्रयतया परमाणुसमवायिकारणसिद्धौ तदपेक्षया परमाणोरनित्यत्वं स्थौल्यं च प्राप्नुवन् केन

वार्यते। न च तथासति तस्यापि रूपादिमत्त्वादल्पपरिमाणत्वाच्च कारणान्तरापेक्षा, एवं तस्यतस्येत्यनवस्थया मूलकारणमेव न सिध्येदिति वाच्यम् । अस्त्वेवं तार्किकमते। तथा चानवस्थापरिहारेण मूलव्यवस्थायै परममहद्रूपादिरहितं च ब्रह्मैव मूलकारणमास्थेयम् । कार्यं स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धं, कारणगुणपूर्वका एव च कार्ये गुणा इति तार्किकपरिभाषा च प्रागेव निरस्ता । एवं परमाणूनामनित्यत्वं स्थौल्यं च तद्गीयपरिमाणानुसारेणैवापाद्य तैर्यत् परमाणूनां नित्यत्वे प्रयोजकमुपन्यस्तं, तद्दूषयितुमुपक्रमते— यच्चेति । सत् भावरूपम् । प्रागभावव्यावृत्त्यर्थमिदं विशेषणम् । अनित्यमिति चेतिं । नित्यरूपेण प्रतियोगिना विशेषतो योऽयं प्रतिषेधव्यवहारः अनित्यमिति, तस्य नित्यरूपे प्रतियोगिन्यसत्यभावः प्रसज्येत। अतो व्यवहारोपपत्तये नित्ये वस्तुन्यास्थेये परमाणुरूपं तत् सिध्यतीत्यर्थः । प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येतीति । तथा चाप्रत्यक्षकारणत्वमाविद्या चेत्यनेन विवक्षितम् । द्व्यणुकनित्यतेति । तत्कारणस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वात् । अद्रव्यत्वे सतीति । अकारणकत्वे सतीत्यर्थः । तस्य च प्रागेवेति । 'सदकारणवत्तन्नित्य'मित्यत्रेत्यर्थः । कारणविभागादिति । कारणपदं समवायिकारणपरम् । समवायिकारणनाशादसमवायिकारणनाशाच्च कार्यद्रव्यनाशः । द्रव्ये चावयवाः समवायिकारणं, तत्संयोगोऽसमवायिकारणम् । निरवयवे च परमाणौ नोभयं सम्भवति। तथा च अगृह्यमाणविनाशकारणत्वमविद्येत्यनेन नित्यत्वे कारणं विवक्षितमिति शङ्कार्थः । नावश्यं विनश्यद्वस्त्विवाति । अवयवसंयोगोऽसमवायिकारणमिति तार्किकपरिभाषा अप्रयोजिका । यद्यपि पटादिकार्यस्थले अनेकेषामवयवानां संयोग उपलभ्यते, तथापि नासौ पटकारणम् । तन्तुसंयोगस्य पटस्य च समानकालतादर्शनेन पूर्वापरीभावकल्पनस्य निर्मूलत्वात् । नापि संयोगनाशात् पटनाश इति कल्पयितुं शक्यते । तयोरपि समानकालत्वोपलम्भात् । घटादिकार्यस्थले तु न कपालद्वयसंयोगः घटोत्पत्तेः प्रागनुभूयते । न हि कुलालः कपालद्वयमारच्य संयोजयति, अपि तु पिण्डमेव प्रथनविशेषेण घटतां नयति । नापि तत्र कपालद्वयसंयोगनाशो घटनाशहेतुः । मुद्गरप्रहारेण घटनाशसंयोगनाशयोर्युगपदेव जननात् । अत आरम्भवादस्य प्रतीतिविरोधित्वं युक्तिविरोधश्च 'युक्तेश्शब्दान्तराच्चे'त्यत्र दर्शितः । तथा चैकस्यैव द्रव्यस्योत्तरावस्थाप्राप्तिस्तदवस्थस्योत्पत्तिः पूर्वावस्थस्य च नाश इत्युपेयम् । तथा च परमाण्ववस्थां प्राप्तस्य मूलकारणस्य स्थूलावस्थाप्राप्तौ नाश उपपद्यते सृष्टिसमय एव । परमाणुदशायां च मूर्तत्वगन्धरूपाद्यवस्थां प्राप्तस्य मूलकारणस्य प्रलये कारणविशेषेण गन्धाद्यवस्थानाशेन सह मूर्तत्वावस्थाया अपि नाशसम्भवात् न परमाणुनित्यता सिध्यति ॥ १९ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनादिति । नन्वत्र मूर्त्युपचयशब्देन किं विवक्षितं, परिमाणाधिक्यं वा, गुणसमुदायोत्कर्षो वा । नाद्यः । न हि पृथिवीजलादीनां रूपादिगुणाधिक्यतारतम्यकृतं परिमाणाधिक्यं विद्यते, नापि तत्र रूपादिगुणाधिक्यतारतम्यं प्रयोजकम् । अपि त्ववयवसङ्ख्याधिक्यमेव । तथा च पृथिव्यादिपरमाणूनां चतुर्णां निरवयवानामवयवाधिक्याभावात् सत्यपि गुणसङ्ख्यावैषम्ये नापरमाणुत्वप्रसङ्गः । अत एव न द्वितीयः । गुणसमुदायाधिक्यस्य समुदायिनां गुणानामुपचयाधीनत्वेऽपि कार्ये गुणोपचयेन परिमाणाधिक्यस्याप्रसक्ततया परमाणूनामपि गुणोपचये सत्यपि परिमाणवैषम्याप्रसङ्गात् । उच्यते—तार्किकेण पृथिव्यादिद्रव्याणि धर्मिभूतानि । तेषां च रूपादयो गुणाः । तत्र च रूपत्वादीनि सामान्यानीति परिभाषाश्रीयते । सा तु न प्रतीत्यनुसारिणी । न हि रूपादिसमुदायातिरेकेण तदाश्रयभूतं द्रव्यं नाम किञ्चिदुपलभ्यते । ननु, घटस्य नीलं रूपं, रक्तं रूपं, गुडस्य मधुरो रस इत्येवमादिना व्यतिरेक उपलभ्यत एवेति चेन्न । न ह्ययं भेदप्रत्ययः । अपि तु सम्बन्धप्रत्ययः । तथाप्रत्ययश्चाभेदेऽपि दृश्यते । यथा घटस्य स्वरूपमिति । अपि च नीलो घट इत्यभेदोऽनुभूयत एव । न चायं नीलगुणवैशिष्ट्यप्रत्यय इति वाच्यम् । यथा ह्ययं घट इति प्रत्ययेन इदन्तास्पदे घटत्ववैशिष्ट्यमवगाह्यते, एवमनेनापि लौकिकानां प्रत्यक्षप्रत्ययेन पुरोवर्तिनि घटत्वास्पदे नीलत्ववैशिष्ट्यस्यैवावगाहनात् । न चास्य प्रत्ययस्य नीलो घट इति शब्दोल्लेखितया तत्समानविषयत्वं वक्तव्यम् । नीलशब्दश्च लुप्तमतुबन्तः । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगनुशासनात् नीलगुणविशिष्टं प्रतिपादयति । तथा च प्रत्यक्षमपि तत्समानार्थकं न घटे नीलगुणाभेदावगाहि । अभेदावगाहित्वेन द्रव्यगुणयोरभेदाभ्युपगमे च लुगनुशासनं व्यर्थमेव स्यात् । मतुपोऽप्रसक्तत्वादिति वाच्यम् । द्रव्यगुणाभेदपक्षे नीलादिपदानां तार्किकाभिमतनीलत्वादिसामान्यवाचकतोपगमेन नीलादिपदेभ्यो घटादिपदसामानाधिकरण्याय मतुपः प्रसक्तौ तल्लोपानुशासनेन सार्थक्योपपत्तेः नीलो घट इत्यादिवाक्येन नीलत्ववैशिष्ट्यस्यैव घटे प्रतिपादनात् नाभेदावगाहिप्रत्यक्षप्रतिकूलता शब्दोल्लेखस्य । तथा च गुणचतुष्टयसमुदाय एव पृथिवी, एवं गुणत्रयसमुदायो जलमिति पृथिव्यादीनामवयवाधिक्यात् स्वभावत एव परिमाणाधिक्यं, जलादिभ्यस्तत्परमाणूनामपि रूपादिगुणात्मकावयवाधिक्यात् परिमाणाधिक्यं प्राप्नोति । तथा च पुराणं—'आकाशशब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समाविशत् । द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् । रूपं तथैवा-

विशतश्शब्दस्पर्शगुणावुभौ । त्रिगुणस्तु ततो वह्निस्सशब्दस्पर्शवान् भवेत् । श
ब्दस्स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत । तस्माच्चतुर्गुणा आपो विज्ञेयास्तु रसा
त्मिकाः । शब्दस्स्पर्शश्च रूपं च रसश्चेत् गन्धमाविशत् । संहतान् गन्धमात्रेण
तानाचष्टे महीमिमाम् । तस्मात् पञ्चगुणा भूमिस्स्थूला भूतेषु दृश्यते । शान्ता
घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः । परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् ॥' इति
आकाशादीनां शब्दादिरूपतां, तदाधिक्याच्च पृथिव्यादीनां स्थूलत्वं च दर्शयति
अत्र च द्विगुणस्तु ततो वायुरित्यादौ क्वचित् गुणगुणिनोर्भेदोऽपि प्रतीयते । त
थाप्यभेदप्रतिपादनस्वरसत्वादस्य वचनजातस्य स निर्देश औपचारिको द्रष्टव्यः
एवं च द्रव्यरूपस्य धर्मिणोऽकल्पनाल्लाघवमपि भवति ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

सूत्रे चकारस्तार्किकप्रक्रियाया आभासताद्योतनार्थ इत्याह—अपि चेति
तार्किकैर्भावानां षोढा अवान्तरविभागः कल्पितः, स नोपपद्यत इत्याह—तन्त्रा
भूतान् षट् पदार्थानित्यादिना द्रव्याधीनत्वं द्रव्यधर्मत्वम् । द्रव्यभावे भा
वात् द्रव्याभावे चाभावादिति । ननु, द्रव्यरूपे आश्रये स्थित एव यदि गुणा
स्थितिः, न त्वन्यथा, तर्हि समवायमनङ्गीकुर्वद्भिर्वेदान्तिभिर्धर्मधर्मिभावनियामकं ता
त्म्यमुपेत्य गुणगुणिनोर्भेद एव आश्रयणीयः, न तु द्रव्यपरिशेषेण गुणस्वरूपमेवाप
नीयम् । न हि गुणस्वरूपापलापे द्रव्ये सत्येव गुणस्य भाव इत्येवमन्वयादिक
पद्यते । अथोच्येत—द्रव्याधीनत्वं गुणानां तार्किकाभिमतमनूद्यते द्रव्यगुणयोस्तु
विवेकप्रयोजकविश्लेषाभावप्रदर्शनाय । तथा च स्फुटविवेकस्य घटादाविव द्रव्य
णयोरभावेन किमिति भेदं स्वीकृत्य अनेकपदार्थकल्पनम् । अपि तु द्रव्यमेकमेव । त
नीलत्वादिसामान्यानि कल्प्यन्ताम् । तावतैव नीलो घट इति प्रतीत्युपपत्तेः ।
दिदमुक्तं—द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भवतीति । द्रव्यं
दानि । संस्थानं घटत्वादि । आदिपदेन नीलत्वादिकं गृह्यते । तथा च मृदेव
त्वाश्रया सती घट इति व्यवह्रियते । नीलत्वाश्रया सती नील इति व्यवह्रियते,
मृदतिरिक्तो घटो वा नीलगुणो वास्तीति तदा पूर्वसूत्रोक्तार्थविरोधः । तत्र हि
णातिरेकेण द्रव्यं न कल्पनीयम्, अपि तु रूपादिष्वेव समुदितेषु पृथिवीत्वादि
स्त्वित्युक्तम् । इह तु द्रव्यातिरेकेण गुणा न कल्पनीयाः । अपि तु द्रव्य एव
लत्वादिकमास्त्वित्युच्यत इति चेत्, उच्यते—अनिर्वचनीयत्ववादिनां हि गुण
शेषे वा द्रव्यपरिशेषे वा न तात्पर्यम् , अपि तु लौकिकव्यवहारो यथाकथं

पपद्यते, न तु तदर्थं द्रव्यं गुणः सामान्यमित्येषैव परिभाषा राजाज्ञेव परिपालनीयेति । ततश्च तार्किकपरिभाषामासताप्रतिपादनपरत्वादस्याधिकरणस्य तस्याश्च गुणपरिशेषे वा द्रव्यपरिशेषे चोभयथापि सम्भवान्न पूर्वोत्तरविरोधः । उक्तमाशयमजानानश्शङ्कते—नन्वग्नेरन्यस्यापीति । आशयमाविष्करोति—सत्यं दृश्यत इति। भेदप्रतीतेरिति । अग्निधूमयोर्विश्लिष्टतया स्फुटभेदप्रतीतेरित्यर्थः । एतेनेति । गुणे उक्तो न्यायः कर्मणि योजयितव्यः । न हि कर्मणोऽपि द्रव्यात् स्फुटविवेकोऽस्ति । तथा च चलति पक्षीत्यादिप्रत्ययः पक्षिण एव चलनत्वाश्रयत्वविषयः । चलत्यादिधातवोऽपि तत्तत्सामान्यवाचका एव । द्रव्यमात्रपरिशेषपक्षे च नीलत्वादिसामान्यान्युपगन्तव्यान्येव । न ह्यन्यथा घटो नील इति प्रतीतिरुपपद्यते । द्रव्यत्वनीलत्वसामान्यानङ्गीकारे हि घटो नील इति प्रतीतिः द्रव्यस्वरूपमात्रविषयोपगन्तव्या । तथा च कथं द्रव्यत्वनीलत्वरूपप्रकारविशेषोल्लेखः । कथं वा द्वयोश्शब्दयोरपर्यायता । तथा च वक्ष्यति—'स्वरूपबाह्यरूपापेक्षया अनेकशब्दप्रत्ययदर्शनादि'ति । तथापि द्रव्यमात्रपरिशेषेणातिरिक्ततया निराकरणीयेषु कर्मादिषु परिगणनं सामान्यस्य तार्किकाभिमतं यदनेकसमवेतं नित्यं सामान्यं, तदभिप्रायेण । विशेषसमवायौ तु न लोकवेदप्रसिद्धाविति तदभ्युपगमे तार्किकाणां प्रमाणविधुरत्वं स्फुटमेव । अतो भावभूतः पदार्थः षड्विध इति परिगणनमसङ्गतम् । अभावस्तु नाधिकरणातिरेकेण विद्यते । घटं प्रत्यनुयोगितया प्रतीयमानं भूतलमेव घटस्याभाव इत्येवोपपत्तेः । इदानीं द्रव्यगुणादिषु स्फुटविवेकराहित्यप्रयोजकतया स्वीकृतमयुतसिद्धत्वं निर्वक्तुमशक्यमिति प्रदर्शयितुं शङ्कते—गुणादीनां द्रव्याधीनत्वमिति । द्रव्यगुणयोर्भेदः प्रतीतिविरुद्धश्चेत्याह—तस्येति । गुणस्य द्रव्याभेदेनैव प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । ययोरसम्बन्धो नास्ति, तयोः परस्परमयुतसिद्धत्वमित्याशङ्क्याह—युतसिद्धयोरिति । कदाचिदसम्बन्धेनापि वर्तमानयोः । अयुतसिद्धयोः कदापि सम्बन्धराहित्येनावर्तमानयोः । प्राक्सिद्धस्येति । समवायिकारणत्वेनाभिमतं हि कार्योत्पत्तेः प्राक् तेनासम्बद्धमेव भवति । तथा च कथं तयोरयुतसिद्धिः । ननु, द्वयोरसम्बन्धिनोर्मध्ये एकस्य सम्बन्धिन उत्पत्तिमारभ्य नाशपर्यन्तमन्यतरसम्बन्धित्वेनैवावस्थानं ययोर्भवति, तयोरयुतसिद्धिः । तथा च कारणस्य प्राक्कार्यासम्बन्धित्वेनावस्थानेऽपि कार्यस्य कारणसम्बन्धितयैवावस्थानात् न तयोरयुतसिद्धत्वाभाव इति शङ्कते—अथान्यतरेति । प्राक्कारणसम्बन्धात् कार्यसिद्धावभ्युपगम्यमानायामिति । ननु, तार्किकमते कार्यमुत्पत्त्यनन्तरमुपादानेन सम्बध्यत इति नोपेयते, अपि तु सम्बद्धमेवोत्पद्यत इति । अतो न कार्यस्योत्पत्तिसमये कारणेनासम्बन्धात् अयुतसिद्धत्वाभाव इति चेत्,

उच्यते—कार्यस्य समवायिकारणे यस्सम्बन्धः, स नित्यो वा, जन्यो वा । नाद्यः । सम्बन्धिद्वयाश्रितस्य सम्बन्धस्याश्रयाभावेऽवस्थानायोगेन कार्यस्यापि सम्बन्धाश्रय-तया नित्यमवस्थानप्रसङ्गात् । जन्यत्वे तु सम्बन्धिद्वयाश्रितसङ्ख्यादिवत् आश्रयद्व-यजन्यत्वस्यावश्यम्भावेन कार्योत्पत्तिसमये सम्बन्धाभावात् न कार्यकारणयोरयुतसि-द्धिः । एकत्वेऽपि स्वरूपवाह्यरूपेति । ननु, संयोगसमवायस्वरूपं वाह्यं सम्ब-न्ध्यन्तरनिरूपितम् । घटस्वरूपं तु न वाह्यनिरूपितम् । अतो घट इति संयोग समवाय इति च शब्दप्रत्ययभेदेऽपि यथा देवदत्तस्य पिता यज्ञदत्त इति सामाना-धिकरण्यप्रत्ययः, एवं भूतलसंयोगी घटः, रूपसमवायी घट इति प्रयोक्तव्ये समवा-यो घटः, संयोगो घट इति सामानाधिकरण्येन प्रयोगस्स्यात् । अभेदाभ्युपगमादिति चेन्न । संयोगादिपदानां तार्किकमतसंयोगत्वादिसामान्यपरतोपपत्तेः । एवं च घटस्य नीलं रूपमित्यादिव्यवहारोऽपि सामान्येष्वेव सञ्चारणीय इति न किञ्चित् सङ्कटम् । यथा चैकापि सती रेखेति । वामगत्या लिख्यमानानामङ्काभिधानानां रेखानां मध्ये सदृशी विसदृशी वा प्रथमस्थानपतितैकद्वित्रादिसंज्ञां लभते, द्वितीयस्थानप-तिता दशविंशत्यादिसंज्ञां, तृतीयस्थानपतिता शतसंज्ञां, चतुर्थस्थानपतिता सहस्र-संज्ञां, पञ्चमादिस्थाने पतिता अयुतादिसंज्ञामिति गणितमर्यादा । अविद्यमानार्थ-कल्पनाया इति । ननु, निष्प्रदेशेषु परमाणुषु प्रदेशभेदानारोप्याऽव्याप्यवृत्तिसंयो-गसमर्थने ह्यसदर्थकल्पना स्यात्, न त्वेतदस्ति । अवच्छेदकभेदो हि संयोगेनाव्याप्यवृ-त्तात्रपेक्ष्यते, न तु प्रदेश एव । स तु सावयवेषु प्रदेशभेद एव भवति । निरवयवेषु तु दिग्भेद एव भविष्यति । तथा च किञ्चिद्दिगवच्छेदेन निरवयवानां संयोगः, किञ्चिद्दिगवच्छे-देनाभाव इति कानुपपत्तिरव्याप्यवृत्तितायाम् । अवश्यं च वृक्षकपिसंयोगस्यैवंप्र-गतिराश्रयणीया । सावयवानां संयोगस्य तत्तदवयवसंयोगपूर्वकत्वेन कपिवृक्षारम्भक-परम्परानिविष्टपरमाणूनामपि संयोगस्यावश्यस्वीकर्तव्यत्वादिति चेत्, उच्यते-दिशामपि किं सम्बद्धानामवच्छेदकता, उतासम्बद्धानाम् । नान्त्यः । अतिप्रसङ्गात् । आद्ये तु संयोगेनावच्छेदकतोपगमे तत्राप्यवच्छेदकान्तरापेक्षायामनवस्था स्यात् । स्वरूपसम्बन्धेनावच्छेदकताभ्युपगमे तु अण्वात्ममनसामपि स एवास्तु । किं संयोगकल्पनया । तथाचाऽव्याप्यवृत्तिसंयोगकल्पना दुरुपपादा । संश्लेषानुपपत्ते-रिति । एकसम्बन्ध्याकर्षणे यत्र सम्बन्ध्यन्तराकर्षणं, तत्र संश्लेषः । स तु सा-वयवानां जतुकाष्ठादीनां दृष्टः, न तु निरवयवैस्सावयवानाम् । अतो द्व्यणुकस्य सावयवस्य निरवयवेन परमाणुना स नोपपद्यते । न हि कार्यकारणयोरिति । कार्यकारणयोर्धर्म्यंशे भेदस्याश्रयाश्रयिभावस्य वा अनभ्युपगमेऽपि अवस्थाभेदे वेदान्तवादिभिरप्यनिर्वचनीय उपेयत एव । तथा च तन्निर्वाहार्थं समवायोऽभ्युपगन्तव्यः

इति चेन्न । तावता सम्बन्ध उपगन्तव्यः । स तु स्वरूपसम्बन्ध एव भविष्यति, न तु समवाय इति भावः । यथा घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामिति । यद्यपि घृतादावयविन्यवयवविभागपूर्विकैव द्रवत्वापत्तिरिति वक्तुं शक्यं, तथाप्यवयविनि यथा नैमित्तिकद्रवत्वम्, एवं परमाणावपि तदुपेयम् । द्रवत्वाभावदशायां च परमाणौ घनीभावोऽभ्युपेयः । स च द्रवत्वाभावोऽतिरिक्तं गुणान्तरमित्यन्यदेतत् । तथा च परमाणुगतघनीभावविनाशः विभागं विनैव भवतीति तात्पर्यम् । क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयवसंयोगान्तरमिति । यद्यपि तार्किकैः क्षीरावयव्यारम्भकसंयोगनाशेन क्षीरे नष्टे क्षीरावयवैस्संयोगान्तरं प्राप्तैर्दध्यारभ्यत इत्युपेयते । यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं, तत्तदुपादानोपादेयमित्युपगमात्, एवं जलस्य हिमभावेऽपि शक्यं वक्तुं, तथापि नेयं तार्किकप्रक्रिया प्रतीत्यनुसारिणी । पूर्वसंयोगनाशतन्निमित्तादेस्तत्रानुपलम्भात् । परं तु यथा विद्यमान एव घटे पाकेन रूपरसान्तरोत्पत्तिः, एवं विद्यमान एव क्षीरे कठिनक्षीरन्यायेन कालादिना रूपान्तरस्य रसान्तरस्य चोत्पत्तौ तदेव क्षीरं दध्यवस्थां प्राप्नोतीत्येव कल्पयितुं युक्तम् । तथा च क्षीरमेव दध्यभवदिति प्रत्यभिज्ञानमप्युपपद्यते । परं तु कठिनक्षीरस्थले क्षीरत्वमभिव्यक्तम् । दधिस्थले तु घटितपटे तन्तुत्वस्येव क्षीरत्वस्यानभिव्यक्तिरिति ॥ १७ ॥

॥ इति तदभावाधिकरणम् ॥ ९ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तराधिकरणेनातीतस्याधिकरणस्य सङ्गतिमाह—वैशेषिकराद्धान्त इति । अर्धवैनाशिक इति । तार्किका हि शरीरादीनां सावयवानामनुक्षणं नाशमुपयन्तीत्यर्धवैनाशिकाः । तथा हि तन्मते परिमाणभेदाद्द्रव्यभेदः । शरीरस्य चाशितपीतयोः पाकेन प्रतिक्षणं केचिदवयवाः उपचिता एव भवन्ति । उपचितैरवयवैः पूर्वावयविसहितैः अन्य एवावयव्यारभ्यते । आरभ्यमाणस्य चावयविनः मलादिनिर्गमे घर्षणादौ च धातुवैषम्ये च केचिदवयवा विशीर्णा भवन्ति । यद्यपि चैवमुपचयापचयौ प्रतिक्षणं न स्फुटावुपलक्ष्येते, तथापि पक्षमासादिकालपर्यये स्फुटं शरीरे स्थौल्यकार्श्यादिदर्शनेन सूर्यचन्द्रगतिन्यायेन प्रतिक्षणमपि किञ्चिदुपचयादिकमुपेयम् । एवं भूभूधरवारिधराणामपि खननपूरणसेचनादिनावयवविश्लेषोऽवयवान्तरसंयोगश्चोपगन्तव्यः । एवं सर्वेषु सावयवेषु क्रियाविशेषैरवयवापचयोपचयौ ऊहनीयौ । अपचये चासमवायिकारणसंयोगनाशात् पूर्वावयविनाशः । उपचये च पूर्वावयविन्यवयवान्तरनिवेशायोगादपूर्वावयव्युत्पत्तिरिति सावयवानां प्रति-

क्षणमुत्पादविनाशौ तार्किकसम्मतावेव । न चैतावताऽपि कथं क्षणिकत्वस्य प्राप्तिः, क्षणचतुष्टयं क्षणपञ्चकं यावन्नाशादिनिमित्तं प्राप्तं भवति, तावत्पर्यन्तमवस्थानं तार्किकमते सम्भावितम् । बौद्धमते तु निर्निमित्ततया प्रतियोगिमात्राधीननाशाभ्युपगमात् क्षणिकत्वमावश्यकम् । अतः कथं सावयवानां पदार्थानामुपचयापचयाभ्यां भेदमुपयन् तार्किकः अर्धवैनाशिकस्स्यादिति वाच्यम्। उक्तगत्या सावयवेषु पदार्थेषु वाय्वभिघातादिरूपस्य यस्य कस्याप्यवयवविश्लेषनिमित्तस्य सम्भवेन क्षणिकत्वावर्जनेन सावयवनिरवयवरूपस्य प्रपञ्चस्य सावयवरूपेऽर्धे भागे क्षणादूर्ध्वं नाशोपपत्तेः तार्किकोऽर्धवैनाशिकः । अपि च सावयवानां परिमाणभेदात् भेदमिच्छता यदेव पूर्वेद्युर्मम शरीरं, तदेवाद्य वर्तते, तैवेयं भूः, त एवैते भूधरा इति प्रत्यभिज्ञानां सादृश्यादिदोषात् भ्रान्तित्वमुपेयम् । तथा च यत् सत्, तत् क्षणिकं, यथोत्पन्नविनष्टं वस्त्विति बौद्धानुमानस्य किं बाधकं तार्किकेण वक्तुं शक्यम् । प्रत्यभिज्ञैव हि स्थायित्वे मूलभूतं प्रमाणम् । सा तु भ्रान्तिरुक्ता। अतो न तार्किकेण सावयवानामक्षणिकत्वमुपपादयितुं शक्यम् । सर्ववैनाशिकराद्धान्त इति । बौद्धानां मते भावभूतं सर्वं क्षणिकमिति ते सर्ववैनाशिकाः । स च बहुप्रकार इति । सर्वशून्यत्वविज्ञानमात्रास्तित्वपरोक्षबाह्यसहितान्तरास्तित्वापरोक्षबाह्यसहितान्तरास्तित्वरूपाश्चत्वारः सिद्धान्ता बौद्धस्य । अतो बहुप्रकारत्वम् । नन्वेकेन बुद्धेन कथं विरुद्धाश्चत्वारः सिद्धान्ता उपदर्शिता इत्यत आह—प्रतिपत्तिभेदादिति । यस्मिन्यस्मिन् काले यथायथा बुद्धस्य प्रतिभारूपा प्रतिपत्तिरभवत्, तदातदा तथातथा सूत्राणि रचितवानित्यर्थः । ननु, सर्वज्ञस्य बुद्धस्य न कालभेदेन विरुद्धा प्रतिभा सम्भवति । अतो निमित्तान्तरमेव वक्तव्यं विरुद्धार्थसूत्रप्रणयने । तथैव बौद्धैस्तदाशयो वर्णितः । बुद्धस्य हि माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसंज्ञकाश्चत्वारश्शिष्याः । तत्र बौद्धेन प्रथमं यान् प्रति सर्वं शून्यमित्युपदिष्टं, ते माध्यमिकाः । ते हि गुरुणा यथोक्तं, तथैव श्रद्धया गृहीतवन्त इति नापकृष्टाः । पुनश्च तदुक्तस्यार्थस्य बुद्ध्यनुसारेणाक्षेपस्याकृतत्वान्नोत्कृष्टबुद्धय इति माध्यमिकाः । अन्यैस्तु शिष्यैः गुरुणा सर्वशून्यत्वे उपदिष्टे ज्ञानातिरिक्तस्य सर्वस्य शून्यत्वमस्तु, अस्तु नाम गुरूक्तिर्योग इति बौद्धैः परिभाषितोपेता । तदुपरि च ज्ञानस्य तु शून्यत्वं न सम्भवति । तथात्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गात् शून्यत्वासिद्धेरसम्भवाच्चेति बुद्धमते आचारत्वेन परिभावित आक्षेपोऽपि कृत इति योगाचाराः विज्ञानमात्रास्तित्ववादिनः । तदनन्तरं अन्यैश्शिष्यैः प्रतीतिसिद्धस्य कथं शून्यत्वं वक्तुं शक्यम् । अतो ज्ञानवत् बाह्यो-

ऽपि सत्य इत्युक्ते, तर्हि तथैवास्तु, परं तु सोऽनुमेयः, न तु प्रत्यक्ष इत्युक्ते तथाऽङ्गीकृत्यैवं शिष्यमतिमनुसृत्य कियत्पर्यन्तं सूत्रं भविष्यतीति तैः पृष्टम्। अतस्ते सौत्रान्तिकाः। अन्ये पुनः यद्ययं घट इति प्रतीतिबलात् बाह्योऽर्थ उपेयते, तर्हि तस्या एव प्रतीतेरपरोक्षत्वात् स कथं परोक्षः, अतो 'बाह्योऽर्थो न प्रत्यक्ष' इति भाषा विरुद्धेति आक्षिपन्। अतस्ते वैभाषिकाः। अतः शिष्यबुद्धिमनुसृत्यैव बुद्धेन तथातथार्था व्युत्पादिता इत्याशङ्कायां तर्हि तथैवास्त्वित्याह—विनयभेदाद्वेति। त्रयो वादिन इति। सौत्रान्तिकवैभाषिकयोः परोक्षत्वापरोक्षत्वाभ्यां बाह्यार्थवैलक्षण्ये सत्यपि बाह्यार्थाभ्युपगन्तृत्वेनैकीकृत्य त्रय इत्युक्तिः। भूतं महाभूतानि पृथिव्यादीनि, भौतिकं गिरिनद्यादि, चित्तं ज्ञानं, चैत्तं सुखादि, भूतभौतिकं बाह्यं, चित्तचैत्तमान्तरं, धातुपदं पदार्थपर्यायः। भौतिकं रूपादय इति। रूपादीनां पृथिव्यादिकार्यत्वं सर्वसम्प्रतिपन्नम्। चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणव इति। बौद्धमते आकाशो न भावमध्यपतितः, अपि त्वावरणाभाव इति भूतानि चत्वारि। खरः कठिनः, ईरणं चलनम्। ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति। यथा तार्किकमते परमाण्वादिभिः द्व्यणुकादिक्रमेण कार्यमारभ्यते, नैवं बौद्धमते, अपि तु परमाणुसमुदाय एव गिरिनद्यादिकं सर्वमिति भावः। एवं बाह्यं भूतभौतिकरूपं परमाणुसमुदायं निरूप्य आन्तरं पञ्चस्कन्धसमुदायं निरूपयति—रूपेति। चित्तं चैत्तमिति पूर्वं सङ्ग्रहेणोक्तस्य विस्तरेण कथनमेतत्। रूपं नीलपीतादिरूपम्। यद्यपि तत् बाह्यं, तथापि ज्ञानविषयतया तस्याप्यान्तरत्वविवक्षा। अथवा स्थूलशरीरनिविष्टानि भूतान्येव नीलादिगुणकानि रूपम्। अत आन्तरत्वम्। विज्ञानपदेन अहमाकारमालयविज्ञानशब्दितं रूपादिविज्ञानं सविकल्पकं निर्विकल्पकं च प्रवृत्तिविज्ञानसंज्ञितं तत् सर्वं विवक्षितम्। वेदना सुखदुःखे, संज्ञा यज्ञदत्तादि, तदुल्लेखिसविकल्पकप्रत्ययो वा। द्वितीयपक्षे विज्ञानपदेन सविकल्पकप्रत्ययो न ग्राह्यः। संस्काराः रागद्वेषमदमानधर्माधर्मादयोऽर्थाः। इदं च सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरं क्षणिकम्। न च तस्य क्षणिकत्वे प्रमाणाभावः। 'अयं घट' इति प्रत्यक्षं हि घटे वर्तमानत्वं विशेषणमवगाहते। वर्तमानत्वं चावर्तमानत्वस्य भूतभविष्यत्कालसम्बन्धस्य व्यावृत्तिरेव। यथा घटत्वादिकम् अघटव्यावृत्तिः। अन्यापोहरूपत्वात् सामान्यस्य तन्मते। तथा च प्रत्यक्षेणैव कालान्तरास्थायिताया विषयीकरणात् तात्कालिकत्वं क्षणिकत्वं सिध्यति। तथानुमानमपि—यत्सत्, तत्क्षणिकं, यथा उत्पन्नविनष्टम्। न चाप्रयोजकता। स्थायित्वे सत्त्वस्यैवानुपपत्तेः। अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वं, न तु जात्यादिरूपम्। स्थायित्वे च नार्थक्रियाकारिता सम्भवति। त्रिक-

स्पासहत्वात् । स्थायित्वपक्षे हि दण्डादयः किमेकैककार्यजनने समर्थाः, उतानेककार्यजनने । नाद्यः । तथासत्येकस्माद्दण्डादेक एव घटस्स्यात्, न तु घटान्तरम् । न द्वितीयः । तथासति सर्वेऽपि दण्डजन्यत्वेन सम्मता घटाः युगपदेव स्युः । समर्थस्य विलम्बे नियामकाभावात् । अत एकैकक्षणवृत्तिदण्डादिः एकैककार्यजननसमर्थः प्रतिक्षणमुत्पत्तिविनाशशील इत्युपेयमिति तदभिमानः । न तु तन्मते स्थायी जीवो वेश्वरो वास्ति । ययोः परमार्थत ऐक्यं भवेत् । एवं तन्मतं निरूप्य तद्दूषणपरं सूत्रं योजयन्नेव सिद्धान्तगाह—अत्रेदमभिधीयत इत्यादिना । समुदायिनामचेतनत्वादिति । अयमर्थः—समुदायो ह्यनेकेषां पदार्थानां सन्निकर्षेण मेलनरूपोऽयं घट इत्यादिप्रतीत्युपपादक आस्थेयः । स तु परमाणूनां व्यापाराधीन उपगन्तव्यः । अचेतनव्यापारश्च चेतनाधीन एव दृश्यते । अतोऽचेतनानां समुदायिनां परमाणूनां स्वत एव तावन्न सम्भवति व्यापाराधीनं मेलनम् । ननु, स्वतोऽसम्भवेऽपि चेतनाधीनमेव मेलनमस्तु । अस्ति च बौद्धानां चेतनो जीवः । अतः कानुपपत्तिः समुदायापत्ताविति चेन्न । तन्मते हि न स्थिरो जीवो विद्यते । यद्व्यापाराधीनो भविष्यति समुदायः । अपि तु क्षणिकमहमिति विज्ञानमेव जीव इत्युच्यते, तस्य तु वृत्तिलाभः शरीराकारभूतसमुदायाधीन एव । तथा च क्षणिकजीवसिद्धौ शरीराकारसमुदायः, सति च शरीरे क्षणिकालयविज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः । न च स्थिरस्य चेतनस्याभावेन तदधीनव्यापारासम्भवेन समुदायापत्त्यभावेऽपि स्वत एव परमाणुव्यापारेण मेलने समुदायापत्तिर्भविष्यतीति वाच्यम् । तथासति नित्यमेव परमाणुव्यापारप्रसङ्गेन सदैव समुदायापत्त्या प्रलयो न स्यात् । न च क्षणिकविज्ञानानामाशयसंज्ञकस्सन्तानः स्थिरोऽस्ति, तद्व्यापारेण परमाणूनां समुदायापत्तिर्भविष्यतीति वाच्यम् । आशयस्य सन्तानस्य सन्तानिभ्योऽन्यत्वे स एव स्थिरश्चेतनो जीव इत्यस्मत्पक्षसिद्धिः । अनन्यत्वे तु पूर्वोक्तोऽन्योन्याश्रयः । अपि च परमाणूनामपि क्षणिकत्वाभ्युपगमे मेलनं न सम्भवति । परमाणूनां मेलनं परमाणुक्रियाधीनम् । तथा च स्वक्रियां प्रति परमाणूनां कारणत्वात् क्रियापूर्वक्षणे परमाणुभिर्भाव्यम् । क्रियाश्रयतया क्रियाक्षणेऽपि तेषामवस्थानमपेक्षितम् । एवं मेलनक्षणेऽपि । न हि मेलनाश्रयस्याभावे मेलनरूपा प्रवृत्तिरुपपद्यते । तथा च स्थिरपरमाणुसाध्या मेलनरूपा प्रवृत्तिः कथं तेषां क्षणिकत्वे भवेत् ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

पृथूवराङ्कुरादिसमुदायापत्तौ चेतनः प्रयोजको नोपलभ्यते । अतो न समुदायापत्तिश्चेतनाधीना । तथा च द्विविधोऽपि समुदायः चेतनं विनैव भविष्यतीत्यभिप्रायं शङ्काभागस्य दर्शयति—यद्यपीति । इतरेतरकारणत्वादिति कारणपदेन सौत्रः प्रत्ययशब्दो व्याख्यातः । कार्यं प्रत्येति जनकतया सम्बध्यत इति व्युत्पत्त्या प्रत्ययपदं कारणे परिभाष्यते । द्विविधो हि समुदायः प्राग्दर्शितः–बाह्य आभ्यन्तरश्च । तत्रान्तरसमुदायस्य चेतनस्य स्थिरस्याभावेऽपि सिद्धिं दर्शयति—ते चाविद्यादय इति । अनित्याशुचिषु क्षणिकेषु शरीराकारपरिणतेष्वनात्मसु भूतेषु नित्यशुचिस्थाय्यात्मबुद्धिरविद्या । ततो रागश्शरीरादौ, तद्विपरीते द्वेषः, तदर्थमैहिकामुष्मिको व्यापारः, सर्वमेतत्संस्कारः । आभ्यां च जन्मान्तरीयाभ्यामविद्यासंस्काराभ्यां गर्भगते शुक्लशोणितसमुदाये अहमित्यालयविज्ञानस्य वृत्तिलाभो विज्ञानम् । आलयविज्ञानसम्बन्धात् गर्भगतस्य शुक्लशोणितस्य कलिलबुद्बुदावस्था नामरूपम् । तदनन्तरं षण्णामिन्द्रियाणामायतनरूपशरीराकारेण गर्भगतस्यैव परिणामः षडायतनम् । गर्भगतस्यैव शरीरिणः शीतोष्णाद्यनुभवः स्पर्शः । तत्रैव सुखदुःखाद्यनुभवो वेदना । तद्गतस्यैव सुखप्रेप्सा दुःखजिहासा च तृष्णा । तदनुकूलो व्यापार उपादानम् । गर्भान्निर्गमनं भवः । तथोत्पन्नस्य जनकगतजात्यनुसारेण मनुष्यत्वादिकं जातिः । ततो जरा मरणम् । मुमूर्षोरिच्छोपहतिः शोकः । प्रतिहतेच्छस्य प्रलापः परिदेवनम् । बाह्येन्द्रियकृतविषयानुभवजनितं दुःखं दुःखम् । मानसविषयानुभवजनितं दुःखं दुर्मनस्ता । एवंजातीयका इत्यनेन ततो मरणं, लोकान्तरप्राप्तिः, पुनरागमनमिति विवक्षितम् । एवं च पूर्वपूर्वकारणानुसारेणोत्तरोत्तरकार्योत्पत्तेः चेतनव्यापारं विनैव सम्भवात् किं चेतनेनास्थिरेण प्रयोजनम् । नन्वालयविज्ञानस्य वृत्तिलाभार्थं शुक्लशोणिताख्यः समुदायोऽपेक्षितः । कथं तस्य चेतनव्यापारं विना सिद्धिः । अत आह—अर्थाक्षिप्त इति । सूत्रे उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादित्यनेनाविद्यादीनामुत्तरोत्तरोत्पत्तौ निमित्तत्वमस्तु नाभेत्युपगम्य मात्रपदेन तदाश्रयभूतस्य सङ्घातस्य सिद्धिर्वार्यते । तथा च अविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिव्यतिरेकेण स्वाश्रयं सङ्घातं प्रति अनिमित्तत्वात् न तत्सिद्धिरिति परिहारांशाभिप्रायमाह–नेत्यादिना शङ्काग्रन्थोक्तमाक्षेपमनूद्य । किं पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनवदविद्याद्यनुपपत्त्या सङ्घाताक्षेपः, उत अविद्यादिभिरेव सङ्घातस्योत्पत्तिरिति विकल्पं मनसि निधाय आद्यं समुदायासिद्ध्या दूषयति—यदि तावदिति । तथेति । नित्येष्वाश्रयाश्रयिभूतेषु अणुष्वभ्युपगम्यमानेषु भोक्तृषु च सत्स्वित्यन्वयः । आश्रयाश्रयिभूतेष्वित्यस्य उपकार्योपकारकभावं प्राप्तेष्वित्यर्थः । आश्रयाश्रयिशून्येषु आश्रयाश्रयित्वशून्येषु । अयं भावः–स्थिरेषु परमाणुषु यदन्वये परमाणूनां

सङ्घातापत्तिः, यद्व्यतिरेके च न, तदुपकारकम्, उपकार्यः परमाणवः, तं तत्कृतो भोगः प्रार्थ्यते, स तत्र कर्तेति ग्रहीतुं शक्यते । क्षणिकेषु तु परमाणुषु अन्वयव्यतिरेकग्रहस्यानेकक्षणसाध्यस्यासम्भवात् नोपकार्योपकारकभावो निर्धारयितुं शक्यः । नापि भोगकालानवस्थायिनः क्षणिकस्यालयविज्ञानस्य कर्तृत्वं सम्भवति । अतो न सङ्घातापत्तेः किञ्चिन्निमित्तं सम्भावयितुं वैनाशिकैः शक्यमिति । द्वितीयमन्योन्याश्रयेण दूषयति—अथायमभिप्राय इति । ऋतौ पित्रोरुपसर्पणात् शुक्लशोणितसङ्घातः, तत्र चालयविज्ञानस्याविद्यासंस्कारात् वृत्तिलाभ इति आध्यात्मिकसङ्घाते न काचिदनुपपत्तिः । न च पित्रोरपि क्षणिकतया याभ्यामन्नपानादिकमुपयुक्तं, तयोर्नष्टतया कथं शुक्लशोणितसङ्घातापत्तिहेतुत्वमिति वाच्यम् । क्षणिकत्वेऽपि सन्तततयोत्पद्यमानत्वादित्यभिप्रेत्य शङ्कते—अथ मन्यसे सङ्घाता एवेति । अनादित्वोक्त्या पूर्वपूर्वपितृसङ्घातादुत्तरोत्तरस्य शुक्लशोणितसङ्घातापत्तिद्वारा पुत्रसङ्घातस्योत्पत्तिरिति विवक्षितम् । मनुष्यपुद्गलस्य मनुष्यशरीरस्य । यथा हि पितृसदृश एव पुत्र उत्पद्यते, एवं पितृसङ्घाते मृते परलोकगामिसङ्घातः एतस्यैव सङ्घातस्य॰ कार्यमिति वक्तव्यम् । तथा च सोऽपि पूर्वसङ्घातसदृश एवेति नियमे सति अस्मिँल्लोके मनुष्यः परलोकेऽपि मनुष्य एव भवेदिति न देवनारकादियोनिप्राप्तिः । अनियमाभ्युपगमे तु मनुष्यशरीरस्य क्षणिकस्य इहैव लोके हस्त्यादिभावापत्तिरिति दूषणमाह— अनियमाभ्युपगमेऽपीति । ननूत्पद्यमानाः प्रजाः तत्तुल्या एवोत्पद्यन्ते । मरणानन्तरं तु जायमानाः सङ्घाता धर्माधर्मवशात् सदृशा विसदृशा वेत्यनियमः । ततः पूर्वं तु प्रतिक्षणं जायमाना सङ्घाता एकस्मिन् सन्ताने सदृशा एवोत्पद्यन्त इत्यभ्युपगम्यते । अतो न काचिदनुपपत्तिरित्यत आह—अपि चेति । भवेदेष परिहारः, यदि परमते धर्माद्यर्था प्रवृत्तिरुपपद्येत, न तु सोपपद्यते, येन तत्तच्छास्त्रोक्तं कर्म क्रियते भोगापवर्गोपयोगि, स तदानीमेव नष्ट इति न तस्य भोगस्सम्भवति । अन्यकृतेन कर्मणा अन्यस्य भोगाभ्युपगमे त्वतिप्रसङ्गः । न च कार्यकारणभावोऽतिप्रसङ्गपरिहाराय कल्प्यते, यत्सन्तानान्तःपतितेन क्षणेन कर्म कृतं, तदन्तःपतितस्योत्तरक्षणस्य फलमिति । एवं मोक्षसाधनेष्वपि द्रष्टव्यमिति वाच्यम् । तथासति पितृकृताभ्यां स्वर्गापवर्गसाधनाभ्यां पुत्रस्यापि स्वर्गापवर्गौ स्याताम् । तत्सन्तानान्तःपातित्वाविशेषात् । एवमाध्यात्मिकसङ्घातः स्थिरं चेतनं विना नोपपद्यते । नापि बाह्यो घटादिसङ्घातः स्थिरं चेतनं विनोपपद्यते । घटकृतभोगकालानवस्थायिनो घटार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न च चेतनप्रवृत्तिं विनैव घटादिसिद्धिः प्रमाणानुरोधिनी । अङ्कुरादिषु घटादि

दृष्टान्तानुरोधादेव अस्ति कर्तेति कल्पनीयम् ॥१९॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥२०॥

अविद्यादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वमुपेत्य सङ्घातापत्तिर्न सम्भवतीत्युक्तम् । इदानीं तु क्षणिकानां कारणत्वमेव न सम्भवतीति प्रतिपाद्यते—उत्तरस्मिन् क्षण उत्पद्यमान इति । बौद्धानां मते क्षणपदेन घटादिरेव पदार्थो व्यवह्रियते, न तु तदतिरिक्तः कश्चिन् क्षणो नाम कालोऽस्ति । उत्पत्त्यव्यवधानेन च पदार्थानां नाशः । क्षणिकः पदार्थ इति व्यवहारस्तु भेदकल्पनया । निरुध्यते नश्यति । निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य चेति । उत्तरक्षणोत्पत्तिकाल एव यस्याव्यवहितपूर्वक्षणस्य नाशः । स निरुध्यमानः पूर्वमेव नष्टो निरुद्धः । यथा च पूर्वमेव नष्टस्य उत्तरपदार्थे न कारणत्वम्, एवं तत्कालं नश्यतोऽपि न कारणत्वमित्यर्थः । ननु, पदार्थानां क्षणिकत्वेऽपि उत्तरं प्रति पूर्वस्य कारणत्वे नानुपपत्तिः । कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं हि कारणत्वम् । तच्च कार्यकाले नश्यतोऽप्युपपद्यत इति शङ्कते—अथेति । कार्यानुकूलव्यापाराविष्टानामेव कारणानां कार्यजनकत्वम् । तथा च कार्योत्पत्तेः प्राग्व्यापाराश्रयतया व्यापारोत्पत्त्यनन्तरमपि कारणस्यावस्थानमपेक्षितम् । तत् क्षणिकत्वेऽनुपपन्नमिति परिहरति—तथापीति । ननूत्पत्तिव्यतिरेकेण कारणानां न व्यापारान्तरापेक्षेति न क्षणिकानां कारणत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य. मृदादीनामुपादानकारणानां कार्यकालेऽप्यनुगमदर्शनेन तेषां यावत्कार्यमवस्थानस्य कार्यस्थित्यर्थमपेक्षणाच्च क्षणिकवादे उपादानोपादेयभावोऽनुपपन्न एवेति परिहरति—अथ भाव एवेत्यादिना । सर्वत्रैव तत्प्राप्तेरिति । तथा च दण्डादिकं निमित्तकारणं, मृदादिकमुपादानकारणमिति व्यवस्थासिद्धये मृदादीनां कार्यानुरागोऽपेक्षणीय इति भावः । वस्त्वन्तरमेवेति । वस्तुनाऽसम्बन्धमिति यावत् । अवस्थान्तरमेवेति द्वितीयं कल्पनमनुवदति—अथास्ति कश्चिदिति । एवमप्याद्यन्तेति । आद्यन्तक्षणवर्तिन्योरवस्थयोराश्रयं विना अवस्थानायोगादिति भावः ॥२०॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥२१॥

पूर्वसूत्रे क्षणिकस्य पूर्ववर्तितामात्रेण हेतुत्वोपपत्तावपि उपादानता नोपपद्यत इत्युक्तम् । इदानीं हेतोः कार्यकालानवस्थायित्वे तदीयप्रतिज्ञाविरोधमापादयति—क्षणभङ्गवाद इति । असत्येव हेतौ कार्यकाल इति शेषः । चतुर्विधानिति । अधिपतिसहकारिसमनन्तरालम्बनप्रत्ययान्, चित्तं ज्ञानं, चैत्ताः सुखा-

दयः, अधिपतिः इन्द्रियं, तद्धि चक्षुरादिरूपं उत्पन्नस्य ज्ञानस्य रूपादिविषय नियच्छति । नियामकश्च लोके अधिपतिरित्युच्यते । सहकारी आलोकः, सम नन्तरप्रत्ययः पूर्वज्ञानम् । बौद्धमते हि क्षणिकज्ञानसन्ततौ पूर्वज्ञानमुत्तरज्ञानस्य का रणं, तदेव च मन इत्युच्यते । आलम्बनं घटादिः, एतान् हेतून् प्रतीत्य प्राप्य चक्षुरादिजन्यम् इष्टवस्तुगोचरं ज्ञानमेव सुखं, अनिष्टगोचरं दुःखमिति तन्मतम्। अतस्सुखादीनां चैत्तानामपि चतुर्विधहेतुजन्यत्वम् । एतस्याः प्रतिज्ञायाः हेतोः का र्यकालानुवृत्त्यभावे को विरोध इति चेत्, उच्यते—आलम्बनस्य हेतोः ज्ञान कालेऽपि वर्तनमपेक्षितम् । घटो हि गृह्यमाणो ज्ञानेन वर्तमानतया गृह्यत इ ज्ञानसमानकालत्वं तस्यायाति, हेतुतया च ज्ञानपूर्ववर्तित्वम् । न चैतत् क्षणभङ्ग वाद उपपद्यते । यौगपद्यमन्यथेत्यंशं व्याचष्टे—निर्हेतुकायां चोत्पत्तावित्यादिना सर्वत्रेति । सर्वदेत्यपि द्रष्टव्यम् । ततो यौगपद्यमिति । तथा च न क्षणिकत्वम् इष्टापत्तौ प्रतिज्ञाविरोधमेव प्रकारान्तरेणाह—तथापीति । संस्कारा इति तन्मते पूर्वक्षण एव हेतुभूतः संस्कारो वासनेति च व्यवह्रियते । कार्यं तु तद्विष तया कर्मण्युत्पत्त्या संस्कारः । तथा च कार्यकारणात्मकं सर्वं भावरूपं क्षणिकमिति प्रतिज्ञार्थः ॥२१॥

प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरो-धाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

त्रयादन्यदित्यत्र निर्दिष्टं त्रयं किमित्यपेक्षायामाह—तदपि चेति बुद्धिपूर्वकः किलेति । घटं नाशयामीति बुद्ध्या दण्डाद्युद्यम्य क्रियमाणो घटनाशः प्रतिसङ्ख्यानिरोधः । सङ्ख्या बुद्धिः, प्रतिकूला सा प्रतिसङ्ख्या, तत्पूर्वको निरोधः इति व्युत्पत्तेः । अयं सर्वलोकप्रसिद्धः स्थूलो विनाश इति तेषां परिभाषा । विपरीत इति । प्रतिक्षणं घटादीनां युक्त्या साध्यमानोऽकुशलैरवगन्तुमशक्यः सूक्ष्मो विनाशोऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधः । आवरणाभावेति । आवरणं कुड्यादि । परस्तात् 'आ काशे चाविशेषादि'ति सूत्रे । निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्ट इति । यद्यपि प्रतिस ङ्ख्यानिरोधः सिद्धान्तेऽप्युपगत एव, तथाप्यस्ति विशेषः । अवस्थानां विनाशेऽपि अवस्थावन्मृदादिकमनुस्यूतमिति न निरन्वयो विनाशस्सिद्धान्ते । बौद्धस्य तु न किञ्चिदप्यनुवर्तते, अपि तु निरन्वय एव घटादेर्नाश इति । अविच्छिन्नहेतुफल भावेनेति । ननु, दण्डाभिप्रहारे सति चरमसन्तानिनाशात्पुनर्घटाजननेन सन्तान विच्छेदस्सम्भवत्येवेति चेत्, न । तावताप्यवस्थान्तरविशिष्टतया मृदोऽनुवर्तन

निरन्वयनाशायोगात् । नापि भावगोचरौ सम्भवत इति । अप्रतिसङ्ख्यानिरोधो घटादीनां वक्तुं न शक्यते । क्षणिकत्वकल्पनायाः प्रमाणविरुद्धत्वात् पक्षमासाद्यनन्तरमपि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञाबलेन घटस्य स्थायित्वावगमात् । न च परिमाणभेदेन द्रव्यभेदादियं प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरिति वाच्यम् । न हि वैशेषिकादिवत् परिमाणभेदेन द्रव्यभेदः सिद्धान्ते उपेयते । अपि त्वग्निसंयोगेन स्थित एव धर्मिणि यथा पूर्वरूपनाशोत्तररूपोत्पत्ती, तथा अवयवोपचयापचयाभ्यां शरीरादौ धर्मिणि स्थित एव स्थौल्यकार्श्यावस्थयोरुत्पत्तिरिति । तथाचाबाधितप्रत्यभिज्ञाविरोधात् पदार्थानां क्षणिकत्वं नोपगन्तुं युक्तम् । न चायं घट इत्यनेन भूतभविष्यत्कालव्यावृत्तेरपि ग्रहणात् क्षणिकत्वमपि प्रमाणायातमिति वाच्यम् । अयं घट इति हि वर्तमानत्वं प्रतीतिक्षणवृत्तित्वरूपं गृह्यते, न तु कालान्तरावृत्तित्वम् । न च भूतभविष्यद्व्यावृत्तत्वमेव वर्तमानत्वम् । अन्यापोहरूपत्वात् सामान्यस्येति वाच्यम् । भावभूततया प्रतीयमानानामभावभूतान्यापोहात्मत्वानुपपत्तेः । अपि चैवंवदता भूतत्वादिकमपि वर्तमानत्वादिव्यावृत्तिरूपमेव वक्तव्यम् । तथा चान्योन्याश्रयः । नन्वेवमपि भावरूपवर्तमानत्वग्रहेऽपि तस्य विशेषणतया स्वविरुद्धधर्मव्यावर्तकत्वस्वभावत्वेन भूतभविष्यत्कालसम्बन्धव्यावर्तकता भविष्यतीति चेन्न । यथा हि घटवत् भूतलमित्यत्र घटवत्ता स्वावच्छेदेनैव घटाभाववत्तां व्यावर्तयति, चित्रघटे च नीलोऽयमिति प्रतीतिरपि स्वावच्छेदेनैव रूपान्तरसम्बन्धव्यावर्तिका, एवं वर्तमानत्वप्रतीतेरपि स्वविषयावच्छेदेनैव कालान्तरसम्बन्धव्यावर्तकतया स्वावच्छेदं विहाय घटे भूतत्वाद्यव्यावर्तकत्वात् । तथा च प्रत्यभिज्ञानुरोधेन स्थिर एव क्रमेण भूतवर्तमानभविष्यत्कालसम्बन्धे न काचिदनुपपत्तिरिति । प्रतिसङ्ख्यानिरोधस्तु घटादिष्वनित्येपूपेयत एव । तथापि नासौ निरन्वयः । अवस्थानन्वयेऽपि अवस्थावतोऽनुवृत्तिदर्शनात् । निरुपाख्यत्वं निस्स्वरूपत्वम् । तार्किकमते अभावः अभावत्वेनैव सस्वरूपः पदार्थविशेषः, सिद्धान्ते तु घटस्य नाशः क्षणिकः क्रियाविशेषो जन्मादिषड्भावविकारान्तर्गतः, कपालाद्यवस्थैव वा । बौद्धमते तु शशशृङ्गवत् निस्स्वरूपः । स तु न सम्भवति । घटो नश्यतीत्यादिप्रतीतौ कालादिसम्बन्धित्वेनोल्लिख्यमानस्य निस्स्वरूपत्वानुपपत्तेः । अस्पष्टप्रत्यभिज्ञास्वपीति । यत्रापामग्निसूर्याभ्यां शोषणं, तत्र किमपि नाशिष्यत इति भावः । तदनुमानादिति । अग्निशुष्कं तोयं धूमभावेन, सूर्यशुष्कं तोयं तत्किरणेषु न विद्यमानं मेघभावेन पुनः परिणमत इति कल्प्यत इति भावः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

अविद्यानिरोध इति । घटमहं जानामीत्येवमाकारं सविकल्पकं ज्ञानमेव तन्मते अविद्या । तन्निवृत्तौ निर्विकल्पकालयविज्ञानसन्ततिपरिशेष एव मोक्षः । स्वभावतो निर्विकल्पकमेवालयविज्ञानं, सविकल्पकता तु वासनाद्युपाधिसम्पन्नेत्येवमाकारविचारपूर्वकमनुसन्धानं परिकरः । तत्परिपाके प्राथमिकविशुद्धालयविज्ञानोत्पत्तिः सम्यग्ज्ञानम् । पूर्वस्मिन् कल्प इति । यद्यप्यप्रतिसङ्ख्यानिरोध एव निर्हेतुकः परेणोपेयते, प्रतिसङ्ख्यानिरोधस्तु तत्तत्कारणविशेपायत्त एव, तथापि मुमुक्षोस्साधकस्य क्षणिकतया मोक्षकाले अवस्थानासम्भवेन साधने प्रवृत्त्ययोगात् परेणाविद्याया: प्रतिसङ्ख्यानिरोधोऽपि निर्हेतुक एवोपेय इति आपाद्येदं दूपणं द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

आकाशस्येदानीमिति । निरुपाख्यत्वमित्यनुपङ्गः । विप्रतिपन्नान् प्रतीति । गुणत्वजात्याश्रयतया शब्दो गुण इति तार्किकपरिभाषा । गुणश्च साश्रयः । न च तस्य पृथिव्यादिराश्रयः । गन्धादिसामानाधिकरण्याप्रतीतेः । नाप्यात्मा । ज्ञानादिवन्मनोग्राह्यत्वापत्तेः । दिक्कालमनसां तु न विशेपगुणाश्रयत्वम् । अतस्तदाश्रयतया अतिरिक्तमेव किञ्चिद्द्रव्यं सिध्यतीति भावः । तार्किकपरिभाषामनङ्गीकुर्वाणं प्रत्याह— अपि चेति । येनावरणाभावो विशेष्यत इति । इहावरणमिह नेति आवरणतदभावाभ्यामतिरिक्त एव देशविशेषः प्रतीयते । तस्य कथमावरणाभावरूपता भवेत् । नन्वयमावरणाभावाधिकरणतया प्रतीयमानो देशविशेपश्चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायी प्रातीतिकतया प्रत्यक्षः । आकाशश्चाप्रत्यक्षः । अतः कथमयं देशविशेष आकाशः स्यात् । अपि तु आलोक एवायं देशविशेपः । तस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । न चात्र आलोक इति तदतिरिक्ततयैव प्रतीयमानस्य कथं तद्रूपता । अत्राकाशः, अत्रावकाश इति ततोऽपि व्यतिरिक्ततया प्रतीयमानस्य कथमाकाशरूपता । यदि त्वत्रावकाश इति प्रतीतिराकाशरूपदेशविशेपस्य आकाशाधिकरणत्वावगाहिनी भेदकल्पनया, तर्हि अत्रालोक इति प्रतीतिरप्यालोकरूपदेशविशेपविषया भेदकल्पनया भविष्यति । तथा चेहावरणाभाव इति प्रतीतावधिकरणतया भासमानो देशविशेष आलोकरूप एवेति कथमनया प्रतीत्या अतिरिक्ताकाशसिद्धिरिति चेत्, उच्यते—यथा हि कालस्स्वातन्त्र्येणाप्रत्यक्षोऽपि इदानीं घट इत्यादिपु सर्वासु प्रतीतिपु तत्तत्पदार्थसम्बन्धितया विपयः, एवमाकाशरूपदेशोऽपि

सर्वासु प्रतीतिषु इह पक्षी चलतीत्येवं तत्तत्पदार्थपृष्ठलग्नतया विषय इत्युपगमात् न तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिः । इह पृथिवी, इह वायुः, इहालोक इति प्रतीत्या आलोकाद्यतिरेकोऽपि तस्य एषितव्यः । तथाप्रतीतेर्भेदकल्पनयोपपादितस्यं क्लिष्टत्वात् । इहावकाश इत्यवकाशपदार्थस्त्वावरणाभाव एव । अत एव यत्र धान्यादिराशिरस्ति, तत्र नावकाशप्रत्ययः । आकाशरूपदेशविशेषप्रत्ययस्तु तत्रापि इह धान्यादिराशिरस्तीति भवत्येव । इहाकाश इति प्रतीतिस्तु नीलकटाहाकारे लोकानामाकाशत्वनिरूढेः तद्विषयोपपद्यते । अत इह देशे पक्षी, इहालोक, इहान्धकार इति प्रतीतिसिद्धो देशविशेष एवाकाशः । तस्यैव सूर्योदयाद्युपाधिभिः प्राक्त्वादिकल्पनमिति न तदतिरिक्ता दिगङ्गीकर्तव्या । अत आकाशस्य बौद्धाभिमतासत्त्वं प्रतीतिसिद्धदेशविशेषात्मकभावरूपताविरुद्धम् । आकाशसन्निश्रय इति । आकाशः सन्निश्रयः आधारो यस्य, स तथाभूतः । अवस्तुत्वे न समञ्जसमिति । अवस्तुनः आधारत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

स्मृत्यनुभवयोः सामानाधिकरण्यमुपेयम् । वैयधिकरण्ये अतिप्रसङ्गात् । न च पूर्वानुभवजन्यसन्तानिप्रवाहान्तर्गत एव स्मृतिक्षणो, नान्यसन्तताविति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथासति पुत्रगतविज्ञानप्रवाहस्यापि पितृगतालयविज्ञानजन्यसन्तानिप्रवाहपतितत्वात् पित्रानुभूतं पुत्रोऽपि स्मरेत् । अतः स्मृत्यनुभवयोः सामानाधिकरण्योपपत्तये अनुभवितुः स्थिरत्वमास्थेयमित्यभिप्रायेण सूत्रं योजयति—अनुभवमुपलब्धिमन्विति । कथं ह्यहमिति । अनेन पूर्वदर्शनस्य वर्तमानदर्शनस्य च कर्तुरेकत्वेन प्रत्यभिज्ञानमनुस्मृतिरिति व्याख्यातम् । तथा च प्रत्यभिज्ञासिद्धमात्मनः स्थैर्यमिति भावः । पूर्वोत्तरदर्शनयोः कर्तुरैक्यप्रत्यभिज्ञानात् स्थैर्यमुक्त्वा पूर्वदर्शनस्येदानीन्तनस्मरणस्य च कर्तुरैक्यं प्रत्यभिज्ञायत इत्याह—अपि चेति । अदः मया स्मर्यमाणम् । ततोऽहमदोऽद्राक्षीदिति । अहं स्मरामि, सोऽद्राक्षीदिति अध्याहारेण योजनीयम् । आ उत्तमोच्छ्वासात् चरमोच्छ्वसमभिव्याप्य । तं प्रति ब्रूयादिति । किं सादृश्यं वस्तुतो विद्यमानं दोषमासाद्य 'स एवायमि'ति प्रत्यभिज्ञा भ्रमरूपा, उत सादृश्यविषयैवेयं प्रत्यभिज्ञा । नाद्यः । बाधकाभावेन भ्रमत्वकल्पनानुपपत्तेः । द्वितीये तु स एवायमित्युल्लेखोऽनुपपन्न इति दूषणे वक्ष्यमाणे सत्येव दूषणान्तरमाह—तेनेदं सदृशमिति द्वयायत्तत्वादिति । सादृश्यविषयत्वेऽपि किं धर्मिप्रतियोगिनिरूपितं तत् भासते, उत केवलमेव । नाद्यः । तथासति प्राक् प्रतियोगिज्ञानं यस्य वृत्तं, तस्यैव द्वितीयक्षणे तद्रूपितसादृश्यप्रत्य-

य इति क्षणिकात्मत्वभङ्ग इत्युक्त्वा द्वितीयं शङ्कते—तेनेदं सदृशमिति । प्रत्ययान्तरं प्रतियोग्याद्यनुल्लेखि सादृश्यमात्रविषयम् । अयं पक्षो धर्मिप्रतियोग्युल्लेखविरोधीति दूषयति—तेनेदं सदृशमितीति । पदार्थत्रयाकारमेकमेवेदं ज्ञानम्, आन्तरीभूतं च पदार्थत्रयमान्तरमेव, न बाह्यमस्ति । त्रितयाकारं च तद्विलक्षणकार्यैकोन्नेयशक्तिकात् पूर्वज्ञानादेव भवति, न तदर्थं प्रतियोगिज्ञानवानेकः स्थिरो द्रष्टा अपेक्षित इति विज्ञानवादिनश्शङ्कां मनसि निधाय परिहरति—यदा हीति । लोकसिद्धो बाह्यः पदार्थः । स्वपक्षसिद्ध्यादिकं हि स्वयमन्यः प्रतिपक्षी, हेतुः, ए इत्यनेकबाह्यपदार्थसाध्यम् । तत् बाह्यपदार्थमनभ्युपगम्य विज्ञानमात्राभ्युपगमे नोपपद्यत इत्यर्थः । ननु, बाह्यपदार्थमुपेत्य प्रतियोग्यादिविशिष्टसादृश्यप्रत्ययोऽस्थिरात्मन्युपपादयितुं शक्य एव । एकसन्ततिपतितप्रतियोगिज्ञानात् सप्रतियोगिकपदार्थविषयोत्तरोत्तरप्रतीतिरित्युपगमादित्याशङ्क्याह—एवमेवैषोऽर्थ इति । सिद्धेऽहि प्रमाणेन क्षणिकविज्ञानमेवात्मेति पक्षे सर्वेयं क्लिष्टगतिः सम्पादनीया । न च क्षणिकत्वपक्षे किञ्चित्प्रमाणमस्तीति भावः । प्रत्यभिज्ञायाः सादृश्यविषयत्वमुक्त्वेदमुक्तम् । सा तु पूर्वोत्तरकालावच्छेदेनैकत्वावगाहिनीत्याह—न चेति । सादृश्यादिति । विषयतया निमित्तत्वं पञ्चम्यर्थः । ननु, 'स एवायं केश' इत्यादिप्रत्यभिज्ञावत् भ्रमरूपेयं प्रत्यभिज्ञेत्याशङ्क्य तत्र बाधात् भ्रमत्वमुपेयते, एवमस्या अपि भ्रमत्वे नाहं स इति निश्चयरूपेण बाधेन भवितव्यम् । न च सोऽस्ति । यत्र हि 'स एवाहं न वे'ति संशयोऽपि नास्ति, तत्र किमु वक्तव्यं निश्चयरूपो बाधो नास्तीति मनसि निधायाह—भवेदपि कदाचिदिति ॥ २९ ॥

नासतो दृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

क्षणिकानां कार्यकालवृत्तित्वाभावेनोपादानत्वे निरस्ते अभाव एव उपादानमस्त्वित्याशङ्कायामिदं सूत्रम् । नानुपमृद्येति । नञ्द्वयेन उपमृद्य प्रादुर्भावादित्यर्थलाभमभिप्रेत्य-उदाहरति—विनष्टाद्धीति । अविशेषादिति । एकस्य मृत्पिण्डस्य कालक्रमेण जननीया यावन्तो घटाः, ते सर्वे युगपदेव भवेयुः । एवं कारणान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । एतादृशतर्कोपस्कृतात् 'यत् सत्, तत् क्षणिक'मिति अनुमानात् पदार्थानां क्षणिकत्वसिद्धौ अभावस्यैवोपादानता न्याय्येति भावः । कारणविशेषाभ्युपगम इति । अनभ्युपगम्यमाने तु घटार्थिनां मृत्पिण्डादिषु प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । न च स्थिरत्वपक्षे युगपदेव सर्वकार्योत्पत्तिरित्यापादनं सम्भवति । कार्यविशेषस्य सहकारिविशेषायत्तत्वेन तेषां क्रमिकत्वात् कार्यक्रमोपपत्तेः । यत् सत्,

क्षणिकमित्यनुमानं तु 'स एवायं मृत्पिण्ड' इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबाधितमिति द्रष्टव्यम् । स्वेन स्वेन रूपेणेति । घटो हि मृद्रूपेण पारमार्थिकस्वरूपेण, पटश्च तन्तुस्वरूपेणान्वित उपलभ्यत इत्यर्थः । अन्यान्वितस्यान्योपादानकत्वे अतिप्रसङ्गमभिप्रेत्याह—न चेति । एतेन सौत्रान्तिकपक्षोऽपि निराकृतः । ते हीत्थं कल्पयन्ति—'अयं घट' इति चाक्षुपज्ञाने न वर्तमानो घटो विषयः । तस्य पूर्वक्षणे अभावेन ज्ञानजनकसन्निकर्षानाश्रयत्वात् । नापि सन्निकर्षाश्रयः पूर्वक्षणो विषयः । वर्तमानोल्लेखिज्ञानस्य पूर्वघटक्षणाविषयत्वात्, अपि तु सन्निकर्षाश्रयः स्वहेतुः पूर्वक्षणः स्वप्रतिबिम्बं ज्ञानाकारमर्पयति । स एवायं घट इति ज्ञानविषयः बाह्यस्तु प्रतिबिम्बस्य बिम्बपूर्वकत्वनियमात् अनुमेय इति । तन्निराकरणं तु यथा असतो नोपादानत्वम्, एवमसतः पूर्वक्षणस्य न प्रतिबिम्बार्पकता । लोके प्रतिबिम्बसमानकालानामेव मुखादीनां बिम्बत्वदर्शनादिति ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

स्पष्टमस्य भाष्यम् ॥ २७ ॥

इति समुदायाधिकरणम् ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

सिद्धान्त्युद्भावितक्षणिकबाह्यार्थनिराकरणयुक्तीरुपजीव्य प्रवृत्तत्वादेतदधिकरणपूर्वपक्षस्य पूर्वेण सङ्गतिरिति दर्शयति—एवं बाह्यार्थेत्यादिना । विज्ञानैकस्कन्ध इति । क्षणिकं साकारं विज्ञानमेव परमार्थः, तदतिरिक्तं तुच्छम् । स्कन्धपदं पदार्थपरम् । ननु, ज्ञानातिरिक्तपदार्थानङ्गीकारे प्रमातृप्रमाप्रमाणप्रमेयरूपानेकपदार्थालम्बनो लोकव्यवहारः कथं सिध्येदित्याशङ्क्याह—तस्मिंश्च विज्ञानवाद इति । ज्ञानाकारो घटपटादिः प्रमेयम्, तदेव ज्ञानं प्रमा । पूर्वज्ञानं तज्जनकतया प्रमाणम् । आन्तरस्यैव ज्ञानाकारस्य घटादेर्बाह्यत्वं तु कल्पितम् । एवं तस्यैव ज्ञानभेदोऽपि कल्पितः । एवं तस्यैव ज्ञानस्य भेदेनाश्रयाश्रयिभावकल्पनात् प्रमातृता । तथा चैकस्यैव चन्द्रस्य द्वित्वादिवत् प्रमातृप्रमेयभावेन भेदव्यवहारोपपत्तौ न तस्य तात्त्विकत्वमास्थेयमिति तदभिमानः । ननु, घटपटादिरूपं प्रमेयं बाह्यमवगम्यते । कथं तदान्तरमित्युच्यते, अत आह—सत्यपीति । बाह्यार्थसत्त्ववादेऽपि विषयासम्बद्धस्य ज्ञानस्य विषयव्यवहाराजनकतया सम्बन्धे वक्तव्ये संयोगसमवाययोरनभ्युपगमादभेद एव बलादङ्गीकर्तव्यः । तथा चान्तरज्ञानाभिन्नस्य त-

स्यान्तरत्वमायाति । यथा चान्तराणामपि स्वाप्निकपदार्थानां बाह्यत्वं प्रतीते दोषवशात्, एवं जाग्रत्पदार्थानामपि भविष्यति । ननु, यथात्मधर्मस्य ज्ञानस्य विषयेण समवायो नोपपद्यते, यथा च गुणत्वादेव संयोगो नोपपद्यते, एवं ज्ञान्तरत्वरूपविरुद्धधर्मसमवायादभेदोऽपि नोपपद्यते । तथा च अबाधितप्रतीतिसिद्धस्य बाह्यस्य सत्तामुपेत्य ज्ञानेन तस्य विषयविषयिभाव एव सम्बन्ध उपेयः स्यादिमिप्रेत्य शङ्कते—कथं पुनरवगम्यत इति । युक्तिबाधितस्य विषयस्य अबाधितत्वं तावद्वक्तुं न शक्यत इत्याह—तदसम्भवादित्याहेति । स्तम्भादिप्रत्ययेति । स्तम्भाद्याकारस्य प्रत्ययस्य स्तम्भादिरूपः स्थूल एवार्थः परिच्छेद्यः, न त्वतिसूक्ष्मः परमाणुः । स तु परमाण्वाकारज्ञानपरिच्छेद्य एव । न चायं परमाणुरित्येवं लौकिकानां ज्ञानमस्तीति भावः । एवं जात्यादीन्यपीति । जातिः किं कार्त्स्न्येन व्यक्तिषु वर्तते, उतैकदेशेन । नाद्यः । घटान्तरे जात्युपलम्भप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । जातेर्निरवयवत्वात् । आदिपदेन स्तम्भादिः न परमाणुसमूहः, अपि तु तदारब्धोऽवयवीत्येवंविधाः कल्पनाः समवायादयश्च विवक्षिताः । तेषां निराकरणं तार्किकाधिकरणे सिद्धान्तिनैव दर्शितम् । यद्यपि ज्ञानविषययोस्स्वरूपमेव सम्बन्धो भविष्यतीति, तत्राह—अपि चेति । विषयविषयिभाव एव नियामकं विना नोपपद्यते । तथा चास्य ज्ञानस्यायमेव विषय इति नियमाय ज्ञानाकारता अर्थस्योपेयेति भावः । ज्ञानगतं विषयसारूप्यरूपं विशेषमन्तरेणेत्यन्वयः । ननु, तर्हि ज्ञानाकारोऽपि विषयोऽस्तु, बाह्यश्च तथैवाङ्गीकृतः सौत्रान्तिकवैभाषिकाभ्यामित्यत आह—अङ्गीकृते चेति । अर्थसद्भावेति । बाह्यार्थसद्भावेत्यर्थः । अपि च सहोपलम्भेति । ननु, साहित्यस्य भेदापेक्षत्वात् ज्ञानेन सहोपलभ्यमानो विषयो ज्ञानभिन्न एवेति चेत्, न । एकोपलम्भनियमादित्यस्य विवक्षितत्वात् । एकोपलम्भविषयत्वादित्युक्ते समूहालम्बनरूपैकोपलम्भविषयत्वमस्ति घटपटयोः, न च तयोरभेद इति व्यभिचारवारणाय नियमपदम् । तथा च यत्रैकोपलम्भनियमः, तत्राभेदः । यथा द्वयोश्चन्द्रयोः कल्पितभेदयोरिति व्याप्तिसिद्धिः । यो यः प्रत्ययः, स बाह्यविषयरहितः । यथा स्वप्नादिप्रत्यय इति व्याप्त्यन्तरमाह—स्वप्नादिवच्चेति । ननु, बाह्यार्थानुपगमे एकस्मिन्नेव देवदत्तसन्ताने कदाचित् नीलाकारं, कदाचित् पीताकारमिति प्रत्ययवैचित्र्यं कथमुपपद्यते । बाह्यार्थाभ्युपगमे हि ज्ञानकारणीभूतविषयवैचित्र्यात् प्रत्यक्षज्ञानवैचित्र्यमुपपद्यते । अनुमितौ तु परामर्शवैचित्र्यात् शाब्दे त्वाकाङ्क्षावैचित्र्यात् । सर्वथापि साक्षात् परम्परया वा ज्ञानवैचित्र्यं बाह्यार्थवैचित्र्यकृतमेवेत्यभिप्रेत्य शङ्कते—कथं पुनरिति । वासनावैचित्र्यादित्याहेति । अयं भावः— पूर्वज्ञानं वासना, उत्तरज्ञानं

स्यम् । तत्र पूर्वज्ञानं यदाकारं भवति, तदाकारमेव उत्तरज्ञानमिति नोपेयते । तथासति प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेः, किं तु नीलाकारादपि पूर्वज्ञानात् पीताकारज्ञानमित्यनियम एव । परं तु पीताकारमुत्तरज्ञानमुपलभ्य पूर्वज्ञानस्य तथाविधसामर्थ्यमुन्नीयते । न च तावता सर्वं नीलाकारं पीताकारज्ञानजनकं स्यादित्यापादयितुं शक्यम् । व्यक्तिभेदेन सामर्थ्यवैचित्र्यस्य फलबलेन कल्पनात् सर्वत्रापि कार्यकारणभावस्य फलबलकल्प्यत्वादिति । न च प्रवाहरूपेण सन्तन्यमानानां तत्तदव्यवहितपूर्वज्ञानानां वासनारूपाणां नीलपीताद्याकाराणां विचित्रतया नीलाकारादौ ज्ञाने अनुगतरूपं किञ्चित्कारणं न सम्पन्नमेवेति वाच्यम् । तत्सन्तानान्तर्गतं यदा कदाचित् पूर्वोत्पन्नं नीलाकारज्ञानम् उत्तरनीलाकारज्ञाने हेतुरित्यभ्युपगम्यते, तदेव च वासनापरिपाकहेतुरुच्यते । तथा च वासनायां एवं समानाकारत्वानियमः । परिपाकहेतोस्तु समानाकारत्वं नियतमेव । न च परिपाकहेतोर्यदाकदाचित् पूर्वोत्पन्नस्याव्यवधानेन पूर्ववर्तित्वासम्भवात् कथं कारणतेति वाच्यम् । मध्यवर्तिनां ज्ञानानां तज्जन्यसन्तनान्तर्गततया व्यापारतोपपत्तेः व्यवधायकत्वासम्भवात् । ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादर्थवैचित्र्याद्वेति सन्देहे वासनावैचित्र्यादेवेति भवतोच्यते । तत्र किं विनिगमकमित्याशङ्कायामुभयसम्मत्या क्वचित् क्लृप्तत्वमित्याह—अपि चान्वयेति । तेऽपि हि सर्वलोकप्रसिद्धामिति । प्रमातृप्रमाणप्रमेयफलानां भेदेनावभासमुपेत्यैव तदवभासस्य भ्रमत्वं हि त्वत्करणेन विवक्षितम् । असति प्रत्यये कस्य भ्रमत्वं प्रसाध्येत । अतो बाह्याभ्यन्तरप्रत्ययस्सर्वसम्प्रतिपन्नः । तस्य भ्रमत्वं परं बलवद्बाधकादवसेयम् । नच तदस्ति । अतः प्रमाणभूतात् प्रत्ययात् यद्यथावगम्यते, तत् तथैवेति अवधर्तव्यमिति न बाह्यस्यार्थस्य तुच्छतोपेयेति भावः । नन्वभिहितं—बाह्यार्थप्रत्यये किं बाह्योऽर्थः परमाणुः, उत तत्समूह इत्यादिविकल्पासहत्वं बाधकमिति शङ्कते—नन्विति । एतादृशबाधकोपन्यासो ज्ञानाकारत्वपक्षेऽपि वक्तुं शक्यत एव । ज्ञानाकारोऽप्यर्थः किं परमाणुरूपः, उत तत्समूह इति विकल्पासहत्वात् । तथा च यत्किञ्चित् कुतर्कमात्रेण सर्वस्याप्यपलपितुं शक्यतया ज्ञानाकारतापि न सिध्येत् । अतस्तत्तद्वादिकल्पितपरिभाषाणां तर्कोपराहततया इदमित्थमिति निर्वचनासामर्थ्येऽपि शुक्तिरजतमिथ्यात्वापादकनेदंरजतमितिप्रत्ययवत् बाह्यार्थासत्त्वापादकबलवद्बाधकप्रत्ययाभावे कथं तस्य लोकप्रसिद्धस्यासत्त्वमुपेत्य ज्ञानाकारता अप्रसिद्धा कल्पयितुं शक्येति परिहरति—नायं साधुरध्यवसाय इति । कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकेति । समूहपक्षेऽपि स समूहः परमाणुव्यतिरिक्तः, उताव्यतिरिक्त इति विकल्पैरित्यर्थः । ननु, विषयविष-

यिभावव्यवस्थासिद्धये ज्ञानाकारता विषयस्योपेया । न च घटद्वयमुपलभ्यते । वि-
षयविशिष्टोपलम्भश्च स्वाकारमादायोपपन्नः । अतो न बाह्यार्थकल्पने प्रमाणं कि-
ञ्चिदस्तीति पूर्वपक्ष्युक्तमनूद्य दूषयति—न चेति । विनाशोऽसत्त्वम् । असति
विषय इति । न च वासनावैचित्र्यादेव तत्तद्विषयाकारतोपपन्नेत्युक्तमिति वाच्य-
म् । स्वप्रवृत्तिव्याघातात् । नीलाकारज्ञानस्यानुकूलतामवगम्य बाह्यनीलपदार्थस्य स-
म्पादने हि पुरुषः प्रवर्तते, तत् नीलाकारतायां बाह्यार्थानुपयोगे व्याहन्यत इति भावः।
ज्ञानस्य साकारत्वमुपेत्येदमुदितं, तदेव नास्तीत्याह—बहिरुपलब्धेश्चेति । तथा च
घटादिविषयितैव ज्ञानस्य घटाकारता, न तु घटाद्यभेद इति भावः । न च विषय-
विषयिभाव एव किं नियामकमिति शङ्कनीयम् । प्रत्यक्षे ज्ञानजनकेन्द्रियसन्निकृष्ट-
त्वं, अनुमितौ परामर्शविषयलिङ्गव्यापकत्वं, शाब्दे शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेन
प्रत्यासन्नत्वमित्येवंरूपेण व्यवहाराविसंवादिनो नियामकस्य सम्भवात् । उपायो-
यभावहेतुक इति । विषयविषयिभावहेतुक इत्यर्थः । अपि चेति । समूहाल-
म्बनस्थले विषया बहवः । ज्ञानमेकम् । तथा च बहुभिरेकस्याभेदो नोपपद्य-
त इत्युक्तं भवति । तथा घटदर्शनमिति । दर्शनत्वस्मरणत्वरूपविरुद्धधर्मा-
क्रान्ततया ज्ञानयोर्भेदः । घटश्च विषय एक इति नाभेदो विषयज्ञानयोः । अपि
च द्वयोर्विज्ञानयोरिति । विज्ञानवादिनो हि न स्थिरोऽनेकज्ञानावगाहक आ-
त्मास्ति । क्षणिकानां च विज्ञानानां न परस्परविषयत्वम् । तथा चानेकज्ञानग्र-
हणजन्यज्ञानप्रमाणकानां विषयाणामसिद्धिः । तानेव विषयानाह— ततश्च
ज्ञानभेदः ज्ञानं धर्मिप्रतियोगिभूतानेकविज्ञानग्रहणसाध्यम् । विज्ञानभेदग्रहणं
च तत्प्रतिज्ञा । सर्वेषां ज्ञानानां क्षणिकत्वं सर्वाणि ज्ञानान्यगृहीत्वा न ज्ञातुं श-
क्यम् । आदिपदेन सर्वेषां ज्ञानानां साकारत्वं गृह्यते । स्वलक्षणमसाधारण-
धर्मः । यथा नीलज्ञानस्य नीलाकारत्वमसाधारणत्वं च तस्य ज्ञानान्तराद्व्यावृत्तौ
सति तज्ज्ञानवृत्तित्वं, तदपि नानेकज्ञानग्रहणं विना ज्ञातुं शक्यम् । सामान्यलक्षणं
सर्वज्ञानानुगतो ज्ञानत्वधर्मः, तज्ज्ञानमप्यनेकज्ञानग्रहणसाध्यम् । पूर्वज्ञानं, क-
ना, उत्तरं वास्यम्, अविद्यारूप उपप्लवः अविद्योपप्लवः सविकल्पकज्ञानं, ह-
र्मो ज्ञानत्वम्, असद्धर्मो नरविषाणत्वादि, साकारज्ञानसन्ततिः बन्धः, निराकार-
सन्ततिर्मोक्षः । एतेषां च प्रतिज्ञाः परं प्रति कर्तव्याः । ताश्च पक्षसाध्यहेत्वादि-
नवता पुरुषेण कर्तुं शक्याः । न च तव मते तादृशः स्थिरः पुरुषोऽस्तीत्यशक्या
एताः प्रतिज्ञाः । स्वयमेवानुभूयत इति । स्वस्य स्वयमेव विषयो भवतीत्यर्थः ।
अत्यन्तविरुद्धां स्वात्मनि क्रियामिति । विषयविषयिभावो हि लोके भेद-

एव दृष्टः । अतः स्वं प्रत्येव स्वस्य विषयत्वं विरुद्धम् । न च सर्वं ज्ञानं प्रमेयमितिज्ञाने स्वस्यापि विषयत्वमस्तीति वाच्यम् । तत्रापि तज्ज्ञानव्यक्तित्वाकारेण विषयित्वं, प्रमेयत्वादिना विषयत्वमित्यस्ति रूपभेदोऽवच्छेदकः । इह तु सैव व्यक्तिर्विषयिणी, विषयश्चेति विरोधः । एतेन बाह्यार्थाभ्युपगमेऽपि ज्ञानस्य स्वविषयत्वलक्षणं स्वप्रकाशत्वं निरस्तमित्याह—न चार्थव्यतिरिक्तमिति । ननु, विज्ञानस्य स्वविषयत्वं नाभ्युपगम्यते चेत्, ज्ञानान्तरवेद्यत्वमुपेयम् । तथासत्यनवस्था भवेत् । न चेयमनवस्था तदा दोषाय भवेत्, यद्यनवरतं विज्ञानधारैव प्रसक्ता भवेत्, न तु तदस्ति । यदा ज्ञानविषयकं ज्ञानमुत्पन्नं, तदा तत् प्रकाशते । अन्यदा त्वप्रकाशमानमेव तन्नश्यतीत्युपगमोपपत्तेरिति वाच्यम् । आन्तराणां हि ज्ञानसुखादीनां ज्ञानसुखत्वाकारेण निर्णीततैव सदा वक्तव्या । कदाचित् ज्ञातताभ्युपगमे हि घटादिवत् ज्ञानत्वादिना कदाचित् संशयोऽपि स्यात् । सुखस्याज्ञातस्यैव नाशसम्भावनया भोगापर्यवसानात् सुखसाधने निश्शङ्कं प्रवृत्तिश्च न स्यात् । तथा चोत्पन्नस्य ज्ञानादेरवश्यज्ञेयतया अनवस्थापरिहाराय ज्ञानसुखादीनां स्वप्रकाशत्वमास्थेयम् । एवंसत्येवैतावन्तं कालं ध्यायन्नेवासमिति अनुसन्धानं च सङ्गच्छत इत्यभिप्रेत्य शङ्कते—ननु विज्ञानस्येति । परिहरति—तदुभयमिति । भवेदेष दोषः । येषामनुव्यवसायगम्यं विज्ञानं, न तु स्वप्रकाशनित्यसाक्षिचैतन्याभ्युपगन्तॄणाम् । उत्पन्नानां ज्ञानादीनामनावृतसाक्षितादात्म्येनैवोत्पन्नतया सन्ततावभासोपपत्तेः । ननु, यदि साक्षिरूपं ज्ञानं नित्यसिद्धमुपेयते, तर्हि तेनैवान्तराणां सुखादीनामिव बाह्यानां घटादीनामपि अवभाससम्भवेनान्तःकरणवृत्तिरूपं जन्यज्ञानं किमर्थमुपेयत इति चेत्, उच्यते—सत्यपि साक्षिरूपज्ञाने बाह्यपदार्थव्यवहारस्यादर्शनेन तस्याप्यपेक्षितत्वात् । अथापि 'येन रूपं रसं गन्धं शब्दांस्पर्शांश्च मैथुनान् । एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति श्रुतिपर्यालोचनया नित्यचैतन्यावभास्ये विषये वृत्तेः क उपयोग इति वक्तव्यं, स उच्यते—यद्यपि नित्यचैतन्यावभास्यं विषयजातं तत्राध्यस्तं, तथापि जीवेश्वररूपेण तस्य विभागः कल्पितः । तत्र जीवत्वावच्छेदेनैवावरणं, नेश्वरस्वरूपेणेति ईश्वरः स्वरूपज्ञानेनैव नित्यसिद्धेन सर्वान्विषयानवगाहते । जीवस्य तु यत्रान्तःकरणं संसृज्यते, स एव विषयः तस्यानावृतो भवति । तथा च घटादिष्वन्तःकरणसंसर्गार्थं चक्षुरादिद्वारा निर्गतस्यान्तःकरणस्य दीर्घीभावोऽपेक्ष्यते । चक्षुरादिद्वारको योऽन्तःकरणस्य दीर्घतारूपो विकारः, सैव वृत्तिरित्युच्यते । तथा च चाक्षुषादिवृत्युद्भवात् प्रागप्यज्ञानोपहितस्य विज्ञानस्य घटादिविषयसम्बन्धे सत्यपि न घटावभासकता । स्वं प्रति घटस्यावृतत्वात् । वृत्त्या त्वावरणनाशे भवति घ-

टावभासकता । घटादिभिश्च वृत्तेः सम्बन्धः संयोगः, संयुक्ततादात्म्यमित्येवं
पो यथासम्भवमूहनीयः । न हि तार्किकमते ज्ञानस्य गुणत्वमिव सिद्धान्ते ज्ञान
वृत्तिरूपस्य गुणत्वमुपेयते, येन संयोगो न भवेत्, अपि तु कुल्यातो निर्गतं दीर्घ
पन्नं जलं यथा जलद्रव्यमेव भवति, एवं चक्षुरादिद्वारेण निर्गतमन्तःकरण
द्रव्यं ज्ञानं, तस्य यथा संयोगाद्युपपत्तिः, एवम् आवरणं चाज्ञानकार्यं घटादिवि
प्रमातृनिष्ठज्ञानोत्पत्तौ नश्यति । ज्ञाननाशे पुनरुत्पद्यते । परोक्षस्थले तु वृत्तिज्ञा
स्य विषयेण संसर्गाभावात् नावरणनिवृत्तिः । अत एव रसादिमाधुर्ये शब्दतोऽव
तेऽपि न तत्र प्राकट्यं, जिह्वयास्वादने तु प्राकट्यमिति । तथा च बाह्येष्वर्थेषु
वरणतिरस्काराय वृत्तिनिर्गमोऽपेक्षितः । आन्तरेषु तु सुखादिष्वन्तःकरणवि
ष्वन्तःकरणोपहितसाक्षिसंसर्गस्य स्वतःप्रसिद्धतया न तदवभासाय वृत्तिरपेक्षिता।
अतः आभ्यन्तराणामर्थानां साक्षिणैव केवलेनावभासः । तदाह—विज्ञानग्रहणेति
घटादिगोचरे विज्ञानरूपे ग्रहणे उत्पन्ने सति बाह्यविज्ञानस्य यः साक्षी वर्तते, तद
श्रितं बाह्यविज्ञानगोचरं यत् ग्रहणं, तन्नापेक्षितम् । सुखादिवत् वृत्तिरूपस्य ग्रह
स्यापि साक्षिणैव भानोपपत्तेरित्यर्थः । स्वभाववैषम्यादिति । धर्मिग्राहकमा
आन्तरज्ञानादितदभावावभासकतयैव साक्षिसिद्धेः तस्योपलब्धृत्वमवभासकत्व
तद्विषयव्यवहारादिजनकत्वं स्वाभाविकमिति भावः । ननु, यदि जन्यं ज्ञानमुपेयं
तर्हि तदेव स्वप्रकाशमस्तु, किमतिरिक्तस्साक्षी कल्प्यत इत्यत आह—स्वयं सि
द्धस्येति । प्रत्यभिज्ञादिप्रामाण्यात् नित्य आत्मावश्यमुपेयः । ततश्च तस्यै
स्य ज्ञानादिव्यवहारप्रयोजकता आस्थेया, न तु प्रत्येकं ज्ञानादीनां स्वप्रका
मास्थेयं, गौरवात् । स च घटपटादिगोचरज्ञानाद्यभावदशायामपि अवभास
नतया स्वप्रकाश इत्यप्युपेयम् । विस्तरेण चैतत् 'अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मन
द्धे'रिति भाष्यव्याख्यानावसर एव प्रपञ्चितम् । अपि च लोके जन्यं ज्ञानं स्वा
तया पुरुषेण सम्पाद्यमानमुपलभ्यते । तदुद्देशेनेन्द्रियादिप्रेरणदर्शनात् । अतो य
बाह्यो दीपादिः पुरुषशेषभूतः, एवं ज्ञानादिकमपि पुरुषशेषभूतमेव । तच्च विज्ञा
वादिमते नोपपद्यत इत्याह—किं चान्यदिति ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥२९॥

नचैवं जागरितोपलब्धमिति । यद्यपि 'अथात आदेशो नेति नेती'त्या
विद्वदनुभवेन च जाग्रदवस्थमपि बाध्यत एव, तथापि यथा स्वप्नस्य निस्स्वरू
पत्तिरूपो बाधो विद्यमान एव प्रमातरि भवति, नैवं जाग्रत्प्रपञ्चस्य निस्स्व

तापत्तिरूपो बाधो विद्यमान एव प्रमातरि भवति, अपि तु प्रमात्रा सहैव भवतीति विशेषः । अपि च स्मृतिरेवेति । यद्यपि सिद्धान्ते शुक्तिरजतादितुल्यतात्कालिकत्वाप्रपदार्थगोचरं ज्ञानं साक्षिरूपमनुभवः, न तु तत्कालासतः स्वाप्नस्य पदार्थस्य ज्ञानं स्मृतिः, तथापि यथा प्रत्यक्षादिप्रमाणाजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वं स्मृतेर्वर्तते, एवं स्वाप्नज्ञानस्यापीति स्मृतिपदं तत्रैव गौणं द्रष्टव्यम् । उपलब्धिपदं तु षट्प्रमाणजनितज्ञानपरम् । स्वप्नेऽर्थविसंवादस्तु व्यावहारिकार्थाभावात् द्रष्टव्यः । अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गादिति । तथा च स्वप्नदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वसाधनं प्रत्यक्षादिप्रतीतिबाधितमिति भावः ॥२९॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

अनादित्वेऽप्यन्धपरम्परेति । यत्र हि द्वयोर्व्यक्त्योः कार्यकारणभावो गृहीतः, यथा बीजाङ्कुरयोः, तत्रान्योन्याश्रयपरिहाराय प्रवाहानादिताकल्पनं प्रमाणमूलम् । इह तु वास्यवासकयोः पूर्वोत्तरज्ञानयोः न लोकसिद्धः कार्यकारणभाव इति प्रवाहानादितया पूर्वपूर्वज्ञानवैचित्र्याधीनमुत्तरोत्तरज्ञानवैचित्र्यम् । यथा एकेन नीलं पय इत्युपदिष्टे कथं त्वया पयोनैल्यमवगतमिति पृष्टे ममान्धान्तरेणोपदिष्टं, तं प्रति पृष्टे तेनाप्यन्धान्तरेणैवोपदिष्टमित्यन्धपरम्परायामुपदिश्यमानायां नैल्यं नावस्थितं भवति पयसः, एवं भवेदित्यर्थः । यत् स्वप्नज्ञानवैचित्र्यं वासनानिमित्तमेवेति प्रतिपादितं, तदनूद्य दूषयति—यावपीत्यादिना । विनार्थोपलब्ध्येति । जाग्रत्प्रत्ययनिमित्ता हि स्वप्नवासना । जाग्रत्प्रत्ययाश्च बाह्यार्थवैचित्र्यादेव विचित्रा इति वासनावैचित्र्येऽपि बाह्यार्थ एव प्रयोजक इति भावः । अपि च विनापि वासनाभिरिति । अपूर्वार्थोपलम्भे हि न परिपाकहेतुसहिता वासना सम्भवतीति भावः । अपि च वासना नाम संस्कारविशेषा इति । स्वमतमर्यादयेदं द्रष्टव्यम् । परमते पूर्वविज्ञानस्यैव वासनात्वोपगमात् अहं जानामीति प्रतीतिबलेन ज्ञानस्यैवाश्रयता व्युत्पादनीया ॥३०॥

क्षणिकत्वाच्च ॥३१॥

आलयविज्ञानमिति । अहमित्येवमाकारं ज्ञानमालयविज्ञानम् । प्रवृत्तिविज्ञानवदिति । नीलपीताद्याकारं ज्ञानं प्रवृत्तिजनकत्वात् प्रवृत्तिविज्ञानम् । शून्यवादिपक्षस्त्विति । ते हीत्थं वर्णयन्ति—बाह्यार्थः परमाणुर्वा , तत्समूहो वे-

त्येवमादिभिः विज्ञानवाद्युद्भावितैरेव दूषणैर्न सम्भवति । एवं विज्ञानवाद्यभिमतं क्ष
णिकविज्ञानमपि न सम्भवति । तेनापि ये बाह्याः पदार्थाः परेषामभिमताः, ते आ
न्तरा इत्युच्यन्ते, तथात्रापि ते आन्तराः किं परमाणुरूपाः, उत तत्समूहरूपा इत्या
दिविकल्पासहत्वं स्थितमेव । आन्तरं बाह्यं वा सर्वं वस्तु युक्त्यसहत्वात् न सत्
नाप्यसत् । अपरोक्षतया प्रतीतेः । नापि सदसत्, विरोधात् । नापि सदसद्वि
क्षणं, सद्विलक्षणत्वे असत्त्वावश्यम्भावात्, असद्विलक्षणत्वे सत्त्वावश्यम्भावात् । उ
भयविलक्षणं नैकं वस्तु सम्भवति । अतश्चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमेव बाह्यमाभ्यन्तरं
परमार्थः । परमार्थतत्त्वं तु सर्वशून्यतैव । सैव सुगतस्य मुख्यसिद्धान्तः । अन्ये
त्रयोऽपि वादाः मन्दबुद्धिसमाधानाय निरूपिता इति । अयं च वादः सद्रूपं प
शिष्यमाणं ब्रह्मैव तत्त्वमिति वैदिकमर्यादाविरुद्धो भवति । सर्वप्रमाणविप्रतिषि
द्ध इति । शून्यपदेन सर्वप्रपञ्चातीतं भावरूपं किञ्चित् तत्त्वं विवक्षितम्, उताभावरू
पम् । नाद्यः । तथासति वाचोयुक्त्यन्तरेण ब्रह्मवाद एवाश्रितः । यदि द्वितीयः प
तदा सर्वप्रमाणविरोधः । सर्वप्रमाणैः प्रपञ्च उपलभ्यमाने तदभाव एव तत्त्वमि
निरूपयितुमशक्यमिति दूषणस्य स्फुटतया तन्निराकरणाय न सूत्रकृता सूत्राणि
रचितानि । ननु, प्रत्यक्षादिप्रतीतिर्भ्रमरूपा भविष्यति । युक्तिबाधितत्वादिति चे
न । प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधे युक्तीनामेवाभासत्वोपपत्तेः । अपि च यत् युक्तिबाधि
तदनृतमिति क्व दृष्टम् । शुक्तिरजतादौ दृष्टमिति चेत्, तर्हि यदनृतं शुक्तिरजता
दिकं दृष्टं, तत् साधिष्ठानमेव दृष्टं, यश्चाभावो दृष्टः, स सद्भ्यां प्रतियोग्यधिकरणा
भ्यां निरूप्यमाण एव दृष्ट इति प्रपञ्चस्यानृतत्वे तदधिष्ठानं परमार्थभूतं किञ्चि
यम् । तदिदमाह—न ह्ययं सर्वप्रमाणसिद्ध इत्यादि । अन्यत्तत्त्वं परमार्थभूताधि
नम् । न चाभाव एवाधिष्ठानम् । तस्यापि धर्मिप्रतियोगिसापेक्षत्वेन तन्मात्रपरिशेषा
पत्तेः । अपि चापवादबलेन प्रतीतेर्भ्रमत्वं वक्तव्यम् । अपवादश्च इदमिह नेति
दमिदं नेति वा अधिष्ठानपरिशेषेणैव । न च शून्यवादिनस्तत् सम्भवति । अ
भावाधिकरणानुपगमात् । अत उत्सर्गप्राप्तं प्रत्यक्षादिप्रतीतिप्रामाण्यं कथमप
धितुं शक्यम् । तदाह—अपवादाभाव इति । तथा च प्रत्यक्षादिप्रमाणो
जीविनीनामेव युक्तीनामर्थसाधकत्वात्तद्विरोधिनीनामाभासत्वात् प्रबलस्य च प्र
क्षादिप्रमाणबाधकस्य शून्यवादानुसारिणोऽसम्भवान्न शून्यमेव तत्त्वमिति । य
तु अयमपि सूत्रकृतैव निराकर्तव्यः, तर्हि तन्निराकरणपरतया 'सर्वथानुपपत्ते
ति सूत्रमावृत्त्या योजनीयम् ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥३२॥

कृत्स्नसौगतपक्षनिराकरणपरतया सूत्रं योजयति—किं बहुनेति । ननु, सर्वज्ञस्य सुगतस्य नासम्बद्धप्रलापित्वं सम्भवति । तत्राह—प्रद्वेषो वेति ॥३२॥

इति उपलब्ध्यधिकरणम् ॥९॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥३३॥

सङ्गतिं दर्शयन् वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तराधिकरणमवतारयति—निरस्त इति। सुगता विमुक्तकच्छाः । तेषु निरस्तेषु मुक्तवसना बुद्धिसन्निहिता भवन्तीति प्रासङ्गिकी सङ्गतिरनेन सूचिता भवति । प्रतीतिसिद्धत्वात् यथा बाह्यार्थ उपेयते, तथा प्रतीतिसिद्धत्वादेव सदसदादिभङ्गैरनेकात्मकमपि वस्तु उपेयमिति दृष्टान्तसङ्गतिरपि द्रष्टव्या । धर्मास्तिकाय इति । अस्तिकायपदं पदार्थापरनामेति तदीयपरिभाषा । सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदानिति । जीवस्त्रिविधः—नित्यसिद्धः यथा आर्हतः तन्मतप्रवर्तकः । योगसिद्धः योगात्प्राक् बद्धश्च । यथान्ये जीवाः । अजीवो जीवभिन्नः । आस्रवादिवद्धर्मादिश्चाजीवस्यैव प्रपञ्चः । आस्रवसंवरनिर्जराः साधनभूताः । बन्धमोक्षौ साध्यभूतौ । आस्रव इन्द्रियाणां विषयेषु सञ्चारः, साध्वसाधुकर्मकृतः शरीरसम्बन्धो वा । संवरो बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियनिग्रहः । निर्जरः तप्तशिलारोहणं केशोल्लुञ्छनमित्येवमादिः । आस्रवो बन्धहेतुः । बन्धः कर्माष्टकसम्बन्धः । साधुकर्माणि चत्वारि । असाधुकर्माणि चत्वारि । ज्ञानावरणीयं, दर्शनावरणीयं, मोहनीयं, आन्तरायिकं चेति । ज्ञानं मोक्षसाधनं नेति भावना ज्ञानावरणीयम्, आर्हततन्त्राभ्यासो मुमुक्षूणामनुपयुक्त इति भावना दर्शनावरणीयं, बहुषु तन्त्रेषु किं मोक्षसाधनमित्यनिर्धारणं मोहनीयं, मोक्षोपायविघातकमान्तरायिकम् । एतान्यसाधूनि । एतान्येव घातिकर्माणीत्युच्यन्ते । अथाघातिकर्मत्वेन परिभाषितानि साधुकर्माणि चतुर्विधानि—आयुष्कं, गोत्रिकं, नामिकं, वेदनीयं चेति । स्त्रीपुंसयोस्सम्बन्धे मिलितं शुक्लशोणितमायुष्कं, तस्य कललबुद्बुदाद्यवस्थात्मना परिणामशक्तिर्गोत्रिकम् । तथाशक्तिमतस्तस्य तदवस्थाप्राप्तिर्नामिकं, कललबुद्बुदाद्यात्मना परिणतस्य जाठराग्निसम्पर्केण पुण्यशरीरपरिणतियोग्या काठिन्यावस्था वेदनीयम् । चत्वार्यप्येतानि पुण्यवच्छरीरसम्बन्धितया साधुकर्माणीत्युच्यन्ते । अन्ये तु ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणानां मोक्षे आविर्भविष्यतां जीवगतानां बन्धदशायां तिरोभावापादकानि चत्वारि घातिकर्माणीत्युच्यन्ते । शरीरसंस्थानतदभिमानतात्स्थितितत्प्रयुक्तसुखादिनिमित्तानि चत्वार्यघातीनी-

त्युच्यन्ते। यदा तु साध्वसाधुकर्मकृतशरीरसम्बन्ध एव आस्रवः, तदा तत्कृता शरी-
रसम्बन्धपरम्परैव बन्धः। आविर्भूतज्ञानादिगुणकस्य जीवस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्ष
इति केचित्। अन्ये तु जीवस्योर्ध्वगमनं निरन्तरं मोक्षः। तत्राप्यवान्तरभेदः–केचि
किल स्वाभाविकं जीवस्योर्ध्वगमनं शरीरसम्बन्धात् प्रतिबद्धं, तद्वियोगे आविर्भव-
तीति वदन्ति। अन्ये तु चिरकालं शरीरनिमग्नस्य ततो निस्सरणप्रयुक्तं पञ्जरमु-
क्तस्य पक्षिण इव पङ्कलिप्तस्यालाबूफलस्य जलनिमग्नस्य पङ्कनिर्मोक इव सवितृ-
किरणसन्तप्तपक्वैरण्डबीजस्येव च भवति। जीवस्य च शरीरे अनेककालनि-
बद्धत्वात्तद्विनिर्मोककृतमूर्ध्वगमनं पुनरावृत्तिराहितमेव भवतीति। पुद्गलास्तिकाय
षोढा—चत्वारि भूतानि, स्थावरं, जङ्गमं च। जीवस्योर्ध्वगमनकार्योन्नेयो द्रव्यविशेषो
धर्मः। शरीरस्थितिकार्यानुमेयो द्रव्यविशेषोऽधर्मः। आकाशो द्विविधः। लोका-
काशः अलोकाकाशश्चेति। बद्धजीवाधारभूतो लोकाकाशः। मुक्तानामाधारभूतो-
ऽलोकाकाशः। एतेषां सर्वेषां पदार्थानामेकरूपत्वानियमाभावबोधकयुक्तिसङ्ग्राहकं
तदीयं वाक्यमुदाहरति—सर्वत्र चेति। सप्तभङ्गीति। सप्तानां नियमानां भङ्गः
ससप्तभङ्गः, सोऽस्मिन् प्रतिपाद्यतया विद्यत इति सप्तभङ्गी, तमित्यर्थः। स्या-
दस्तीति। स्यादिति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं कथञ्चिदित्यर्थे। घटपटादिकं व-
स्तु किं सदिति पृष्टे स्यादस्तीत्युत्तरं, कथञ्चित्सदित्यर्थः। एवमुत्तरत्राप्यसत्त्वाद्य-
नियमप्रतिपादकाः स्यान्नास्तीत्यादयो भङ्गाः। कथञ्चिदसत्, कथञ्चित् सदस-
त्, कथञ्चिदवक्तव्यः, अनिर्वचनीय इत्यर्थः। कथञ्चित् सत्त्वेनानिर्वक्तव्यः, कथ-
ञ्चिदसत्त्वेनानिर्वक्तव्यः, कथञ्चित्सदसत्त्वेनानिर्वक्तव्य इति क्रमेणार्थो द्रष्टव्यः।
एकत्वनित्यत्वादिष्वपीति। कथञ्चिदेकः, स एव कथञ्चिदनेकः, कथञ्चिदेका-
नेकः, कथञ्चिदनिर्वचनीय इति प्रकारः एकत्वादिधर्मेषु तुल्यः। ततश्च सर्व-
स्यापि वस्तुन ऐकरूप्यनियमो नास्तीति तदभिमानः। युक्तिं चेमां वर्णयन्ति-
यदि हि घटस्सद्रूप एव स्यात्, तदा तदुत्पत्त्याद्यर्थव्यापारोऽनर्थक एव स्या-
त्, असदेव चेत् स्यात्, कारणव्यापारेणापि सन्न भवेत्, अतः कारणव्या-
पारसार्थक्याय एक एव घटः कथञ्चित् सत्, कथञ्चिदसदित्युररीकरणीयम्। ए
च सत्त्वरूपे धर्मे अनैकान्त्यदर्शनात् तेन दृष्टान्तेन धर्ममात्रे अनैकान्त्यमास्थी-
यते। ननु, सत्त्वासत्त्वयोर्भावाभावरूपयोः कथमेकत्र समावेशः, कथं वा संयोग-
तदभावयोरेकत्र समावेशः। प्रमाणसिद्धत्वादिति चेत्, सत्त्वासत्त्वयोरपि उक्तयु-
क्तिसिद्धतया निवेशोऽङ्गीकर्तव्यः। ननु, संयोगतदभावयोर्विरुद्धयोरविरोधेन नि-
वेशसिद्ध्यर्थमवच्छेदकभेद उपेयते मूलाग्ररूपः, एवं सत्त्वासत्त्वयोरपि देशका-
रूपावच्छेदकभेदेन निवेशोपगमे तु नास्ति विवाद इति चेन्न। यदि संयोग-

दभावयोर्मूलाग्रावच्छेदकभेदेन विरोधपरिहार आस्थेयः, तर्हि तस्मिन्नेव वृक्षे मूलं किमवच्छेदेन वर्तते, तदभावो वा किमवच्छेदेन, यदि तु अग्रावच्छेदेन मूलाभावः, तदभावावच्छेदेन मूलं, तर्हि अग्रतदभावौ तस्मिन्नेव वृक्षे किमवच्छेदेन वर्तेते, मूलतदभावावच्छेदेन वर्तेते अन्योन्याश्रयः। विरोधपरिहारं विना एकस्यापि विरुद्धयुगस्यावस्थानासम्भवात्। अवच्छेदकान्तराश्रयेण च तस्याप्यभावेन सहवर्तनार्थम् अवच्छेदकान्तरापेक्षत्वे अनवस्था। एवं सत्त्वासत्त्वयोरपि विरोधपरिहारः न-देशकालभेदेनास्थातुं शक्यः । देशकालयोरपि सत्त्वासत्त्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्। न हि घटासत्त्वकालः सर्वदा सन्नेव । नापि घटासत्त्वदेशः सर्वत्र सन्नेव । तथासति घटसत्त्वस्यैवासम्भवात् । तथा च देशकालयोरपि सत्त्वासत्त्वनिवेशासिद्धये देश-कालान्तरोपगमेऽनवस्था । अतोऽकामेनावच्छेदकभेदं विहाय क्वचित् क्वचिद्वि-रुद्धधर्मसमावेश उपेयः । स सर्वत्रास्तु, किमवच्छेदकभेदकल्पनया । तथा च सर्वस्याप्यनेकान्तता समाश्रयणीया । तथा च साङ्ख्येन यत् सत्त्वैकान्त्यमुपगतं, तन्निवृत्तये आद्यो भङ्गः। शून्यवाद्युपगतासत्त्वैकान्त्यनिवृत्तये द्वितीयो भङ्गः। काल-भेदेन सत्त्वासत्त्वे तार्किकोपगते, तदनैकान्त्याय चतुर्थो भङ्गः। वेदान्तिना अनिर्वचनी-यत्वमुपगम्यते, तदनैकान्त्याय तृतीयो भङ्गः। सत्त्ववादिनं प्रति सत्त्वेनानिर्वचनी-यत्वं पूर्वपक्षिणोद्भावितम्। असत्त्ववादिनं प्रति असत्त्वेनानिर्वचनीयत्वं पूर्वपक्षवा-दिनोद्भावितम्। सदसत्त्ववादिनं प्रति ताभ्यामनिर्वचनीयत्वं पूर्वपक्षवादिनोद्भावितम्। तदनैकान्त्यद्योतनायावशिष्टास्त्रयो भङ्गाः। युगपत् सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेश इति । तथा च कालभेदेन सत्त्वासत्त्वयोर्निवेश एकस्मिन् धर्मिणि प्रतीतिसि-द्धत्वादुपेयत एवेति सूचितं भवति। न चैतावता अनेकान्तवादसिद्धिः। अवच्छेदकभे-दं विहायैव भावाभावनिवेशस्य तेनोपगमात् । न च देशकालादेरवच्छेदकस्य सत्त्वास-त्त्वनिवेशे अवच्छेदकान्तरं न सम्भवतीत्युक्तं युक्तम् । तत्राप्यधुना घटकालः, अत्र घ-टदेशो, नान्यदा घटकालो, नान्यत्र घटदेश इति देशकालभेदेनैव सत्त्वासत्त्वावगमात्। न चाधुनेत्यादि कालाधिकरणीभूतः कालः, अत्र घटदेश इति घटदेशाधिकरणतयो-ल्लिख्यमानो देशश्च किं घटकालदेशाभ्यां अन्यौ, अनन्यौ वा। उभयथाप्यस्तु। न चाद्ये। तस्यतस्यापि कालदेशभेदानुसरणे अनवस्थेति वाच्यम्। प्रामाणिक्या अनवस्थाया अदोषत्वात् । न च द्वितीयेऽप्यात्माश्रयः । प्रतीतिसिद्धतया अभे-देऽप्याधारताख्यस्वरूपविशेषोपगमे बाधकाभावात् । तथा च स्वावच्छेदेन घट-देशकालौ स्तः । अन्यावच्छेदेन न स्त इति न सत्त्वासत्त्वयोः कदाप्येकस्मिन् धर्मिणि विनावच्छेदकभेदं निवेशोऽस्ति। एवं मूलाग्रयोरप्यभावो वृक्षे अवच्छेदक-भेदेनैव द्रष्टव्यः। तत्राप्यूर्ध्वाधोदेशादेरवच्छेदकस्य सुलभत्वात् । एवं यत्र विरु-

द्धर्मसमावेश उपलभ्यते, तत्रावच्छेदकभेदेनैव विरोधपरिहारे सति निरङ्कुशं सर्वत्रा नैकान्त्यमिति दूरनिरस्तं भवति । न हि नित्यमेव वस्तु अनित्यमित्युपलब्धम् । ना प्येक एव घटोऽनेक इति वक्तुं प्रामाणिकैश्शक्यम् । सर्वत्रानैकान्त्यमभ्युपगच्छ श्च स्वपक्षसंरक्षणमपि न स्यादित्याह—एते सप्त पदार्था इति । मत्तोन्मत्तादि वदिंति । मत्तो मदिरादिकृतमदवान्, उन्मत्तः उन्मादात्मकरोगविशेषशाली । स्या दवक्तव्य इति भङ्गस्य यथाश्रुतार्थमादाय दूषयति—न चैषां पदार्थानामिति लब्धरूपत्वे सति बाध्यत्वमनिर्वचनीयत्वं प्रमाणबलायातमैकान्तिकमेवेति न तदनैका न्तिकता । सङ्घाताः शरीरादिरूपाः । अणुवादनिराकरणेनेति । परमाणुवादि नो वैशेषिका बौद्धाश्च । ते तु प्रागेव निराकृता इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकात्स्न्र्यम् ॥ ३४ ॥

पूर्वसूत्रेण सर्वेषां पदार्थानां यदनैकान्त्यं दिगम्बरैरुक्तं, तन्निरस्तम् । इ प्रभृति त्रिभिस्सूत्रैस्तदभ्युपगतं जीवस्य शरीरपरिमाणत्वं निरस्यते । सौत्रमकात्स्न्र्य पदं परिच्छिन्नत्वाभिप्रायं व्याख्याय तावता को दोष इत्यपेक्षायामाह—घटादि वदनित्यत्वमिति । परिच्छिन्नस्य सावयवत्वावश्यम्भावेनावयवजन्यत्वापत्त्या ज न्यभावस्यानित्यत्वं प्राप्नोतीति भावः । प्रकारान्तरेणाकात्स्न्र्यं व्याचष्टे—शरीरा णां चेत्यादिना । यदा हि पूर्वमल्पशरीरो जीवः अनन्तरं स्थूलशरीरं प्राप्नोति, तदा कृत्स्नस्थूलशरीराव्याप्तिरूपं जीवस्याकात्स्न्र्यम् । यदा तु पूर्वं स्थूलशरीरोऽनन्त रमल्पशरीरं प्राप्नोति, तदा कृत्स्नस्य जीवस्याल्पशरीरासम्मितत्वरूपमकात्स्न्र्यम् । ते षां पुनरनन्तानां जीवावयवानामिति । ननु, प्रतिघातो नाम एकदेशावच्छेदेना र्तनं, यथा स्तम्भघटादीनां तदभ्युपगम्यते, एवं जीवावयवानाम् । न च महति शरी रे विद्यमानस्याल्पशरीरे समावेशो न स्यादिति वाच्यम् । यथा प्रदीपप्रभाया वि रलावयवसंयोगेन महागृहोदरव्यापिन्या निबिडावयवसंयोगेनाल्पगृहव्याप्तिरुपलभ्यते एवं स्थूलशरीरं प्रविष्टस्य जीवस्याल्पशरीरप्राप्तौ निबिडावयवसंयोगेन कृत्स्नशरी रव्याप्तिरुपपद्यत एवेति कथमाद्यविकल्पदूषणमुपपद्यते । प्रतिहन्यमानस्वभावा मपि स्तम्भकाष्ठादीनां वैरल्येन महत्यां शालायां निरुध्यमानानां नैबिड्येनाल्पशाला यामपि कात्स्न्र्येन वृत्तिदर्शनादिति चेत्, उच्यते—प्रमान्यायेन स्थूलसूक्ष्मशरी रव्यापिता जीवस्य वक्तुं न शक्यते । तथात्वे विरलसंयोगेन महागृहोदरव्यापिन्या यथा मन्दप्रकाशता, एवं जीवस्यापि स्थूलशरीरे विरलतया विद्यमानस्याल्पं चैतन्यं भवेत् । यथा चाल्पगृहोदरे निबिडतया विद्यमाना या अधिकप्रकाशता, एवं

वस्यापि अल्पशरीरे विद्यमानस्याधिकं चैतन्यं भवेत् । तथा च प्रतीतिविरोधः । न हि शरीरमहत्त्वे ज्ञानाल्पत्वं, शरीराल्पत्वे वा ज्ञानाधिक्यमिति दृष्टं, प्रत्युत वैपरीत्यमेव दृष्टम् । बाल्ये ज्ञानाल्पता, अनन्तरमधिकज्ञानता चेति । तथा च सर्वेष्वपि शरीरेषु निबिडावयवसंयोगेनैव जीवस्य वृत्तिराश्रयणीया । तथा च प्रतिहन्यमानस्वभावत्वे महति शरीरे निबिडावयवसंयोगेनैव विद्यमानस्याल्पशरीरेऽपि कृत्स्नस्य कथं वर्तनं भवेदिति तात्पर्यम् । शरीरपरिमाणस्यानन्तावयवत्वमुपेत्य दूषणमुक्तं, तदेव न सम्भवतीत्याह—अपि चेति ॥ ३४ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति—अथ पर्यायेणेति । पर्यायः क्रमः ।

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वमिति । अवयवोपचयापचयाभ्युपगमे हि वृद्ध्यपक्षयरूपौ तावद्विकारावुपगतावेव । तथा च नाशाख्योऽपि भावविकारोऽवश्यम्भावी । वृद्ध्यपक्षयशालिनो नश्वरत्वनियमादिति भावः । विकारादिभ्य इत्यत्र आदिपदगृहीतान् दोषानाह—ततश्चेति । मुमुक्षोर्नाशे हि मोक्षरूपं फलं कस्य स्यादिति भावः । न च स निरूपयितुं शक्यत इति । आत्मनिरूपणस्य च मोक्षहेतुत्वात् तदभावे मोक्षानुपपत्तिरिति भावः । साधारणस्सर्वेषां जीवानाम् । असाधारणः तस्यतस्य जीवस्य । 'न च स निरूपयितुं शक्यत' इति प्राक् सङ्क्षेपोक्तमर्थं विवृणोति—किं चान्यदनवधृतस्वरूप इति । यदि हि प्रदेशादिपरिमितो जीवः स्थिरः, ततोऽन्ये अवयवा जीवस्यागन्तुका इति किञ्चिन्निर्धारणकारणं भवेत्, तदा अवस्थितो निर्धारयितुं शक्यते । न च तदस्तीत्याह—आगच्छतामपगच्छतां चेति । उपसंहरति—अत इति । 'एवं चात्माऽकात्स्न्यं'मिति सूत्रोक्ताकात्स्न्यदोषपरिहाराय न च पर्यायादप्यविरोध इति शङ्किते अनित्यत्वादिदोषा विकारादिभ्य इत्यंशेन प्रदर्श्यन्त इति व्याख्यातम् । इदानीं तु इमे शङ्कासमाधाने पूर्वसूत्र एव प्रदर्शनीये । अनेन तु सूत्रेण स्वरूपतः आत्मनोऽनित्यत्वेऽपि प्रवाहनित्यता भविष्यतीति न च पर्यायात्प्रवाहादनित्यत्वेऽपि न विरोध इति योजनया शङ्कां प्रदर्श्य विकारादिभ्य इत्यंशेन परिहारः प्रतिपाद्यत इत्याह—अथवेति । विकारादिदोषप्रसङ्गादिति । न च सन्ताननित्यतां वदतः स्वरूपेण विकारादिप्रसञ्जनं न दोषायेति वाच्यम् । शरीरसम्बन्धाधीनविकारस्यात्मनो मोक्षदशायां शरीरविगमे पुनर्विकारान्तराभावात् पूर्वविकारस्य च शरीरेण सहैव नष्टतया सन्तानस्यापि विच्छेदप्रसङ्गात् ॥ ३५ ॥

ननु, पूर्वशरीरनाशेन तत्कृतस्य विकारस्य नाशेऽपि नात्मस्वरूपं नष्टं, शरीरान्तराभावेन च पुनर्विकारान्तराभावेऽपि अविकृतमेवात्मस्वरूपं मोक्षेऽनुवृत्तं भविष्यतीति शङ्कानिवृत्त्यर्थं सूत्रम्—

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥३६॥

यदि ह्यन्त्यायां मोक्षदशायामविकृतमात्मस्वरूपमनुवर्तते, तर्हि तस्य कि-ञ्चित् परिमाणमप्यस्ति । तदपि च नित्यमेव भविष्यति । शरीरान्तराभावेन पुनः परिमाणान्तराप्रसङ्गात् । तथा च तेन दृष्टान्तेन मध्यमपूर्वावस्थागतमपि परिमाणं नित्यमेव भविष्यति । आत्मपरिमाणत्वाविशेषात् । न च तथासति सर्वेषां परिमा-णानामात्मगतानां नित्यत्वमापादितं भविष्यति । एवं चोत्तरोत्तरपरिमाणकाले पूर्व-पूर्वपरिमाणस्याप्यनुवृत्त्या भाव्यम् । तथा च कथमेकस्मिन्नात्मनि विपरीतानां बहूनां परिमाणानां समावेशस्स्यादिति वाच्यम् । एवं तस्यात्मपरिमाणानि सर्वाणि स-मान्येव भवन्तु, कास्माकं क्षतिः । तादिदमाह—एकशरीरपरिमाणतैव स्यादिति । एकस्य शरीरस्य यादृशं परिमाणं, तादृशान्येव सर्वाणि परिमाणानि आत्मनः स्युरित्यर्थः । एवमात्मन्यनेकानि नित्यानि परिमाणानि स्युरित्यापादनपरतया सूत्रं योजयित्वा एकमेव परिमाणमात्मनि नित्यं स्यादिति आपादनपरतया सूत्रस्य यो-जनान्तरमाह—अथवेति । अन्त्यस्य हि परिमाणस्य परेणैव नित्यत्वमुपेतम्, तस्य नित्यत्वं तदैव भवेत्, यदि तत्प्रागभावाप्रतियोगि । प्रागभावप्रतियोगिनो भावस्य नित्यतानुपपत्तेः । तथाचान्त्यस्यैव परिमाणस्य पूर्वमप्यनुवृत्त्या भाव्यम् । त-चैकपरिमाणाक्रान्ते अन्यपरिमाणनिवेशस्सम्भावितः । अतः सर्वदैकपरिमाण एव जीव इति कथं महदल्पशरीरेषु तस्य कात्स्न्र्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

इति एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् ॥ ६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७॥

यथा पदार्थानां विरुद्धानेकरूपता न सम्भवति, तथैकस्यैवोपादानत्वं नि-मित्तत्वं च विरोधादेव न सम्भवतीत्याक्षिप्यते । अतः पूर्वेणास्याधिकरणस्य दृ-ष्टान्तसङ्गतिः । ननु, सूत्रे पत्युरीश्वरस्यैवासामञ्जस्योद्भावनात् ईश्वरप्रतिषेध इव भाति, तत्र निमित्तमात्रत्वेनाभ्युपगतो यैरीश्वरः, तत्पक्षनिराकरणमत्र क्रियत इति कथमवगम्यत इत्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्वकथमिति । पूर्वसूत्रसन्दर्भपर्यालोच-

या तथावगम्यत इति परिहरति—'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि'त्यादिना । तस्मादप्रकृतिरधिष्ठातेति । नन्वत्र पूर्वपक्षे ईक्षत्यादिकं सकर्तृकं, कार्यत्वादित्यनुमानेनेश्वरस्सिध्यन् कर्तृत्वेनैव सिध्यति । कर्तुश्च लोके न द्रव्यं प्रत्युपादानत्वं दृष्टमित्यनुमानेन भूभूधरादिकर्तृत्वेन सिद्धस्येश्वरस्य न भूभूधराद्युपादानत्वं वक्तुं शक्यमिति न्यायो वक्तव्यः । एतन्निराकरणं शास्त्रयोनित्वसूत्रेण 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा'दिति सूत्रेण च सिद्धम् । शास्त्रयोनित्वसूत्रे हि परमात्मा नानुमानादिप्रमाणगम्यः, अपि तु शास्त्रैकसमधिगम्य इति व्यवस्थापितम् । प्रकृतिश्चेत्यधिकरणे च कर्तुरपि परमात्मन उपादानत्वं शास्त्रबलात् सिध्यतीति यश्चेतनः, स न द्रव्योपादानमिति व्याप्तिर्नादरणीयेति दर्शितम् । अतः कथं पुनरनुमानगम्यतया निमित्तकारणमेवेश्वरास्सिध्येदिति शङ्क्यते, उच्यते—'शास्त्रयोनित्वा'दित्यत्र त्वंपदार्थाभेदरूपस्य परमात्मनश्शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे व्यवस्थापितेऽपि तत्पदार्थस्य केवलानुमानगम्यत्वमस्त्विति पुनश्शङ्कायां तदनुमानस्याभासत्वमिहैव व्यवस्थापनीयम् । प्रकृत्यधिकरणे तु प्रतिज्ञादृष्टान्तादीनां केवलनिमित्तत्वपक्षेऽपि नानुपपत्तिरिति न तेषामुपादानत्वसाधकतेत्याशङ्क्य तेषां उपादानत्वसाधकता व्यवस्थापिता । चेतनस्य नोपादानत्वमिति शङ्का त्वत्र निराकर्तव्यैव तत्रापकृष्टा । अतः केवलनिमित्तकारणेश्वरानुमाननिरासायेदमधिकरणमारम्भणीयम् । केचित्तावत् साङ्ख्ययोगव्यपाश्रया इति । सेश्वरसाङ्ख्ययोगौ । पुरुषो जीवः । इतरेतरविलक्षणाः सिद्धान्ते प्रधानमविद्या , सा चेश्वराधीना, तन्मते तु स्वतन्त्रा । पुरुषस्तु परमात्मस्वरूपस्सिद्धान्ते , तन्मते त्वत्यन्तभिन्नः । माहेश्वराः शिवप्रोक्तागमानुयायिनः लगुडीशपाशुपताः । कार्यकारणेति । पृथिव्यादीनि पञ्च तत्त्वानि, रूपादयः पञ्च गुणाश्चेति दशविधानि कार्याणि । कारणानि त्रयोदश—पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनो बुद्धिरहङ्कार इति त्रीण्यन्तःकरणानि । योगो ध्यानादिरूपः धर्मोपयुक्तव्यापारः । विधेयत्वाद्विधिः । स व्रतद्वाररूपेण द्विविधः । व्रतं भस्मस्नानभस्मशयनोपहारादि । भस्मस्नानं द्विविधं—नित्यं त्रिषवणकर्तव्यं जलस्नानप्रतिनिधिरूपमेकं, मलमूत्रोत्सर्जनादिषु निमित्तेषु कर्तव्यं जलशुद्धिप्रतिनिधिरूपमनुस्नानमपरम् । भस्मशयनं च गृहस्थगृहेभ्यो भिक्षित्वा अन्नवदानीतेन भस्मना कार्यम् । उपहारः षड्विधः हसितगीतनृत्तहुडुक्कारनमस्कारजपभेदेन । हसितं हासः । गीतं नृत्तं च गान्धर्वशास्त्रोक्तप्रकारेण । हुडुक्कारो जिह्वातालुसंयोगान्निष्पाद्यमानो वृषभनादसदृशो ध्वनिः । विजनप्रदेशे चत्वार्येतानि कर्तव्यानि । जपनमस्कारौ प्रसिद्धौ । द्वाराणि क्राथनस्पन्दनमन्दयानशृङ्गारणापितत्करणापितद्भाषणभेदेन षड्विधानि । असुप्तस्यैव सुप्तलिङ्गप्रदर्शनं क्राथनम् । वातव्याध्यभिभूत-

स्येव गात्रकम्पनं स्पन्दनम् । उपहतपादस्येव गमनं मन्दयानम् । रूपयौवनसम्पन्न
कामिनीं दृष्ट्वा अकामुकस्यैव कामुकवद्विलासप्रदर्शनं शृङ्गारणम् । अनुन्मत्तस्यैव उ
न्मत्तवदाचरणमपितत्करणम् । अभिज्ञस्यैव सतोऽनभिज्ञवन्निरर्थकशब्दोच्चारणमपि
तद्भाषणम् । कायनादीनि च गूढचर्योपयुक्तानि । दुःखान्तो द्विविधः—अनात्मकः
सात्मकश्च । सर्वदुःखानामत्यन्तोच्छेदरूप आद्यः । द्वितीयस्तु दृक्क्रियाशक्तिः
लक्षणमैश्वर्यम् । दृक्छक्तिरेकापि पञ्चधा विषयभेदादुपचर्यते—दर्शनं श्रवणं मननं
विज्ञानं सर्वज्ञत्वं चेति । सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टाशेषचाक्षुषस्पार्शनादिविषयं ज्ञानं द
र्शनम् । अशेषशब्दविषयं ज्ञानं श्रवणम् । शास्त्रमनपेक्ष्यैव शास्त्रार्थगोचरं ज्ञानं म
ननम् । ग्रन्थतोऽर्थतश्चासन्दिग्धं ज्ञानं विज्ञानम् । सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम् । क्रियाशक्ति
रेकापि त्रिविधोपचर्यते—मनोजवत्वं कामरूपित्वं विकरणधर्मित्वं चेति । निरति
यशीघ्रगामित्वं मनोजवत्वम् । कर्मानपेक्ष्यैव स्वेच्छयानन्तशरीरेन्द्रियाधिष्ठातृत्वं का
मरूपित्वम् । उपसंहृतशरीरेन्द्रियस्यापि निरातिशयितैश्वर्यशालित्वं विकरणध
र्मित्वम् । पशुर्जीवः । पाशो मायादिरूपः । पशुपतिरीश्वरस्तु सृष्ट्यादिनिमित्तकारणं
स च निरतिशयस्वातन्त्र्यशालितया धर्माधर्मावनपेक्ष्य फलं प्रयच्छति । न च त
सतीश्वरेच्छानुसारेणैव सुखदुःखादिप्राप्तिसम्भवात् धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्ती
स्यातामिति वाच्यम् । धर्माधर्माभ्यामीश्वरानुग्रहकोपयोः सम्भावनया तत्र प्रवृत्तिनि
र्त्योरुपपत्तेः । धर्माधर्मयोस्तु फलजननसामर्थ्यमीश्वरापेक्षमेव कृषिकर्मण इव पर्जन्या
क्षमिति माहेश्वराणां मतम् । तथा वैशेषिकादयोऽपीति । परमाण्वादय एव स
वायिकारणम्, ईश्वरस्तु सर्वविषयनित्यज्ञानेच्छाकृतिमान्निमित्तमेवेति प्रतिपाद
तार्किकाः । हीनमध्यमोत्तमभावेनेति । माहेश्वरा हि जीवगतपुण्यपापाद्यनपेक्ष
निरतिशयस्वातन्त्र्यशालितया फलं प्रयच्छतीति वदन्ति । तथा च जगति सुखदुः
वैचित्र्यदर्शनात् ईश्वरस्य सुखमात्रप्रदत्वमिति वक्तुमयुक्तम् । अतः पुण्यपाप
त्वेन सम्मते सुखदुःखे पुण्यपापे अनादृत्य प्रयच्छति चेत्, यस्मिन्ननुरागः, तस्मै
खं प्रयच्छति, यस्मिन् द्वेषः, तस्मै दुःखं प्रयच्छतीत्येव वक्तव्यम् । करुणया
लप्रदत्वे तु दुःखं न प्रयच्छेत् । तथा च प्रपञ्चवैचित्र्यानुपपत्तिः । अत ईश्वरस्य
षम्यादिदोषयुक्ततया अस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येतेति भावः । ननु, यथा
द्भान्तिना पुण्यपापापेक्षत्वाद्वैषम्यादिदोषो नास्तीत्युच्यते, एवमस्माभिरप्युच्यत
ति शङ्कते—प्राणिकर्मापेक्षत्वादिति । तदापि किं कर्मेश्वरानधिष्ठितमेव
जनकम्, उतेश्वराधिष्ठितम् । आद्ये स्वाभ्युपगमविरोधः । कृषिकर्मणि प
स्येव पुण्यपापयोरीश्वरापेक्षिताभ्युपगमात् ईश्वरकल्पनानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । द्वितीये
श्वरस्य पुण्यपापाधिष्ठातृत्वं पुण्यपापापेक्षम्, उतानपेक्षम् । नान्त्यः । द्विती

विनैव कस्यचित् पुण्यं, कस्यचित् पापमधितिष्ठति चेत्, कथं न वैषम्यादिप्रसङ्गः। आद्ये त्वितरेतराश्रय इत्याह—कर्मेश्वरयोरिति । पुण्यपापयोरपि फलविशेषतया पश्वादिवत् पुण्यपापमपेक्ष्यैव ते ईश्वरः प्रयच्छतीति वक्तव्यम् । तथा च अन्योन्याश्रय इति भावः । ननु, पूर्वपुण्यपापे अपेक्ष्योत्तरे पुण्यपापे प्रयच्छतीश्वरः । अतो व्यक्तिभेदेन नान्योन्याश्रय इति शङ्कते—अनादित्वादिति । प्रवाहानादित्वादित्यर्थः । सिद्धान्ते हि पूर्वपूर्वपुण्यपापादिकमपेक्ष्योत्तरोत्तरपुण्यपापे, ताभ्यां च सुखदुःखे ईश्वरमपेक्ष्यैव भवत इति शक्यं वक्तुं श्रुतिस्मृत्यनुसारेण, त्वया तु ते अनादृत्यैव वक्तव्यम् । तथा चाधुनिकयोरेव पुण्यपापयोः केन प्रमाणेन पुण्यपापनिमित्तत्वमुच्यते । न हि तत्रालौकिके प्रत्यक्षादिप्रसरः । तथा च प्रमाणविधुरतया प्रवाहानादित्वकल्पना अन्धपरम्परान्यायमेव प्राप्नोति, तदाह—वर्तमानकालवादिति । श्रुतिस्मृत्यनुसरणे तु तद्बलादेवेश्वरस्योपादानत्वमपि सिध्यति । यथा हि 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं, यमधो निनीषते' 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमि'त्यादिश्रुतिस्मृतिवचनैरीश्वरस्य पुण्यपापादिकमपेक्ष्यैव पुण्यपापसुखदुःखादिरूपफलप्रदत्वं, तथा 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्यादिवचनजातेन तस्योपादानत्वमपि सिद्धम् । असामञ्जस्यान्तरमाह—अपि च प्रवर्तनेति । प्रवर्तना यत्नः, स लक्षणं कार्यतया ज्ञापको येषां, ते दोषा रागादयः। स्वार्थपरत्वात् स्वोद्देशविषयीभूतस्वप्रयोजनवत्त्वात् नित्यतृप्तत्वं न स्यादित्यर्थः । अपि च योगैः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर उपगम्यते । क्लेशाः रागद्वेषादयः । पुण्यपापात्मकं कर्म । सुखदुःखादिरूपं फलं विपाकः । रागादिवासना आशयः । एतैरसम्बद्धः । अत एव जीवविलक्षणः पुरुषविशेषः चेतनविशेष इति । चेतनश्चोदासीनः प्रवृत्तिरहितः । तथा च कथमीश्वरस्य प्रधानाधिष्ठातृत्वं तन्मते । तदधिष्ठातृत्वं हि तद्विषयकयत्नादिकमेव । न च तदुदासीनस्य सम्भवतीत्याह—पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेति ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

सर्वगतत्वादिति । सर्वगते स्पन्दलक्षणं कर्म न सम्भवति । अतो न कर्मजन्यः संयोगः । निरवयवत्वात् न संयोगजः । आश्रयाश्रयिभावानिरूपणादिति। धर्मधर्मिभाव एव समवायः । अकार्यद्रव्याणां च न धर्मधर्मिभाव इत्यर्थः । आगमप्रत्ययात् सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति । उत्तराधिकरणे प्रतिपाद्योऽयमर्थः इहाकृष्टः तत्रैव स्पष्टो भविष्यति ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

अप्रत्यक्षत्वे हेतुः—रूपादिहीनामिति । बाह्यपृथिव्यादिपरिणामितया प्रधानं बाह्यम् । परमाणूनां च बाह्यत्वं स्पष्टमेव । बाह्यद्रव्यप्रत्यक्षे च महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वं तादृशस्पर्शवत्त्वं च हेतुः । अतो न प्रत्यक्षम् । कर्तुरपरोक्ष एव यत्नविषयो भवति । अतो न प्रधानादेर्यत्नविषयत्वरूपमधिष्ठेयत्वं सम्भवतीति तात्पर्यम् ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

यथा करणग्राममिति । यद्यपि तार्किकप्रक्रियाश्रयणे करणग्रामाधिष्ठातृत्वं जीवस्य नास्त्येव । इन्द्रियगोचरयत्नाभावात् । इन्द्रियाणां विषयैस्सन्निकर्षापादनं तु तत्तद्गोलकानां प्रत्यक्षाणां यत्नविषयतया तेषु क्रियासम्पादनेन भवति, तथापि तेषु जीवाधिष्ठेयत्वं शङ्कोक्तमुपेत्यैव दूषणं वक्तुं शक्यत इति तात्पर्यम् । अभ्युपगमवादत्वं च 'तथापि नोपपद्यते' इत्यनेन सूच्यते । दूषणान्तरं वक्तुं प्रकारान्तरेण सूत्रद्वयं व्याचष्टे—अन्यथा वा सूत्रद्वयमिति । साधिष्ठान इत्यस्य व्याख्या—सशरीर इति ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

इयत्तापरिच्छिन्नं सङ्ख्याविशेषयुक्तम् । ननु, प्रधानपुरुषेश्वराणां त्रयाणामन्तवत्त्वमस्तु । न च तावता त्रितयशून्यमेव जगत्स्यादिति शङ्कनीयम् । प्रवाहनित्यतोपपत्तेरिति पलायमानस्य शङ्कायामाह—स्वरूपपरिमाणमपीति । अल्पत्वमध्यमत्वादिकम् । ये हि सङ्ख्यावन्तो घटपटादयः, ते अल्पत्वादियुक्ता भवन्ति । तथा च व्यापकत्वाभ्युपगमविरोधः । पुरुषगता च महासङ्ख्येति । जीवगता परार्धादिसङ्ख्येत्यर्थः । एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेष्विति । तथा च प्रवाहाभ्युपगमेऽपि परार्धादिसङ्ख्याका एव जीवव्यक्तयः पर्यवस्यन्तीति तासां सर्वासां मुक्तौ प्रवाहिनीनामभावे केषां प्रवाहस्स्यादिति भावः । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानेरिति । न च विद्यमानपदार्थाग्रहण एवासर्वज्ञत्वम् । जीवादीनां च परार्धादिसङ्ख्या वा परिच्छिन्नपरिमाणता वा नास्तीति वाच्यम् । ये हि त्रित्वादिसङ्ख्यायुक्ताः परार्धान्तसङ्ख्यान्तर्गता एव भवन्ति, परिच्छिन्नपरिमाणाश्च भवन्ति । यथा घटाद्य इति व्याप्तिदर्शनेन जीवादीनामपि तथात्वस्यावश्यकतया तदज्ञाने कथं सर्वज्ञता भवेदिति भावः । ननु, यदीश्वरः कर्ता स्यात्, तर्हि स्वेष्टसाधने रागवान् भवेत्, तत्प्रतिकूले द्वेषवान् भवेत् । स च स्वाधिष्ठेयैस्संयोगादियुक्त एव स्यात् । अधिष्ठेयं च

स्यापरोक्षमेव भवेत्, परोक्षस्याप्यधिष्ठेयत्वे तु तत्कृतभोगवत्ता तस्य भवेत, स च कर्तृतया भोगायतनशरीरवान् भवेत्, शरीरित्वादिना चान्तवान् भवेत, असर्वज्ञश्चेति दूषणान्यापादितानि 'पत्युरसामञ्जस्या'दित्यादिभि'रन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वे'त्यन्तैः सूत्रैः । तानि न समीचीनानि । तथा हि—परमाण्वादिभिरीश्वरस्य संयोग उपेयते, एवं तद्गोचरमपरोक्षज्ञानमपि । उद्भूतरूपत्वादिकं तु जन्यप्रत्यक्ष एव कारणम् । ईश्वरस्तु धर्मिग्राहकप्रमाणेन नित्यापरोक्षज्ञानवानेव सिध्यति । धर्मिग्राहकप्रमाणबलादेव निरवयवोऽपि संयुक्त एव सिध्यात । अन्यानि च दूषणानि यदि पर्वतोऽग्निमान् भवेत् महानसतुल्यतया, तर्हि व्यञ्जनादियुक्तोऽपि भवेदिति दूषणतुल्यानि । अतो नेश्वरानुमानसावद्यता तैः सिध्यतीति चेत्, उच्यते—किं तावत् परेण धर्मिग्राहकमनुमानं विवक्षितम् । क्षितिः सकर्तृका । कार्यत्वादित्यनुमानमिति चेन्न । सकर्तृत्वे घटत्वादिकमेव प्रयोजकं, न तु प्रागभावप्रतियोगित्वं कार्यत्वम् । येनाङ्कुरादिसाधारण्येन कश्चन कर्ता सिध्येत् । न च घटत्वादीनामननुगततया सकर्तृकतायामनेकेषां गौरवात् प्रयोजकता न कल्प्यते, अपि तु लाघवात् कार्यत्वमेव, तर्हि कृत्यादीनामपि जन्यतायां कृतित्वादिकमेव लाघवात् प्रयोजकं, न तु जीवकृतित्वादिकम् । एवं शरीरजन्यतायामपि कृतित्वादिकमेव प्रयोजकं, न तु जीवकृतित्वादिकम् । अतश्चेश्वरेऽपि कर्तृत्वेनानुमिते जन्यकृत्यादिकं सिध्यतीति कथं तस्य अशरीरत्वम् । कृतिश्च रागादिनैव जायत इति रागादिकमपि तस्य प्रसज्यत एव । सर्वं च शरीरं पुण्यपापाधीनं भोगार्थमेव दृष्टमिति तस्य भोगोऽपि प्रसज्यत एव । संयोगश्च सर्वोऽप्यव्याप्यवृत्तिरिति निरवयवे परमाण्वादिसंयोगो न सम्भवति । परमाण्वादिगोचरं जन्यप्रत्यक्षमपि तस्य न सम्भवत्येव । अपि च नित्यकृत्यभ्युपगमे कथमीश्वरे चिकीर्षापरोक्षज्ञानयोः सम्भवः । कृतिजननद्वारा हि कार्ये तयोरुपयोगो वक्तव्यः । अतो न तार्किकाभिमतस्येश्वरस्य सिद्धिः । यश्च शरीरी, सोऽसर्वज्ञः जननमरणवांश्चेति असर्वज्ञोऽन्तवांश्च भवेदेव परपरिकल्पित ईश्वरः । यथा च कार्यं यत्, तत्सकर्तृकं, यश्च कर्ता, न स द्रव्योपादानमिति सामान्यतो दर्शनमात्रेणोच्यते, तथा य इयत्तापरिच्छिन्नास्तेऽन्तवन्त इति आपादयितुं शक्यमेव । न च 'रचनानुपपत्ते' श्चेत्यनेनानुमानादेवाधिष्ठाता दर्शितः, कथमिहानुमानं निराक्रियत इति वाच्यम् । तत्र हि लोकानुसारेणाचेतनप्रवृत्तिश्चेतनाधीनेत्येतावन्मात्रं दर्शितं, न तु स चेतनः अशरीरी सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तः परमेश्वर इत्यप्यनुमानादेव सिध्यतीत्युक्तम् । तावन्मात्रेणैव साङ्ख्यपक्षनिराकरणसिद्धेः । श्रुतिवशाच्च यथा तस्य सर्वज्ञत्वादिगुणजातं सिध्यति, तथा सर्वविवर्ताधिष्ठानस्वरूपमुपादानत्वमपि सिध्यति । अतो न युक्तिमात्रेण केवलाधिष्ठात्री-

श्वरप्रत्याशा कार्या ॥ ४१ ॥

इति पाशुपताधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥४२॥

वृत्तानुवादपूर्वकं पाशुपताधिकरणेन पाञ्चरात्राधिकरणस्य सङ्गतिमाह—येषामिति । तथा च निमित्तकारणमेवेश्वर इति मतस्य श्रुतिविरोधेन परित्यागे त्वेऽपि श्रुत्यविरुद्धं पाञ्चरात्रमतं न परित्याज्यमित्याक्षेपिकी सङ्गतिर्दर्शिता । अपि त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमिति यदुक्तं, तत्स्पष्टीकरणाय तन्मतमाह—तत्र भागवता इति । भागवतपदं विष्णुभागवतपरम् । भगवान् षाड्गुण्ययुक्तः ज्ञानश क्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांसि षड्गुणाः । तत्र चेतनाचेतनात्मकसकलप्रपञ्चाहंभावोल्लेखितया सामान्यतो विशेषतश्च सर्ववस्तुगोचरः प्रत्ययो ज्ञानम् । जगत्प्रकृतिभाव शक्तिः । जगत् सृजतोऽस्य श्रमाभावः तिलकालकवदप्रयत्नेन स्वसृष्टसकलजगद्धा रणं च बलम् । अप्रतिहतेच्छत्वमैश्वर्यम् । जगत्प्रकृतित्वेऽपि पयसो दधिभाववत् विकाराभावो वीर्यम् । जगत्सृष्टौ सहकार्यनपेक्षत्वं पराभिभवसामर्थ्यं च तेजः । तत्र ज्ञानबलोन्मेषेण सङ्कर्षणः, ततो वीर्यैश्वर्योन्मेषेण प्रद्युम्नः, ततः शक्तितेजस्समुन्मेषे णानिरुद्धो जायते । व्यूहः संस्थानम् । सङ्कर्षणो नाम जीव इति । सङ्कर्षणप्रद्यु म्नानिरुद्धा इति जीवमनोऽहंकाराणां संज्ञेति यथाश्रुतपाञ्चरात्रानुसारेण प्रतीयते । अभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैरिति । प्रातर्भगवन्मन्त्रजपस्तुतिनमस्कारादि कमभिगमनं, तदनन्तरं पूजार्थं पुष्पादिसम्पादनमुपादानं, ततः पूजनमिज्या, ततो भग वच्छास्त्रतदनुगुणपुराणागमश्रवणचिन्तनादिकं स्वाध्यायः, ततः सायंसन्ध्यावन्द नानन्तरं भगवति चित्तसमाधानं योगः। ननु, यदि श्रुत्यविरोधेन पाञ्चरात्रस्य प्रामाण्य मिष्टं व्यवस्थापयितुं,तर्हि कथं सङ्कर्षणस्य जीवस्य वासुदेवात् भगवत उत्पत्तिस्त प्रतिपाद्यते । 'न जायते म्रियते वे'त्यादिश्रुतिभिर्हि तस्योत्पत्तिरेव निराक्रियते। कथं च जीवात् सङ्कर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञकस्य मनस उत्पत्तिः । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि चे' ति श्रुत्या मनसो ब्रह्मकारणकत्वावगमादिति चेत्, तर्हि श्रुतिमूलतया मास्तु प्रामाण्यं, स्वातन्त्र्येणैव तस्य प्रामाण्यं भविष्यतीति शङ्कास्तु । न च वासुदेवप्रणीतस्य पाञ्चरात्रागमस्य पौरुषेयतया कथं स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति श ङ्कनीयम् । जीवकृते हि पौरुषेये भ्रमप्रमादादिमूलत्वं सम्भवतीति न तस्य प्रा माण्यं स्वातन्त्र्येणाख्यातुं शक्यते । वासुदेवस्तु परमात्मा सर्वज्ञ इति न तत्प्र णीते तस्मिन् भ्रमप्रमादादिमूलताशङ्का सम्भवति । एवं च सर्वज्ञेन बुद्धिपूर्वं प्र णीतस्य पाञ्चरात्रस्यैव वेदमपेक्ष्यापि अधिकं प्रामाण्यं सिध्यति । वेदो हि

वाग्बुद्धिपूर्वमारचितो निश्वसितवत् । तथा च तत्र प्रामाण्यं घुणाक्षरन्यायेन दैववशसम्पन्नम् । पाञ्चरात्रे तु सर्वज्ञेन तेनार्थालोचनपूर्वकं कृते न कोऽप्यंशः अप्रमाणमिति वक्तुं शक्यते । तथा च पाञ्चरात्रविरोधे वेदस्यैवार्थान्तरं कल्पनीयमिति । न च तथासति पाशुपतागमस्यापि शिवरूपेण भगवतोक्तत्वात् तेषामपि प्रामाण्ये परस्परप्रतिहतत्वात् कस्याप्यागमस्य प्रामाण्यं न स्यादिति वाच्यम् । शिवोऽपि न परमेश्वर इत्यप्यस्य पूर्वपक्षिणो भ्रमः । नन्वस्मिन् पादे युक्तिमात्रमाश्रित्य वादिभिर्यत् वेदान्तार्थविरोधिप्रमेयजातं व्यवस्थापितं, तन्निराकरणं प्रस्तुतं, न त्वागमानुसारेण यद्वेदार्थस्यान्यथाकरणं, तस्य निराकरणम् । तत्तु स्मृतिपाद एव सङ्गतम् । अतः कथमस्यागमानुयायिनो मतस्यात्र निराकरणे सङ्गतिरिति चेत्, यदि निमित्तमात्रतयेश्वरो न सम्मतः, तर्हि निमित्तोपादानभूत एवेश्वरः पाञ्चरात्रैरुपगत इति तन्मतं प्रामाणिकमास्त्विति पूर्वपक्षस्योपस्थितत्वात् प्रासङ्गिक्यत्र पादे सङ्गतिः । सिद्धान्तमारभते—यत्तावदिति । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—अस्तु तावद्वेदमपेक्ष्याप्यधिकं प्रामाण्यं पाञ्चरात्रस्य, तथापि तन्न्यायेनैव शिवप्रोक्तानामप्यागमानां प्रामाण्यं प्राप्नोत्येव । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रामाण्यादेकस्यैव परमात्मनो लीलया शिवविष्ण्वादिविग्रहयुक्तताऽवगम्यते । तथा च शिवो न परमेश्वर इति भ्रमो गौतमादिशापदोषसमुद्भवोऽवैदिकानामेव । तथा च 'प्रचलयोः परस्परं कलहेनासमुन्मेषे दुर्बलस्यैव समुन्मेष' इति बालाक्यधिकरणन्यायेन शैववैष्णवानां कलहेन प्रतिघातवशादसमुन्मेषे सति दुर्बलापि श्रुतिरेव समुन्मिषति । वस्तुतस्तु पाञ्चरात्रागमापेक्षया श्रुतिर्दुर्बलेत्येतदसङ्गतम् । श्रुतौ ह्यपौरुषेयतया वञ्चनादिकर्तृदोषमूलत्वशङ्का नैव संम्भवति । पाञ्चरात्रे तु प्रसक्ता सा शङ्का तत्कर्तुः परमाप्तत्वसर्वज्ञत्वाद्यनुसन्धानेन निरसनीया । वासुदेवस्य च सर्वज्ञत्वादिकं किमागमवशादेव निर्धार्यते, उत श्रुतिवशात् । आद्ये परस्पराश्रयः—पाञ्चरात्रप्रामाण्यनिर्धारणे सति वासुदेवः सर्वज्ञ इति निर्धारणं, तदीयसार्वज्ञ्यनिर्धारणे च उक्तशङ्कां विधूय प्रामाण्यनिर्धारणमिति । द्वितीये तु तत्प्रामाण्यनिर्धारणे श्रुतिरुपजीव्येति श्रुतेः प्रामाण्यमधिकं, तद्विरोधे पाञ्चरात्रस्य अप्रामाण्यमेव प्राप्नोति । तथा च श्रुतिविरुद्धजीवोत्पत्त्याद्यंशे तन्नादरणीयम् ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानमिति । यद्यपि अनेकशिल्पपर्यवदातः कर्ता परश्वादिकमुत्पादयति, तथापि मनोरूपस्यान्तरस्य करणस्य जीवादुत्पत्तिर्न सम्भवति । अमनस्कस्याचेतनतया यत्नाद्यसम्भवेन कर्तृत्वायोगादिति तात्प-

र्येम् । न चैवंभूतामिति । प्रत्युत तद्विरुद्धामेव श्रुतिमुपलभामह इति द्रष्टव्यम् ॥४३॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥४४॥

अत्रोच्यते एवमपीति । यद्यप्यस्यां कल्पनायां सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धेषु जीवमनोऽहंकारपदसामानाधिकरण्यं पाञ्चरात्रगतमनुपपन्नमेव, तथापि तं दोषमाच्छाद्यैव दोषान्तरकथनमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

ननु, पूर्वोक्तदोषपरिहारार्थमेवं कल्प्यते—चत्वारोऽप्येते यद्यपि परमात्मान एव, तथापि न तेषु जीवादिपदसामानाधिकरण्यविरोधः । सङ्कर्षणादिरूपेण जीवाद्यधिष्ठातृत्वस्य परमात्मनि कल्पनात् । वाय्वाद्यधिष्ठात्रीषु देवतासु वाय्वादिपदप्रयोगवत् जीवाद्यधिष्ठातृषु सङ्कर्षणादिषु जीवादिपदसामानाधिकरण्योपपत्तेः । अत एव नोत्पत्त्यसम्भवोऽपि । रामकृष्णादिरूपेणाविर्भाववत् सङ्कर्षणादिरूपेणापि परमात्मन आविर्भावसम्भवात् । सङ्कर्षणरूपेणाविर्भूतस्यैव परमात्मनः प्रद्युम्नरूपेणाविर्भावः, प्रद्युम्नरूपेणाविर्भूतादेव अनिरुद्धरूपेणाविर्भाव इति सङ्कर्षणात् प्रद्युम्नो जायत इत्युक्तेरपि न विरोधः । अत एव नानेकेश्वरकल्पनापि । व्यूहानां चतुष्ट्वपरिगणनं तु उपासनाविशेषाभिप्रायं भविष्यति अतो न पाञ्चरात्रस्य वेदविरोधेनाप्रामाण्यमापादयितुं शक्यमिति शङ्कानिराकरणे सूत्रम्—

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

जीवोत्पत्त्यादिगोचरस्य विरोधस्य यथाकथञ्चित् परिहारसम्भवेऽपि भूयानन्यो न्यायवेदार्थविरोधोऽस्ति, न स परिहर्तुं शक्यत इत्यभिप्रायेण सूत्रं व्याचष्टे—विप्रतिषेध इति । न्यायविप्रतिषेधमाह—गुणगुणित्वेति । एकस्यैव गुणत्वं गुणित्वं च विप्रतिषिद्धम् । आदिपदेन परिणाम्युपादानत्वेऽपि निर्विकारत्वमित्यादिकं गृह्यते । इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादीति । आदिपदेन वेदोक्तगर्भाधानादिचत्वारिंशत्संस्कारवैपरीत्येनैव ब्राह्मणादीनां संस्कारप्रतिपादनं वेदनिन्दकपरिग्रहवैदिकसंस्कारवर्जनादिप्रतिपादनं च गृह्यते । तथाचात्यन्तवैदिकमार्गविरोधशालिनस्तस्य कथं प्रामाण्यम् । सर्वज्ञस्य वासुदेवस्य भ्रमासम्भवेऽपि व्यामोहार्थं बुद्धशास्त्रप्रणयनवत् पाञ्चरात्रस्यापि व्यामोहार्थं प्रणयनसम्भवात् । यत्तु तस्य एकायनशाखामूलत्वं कैश्चिदुक्तं, तत्तस्याश्शाखायाः पाञ्चरात्रसमानार्थायाः कुत्रापि वैदिकसमाजेषु प्रसिद्ध्यभावादनादरणीयम् । अवैदिकत्वं च तस्य भारत एव दर्शितं—'साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने ॥' इति प्रश्ने 'साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा

ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै॥' इति । एवं च यत् क्वचित् भारते पाञ्चरात्रप्रशंसावचनं, तत्पाञ्चरात्रोक्तानां संस्काराणां वैदिकाधिकारित्वाभ्युपगमे अनेकश्रुतिस्मृतिविरोधप्रसङ्गात् भारत एव च वैदिकप्रस्थानात् प्रस्थानान्तरत्वप्रतिपादनाच्च वैदिकमार्गात् परिभ्रष्टा ये पुरुषाः, तेषां पाञ्चरात्रोक्तेऽर्थे प्रवृत्तावुपयुक्तं भविष्यति । एवं 'भविष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासन'मिति पाञ्चरात्रं प्रस्तुत्य यत् भावितया प्रामाण्यकीर्तनं, तत् कलौ वैदिकमार्गप्रच्युतेः प्राचुर्यात् प्राचुर्येण पाञ्चरात्रमार्गः प्रतीतः भविष्यतीत्येवमभिप्रायं व्याख्येयम् । अतो न स्पष्टवेदविरोधशालिनः पाञ्चरात्रस्य वैदिकपरिग्राह्यत्वमुपपद्यते । वेदविरोधरहितानां तु शैववैष्णवागमानां वैदिकपरिग्राह्यत्वे न काचिदनुपपत्तिः । पुराणादिवत्तेषामपि वेदमूलत्वेनैव प्रामाण्यसम्भवात् ॥४१॥

इति पाञ्चरात्राधिकरणम् ॥८॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्यायां
ब्रह्मविद्याभरणाख्यायां द्वितीय-
स्याध्यायस्य द्विती-
यः पादः ॥
ॐ

॥ अथ ॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥२॥

ननु, तृतीयतुरीयपादयोः भूतादीनामुत्पत्त्यादिकं चिन्त्यते। नास्याध्यायसङ्ग
तिः। वेदान्तसमन्वयविरोधिनो ये स्मृतितर्काः, तन्निराकरणमेव ह्यध्यायार्थः। न श्रु
विरोधाध्यायोऽयम्, अस्मिन्नध्याये श्रुतीनामपि विरोधः परस्परं परिहरणीय एव।
स पादद्वयेन परिह्रियत इति वाच्यम्। तथापि ब्रह्मविषयकवेदान्तसमन्वयपरिपन्थी
यः श्रुतिविरोधः, स एव परिहर्तव्यः, न तु विरोधमात्रं, शास्त्रासङ्गतत्वप्रसङ्गात्।
न च वियदाद्युत्पत्तिगोचरः श्रुतिविरोधः समन्वयपरिपन्थी। अतः किमर्थं परिहर
णीयोऽस्मिञ्छास्त्रे। परिपन्थित्वे वा द्वितीयपादानन्तरं तद्विचारस्य का सङ्ग
रिति शङ्कां निराकुर्वन् तृतीयतुरीयपादार्थमाह—वेदान्तेष्वित्यादिना। यदि हि
वियदाद्युत्पत्तिगोचरः श्रुतिसन्दर्भः वेदान्तगतो विरोधादप्रमाणं भवेत्, तदा तदेक
वाक्यतापन्नानि ब्रह्मविषयवाक्यान्यप्यप्रमाणमिति शङ्का स्यात्। अतः स परिहर
णीय एव। अन्येषां च वादिनां मतं परस्परविरोधात् श्रुतिविरोधाच्च निराकृतं, तर्
हि वेदान्तानामपि परस्परविरोधादनादरणीयत्वमिति शङ्कायां प्रसक्तायां तन्निराक
रणं द्वितीयपादानन्तरं सङ्गतमेव। अत्र तृतीयपादे भूतविषयश्रुतिविरोधः परिह्रिय
ते, तत्प्रसङ्गात् परमेश्वरस्य जीवस्य चोत्पत्त्यादिप्रतिपादकानां वाक्यानां विरोध
परिह्रियते। तुरीयपादे तु प्राणगोचरश्रुतिविरोधपरिहारः, तत्प्रसङ्गागतं चान्यद
किञ्चिद्विचारयिष्यते। श्रुत्यर्थनिर्मलत्वायेति। निर्मलत्वं चात्रास्य वाक्यस्यायमेवा
इति निर्धारणविषयत्वम्। अत्र पादद्वयेऽपि प्रथमं श्रुत्योः विरोधेनाप्रामाण्यमिति पू
र्वः पक्षः। तदनन्तरमेकदेशिमतेन विरोधपरिहारः, ततः परं सिद्धान्तप्रतिपादनमि
ति क्रमः। प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्येति। सृज्येषु मध्ये तस्य प्राथमिकत्वा
तद्विचार एव प्रथममिति भावः। किमस्योत्पत्तिरस्तीति। आकाशस्य छान्दोग्ये
उत्पत्तिर्न श्रूयते। न च तत्र तैत्तिरीयकोक्ता तदुत्पत्तिरुपसंहर्तुं शक्यते। छान्दो
च नित्यत्वमपि श्रूयते। तैत्तिरीयके त्वाकाशस्योत्पत्तिरपि श्रूयते। एतेषां छान्दो

त्यादिवाक्यानां प्रामाण्यं सम्भवति वा, न वा । तदर्थं च विचार्यते-किमर्थविरोधोऽस्ति, नेति प्रथमं संशयः । यदा स्वर्थविरोधाभावं प्रतिपाद्य प्रामाण्यमुपपादयितुं शक्यते, तदा भाष्योक्तः संशय उत्पद्यते, नेतीति । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेध इति । एवं चादौ सूत्रद्वयं विरुद्धार्थकश्रुतिद्वयोपन्यासमुखेनाप्रामाण्यपूर्वपक्षोत्थापकमिति ध्वनितम् । एवं च 'गौण्यसम्भवादि'त्यारभ्य त्रिसूत्री अविरोधव्युत्पादनेन सिद्धान्त्येकदेशिमतप्रतिपादनार्था । प्रतिज्ञाहानिरित्यादिसूत्रद्वयं तु परमसिद्धान्तेनाविरोधसमर्थनार्थमिति द्रष्टव्यम् । ननु, वियत उत्पत्तेरश्रवणं सार्वत्रिकं वक्तुं न शक्यते । तैत्तिरीयके उत्पत्तिश्रवणात् । क्वचिदश्रवणं तु नाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं समर्थम् । उत्पत्त्युपसंहारसम्भवात् । अतः कथं विरोध इत्यभिप्रायेण शङ्कते —नन्वेकवाक्यतेति । सकृच्छ्रुतस्येति । आकाशोत्पत्त्युपसंहारे हि आकाशमसृजतेति वाक्यं 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'ति वाक्ये तेजश्शब्दात् प्रागध्याहर्तव्यम् । तथा च कर्तृप्रतिपादकस्य तदितिप्रथमान्तस्याख्यातद्वयेनाकाङ्क्षायामावृत्तिस्स्यादिति भावः । ननु, यथा आवृत्तिर्न भविष्यति, तथैव वाक्यमध्याहरिष्याम इति शङ्कते—ननु, सकृच्छ्रुतस्यापीति । अस्मिन् पक्षे आवृत्त्यभावेऽपि तेजःप्राथम्यबाधो भवतीति परिहरति—नैवमिति । ननु, छान्दोग्ये वियतः उपसंहारपक्षेऽपि वियत्तेजसोर्युगपदेव प्रथमं सृष्टिं स्वीकरिष्यामः । तथा च तैत्तिरीयकेऽपि प्रथमस्थाने तेज उपसंहरिष्याम इत्याशङ्क्याह—एतेनेति । सङ्ग्रहवाक्यमेतत्, तद्विवृणोति—तस्माद्वा इति । तथा च तैत्तिरीयकात् वियद्वाय्वोरुपसंहारे सति तैत्तिरीयकश्रुत्यनुसारेण तृतीयस्थानत्वं तेजसः कल्पनीयम् । तथात्वेऽवगतप्रथमस्थानत्वभङ्गः । अतो नोपसंहारः सम्भवति । तथा च वियन्नोत्पद्यते । छान्दोग्ये तैत्तिरीयकवाक्यैकवाक्यताविरोधिनि तदुत्पत्तेरश्रवणात् । उपलक्षणमेतत् । 'वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतदमृतमि'त्यादौ तदुत्पत्तिनिवारणाच्चेति प्रथमसूत्रेण विवक्षितम् । 'अस्ति त्वि'त्यनेन सूत्रेण तैत्तिरीयके वियत उत्पत्तिश्रवणं विवक्षितम् । ततश्च विरोधादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः ॥१॥२॥

भवेदेवमप्रामाण्यं, यद्येकां श्रुतिमनुसृत्य श्रुत्यन्तरस्य नयनं न भवेत् । भवति तु तत् । अतो न विरोध इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तयति—अस्मिन्विप्रतिषेध इति ॥ तत्र छान्दोग्यश्रुतिमनुसृत्यैव तैत्तिरीयकश्रुतिर्व्याख्येयेत्येकदेशिमतं प्रथमतो दर्शयति—

गौण्यसम्भवात् ॥३॥

ननूत्पत्तिप्रतिपादिका हि श्रुतिः । सा कथं वियन्नोत्पद्यते । कारणसामग्र्य-

सम्भवात् सृष्टेः प्रागाकाशराहित्यासम्भवात् तस्य जन्यत्वे विभुत्वासम्भवाच्च युक्तिभिर्गौणीत्युच्यते । श्रुतेः प्राबल्येन युक्तीनामाभासत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य न युक्तिमात्रेणाकाशस्संभूत इति श्रुतिं गौणीं वर्णयामः, अपि त्वेतादृशोपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गसचिवात् शब्दादित्याह—

शब्दाच्च ॥४॥ इति॥

न ह्यमृतस्योत्पत्तिरिति । जन्यभावस्य नित्यत्वानुपपत्तेरिति भावः आकाशशरीरमिति । शरीरपदं पूर्वपक्षशरीरं, सिद्धान्तशरीरमित्यादाविव स्वरूपपरम् । आकाश आत्मेत्यात्मपदमपि स्वरूपपरमेव । ब्रह्मण आकाशस्वरूपोपचारे आलम्बनं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं विभुत्वं नित्यत्वं च पर्यवस्यतीति भावः ॥४॥

स्याच्चैकस्यापि ब्रह्मशब्दवत् ॥५॥

पदोत्तरमिति । शङ्कापदानामुत्तरभूतमित्यर्थः । शङ्कापदान्येवाह स्यादेतदिति । आनन्दे च मुख्य इति। 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि'ति वाक्ये । अत एव च ब्रह्मविज्ञानेनेति । यथैकमेवेत्यत्रवधारणं स्वकार्यापेक्षम्, अद्वितीयमिति तु द्वितीयोऽधिष्ठाता नास्तीत्येतत्परं वा, ब्रह्मविलक्षणं द्वितीयं नास्तीत्येतत्परं वा, तथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानमपि ब्रह्मणि ज्ञाते तत्कार्यं कृत्स्नं ज्ञातं भवतीत्येतत्परं वा, अकार्यमपि ब्रह्मसदृशत्वात् ब्रह्मणि विदिते विदितप्रायमित्यभिप्रायं वा भविष्यतीति वियतो ब्रह्मकार्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मज्ञानान्तरीयकज्ञानत्वात्— सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासङ्गतिरिति प्रकारान्तरमाह—अपि ति ॥५॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥६॥

न काचन मदिति । मामविषयीकुर्वाणा कापि विद्या किमपि ज्ञानं नास्तीत्यर्थः । अत्रैकदेशेनोत्पत्त्यसम्भवरूपलौकिकोपपत्तिसहकृतात् 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य' इत्यादिशब्दादाकाशोत्पत्तिवचनम्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं च गौणं व्याख्येयमित्युक्तं, तदसङ्गतम् । आकाशोत्पत्तिवचनं हि उपक्रमादिभिः सर्वविज्ञानत्वोपपादनार्थं प्रवृत्तम् । न तदन्यथानेतुं शक्यम् । एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानमपि गतिसामान्यादिरूपानेकतात्पर्यलिङ्गोपेतं नान्यथा व्याख्यातुं

क्यम् । तानि च तात्पर्यलिङ्गानि भाष्ये प्रदर्शितान्येव । न चाकाशस्याकार्यत्वेऽपि अविद्यादिवत् ब्रह्मण्यध्यस्ततया एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासङ्गतिरिति वाच्यम् । श्रुतिविरोधात् । श्रुत्या हि 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुरि'त्याकाशस्य कार्यत्वप्रतिपादनेनैव प्रतिज्ञा समर्थ्यते । अतो न स्वकपोलकल्पनया प्रतिज्ञाव्याख्यानमुचितम् । न चैकदेशिनापि तात्पर्यग्राहिकोपपत्तिरुपन्यस्ता । सत्यमुपन्यस्ता, परं तु लौकिकोपपत्तिरूपात्तात्पर्यग्राहकाद्वैदिकमानन्त्यवाक्यैकवाक्यतादिरूपं तात्पर्यग्राहकं प्रबलमिति । एवमेकदेशिनोक्ते वियदुत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वे निरस्ते विरुद्धत्वात्तर्ह्यप्रामाण्यमेवास्त्विति पूर्वपक्षिणः प्रसक्तं चोद्यमनुवदति—यदुक्तमित्यादिना । परिहरति—नैकवाक्यत्वादिति । अयं भावः—विरोधे हि प्रसक्ते अपौरुषेयस्य वेदस्य तावदप्रामाण्यमङ्गीकर्तुमयुक्तम् । अतः प्रबलवचनानुसारेण दुर्बलस्यान्यथानयनमावश्यकम् । तत्र छान्दोग्यावगततेजस्सर्गप्राथम्यानुसारेण यदि वियत्पवनयोः सृष्टिरेव नास्तीत्युच्येत, तदा तेजसस्तृतीयस्थानत्वमवगतं बाध्येत, वियत्पवनयोः सृष्टिश्रुतिश्चेति । न चैकमनुरुध्यानेकबाधो न्याय्यः । तेजसश्च छान्दोग्ये सृष्टिप्राथम्यं न श्रौतम् । अपि तु प्रथमपाठेनार्थादवगम्यते । न चार्थिकमर्थमनुसृत्य शब्दार्थबाधो न्याय्यः । अपि च प्राथम्यं सर्गधर्मः । सर्गस्तु पदार्थः । न च धर्मभूतेन प्राथम्यात्मना क्रमेण पदार्थस्य सर्गस्य बाधो न्याय्यः । अतः प्रबलया तैत्तिरीयश्रुत्या छान्दोग्यश्रुतिरेवान्यथा नेयेति । न केवलं तैत्तिरीयकश्रुतिपर्यालोचनयैवात्र वियत उपसंहारः, अपि तु छान्दोग्यगतैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञयाप्यपेक्षित इत्याह—अपि च छान्दोग्य इति । एकदेशिनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानादेर्यदन्यथानयनं कृतं, तदनूद्य दूषयति—यच्चोक्त मित्यादिना । न सम्यक् विज्ञानं स्यादिति । क्षीरोदकयोः संसृष्टयोः यत् क्षीरमिति क्षीरत्वप्रकारकं ज्ञानं, तदुदकांशे भ्रम एव । उदकस्य क्षीरोपादेयत्वाभावेन परमार्थगत्या क्षीरस्वरूपत्वाभावात् । एवं वियद्ब्रह्मणोरुपादानोपादेयत्वमनङ्गीकृत्यैव यदि संसृष्टत्वमात्रमङ्गीक्रियेत, तदा ब्रह्मात्मना वियद्ग्रहणमपि असम्यग्दर्शनं स्यादित्यर्थः । ऐन्द्रजालिककृत्यं मायेत्युच्यते । कविकृतमसद्वर्णनमलीकमित्युच्यते । चोरादिकृत्यं वञ्चनमित्युच्यते । न तदपूर्ववादिति । एकविज्ञानेन यत्किञ्चिद्विज्ञानस्य लोकसिद्धत्वेनोपदेशानपेक्षणात् । अपि नैवं येनाश्रुतमित्यत्राश्रुतादिशब्दाः 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमि'त्यादौ सर्वपदं च सङ्कुचितं स्यादिति उपसंहारव्याजेनाह—तस्मादिति ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥७॥

यत्तावदुक्तमेकदेशिना—वियन्नोत्पद्यते, असम्भावितकारणकत्वादिति, त्प्रतिपक्षोऽनेन सूत्रेण प्रतिपाद्यते । तत्र यावत्पदं व्याप्त्यर्थकम् । तथा च कारव्याप्यो विभागः सर्वः, यथा घटादिगतो विभाग इति सूत्रार्थमभिप्रेत्याह—यावदिति । ननु, यद्याकाशस्य विभक्तत्वेन हेतुना विकारत्वं साध्यते, तर्हि ब्रह्मणोऽपि प्रपञ्चभेदप्रतियोगित्वेन विकारत्वं प्रसज्येतेति शङ्कते—नन्वात्मापीति 'न आत्मन आकाश' इत्यादिपरिहारस्यायमभिप्रायः—यो विभक्तः, स विकार इत्युत्सर्गः सति बाधके त्यज्यते । आकाशे तु बाधकाभावात् किमर्थं परित्यक्तव्यः । तावतापि ह्यसम्भावितत्वात् आकाशे समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानां तदुत्पद्यत इति तार्किकयुक्तिः प्रतिपक्षिता भवत्येव । न ह्ययं नियमस्तार्किकेणापि स्थातुं शक्यते । ध्वंसस्य कारणत्रयाभावेऽपि जन्यत्वाभ्युपगमात् । न च भावविषयोऽयं नियम इति वाच्यम् । शुक्तिरजतादेर्भावस्यापि द्रव्यद्वयसंयोगरूपासमवायिकारणं विनैवोत्पत्तिदर्शनात् । निराकृता चेयं तार्किकाभिमता आरम्भप्रक्रिया वैशेषिकाधिकरणे । ततश्च ब्रह्माविद्यादीनामकार्यत्वस्य श्रुतिस्मृतिन्यायैः तथा यद्विभक्तं, तत् कार्यमित्युत्सर्गबाधे न काचिदनुपपत्तिः । निरात्मकम् आपायरहितोपादानरहितं स्यात् । तथा च ब्रह्मणोऽपि कार्यत्वे नाशसम्भवात् शून्यपरिशेष एवेति न्याय उत्सर्गबाधकः । शून्यवादमुपेत्यैवात्मनो जन्यत्वमङ्गीकर्णं प्रत्यात्मा नोत्पद्यते, आत्मत्वात् स्वप्रकाशत्वाच्च, व्यतिरेकेण घटवदित्यनुमानमाह—आत्मत्वादेवेत्यादिना । तस्य हि प्रत्यक्षादीनीत्यादिवाक्येनात्मनः स्वप्रकाशत्वहेतुव्यावृत्तिर्दर्शिता असिद्धिनिरासाय । न ह्यात्मात्मन इति वाक्यसङ्ग्रहोक्तमात्मनः स्वप्रकाशत्वं विवृणोति—आत्मा त्विति । प्रमाणादीनां व्यवहारः अवभासः, तं प्रति तादात्म्येनाश्रयत्वात् चक्षुरादिजन्यज्ञानात् प्रागेव स्वप्रकाशतया सिध्यतीत्यर्थः । अपि च शून्यतोपगमे तस्य साक्षात्कारः कश्चिदपेक्षितः । तथा च य एव शून्यद्रष्टा परिशिष्यते, स एवात्मेति सिध्यतीत्याह—य एव निराकर्तेति । न च निराकरणद्रष्टुरभावेऽप्यभुनैतदनुमीयते । परं सर्वनिराकरणं भविष्यतीति वाच्यम् । तथाविधलिङ्गाभावेनानुमानासम्भवादिति भावः । ननु, क्षणिकत्वादात्मनः प्रतिक्षणं तस्य निराकरणमित्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञया स्थायितासिद्धेर्न क्षणिकत्वमित्यभिप्रेत्याह—सथाहमेवेति । फलं तु स्वमसिद्धान्ते आकाशस्य अविद्याशबलितब्रह्मकार्यतया आकाशादिक्रमेण

सृष्टिं ध्यात्वा आकाशस्याविद्यायां लयो ध्यातव्य इति प्रणवालम्बनेषु निष्प्रपञ्च-योगेषु सिध्यति । एकदेशिमते तु नैतत् सिध्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

इति वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥८॥

अतिदेशनिवर्त्यां विशेषाशङ्कां दर्शयितुं शङ्कते—ननु, वायोराकाशस्य चेति । सत्यमेवमेतदिति । अयमभिप्रायः—'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृत'मिति श्रुतिरमृता देवा इति वचनवत् उपचारत इति यत् पूर्वाधिकरणे उक्तं, तदाकाशांश एव युक्तं, न तु वाय्वंशेऽपि शक्यं वक्तुम् । बृहदारण्यके हि 'म्लोचन्ति ह्यन्यादेवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता यद्वायुरि'ति विशिष्य वायोरभ्यासेनास्तमयप्रतिषेधः प्रतिपाद्यते । न चाभ्यासेन प्रतिपाद्यमानोऽर्थः औपचारिक इति कल्पयितुं युक्तम् । न चात्र वाक्ये देवतायाश्चेतनायाः अस्तमयप्रतिषेधः प्रतिपाद्यते, न तु भूतस्येति वाच्यम् । 'ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे' इत्यादिपूर्ववाक्ये ज्वलनादिलिङ्गेनाग्न्यादिभूतं प्रस्तुत्य 'म्लोचन्ति ह्यन्या देवता' इति हि देवतापदं तत्र प्रयुक्तम्, एवमिदमपि पदं वायुपदसामानाधिकरण्यात् भूतपरं भविष्यति । चेतनपरत्वनिर्बन्धे वा भूतविशिष्टचेतनपरमित्येव वक्तव्यं, न तु निष्कृष्टवाय्वभिमानिदेवतापरम् । अतो विशेषणे भूतांशेऽपि अस्तमयप्रतिषेधो लभ्यत इति विशेषाशङ्का । अयमत्र परिहाराभिप्रायः—इदमपि वाक्यमनेन ह्येतत्सर्वं वेदेत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रस्तुत्य तदुपपादनाय सृष्टिं प्रक्रम्य तत्प्रसङ्गागतस्य तस्य वायोरुपासनां प्रदर्शयितुमियं स्तुतिः । ततश्च यथा 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा, न वे'ति फलसंशयप्रतिपादकं वाक्यं 'स्वर्गकामो यजेते'ति प्रधानवाक्यानुरोधेनातीकाशवाक्यैकवाक्यतापन्नं तद्विधिस्तुत्यर्थं सदौपचारिकम्, एवमिदमपि प्रधानसर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुरोधादौपचारिकं द्रष्टव्यम् ॥८॥

इति मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥९॥

सङ्गतिं दर्शयति—वियत्पवनयोरिति । 'सर्वे आत्मानो व्युच्चरन्ती'ति श्रूयते आत्मन उत्पत्तिः , 'न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप' इति उत्पत्तिप्रतिषेधश्च । अतः श्रुत्योर्विरोधः । न च 'नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य' इत्यत्रात्मोत्पत्तिः परिहरिष्यते । ततस्तेन पौनरुक्त्यमस्येति वाच्यम् । 'सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्ती'ति श्रुते-

जीवपरत्वं स्वीकृत्य तत्र विरोधः परिहरिष्यते । इह तु परमात्मपरत्वमुपेत्य विरोधपरिहारः क्रियते । तत्र परमात्मा जन्यो भवति । कारणत्वात् । आकाशादिवदिति उपपत्तिसहकृता 'सर्व एत आत्मान' इति श्रुतिः प्रबला, तदनुसारेण 'न चास्य कश्चित्' इत्याद्युत्पत्तिप्रतिषेधाः 'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृत'मितिवत् गौणा व्याख्येयाः । न च ब्रह्मणः कारणासम्भवः । ब्रह्मान्तरस्य कारणत्वसम्भवात् । तस्याप्यन्यत्, तस्याप्यन्यदिति पूर्वपूर्वकारणानवस्था तु प्रमाणसिद्धत्वात् न दोषः । ब्रह्म एकत्वादिप्रतिपादनं तु जात्याद्यभिप्रायं यथाकथञ्चिन्नेयमित्येकदेशिमतम् । परमसिद्धान्तमाह—न खलु ब्रह्मण इति । ब्रह्मणो ह्युत्पत्त्यादिसर्वविकारप्रतिषेधपरा बह्वयः श्रुतयोऽनेकतात्पर्यलिङ्गोपेताः नैकया श्रुत्या अन्यथयितुं शक्याः । अतः क्वाचित्कोत्पत्तिप्रतिपादनमेवौपाधिकोत्पत्त्यभिप्रायं व्याख्येयम् । या च तद्दृंहणायोपपत्तिरुक्ता—कारणत्वात् ब्रह्मापि जन्यमिति, तस्या उपपत्त्यन्तरेण प्रतिघातमाह—सन्मात्रं हि ब्रह्मेत्यादिना । असत्यतिशय इति । मृद्घटयोरुपादानोपादेययोर्वैलक्षण्यं दृष्टम् । अतोऽत्यन्तसालक्षण्ये कार्यकारणभावो नोपपद्यत इति भावः । मूलप्रकृत्यनभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गादिति । प्रमाणसिद्धे हि कार्यकारणभावे अनवस्था न दोषाय । इह तु नास्ति प्रमाणम् । उक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वात् श्रुतिबाधितत्वात् 'सन्मात्रं ही'त्यादिभाष्योक्तविकल्पासहत्वाच । एकदेशिमते ब्रह्मावाप्तिर्मोक्षोऽपि न निरतिशयपुरुषार्थः । जन्यस्य ब्रह्मणो नाशसम्भवात् । सिद्धान्ते तु तत्सिद्धिः ॥ ९ ॥

इति असम्भवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

भूतोत्पत्तिविचारे ब्रह्मण उत्पत्तिः सङ्गतिविशेषेण प्रसक्तत्वात् निरूपिता, पुनस्सैव निरूप्यते । वियद्वायुतेजसां क्रमेण सृष्टेः प्रतिपादनात् वायुविचारानन्तरं तेजोनिरूपणम् । श्रुतिविप्रतिपत्तौ सत्यामिति । तथा चाप्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः । एकदेशिमतमाह—प्राप्तं तावदिति । वायोरनन्तरमग्निस्सम्भूत इतीति । ननु, 'वायोरग्निः, अग्नेराप' इत्याद्या पञ्चमी कारकविभक्तिरेवापेया । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन' इत्यादिकारकविभक्तिसमभिव्याहारात् । क्रमार्थत्वे तूपपदविभक्तिस्स्यात् । सा तु दुर्बला । श्रुतक्रियापदव्यतिरेकेण पदान्तराध्याहारसापेक्षत्वात् । दर्शितश्चात्र पदान्तराध्याहारः—वायोरनन्तरमग्निः सम्भूत इति । ततश्च वाय्वादिपूर्वेषु कार्येषु पूर्वपूर्वसृष्टवियदादिविशिष्टब्रह्मण एवोपादानत्वमिति चेत्,

उच्यते—तथासति हि तज्जलानित्यादिषु वचनेषु बहुषु यत् ब्रह्मणो नैरपेक्ष्यमवगतं, तत् बाध्येत । स्पष्टं च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्योपादानस्य व्यावर्तनं दृश्यते—'सर्वाणि हवा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्त' इति । अत्र ह्याकाशशब्दो ब्रह्मपर इति व्यवस्थापित'माकाशस्तल्लिङ्गादि'त्यत्र । अतोऽनेकश्रुत्यनुग्रहायाकाशाद्वायुरित्याद्याः पञ्चम्यः आनन्तर्यप्रतिपादिका इति तात्पर्यमुच्यते । तेजोऽत इत्यनेन वायुरप्याकाशाज्जायत इति सूचितः । न्यायसाम्यात् । तदधिकारे पृथिव्या इति । पृथिव्या ह्योषधीः प्रत्युपादानत्वं प्रत्यक्षसिद्धं न प्रत्याख्यातुं शक्यमिति भावः । अपादानपञ्चम्यैवैपेतीति । न चोदाहृतश्रुतिविरोधात् पञ्चमीस्वारस्यं परित्याज्यमित्युक्तमिति वाच्यम् । 'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यादौ हि ब्रह्मणो नैरपेक्ष्यं न श्रुतम् । एवकाराश्रवणात् । न च 'व्रीहिभिर्यजेते'त्यादावेवकाराश्रवणेऽपि नैरपेक्ष्यमुपेतमिति वाच्यम् । वाक्यगतिपर्यालोचनया तस्योपेतत्वात् । तद्धि वाक्यं व्रीहिनियमपरं सत् यागे व्रीह्याद्यवियोगं प्रतिपादयति । व्रीहिस्वरूपस्य वचनं विनैव प्राप्तत्वात् । द्रव्यान्तरसमुच्चये च तदंशे व्रीहिवियोगो भवेत् । अतोऽर्थात्तत्र इतरनिवृत्तिरवगम्यते । प्रकृते त्वपञ्चीकृतवाय्वाद्युपादानं शास्त्रैकसमधिगम्यमिति शास्त्रबलेन यावन्ति तत्रोपादानान्यवगम्यन्ते, तावतां समुच्चय एव न्याय्यः । आकाशादेवेत्येवकारस्तु न निरङ्कुशमितरकारणानि व्यावर्तयितुं समर्थः । घटादिषु मृदादिकारणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् वियदादिष्वपि 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादि'ति श्रुतिसिद्धमायायाः सत्त्वाच्च । अतः स्वसदृशमूलकारणान्तरव्यवच्छेदार्थ एव स इति न वाय्वादिषु श्रुतिस्वारस्यप्राप्ताकाशादिसमुच्चयो निराकरणीयः । पारम्पर्यजत्वेऽप्यविरोधादिति । यद्यपि ब्रह्मणो वाय्वादिषूत्तरकार्येषु न परम्परयैव कारणत्वम् । यथा घटे कुलालस्य पितुः, अपि तु यथा मृदाहरणादीनि घटकारणानि सम्पाद्य तत्सन्निधः कुलालो घटं करोतीति घटकारणकारणस्यापि तस्य घटं प्रत्यपि साक्षादेव जनकत्वं, तदुपादानगोचरकृतिशालित्वात्, तथा ब्रह्मणोऽपि वाय्वादिकारणवियदादिजनकस्यापि वाय्वादौ साक्षादेवोपादानत्वं कर्तृत्वं च वायुस्सन्नित्यादितादात्म्योपलम्भात् । 'इदं सर्वमसृजते'ति श्रुत्या सर्वकर्तृत्वस्य 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि'ति सर्वोपादानत्वस्याविशेषेण प्रतिपादनाच्च, तथापि कारणकारणत्वमस्तीत्येतावता पारम्पर्यजत्वोक्तिः । तावतैव दृष्टान्तमाह—तस्याऽशृतमिति । तस्याः गोः, शृतं दुग्धम् । तस्या दधीत्यादौ षष्ठी पारम्पर्यसम्बन्धे । अत्रैकदेशिमते ब्रह्मण एव सकाशाद्वाय्वादेः सृष्टिश्चिन्तनीया, तत्रैव प्रलयश्चिन्तनीयः । सिद्धान्ते तु वियदादिक्रमेणापि सृष्टिश्चिन्तयितुं शक्यते, तथा वाय्वादेः वियदादिषु लयः क्रमेण ब्रह्मणीत्यपि चिन्तयितुं शक्यम् । सद्वंश्यत्वमात्रमपेक्षत इत्यस्युच्चयोक्तिः । सर्वस्य भावजातस्य साक्षात्,

प्रणाड्या चेश्वरवश्यत्वादिति ह्युक्तम् ॥ १० ॥

इति तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

आपः ॥ ११ ॥

पूर्वसूत्रगतपदानुवृत्त्या सूत्रं व्याचष्टे—अतस्तथेत्यादिना । अपां नान्त- यामीति । तासां परित्यागे हि 'इदं सर्वमसृजते'ति 'अग्नेराप' इति च श्रुत्योर्विरोधा- दप्रामाण्येन पूर्वपक्षे अपामग्निविरोधित्वेन तत्प्रकृतित्वासम्भवात् अग्नेराप इत्या- न्तर्यार्थिकैव पञ्चम्यगत्या स्वीकार्येति विशेषाशङ्कानिवारणं न सूचितं भवेत् । अत- स्तच्छङ्कायास्त्रिवृत्कृताग्नेरपां च विरोधे सत्यपि अत्रिवृत्कृतयोरप्तेजसोर्विरोधो ना- स्तीति परिहारसूचनाय क्रमप्राप्ता आपोऽपि सूत्रिता इति भावः ॥ ११ ॥

इति अबधिकरणम् ॥ ५ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

'अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नमि' ति क्वचित्, अन्यत्र च 'ता आप ऐक्षन्त बह्वयस्स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्ते'त्या- म्नायते । अतश्श्रुत्योर्विरोधादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे एकदेशिमतमाह—प्राप्तं ता- वदिति । अन्नशब्दो यद्यपि 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमि' ति कोशानुसारेणौद- रूढः, तथापि 'तस्माद्यत्र क्वचन वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवती'ति वाक्यशेषा- म्नातं वर्षणाधीनभूयिष्ठत्वं व्रीहियवाद्योषधीष्वेव स्वरसमित्योषधीपर एवान्नशब्दः 'ता अन्नमसृजन्ते'त्यत्र प्रतीयते । एवमेव च 'अद्भ्य एव तदध्यन्नाद्यं जायत' इति आ- द्यमिति पदं च सङ्गच्छते । न हि तदन्नशब्दस्य विशेषणम् । ओदनादेरदनीय- त्वाव्यभिचारात् । अनदनीयस्याप्यन्नस्याऽजन्यत्वेन व्यावर्तयितुमशक्यत्वाच्च । तस्मात् 'अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत' इति वाक्यमिवाद्यशब्दोऽप्यन्नश- ब्दस्य योगप्रदर्शनपर एव । अत इह ओदनानोदनसाधारण्येनादनयोग्यं सर्वमन्न- शब्देन ग्राह्यमित्यभिप्रेत्य व्रीहियवादि वेत्युक्तम् । न चैवंसति 'अद्भ्यः पृथिवी । पृ- थिव्या ओषधय' इति वाक्यं विरुध्येत । उपसंहारसम्भवात् । ननु, तर्हि सि- द्धान्त्येकदेशिमतयोः को विशेषः । येनापि हि सिद्धान्तिनान्नशब्दस्ता अन्नमसृ- जन्तेति पृथिवीलक्षक इत्युच्यते, तन्मतेऽपि आपः पृथिवी ओषधय इत्येव सृ- ष्टिक्रमः । येनाप्येकदेशिनोपसंहारः स्वीक्रियते, तन्मतेऽपि अयमेव क्रम इति चे- त, उच्यते—एकदेशिमते पृथिव्या उपसंहारेऽपि यथा तेजसि वियत्पवनयोरुप-

द्वारेऽपि न साक्षात् ब्रह्मजन्यत्वं विरुध्यते, एवमोषध्यादावन्ने 'ता अन्नमसृजन्ते'ति श्रुतिप्रामाण्यात् अपञ्चीकृतानामपामपि साक्षादेव कारणत्वमुपपद्यते । सिद्धान्ते त्वन्नशब्दस्य पृथिवीलक्षकतया अपञ्चीकृतानामपामन्नाद्ये कारणत्वग्राहकप्रमाणाभावात् पृथिव्यादिद्वारैवोपयोग इति विशेषः । पृथिव्येवेयमन्नशब्देनेति । अन्नशब्दरूढिर्हि एकदेशिनापि वाक्यशेषानुसारिणा परित्यक्तव्यैव । तथा चामुख्यार्थग्रहणे प्रसक्ते अधिकाराद्यनेकप्रमाणानुसारेणैकं वाक्यशेषमवधूयान्नशब्दः पृथिवीलक्षक एव ग्राह्यः । अधिकारादयश्च भाष्ये प्रपञ्चिताः—अधिकारस्तावदित्यादिना । तदप्यपां शर इति । तत्त्राप्सु सृष्टासु सतीषु तासां यश्शरः क्षीरस्य मण्ड इव य ईषद्घनीभूतो विकार आसीत्, स समहन्यत इतस्ततो विप्रकीर्ण एकीभावं प्राप्य कठिनोऽभवत् विकार एव पृथिवीसंज्ञां प्राप्तवानित्यर्थः । यद्यपीदं वाक्यं हिरण्यगर्भसृष्टिप्रतिपादकत्वात् स्थूलानामेवापां स्थूलां पृथिवीं प्रति कारणत्वं प्रतिपादयति, 'ता अन्नमसृजन्ते' ति वाक्यं तु सूक्ष्मभूतसृष्टिप्रतिपादकं, तदनन्तरं त्रिवृत्करणप्रतिपादनात्, तथापि यदा स्थूलानामपां स्थूलां पृथिवीं प्रत्येव साक्षात्कारणत्वं, न तु व्रीहियवादावन्ने, तदा अपञ्चीकृतानामपां साक्षादेव व्रीहियवादावन्ने कारणत्वं दूरनिरस्तमेव भवतीति तदुदाहरणं प्रकृतोपयुक्तं भवत्येव । एकदेश्युदाहृतवाक्यशेषगतिमाह—वाक्यशेषोऽपीति । यथा पार्थिवं व्रीहियवादि वृष्टिरूपाब्जन्यम्, एवं तज्जातीया पृथिव्यपि सूक्ष्माभ्योऽद्भ्यो जायत इति सम्भावनार्थोऽयं वाक्यशेष इति भावः । एकदेशिमते व्रीहियवादिलयानुसन्धानं पृथिव्यादिलयक्रमेणापि कर्तुं शक्यम् । साक्षादपि अपञ्चीकृतास्वप्सु कर्तुं शक्यम् । सिद्धान्ते तु पृथिव्यादिलयक्रमेणैवेति फलविशेषः ॥ १२ ॥

इति पृथिव्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

नन्वत्र भूतानां वियदादीनामुत्तरोत्तरभूतेषु यथाश्रुत्युपादानत्वे व्यवस्थापिते वियदादीनां तर्हि ब्रह्मवदेवान्यानधिष्ठितानामुपादानत्वमस्त्विति शङ्कायां प्राप्तायां तन्निराकरणार्थमिदमधिकरणमिति भाष्यपर्यालोचनया प्रतीयते । अचेतनानां प्रवृत्तिर्निरधिष्ठातृका नोपपद्यत इति शङ्कायां च 'ता आप ऐक्षन्ते'त्यादिश्रुतिपर्यालोचनया भूतानां चेतनत्वावगमात् यथा चेतनस्य ब्रह्मणो जगद्रचनायां न चेतनान्तरापेक्षा, एवं भूतानामपि जगद्रचनायां न चेतनान्तरापेक्षेति

प्रतीयते । नैतदुपपद्यते । भूतानां चेतनकार्यप्रवृत्त्यादिराहित्येनाचेतनत्वात् 'तत्तेज ऐक्षते' त्यादिश्रुतिस्तु गौणी इतीक्षत्यधिकरण एव दर्शितम । उच्यते 'ता आप ऐक्षन्ते' त्यादिश्रुतिर्मुख्यैवास्तु, न गौणी । शास्त्रप्रामाण्यात् । अत्र दिभिर्दुर्विभाव्यं भूतानामपि चैतन्यमस्त्विति शङ्कको मन्यते । तथा चायमधिकरणार्थः 'आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तदपोऽसृजते' ति श्रुतिः, 'सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । सतपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजते' ति श्रुतिश्च विरुद्धे । एका किल भूतानामुत्तरोत्तरभूते कर्तृत्वं प्रतिपादयति । द्वितीया तु सर्वत्रेश्वरस्य कर्तृत्वं प्रतिपादयति । न चेश्वरः सर्वत्र साधारणकारणं, तत्तद्भूतं तु विशेषकारणमिति कर्तृद्वयसमावेशोऽस्त्विति वाच्यम् । कर्त्राकाङ्क्षाया विशेषावगतेनैव कर्त्रोपशमे सति समुच्चयकल्पनाया अयोगादिति मन्यते । तथा चाप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे एकदेशिमतमीश्वरकर्तृत्वप्रतिपादिकायाः श्रुतेः पारम्पर्येऽप्युपपत्तेर्न विरोध इति । नचैवंसति प्रत्यक्षदृष्टकुलालादिभिरेव घटे कर्त्राकाङ्क्षानिवृत्तेर्न तत्रेश्वरस्य कर्तृत्वं भवेत् । प्रत्यक्षदृष्टेन राज्ञैव परिपालनोपपत्तेः न परमेश्वरस्य सर्वपरिपालकतापि स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । सर्वकर्तृत्वप्रतिपादिकायाः श्रुतेः पारम्पर्येणैवोपपत्तेरुक्तत्वात् । एवं सर्वविषयनियन्तृश्रुतिरपि पारम्पर्यणैवोपपद्यते । न चैवंसति 'नान्योऽतोस्ती' ति श्रुतिरीश्वरातिरिक्तस्य द्रष्टृत्वं वारयन्ती भूतानां द्रष्टृत्वाभ्युपगमे बाध्येतेति वाच्यम् । तस्या जीवब्रह्माभेदप्रतिपादनपरत्वेन भूतानां द्रष्टृत्वव्यावर्तने तात्पर्याभावात् । एवं चैकदेशिमते सगुणेपूपासनेषु ध्येयं सर्वकर्मत्वादिकं पारम्पर्येणैवेति फलं द्रष्टव्यम् आकाशाद्वायुरिति । नन्वत्र कर्तृत्वं भूतानां नावगम्यते । आकाशादित्यादिपञ्चम्या उपादानार्थकत्वादिति चेन्न । 'ता आप ऐक्षन्ते' तिश्रुत्यर्थोपसंहारे सति कर्तृत्वस्याप्यवगन्तुं शक्यत्वादिति भावः । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—कार्यमात्रे ईश्वरस्य कर्तृत्वं श्रुतिस्वारस्यात साक्षादेवावगम्यते, एवं नियन्तृत्वमपि । न चैतत् परित्यक्तुं शक्यम् । न चैकेनोपपत्तौ नान्यनिवेशः सम्भवतीति वाच्यम् । न हि वयमीश्वरस्य कर्तृत्वं युक्त्या कल्पयामः । येनेत्थं शङ्का भवेत् । अपि तु शास्त्रवशेनाभ्युपगच्छामः । अतो यथाशास्त्रमुपगमो न्याय्यः । शास्त्रमाह— तथाहि शास्त्राविरोधेन एवं च यद्यपि भूतानां चैतन्यं भवेत्, तथापीश्वरस्य सर्वकर्तृत्वं न व्यावर्तयितुं शक्यम् । परमार्थतस्तु तदेव नास्ति । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे' ति श्रुतिसहकृतेन प्रवृत्त्यादिराहित्यलिङ्गेन तदचेतनत्वावधारणात् । न च 'नान्योऽतोऽस्ती' ति जीवब्रह्मैक्यमाहत्य प्रतिपादयति, अपि तु द्रष्ट्रन्तरनिषेधमुखेन तत्र पर्यवस्यति । तथा च

भूतानामपीक्षितृत्वमुपगतं भवेत्, तदोत्पत्त्यादिविकारशालिनां तेषां ब्रह्मान्यत्वावश्यम्भावाद्वाक्यं विरुध्येत। अचेतनत्वे तु भूतानां द्रष्टुर्जीवस्य स्वरूपैक्यसम्भवान्नानुपपत्तिरिति। न च भूतानां चेतनत्वेऽपि स्वरूपतोऽपि मिथ्यात्वसम्भवेन निषेधो नानुपपन्न इति वाच्यम् । तथासति 'नान्योऽतोऽस्ती'त्यवोपपत्तौ द्रष्टृग्रहणवैयर्थ्यात् । अतस्तत्त्वेव द्रष्टरि तस्यान्यत्वनिषेधपरमेतद्वाक्यं, तद्भूतानां द्रष्टृत्वे अनुपपन्नं भवेत्। तेषु विद्यमानस्य ब्रह्मान्यत्वस्य धर्मिसमानसत्ताकत्वेन सत्त्वेव तेषु निषेधायोगात् अपह्नीकृतभूतानां चेतनत्वेन संहन्यमानानामपि तेषां चेतनत्वावश्यम्भावेन चेतनाचेतनव्यवस्थोच्छिन्नैव स्यात्। अतः 'ता आप ऐक्षन्ते'ति वाक्यं गौणं वा, तत्तदवच्छिन्नस्य ब्रह्मणः ईक्षितृत्वप्रतिपादकं वा भविष्यतीत्येव श्लिष्यते। यतस्तदभिध्यानात् कामनादिरूपात् सर्वं जगत् भवति । अतस्स ईश्वर एव सर्वत्र साक्षादेव कर्ता, न तु वियदादिभूतानि कर्तॄणि । परमेश्वरः कर्तेत्यत्र प्रमाणमाह—तल्लिङ्गादिति। सूत्रार्थः । प्रकृतत्वाच्च सत इति । तथा च 'तत्तेज ऐक्षते'त्यादौ तत्पदानां प्रकृतब्रह्मपरामर्शकत्वात् तत्सामानाधिकरण्येनापि तेजआदिशब्दास्तत्तदवच्छिन्नब्रह्मपरा इत्यभ्युच्चयः। फलं परमसिद्धान्ते सर्वकर्मत्वादिकं साक्षादेव परमेश्वरस्येति तथैव सगुणेषूपासनेषु ध्येयम् ॥ १३ ॥

इति तदभिध्यानाधिकरणम् ॥७॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४॥

नात्र श्रुतिविरोधशङ्का, किं तूत्पत्तिक्रमे निरूपिते तत्प्रसङ्गात् प्रलयक्रमोऽपि निरूप्यत इति सङ्गतिमाह—भूतानामुत्पत्तिक्रम इति । तत्रानियमोऽविशेषादिति । लोके हि पटदाहादिस्थले युगपदेव कार्यकारणयोर्लयो दृश्यते । घटादिलयस्तु कारणपरिशेषेणेति न लोकानुसारेण नियम आस्थातुं शक्यते । कारणपरिशेषेणैव कार्यलय इति वा, प्रथमं कारणमेव नश्यतीति वेति भावः । यदि तूत्पत्तौ क्रमनियमदर्शनात् लयेऽपि नियतक्रमेण भाव्यमिति निर्बन्धः, तदा लयक्रमाकाङ्क्षोत्थापिकाया उत्पत्तिप्रतिपादकश्रुतेः सन्निहितत्वाद्बिदत्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्च लयप्रतिपादकश्रुतेः क्रमाकाङ्क्षोत्पत्तिक्रमेणैव पूरणीयेति मनसि निधायाह—अथवेति । यद्यपि लोके पटदाहादिस्थले कार्यकारणलये यौगपद्यं दृष्टं, तथापि नोत्पत्तिक्रमवत् लये दृष्टः क्रमः । न हि समवायिकारणनाशानन्तरं कार्यं नश्यतीति दृष्टम् । लोके कारणपरिशेषेणोपादेयं नश्यतीति तु दृष्टम् । श्रुतावपि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदि'त्युपादानभूतब्रह्मपरिशेषेणैव सर्वकार्यलयो दृष्टः।

अतस्तदाश्रयानुगुण्याय प्रथमं पृथिवी नश्यति, अनन्तरमाप इत्यादिरूपेण लये आश्रयणीयः । कार्यकारणयोर्युगपन्नाशाभ्युपगमे वा कारणस्य पूर्वं, पश्चात्कार्यस्येति क्रमाभ्युपगमे वा ब्रह्मणोऽपि नाशोऽभ्युपगन्तव्यस्स्यात् । अत उत्पत्तिवैपरीत्येन लये क्रम आस्थातव्य इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तयति—विपर्ययेण त्विति । उक्तं पुराणवचनेनोपबृंहयति—जगत्प्रतिष्ठेति । स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः प्रति उपादानं 'वायुराकाशमप्येति तच्चाव्यक्ते प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले सम्प्रलीयते ॥' इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

इति विपर्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

सूत्रे विज्ञानपदमन्तःकरणे शक्तमप्यजहल्लक्षणया बाह्यान्तःकरणपरम् । तथा च आत्मानमाकाशं चान्तरा समनस्कानीन्द्रियाणि क्रमेण उत्पद्यन्ते 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि चे' ति पाठक्रमाल्लिङ्गादिति शङ्कां योजयन्नस्याधिकरणस्य पूर्वप्रघट्टकेनाक्षेपिकीं सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति भूतानामुत्पत्तिप्रलयाविति । सृष्टौ प्रथम आकाश इति यत् पूर्वग्रन्थे सि[illegible] तदिहाक्षिप्यते । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत' इति श्रुतेः 'एतस्माज्जा[illegible] यते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि चे' ति श्रुतेश्च विरोधादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे [illegible] छान्दोग्ये तेजःप्राथम्यमाकाशवायूपसंहारेण बाधितम्, एवं तैत्तिरीयकगताका[illegible] प्राथम्यमपीन्द्रियमनउपसंहारेण बाधनीयमित्येकदेशितम् । सूत्रे विज्ञानपदेन म[illegible] ग्रहणसम्भवेऽपि पुनर्मनोग्रहणमाथर्वणश्रुत्युपसंहारार्थम् । यदि तावद् भौ[illegible] कानीति । तथा च भौतिकानामिन्द्रियाणां भूतोत्पत्त्यनन्तरमेवोत्पत्तेरङ्गीका[illegible] यत्वेनार्थक्रमानुसारात्. आथर्वणगतः पाठक्रमो बाध्यत इति भावः । अन्नमयं [illegible] सोम्य मन इति । ननु, 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयत' इत्युपक्रम्य 'योऽणिष्ठ[illegible] न्मन' इति 'आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्त इति चोपक्रम्य 'योऽणिष्ठः स प्राण' [illegible] 'तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते' इति चोपक्रम्य 'योऽणिष्ठः सा वागि'ति चोक्त्वोप[illegible] म्—'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागि' ति । ततश्चाशि[illegible] मन्नाप्तेजश्शब्दिततृतादीनां सूक्ष्माः परिणामा मनआदय इत्यर्थः प्रतीयते । [illegible] चाशनात् प्रागेव मनआदीनां सद्भावो वर्णनीयः मनादिवियुक्तस्याश[illegible] म्भवात् । प्राक्सिद्धानां च न मुख्यं परिणामत्वं सम्भवतीत्यन्नाद्युपचि[illegible]

ण तत्परिणामत्वोक्तिरियम् । तथा च कथमनेन भौतिकत्वं सिध्येत् । न च 'यः प्राणः, स वायुरि'ति श्रुतिगतसामानाधिकरण्येन वायुतादात्म्योपलम्भाच्च वायुकार्यस्य सतः प्राणस्य वायुविकारत्वं तावदास्थेयम् । तथा च तस्याम्मयत्वं तदाप्यायितत्वरूपमेवोपगम्यते । मनसश्चान्नोपचितत्वस्य वाचश्च तेजउपचितत्वस्य श्रुत्या प्रतिपादनात् उपचितत्वरूपेण वाङ्मनसयोरन्नतेजोविकारत्वे सिद्धे उपादानापेक्षायां सर्गकालेऽपि तयोरन्नतेजोजन्यत्वमेव कल्प्यत इति वाच्यम् । तावतापि सर्वेषामिन्द्रियाणां भौतिकत्वासिद्धेरिति चेत्, उच्यते—मनःप्राणवाचां भौतिकत्वसिद्धौ 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुरि'त्यादिपाठक्रमः मनआद्यंशे तावत् बाधनीयः । तथा च तस्मिन्नंशे अध्ययनोपयुक्त एवायं क्रम इति वक्तव्यं, न तु तदनुसारेणोत्पत्तिक्रमव्यवस्थापि । तथा चावैरूप्याय सर्वांशेऽप्ययमुत्पत्तिक्रमनियामको न भविष्यतीत्येवोपेयम् । खादीनां तु नैतत्पाठानुसारेण क्रमोत्पत्तिरभ्युपगम्यते, अपि तु तैत्तिरीयादिषु पूर्वपूर्वभूतस्योत्तरोत्तरकारणत्वप्रतिपादनानुसारेण । किं च बाह्यान्तःकरणानां कार्यतायां स्थितायां कारणापेक्षायां मनआदिषु भौतिकत्वाम्नानं स्थालीपुलाकन्यायेन सर्वेषां भौतिकत्वे लिङ्गं भविष्यति । नन्विन्द्रियाणां भौतिकत्वे भूतोत्पत्त्यैव तत्सृष्टेः सिद्धत्वात् पृथक्सृष्टिकथनं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—व्यपदेशभेदोऽपीति । पक्षान्तरमाह—अथ त्विति । अस्मिन्नपि पक्षे यः प्राणः, स वायुरिति स्पष्टसामानाधिकरण्येन वायुविकारत्वं प्राणस्योपेयमेव । इन्द्रियाणां त्वभौतिकत्वेऽपि प्रथममिन्द्रियाणि, अनन्तरं भूतानीति पाठक्रमानुसारेण न स्वीक्रियते । पाठक्रमस्योत्पत्तावविवक्षितत्वात् । न च 'खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी'त्यंशे क्रमोत्पत्तिकानामेव पाठादिन्द्रियानन्तरं भूताम्नानमप्युत्पत्तिक्रमनियामकं स्यादिति वाच्यम् । प्रश्नोपनिषदि 'खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मन' इति भूतानन्तरमिन्द्रियसृष्ट्याम्नानेन पाठस्याव्यवस्थितत्वादिति भावः ॥ १९ ॥

इति अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

जीवोपकरणेष्विन्द्रियेषु निरूपितेषु जीवो हृदयमागत इति प्रासङ्गिकी पादसङ्गतिः । जीवनिरूपणस्य श्रुतिविरोधपरिहारार्थत्वादध्यायसङ्गतिः स्पष्टैव । त्वंपदार्थशोधनस्य ब्रह्मैक्यप्रतिपत्त्युपायतया शास्त्रसङ्गतिः । ब्रह्म हि नित्यं ज्ञान-

स्वरूपं विभु असङ्गं च । अतस्तदैक्याय जीवस्यापि नित्यत्वादिकं वक्तव्यम् । तत्र प्रथमतोऽधिकरणद्वयेन नित्यत्वम्, अनन्तरं ज्ञानरूपत्वमेकेनाधिकरणेन, ततो विभुत्वमेकेन, ततस्त्रिभिराधिकरणैर्जीवस्य कर्तृत्वं परमेश्वराधीनमुपलभ्यते, तदाविद्यकमिति परमार्थतो जीवोऽसङ्ग इति प्रतिपाद्यते । तदनन्तरं भेदाभेदप्रतिपादकश्रुतिविरोधपरिहारमुखेन जीवब्रह्मणोरभेदः स्फुटीकरिष्यत इत्यापादमधिकरणानां सङ्गतिर्द्रष्टव्या । अत्र जीवोत्पत्तिं निमित्तीकृत्य जातकर्मादिविधायकस्य शास्त्रस्य 'न जायते म्रियते वे'त्यादिजीवोत्पत्तिनिषेधकस्य च विरोधेनाप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे जातो देवदत्त इति प्रत्यक्षोपोद्बलितजातकर्मादिश्रुत्यनुसारेण जीवोत्पत्तिरङ्गीकर्तव्या । तदनुत्पत्तिप्रतिपादकवचनानि त्वविवक्षितानीत्येकदेशिप्राप्ते जीवस्योत्पत्तावङ्गीक्रियमाणायामन्त्येष्ट्यादिविधायकवाक्यपर्यालोचनया मृतो देवदत्त इति प्रत्यक्षोपोद्बलितकृतकत्वलिङ्गकानित्यत्वानुसन्धानसनाथया जीवनाशोऽप्यङ्गीकर्तव्यस्स्यात् । ततश्च कृत्स्नविधिनिषेधशास्त्रव्याकोप इति शरीरोत्पत्तिनाशोपाधिकावेव जीवोत्पत्तिविनाशव्यपदेशाविति न जीव उत्पद्यते, नापि विनश्यति, अपि तु नित्य एवेति सिद्धान्तः । जीवापेतं जीववियुक्तमिदं शरीरम् । 'स वा अयं पुरुष' इति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिना निरूपितो जीवः स इति परामृश्यते अयमहमितिप्रत्यक्षासिद्धः । तत्र लोकासिद्धस्य जायमानत्वव्यपदेशस्यार्थं श्रुतिराह—जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः । शरीरेण संयुज्यमानत्वमेव जायमानत्वमिति तदर्थः । 'स उत्क्रामन् म्रियमाण' इत्यनेन मृतोऽयमिति लौकिकव्यवहारः शरीरोत्क्रान्तिविषयत्वेन व्याख्यातः । अस्मिन्नधिकरणे श्रुतिपर्यालोचनया जीवस्य नित्यत्वं व्यवस्थापितम् । श्रुतिप्रामाण्यमनभ्युपगच्छतः चार्वाकस्य निराकरणेन तन्नित्यत्वम् 'एक आत्मन' इत्यधिकरणे भविष्यति । ननु, उत्तराधिकरणेऽपि जीवोत्पत्तिर्निराकरिष्यते । अतो व्यर्थमेतदधिकरणमित्याशङ्क्याधिकरणद्वयप्रतिपाद्यविभागेन दर्शयति—परस्मादिति ॥१६॥

इति चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ १० ॥

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥१७॥

अग्निविस्फुलिङ्गादिनिदर्शनैरिति । तां श्रुतिमुत्तरत्रोदाहरिष्यति—'अपि च यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा' इत्यादिना । अविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मण इति । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये'त्यादौ । तथा च विरोधे न श्रुतीनां प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे एकदेशिमतमाह—प्राप्तं तावदुत्पद्यत इति । तथा च शरीरवज्जीवस्योत्पत्तिविनाशाभावेऽपि कल्पादौ वियदादिवज्जीव उत्पद्यते, प्रलये च न-

श्यतीत्यभ्युपेयम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपोद्बलितस्य जीवोत्पत्तिवाक्यस्य प्रबलत्वेन न जायत इत्यादिवाक्यानां शरीरवत् कल्पमध्ये पुनःपुनर्न जायत इत्येवंपरत्वोपपत्तेः । 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा' इत्यादिवाक्यमपि तथैव व्याख्येयम् । न चास्मिन्पक्षे पारलौकिकशास्त्रफलानुपपत्तिः । यावत्प्रलयं शास्त्रीयफलस्य परलोकगमनेन भोगसम्भवात् । नन्वेवं तत्त्वमसीत्यभेदप्रतिपादनमसङ्गतं स्यात् इत्याशङ्क्य एकदेशिमते तद्वाक्यं गौणमेव व्याख्येयमित्याह—न चाविकृतः परमात्मैवेति । 'यावद्विकारं तु विभागो लोकवदि'ति न्यायेनापि जीवस्य कार्यत्वमित्याह—विभागाच्चेति । 'सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ती'ति बृहदारण्यके माध्यन्दिनानामयं पाठः । काण्वानां सर्व एत आत्मान इति वाक्यं न पठ्यते । कौषीतकिशाखायामपि अग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन सृष्टिक्रमे नेदं वाक्यं पठ्यते । तस्मात् पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमभङ्ग इत्येकदेशिमतम् । 'यथा सुदीप्तादि'ति मन्त्रो हि मुण्डके 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी'तिमन्त्रात् प्रागेव पठ्यत इति पाठानुसारेण वियदुत्पत्तेः प्रागेव जीवस्योत्पत्तिर्वक्तव्या । ततश्चेन्द्रियादिभिर्यथोक्तक्रमभङ्गाभावेऽपि जीवे न यथोक्तवियत्सृष्टिक्रमभङ्गस्स्यादिति जीवोत्पत्तिविषयकाधिकरणद्वयस्या'न्तरा विज्ञानमनसी' इत्यधिकरणेन सङ्गतिर्द्रष्टव्या । जीवस्योत्पत्तौ उपगतायां नाशोऽप्युपगन्तव्य इति कृतहानाकृताभ्यागमदोपप्रसङ्गात् निर्विकारत्वादिप्रतिपादकानेकवचनविरोधाच्च नास्योत्पत्तिः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा तु स्वरूपैक्यैनैवोपपन्ना । विभक्तत्वहेतुस्त्वसति बाधक एव विकारत्वसाधकः न जीवस्योत्पत्तिं साधयति । उत्पत्तिप्रतिपादकं क्वाचित्कवचनं तु विज्ञानाद्युपाधितादात्म्याध्यासेन तन्मयस्य जीवस्य तदुत्पत्त्योत्पत्तिप्रतिपादनपरमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तयति—नात्मा जीव इत्यादिना । प्रज्ञानघन एवैतेभ्य इति । इदं वाक्यं मैत्रेयीब्राह्मणगतं वाक्यान्वयादित्यधिकरण एव व्याख्यानम् । 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूही'ति मोक्षरूपं फलमुपक्षिप्यासङ्गत्वादिवचनेन सर्वविशेषप्रत्याख्यानपूर्वकं योऽयं विज्ञानमय इति प्रस्तुतस्यैव जीवस्य एष सर्वेश्वर इत्यादिना ब्रह्मभावः प्रतिपाद्यत इत्याह—अत ऊर्ध्वमिति ॥१७॥

॥ इति नात्माश्रुत्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

वादिविप्रतिपत्तेरिति । श्रुतिविप्रतिपत्तेरप्युपलक्षणम् । 'विज्ञानात्मा पुरुषः' 'विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्रे'ति च साक्षादेव ज्ञानरूपताम्नायते । ज्ञानस्वरूपब्रह्माभेदश्रुतेश्च ज्ञानरूपतावगम्यते । 'एष हि द्रष्टा श्रो-

ते'त्यादिवचनैः ज्ञानाश्रयताप्यवगम्यते । ज्ञानस्वरूपत्वे च जीवस्य गुणत्वापत्त्या ज्ञानाश्रयता नोपपद्यते । अतः श्रुतीनां विरोधेनाप्रामाण्येन पूर्वपक्षे एकदेशिमतमाह —आगन्तुकमात्मन इति । ज्ञानरूपताप्रतिपादिकास्तु श्रुतयोऽर्शआद्यचमुपेत्य ज्ञानवत्ताप्रतिपादिका इति व्याख्येयम् । सुपुप्त्यादिषु चैतन्यानुपलम्भोपपत्तिसहकृताया 'एष हि द्रष्टे'त्यादिश्रुतेः प्रबलत्वात् ब्रह्मणोऽपि न ज्ञानरूपता । 'यस्सर्वज्ञ' इति वचनानुसारेण ज्ञानवत्तावगमात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मिति वाक्ये ज्ञानपदं त्वर्शआद्यजन्तमेव । तथा हि—इदं ज्ञानपदमन्तोदात्तं पठ्यते । न तदजन्ततां विनोपपद्यते । केवलल्युडन्ततायां हि ज्ञाधात्वाकारस्य 'लिती'ति सूत्रेणोदात्तत्वे सति ल्युडादेशस्यानेत्यस्याकारयोः शेषनिघातेनानुदात्तत्वे च सति अनादेशाकारस्य ज्ञाधात्वाकारस्य च एकादेशो भवन् 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इति सूत्रेण उदात्तो भवति । तदनन्तरममः 'अनुदात्तौ सुप्पितावि'त्यनुदात्तत्वे सति 'अमि पूर्व' इत्येकादेशः स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया अनुदात्त एव भवेदिति तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति स्वरितता प्राप्नोति । तथा च यथा काठके 'संज्ञानं विज्ञान'मिति स्वरितान्तं पठ्यते, एवमिदमपि स्वरितान्तमेव पठ्येत । तथा चान्तोदात्ततासिद्धये अजन्तता आश्रयणीया । तस्मिन् हि सति 'यस्ये'ति सूत्रेण भस्य इवर्णावर्णयोर्लोपस्स्यादीकारे तद्धिते च पर इत्यर्थकेन ज्ञानपदेऽन्त्याकारलोपे सति अजन्ततायामपि ज्ञानेत्येव स्थिते 'चित' इति सूत्रेण अचोऽकारस्य उदात्तत्वे सति शेषनिघातेन चानुदात्तत्वे सति ज्ञानेति प्रातिपदिकमजन्तं मध्यानुदात्तमन्तोदात्तं पर्यवस्यति । ततोऽमि पूर्व इत्येकादेशोऽपि 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इति उदात्त एव भवति । अतस्सत्यं ज्ञानमिति वाक्यं ब्रह्मणो ज्ञानवत्तां प्रतिपादयति । तदनुसारेण विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिवचनान्यपि ज्ञानवत्तापराण्येव, न तु ज्ञानरूपतापराणि । तथा च ब्रह्माभेदबोधकेभ्योऽपि वाक्येभ्यो न जीवस्य ज्ञानरूपतासिद्धौ प्रत्याशा कार्या । परस्य ब्रह्मणश्चैतन्यस्वरूपत्वमाम्नातमिति । सत्यं ज्ञानमित्यादौ हि ज्ञानपदं नाजन्ततया ज्ञानवत्ताप्रतिपादकम् । ज्ञानपदस्य भावार्थकतया प्रसिद्धस्याजन्ततामुपेत्य ज्ञानवत्ताप्रतिपादकतायाः क्लिष्टत्वात् । प्रत्ययद्वयाभ्युपगमे च प्रक्रियागौरवमपि प्रसज्यते । शक्यते चैकमेव प्रत्ययमुपेत्य प्रसिद्ध्यनतिक्रमेणान्तोदात्ततासमर्थनम् । ज्ञाधातोरौणादिको बाहुलकेन नप्रत्ययः । तस्य भावार्थत्वमपि बाहुलकादेव । अजन्ततावादिनापि हि ज्ञानपदस्य अर्शआदिगणे आहत्य पाठाभावेनाकृतिगणत्वस्याश्रयणीयत्वात् । नप्रत्ययस्य चाकार 'आद्युदात्तश्चे'ति सूत्रेणोदात्ते धात्वाकारस्य शेषनिघातेनानुदात्तत्वे सति 'अमि पूर्व 'इत्येकादेशोऽप्युदात्त एवावतिष्ठते । अतस्सत्यं ज्ञानमित्यादिवाक्यपर्यालोचनया ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वं निष्प्रत्यूहमेव । सुषुप्तः अपरिलुप्तज्ञानस्वभाव

सुप्तान्वागादीन्मनोमात्रतया स्थितान् अभिचाकशीति स्वाभाविकेन प्रकाशेन व्यवहारयोग्यतां नयति । अत्र स्वप्ने स्वाप्नरथादिव्यवहारोपयुक्तं ज्योतिः स्वयमेव भवतीति । न हि विज्ञातुरिति । ननु, नेयं श्रुतिरात्मनो नित्यज्ञानस्वरूपतां साधयति, अपि तु तद्धर्मभूतानां दृष्ट्यादीनामेव नित्यत्वं प्रतिपादयति । तथा च 'यो वेदेदं जिघ्राणी'त्यादिवाक्यं गन्धादिगोचरज्ञानाश्रयतयैवात्मानमुपलक्षयति, न तु ज्ञानस्वरूपतयेति कथमिदं ज्ञानस्वरूपतायां प्रमाणमुपन्यस्यत इति चेत्, उच्यते—'न हि द्रष्टु'रित्यादिवाक्यं दृष्ट्यादीनां नित्यत्वं प्रतिपादयद्यथाश्रुतार्थं ग्रहीतुमशक्यम् । दृष्ट्यादीनां लोके 'दर्शनाय चक्षुरि'त्यादिश्रुतिषु च जन्यतया प्रसिद्धेः । न च दृष्ट्यादीनां जन्यत्वेऽपि 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत' इति वाक्यप्रतिपाद्यं विज्ञानं नित्यमस्त्विति वाच्यम् । विज्ञानशब्दस्यापि 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदित'मित्यादौ वृत्तिविशेषे प्रयोगेणेहापि दृष्ट्यादिवृत्तिप्रायपाठेन विज्ञानवृत्तिपरत्वावश्यम्भावात् । अपि चेह द्र. रिति षष्ठी न धर्मधर्मिभावसम्बन्धपरा । तथासति द्रष्टुरित्यादिनिर्देशवैयर्थ्यापत्तेः । दृष्ट्यादयो हि द्रष्टुरेव धर्मा अव्यभिचरिता इति व्यावर्त्याभावात् । न ह्यद्रष्ट्रादिधर्मभूताः केचन दृष्ट्यादयो वर्तन्ते । यद्व्यावर्तनार्थं द्रष्टुरित्यादिविशेषणं सार्थकं भवेत् । एवम् 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणी'त्याद्या अपि यथा 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं, तद्वज्जीवस्य तटस्थलक्षणमिति वक्तव्यम् । तत्र यदि ज्ञानाश्रयमात्रतया बाह्येभ्यो व्यावृत्ततया आत्मा लिलक्षयिषितस्स्यात्, तदा 'यो वेद, स आत्मे'त्येतावदेव पर्याप्तम् । इदं जिघ्राणीत्यादिविशेषणमनर्थकमेव स्यात् । तस्मान्न हि द्रष्टुरित्यादेरेवमर्थो वक्तव्यः । द्रष्टुरित्यादौ तादात्म्यसम्बन्धे षष्ठी । घटस्य स्वरूपमित्यादिवत् । तथा च द्रष्टुः स्वरूपभूता या दृष्टिरित्याद्यर्थो लभ्यते । एवंहिसति द्रष्टुरित्यादिविशेषणं सार्थकं भवति । चक्षुरादिजन्यान्तःकरणपरिणामभूतदृष्टिव्यावर्तकत्वात् । दृष्ट्यादिशब्दाश्चात्मस्वरूपभूतेऽपि तत्तद्वस्त्युपधानेन प्रयोक्तुं शक्यन्त एव । तथा च श्रुतिः—'संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा ज्ञप्तिस्स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति प्रज्ञानं ब्रह्मे'ति । अतो दृष्ट्यादिवृत्त्युपलक्षितस्यात्मस्वरूपभूतज्ञानस्यैव नित्यताप्रतिपादकं 'न हि द्रष्टुरि'त्यादिवाक्यजातम् । एवंसत्येव पूर्वसन्दर्भापेक्षितार्थसमर्पकतापि सिध्यति । 'हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः अत्रायं पुरुषस्स्वयंज्योतिर्भवती'त्यात्मनो बाह्याभ्यन्तरवस्तुव्यवहारोपयुक्तज्योतिस्स्वरूपत्वेनाव्यभिचरितप्रकाशत्वे उपक्षिप्ते असङ्गस्वभावतया प्रतिपादिते च धर्मभूतज्ञानमादायाव्यभिचरितप्रकाश-

त्वायोगात् अव्यभिचरितप्रकाशत्वे सिद्धे 'न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर'मिति श्रु
बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रतिषेधात्तद्रूपस्याप्यात्मनो नाशशङ्कायां 'यद्वै तं न पश्यती'ति
क्यम् । तस्य च सुषुप्तौ यत् बाह्याभ्यन्तरवेदनराहित्यं प्रतिपादितं, तन्नात्मस्वरू
तज्ज्ञाननिषेधाभिप्रायेण, अपि तु जाग्रत्स्वप्नयोर्बाह्याभ्यन्तरद्वैतसम्भवात्तत्सम्पर्का
त्मनः तद्वेदनरूपता भवति । सुषुप्तौ तु द्वैताभावात् तत्सम्पर्काभावेन तद्वेदनरूपता
स्तीत्यभिप्रायेणेत्येवमर्थत्वं स्फुटमेव । तत्र चोपपत्तिरूपतया इदं वाक्यं प्रवर्तते-'
द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत' इत्यादि । तत्र धर्मज्ञाननित्यताप्रतिपादनं न प्रकृ
युक्तम् । अतो 'न हि द्रष्टुरि'त्यादिषष्ठ्यास्तादात्म्याभिप्रायत्वात् प्रकृते तदु
रणं युक्तमेव । 'अथ यो वेदे'त्यादिवाक्येष्वपि अथ यो वेदेदं जिघ्राणीत्यादि
शेषणस्यायमभिप्रायः—पूर्वसन्दर्भे य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादिषर्यायेषु
प्रदाद्यवस्थोपलक्षितस्यात्मनः 'एष आत्मेति होवाचे'त्यात्मत्वमुक्त्वा 'एतदमृतम
तद्ब्रह्मे'ति ब्रह्मत्वमुक्तम् । तत्रेयमाकाङ्क्षा—कोऽसावात्मा, यस्य ज्ञानस्वरूपब्रह्म
दः प्रतिपाद्यत इति । तत्र नित्यज्ञानस्वरूपतया आत्मानं लक्षयितुम् 'अथ यो
दं जिघ्राणी'ति वाक्यं प्रवर्तते । तत्र 'यदीदं यो वेदेत्ये'वोच्येत, तदा तार्किका
अनित्यज्ञानाश्रय एवात्मा सिध्येत, तन्माभूदिति गन्धादिगोचरज्ञानावभास
आत्मा लक्ष्यते । गन्धादिगोचरज्ञानानां हि उत्पत्तिमारभ्य ज्ञानतानैयत्यात् इ
ज्ञानेन तदनुत्पत्तेः तदवभासकं नित्यं ज्ञानं सिध्यतीति स एवात्मा । न च
ति गन्धादिगोचरज्ञानाश्रयतायाः प्रतिपादनात् नित्यज्ञानाश्रयतैवात्मनः सिध्ये
वाच्यम् । तावता प्रकृताकाङ्क्षानिवर्तनासम्भवात् ज्ञानरूपब्रह्माभेदस्य नित्य
रूपतयैवोपपादनीयत्वात् । अतो वेदेति निर्देशः सत्ता सतीतिवत् तादात्म्येन
त्यज्ञानरूपस्यैवात्मनो वृत्त्युपाधिकभेदकल्पनया वा द्रष्टव्य इति न काचिदनुप
गन्धादिविषयविशेषपरिच्छेदार्थत्वादिति । परिच्छेदो वृत्तिरूपो जन्यः
त्र चक्षुरादीनामुपयोग इत्यर्थः । गन्धाय गन्धगोचरवृत्त्यर्थम् । दर्शनाय चक्षुः
वणाय श्रोत्रमित्यादिसमभिव्याहारात् । आभासीभवतीति । ज्ञानस्य
ज्ञानाश्रयता न स्यादित्येवंरूपस्तर्कः श्रुतिविरोधादाभास इत्यर्थः । तथा च
रूपस्याप्यात्मनः चक्षुरादिजन्यवृत्त्याश्रयतया अहं पश्यामीत्यादिव्यवहारः
हि द्रष्टे'त्यादिश्रुतयश्चोपपन्ना इति भावः । सूत्रे 'ज्ञोऽत' इति 'तु' घञर्थे क
मिति भावार्थकक्तप्रत्ययान्तः ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः ॥ १८ ॥

॥ इति ज्ञाधिकरणम् ॥ १२ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

अत्र सूत्रे श्रवणादितिपदमणुरितिपदं चाध्याह्रियते । अयञ्चाध्याहारो 'नाणुरतच्छ्रुते'रित्युत्तरसूत्रपर्यालोचनया लभ्यते । तत्र हि महत्त्वश्रुतेरणुत्वं निषिध्यते । तच्च तदैव सम्भवति । यदि कयाचिच्छ्रुत्या अणुत्वं प्रागुक्तं भवेत् । 'ततश्च एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इति 'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूप' इति 'स वा एष महानज आत्मे'ति च विरुद्धपरिमाणप्रतिपादकानां श्रुतीनामुपलम्भादप्रामाण्येन पूर्वपक्षे मध्यमपरिमाणत्वोपगमेऽनित्यत्वप्रसङ्गात् व्यापित्वोपगमे चोत्क्रान्त्याद्यनुपपत्तेरुत्क्रान्त्यादिश्रवणात् अणुर्जीवोऽङ्गीकर्तव्य इत्येकदेशिमतप्रतिपादकमिदं सूत्रमित्यभिप्रेत्याह—उत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नोऽणुपरिमाणोजीव इतीति । स जीवः, सहैवैतैः इन्द्रियैस्सह । अत्र तदेत्यध्याहारः ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥२०॥

अचलतोऽपीति । यद्यप्युत्क्रान्तिरूर्ध्वगमनरूपा क्रिया नाचलतः सम्भवति, तथापि ग्रामादयमुत्क्रान्त इति ग्रामस्थ एव स्वाम्यनिवृत्तिमात्रेण प्रयोगदर्शनात् स्वाम्यनिवृत्तिरेवोत्क्रान्तिशब्दार्थ इति कश्चिद्वदेत्, तदभ्युपेत्यैवाणुत्वसाधनाय इदं सूत्रम् । वस्तुतस्तु उत्क्रान्तिरूर्ध्वगमनक्रियैव । ग्रामादुत्क्रान्त इति प्रयोगस्तु गौण इति द्रष्टव्यम् । गमेः कर्तृस्थक्रियत्वादिति । कर्तृगतोत्तरदेशसंयोगाधायिका क्रिया केवलस्य गमेरर्थः । आङ्पूर्वकस्य तु पूर्वदेशसंयोगाधायिका क्रियार्थः । तथा च कर्तृगतसंयोगाधायिका क्रिया प्रतिपाद्या यस्य, तत्त्वादित्यर्थः । गत्यागत्युपपादकतयाम्नाता मरणकालोत्क्रान्तिरपि क्रियारूपेत्याह—सत्योश्चेति । उत्क्रान्तेः क्रियारूपत्वे हेत्वन्तरमाह—देहप्रदेशानां चेति । 'एष आत्मा निष्क्रामती'त्युपक्रम्य चक्षुषो वेत्यादिवाक्यमाम्नातम् । उत्क्रान्तेस्स्वाम्यनिवृत्तिरूपत्वे हि चक्षुरादीनामवधित्वं न स्यात् । स एता इति । मरणकाले तेजोमात्रा इन्द्रियाणि गृहीत्वा हृदयदेशं प्राप्नोति जीव इति शरीरमध्ये हृदयदेशे गतिश्श्रूयते । शुक्रमादायेति । स्वप्नकाले इन्द्रियगणमादाय नाडीप्रविष्टस्य जीवस्य पुनर्जाग्रदारम्भे शुक्रं भास्वरमिन्द्रियगणमादाय पुनस्स्थानं चक्षुरादिगोलकरूपमेतीति आगतिः शरीरमध्ये प्रतिपाद्यते । एते अपि गत्यागती अणुत्वसाधिके ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥२१॥

नन्वाकाशादिवदिति । 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'ति वाक्यद्वयं परवि-

षयमस्तु, 'स वा एष महानज आत्मे' ति तु कथं परविषयम् । अवस्थाद्युपन्या
लिङ्गेन जीवस्यैव तत्र प्रस्तुतत्वादित्याशङ्क्य परमेश्वरोऽपि तत्र प्रस्तुतो
इत्यभिप्रेत्याह—विरजः पर इति । ननु, 'विरजः पर आकाशा'दित्यत्र
रमात्मनः प्रस्तुतत्वेऽपि 'स वा एष महानज आत्मे'त्यत्र तद्ग्रहणं नोचितम्।
वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वि'ति जीवस्यैव तत्राम्ना
दिति शङ्कते—ननु, योऽयं विज्ञानमय इति । परिहरति—शास्त्रदृष्ट्ये
ननु, सिद्धान्ते जीवब्रह्मणोरभेदोपगमात् परमार्थगत्या ब्रह्मात्मस्वरूपतया
वो व्यापक इतीदं वाक्यं शास्त्रदृष्ट्या योजयितुं शक्यम् । अणुत्ववादिना
अभेदो जीवपरयोर्नाङ्गीक्रियते । कथं तन्मते शास्त्रदृष्ट्यापि जीवे महत्त्वं
शक्यमिति चेत्, उच्यते—केचिन् किलैकदेशिनो मुक्तौ जीवब्रह्मणोरभेदं
मन्यमाना जीववाचकैश्शब्दैः ब्रह्म लक्षयितुं शक्यमिति मन्यते । तन्मतानुसा
मुक्तौ ब्रह्माभेदो भविष्यतीति शास्त्रदृष्टिमनुसृत्य वामदेवपदेन तदभेदं प्राप्य
मानं ब्रह्म लक्षयित्वा यथा सर्वात्मकं निर्दिश्यते, एवमिहापि विज्ञानमयादि
ब्रह्म लक्षयित्वा महत्त्वनिर्देश इत्यर्थो ग्राह्यः । अन्ये तु शरीरवाचकानां शरी
पर्यन्तताव्युत्पत्तेः जीवस्यापि ब्रह्मशरीरतया तद्वाचकैः विज्ञानमयादिपदैर्वामदेवा
नैव ब्रह्म लक्ष्यत इति ब्रह्मण एवायं महत्त्वोपदेशः । जीवादिदानां ब्रह्मश
ताज्ञानमेव शास्त्रदृष्टिरिति मन्यन्ते ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥२२॥

पूर्वमुत्क्रान्त्याद्यनुपपत्त्या जीवस्याणुत्वमुक्तम् । अनेन सूत्रेण साक्षाद
णुत्वप्रतिपादिका श्रुतिरुपन्यस्यते । महतोऽवयविनः सकाशात् अल्पमवयवमु
त्य मानमुन्मानम् । तदाह—वालाग्रेति । वालः केशः । आराग्रेति ।
सूचीविशेषः, तदग्रं प्रमाणमस्य स आराग्रमात्रः ॥ २२ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति—नन्वणुत्वे सत्येकदेशस्थस्येति ।

अविरोधश्चन्दनवत् ॥२३॥

सौत्रं दृष्टान्तं व्याख्याय स्वयं प्रकारान्तरेण सर्वाङ्गीणशैत्याद्युपलब्धि
स्वपक्ष उपपादयति—त्वक्सम्बन्धाच्चेति । त्वगात्मसंयोगो हि सुखादौ कार
तस्य त्वग्द्वारा कृत्स्नशरीरगतत्वात् कारणानुसारेण सर्वाङ्गीणवेदनादिकमुपप
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि॥२४॥

सूत्रव्यावर्त्यां शङ्कामाह—अत्राहेति ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥२५॥

प्रकारान्तरानुसरणं किमर्थमित्याकाङ्क्षायां चन्दनदृष्टान्ते अस्वरसं दर्शयति—स्यात्कदाचिदिति । ननु, ज्ञानगुणस्य सर्वशरीरव्याप्त्या सर्वाङ्गीणोपलब्ध्युपपत्तावपि सुखादीनां कथं सर्वाङ्गीणत्वाभ्युपपत्तिरिति चेत्, एवं मन्यते—यथा सिद्धान्ते अन्तःकरणं सङ्कोचविकासशीलं सुखादिपरिणाम्युपेयते, एवमात्मनि ज्ञानाख्यो गुणः सङ्कोचविकासशीलः सुखादिपरिणाम्युपेयत इति तस्य सुखाद्यात्मना सर्वाङ्गीणविकासादिकमुपपद्यते ॥ २५ ॥

तेजोद्रव्यमेव प्रभेत्यत उत्तरं पठतीति । यद्यप्येकदेशिना ज्ञानस्य सङ्कोचादिपरिणामाभ्युपगमात् तदपि प्रभावत् द्रव्यमेवेत्यपि वक्तुं शक्यम् । गुणत्वव्यवहारस्तु तस्यात्मपरतन्त्रतामात्रेण, तथापि गुणस्य द्रव्यविश्लेषो नास्तीति तार्किकपरिभाषा अप्रयोजिकैवेति प्रदर्शयितुं गुणत्वमुपेत्यैव परिहरति—

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥ इति॥

तथा च दर्शयति ॥२७॥

चैतन्येन गुणेनेति । अणोर्हृदयायतनस्य स्वत एव लोमनखाग्रव्याप्तेरसम्भवादिति भावः ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥२८॥

नन्वात्मप्रज्ञयोः पृथगुपदेशमात्रेण कथं गुणेनैव व्यापित्वं सिध्यतीत्याशङ्क्य नात्र पृथगुपदेशमात्रं हेतुः, अपि तु प्रज्ञायाः शरीरसमारोहणरूपायां व्याप्तौ करणत्वेन पृथगुपदेशो हेतुर्विवक्षित इत्याह—प्रज्ञया शरीरमिति । तदेषां प्राणानामिति । स्वापकाले प्राप्ते स्वप्नदशायां विज्ञानेन स्वधर्मेण प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानशक्तिं गृहीत्वा विज्ञानपरिशेषेणैवेन्द्रियकवृत्तिलयमापाद्येति यावत् । 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत' इति वाक्यशेषः । नन्वत्र वाक्ये ज्ञानगुणेनात्मनो व्याप्तिरिति न प्रतिपादितमत आह—एतमेवाभिप्रायमिति । अनेन वाक्येनात्मनो

ज्ञानाख्यः कश्चित् गुणः करणीभूतोऽस्तीति सिध्यति । तथा च तेनैव सर्वशरीरव्याप्त्यादिकमपि सिध्यतीत्यर्थाल्लभ्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

तथा च स वा एष महानज आत्मेति । यथा च यावन्मुक्ति जीवब्रह्मणोर्भेदः, मुक्तौ त्वभेद इत्येकदेशिप्रक्रिया, शरीरवाचकानां शरीरपर्यन्तत्वनुत्पत्तिश्च निर्मूला, तथा प्रथमाध्याय एव विवेचितम् । अपि चेह प्राणेषु हृद्यन्त्यादिजीवलिङ्गानुसारेण योऽयं विज्ञानमय इत्युपक्रमगतजीवपरवाक्यसाम्येन स्य वाक्यस्य जीवपरत्वमेव वक्तव्यम् । तत्र सर्ववशित्वादिप्रतिपादनं तु ब्रह्माभेदविवक्षयेति 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'त्यत्र प्रतिपादितम् । अतः स वा एष महानज इति न परमेश्वरस्य महत्त्वं प्रतिपादयति । कण्टकतोदनेऽपीति । यदि हि त्वगात्मसंयोगस्य दुःखादिकारणस्य त्वग्द्वारा कृत्स्नशरीरव्यापितया जाह्नवीहृदनिमज्जनादिस्थले सर्वाङ्गीणसुखादिकं समर्थ्येत, तथासति कण्टकत्वक्संयोगस्यापि दुःखनिमित्तस्य त्वग्द्वारा कृत्स्नशरीरव्यापितया सर्वाङ्गीणवेदना स्यात् अतो यदवच्छेदेनात्मन इष्टानिष्टवस्तुसंयोगः, तदवच्छेदेनैव शरीरे सुखदुःखोत्पत्तिरसमर्थनीया । तथाभ्युपगमे तु नाणुवादिनो जाह्नवीहृदनिमज्जनस्थले सर्वाङ्गीणसुखोत्पत्तिस्समर्थयितुं शक्यते । अणोरात्मनः सर्वाङ्गावच्छेदेन जाह्नवीजलसंयोगासम्भवादिति भावः । बुद्धेर्गुणेनेति । आराग्रमात्रत्वस्यावरत्वस्य च जीवगतस्य बुद्धिगुणाराग्रमात्रत्वावरत्वोपाधिकतया बुद्धेर्गुणेनेति व्यपदेशः । आत्मसत्ताधीनत्वाच्च आत्मगुणेनेति व्यवहारः । चक्षुराद्यनवगाह्यत्वेनेति । न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः । एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य' इति पाठक्रमः । ततश्च 'यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेशे'ति जीवलिङ्गं भेदाभिप्रायम् । अतोऽणुत्वव्यपदेशोऽत्रान्तःकरणोपाधिक एव । अत 'एवैषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य' इति मन्त्रे उत्तरार्धे 'प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मे'ति विशुद्धेऽन्तःकरणे आत्मनो व्यापकत्वं दर्शयति । विभवतेर्व्याप्त्यर्थत्वात् । यथा प्राज्ञस्य परमात्मन इति । यथा हि परमात्मनोऽणीयस्त्वम् 'अणीयान् व्रीहेर्वे'त्यादौ श्रूयते, एवमुत्क्रान्तिरपि — 'तद्यथानस्सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायमात्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याती'ति हि जीवेन सह प्राज्ञशब्दोदितपरमात्मन उत्क्रान्तिरपि

ता। तथा 'गुहां प्रविष्टावि'त्यादौ परमात्मनो गुहाप्रवेशोऽप्याम्नातः । न ह्येतत्सर्वं मुख्यमात्मनि सम्भवति । यदि तु परमात्मनोऽणुत्वाभ्युपगमे तस्य सर्वोपादानत्वं न सम्भवतीति तदौपाधिकमुपेयते, तर्हि जीवस्यापि सर्वाङ्गीणसुखादिकमणुत्वे न सम्भवतीति तदौपाधिकमस्तु । ननु, सिद्धान्ते न सुखादिकं जीवस्य धर्मः, अपि त्वन्तःकरणस्य । एकदेशिमतेऽपि-आत्मधर्मभूतनित्यज्ञानधर्मः । तयोश्च सङ्कोचविकासशीलतया सर्वाङ्गीणविकासे तादृक्सुखादिकमणोरपि जीवस्योपपद्यत इति चेत्, अहं सुखीत्यात्मधर्मतया प्रतीयमानं सुखादिकं अन्तःकरणादेर्धर्म इति आत्मनो निर्विकारत्वसमर्थनाय वक्तव्यम् । तथासति ब्रह्मैक्याय जीवस्यानन्त्यमुपेयमित्यणुत्वादिवादा अप्यौपाधिका एवोपगन्तव्याः । अपि चाणोरीश्वरस्य सर्वोपादानत्वमुपपद्यत एव । न हि निर्विकारस्य परमात्मनः साक्षात् परिणामित्वमेकदेशिना वक्तुं शक्यम् । अपि तु तच्छक्तिभूतमायाया विकारित्वं, परमात्मनस्तु विकारिमायाधारतयोपादानत्वमुपेयम् । ततश्चाणुत्वेऽपि परमात्मनो जीवस्येव सङ्कोचविकासशीलस्वधर्मभूतज्ञानं प्रति दीपप्रभान्यायेन परिणामिमायां प्रति आधारतोपपत्तेः सर्वोपादानत्वसिद्ध्यर्थं महत्त्वस्याप्यनपेक्षणात् । यदि तु सिद्धान्तानुसारेण सर्वाधिष्ठानत्वं सर्वोपादानत्वं विकाराव्यापिन आत्मनो न सम्भवतीत्युच्यते, तथासत्यहं सुखीति प्रतीत्यात्मन्यपि सुखाद्यधिष्ठानत्वस्यावश्यकतया अव्यापिनस्तदसम्भवात् तस्यापि विभुत्वमुपेयमेव । अतो जीवविभुत्वप्रतिपादकानां वचनानां जीवब्रह्मैक्योपपादनायाम्नातानामन्यथानेतुमशक्यतया अणुत्वादिवादा औपाधिका एव व्याख्येयाः । न च तेषाम् औपाधिकत्वाभ्युपगमे 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती'ति प्राणोत्क्रान्तिव्यतिरेकेण पृथगुत्क्रान्त्याम्नानमनुपपन्नं स्यात् । न हि विभोर्जीवस्य स्वातन्त्र्येणोत्क्रान्तिस्सम्भवतीति वाच्यम् । न ह्यत्र विशुद्धस्यैव जीवस्य तमुत्क्रामन्तमित्युत्क्रान्तिराम्नायते, अपि तु बुद्धिविशिष्टस्यैव । प्राणोऽनूत्क्रामतीति उत्तरवाक्ये प्राणवायोर्बाह्येन्द्रियाणामेव च ग्रहणोपपत्तेः ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥३०॥

सन्निधानादिति । योऽयं विज्ञानमय इति पूर्ववाक्ये विज्ञानपदेन बुद्धेरुपादानान्माध्यन्दिनशाखायां च 'सधीस्स्वप्नो भूत्वा इमं लोकमतिक्रामती'ति उत्तरवाक्येऽपि बुद्धिराम्नायते । अतस्सैव स समान इत्यत्राकाङ्क्षानिवृत्तये सम्बध्यते । लेलायति चेष्टते । ननु, ध्यायती' वेतिवाक्ये आत्मनो ध्यानादिकर्तृत्वादस्यं

प्रतिपाद्यते, तावता कथमेतस्य वाक्यस्य यावदात्मभावि मन इत्येतदुपपादकता भवेदित्याशङ्क्याह—एतदुक्तं भवतीति । ध्यातर्येव जीवे ध्यातृसादृश्योपपादनं तस्य ध्यातृत्वाभावविवक्षयैव । यथा स्वप्नवृत्तान्तकथनपरे अद्राक्षमिव गिरिशृङ्गमित्यादौ । तथा च ध्यातृत्वाभावतात्पर्येणानेन वाक्येन ध्यातृत्वस्य मिथ्यात्वसूचनात् अस्वाभाविके तस्मिन्नुपाध्यपेक्षायामन्तःकरणमेव 'स समान' इति वाक्येनोपाधिः समर्प्यते । ध्यातृत्वादेश्च यावन्मोक्षमनुवर्तनात्तदुपाधेरपि भवति यावन्मोक्षमनुवर्तनमिति ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥३१॥

अविद्यात्मकबीजेति । 'सति सम्पद्य न विदुरि'त्यत्र जाग्रद्देशोत्पत्स्यमानज्ञानप्रागवस्थारूपस्यावेदनस्य तत्र दर्शिततया तदात्मना सर्वेषां कारणात्मनावस्थानमुपपद्यत इति भावः ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥३२॥

अनेकधा तत्रतत्रेति । 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च' 'विज्ञानसारथिर्यस्तु', 'चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूय' इत्यादौ । संशयादिवृत्तिकं मन इति । 'कामस्सङ्कल्प' इत्युपक्रम्यैतत्सर्वं मन एवेत्यत्र । एवं निश्चयवृत्तिर्बुद्धिरित्यत्रापि यथासम्भवं वचनमुदाहार्यम् । ननु, विषयेन्द्रियसन्निकर्षे सत्यपि ज्ञानकादाचित्कत्वदर्शनात् यत्समवधानाभावात् ज्ञानकादाचित्कत्वं, तन्मन इत्यभ्युपगन्त्रापि इन्द्रियमनस्संयोगस्य कादाचित्कत्वमदृष्टविशेषायत्तमित्येव वक्तव्यम् । तथा च ज्ञानकादाचित्कत्वस्यापि तेनैवोपपत्तेः किमित्यलौकिकं किञ्चिदन्तःकरणं कल्पनीयमित्यत आह—तथा च श्रुतिरिति । तथा च ज्ञानकादाचित्कत्वस्यान्तःकरणसमवधानासमवधानाभ्यां श्रुत्यैव प्रतिपादनात् नात्र किञ्चिदाशङ्कनीयं भवतीति तात्पर्यम् ॥ ३२ ॥

इति उत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिमाह—तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवेति । अत्र 'यजेत दद्यात् बोद्धा कर्ता असङ्गोऽह्ययं पुरुषः असङ्गो न हि सज्जते योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येती'त्यादिवाक्यानां कर्तृत्वादिसंसारतदभावप्रतिपादकानां परस्परविरोधादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे साङ्ख्यः एकदेशी मन्यते—आत्मनः कर्तृत्वं नास्त्येव। शशशृङ्गवत् । कर्तृत्वादिप्रतिपादकवचनानि तु बुद्धिविषयाण्येव सन्त्यात्मनि सिंहो माणवक इतिवदुपचारात् कर्तृताप्रतिपादकानि । अकर्तृत्वादिप्रतिपादकवचनानि तु मुख्यया वृत्त्या आत्मपराणीति व्यवस्था आश्रयणीया । अतो न विरोध इति । तत्र सिद्धान्तमाह—कर्ता चायमिति । अहं करोमीति कर्तृत्वं चेतनस्योपलभ्यते । श्रुतावपि आत्मादिपदसमभिव्याहारेणाम्नातं कर्तृत्वं न जघन्यवृत्त्या व्युत्पादयितुं युक्तम् । न च तथासति असङ्गत्वादिवचनविरोधः । साङ्ख्यस्याप्यसङ्गात्मनि कथं बुद्धिसम्बन्धः । यदि तु स काल्पनिकः, तथासति कर्तृत्वादिकमपि काल्पनिकमस्तु । अतो न संसारतदभावप्रतिपादकानां वचनानां विरोध इति भावः ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

विहारस्सञ्चारः। स जीवः स्वप्नावस्थायाममृत एव सन् यत्र कामं यथाकाममीयते सञ्चरति ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

उपादानं ग्रहणम् ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः॥ ३६ ॥

सौत्रं न चेन्निर्देशविपर्यय इत्यंशं व्याख्यातुं शङ्कते—नन्विति ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

स्वतन्त्रस्यापि इष्टानिष्टकरणं प्रतिबन्द्या समर्थयते—यथायमात्मेति। साङ्ख्येनापि ह्युपलब्धृत्वमात्मन एवेति स्वीकृतमिति भावः । स्वीकारं परित्यजति सा-

ह्यचः—उपलब्धावपीति । हेतूपादानादिति । बुध्येति शेषः । किमात्मनो नि-
त्यायां स्वरूपभूतायां हेत्वपेक्षोच्यते, जन्यायां वा । नाद्यः । नित्याया हेत्वनपे-
त्वादित्याह—विषयप्रकल्पनेति । आत्मस्वरूपभूतस्य ज्ञानस्यानावृततया विषयेण
यः संसर्गः, तदर्थमपरोक्षस्थले हेतूपादानं, न स्वरूपलाभार्थमित्यर्थः । ननु, त-
जन्यज्ञाने हेत्वपेक्षास्त्येव । अतो नात्मनः स्वातन्त्र्यमुपलब्धौ । एवं क्रियाद-
भविष्यतीत्याशङ्क्याह—अपि चेति । अत्यन्तं सहायानपेक्षम् । ननु, यदि स-
यापेक्षा, तदा कथं स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वमत आह—न च सहायापेक्षस्यो-
कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति इतरकारकप्रयोक्तृत्वेन क्रियाशून्यत्वमेव हि स्वातन्त्र्य-
परपर्यायं कर्तृत्वम् । तच्च सहायापेक्षस्य न विरुध्यते । तथा च प्रवृत्ताविष्टसा-
ताज्ञानादेः सहकारिणोऽपेक्षिततया यत्रानिष्टसाधनेऽपीष्टसाधनताभ्रान्तिः, तत्रैव
पूर्वकमेवानिष्टफला प्रवृत्तिरुपपद्यत इति न काचिदनुपपत्तिः । बुद्धिकर्तृत्ववादि-
ह्यनिष्टफला प्रवृत्तिरेवमेवोपपादनीया ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

ततश्च संज्ञामात्रे विवादस्स्यादिति । अन्तःकरणातिरिक्तस्य कर्तृत्व-
त्या भवतापि स्वीकारात् सिद्धान्तिनापि तस्यैवार्थस्य साधनीयत्वादिति भाव-
नु, सिद्धान्तिनापि कामादिवृत्त्युपादानत्वमन्तःकरणस्यैवोपेयते । तथा च त-
मादिकं प्रत्याश्रयतया कर्तृत्वं प्राप्नोति । जीवस्यापि हि कामादिवृत्त्याश्रय-
णैव कर्तृत्वं प्रसाधनीयं, न तु तदनुकूलकृत्याश्रयतया । कृतीच्छाविषयव्यापा-
रस्य जीवे अभावात् । अतश्च बाह्यव्यापारानुकूलकामकृत्याश्रयतयाभ्युपगत-
च्छादिपदप्रतिपाद्यस्यान्तःकरणस्य कथं कर्तृत्वं निरस्यत इति चेत्, उच्यते—सि-
न्ते कामादीन् प्रति बुद्धेरेव केवलाया नोपादानत्वम्, अपि तु यथा वियदादीन्
माया परिणामिनी, ब्रह्म विवर्तोपादानम्, एवं कामादीन् प्रति बुद्धिः परिणामिनी,
चैतन्यं विवर्तोपादानमिति बुद्धिशबलितस्य जीवस्यैवाश्रयता । अहन्त्वमपि
स्यैव धर्म इत्यहं करोमीत्यादयः प्रत्ययाः शबलितविषया एव । 'मनसः का-
जीवचैतन्यस्य कामाधिष्ठानता मनउपाधिनेत्यवगन्तव्यम् । एवंसत्येव 'स्वप-
श्रोते'त्यादीनि जीवकर्तृत्वप्रतिपादकानि एतत्सर्वं मन एवेत्यादीनि मनस उ-
त्वप्रतिपादकानि 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोती'त्यादीनि मनसः कर-
पादकानि 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येती'त्यादीनि जीवस्य
द्यसंस्पृष्टतावचनानि चोपपन्नानि भवन्ति ॥ ३८ ॥

सामाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

नन्वत्र भाष्ये समाधिपदार्थत्वेन श्रवणादीन्युदाहृतानि । नेदमुपपद्यते । पतञ्जलिना हि देशबन्धश्चित्तस्य धारणा नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकादिदेशेषु अन्यस्मिन् वा चित्तैकाग्र्योपयुक्ते विषये चित्तस्य स्थापनं धारणा । तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं धारणाविषये विजातीयप्रत्ययानन्तरितप्रत्ययधारासम्पादनं ध्यानमिति ध्यानं लक्षयित्वा तदेवार्थनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति ध्यानमेव ध्यानध्यात्रादिनिर्भासांशे अस्फुटं ध्येयवस्तुन्येव स्फुटतया निर्भासमानं यदा भवति, तदा समाधिरित्युच्यत इति प्रतिपादितम् । अतः कथं श्रवणादिकं समाधिस्स्यादिति चेत्, उच्यते—पातञ्जलोक्तमर्थं विहायैव चित्तस्यात्मनि सम्यगाधानं समाधिरिति यौगिकमर्थं स्वीकृत्य श्रवणादिकमपि समाधिशब्दार्थतयोदाहृतम् ॥३९॥

इति कर्त्रधिकरणम् ॥१४॥

यथा च तक्षोभयथा ॥४०॥

आत्मनः आध्यासिकं कर्तृत्वमुपेत्य कर्तृत्वतदभावप्रतिपादकानां वचनानां विरोधे परिहृते पुनरेकदेशिनः कस्य चिदित्थं चोद्यं—नाध्यासिकमात्मनः कर्तृत्वम्, अपि तु पारमार्थिकमेव । अकर्तृत्वप्रतिपादकानि तु वचनानि मोक्षदशायां कर्तृत्वस्य शक्तिमात्रावशिष्टतया फलमुखत्वाभावात्तदभिप्रायाण्येव भवन्तीति विषयविभागेन कर्तृत्वतदभावप्रतिपादकवचनजातविरोधपरिहारे सम्भवति प्रत्यक्षादिप्रतिपन्नस्य तस्याध्यासिकत्वकल्पनानुपपत्तेरिति तन्निराकरणेन कर्तृत्वस्याध्यासिकत्वं व्यवस्थापयितुमिदमधिकरणम् । निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेनेति । निमित्ताभावान्मोक्षे फलमुखं कर्तृत्वं नास्तीति वक्तुमशक्यम् । न हि सतां निमित्तानां निरन्वयनाशः सम्भवति, अपि तु सूक्ष्मावस्थारूपशक्त्यवशेष एव तेषां नाशो वक्तव्यः। तथा च निमित्तानामपि शक्त्यात्मना विद्यमानानामुद्भवसम्भवात् कर्तृत्वमप्युद्भूतं भवेत् । अतो मोक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । अपि च नित्यशुद्धात्मेति । न चेदमात्मप्रतिपादनमवस्थाविशेषनिबन्धनमिति योजयितुं शक्यम् । वर्तमाननिर्देशेन बन्धदशायामेव विशुद्धत्वपर्यवसानात् । न च तत्र लक्षणाश्रयणमुचितम् । उपनिषत्सु जीवप्रतिपादनप्रदेशे सर्वत्र तत्तत्सांसारिकधर्मप्रतिषेधप्रतिपादनस्य गतिसामान्यन्यायेनैव तात्पर्यवत्तयावगतस्यान्यथानेतुमशक्यत्वात् । श्रुतयश्च तथाविधाः समन्वयाध्याय एव विवेचिताः । स्वप्नजागरितयोरिति । 'स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा' स्वप्नान्तः स्वप्नावस्था । 'स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वा

चरित्वा ' बुद्धान्तो जाग्रदवस्थेति स्वप्नजागरितयोस्सञ्चारं निरूप्येदमाम्नातं बृह-रण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे—'तद्यथास्मिन् आकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरि-श्रान्तस्संहत्य पक्षौ सल्लयाय समीचीननीडायैव ध्रियते, एवमेवायं पुरुष ए-अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम् एवमेवायं पु-प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमि'ति च। तद्यत्सुप्तौ प्राप्यं ज्ञात्मकं तदस्य जीवस्य स्वरूपम् । कीदृक्तादित्यतो विशिनष्टि—अकाममिति तत्र हेतुः—आत्मकाममिति । आत्मा स्वरूपमेव तस्य काम्यम् । अनेन सुखरू-तस्योपक्षिपति। स च नित्याप्त इत्याह—आप्तकाममिति । शोकान्तरं शोकवर्जित एषा सुप्तौ प्राप्यं यत् स्वरूपं, सा परमा अर्चिरादिमार्गात्मिका। गतिः सम्पत् इ-ह्लौकिकादिविभूतिः । लोकः ब्राह्मादिः । सुप्तप्राप्यरूपस्य गतित्वादिप्रशंसाव-लम्बनमाह—एषोऽस्य परम आनन्द इति । परमानन्दप्राप्त्यर्थत्वात् गत्यादि तस्मिन् प्राप्ते सर्वे प्राप्ता एव भवन्ति गत्यादय इति प्रशंसातात्पर्यम् । तथा ज्योतिर्ब्राह्मणगतवाक्योपन्यासः स्वप्नजागरितयोः बुद्धिसंयुक्तत्वात् आत्मनः सं-रः, सुप्तौ तदभावात्तु स्वभावभूतपरमानन्दात्मनैवावस्थितिः । अतो न सङ्गः स्वा-विक आत्मनः, अपि तु बुद्ध्युपाधिक एवेत्यस्मिन्नर्थे पर्यवसित इति । वाचार्थ-स्य उत्तरोत्तरः सन्तन्यमानतयाग्रे जायमानः क्रमः कार्यम् । 'तथा च विज्ञानं तनुत ' इतिवाक्यमेतच्छ्रुत्यैकार्थ्याय बुद्धिविषयमेवेति भावः । नन्वहङ्करोमीति त्यक्षेणाहन्ताश्रयस्य कर्तृत्वमुपलभ्यते । अहन्ताश्रयश्च जीव एव । अतः कथं कर्तृत्वं नास्तीत्युच्यत इत्यत आह—अहङ्कारपूर्वकमपीति । उपलब्धुः शु-साक्षिणः। उपलभ्यमानत्वादिति। तथा च दृश्यतया जडेनाहङ्कारेण शबलित-हमित्युल्लेखान्न विशुद्धस्य कर्तृत्वसाधकमहं करोमीतिप्रत्यक्षमिति भावः ॥ ४०॥

इति तक्षाधिकरणम् ॥ १९ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिं दर्शयितुं वृत्तं कीर्तयति—यदिदमविद्यावस्था-मिति । ननु, ब्रह्माभेदोपयोगिजीवशोधनपेटिकायां जीवस्य ब्रह्माधीनकर्तृत्वनिरू-णं न सङ्गतमिति चेत्, सत्यं , तथापि कर्तृत्वस्याध्यासिकत्वे निरूपिते तत्प्रसङ्गा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते ' त्यादिस्वातन्त्र्यप्रतिपादकानां 'य आत्मानमन्तरो यमयती 'ति परमात्मायत्तत्वप्रतिपादकानां च वचनानां विरोधेनाप्रामाण्यशङ्का-

म्नायाः परिहार इहैव क्रियत इति प्रासङ्गिकी पेटिकासङ्गतिः । तत्रैकदेशी मन्यते—ज्योतिष्टोमादिकर्तृत्वं हि ज्योतिष्टोमाद्यनुकूलकृतिचिकीर्षादिशालित्वादि । तथासत्येवेष्टसाधनताबोधकविधिसार्थक्यम् । न चैतदीश्वरस्य प्रेरकत्व उपपद्यते । न हि वाय्वादिः प्रेरयन् पुरुषेच्छादिकमपेक्षते । तथा च 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादिबहुशास्त्रानुसारेणान्तर्यामित्वप्रतिपादकानां क्वाचित्कानां पदानां प्रशंसापरत्वमेव युक्तम् । तदिदमुक्तं—तदेव चेत् कर्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात्, किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्येतेति । सापेक्षत्वे जीवकर्तृत्वस्यैव लोपेन धर्माधर्मानिष्पत्तेरिति भावः । अकृताभ्यागमश्चैवमिति । धर्माधर्मयोरनिष्पत्तावित्यर्थः । लोके हि द्विविधः प्रेरको दृष्टः । वाय्वादिकमिच्छामनुपसृत्यैव प्रेरयति । आचार्यादिस्तु इष्टसाधनतां बोधयन्निच्छामुपसृत्यैव प्रेरयति । ततश्च प्रत्यक्षेण जीव इच्छादिपूर्विकायाः प्रवृत्तेरुपलब्धेः ज्योतिष्टोमादिशास्त्राच्च ईश्वरस्य प्रेरकतेच्छोपहारेणैव कल्प्यत इति शास्त्रद्वयमुख्यतोपपत्तौ नान्तर्यामिशास्त्रं प्रशंसामात्रार्थं कल्पनीयमित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तयति—एतां प्राप्तिं तुशब्देनेति ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥४२॥

ननु, यदीश्वरस्य जीवगतधर्माधर्मापेक्षत्वात् न वैषम्यनैर्घृण्यादिप्रसक्तिः, तथासति सर्गादौ धर्माधर्मयोरसम्भवात् कथमीश्वरस्य प्रेरकता । अत आह—अपि चेति ॥४२॥

इति परायत्ताधिकरणम् ॥ ११ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिमाह—जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्त इति । 'तत्त्वमस्ययमात्मा ब्रह्मे'त्यादीनां जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादकानां 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तर' इत्यादीनां नियन्तृनियन्तव्यभावेन जीवब्रह्मणोर्भेदसूचकानां वचनानां विरोधादप्रामाण्येन पूर्वपक्षे अभेदप्रतिपादकानां वचनानां मुख्यार्थत्वे उपगते भेदप्रतिपादकानि वचनानि क्लेशेन नेयानि । 'नाहं सर्वज्ञ' इति प्रत्यक्षबाधश्चाश्र-

यणीयः । अत उभयानुग्रहार्थाभेदप्रतिपादकवचनान्येव भाक्तानि व्याख्येयानी त्येकदेशिमते प्राप्ते सिद्धान्तः—प्रत्यक्षं तावद्दुर्बलं नाभेदश्रुत्यन्यथानयने समर्थं। नियन्तृनियन्तव्यभावादिना भेदप्रतिपादिकाश्च श्रुतयोऽद्वैतविषयोपक्रमोपसंहारक्यार्थाद्यनेकतात्पर्यलिङ्गावधृतनिर्विशेषप्रत्यगभिन्नब्रह्मप्रकरणान्तर्गतव्यावहारिकभेदावलम्बिन्योऽद्वैतानुसारेण व्याख्येया इति सिद्धान्तः । अग्निविष्फुलिङ्गवदिति प्रदर्शनार्थं विम्बप्रतिविम्बमहाकाशघटाकाशदृष्टान्तानाम् ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

ननु, 'पादोऽस्य विश्वा भूतानी'त्यत्र भूतशब्दवाच्यानामाकाशादीनां ब्रह्मांशत्वावगमात् कथं जीवस्यानेन ब्रह्मांशत्वमवगन्तुं शक्यमत आह—अत्र भूतशब्देनेति ॥ ४४ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ननु, जीवेश्वरयोरैक्याभ्युपगमे कथमीशित्रीशितव्यभाव इत्यत आह—निरतिशयेति । सर्वज्ञत्वादय उत्कृष्टोपाधयः परमात्मनः सन्ति । किञ्चिज्ज्ञत्वादयः हीनोपाधयो जीवस्येति उपपद्यत ईशित्रीशितव्यभाव इति ॥ ४५ ॥

नन्वभेदवादिन इयं धर्मव्यवस्था कथमिति शङ्क्योत्तरसूत्रमवतारयति—अत्राहेति ।

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा । मायी सृजते विश्वमेतस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध' इति मायिकस्य भेदस्य जीवेश्वरात्मना एकस्मिन्नेव चैतन्ये श्रुत्या प्रदर्शिततया धर्मव्यवस्थोपपद्यत इति परिहाराभिप्रायः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

सप्तदशकेनापीति । ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दश, पञ्च प्राणाः, मनो बुद्धिरिति लिङ्गशरीरात्मकः सप्तदशको राशिः । बाह्यः दुःखाद्यसंसर्गस्वभावो न वैर्दुःखैर्लिप्यते ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

पूर्वसूत्रेण लौकिकानां सुखदुःखादीनां व्यवस्थोपपादिता । अनेन तु वै-

दिकानां धर्माणां व्यवस्था प्रतिपाद्यते । अनुज्ञा विधिः । परिहारो निषेधः । ननु, सम्यग्दर्शनं देहातिरिक्तात्मदर्शनं, तद्वतश्चेन्नाधिकारः । तथासति देहात्मैक्यज्ञानवतोऽप्यनधिकारात् शास्त्रं बाधितमेव स्यादिति शङ्कते—शरीरव्यतिरेकदर्शिन एवेति । सम्यग्दर्शिनो द्विविधाः—देहातिरिक्तात्मदर्शिनः केचित् । तेषां कर्मस्वधिकारो न वार्यते । अन्ये त्वसङ्गब्रह्मात्मतादर्शिनः । ते तु सम्यग्दर्शिनो नाधिक्रियन्त इत्याह—न तत्संहतत्वाभिमानादिति । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—सत्यमिति ॥४८॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः॥ ४९ ॥

जीवेश्वरयोः धर्मव्यवस्थासिद्धावपि जीवभेदासम्भवात् जीवानां परस्परं धर्मा न व्यवस्थितास्स्युरिति शङ्कानिराकरणार्थमिदं सूत्रम् । जीवोपाधीनामज्ञानान्तःकरणादीनां भिन्नभिन्नतया जीवनानात्वमप्यौपाधिकं कल्पितमस्तीति जीवधर्माणामपि न परस्परं साङ्कर्यमिति परिहाराभिप्रायः ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥५०॥

'अंशो नानाव्यपदेशा'दिति सूत्रोक्तं जीवस्य परमेश्वरांशत्वं 'प्रकाशादिव'दिति सूत्रेणौपाधिकावच्छेदनिबन्धनमिति प्रतिपादितम्।अनेन तु सूत्रेण बिम्बप्रतिबिम्बभावनिबन्धनमिति प्रतिपाद्यते । ननु, चाक्षुषोपाधावेव चाक्षुषस्य प्रतिबिम्बो दृष्टः । अत्र त्वन्तःकरणं वाऽज्ञानं वोपाधिरचाक्षुष एव । तत्र कथमचाक्षुषस्य ब्रह्मणो जीवरूपेण प्रतिबिम्बस्स्यादिति चेन्न । अप्रयोजकं नियममुपेत्य 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वा'निति श्रुतिस्वारस्यप्राप्तस्य प्रतिबिम्बभावस्य निराकरणानुपपत्तेः । अपि च चाक्षुषस्यैव प्रतिबिम्ब इति नोपपद्यते । अचाक्षुषस्यापि शब्दस्य प्रतिबिम्बदर्शनात्। न च तादृशस्थले शब्दान्तरोत्पत्तिरेव, न तु शब्दप्रतिबिम्ब इति वाच्यम् । गोपुरादिशब्दप्रतिफलनप्रदेशे वर्णपदादियुक्तशब्दजनकस्य कण्ठादिप्रदेशस्याभावेन वर्णात्मकशब्दजननासम्भवात् । न च कण्ठादिप्रदेशे उत्पन्नस्य ध्वनेः वीचीतरङ्गन्यायेन प्रतिफलनप्रदेशं प्राप्तस्य तत्र वर्णाभिव्यञ्जकता भविष्यतीति वाच्यम् । तथासत्याद्यध्वनिप्रदेशावच्छेदेनैव वर्णप्रतिध्वनिसाक्षात्कारापत्तेः । वीचीतरङ्गन्यायेन हि जनिताः शब्दाः आद्यप्रदेशावच्छेदेनैव प्रतीयन्ते । अतश्च गोपुराद्यवच्छेदेन प्रतीयमानस्य मूलशब्दत्वासम्भवात् तदवच्छेदेन प्रतीतिसिद्धये प्रतिबिम्बतैवाश्रयणीया । न च तथासति समुद्रादिगतशब्दानां जलादिशब्दत्वेनाकाशशब्दत्वासम्भ-

वात् प्रतिध्वनेरपि प्रतिबिम्बतयारोपितत्वाङ्गीकारे आकाशासाधारणः शब्दः सिद्धः दुर्लभ एव स्यादिति वाच्यम् । वीचीतरङ्गन्यायेन मध्योत्पन्नानामेव शब्दानाम् शशब्दत्वसम्भवात् अधिष्ठानातिरेकेणोपाध्यन्तर्गततया प्रतीयमान आरोपित एव प्रतिबिम्ब इत्युच्यते । भवति च प्रतिशब्दस्तादृशः वर्णात्मकस्य शब्दस्य च्छेदकतया कण्ठताल्वादिकमेवाश्रय इति गोपुरादिष्ववच्छेदकतासम्बन्धेन स्यारोप एवोपेयः । आद्यशब्दादधिष्ठानात् भेदेन च स प्रतीयत इति भवति प्रतिबिम्बः । ततश्चाक्षुषस्यैव प्रतिबिम्ब इत्यपि न नियमः । ततश्चाचाक्षुषस्यात्मनः प्रतिबिम्बत्वे नानुपपत्तिः । ननु, चैतन्यं स्वरूपत एकमेव जीवेश्वरात्मनोपाधि भेद इति तदवलम्बना धर्मव्यवस्थेति क्लेशः किमर्थमाश्रीयते । वस्तुगत्यैव जी नानात्वमीश्वरभेदश्चास्त्विति ये मन्यन्ते, तेषामपि क्लेश एवेति दर्शयति—जी त्विति । जीवाणुत्वमुपेत्य भेदवादिनां सर्वाङ्गीणसुखाद्यनुपपत्तिरुक्तैव । साङ्ख्य काणादाश्च जीवविभुत्वमुपेत्यैव जीवभेदः परमार्थ इति वर्णयन्ति । तेषां मते दू इदानीमुच्यते—तत्र साङ्ख्यं प्रति सुखदुःखात्मकप्रधानपरिणामस्य सर्वजीवसा धारण्यं स्यात् । विभूनां जीवानां सुखदुःखपरिणामप्रदेशे सन्निधानाविशेषादि पादिते प्रधानस्य प्रवृत्तिः पुरुषार्था । स च पुरुषार्थो भोगमोक्षरूपः । तत्र प्रति असमाप्तो भोगः, तं प्रति सुखाद्यात्मना परिणमते । यस्य तु समाप्तो भो गः, तं प्रति न तथा परिणमत इति सर्वजीवसान्निध्यविशेषेऽपि प्रवृत्तिवैचित्र्य वस्था भविष्यतीति स एव शङ्कते—स्यादेतदिति । पुरुषकैवल्यार्थत्वा भोगार्थत्वादित्यस्याप्युपलक्षणम् । नैतत्सारमिति । अयं भावः—प्रधान प्रवृत्तिवैचित्र्यं हि सुखदुःखादिरूपमेव, नान्यत्किञ्चिदुपपद्यते । तच्च सर्वेषा त्मनां सन्निहितमिति स्वप्रकाशेष्वात्मसु कस्यचिद्भासते, कस्यचिन्नेति कथं वि व्यवस्था आश्रयितुं शक्येति । काणादानां मते आत्ममनस्संयोगः सुखादावस यिकारणम् । प्रत्येकं च मनसां सर्वैरात्मभिः संयोगो विभुत्वादवर्जनीय एवेति जनितं सुखादिकं सर्वात्मसमवेतमेव भवेदिति न व्यवस्था स्यादित्याह—का दानामपीति ॥ ५० ॥

ननु, मनस्संयोगस्य सर्वसाधारणत्वेऽपि यददृष्टारब्धः मनस्संयोगः, स सुखजनको भविष्यति, नान्यस्येति शङ्कापरिहारार्थतयोत्तरसूत्रमवतारयति—स्या देतददृष्टनिमित्त इति ॥

अदृष्टानियमात् ॥५१॥

अदृष्टं हि कृत्यादिजन्यम् । तज्जनकस्यात्ममनस्संयोगस्य सर्वसाधारण्य

या एकेन पुण्ये पापे च क्रियमाणे सर्वैरपि कृतमेव भवतीति नादृष्टमपि व्यवस्थापयितुं शक्यमित्याह—काणादानामपीति ॥ ९१ ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥५२॥

अदृष्टन्यायस्याभिसन्ध्यादिषु कर्मोपयोगिज्ञानचिकीर्षादिष्वतिदेशार्थमिदं सूत्रम् ॥ ९२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥५३॥

शरीरप्रतिष्ठेन मनसेति । मनसोऽणुत्वेन शरीरात् बहिर्मनोयोगो नास्तीति भावः । शरीरावच्छिन्नोऽपीति । एतस्यैवात्मनः प्रदेश एतस्मिञ्छरीरे प्रविष्टः, नान्यस्येति व्यवस्था तार्किकैरुपगन्तुमशक्येत्यर्थः । नन्वेकस्मिन् शरीरे सर्वेषामात्मनां प्रविष्टत्वेऽपि शरीरावच्छेदेन जायमानाः आत्मधर्माः शरीरस्वामिन एव भवन्ति, नान्यस्येत्याशङ्क्याह—शरीरमपीति । नन्वेकस्मिन् शरीरे बहूनामात्मनां प्रविष्टत्वेऽपि तच्छरीरस्वामित्वेन प्रसिद्धस्यात्मनः प्रदेश एव तत्रत्यसुखादिसमवायितायोग्यः, नान्यात्मप्रदेश इति शङ्कायां देवदत्तशरीरस्थितिप्रदेशे यज्ञदत्तशरीरप्राप्तौ तस्यापि तत्र सुखादिदर्शनात् तत्रत्यो यज्ञदत्तात्मप्रदेशो न सुखाद्ययोग्य इत्याह—प्रदेशविशेषाभ्युपगमेऽपीति । ननु, तत्प्रदेशावच्छेदेन तस्यादृष्टं नास्तीत्याशङ्क्याह—समानप्रदेशस्यापीति । उक्तमर्थं विवृणोति—तथा हीति । यदि च यत्प्रदेशावच्छेदेनादृष्टं, तदवच्छेदेनैव सुखादिकमित्यभ्युपगम्यते, तदा दोषमाह—स्वर्गादीति । सुखादीनां व्यवस्थितत्वं लोकसिद्धम् । तत्र व्यवस्थाप्रयोजकं किंचित् सर्वैर्वादिभिर्वक्तव्यम् । तत्र साङ्ख्येनैवं वक्तुं शक्यं—बुद्धिपरिणामः सुखम् । सुखव्यक्तिविशेषे च बुद्धिविशेषस्यैवोपादानत्वम् । ततश्च यस्यां बुद्धौ यस्य जीवस्य प्रतिबिम्बः, तद्बुद्धिपरिणामभूतं सुखादि तस्यैव भोग्यम् । न च सर्वात्मसन्निधौ विद्यमानायामेकस्यैवात्मनः प्रतिबिम्ब इति नियन्तुमशक्यमिति वाच्यम् । एकस्या बुद्धेरेकात्मप्रतिबिम्बग्राहित्वमिति नियमकल्पनोपपत्तेः । अतो न साङ्ख्यमते अव्यवस्था । नैयायिकमते तत्तत्सुखव्यक्तिविशेषे आत्मविशेषस्यैवोपादानत्वमित्युपगमान्न सर्वेषां सुखानां सर्वात्मसमवायिता प्रसज्यते । तत्तत्समवेतं च सुखं तस्य तस्य भोग्यम् । अतो न भोगसाङ्कर्यम् । सिद्धान्तेऽपि ह्येवमेव वक्तव्यम् । अन्तःकरणोपहितो जीव इति पक्षे तस्य परिच्छिन्नत्वसम्भवेऽपि अज्ञानोपाधिको जीव इति पक्षे अज्ञानानां व्यापकतया तदुपाधिकानां जीवानां व्यापकत्वावश्यम्भावादित्याः

शङ्कयाह—तस्मादात्मैकत्वपक्ष इति । अयं भावः—यदि लोकसिद्धव्यवस्थोपपादनाय इत्थं व्यवस्थाश्रीयते, तथासति श्रुतिसिद्धाद्वैतसमर्थनाय चैतन्यभेदोऽपारमार्थिको मायोपाधिक इत्युपेत्यास्मदुक्तैव व्यवस्थाश्रयणीया । अन्यथा श्रुतिविरोधरूपस्य दोपस्य प्रसङ्गादिति ॥

॥ अंशाधिकरणम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पादीयभाष्यव्याख्यायां ब्रह्मविद्याभरणाख्यायां
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ ॐ ॥

॥ ॐ ॥

॥ अथ ॥

॥ द्वितीयस्याध्यायस्य ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

पूर्वोत्तरपादयोः पौर्वापर्यनियामकं सम्बन्धं वक्तुं द्वयोः पादयोरर्थं संगृह्णाति —वियदादिविषयेत्यादि । भूतोत्पत्त्यादिविषयश्रुतिविरोधे परिहृते भूतकार्याणामिन्द्रियादीनामुत्पत्त्यादिगोचरश्रुतिविरोधः परिह्रियत इति अर्थयोः कार्यकारणभावः पौर्वापर्ये नियामक इति भावः । प्रलयेऽपि प्राणस्थितिप्रतिपादकानां प्राणोत्पत्तिप्रतिपादकानां च वचनानां विरोधादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे 'ऋषयो वाव तेऽग्रे सदासी'दिति प्रलयेऽपि प्राणस्थितिप्रतिपादिकायाः श्रुतेः अन्यथानेतुमशक्यत्वात् प्राणानामुत्पत्तिप्रतिपादिका श्रुतिः जीवोत्पत्त्यादिप्रतिपादकश्रुतिवत् गौणी व्याख्येया । न च ऋषिशब्दानुसारेण प्राणशब्दः 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ती' त्यत्रेव ब्रह्मप्रतिपादकः । ऋषिशब्दस्य प्रकृष्टज्ञानशालिचेतनवाचकत्वादिति वाच्यम् । ब्रह्मण एकत्वेन बहुवचनान्तयोः ऋषिप्राणपदयोः ब्रह्मपरत्वासम्भवात् एकमृषिपदमनुसृत्य द्वयोर्बहुवचनश्रुत्योः प्राणपदस्य च जघन्यवृत्त्याश्रयणानौचित्यात् । अतस्तस्यास्त ऋषयस्सप्त तीर इत्यत्रेव ऋषिपदमेव प्राणेषु मुख्यं भविष्यतीति एकदेशिमतमाह—अथवेति । पुनरुक्तं भवेदिति । अपि चैवंसतीदं सूत्रं पूर्वशेष एव स्यादिति नास्य पादान्तरान्तर्गतिस्स्यादिति द्रष्टव्यम् । जीवस्य ह्यनुत्पत्तिराख्यातेति । जीवस्योपमानतया तथाशब्देन परामर्शे हि यथा जीवो नोत्पद्यते, एवं प्राणा अपि नोत्पद्यन्त इत्यर्थो वर्णनीयः । तथासति नेदं पूर्वपक्षसूत्रमिति वक्तुं शक्यम् । उत्तरसूत्रे तुशब्दाद्यदर्शनात् । सिद्धान्तसूत्रत्वे तु अर्थविरोधः । श्रुतिस्वारस्येन प्राणानामुत्पत्तेरेव सिद्धान्ताभिमतत्वात् । तदिदमुक्तं—प्राणानां तूत्पत्तिरिति । यथा वियदादय उत्पद्यन्ते, एवं प्राणा अपीति सूत्रयोजनामभिप्रेत्य व्यवहितानां वियदादीनां कथं सौत्रेण तथाशब्दान्तर्गततच्छब्देन परामर्श इत्यपेक्षायां जैमिनिसूत्रदृष्टान्तमुखेन तमर्थमुपपादयन् पक्षान्तरमाह—अथवेति । 'पानव्यापच्च तद्व'दिति सूत्रगतेन तत्पदेन परामृश्यमानोऽर्थः उपमानभूतो व्यवहितः । तथा हि—

शेपलक्षणे 'दोपात्त्विष्टिर्लौकिके स्यात् शास्त्राद्धि वैदिकेन दोषस्स्यात्' तैत्तिरी-
यसमामनन्ति—'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत, स स्वां देवतामार्च्छत्, स पर्यदीर्यत, स
वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्, तन्निरवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत, वरुणो वा
गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति, यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्
निर्वपेद्वरुणमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति, स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चती'ति। प्रजापति-
र्वरुणायाश्वं दत्वा सम्प्रदानभूततया स्वदेवतारूपं वरुणं प्राप्तवान्, वरुणपाशा-
द्धोदितं जलोदररोगं प्राप्तवान् । ततस्स वारुणं चतुष्कपालेष्टिं कृत्वा तस्मा-
द्रोगान्मुक्तवान् । अतोऽन्योऽपि यः कश्चित् अश्वं प्रतिगृह्णाति ददाति तं वरुणो
गृह्णाति जलोदररोगयुक्तं करोति । तत्परिहारार्थमवश्यं देयाश्वसमसङ्ख्यान्वारुणान्
चतुष्कपालान् निर्वपेदित्येवमर्थतास्य वाक्यस्य उपक्रमस्वारस्यानुसारेण स्यात् ।
तथा चाश्वदानं निमित्तभूमस्मिन्नधिकरणे विचार्यते—वारुणं चतुष्कपालेष्टौ
लौकिकं प्रीत्यादिना सुहृदादिभ्यः कृतमश्वदानं निमित्तम् , उत पौण्डरी-
कादिषु कृतं वैदिकं दक्षिणारूपमश्वदानं निमित्तमिति संशयः । तत्र पूर्व-
पक्षः—वरुणो वा एतं गृह्णातीति अश्वदाने दोषः। स च दोषो 'न केसरिणो ददाति'
निषेधविषये लौकिक एव युक्तः। शास्त्रीयस्यानिषिद्धतया तत्र दोषसंसर्गायो-
अतो लौकिकमेवाश्वदानं निमित्तमिति । सिद्धान्तस्तु नानेनैव वाक्येनाश्वदाने
दोषो भवति, तत्र चेयं वारुणेष्टिरित्यर्थद्वयं बोधयितुं शक्यम् । वाक्यभेदात् ।
दोषसङ्कीर्तनमर्थवादः वारुणेष्टेरवश्यकर्तव्यताद्योतनार्थः । ननु, स्तुत्यर्थमपि
दोषोऽनुवदितव्यः । तत्र केन प्रमाणेन प्राप्तिरिति चेत् , उच्यते—प्र-
जापतिर्वरुणायाश्वमनयत् स स्वां देवतामार्छदि'त्युपक्रमवशादन्यस्याप्यश्वदाने
कृते वरुणग्रहः प्राप्तो भवतीत्यर्थोऽवगम्यते । स च सन्वासन्वा भवतु ।
न्मात्रमालम्बनं कृत्वा स्तुतिप्रवृत्तौ न काचिदनुपपत्तिः । अथवा 'अग्निर्वै
लु वा एष प्रविशति योऽवान्तरदीक्षामुपैती'त्यत्र लोकप्राप्त एवाग्निप्रवेशः उप-
मानत्वेनोपादीयते । एवमत्रापि वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णातीति
कप्राप्त एव वरुणग्रहः उपमानत्वेन कीर्त्यते । उपमानत्वं पारमार्थिकम् ।
शब्दादेरश्रवणात् । तथा च वरुणग्रहतुल्यमश्वदानमित्यर्थे सति वरुणग्रहे
चिकित्सेव, अश्वदाने सति वारुणेष्टिः कर्तव्येत्यर्थो लभ्यते । पक्षद्वयेऽपि दोषा-
नान्वयो वैदिकेऽश्वदाने सम्भवत्येव। न चैवं विनिगमनाविरहाल्लौकिके वैदिके
श्वदाने इयमिष्टिः स्यादिति वाच्यम् । लौकिके पुरुषार्थत्वं, वैदिके क्रतुशेषत्व-
वाक्यस्यैव क्रतुवाक्यैकवाक्यतातदभावाभ्यां वैरूप्यप्रसङ्गात् । तथा चान्यतर-
वक्तव्ये वैदिकत्वेन प्रत्यासन्नं वैदिकमेवाश्वदानमुपस्थितं भवतीति तदेवेद

त्तम् । तथा च सूत्रम्—'अर्थवादोऽनुवादत्वात् तस्माद्यज्ञे प्रतीयेते'ति । तदनन्तरं च पुनर्विचारः—'योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयादि'ति वाक्येन किमत्र दातुरधिकारः प्रतिपाद्यते, उत प्रतिग्रहीतुरिति । तत्र पूर्वपक्षः—प्रतिगृह्णातेः प्रतिग्रह एव स्वारस्यात् न दातुरिष्टिरिति । न च प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदिति दातारमुपाक्षिप्य 'स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तन्निरवपदि'ति तस्यैव कर्तृताप्रतिपादनेनोपक्रम एव दातुरित्यवगतेः तदनुसारेण प्रतिगृह्णातिर्दान एव लाक्षणिको भविष्यति, पङ्क्तिर्हलैः कर्षतीत्यादाविव णिजर्थगर्भो वा भविष्यति—प्रतिग्राहयतीति । तथा च दातुरेवेष्टिरिति वाच्यम् । 'स स्वां देवतामार्छदि'त्यत्रत्येन तच्छब्देन प्रजापतेः दातुर्वा, वरुणस्य प्रतिग्रहीतुर्वा परामर्श इति सन्दिग्धतया उपसंहारानुसारेण वरुणस्यैव परामर्श इत्युपपत्तेः । तदिदमाह सूत्रकारः—'अचोदितं च कर्म भेदादि'ति । दातुरचोदितं कर्म प्रतिग्रहेण कर्तृभेदात् विशेषणादित्यर्थः । सिद्धान्तस्तु 'सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात्' । ऋत्विजां सम्बन्धी आर्त्विजः यजमानः, तस्मिन्नेवेयमिष्टिः स्यात् । उपक्रमरूपाल्लिङ्गात् । न चोपक्रमस्य सन्दिग्धार्थता । 'स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्य'दित्यत्र विद्यमानेन तत्पदेन प्रजापतिरिति प्रथमान्तेन स्वसमानविभक्तिकेन प्रस्तुतस्य 'स पर्यदीर्यते' त्यादिसर्वनामपरामृष्टस्य प्रजापतेरेव परामर्शस्य स्वरसतोऽवगम्यमानत्वात् । अतो दातुरेवेयमिष्टिः । तदनन्तरं 'पानव्यापच्च तद्व'दित्याधिकरणम् । 'यस्सोमं वमिति यस्सोमवामी स्यात्तस्मा एतं सोमेन्द्रं श्यामाकं चरुं निर्वपे'दिति सोमवमने निमित्ते आम्नातश्चरुः किं लौकिकं यद्धातुसाम्यार्थं सोमपानं कृतं, तत्र वमने सतीयमिष्टिः, उत वैदिकसोमपाने कृते यद्वमनं, तत्र वा । तत्र पूर्वपक्षसूत्रमेतत्—'पानव्यापच्चे'ति । अत्राश्वप्रतिग्रहेष्ट्याद्यधिकरणपूर्वपक्षार्थः तत्पदेन परामृश्यत इति व्यवहितपरामर्शकता । यथा पूर्वपक्षे वारुणेष्टिर्लौकिकेऽश्वदाने भवतीत्युक्तं, तद्वदियमपीष्टिर्लौकिकसोमवमन एवेति । वैदिकं हि सोमपानं सोमप्रतिपत्त्यर्थं, ततश्च पानानन्तरं जातेऽपि वमने प्रतिपत्तिरूपस्य कार्यस्य वैकल्याभावात् इन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते यस्सोमं वमितीति दोषकीर्तनस्य नान्वयः । लौकिके सोमपाने सति वमनानन्तरम् इन्द्रियवीर्यशोषरूपो दोषः सम्भवति । वमने सतीन्द्रियवीर्यशोषस्य दर्शनेन धातुसाम्यरूपफलानिष्पत्तेः । सिद्धान्तस्तु वमने सति प्रतिपत्तिवैगुण्यमस्त्येवेति वमने सतीन्द्रियवीर्यशोषो जायमानो दोषत्वेन कीर्तयितुं शक्यत एव । 'शिवो मे सप्तर्षीनुपतिष्ठस्व मामे वाङ्नाभिमति गा' इति मन्त्रे सम्यग्जरणपर्यन्तस्य सोमपानस्यैव प्रतिपत्तित्वावगमात् लौकिक एव च सोमपाने वमनद्वारा अन्तर्गतदो-

पनिर्हरणेन धातुसाम्यसम्पादकतया वैद्यकोक्तेः जायमानाया इन्द्रियवीर्यग्लानेरङ्गीकृततया दोषत्वेन कीर्तनं नोपपद्यत इति वैदिकमेव वमनं निमित्तमिति वियदधिकरणसिद्धान्तयुक्तिं वक्तुमाकाङ्क्षामुत्थापयति—कः पुनरिति । न चैवंसति वियदधिकरणेनैव गतार्थता । 'ऋषयो वाव ते अग्रे सदासी'दिति श्रुतिगतिनिरूपणार्थत्वात् ॥ १ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

अवान्तरप्रकृतिविषयं त्वेतदिति । 'असदेवेदमग्र आसी'दिति वाक्यं प्राणानां प्रलये सद्भावं प्रतिपादयत् न महाप्रलयविषयम्, अपि त्वग्निसाधनानां शर्करादीनां सृष्टिं वक्तुं प्रवृत्तमिदं वाक्यमवान्तरप्रलयाविषयं योजयितुं शक्यम् । तदवान्तरप्रकृतेर्हिरण्यगर्भस्य विद्यमानतया तदीयानां प्राणानां सम्भवति सत्त्वम् । एकत्वावधारणमपि हिरण्यगर्भकार्याभिप्रायं भविष्यति ॥ २ ॥

तत्प्राक्छ्रुतेश्च ॥ ३ ॥

यथा सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्तीत्ययमिति । 'सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ती'त्यत्रात्मनि सम्बन्धे तु गौणत्वं 'नात्माश्रुते'रिति न्यायप्राप्तं निवारयितुं शक्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

अथ भाक्तमिति । 'अन्नमयं हि सोम्य मन' इत्यादिवाक्यं प्राक्सिद्धानामेव मनआदीनामन्नादिसम्बन्धादुपचितत्वमात्रप्रतिपादनपरमित्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

मुख्यं प्राणमिति । प्राणा द्विविधाः—मुख्याः, गौणाश्च । प्राणापानादयो मुख्याः । चक्षुरादयोऽमुख्याः । पूर्वस्मिन्नधिकरणे चक्षुरादीनां गौणानां प्राणानामुत्पत्तिर्निरूपिता । श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणे मुख्यप्राणोत्पत्तिनिरूपणं भविष्यति । गौणानां प्राणानां सङ्ख्यास्मिन्नधिकरणे निरूप्यत इति समानविषयत्वं पूर्वोत्तराधिकरणयोस्सङ्गतिः । उत्पत्तिमपेक्ष्य सङ्ख्याया बहिरङ्गत्वादानन्तर्यम् । क्वचित्सप्तेति द्वे चक्षुषी, द्वे श्रोत्रे, द्वे नासिके, एका वागिति । क्वचिदष्टाविति । घ्राणरसनचक्षुश्श्रोत्रमनोहस्तत्वच इति । ग्रहत्वेनेति । यथा पिशाचादिग्रहाविष्टः पुरुषः का

र्यमकार्यं वा न जानाति, एवमिन्द्रियैराकृष्टोऽपि पुरुषः कार्याकार्यविकलो भवतीति तेषां ग्रहत्वम् । अतिग्रहा विषयाः । इन्द्रियप्रवृत्तेर्विषयाधीनत्वात् । क्वचिन्नव 'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः, द्वाववाञ्चौ' पूर्वोक्ताः सप्त शीर्षण्याः 'पायूपस्थाववाञ्चौ' । क्वचिद्दश—'नव वै पुरुषे प्राणाः' पूर्वोक्ताः नाभिर्दशमी' । क्वचिदेकादशेति । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । आत्मशब्दो मनःपरः । इन्द्रियसमभिव्याहारात् । क्वचिद्द्वादशेति । बाह्येन्द्रियाणि, हृदयमनोभ्यामन्तःकरणं द्विविधम् । यद्यपि सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमिति मैत्रेयीब्राह्मणाम्नातैकायनप्रक्रियायां त्वगादिशब्दाः स्पर्शादिविशेषलयाधारतया स्पर्शादिसामान्यलक्षका इति वाक्यान्वयाधिकरणे प्रतिपादितं, तथापि लक्षणार्थं मुख्योऽप्यर्थः प्रतिपादनीय इति तावन्मात्रेणेन्द्रियसङ्ख्यापि लब्धा भवतीति तात्पर्यम् । क्वचिच्च त्रयोदशेति । यद्यपि प्रश्नोपनिषदि 'चक्षुश्च द्रष्टव्यं चे'ति सन्दर्भे पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमिति चतुर्विधमन्तःकरणं, तेजः, प्राणश्चेति षोडश पर्यायाः समाम्नाताः । तत्र तेजःप्राणयोरिन्द्रियत्वबहिर्भावेऽपि चतुर्दशेन्द्रियाणि प्राप्नुवन्ति, तथापि त्रयोदशत्वं चतुर्दशत्वस्याप्युपलक्षणम् । ततश्च श्रुतीनां प्राणसङ्ख्याप्रतिपादिकानां विरोधादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे एकदेशिमतमाह—प्राप्तं सप्तैव प्राणा इति। विशेषिताश्चेत इति । शीर्षण्याः प्राणाः सप्तेति नात्र प्राणानां शीर्षण्यानां सप्तत्वं प्रतिपाद्यते । प्रसिद्धार्थप्रतिपादने वचनवैयर्थ्यापातात्, अपि तु ये शीर्षण्याः सप्त, त एव प्राणा इति । तथाचाशीर्षण्यानां प्राणत्वव्युदासात् वचनं सार्थकमिति भावः । एवं 'सप्त वै शीर्षण्या' इति श्रुत्यनुसारात् लाघवप्रथमोपस्थितिभ्यां च सप्तत्वं प्राणानामवधार्य अष्टत्वादिसङ्ख्या वृत्त्यभिप्राया भविष्यतीत्युक्तम् । तत्र यदीत्थमुच्यते—अधिकसङ्ख्यायां न्यूनसङ्ख्याया अन्तर्भावात् सप्तत्वादिसङ्ख्यैवावयुत्यानुवाद इति, तदाप्येकादशैवेन्द्रियाणीति न सिद्धान्त्यभिमतार्थसिद्धिः । प्रश्नोपनिषत्पर्यालोचनया चतुर्दशत्वस्यैव प्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

न त्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्य इति । चक्षुरादीनि हि करणानि 'रूपाद्युपलब्धिस्सकरणिका, क्रियात्वात् भिदावदि'त्यनुमानसिद्धानि श्रुत्यानूद्यन्ते । ततश्च श्रुतीनां मिथः कलहे प्रसक्ते यस्यां श्रुतौ मुख्यार्थायां गृह्यमाणायां रूपाद्युपलब्धिरूपं कार्यमुपपादितं भवेत्, तदनुसारेणेतरा श्रुतिर्व्याख्येया । तत्र यदि 'सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा' इति श्रुतिर्मुख्यार्था स्वीक्रियेत, तथासति चक्षुश्श्रोत्रघ्राण-

रूपाणि ज्ञानकरणानि, वाग्रूपमेकं कर्मेन्द्रियमिति सिद्धावपि स्पर्शरसोपलब्ध्यो- नादानविसर्गानन्दानां च कर्मणां करणाकाङ्क्षा पूरिता न स्यात् । न हि चक्षुषैव रसो- लब्धिस्सम्भवति । अन्धस्यापि रसोपलब्धिदर्शनात् , सचक्षुष्कस्याप्युपहतरसन- रसोपलब्ध्यदर्शनात् । एवमन्यास्वप्युपलब्धिषु यथायथं तत्तदिन्द्रियाणामन्वयव्यति- रेकौ द्रष्टव्यौ । अतः कार्यानुसारेणैकादशैव करणानि, एकमेव चान्तःकर- सङ्कल्पनिश्चयाहङ्कारस्मरणरूपावान्तरकार्यविभागेन मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमिति- धीयते । तदभिप्रायं चतुर्दशत्वम् । न हि चक्षुर्व्यतिरेकेऽप्यन्धादेर्यथा रसोपलब्धि- एवं मनोव्यतिरेकेऽपि अहमिति वृत्तिः । येनाहङ्कारो मनोव्यतिरिक्त एव सिध्ये- तथा च स्मृतिरपि—'इन्द्रियाणि दशैकं चे'ति । स्थानभेदाद्ध्येत इति । चक्षुश्श्रोत्र- घ्राणानां गोलकद्वित्वात् प्रत्येकं द्वित्वं, न तु स्वभावत एव चक्षुरादीनां द्वित्वम्। कार्यवैलक्षण्याभावात् । एकमेव चक्षुरादिकं सावयवं गोलकद्वये व्यासक्तं भवति। अत एव च काणस्य हीनं चक्षुरिन्द्रियमिति न सम्यग्रूपोपलब्धिः । यथा खञ्ज- न सम्यग्गमनम् । यच्चोक्तं सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इति वाक्यमपूर्वार्थत्वाभावाच्छीर्- षण्यानां प्राणत्वव्यावृत्त्यर्थमिति, तन्न । प्रमाणबलेनेन्द्रियाणामधिकानां सिद्धत्वे- व्यावृत्तेरसम्भवात् । अपि चायं 'वसवस्त्वा धूपयन्त्वि'त्यादिना आम्नातानां सप्त- मन्त्राणामुखाधूपने विनियोजकस्य सप्तभिर्धूपयन्तीति विधेरर्थवादोऽयं—'सप्त वै शी- र्षण्याः प्राणाः शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदुखा शीर्षन्नेव यज्ञस्य प्राणान् दधाती'ति- न चात्र स्तुत्यर्थं शीर्षण्यानां छिद्राणां सप्तत्वं कीर्तयतो वाक्यस्य क्लेशेनाशीर्षण्या- प्राणत्वव्यावृत्तिपरता कल्पयितुमुचिता । प्राप्तानुवादेनैव स्तुतिसम्भवात् । अस्मिन् प- सप्तदशकराशिरूपाल्लिङ्गशरीरात् जीवं विवेचयितुं तदवयवभूताः प्राणा निरूप्य- न्ते । तत्र पादाद्यधिकरणपूर्वपक्षे प्राणानामनुत्पत्तौ जीववन्नित्यत्वेन विवेकस्तेषां- जीवात् न सम्यक् सिध्यति । सिद्धान्ते तु नित्यत्वानित्यत्वविरुद्धधर्माक्रान्तयोः- जीवप्राणयोर्विवेकः सिध्यति । एतदधिकरणपूर्वपक्षे तु प्राणानां सप्तत्वे तेभ्य ए- जीवातिरेकोऽनुसन्धेयः । तद्वृत्तिभूतानामितरेषां विवेकस्तु तत एवार्थसिद्धो भवति- सिद्धान्ते तु एकादशानामपि स्वतन्त्रतया सर्वेभ्य एव विवेकः स्वातन्त्र्येणानुसन्धेय- इति सूत्रद्वयस्य वर्णकान्तरमाह—इयमपरेति । पूर्ववर्णके एकादशेन्द्रियाणीति यदु- तदुपेत्यैव तेषु मध्ये जीवेन सह कत्युत्क्रामन्तीत्यत्र विचार्यते—क्वचिद्धि चक्षुश्- रसनवाक्छ्रोत्रमनस्त्वग्विज्ञानान्यष्टावुपक्रम्य तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राण- नूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्याम्नातम् । तत्र सर्वशब्दः प्रकृतत्वाच्चक्षुरादि- इति मनोविज्ञानयोरेकत्वात् सप्तानामेवोत्क्रान्तिः प्रतीयते । 'दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः, ते यदास्माच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथैनं रोदयन्ती'ति वचनपर्यालोचनया

कादशानामुत्क्रान्तिः प्रतीयते । ततश्च विरोधादप्रमाणमिति पूर्वपक्षे लाघवात् सप्तानामेवोत्क्रान्तिः । उत्क्रम्यमाणानामेकादशत्वप्रतिपादिका तु श्रुतिस्तेषामेव सप्तानां वृत्त्यभिप्राया भविष्यतीत्येकदेशिमतं व्युत्पादयति—सप्तैव प्राणास्स्युरिति। उत्क्रामन्तीति शेषः । न चैवंसति हस्तादीनां सहोत्क्रान्त्यभावे लोकान्तरगतस्यादानादिकार्यं कथं स्यादिति वाच्यम् । अभिनवानामेव तत्रोत्पत्तिसम्भवात् हस्तादीनां ग्रहत्वोक्त्या मोक्षपर्यन्तं बन्धसम्पादकतया अनुवृत्तिसूचनात् केषांचिदिन्द्रियाणां मरणकाले मोक्षः, पुनः परलोके अभिनवानामुत्पत्तिरिति कल्पनैव गौरवपराहतेति सिद्धान्तमाह—हस्तादयस्त्वपर इति । पुर्यष्टकेनेति । ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियं प्राणादिप्रभेदो भूतसूक्ष्माणीति चत्वारि पञ्चकानि, चतुर्विधमन्तःकरणं, अविद्या कामः कर्म चेति पुर्यष्टकम् । प्रदर्शनार्थं च सप्तानामिति । 'यथा स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते । अथारूपज्ञो भवती'त्युपक्रमः। यत्र यस्यां मुमूर्षादशायां चाक्षुषश्चक्षुरभिष्ठितो जीवः पराङ् पराङ्मुखतया हृदयदेशमायाति, अथ तदा अरूपज्ञो भवति एकीभवति चक्षुरवच्छिन्नं चैतन्यं हृदयपुण्डरीकावच्छिन्नेन सह एकीभवतीति उपपादयन् चक्षुरभिमानमात्रपरित्यागविषयोऽपि यथाश्रुतः प्रतीयमानः सर्वेन्द्रियाभिमानपरित्यागोपलक्षणम्, एवं केषाञ्चिदिन्द्रियाणां ग्रहणं सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थमिति । प्रयोजनं पूर्वपक्षे अननूत्क्रामत्स्विन्द्रियेषु जीवस्य वैलक्षण्यं स्फुटमिति विवेकोऽयुक्तः। सगुणोपासनेषु चोत्क्रान्तिध्यानकाले सप्तानामेवोत्क्रान्तिर्ध्येया । सिद्धान्ते तु सर्वेषामपि मोक्षपर्यन्तं जीवेन सह संश्लेषेण स्फुटविवेचनत्वाभावात् सर्वेन्द्रियेभ्यः जीवस्य विवेकात्यन्तं यत्न आस्थेयः । सगुणोपासनेषु च सर्वेषामुत्क्रान्तिर्ध्येया ॥ ६ ॥

॥ इति सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अणवश्च ॥७॥

पूर्वाधिकरणे प्राणानामुत्क्रान्तिरुक्ता । सा तेषां विभुत्वान्नाञ्जसीत्याक्षिप्यत इति सङ्गतिः । 'ते यदास्माच्छरीरादुत्क्रामन्तीति तए ते सर्व एव समास्सर्वेऽनन्ता' इति श्रुत्योश्च विरोधादप्रामाण्यम् । न हि विभूनामुत्क्रान्तिस्सम्भवति । एवं पूर्वपक्षे श्रुतीनां परस्परकलहेनानिर्णायकत्वे सति साङ्ख्यस्मृत्यनुसारेण प्राणानां विभुत्वमेवाश्रयणीयम् । तादृशस्मृत्यनुसाराच्चानन्त्यश्रुतिर्मुख्यार्था । उत्क्रान्तिश्चास्मिञ्छरीरे कार्याक्षमत्वाभिप्रायेत्येकदेशिमताभिप्रायः । सिद्धान्तमाह— अणवश्चेत इति । प्राणानामुत्क्रान्त्यादिकं हि तत्र तत्र प्रदेशे बहुधाम्नायते । आनन्त्यं तु

क्वचिदेव, तदपि 'स यो हैताननन्तानुपास्त' इति वाक्यशेषपर्यालोचनयोपास्त कल्पितमित्येव प्रतीयते । अतो न प्राणानां महत्त्वम् । सौक्ष्म्यपरिच्छे... सौक्ष्म्यम् अतीन्द्रियत्वं, परिच्छिन्नत्वं मध्यमपरिमाणत्वम् । साङ्ख्यानां मते अहङ्कारकार्याणीन्द्रियाणि । अहङ्कारस्य विभुत्वात्तान्यपि विभूनि । न च तथासति ... दर्शनादिकार्योपलब्धिप्रसङ्गः । शरीरावच्छिन्नेन्द्रियप्रदेशस्यैव ज्ञानादिकार्यकरत्वादिति । तदाशङ्कते —सर्वगतानामपीति ॥७॥

॥ इति प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

श्रेष्ठश्च ॥८॥

इन्द्रियाणामुत्पत्तिं प्रतिपाद्य तत्प्रसङ्गात्तेषां सङ्ख्यादिकमपि विचारितम् इदानीमिन्द्रियोत्पत्तिन्यायः मुख्यप्राणोत्पत्तावतिदिश्यते इति तेनैवास्य सङ्गतिः नासदासीय इति । नासदासीदितिशब्दमारभ्य प्रवृत्तं नासदासीयम् । 'एतस्मा-ज्जायते प्राण' इति श्रुतेः 'आनीदवातमि'तिश्रुतेश्च विरोधादप्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः ... ऋषयो वाव ते अग्रे सदासी'दिति श्रुतिरवान्तरकल्पविषया न प्राणानां महाप्रलये स्थितिं प्रतिपादयतीत्युक्तम् । नात्र तथावक्तुं शक्यम् । 'नासदासीन्नो सदासीत्' इति वचनानुसारेण परोक्षापरोक्षकृत्स्नकार्यनिषेधावगमेन महाप्रलयपरत्वावसायादेवं कथमवान्तरप्रलयविषयं व्याख्यातुं शक्यमिति विशेषाशङ्का । मुख्यप्राणस्याप्यन्येषा-त्वनुसारेण कार्यत्वावश्यंभावादानीदवातमिति वाक्यं ब्रह्मपरम् । अवातमिति विशेषणं हि वायुतादात्म्यापन्ने मुख्यप्राणे क्लिष्टम् । वायुभिन्नत्वस्य वायुराहित्यस्य वा तत्रासम्भवात् । ब्रह्मणि तु प्रलये वायुरूपकार्याभावादुपपन्नम् । अत आनीदिति जीवनरूपं प्राणनं प्रतिपादयत् स्वरूपसत्तातिरेकेण ब्रह्मणः प्रलये अन्यस्य ... नस्यासम्भवादासीदित्यर्थकं, स्वधापदं च मायापरमिति द्रष्टव्यम् । पूर्वपक्षे ... न्यत्वजन्यत्वाभ्यां जीवप्राणयोर्विवेको निर्धारयितुं न शक्यते । सिद्धान्ते तु भवति तथा निर्धारणमिति ॥८॥

॥ इति प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

एवं मुख्यप्राणमिन्द्रियाणि च निरूप्य इदानीं तेषां धर्मधर्मिभावो वा स्वातन्त्र्यं वेति निरूप्यते । तत्र क्वचिद्वायुप्राणयोरभेदः श्रुतिषु प्रतिपाद्यते । ... त्पत्त्युपकार्योपकारकप्रतिपादनमुखेन तयोर्भेदः प्रतिपाद्यते । तथा च विरोधादप्रामाण्यशङ्कायां स्मृत्यनुसारेणैकदेशी साङ्ख्यो मन्यते—वायुप्राणयोर्नाभेदः । न ... पादानोपादेयभावः, अपि तु प्राणस्सर्वेषामिन्द्रियाणां क्रिया । तथा च प्रामाण्य...

योर्भेदसूचकानि वचनानि मुख्यान्येव वायुरूपताप्रतिपादकानि चलद्रूपतया गौणानि भविष्यन्तीति । तदिदमाह—अथवा तन्त्रान्तरीयेति । यथा वायोः पृथगुपदेशान्न बाह्यवायुरेव प्राणः, एवं प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति मुख्यस्य प्राणस्य गौणेभ्यः प्राणेभ्यः पृथङ्निर्देशान्नेन्द्रियवृत्तिरपि प्राणः । साङ्ख्यस्मृतिस्तु श्रुतिविरोधादनादरणीया । 'यः प्राणस्स वायुरि'ति सामानाधिकरण्यं तु वायुविकारत्वात् प्राणस्योपपद्यत इति सिद्धान्तयति—अत्रोच्यत इत्यादिना । प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थ इति । अध्यात्मं मनोब्रह्मेत्युपासीतेति मनसि ब्रह्मदृष्टिं विधाय तदेतत् ब्रह्म चतुष्पादित्युपक्रम्य वाक्प्राणश्चक्षुश्श्रोत्राणि चतुरः पादान् प्रतिपाद्य प्राणाख्ये पादे गुणं विधातुमिदं वाक्यम् । ज्योतिषा प्राणव्यवहारोपकारैर्दैवतेन, भाति लब्धस्वरूपतया अभिव्यक्तो भवति, तपति स्वव्यवहारसमर्थो भवति । न हि करणव्यापार इति । न च वृत्तिवृत्तिमतोरीषद्भेदस्यापि सम्भवात् पृथगुपदेशोपपत्तिरिति वाच्यम् । तमुत्क्रामन्तमित्यादौ हि प्राणोत्क्रान्त्यधीनोत्क्रान्तिमत्त्वेन इन्द्रियाण्याम्नायन्ते, नेदं प्राणस्येन्द्रियवृत्तित्वे उपपद्यते । एतस्माज्जायत इत्यादौ च इन्द्रियोत्पत्तिव्यतिरेकेण प्राणस्योत्पत्तिराम्नायते । न च वृत्तिमद्व्यतिरेकेण वृत्तेरुत्पत्तिराम्नातुमुचिता । धर्मरूपाया वृत्तेर्धर्मिणैव सिद्धत्वात् । एवं प्राणाधीनशरीरस्थितिकत्वादिना प्राणस्येन्द्रियभेदेनाम्नानमुदाहर्तव्यम् । प्रत्येकमेकैकेति । चक्षुरादीनां हि रूपाद्यालोचनरूपा प्रत्येकवृत्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते । चक्षुरन्वये तदन्वयात् चक्षुर्व्यतिरेके तद्व्यतिरेकाच्च, नैवं प्राणवृत्तौ व्यतिरेक उपपादयितुं शक्यते । अन्धादेश्चक्षुरादीनां प्रत्येकमभावेऽपि प्राणव्यापारदर्शनादिति भावः । पञ्जरचालनानुरूपैरिति । मिलितैः पक्षिभिः पञ्जरचलने जननीये प्रत्येकपक्षिगता व्यापाराः पञ्जरचलनानुकूलाः । रूपाद्यालोचनरूपाः प्रत्येकं चक्षुरादिव्यापारास्तु न तदनुगुणाः । सुषुप्तौ तेषां सर्वेषामभावेऽपि प्राणनदर्शनादिति भावः । तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वेति । भगवन्नेधि त्वं नश्श्रेष्ठोऽसीति प्राणं प्रति चक्षुरादिवचनात्तस्य श्रेष्ठत्वं, यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यादि वागादिभिस्स्वस्वगुणस्य प्राणं प्रत्युपहरणाच्च तेषां प्राणं प्रति गुणभावोऽवगम्यते । तथा हि 'अनेकविधा विभूति'रिति तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवतीत्यादिवाक्येन सुषुप्तौ मनश्शब्दोदिते जीवे इन्द्रियाणां लयं प्रतिपाद्य प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रतीत्याम्नातम् । तथा वागादीन्यनुक्रम्य तानि मृत्युश्श्रमो भूत्वोपयेमे । अथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राण इति चाम्नायते । प्राणो वा व संवर्ग इत्यादिना च वागादिलयाधारत्वरूपं संवर्गत्वं च प्राणस्याम्नातम् । 'मातेव पुत्रान् रक्षस्वे'ति च प्राणं प्रतीन्द्रियाणां वचनम् ॥९॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥१०॥

प्राणसंवादादिष्विति । प्राणसंवादे अथ ह प्राणा अहंश्रेयसे व्यूदिरे अस्मासु मध्ये कश्श्रेष्ठ इति कलहः, तन्निर्धारणार्थं प्रजापतिसमीपे गमनं, प्रजापति वचनाच्छ्रेष्ठत्वावधारणमित्यादिकमाम्नातम् । इदं च प्राणस्यापि जीवोपकरणत्व एव सङ्गच्छते । समानस्कन्धानां हि विवादादिकं लोके दृष्टम् । प्राणसंवादे त्यादिपदेन 'चक्षुश्च द्रष्टव्यं चे'तीन्द्रियप्रवर्त्तक एव प्राणश्च विधारयितव्यं चे सङ्गृह्यते । सहशिष्ट्यादिभ्य इति सौत्रादिशब्दार्थमाह—आदिशब्देनेति । तत्वं शरीरादिवत् पञ्चीकृतभूतकार्यत्वम् । विषयान्तरमिति । यथा चक्षुरादेः ज्ञेयं रूपादिकम्, एवं प्राणस्यापि ज्ञेयं किञ्चिद्वक्तव्यमित्यर्थः ॥१०॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥११॥

अकरणत्वादिति । ज्ञानकरणत्वाभावादित्यर्थः । पापिष्ठतरं निर्दि तत्र तद्वृत्तिमात्रहीनत्वं वागुत्क्रमणे मूकत्वं, चक्षुरुत्क्रमणेऽन्धत्वमेवंरूपेण ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥१२॥

प्राग्वृत्तिरिति । बहिर्नासिकातो निस्सरणवृत्तिः । अवाग्वृत्तिरप र्पणवृत्तिः । तथा च छान्दोग्ये 'यः प्राणिति स प्राणो योऽपानिति सोऽ इति । व्यानस्तयोस्सन्धाविति । तथा च छान्दोग्य एव 'अथ यः प्राणापान स्सन्धिः स व्यान' इत्युपक्रम्य अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि, तानि इ ती'त्युक्तम् । समानः एतावाहुती भुक्तपीते समं नयतीति समान इति प्रसि फलमेवोदान'. इति स्वर्गादिरूपेष्टफलस्य उत्क्रमणेन प्रापकत्वात्तस्त्वेनोपचारि दानः प्रश्नोपनिषदि । तत्त्वमभिप्रेत्याह—उदान इत्यादिना । प्रमाणवि येति । प्रमाणं यथार्थज्ञानं, भ्रमः संशयसाधारण्येनान्यथाज्ञानं, विपर्ययः वि ल्पः शशशृङ्गइत्येवंरूपः असत्ख्यातिः । विपर्ययविकल्पयोर्विषयसत्त्वासत्त्व विशेषः । निद्रा योगमते ज्ञानाभावेन मनसोऽवस्थानम् । सिद्धान्ते तु सू क्ष्मावस्था । स्मृतिः प्रसिद्धा ज्ञानविशेषरूपा ॥ १२ ॥

॥ इति वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अणुश्च ॥१३॥

प्राणं प्रस्तुत्य 'समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैस्समोऽनेन सर्वे

ति अनेकधा परिमाणप्रतिपादनेन विरोधात् अप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे यथा महत्त्व आकाशस्य औपाधिकम् अल्पपरिमाणं, स्वाभाविकं विभुत्वम्, एवं प्राणस्यापि स्वाभाविकं महत्त्वं, मशकादितुल्यता त्वौपाधिकीति एकदेशिपूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—अणुश्चायमिति । इतरप्राणवदिति । तथा च 'अणवश्च'ेति सूत्रे यथेन्द्रियानन्त्यश्रवणमुपासनार्थमिति परिहारो दर्शितः, तथात्रापि समोऽनेन सर्वेणेति श्रुतिरप्याधिदैविकप्राणाभिप्रायेण व्याख्येया । न च तथासति अणवश्चेत्यनेनास्य गतार्थता। तत्र उपासनार्थमानन्त्यश्रवणमित्युक्तम्, इह त्वाधिदैविकं तदिति परिहारभेदकथनात् । अयं च परिहार इन्द्रियानन्त्येऽपि तुल्यः । अपि चेह सर्वत्र प्राणस्याकाशन्यायेनैकत्वमाशङ्क्यते—'समो मशकेने'त्यादिकं तु औपाधिकमिति । परिहारस्तु प्राणनानात्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन एकत्वे प्रमाणाभावात् मध्यमपरिमाण एव प्राणः सङ्कोचविकासशाली मशकस्य तावन्मात्रपरिमाणः हिरण्यगर्भस्य त्रैलोक्यशरीरस्य सर्वेण सम इति न विरोधः श्रुतीनाम् । सौक्ष्म्यपरिच्छेदाविति । त्वगिन्द्रियग्राह्यस्यापि प्राणस्य सौक्ष्म्यमचाक्षुषत्वाभिप्रायम् । समः प्लुषिणेति । प्लुषिः सूक्ष्मकीटविशेषः ॥ १३ ॥

इति मुख्यप्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यादिना अग्न्याद्यधिष्ठितत्वं वागादीनां प्रतीयते । 'यदि वाचाभिव्याहृतमि'त्यादिना अग्न्यादिनिरपेक्षमेव जीवं प्रति अभिव्याहरणादिकर्तृत्वं प्रतीयते । अतो विरोधादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे एकदेशिमतं प्रतिपादयति—प्राप्तं तावदिति । अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिरिति । अग्निर्वाग्भूत्वेति वाक्यं तूपासनाभिप्रायेण यथाकथञ्चिन्नेयम् । यथाश्रुतार्थत्वे देवताभोक्तृतापत्तिरूपस्य बाधकस्य प्रदर्शितत्वादिति मन्यते । स वै वाचमेवेति । स प्राणः प्रथमाम् उद्गानकर्मणि प्रधानभूतां वाचं वागिन्द्रियावच्छिन्नामग्निदेवताम् अत्यवहत् वागिन्द्रियपरिच्छेदमतीत्य आपितवान् । प्राप्यं विशदयितुं वाक्यं—सा यदेति । मृत्युं वागिन्द्रियं परिच्छेदकृतमप्रतिरूपवदनादिकम् । अग्निरभवदिति । प्राणदेवताभेदेन उद्गातुरुपासनया यजमाने हिरण्यगर्भतां प्राप्ते आध्यात्मिकवागादिपरिच्छेदस्य नष्टत्वाद्यजमानशरीरगतो वाचि नियमानोऽग्निः परिच्छेदं विहायाग्निरूपेणावस्थितोऽभवदित्यर्थः । सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवतविभागेनेति । यथा मनो ब्रह्मेत्यध्यात्ममुपक्रम्य वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्राणि पादा दर्शिताः । 'आकाशो ब्रह्मे'ति अधिदैवतमुपक्रम्य अग्निवाय्वादित्यदिशः पादाः प्रदर्शिताः । अ

न्यत्र चाग्निना वाचा चक्षुषादित्येन वायुना प्राणेन मनसा चन्द्रेणेति अध्यात्मा-
धिदैवतं च सामानाधिकरण्यं निर्दिष्टम् । एकदेशिना शक्तस्याधिष्ठातारं वि-
कार्यजनकत्वमित्युत्सर्ग उक्तः । स यथा अनडुदादिषु अधिष्ठातुः प्रत्यक्षेण
हीतत्वात् परित्यज्यते, तथा प्रकृते श्रुत्या देवताधिष्ठितत्वस्य गृहीतत्वात्
त्याज्य इत्याह—यदुक्तं स्वकार्य इत्यादि ॥ १४ ॥

देवतानामधिष्ठातृत्वे जीवस्य भोक्तृत्वं न स्यादिति द्वितीयं बाधकं प-
हर्तुं सूत्रमवतारयति—यदप्युक्तमिति ।

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

अथ यत्रेति । यन्निमित्तीकृत्य यद्भोगार्थमिति यावत् । आकाशं
गोलकावकाशं लक्षयित्वा चक्षुःसम्बद्धं स चक्षुरुपाधिस्सन् चाक्षुष इत्युच्यते ।
स्य भोक्तुर्दर्शनाय चक्षुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

पुण्यमेवामुं गच्छतीति । 'यद्यपि व्यन्नोपासकस्य सर्वेषां भूतानाम-
भवती'ति वाक्येन सर्वात्मत्वे प्रतिपादिते सर्वदुःखप्राप्त्या व्यन्नोपासनमन-
वेति शङ्कायां त्रैलोक्येऽहंभावेन सर्वात्मत्वे सत्यपि स्वकृतं पुण्यफलमेवाय-
भुङ्क्ते, प्रजाभिः कृतं तु पापं प्रजा एव भुञ्जते । यतो देवान् प्रति पापं न गच्छ-
त्यनया श्रुत्या प्रतिपाद्यते, न तु प्रजाकृतपुण्यफलभोक्तृत्वं देवतासु प्रतिपि-
ते, तथापि 'न ह वै देवा'निति वचनेन पापफले देवतानां प्रतिषिद्धे न्याय-
त् पुण्यफलमपि प्रतिषिद्धं भवत्येव । सर्वेणापि स्वकृतस्यैवोपभोग्यत्वात् ।
तो न प्रजानां भोगेन देवतानां सम्बन्धः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे केवलेभ्य एवे-
भ्यो विवेकोऽनुसन्धेयः, सिद्धान्ते देवतासहितेभ्यः इत्यादि ॥ १६ ॥

इति ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

इन्द्रियाणि स्वतन्त्रपदार्थभूतानि सिद्धवत्कृत्य तत्र देवताधिष्ठानं प्रति-
तम् । इदानीं प्राणवृत्त्यतिरेकेण तानि न स्वतन्त्राणि । ततश्च प्राणदेवतयैवा-
नसम्भवान्न देवतान्तराधिष्ठानमपेक्षितमिति पूर्वोक्तार्थ आक्षिप्यत इति सङ्गतिः ।
'हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामे'त्यादिश्रुतेः एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि

त्यादिवचनस्य प्राणातिरिक्तेन्द्रियाणां स्वतन्त्रोत्पत्त्यादिप्रतिपादनस्य च विरोधादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे एकदेशिमतमाह—मुख्यस्यैवेतर इति । मुख्यमितरांश्चेति । 'श्राम्यति वाक्, श्राम्यति चक्षुः, श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राण' इति वाक्येनेत्यर्थः । न च प्राणवृत्तित्वे इन्द्रियाणां तदुत्पत्त्यैवोत्पत्तेस्सिद्धतया पृथगुत्पत्तिकथनं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम् । तथासति मनस्सर्वेन्द्रियाणि चेत्यत्र इन्द्रियशब्देनैव मनसोऽप्युत्पत्तेस्सिद्धतया तस्यापि इन्द्रियान्तर्गतिर्न स्यात् । यदि च तत्रेन्द्रियपदं मनोव्यतिरिक्तविषयं, तर्ह्येतस्माज्जायते प्राण इत्यत्र प्राणपदं प्राणनादिवृत्तिविशिष्टपरमिति चक्षुरादिवृत्तिविशिष्टत्वाकारेणोत्पत्तिकथनार्थमिन्द्रियग्रहणं भविष्यति । 'त इन्द्रियाणी'ति सूत्रस्य ते चक्षुरादयः प्राणादन्यत्र प्राणा तत्त्वान्तराणीति प्रतिज्ञा, पुनः श्रेष्ठादन्यत्रेति पदावृत्त्या प्राणादन्यत्रेन्द्रियाणीति । तद्व्यपदेशादिति हेतुलाभः इतिशब्दाध्याहारेण । तद्व्यपदेशादित्यत्र तत्पदं च 'न वियदश्रुते'रित्यारभ्य 'संज्ञामूर्तिक्लृप्ति'रित्यधिकरणान्तं प्रस्तुताया उत्पत्तेः परामर्शकम् । तथा चोत्पत्तिव्यपदेशादित्यर्थलाभे सति तावन्मात्रोक्तौ प्राणे व्यभिचारः । उत्पत्तिव्यपदेशे सत्यपि प्राणात्तत्त्वान्तरत्वाभावात् । अतोऽवशिष्टो भागः । तथा च प्राणोत्पत्तिं निरूप्य पुनरिन्द्रियशब्दमुपादायेन्द्रियोत्पत्तिप्रतिपादनं भवति प्राणात्तत्त्वान्तरतासाधकमित्यर्थमभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह—एवं प्राप्त इति । व्यपदेशभेदादित्यत्र भेदशब्दोपात्तं व्यपदेशगतं विशेषं व्युत्पादयितुं पृच्छति—कोऽयमिति । इन्द्रियाणीत्युच्यन्त इति । एतस्माज्जायत इत्यनेनान्वयितयेति शेषः । अयं च शेषःश्रुतावेवमित्युत्तरभाष्यपर्यालोचनया लभ्यते । न च पृथगुत्पत्तिप्रतिपादनस्वारस्येन प्राणादिन्द्रियाणां स्वातन्त्र्यावगमस्य प्रबलं किञ्चित् बाधकमस्ति । येन क्लेशेन व्याख्यायेत । पूर्वपक्ष्युक्तं च बाधकं परिहरिष्यन्—स्मृतौ त्वेकादशेति । 'इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः' इत्यादौ । ततश्च प्रबलबाधकानुसारेण इन्द्रियमनसोः पृथग्व्यपदेशो गोबलीवर्दन्यायेनाश्रीयत इति भावः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

इदं सूत्रं प्राणेन्द्रिययोः प्रकरणभेदोपन्यासपरतया व्याचष्टे—भेदेन चेति । देवासुरसङ्ग्रामकल्पनया उपक्रमं कृत्वा इन्द्रियाण्येव देवत्वेन विवक्षित्वा असुरजयार्थमिन्द्रियान्तरैर्वागादिभिरुद्गात्रे कर्माणि कर्तृत्वे भरिनत्त्वसुरैर्वागादीनां स्वस्यैव समीचीनवदनादिकं भवत्वित्यासङ्गलक्षणं छिद्रं दृष्ट्वा पाप्मना वेधसंपादितः । अतो वागादिभ्यवाप्यनृतवदनमुपलभ्यत इत्येवं - सर्वाणीन्द्रियाण्यसुरनिक्षिप्तपाप्मनाविद्धानीति निरूप्य पृथगासन्य आस्ये भवः प्राणः मुख्यः स्वस्यैव कल्याणवदनं

भवत्वित्यभिपङ्करहिततया असुरैर्वेद्धुमशक्यतया प्रतिपादितः । तत्र च निन्दाप्रकरणेन वागादय उपक्षिप्ताः, स्तुतिप्रकरणे न च प्राण उपक्षिप्त इति स्पष्टः प्राणभेदः । तदिदमाह—ते ह वाचमूचुरित्यादिना । मनो वाचं प्राणमिति । सप्तान्नानीत्युपक्रम्य सर्वैर्भुज्यमानमेकं द्वयं हुतं प्रहुतं पयश्चैकं पश्वर्थमिति चत्वारि प्रदर्श्य त्रीण्यात्मने सृष्ट्वा हिरण्यगर्भः कल्पितवानिति सङ्ग्रहेणोक्त्वा कानि त्रीणीत्यपेक्षायां मनो वाचं प्राणमित्यादि वाक्यं मनसो वाचश्च प्राणवृत्तित्वे सप्तत्वत्रित्वादिकमाञ्जसमुपपद्यते ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

स एव चेक इति । 'तानि मृत्युश्श्रमो भूत्वा उपयेम 'इति चक्षुरादीनां श्रमरूपमृत्युव्याप्तत्वमुक्त्वा अथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राण इति तद्राहित्यं मुख्यस्य प्राणस्योक्तम् । तथा प्राणस्येन्द्रियाणां चास्मासु मध्ये कश्श्रेष्ठ इति विवादमुपक्रम्य यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरस्य कुणपता भवति, स श्रेष्ठ इति निर्धारणानन्तरं चक्षुरादिपूत्क्रान्तेष्वन्धत्वादिकमेव प्राप्तं, प्राणस्यानुत्क्रान्तत्वात् देहस्य शवता तु नाभवत्, प्राणोच्चिक्रमिषायां सर्वेषामेवेन्द्रियाणामुत्क्रान्तिप्रसक्त्या सह देहस्य शवता प्रसक्तेति प्राणसंवादे प्रतिपादितम् । तदाह—तस्यैव चेति । तस्माच्च विरोधेनेति । वागादीनां प्राणवृत्तित्वे हि तानन्योन्येनास्पर्धन्तेति प्राणस्येन्द्रियाणां स्पर्धयोपक्रमो विरुध्येत । न हि वृत्तीनामाश्रयेण सह स्पर्धाप्रसक्तिरस्ति । इतरेतरान्यस्वभावत्वात् । तथा वागादीनां पृथग्वचनादिकार्यकरत्वं प्राणसंवादे प्राणस्य शरीरे स्थितावपि वागादीनामुत्क्रान्तिप्रतिपादनं च विरुध्येत । न हि वृत्तीनामपि पृथग्वदनवृत्तिस्सम्भवति । नापि स्थित एवाश्रय उत्क्रान्तिस्सम्भवति । अतस्तद्रूपताभानं गौणमिति आरोपिततया च तद्रूपतया प्राणशब्दभाक्त्वमपि गौणमेव भविष्यति । अत्र च प्रथमसूत्रेण प्राणस्येन्द्रियाणां च पृथगुत्पत्त्याम्नानं, द्वितीयेन भिन्नप्रकरणत्वं, तृतीयेन सुप्तौ प्राणस्य जागरूकता, इन्द्रियाणां विलीनवृत्तिकत्वमित्यादिरूपं वैलक्षण्यं स्थानान्तरे दर्शितम् । अतो न सूत्राणां पुनरुक्तिः । 'न वायुक्रिये ' इत्यधिकरणे प्राणस्येन्द्रियवृत्तित्वं नास्तीति दर्शितम् । अस्मिन्नधिकरणे इन्द्रियाणां प्राणवृत्तित्वाभावः प्रतिपादित इति विभागः । अत्र प्रयोजनं पूर्वपक्षे इन्द्रियाणां प्राणवृत्तित्वात् नाहं प्राणिमीति प्राणस्य विवेकेनैवानुसिद्धो विवेक इति न पृथक् तदनुसन्धानम् । सिद्धान्ते तु स्वतन्त्रतयार्थसिद्ध्यभावात् नाहमन्य इत्यादिना पृथगिन्द्रियेभ्योऽपि त्वंपदार्थो विविक्ततया अनुसन्धेयः ॥ १९ ॥

इति इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥२०॥

वियदादिसृज्यव्यापारोत्पत्तौ प्राप्तस्य श्रुतिकलहस्य समाधानानन्तरं स्रष्टृव्यापारोत्पादनायां प्राप्तस्य श्रुतिकलहस्य समाधानमत्र क्रियत इति सङ्गतिः । सेयं देवतेति । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि'ति प्रकृता परमात्मरूपा देवतैक्षत । ईक्षणमेवाभिनयति—हन्तेति । 'बहु स्यां प्रजायेये'ति यत्सङ्कल्पितं बहुभवनं, तत्तेजोऽबन्नेषु सूक्ष्मेषु सृष्टेष्वपि न कात्स्न्र्येन सम्पन्नमिति द्योतयति । तिस्रो देवताः परोक्षत्वात् सूक्ष्माणि तेजोऽबन्नान्येव । नाम सूर्यश्चन्द्र इत्यादि । तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तसंस्थानादियुक्तं रूपम् । व्याकरवाणि विस्पष्टं करवाणि । त्रिवृतमिति । तेजोऽबन्नानि प्रत्येकं द्वेधा विभज्य द्विधाभूतानामेकैकमर्धं पुनर्द्विधा विभज्य पुनरपि द्विधाकृतमंशद्वयं तेजसोऽबन्नयोः अपां तेजोऽन्नयोरन्नस्याप्तेजसोश्च निक्षिप्यैकैकं भूतं त्रितयरूपं करिष्यामीत्यर्थः । अत्र च जीवेनात्मनानुप्रविश्येति वचनानुसारेण जीवरूपं प्राप्तस्यैव परमात्मनो नामरूपस्रष्टृत्वमवगम्यते । तद्धेदं तर्हि अव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेत्यत्र तु पारमेश्वररूपेणेति विरोधादप्रामाण्ये सद्विद्यागतवाक्यानुसारेण जीवरूपतां प्राप्तस्यैव नामरूपव्याकर्तृत्वम् । तद्धेदमिति तु परम्पराभिप्रायं भविष्यति । तथा च जीव एव नामरूपव्याकर्तेति पर्यवसितम् । नन्वनेन जीवेनेत्यत्र जीवरूपतां प्राप्तस्य कर्तृता कुतोऽवगम्यते । आख्यातेन हि देवतागतमेव कर्तृत्वं प्रतिपाद्यते । हन्ताहमिति प्रस्तुताया देवताया एव व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषेण सम्बन्धात् । न च अनेन जीवेनेति तृतीया जीवस्य कर्तृतां प्रतिपादयति । अहंपदोपात्ताया देवताया एव कर्तृतयान्वयेन कर्त्रन्तरानपेक्षणात् जीवस्य कर्तृतयान्वये वा तस्यैवाख्यातेनाभिधानप्रसक्त्या अनभिहिताधिकारीयतृतीयानुपपत्तेः । न च यथा देवदत्तेन यज्ञदत्तः पाचयतीत्येकवचनान्ताख्यातस्थले प्रयोज्यप्रयोजकरूपकर्तृद्वयस्यान्वयः । प्रयोजककर्तुराख्यातेनाभिधानेऽपि तदनभिहिते प्रयोज्यकर्तरि तृतीया च भवति, एवं व्याकरवाणीत्येकवचनान्तेऽपि प्रयोज्यप्रयोजकभावेन कर्तृद्वयस्याप्यन्वयोऽस्तु । प्रयोज्यकर्तुराख्यातेनानभिहितत्वात्तत्र तृतीयाप्यस्तु । तथा च तृतीयाबलादेव जीवस्य व्याकरणे कर्तृत्वमिति वाच्यम् । युक्तं णिच्प्रयोगस्थले धातुना प्रयोज्यव्यापारस्य णिच्प्रत्ययेन विशेष्यतया प्रयोजकव्यापारस्य चाभिधाने आख्यातेन णिजर्थकर्तृशक्तेरेवाभिधानात्तत्रैकवचनं, विशेषणीभूतव्यापारं प्रति च कर्तृत्वेन प्रयोज्यस्यान्वये तद्गतकर्तृशक्तेराख्यातेनानभिधानात्तत्र तृतीया च, नैवं विशेषणविशेष्यभावेन व्यापारद्वयमभिहितमस्ति । येन कर्तृद्वयस्यान्वयेऽप्याख्यात एकवचनं, प्रयोज्यकर्तरि च तृतीया लभ्येत, इत्य-

भिप्रेत्य शङ्कते—कुत इति । परिहरति—अनेन जीवेनेति । अयं भावः-अने जीवेनेति न कर्तृतृतीया, अपि तु करणतृतीया । चेतनस्य व्याकरणं प्रति करण त्वं प्रयोज्यकर्तृत्वेनैव पर्यवस्यति । यथा चारेण शत्रुसैन्यं सङ्कलयानीत्यत्र सैन्य संङ्कलने चारस्य करणत्वं प्रयोज्यकर्तृतयैव प्रयोजकव्यापारत्वेनाध्यारोपिते सैन्यस ङ्कलने प्रकृष्टोपकारकत्वात्, एवं व्याकरणस्य जीवगतस्यैव प्रकृते देवताया व्या पात्तत्प्रयोज्यस्य जीवस्य करणत्वविवक्षया तृतीया भविष्यति । न च तथा व्याकरवाणीत्यस्याध्यारोप्य देवतायास्साक्षात्कर्तृत्वं व्याख्याने क्लिष्टता । व्याकरणे गम्यमानस्य साक्षात्कर्तृत्वस्यानध्यारोपेणैव व्याख्यानसम्भवादिति वाच्यम् । तथा सत्यनेन जीवेनेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तथा च तत्सार्थक्यायाध्यारोप एवोचितः । हि वैयर्थ्यमपेक्ष्य लक्षणाध्यारोपाश्रयणम् । तथा च महाभूतात्मकसृष्टौ तत्राप चेश्वरस्य साक्षादेव कर्तृत्वेऽपि त्रिवृत्करणानन्तरभाविषु भौतिकसूर्यचन्द्रादिरूपेषु नामधेयेषु च जीवस्यैव साक्षात्कर्तृत्वं, परमात्मनस्तु कुलालपितृवत् जीवद्वारकं कर्तृत्वमित्येकदेशिनोऽभिप्रायः । ननु, जीवस्य चन्द्रसूर्यादिनामरूपेषु कर्तृत्वं न स म्भवतीत्याशङ्क्याह—अपि चेति । भौतिकेषु शकटादिनामरूपेषु मनुष्याणां कर्तृत्वं प्रसिद्धमेव । चन्द्रसूर्यादिषु भौतिकेषु प्रजापत्यादिजीवानां कर्तृत्वं भविष्यति । तथाचानेन जीवेनेत्यत्र जीवसामान्यरूपेण भौतिकेषु त्रिवृत्कृतेषु नामरूपेषु कर्तृत्वे भिहिते यथासम्भवं तत्तद्विशेषकर्तृतया जीवविशेषाणां पर्यवसाने न काचिदनुपपत्तिरि भावः । उपदेशादिति । 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेना नानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी'ति वि योगाभावेन देवताया एव साक्षात्कर्तृत्वं प्रतीयते । न तदध्यारोपेण नेतुमुचितम् । चानेनेति व्यर्थम् । जीवस्य करणत्वं हि नावश्यं प्रयोज्यत्वेनैव समर्थनीयम् । तदध्ययनेन वसतीत्यत्र हेतुत्वयापि नामरूपव्याकरणे जीवस्य करणत्वमुपपद्यते जीवभोगार्थं हि नामरूपसृष्टिः । अथवा शरेण हन्तीत्यत्र शरव्यापारस्य हन नुकूलत्वाद्यथा शरस्य करणत्वम्, एवं नामरूपव्याकरणे जीवव्यापारस्याहष्ट योगात् जीवस्य करणत्वनिर्देश उपपद्यते । ततश्च जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीति धानक्रियान्वयेऽपि न काचित् सिद्धान्तिनः क्षतिः । भाष्ये तु वस्तुगतिमनुरुध्य प्र श्येत्यनेनान्वयः प्रतिपादितः । आनन्तर्यादिति । नन्वानन्तर्यं सन्निधिलक्षणं करवाणीति प्रधानक्रियाकाङ्क्षया बाध्यताम् । न । प्रवेशक्रियाया अपि साकाङ्क्ष त्वात् । व्यापकस्य हि परमात्मनः कथं शरीरादौ प्रवेश इत्येतस्यामाकाङ्क्षायां विहितमनेन जीवेनेत्यौपाधिकं विलयभावमुपहरत् प्रविश्येत्यनेन सम्बध्यते । प्रवे क्रियासम्बन्धेऽपि न जीवेनेत्येषा कर्तृतृतीया । तत्र यदि तावज्जीव ब्रह्मणोर्भेदः

क्षा, तदा न जीवस्य प्रवेशे कर्तृतोपपद्यते । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति विहितक्त्वान्तक्रियायां प्रधानक्रियाकर्त्रन्वयस्यावश्यकतया तेनैव कर्त्राकाङ्क्षाया उपरतत्वात् । अथात्मनेति विशेषणस्वारस्यात्तत्त्वमसीति प्रधानवाक्यानुगुण्याच्चाभेदविवक्षैवोपेयते, तत्र जीवेनेत्यस्याप्यंशस्य कर्तृतयान्वयविवक्षायां जीवात्मा सन्ननुप्रविश्येत्येव स्यात् । व्याकरवाणीत्यनेनैव कर्तृशक्तेरभिहितत्वात् । ननु, व्याकरवाणीत्यनेन व्याकरणक्रियाशक्तिरेवाभिहिता, न तु प्रवेशक्रियाकर्तृशक्तिराभिहिता । तथा जीवरूपापन्नाया देवतायाः प्रवेशक्रियाकर्तृताबोधनार्थं तृतीया प्रसज्यत एव । दृश्यते हि किञ्चित्क्रियानिरूपितकारकशक्तेरभिधानेऽपि क्रियान्तरनिरूपितां तामभिधातुं विभक्तिः । यथा प्रासादे शेत इति । अत्र सौभगतायाः प्रासादक्रियाधिकरणशक्तेर्वत्रा अभिधानेऽपि तत्रैव शयनाधिकरणतां प्रतिपादयितुं सप्तमी । उच्यते—यदि तावत् क्त्वाप्रत्ययस्य कर्तृप्रतिपादकतापक्षः, तदा प्रसक्तिरेव नास्ति तृतीयायाः । अर्थक्रियाद्वयकर्तुरेकत्वमेव तदर्थः । एकत्वे तु कर्तोपलक्षणं, तदापि न तृतीया प्राप्नोति । क्त्वाप्रत्ययान्तक्रियायां कर्त्रन्वयस्यार्थिकत्वाच्छाब्दान्वयस्थल एव चानभिहिताधिकारविभक्तिप्राप्तिः । अत एव च देवदत्तोऽनुलिप्तस्स्नात्वा भुङ्क्ते इत्यादौ अनुलिप्तत्वविशेषणविशिष्टस्य स्नान एवान्वये तात्पर्यगत्या विद्यमानेऽपि शाब्दान्वयस्य भोजनक्रियागतत्वान्न तृतीयेति सिध्यति । अन्यथा लिप्तेनेति स्यात् । ततश्च जीवस्याभेदविवक्षया कर्तृत्वेनान्वयाभ्युपगमे प्रथमान्तैव स्यात् । तस्मात् प्रवेशान्वितायां देवतायामीश्वररूपव्यावृत्तिगमकतया जीवेनेत्येतदित्थंभूतलक्षणतृतीयान्तमित्येव क्लिप्यते । तेन तत्कृतमपीति । इदं च प्रौढ्योक्तम् । परमार्थतो जीवब्रह्मणोरेकत्वे व्यवहारदृष्ट्या भेदमुपेत्य पारमेश्वरेणैव सर्वज्ञादिरूपेण नामरूपव्याकर्तृत्वमिति प्रतिपादनार्थं प्रकृताधिकरणप्रवृत्तेः । तत्सिद्धं नामरूपे व्याकरवाणीत्येतदौपचारिकं माभूदिति परमेश्वर एव नामरूपयोस्साक्षाद्व्याकर्तेति । न चैवंसति अस्मिन्वाक्ये जीवेनात्मनानुप्रविश्येति व्यर्थम् । नामरूपव्याकरणं जीवभोगार्थमिति ज्ञापनार्थत्वात् । अपि च नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति समभिव्याहारात् त्रिवृत्करणकर्तैव नामरूपयोर्व्याकर्तेति प्रतीयते । त्रिवृत्करणे च न प्रजापत्यादीनामपि उत्कृष्टजीवानां कर्तृत्वं सम्भवति । तेषामपि शरीरपरिग्रहस्य त्रिवृत्करणाधीनत्वात् शरीरं विहायापि तेषां कर्तृत्वं सम्भवतीत्येतत्तु न प्रमाणवत् । अपकृष्टजीवानां तु तत्करणसम्भावनैव नास्ति । अतो नामरूपव्याकरणं जैवमिति मनसि निधाय त्रिवृत्कुर्वत इति सौत्रनिर्देशसूचितमर्थमाविष्करोति—त्रिवृत्करणपूर्वकमेवेदमिति । ननु, त्रिवृत्करणं महाभूतानां सर्गादावुत्पन्नानां यदाद्यं, तत्रैव जीवस्य कर्तृत्वं न सम्भवति । इह तु नामरू-

पञ्चीकरणानन्तरभावि यत्त्रिवृत्कृतानां सतामेव भूतानां पुनस्सूर्यचन्द्रादिरूपेण त्रिवृत्करणं, तत्प्रतिपाद्यते । 'नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमि'ति क्र पाठात् । नामरूपव्याकरणमपि चेदं स्थूलविषयमित्यनुपदमेव वक्ष्यतीत्याशङ्क्यार्थक्र नुसारेण पाठक्रमं बाधित्वा त्रिवृत्करणं पूर्वं, पश्चान्नामरूपव्याकरणमित्यभि त्रिवृत्करणपूर्वकमित्युक्तम् । अयं भावः—इह हि महाभूतानां सृष्टिमुक्त्वा त्रिवृत्करणं नोक्तम् । अतो व्याकरणवाक्ये निर्दिश्यमानं त्रिवृत्करणं महा विषयमेव । पाठव्यत्यासस्तु सङ्कल्पवाक्ये नामरूपव्याकरणस्योद्देश्यतया व्यः । उद्देश्यं हि प्रथमं सर्वत्र निर्दिश्यते । अतो नामरूपे व्याकरवाणी श्यं निर्दिश्य तत्साधनाय त्रिवृत्करणं निर्दिशति । तदनन्तरं तासां त्रिवृतं त्रि मेकैकां करवाणीति । ननूत्तरत्र सूर्याग्न्यादिरूपेण त्रिवृत्करणस्य प्रतिपाद प्राजापत्यादिसृष्ट्यनन्तरभाव्येवेदं त्रिवृत्करणं निर्दिश्यते, न तु सूक्ष्मभूतसृष्ट्य वहितोत्तरभावि । तथा च श्रुतिः—'सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्म नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदि'ति त्रिवृत्करण कृत्वा 'यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत् त्रिवृदेकैका भवति तन्मे वि नीही'ति तद्व्युत्पादनमुपक्षिप्याग्निसूर्यादिभावेन पुरुषान्तर्गत्या च त्रिवृत्करणं तिपादयति—'यदग्ने रोहितं रूपमि'त्यादिना, 'यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो दे ताः पुरुषं प्राप्ये'त्यादिना च । अत्र चाधिदैविके अध्यात्मं च त्रिवृत्करणं जापत्यादिजीवस्य कर्तृत्वमुपपद्यत एवेति शङ्कानिरासाय सूत्रम् । सूत्रार्थं दयन्नवतारयति—तच्च त्रिवृत्करणमित्यादिना । अयं भावः—यद्यप्युत्तर ग्न्यादिषु त्रिवृत्करणं निर्दिश्यते, तथाप्युपक्रान्तं त्रिवृत्करणं न तावन्मात्रवि म् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमिति साकल्येन सृष्टानां भूतानां त्रिवृत्करणोपक्रमात् अग्न्यादिनिर्देशस्तु वाक्यशेष उदाहरणमात्रम् । न च कार्त्स्न्येन त्रिवृत् प्राजापत्यादिजीवानां कर्तृत्वमुपपद्यत इति । तदिदमाह—अनेन चाग्न्याद्युदा णेनेति । अग्न्यादयो हि तैजसाः पदार्था लोके प्रसिद्धाः । तत्राबन्नयोस्समावेश भौमत्वेन प्रसिद्धेषु भूगोलकादिषु आम्भसत्वेन प्रसिद्धेषु समुद्रादिषु च भूतान्तरा र्गमप्रदर्शनस्योपलक्षणम् । यदु रोहितमिवेति । यथाग्नौ रोहितं रूपं तैजसम्, मनुक्तस्थलेऽपि रोहितशुक्लकृष्णानि तेजोऽबन्नरूपाण्यूह्यानीत्यर्थः । यद्वि मिवेति । यत् उ इति छेदः । उस्समुच्चये । यच्चान्यद्रोहितत्वादिना वि ज्ञातुमशक्यं, तदपि भूतत्रयसमाविष्टमेव द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

अपरं त्रिवृत्करणमिति । अग्न्यादिष्वधिदैवं भूतत्रयमेलनरूपं त्रि रणमुक्तम् । 'पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवती' त्यत्र तु भुक्तस्याहारस्

पादिभावेन त्रिधा विभागप्रतिपादनमित्यर्थः ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

स्थविष्ठो धातुः स्थूलो भागः । अणिष्ठः सूक्ष्मः । शरीरे च भूतत्रयविभागप्रतिपादने सति अर्थाच्छरीरं भूतत्रयसमाविष्टमिति प्रतिपादनात् आध्यात्मिकं त्रिवृत्करणं प्रतिपादितं भवति । सूत्रे मांसादीत्यादिपदेन पुरीषमनसोर्ग्रहणम् ॥२१॥

आशङ्कितं च किञ्चिद्दोषं परिहरिष्यन्निति यत् प्रागुक्तं, तद्विशदयति—अत्राहेति ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

विशेषस्य भाव इति । स्वार्थे चायं भावप्रत्ययः । 'धातुः प्रसादान्महिमानमीशं भूमैव सुखमि'त्यादिवत् ॥२२॥

इति संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्ब्रह्मानन्दसरस्वतीश्री-
चरणानुग्रहलब्धसारस्वतपदस्य निरतिशयौदासी-
न्यादिगुणरत्नखचितयतिकुलोत्तंसश्रीमद्रामानन्द-
तीर्थमुखारविन्दनिर्गतशारीरकसूत्रभाष्यार्थ-
स्वर्धुनीप्रवाहनिमज्जनसुहितस्य श्रीमदद्वै-
तानन्दस्य कृतौ शारीरकभाष्यव्या-
ख्यायां ब्रह्मविद्याभरणाख्या-
यां द्वितीयस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

॥ समाप्तश्चाध्यायः ॥

ॐ

॥ अथ ॥

॥ तृतीयाध्यायः ॥

उमाकलितवामाङ्गमुत्तंसितसुधाकरम् ।
करुणोल्लासितापाङ्गं शरणं यामि शङ्करम् ॥ १ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

सङ्गतिं दर्शयन्वृत्तवर्तिष्यमाणलक्षणयोस्सुखावबोधार्थं सङ्कलयति—द्वितीये
ध्याय इत्यादिना । अयं भावः—प्रथमाध्यायोक्ते वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वये द्वि
तीयाध्यायेन विरोधः परिहृतः स्मृत्यादीनाम् । तथा चाध्यायद्वयेन वेदान्तप्रमा
कतया ब्रह्म प्रतिष्ठापितम् । तृतीयाध्यायेन तु तत्प्राप्तौ उपायः प्रतिपाद्यत
ति सङ्गतिः । न ह्यप्रतिष्ठिते ब्रह्मस्वरूपे तत्प्राप्तावुपायः क इति जिज्ञासावसर
तत्र च 'पुरुषार्थोऽतश्शब्दादि' त्यधिकरणेन तत्प्राप्तौ तत्साक्षात्कार एवो
इति प्रतिपाद्यते । साक्षात्कारसाधनं वैराग्यं जीवस्य गत्यागतिप्रपञ्चपरेण प्रथ
पादेन समर्थ्यते । ब्रह्मसाक्षात्कारश्च तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्य इति तस्य तत्त्वं
दार्थज्ञानायत्ततया द्वितीयपादे जीवावस्थानिरूपणपरैरधिकरणैस्त्वंपदार्थो विवि
'न स्थानत' इत्याद्यधिकरणैर्ब्रह्मतत्त्वनिरूपणपरैस्तत्पदार्थः । 'फलमत उपपत्ते
ति पादान्त्याधिकरणेन तु ईश्वरानुग्रहस्तत्र कारणमिति प्रतिपाद्यते । तृतीय
न तु गुणोपसंहारानुपसंहारतदुपयोगिविद्याभेदाभेदप्रपञ्चनपरेण उपासनाजनि
त्तैकाग्र्यलक्षणं ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनं निरूप्यते । चतुर्थपादेन च 'पुरुषार्थो
इत्यधिकरणं विहायावशिष्टैरधिकरणैर्ज्ञाने बहिरङ्गसाधनानि कर्माणि, अन्त
साधनानि सन्न्यासशमदमादीनीति निरूपणाय तेषां विधीनां प्रभेदा विचार्य
अध्यायान्त्याधिकरणेन चोत्पन्ने सम्यग्ज्ञाने मुक्तिरूपस्य फलस्य प्रतिबन्ध
वापेक्षानियतत्वाभावः प्रतिपाद्यते । तथा च कृत्स्नेन तृतीयाध्यायेन सर्व
मोक्षसाधनतया ब्रह्मसाक्षात्कारो व्युत्पाद्यते । प्रसङ्गात् गुणोपसंहारपादे
यतनिराकरणं च भविष्यति । प्राणपादे च जीवोपकरणानां प्राणानामुत्पत्ति
पिता । रंहतिपादेन च प्राणादिविशिष्टस्य गतिर्निरूप्यत इति द्वितीयान्त्य

तृतीयाद्यपादस्यान्तरालिकोऽपि सम्बन्धोऽस्ति । कृत्स्नाया अपि मोक्षोपायप्रवृत्ते-रैहिकामुष्मिकफलवैराग्यायत्ततया प्रथमतस्तदेव दृढीक्रियत इत्याह—तत्र प्रथमे तावदिति । पञ्चाग्निविद्याश्रितस्य विचारस्य वैराग्यपर्यवसायित्वं तदुपसंहार-पर्यालोचनयावगम्यत इति दर्शयति—तस्मादिति । यतः पापिनां सुखगन्धोऽपि नास्ति । पुण्यवतां तु देवभृत्यत्वादिप्रयुक्तस्सुखगन्धो यद्यपि वर्तते, तथाप्युत्क्रान्तिप्रमुखा गर्भवासान्ता दुःखपरम्परा दुष्परिहरा, तस्मादित्यर्थः । विवादविषयं निष्कृष्टमुभयसम्मतमर्थं दर्शयति—जीवो मुख्यप्राणेति । अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्येवमादेरिति । अयमर्थस्तत्र व्युत्पादितः—यथा राजानं ग्रामात् ग्रामान्तरं जिगमिषुं भृत्या अनुगच्छन्ति, एवमेव ते प्राणा जीवस्य मरणकालागत-मोहानन्तरं लोकान्तरं जिगमिषन्तस्तमनुगता भवन्ति । 'स एतास्तेजोमात्रास्समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति । तेजोमात्रा इन्द्रियाणि । ततश्च बाह्यविज्ञानलोपे सति जीवस्य पारलौकिकफलगोचरः कर्मबलायातः प्रत्ययविशेषो जायते । तं विद्या-कर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । विद्योपासना । पूर्वप्रज्ञा अतीतमनुष्यमर्कटादिजात्युचितव्यवहारवासना । तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति, एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति । यथा तृणजलूका एकस्य तृणस्याग्रमागमागत्यान्यदाक्रमणं स्थानं तृणमासाद्य पूर्वस्मात्तृणादात्मानमुपसंहरति, एवमेव जीवः पूर्वशरीरं विमुक्तप्राणमचेतनमापाद्यान्यदाक्रमणस्थानं शरीरमासादयति । तदनन्तरं यथा सुवर्णकारः किञ्चित्सुवर्णमादाय समीचीनमाभरणमुत्पादयति, एवमेवायमात्मान्यत् नवतरं कल्याणतरं रूपं शरीरं कुरुत इत्यन्तेन प्रतिपादितम् । उक्तेऽर्थे उपपत्तिमाह—धर्मा-धर्मेति । अनुत्क्रान्तस्य हि न स्वर्गनरकादिगमनं सम्भवति । उत्क्रान्तिश्च विभोर्जीवस्य नेन्द्रियाद्युपाधिविनाकृतस्य सम्भवति । अत उपपत्तिबलादपि प्राणा-दियुक्तस्य जीवस्योत्क्रान्तिरुनेया । नन्विन्द्रियपरिष्वङ्गस्य स्वीकृततया भूतसूक्ष्म-परिष्वङ्गस्सिद्ध एव । इन्द्रियाणां सूक्ष्मभूतरूपत्वादित्यतो विशिनष्टि—देहबी-जभूतैरिति । स्थूलदेहबीजभूतैरित्यर्थः । तथा चेन्द्रियातिरिक्तं यत् स्थूलशरीरं, तत्सूक्ष्मावस्थानि यानि भूतानि, तद्विषयस्संशयः । अयमत्र पूर्वपक्षाशयः—उक्तभूतपरिष्वङ्गो जीवस्य किं श्रुतितः, आहोस्विन् न्यायतः । नाद्यः । 'स एतास्तेजोमात्रा' इत्यादौ तदश्रवणात् । चन्द्रलोकारोहावरोहप्रतिपादकवाक्यपर्यालोचनयापि न सिध्यति । तद्धीत्थमाम्नायते—'अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षम् अपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति । तस्मिन् यावत्सम्पातमुषि-

त्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथैतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भ-
ति धूमो भूत्वाभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्री-
हियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते । अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं य-
यो ह्यन्नमत्ति यो यो रेतस्सिञ्चति तत् भूय एव भवती'ति । अत्र हीष्टादिकारिणं
धूमाद्यातिवाहिकदेवताभिश्चन्द्रलोकं प्रति गमनं तेषामेवाकाशादिक्रमेण पुनरवरोह-
नात्र तेषामारोहतां भूतपरिष्वङ्गप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । अतो न श्रु-
पर्यालोचनया तत्सिद्धिः । वाक्यशेष इति । एकीभवति न पश्यतीत्याहुरित्या-
दिना । न द्वितीय इत्याह—सुलभाश्चेति । इतो हि भूतमात्राभिस्सह गमनं तस्मि-
लोके भोगोपयोगिशरीरारम्भाय । तत्तु तस्मिन्नेत्र लोके विद्यमानैर्भूतैस्सिद्धमि-
त्येतो भूतानां नयनम् । 'तदन्तरप्रतिपत्तावि'ति सूत्रे 'मांसादि भौममि'ति सूत्रगतमांसा-
दिपदेनोपस्थितं शरीरं तत्पदेन परामृश्यते । तदाह— देहान्तरप्रतिपत्ताविति ।
प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति । अयं भावः—'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुताबि'ति श्वेत-
केतुमारुणेयं प्रति प्रवाहणेन जैवलिना पृष्टे सति श्वेतकेतुना नोत्तरितं, पुनः
तत्पित्रा आगत्य प्रवाहणः पृष्टः, तं प्रति द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपानग्नी-
न् कल्पयित्वा श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाणि च आहुतिद्रव्याणि कल्पयित्वा
श्रद्धादीनां द्युलोकादिषु याः प्राप्तयः, तत्राहुतित्वं च कल्पयित्वा श्रद्धादीनां चतु-
तीनां सोमराजवृष्ट्यन्नरेतोगर्भरूपाः परिणामाः प्रतिपादिताः । आदित्यादीनां
च समिदादिभावः कल्पितः । अनन्तरं च 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्ती'त्युपसंहृतम् । अतोऽयं सन्दर्भः पञ्चाग्निविद्यापर एव । तथा च तद्य इत्थं विदु-
रिति तस्या एव विद्याया अर्चिरादिना ब्रह्मप्राप्तिं फलं कथयति । अस्यां चोपा-
सनायां द्युलोकादिषु श्रद्धादिशब्दप्रतिपाद्यानामपां प्राप्तिरालम्बनभूता कुतश्चि-
प्रमाणात् स्वसिद्धिमपेक्षते । तच्च प्रमाणं चन्द्रलोकारोहतदवरोहप्रतिपादकं वाक्य-
मेव, सोमराजवृष्ट्यन्नादिभावप्रत्यभिज्ञानात् । ततश्च पञ्चाग्निविद्यावाक्ये अद्भिरिष्टी-
ष्टादिकारिणां द्युलोकादिप्रक्षेप्यत्वेन प्रतिपादनमपेक्षितम् । तच्च तत्रैव सम्भव-
ति । यद्यारोहावरोहवाक्ये अविशिष्टा इष्टादिकारिणो विवक्षिता भवेयुः ।
ह्यन्यथाप्यादिपदैरजहल्लक्षणया तेषां समर्पणं भवति । अतो वाक्यद्वयपर्यालोचन-
या भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तस्यैव रंहणमिति । तच्च भूतसूक्ष्ममग्निहोत्रादिकाले हुतं द्रव्यमे-
व । ननु, यदद्भिः परिवेष्टनं जीवस्यैतस्मिन्नेव शरीरेऽङ्गीक्रियते, तथासति
पारलौकिकशरीरसम्बन्ध एतद्देहावस्थितिकाल एव प्राप्त इत्यायाति । तच्च
यथा तृणजलायुके'ति श्रुतिविरुद्धम् । तथा हि श्रुत्या यथा जलूका पूर्वसम्बद्ध-
णस्यान्तं प्राप्य तृणान्तरेण सम्बध्यते, तथा जीवः पूर्वदेहं विहाय देहान्त-

प्राप्नोतीति प्रतिपाद्यते । तथा च दृष्टान्तस्वारस्यात् पूर्वदेहावसान एव देहान्तरप्राप्तिरिति प्रतीतेः कथमेतस्मिन्नेव शरीरे देहान्तरबीजभूतसूक्ष्मभूतपरिष्वङ्ग इति शङ्क्ते—नन्वन्या श्रुतिरिति । तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैवेति । अयं भावः—पूर्वतृणत्यागसमय एवोत्तरतृणग्रहणमित्यंशेन दृष्टान्तसाम्यं न विवक्षितम् । अपि तु यथा जलूका तृणान्तरग्रहणकाले दीर्घीभूता तृणद्वयसंलग्ना भवति, तथा जीवोऽपि पूर्वदेहत्यागकाले भूतसूक्ष्मपरिणामभूनस्थूलदेहभावनया सम्बद्धो दीर्घीभूत इव भवतीत्येतावत् साम्यं विवक्षितमिति । ननु, पारलौकिकशरीरे भावना न सम्भवति । सा हि प्रत्ययावृत्तिरूपा । पारलौकिके च मरणकाले प्रत्यय एव कुत इति शङ्कानिराकरणार्थं कर्मोपस्थापितेत्युक्तम् । एवं श्रुत्यनुसारेण स्वपक्षं निरूप्य मतान्तराणि निरस्यति—एवमिति । या विकल्पनास्तास्सर्वा एवानादर्तव्या इत्यन्वयः । साङ्ख्यानां कल्पनामाह—व्यापिनामिति । वृत्तिलाभस्तच्छरीरप्रदेशावच्छेदेन ज्ञानादिकार्यजनकता । नैयायिककल्पनामाह—केवलस्यैवेति । येषां मते आत्मनो बाह्येन्द्रियाणां च विभुत्वं, मनस्त्वल्पं, तन्मतमाह—मन एव वा केवलमिति । दिगम्बरकल्पनामाह—जीव एवेति । इत्येवमाद्या इत्यनेन क्षणिकानामात्मादीनां पारलौकिकशरीरावच्छेदेन उत्पत्तिरिति बौद्धानां देहातिरिक्तस्यात्मनोऽभावात् परलोकगतिरेव नास्तीति लोकायतस्य च कल्पना संगृह्यते । तत्र कथं सामान्येनेति । ननु, शरीरस्य पाञ्चभौतिकतया अत्राप्छब्दो भूतान्तराणामुपलक्षको भविष्यति । अत्र हि पुरुषवचस इत्यनेनापां पुरुषपदप्रतिपाद्यत्वं कथं भवतीति विवक्षितम् । अपां च पुरुषपदप्रतिपाद्यता न साक्षात्, अपि तु शरीराकारेण परिणतानामेव । तथा च कथमापः शरीराकारपरिणता इति प्रश्नार्थो भवति । केवलानां चापां शरीराकारपरिणत्यसम्भवात् भूतान्तरोपलक्षकत्वमुचितमेवेति चेत्, भवेदेतदेवं, यदि शरीरस्य पाञ्चभौतिकता भवेत्, न तु तदस्ति । तथासत्येकस्मिन्नेव शरीरे पृथिवीत्वादिनिवेशस्यावश्यकतया पृथिवीत्वादिजातिसाङ्कर्यं भवेत् । न च शरीरस्यैकभूतारब्धत्वं यदि जातिसाङ्कर्यपरिहारायाङ्गीक्रियते, तदा अवकाशसमीरणोष्मप्रस्वेदगन्धात्मना उपलम्भो न स्यादिति वाच्यम् । यथा सुवर्णस्य तैजसत्वेऽपि उपष्टम्भकभूतान्तरवशात् पीतत्वादिप्रत्ययः, तथा पार्थिवादिषु शरीरेष्वपि भूतान्तराणामुपष्टम्भकतया तत्तद्धर्मप्रतीतिरुपपद्यते ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २॥

त्रिवृत्करणपक्षमुपेत्याह—त्र्यात्मिका हीति । पञ्चीकरणपक्षे तु पञ्चात्मकत्वं

द्रष्टव्यम् । त्र्यात्मकश्च देह इति । न च जातिसाङ्कर्यापत्त्या त्र्यात्मकत्वं त्वनु-
चितम् । भूतत्वमूर्तत्वयोराकाशे मनसि च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे-
घटादौ समावेशदर्शनेन पृथिवीत्वादीनामपि क्वचित् परस्परात्यन्ताभावसमानाधि-
णत्वेऽपि शरीरे समावेशोपपत्तेः । न च धर्माणां परस्परासामानाधिकरण्येऽपि परस्-
त्यन्ताभावसमानाधिकरणजातित्वं प्रयोजकम् । जातित्वं चावच्छेदककोटावव नि-
वेशनीयमेव । अन्यथा घटान्यत्वपटान्यत्वयोरपि घटपटयोः परस्परात्यन्ताभावसमा-
धिकरणयोः कुड्यादावनिवेशापत्त्या तस्य घटत्वादिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । धर्माणां पर-
स्परासामानाधिकरण्यस्य किञ्चिदवच्छेदेन ग्रहणं विनानुपपत्तेरभावेन तथावच्छेद-
कल्पनाया एव निर्मूलत्वात् । यत्र हि कार्यत्वकारणत्वव्यापकत्वव्याप्यत्वशक्तत्व-
त्वादौ व्यक्तिविशेषगततया ग्रहणे न व्यक्त्यन्तरेऽपि प्रवृत्त्यादिकमुपलभ्यते, त-
त्रावच्छेदककल्पनमावश्यकम् । न चात्रापि गोत्वे गृहीते नायमश्व इति प्रतीतिर्दृश्य-
ते । अतो गोत्वाश्वत्वयोर्विरुद्धत्वं परस्परासामानाधिकरण्यमुक्तावच्छेदकेनैव ग्राह्य-
ति वाच्यम् । तथासति सास्नादिमत्त्वकेसरादिमत्त्वयोस्तदुपाध्योरपि विरुद्धत्वा-
वच्छेदकापेक्षत्वेन जातिवदस्याप्यवच्छेदककोटौ निवेशो न भवेत् । न च यथोपाध्यो-
र्विरुद्धत्वं तेन तेन विशेषरूपेणैवाननुगतेन गृह्यते, तथा जातीनामपि गोत्वाश्वत्वा-
तत्ताद्विशेषरूपेणैव विरुद्धत्वं ग्राह्यम् । एवं च गोत्वमश्वत्वविरुद्धमित्येवं स्व-
प्तादिभ्योऽवगच्छत एकधर्मज्ञाने धर्मान्तराभावज्ञानमुपपद्यत इति न तदर्थमुक्ताव-
दककल्पना । अपि च नेदं जातिगतासामानाधिकरण्यसामान्येऽवच्छेदकम् । क्व-
चित्किञ्चित्सामानाधिकरण्यनियमेन तत्सामान्याभावस्य तत्राभावात् । परस्परासामा-
करण्यं तु नानुगतम् । येनानुगतमवच्छेदकमपेक्षेत । असामानाधिकरण्यस्य परस्परत्वं
उपात्तधर्मिद्वयगतत्वे सति उपात्तधर्मिभ्यामेव निरूपितत्वम् । उपात्तानां च
गतत्वाभावात् कथं तद्घटितं तदनुगतं स्यात् । न च जातिगतजात्यसामानाधिकरण्या-
च्छेद्यम्, अतो नाननुगम इति वाच्यम् । व्यापकजातौ व्याप्यजात्यसामानाधिकरण्य-
त्वेऽपि तत्रावच्छेदकस्याभावात् । अवच्छेदकस्यापि परस्परत्वघटितत्वेनाननुगम-
रिहार्यत्वाच्च सुवर्णघटे परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्घटत्वसुवर्णत्वयोः
नावच्छेदकस्यापि अवच्छेद्याधिकवृत्तित्वात् । न च सौवर्णो घट एव न भवति, अ-
घटप्रतिकृतिरिति वाच्यम् । तत्रापि घट इति व्यवहारस्य जलाहरणादिकार्यस्य च द-
न घटत्वाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । यदि च सुवर्णत्वव्याप्यं घटत्वाद्यन्यदेव, पृथि-
वीत्वव्याप्यघटत्वाद्यन्यदेवेति न जातिसाङ्कर्यं, तथासति महाभूतगतपृथिवीत्वादौ
शरीरत्वव्याप्यं पृथिवीत्वादिकमन्यदेवेति नात्रापि जातिसाङ्कर्यम् । अतो शरीर-
स्य पाञ्चभौतिकत्वं प्रमाणबलायातं प्रत्याख्यातुं शक्यम् । तथा च श्रुतिरपि—'पृ

आपोमयो वायुमयस्तेजोमय आकाशमय' इत्यात्मनः पृथिव्यादिविकारत्वं प्रतिपादयन्ती साक्षादात्मनि पृथिवीत्वादिविकारत्वस्यासम्भवात् देहैक्याध्यासमाश्रित्य प्रवृत्ता देहस्य पाञ्चभौतिकत्वमुपहरति। अतो युक्तमुक्तं त्र्यात्मकश्च देह इति ॥२॥

ननु, यदि पञ्चाग्निविद्यावाक्यपर्यालोचनया भूतसूक्ष्मविशिष्टस्य जीवस्य रंहणं, तदा दक्षिणमार्गगामिनामेव भूतपरिष्वङ्गस्सिध्यति । पञ्चाग्निविद्याया दक्षिणमार्गालम्बनत्वात्, न तूत्तरमार्गगामिनां, नापि नरकयायिनामित्यत आह—

प्राणगतेश्च ॥३॥

अयं भावः—जीवद्दशायां हि चक्षुरादीनां प्राणानां गमनागमनादिकं देहाश्रयाणामेव दृष्टम् । मरणानन्तरमपि लोकान्तरगमनं तेषां श्रुतं मार्गत्रयसाधारण्येन । अतस्तदपि देहाश्रयाणामेव वक्तव्यम् । तत्र च यावल्लोकान्तरप्राप्ति स्थूलभूतानामसम्भवात् सूक्ष्मभूतरूपमेव प्राणगत्युपपादकं शरीरं कल्पनीयम् । पञ्चाग्निविद्यावाक्यं च स्थालीपुलाकन्यायेन मार्गत्रयरंहणेऽपि भूतसूक्ष्मसंपरिष्वङ्गज्ञापकं भविष्यति । तथा च 'पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन वै ॥' इति वचनं पुर्यष्टकान्तर्गतभूतसूक्ष्मसंपरिष्वङ्गमामोक्षं दर्शयति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥४॥

वातं प्राण इत्यादिनेति। आदिपदेन चक्षुरादित्यं दिशश्श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमोषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीति गृह्यते। यत्र यस्मिन् काले अस्य पुरुषस्य वागादय अग्न्यादीन् प्रति गच्छन्ति, तदायं पुरुषः क्व किमालम्बनः परलोकाय भवतीति याज्ञवल्क्यं प्रत्यार्तभागस्य प्रश्नः। तथा चानया श्रुत्या वागादिप्राणानामग्न्यादिगमनप्रतिपादनात् 'तमुत्क्रामन्त'मिति श्रुत्या च जीवेन सह गमनप्रतिपादनादुत्क्रान्तिविषयश्रुतीनां मिथो विगानेन स्वार्थतात्पर्यासम्भवात् न जीवस्य श्रुत्यनुसारेण उत्क्रान्तिर्निरूपयितुं शक्यत इति शङ्ककस्य हृदयम्। प्रसक्ते हि विरोधे यदि लक्षणादिना विरोधं परिभूय विवक्षितार्थत्वं सम्भवति, तदा नात्यन्तमविवक्षितार्थत्वमुचितम् । तथा च क्व लक्षणाश्रयणमित्याकाङ्क्षायां वनस्पतीन् केशा इत्यादौ दृष्टविरोधपरिहाराय लक्षणाया अवश्याश्रयणीयतया तत्समायपठितमग्निं वागप्येतीत्येतदेव लाक्षणिकं भविष्यति,

न तु तमुत्क्रामन्तमित्यादीत्यभिप्रायेण परिहरति—भाक्तत्वादित्यादिना। तथा 'अग्निं वागप्येती'त्यादौ वागादिपदानि वागाद्यवच्छिन्नतत्तद्देवतांशलक्षकाणि। मरणकाले वागाद्यवच्छिन्नदेवतांशः निरवच्छिन्ने अग्न्यादिस्वरूपे अप्येति उपाधिकृतभेदं विहायैकतां गच्छतीति वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५॥

यदि नाम पर्जन्यादिपूत्तरेषु चतुर्ष्वाति । श्रद्धाहुतेः सोमराजाख्यं परिणाममुक्त्वा अनन्तरं चत्वारोऽग्नयः 'पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षस्सम्भवति, पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतस्सम्भवति योषा वाव गौतमाग्निस्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भस्सम्भवती'तीत्थं प्रतिपादिताः । ततश्च पञ्चाग्निविद्यायां रंहतां जीवानां स्वर्गलोके सोमभावश्रवणात्तदनन्तरं च वर्षादिभावप्रतिपादनात्तेषां स्वर्गलोकमारभ्यैव भूतपरिष्वङ्गस्सिध्येत् । स्वर्गलोकगमनात्प्राक्तु श्रद्धापदेन प्रतिपादनाच्छ्रद्धादिविशिष्टस्यैवेत उत्क्रान्तिस्सिध्येत् । अतो भूतपरिष्वक्तस्येत आरभ्य उत्क्रमणमिति पञ्चाग्निविद्यावाक्यपर्यालोचनया न सिध्यति। न च 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचस' इत्युपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया पञ्चस्वप्याहुतिष्वपां सम्बन्धावगमाच्छ्रद्धापदमब्लक्षकमिति वाच्यम् । एतादृशोपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया हि न पञ्चस्वपां सम्बन्धः प्रतीयते, अपि तु पञ्चमी या रेतोरूपा आहुतिः तत्रैवापां सम्बन्धः प्रतीयते । अतो न तदनुसारेण श्रद्धापदं लक्षणया नेयम् । तस्मादयुक्त इति । 'पञ्चम्यामाहुता'विति वचनपर्यालोचनया श्रद्धाशब्दो लक्षणया व्याख्यातुमयुक्त इत्यर्थः । एवं ह्यादिमध्यावसानसङ्गानादिति । अयं भावः उपक्रमे पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचस इत्यत्रापां शब्दो यद्यपि पुरुषवचस इत्यत्रान्वयः, तथापि पञ्चम्यामाहुतावित्यत्र कस्याहुतावित्यपेक्षायां सन्निधानादपामेव विपरिणम्यते । अत्राहुतेश्च पञ्चमत्वायान्यासां चतसृणामाहुतीनामपेक्षायां सजातीयैनैव सङ्ख्यापूरणमिति न्यायात्ता अप्यबाहुतय इत्येवावगम्यते । तथा चोपक्रमे तावत् पञ्चस्वप्याहुतिष्वबनुवृत्तिरवगता भवति। एवमिति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचस इत्युपसंहारेऽपि पञ्चस्वाहुतिष्वपामनुवृत्तिरवगम्यते । अपि च तत्र 'इति तु पञ्चम्या'मितीतिशब्दः पूर्वप्रकृतप्रकारपरामर्शी । ततश्च श्रद्धादिपर्यायोक्तस्सर्वोऽपामेव पुरुषपरिणतिप्रकार इत्यवगम्यते । तच्च तदैव सङ्गच्छते। यद्याप एव श्र

राजादिपरिणातिक्रमेण पञ्चमाहुतौ पुरुषवचसो भवेयुः । तथा चोपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया पञ्चस्वाहुतिष्वपामनुवृत्तेस्स्वरसतोऽवगमात्तदनुरोधाय श्रद्धाशब्दस्याप्स्वेवं लक्षणोपेया । एवंसत्यादिमध्यावसानसञ्ज्ञानं भवतीति श्रद्धापदेनापां लक्षणायां शक्यसम्बन्धमाह—श्रद्धाकार्यं चेति । मुख्यार्थग्रहणेऽनुपपत्त्यन्तरमाह—न च श्रद्धायाय इति । न चेयं लक्षणा अप्रसिद्धेत्याह—श्रद्धाशब्दश्चेति । कार्यकारणसम्बन्धेन लक्षणामुक्त्वा गौणीमप्याह—तत्तुल्यमिति । प्रकारान्तरेण लक्षणामेवाह—श्रद्धापूर्वकेति । अस्मै पुरुषाय, सन्नमन्ते सम्पादयन्ति । स्वच्छसलिलापूरिततीर्थाद्यवलोकने हि स्नानादिपावनक्रियासु चेतः प्रसीदतीति प्रसिद्धमेतत् ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥६॥

श्रुतिसामान्यादिति । ननु, 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाश्श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेस्सोमो राजा सम्भवती'ति स्वर्गं प्राप्तास्वप्सु सोमराजभावेन परिणतासूपासनाया आहुतिद्रव्यत्वं, तत्प्राप्तावाहुतित्वं, तदाधारस्य द्युलोकस्याग्नित्वमित्यादि कल्प्यते । तत्रालम्बनसमर्पकमिष्टादिकारिणामारोहावरोहप्रतिपादकवाक्यमिति तत्पर्यालोचनया तत्र जीववैशिष्ट्यमपां सिध्यति, एतत्पर्यालोचनया चारोहतामपादिवैशिष्ट्यमिति । तत्र जीववैशिष्ट्यमपां सिध्यति, एतत्पर्यालोचनया चारोहतामपादिवैशिष्ट्यमिति । तदेव च वाक्यमत्रालम्बनसमर्पकमित्यत्र नियामकं च द्युलोकं प्राप्तानामिष्टादिकारिणामेष सोमो राजेति सोमभावस्यारोहवाक्ये प्रतिपादनात् पञ्चाग्निविद्यावाक्ये च द्युलोकं गतानामपां सोमराजभावेन परिणामप्रतिपादनादुभयत्र सोमराजपदस्य ऐकार्थ्यपर्यवसानमिति वक्तव्यम् । तत्तु न सम्भवति । एष सोमो राजेति वाक्ये हि एतत्पदं नेष्टादिकारिणां परामर्शकम् । 'अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासत' इति तेषां बहुवचनान्ततयैव प्रस्तुतत्वात् । एष इति चैकवचनान्तम् । अत आकाशाच्चन्द्रमसमित्येकवचनान्ततया सन्निधावुपात्तश्चन्द्र एव तेन परामृश्यते । सोमराजत्वं च चन्द्रस्यैव प्रसिद्धम् । तद्देवानामन्नमित्युत्तरवाक्यमपि 'प्रथमां पिबते वह्नि'रित्यादिशास्त्रानुसारेण चन्द्र एव स्वरसम् । ततश्च धूमादिमार्गेणारोहतां सोमराजभावस्यानवगमात् कथं वाक्यद्वयपर्यालोचनयाभिमतार्थसिद्धिरिति चेत्, उच्यते—वाजसनेयके हि 'अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकान् जयन्ति, ते धूममभिसम्भवन्ती'ति इष्टादिकारिणां धूमादिमार्गप्राप्तिपूर्वकं पितृलोकाच्चन्द्रमिति चन्द्रप्राप्तिमभिधायाम्नायते—'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानम् आप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ती'ति । अत्र च ते चन्द्रं प्राप्येति तत्पदेन प्रथमाबहुवचनप्रस्तुतानिष्टादिकारिणः परामृश्य तेषामेवान्नत्वं देवभक्ष्यत्वं च प्रतिपाद्यत इति उररीकरणीयम् । तदेक-

रूप्याय च्छान्दोग्येऽप्येष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति देवान्नत्वं देवभक्ष्यत्वं च तेषामेव वक्तव्यम् । तदुपपत्तये एष सोमो राजेति पूर्ववाक्येऽपि तेषामेव परामर्शो वक्तव्यः । यद्यपि ते बहुवचनेन प्रस्तुताः, तथापि प्रथमाविभक्त्युपात्तानामेव एष इति प्रथमान्तेन परामर्शसम्भवे आकाशाच्चन्द्रमसमिति द्वितीयया प्रस्तुतस्य चन्द्रस्य परामर्शो न युक्तः । बहुवचनविभक्त्यर्थगुणभूतस्यैकत्वस्य जात्यभिप्रायेण नयनोपपत्तेः । देवान्नत्वं देवभक्ष्यत्वं च तेषामुत्तरसूत्रे प्रतिपादयिष्यति । सोमराजपदमपि तेषु देवभोग्यत्वगुणयोगेन वा, अमृतमयशरीरत्वगुणयोगेन वोपपद्यते । अतो न सोमराजपदप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः । अपि च पर्जन्याग्निं प्रस्तुत्य तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवास्सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षस्सम्भवतीत्युच्यते । चन्द्रलोकादवरोहवाक्येऽपि 'मेघो भूत्वा प्रवर्षती'ति वर्षभावः प्रतिपाद्यते । तथा चावरोहवाक्यप्रत्यभिज्ञापि । तत्सिद्धं वाक्यद्वयपर्यालोचनया भूतसम्परिष्वक्तरंहरणम् । आहुत्योऽपूर्वरूपा इति । यद्यपि सिद्धान्ते ईश्वरप्रसादादिरूपमपूर्वं, मीमांसकादिमते आत्मगतोऽतिशयविशेषः । न तद्रूपत्वं सूक्ष्माणामाहुतीनां, तथापि तत्सहकृतत्वात्तद्रूपोपचारः । ततस्ता इत्यादि । ननूत्क्रान्तिसमय एव भूतसूक्ष्मं तत्तन्नाडीविशेषनिष्क्रमणरूपफलदानेन सह जीवमावेष्टयति, न त्वन्त्येष्ट्यनन्तरमेव, सत्यं, तथापि स्वर्गादिरूपफलदानमन्त्येष्ट्यनन्तरमेवेति भावः । ननु रंहतो जीवस्य भूतसूक्ष्ममाहुतिरूपमिति विशेषः कुतो निर्धार्यत इत्याशङ्क्य षट्प्रश्ननिरूपणे आहुतीनामुत्क्रान्त्यादिप्रतिपादनात् तथावसीयत इत्याह —तथा चेति । अग्निहोत्राहुतीः प्रक्रम्य जनकेन याज्ञवल्क्यं प्रति 'न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न च पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थायिनं च वेदे'त्यज्ञाने उद्भाविते याज्ञवल्क्येन तथेत्युक्ते जनकेनैव षट् प्रश्ना निरूपिताः । 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशतस्तेऽन्तरिक्षमाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरीचिमेव शुक्रामाहुतिं तेऽन्तरिक्षं तर्पयतः ते दिवमाविशतः ते दिवमाहवनीयं कुर्वाते समिधमादित्यं चन्द्रमसमेव शुक्रामाहुतिं ते दिवं तर्पयतस्ते तत आवर्तेते' इति प्रक्रम्य पृथिवीं पुरुषं योषितं चाहवनीयत्वेन परिकल्प्य संवत्सरादींश्च समिदादित्वेन प्रतिपाद्य योषिदग्नेः यः पुत्रो जायते, स लोकं प्रत्युत्थायीति निरूपितम् । अत्र चाहुत्योरेवारोहावरोहप्रतिपादनात् आपः पुरुषवचस इत्यत्राप्छब्द आहुतिरूपाप्पर इति निर्धार्यते । ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्तीति । ते इष्टादिकारिणः दे- सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेति भक्षयन्ति, एवमेवैनांस्तत्र भक्षयन्तीत्यन्वयः । पुनःपुनराप्यायनं कृत्वा पुनःपुनरपक्षयं कृत्वा भक्षयन्ति । अत्र क्रियासमभिहारस्य क्रियाद्वयसमुच्चयस्य च विवक्षितत्वाल्लोट् । तथा च पाणिनिसूत्रं—'क्रियासमभि-

हारे लोट् समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति । 'लोटो हिस्वावि'ति सूत्रेण सूत्रद्वयविहितलोट्स्थाने हिस्वावादेशौ नियम्येते । परस्मैपदिभ्यो हिः, आत्मनेपदिभ्यस्स्वः । ननु, क्रियासमभिहारविवक्षायां 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन लोडन्तस्य द्विर्भाव आम्नातः । 'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्नि'ति सूत्रेण पूर्वस्मिन् क्रियासमभिहारे लोट्प्रकृतेरनुप्रयोगश्च विहितः । यथा खादखादेति खादति पुनः-पुनः खादतीत्यर्थः । कथं तदभाव इह, कथं च अपक्षीयस्वेति कर्मलकारः । येन यगात्मनेपदयोस्सम्भवः । सोमं राजानमिति द्वितीयाश्रवणेन भक्षयन्तीत्यनुप्रयोगे कर्तृविवक्षया अपक्षीयस्वेत्यत्र कर्तृलकारावश्यम्भावादिति चेत्, उच्यते—न केवलमिह क्रियासमभिहारः, अपि तु समुच्चयविवक्षापि । समुच्चये द्विर्भावो नाम्नातः । अनुप्रयोगश्च 'समुच्चये सामान्यवचनस्ये'ति क्रियाद्वयान्वयितया साधारणार्थकस्य धातोरेवाम्नातः । यथा धानाः खाद, सक्तून् पिबेत्येवमभ्यवहरतीति; खादनपानरूपं तृप्त्यनुकूलं व्यापारं करोतीत्यर्थः । उभयविवक्षायां च 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति सूत्रेण समुच्चयप्रयुक्तमेव कार्यं प्रकृते भवतीति सामान्यवचनस्य भक्षयतेरनुप्रयोगो द्विर्भावाभावश्च सिध्यति । भक्षणं चाप्यायनापक्षययोस्साध्यतयान्वितं भवति सामान्यम् । अपक्षीयस्वेति कर्मप्रयोगस्तु छान्दसो भविष्यति ॥ ६ ॥

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥७॥

पञ्चाग्निविद्यामिहात्मविद्येत्युपचरतीति । पञ्चाग्निविद्याया अपि आहुतिपरिवेष्टितजीवविषयत्वेनात्मविद्यात्वादिति भावः । वाक्यतात्पर्यावगमादिति । 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचस' इत्युपक्रमात् 'अथ य एतान् पञ्चाग्नीन्वेदे'त्युपसंहाराच्च कृत्स्नमिदं पञ्चाग्निविद्याप्रकरणमित्यवगमात्तन्मध्येऽपि त्रयाणां मार्गकथनपूर्वकं केवलकर्मिणां देवान्नत्वप्रतिपादनं तन्निन्दाद्वारा पञ्चाग्निविद्यास्तुत्यर्थमवसीयते । ततश्च देवान् प्रति भृत्यादिभावेन विद्यमानानां केवलकर्मिणां देवभक्ष्यत्वाद्युपचारो नानुपपन्न इति भावः । जितलोकानां पितृलोकप्राप्तिसाधनैः कर्मभिर्जितः पितृलोको यैस्ते जितलोकाः । कर्मदेवपदं श्रुतिरेव व्याचष्टे—'ये कर्मणे'ति । अत्र—'तदन्तरप्रतिपत्तावि'तिसूत्रेणासंपरिष्वक्तस्यैव रंहणमिति शङ्काया निराकृतत्वाच्छङ्करमते सकलबन्धनिदानदेहस्य मरणकाल एव वियोगाद्वैराग्यस्य यन्मान्द्यं, तदात्मज्ञानविमुखानामामोक्षं तस्य बन्धनागारस्यानुवृत्तिप्रतिपादनेन निराक्रियते । 'अग्न्यादिगतिश्रुते'रिति सूत्रेण श्रुतीनामु-

त्क्रान्तिविषयाणां परस्परकलहेन उत्क्रान्तेरेवाभावात् स्वर्गनरकाभावे न पापेषु वैराग्यमिति शङ्का श्रुतिविरोधपरिहारेण उत्क्रान्तिसमर्थनान्निराक्रियते । "अनु तत्वादि' ति सूत्रेण रंहतां न देवान्नत्वम्, अपि तु तान् प्रति चन्द्रस्यैवान्नत्वमि ति न काम्यकर्मसु वैराग्यमिति शङ्का रंहतां देवान्नत्वं भृत्यादिरूपेणेति कर्मिणा मिहापि कर्मकर्तृत्वेन देवपारत ञ्यं, परलोकेऽपि भृत्यत्वादिना तदिति दुःखं कर्मे ति प्रतिपादनेन निराकृता । अतो वैराग्यपर्यवसायितास्याधिकरणस्य ॥७॥

इति तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥८॥

पूर्वाधिकरणे विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहवतां भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तिनां रंहणमित्यु क्तम् । अवरोहतां तु कर्मास्ति वा, न वेतीह विचार्यते । ततश्च पूर्वाधिकरणोपात्त स्तकर्मगतविशेषचिन्तनात्सङ्गतिः । यावत्सम्पातं कृतस्य कर्मणस्समाप्तिपर्यन्तं स्वर्ग लोक उपित्वा । निरनुशया इति । अनुशयस्स्वर्गार्थं यत् कर्म कृतमिह लोके, त द्व्यतिरिक्तं कर्म, यच्च स्वर्गभोगानन्तरमस्मिन्नपि लोके भोगसम्पादकं किञ्चित् कर्म तदंशोऽपि। तेषां यदा तत्पर्यवैतीति। 'अथैममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त' इति श्रुतिशे षः । ननु, यावत्सम्पातमुषित्वेत्यत्र वाक्यशेषो भवति—'तद्य इह रमणीयचरणा अभ्या शो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्नथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्नि'ति । रमणीयचरणास्सुकृतिनः रमणीयां ब्राह्मणादियोनिमापद्येरन्नि ति यत्, तदभ्याशो ह क्षिप्रमेव, एवं कपूयचरणाः पापिनोऽपि । ततश्चावरोहतां पु ण्यपापानुसारेण शुभाशुभयोनिप्राप्तेः प्रतिपादनाद्यावत्सम्पातमिति वाक्यं स्व र्गोपभोगजनकं यावत् कर्म वर्तते, तस्य कृत्स्नस्य फलं स्वर्गेऽनुभूयेत्येवंपर तया व्याख्येयमिति चेत्, न । 'यावत्सम्पातमि' त्युपक्रमस्य उपसंहारानुसारेण क्लिष्टार्थत्वायोगात् । अत उपसंहार एव तदनुसारेण यथाकथञ्चिद्व्याख्येयः । तदिदमाह—स्यादेतदित्यादिना । कर्मण इति । अस्मिन् लोके पुनः कर्म कर्तुमायातीत्यर्थः । कृत्स्नस्यैव कर्मणः परलोकेऽनुभव इत्यत्र न्यायमाह—अ पि चेति । प्रायणं मरणम् । न चैवंसत्यवरोहतां निमित्ताभावात् सुखदुःख वैचित्र्यदर्शनमनुपपन्नं भवेदिति वाच्यम् । कर्मणां क्षयेऽपि कर्मजनिताया वास नाया अनुवर्तमानतया पापवासनावासिता दुःखिनः पापनिरताश्च भवन्ति, पुण्य वासनावासितास्सुखिनः पुण्यनिरताश्च भवन्ति । रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति

श्रुतिरपि वासनाभिप्रायैव । तथा हि प्रत्यक्षा श्रुतिरित्यादि । यावत्सम्पातमित्युपक्रमो हि न यथाश्रुतो व्याख्यातुं शक्यः । स्वर्गस्थे हि जीवे सञ्चितानि विचित्राणि कर्माणि सन्ति, कानि चित्तस्मिन्नेव काले स्वर्गोपभोगयोग्यानि, कानिचित्तु कालान्तरे, अन्यानि मनुष्यादिशरीरोपभोगयोग्यानि। कर्मणां नानायोनिफलारम्भप्रतिपादकशास्त्रादयमर्थोऽवगम्यते । न चैतानि सर्वाणि तस्मिन्नेव काले स्वर्गे उपभोक्तुं शक्यन्ते । अतश्शास्त्रान्तरपर्यालोचनयैव सङ्कुचद्वृत्तिरुपक्रमः । तथा चोपसंहारपर्यालोचनयावगम्यमानोऽवरोहतामनुशयस्तद्भावो न तेन बाधितुं शक्यते । न च वासनामात्रेण शुभाशुभयोनिप्राप्तिरुपपद्यते । 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेने'ति शास्त्रेण कर्मविशिष्टाया एव वासनाया फलारम्भकत्वावगमात् । न च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यादौ पुत्रभार्यादिकृतकर्मानुसारेणैव योनिप्राप्तिरित्युच्यते । श्रूयते हि पुत्रादिकृतश्राद्धाद्यनुसारेण पितुः फलप्राप्तिरिति वाच्यम् । सर्वेषां कर्मफलानां स्वर्ग उपभोग इति वदतः पूर्वपक्षिणो मते अन्यकृतमनुपभुक्तफलं कर्मावशिष्टमस्तीति वक्तुमशक्यत्वात्, रमणीयचरणा इति बहुव्रीहिणा साक्षात्सम्बन्धिन एव कर्मणः प्रतीयमानतया अन्यकृतकर्मपरत्वकल्पनायोगाच्च । तथा च स्वर्गार्थं यत् कर्म कृतं, तस्यैव साकल्येन तत्रोपभोगप्रतिपादनपरं यावत्सम्पातमित्यादि शास्त्रम् । सौत्रं दृष्टपदं श्रुत्यभिप्रायं व्याख्याय भोगवैचित्र्यदर्शनपरतया व्याचष्टे—दृष्टश्चायमिति । अभ्युदयः स्वर्गादिः, प्रत्यवायो दुःखादिः, वर्णाः ब्राह्मणादयः, आश्रमाः ब्रह्मचर्यादयः, ये स्वकर्मनिष्ठाः, ते प्रेत्य परलोके विशिष्टानि उत्कृष्टानि देशादीनि मेधान्तानि येषां, ते तथाविधा इति बहुव्रीहिः । एवं स्वमते यत्स्वर्गसाधनं कर्म, तस्य कृत्स्नस्य स्वर्गे अनुभवेन क्षये सति अवशिष्टैः कर्मभिः अवरोह इति प्रतिपादितम् । मतान्तरे तु अमुमर्थं पूर्वपक्षं कृत्वा स्वर्गार्थकर्मण एवावशिष्टेन केनचिदंशेन इहावृत्तिरिति वर्णयन्ति, तन्मतमाह—केचित्तावदाहुरिति । यथा किल कश्चिदिति । अनेनैतन्मतेऽवशिष्टेन भागेन यथापूर्वमुपभोगाभावस्य दर्शनादित्यभिप्रायम् अत्र मते सौत्रदृष्टपदं व्याख्यातं भवति । स्मृतिश्च 'ततश्शेषेणेति' द्रष्टव्या । स्वर्गार्थात्कर्मण अवशिष्टेन भागेनेति तदर्थः । तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरिति । न च तत्रापि मते स्वर्गादवरोहतां रमणीयकपूयानुशयाभ्युपगमे तेषां विशिष्टदेशेत्यादिना समीचीनफलप्रतिपादनं स्मृतिगतं विरुध्येत । कृत्स्नस्यैव कर्मणः स्वर्गार्थस्य परलोक एव प्रक्षयाभ्युपगमे च शेषपदमपि विरुध्येतेति वाच्यम् । स्वर्गादवरोहन्तो ये रमणीयचरणाः, तदभिप्रायेयं स्मृतिर्भविष्यति । शेषपदमपि स्वर्गेऽनुपभुक्तं यदन्यफलो-

पयोग्यवशिष्टं, तदभिप्रायम् । तस्मादामुष्मिकफले कर्मजात उपभुक्त इति इदं चामुष्मिकस्य कर्मणः कात्स्न्र्येन परलोके उपभोगाभिधानं यच्छास्त्रानुसारेण परलोकमात्रफलकं कर्मावगतं, तदभिप्रायम् । यत्तु लोकद्वये फलप्रदत्वेनैव कर्म शास्त्रतोऽवगतं, तस्य केन चिदंशेन इहाप्युपभोगो न वार्यते । ततश्च नरकतिर्यग्योनिष्विति । प्रायणस्य कृत्स्नकर्माभिव्यञ्जकत्वपक्षे प्रायणानन्तरं स्वर्गादियोनिः प्राप्ता, न तु कर्माधिकृतमनुष्ययोनिः, तेषां स्वर्गादियोनिषु स्थितानां पुण्यपापानधिकृतत्वाच्चोत्तरशरीरसिद्ध्यर्थं कर्मानुष्ठानं सम्भवति । प्राचीनानां च कर्मणां स्वर्गादिशरीर एव क्षय इति पुनश्शरीरारम्भो निमित्ताभावान्न भवेदिति च अनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाणमिति । 'श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छती'त्यादौ । न च दृष्टफलस्येति तात्कालिकवृष्ट्यादिफलत्वं हि कारीर्यादेश्शास्त्रादवगम्यते । 'यथेतमनेवञ्चे'ति सौत्रं व्याचष्टे—ते चावरोहन्त इति । ननु, सूत्रकृता श्रौतो यथेतमित्यंशः अनेवंविधत्वोपलक्षकतया किमिति व्याख्यायते । तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतानुपयोगित्वादिति चेत् । यथोपक्रमगतो यथेतमितिशब्दो धूमादिगमनपर्वापेक्षया अन्येषामपि अभ्रादीनां कीर्तनात् पूर्वोक्तानां रात्र्यादिगमनपर्वणां चाकीर्तनादुत्तरवाक्यपर्यालोचनया अनेवंविधत्वस्योपलक्षको भवति, एवं यावत्सम्पातमित्युपक्रमोऽपि 'तद्य इह रमणीयचरणा' इत्युपसंहारानुसारेण स्वर्गार्थं यत्कर्म कृतं, तन्मात्रविषयो भवतीति दृष्टान्तविषया प्रकृतोपयोगसम्भवादिति दिक् ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥९॥

सन्ध्यावन्दनादिः पादप्रक्षालनादिश्चाचारः । तथा च रमणीयचरणा इति पर्यालोचनया शुभाचारात्समीचीनयोनिरवगम्यते । कपूयचरणा इति वचनेन उच्छिष्टसम्पर्कादिदुराचारादसद्योनिरवगम्यते । अतः कथं चित्रोद्भिदादिकं इत्यादि चानुशयस्स्यादिति शङ्कितुरभिमानः । यतोऽनुशयोपलक्षणार्थेन सौर्यादीनां ब्राह्मणादियोग्यब्रह्मवर्चसादिफलाम्नानाच्चित्रादीनां च मनुष्ययोन्यादिफलाम्नानात् ब्रह्महत्यादीनां च कपूययोनिफलत्वप्रतिपादनात् कर्मणामपि सद्योनिफलकत्वे प्रामाणिके सति चरणपदं कर्मणामप्युपलक्षकं भवितुमर्हतीति भावः ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥१०॥

आचारहीनं न पुनन्ति वेदा इति । वेदाः वैदिकानि कर्माणि, आचारहीनं न पुनन्ति स्वफलभाजं न कुर्वन्ति । तथा च प्रयाजादिवदाचारस्य कर्माङ्गत्वमिति भावः । अथवा स्वर्गादिप्रतिबन्धकाहरहरुपचीयमानपाप्मनिवृत्तिरूपपुरुषसंस्कारद्वारा सन्ध्यावन्दनादीनामुपयोगः । 'आपश्शुन्धन्तु मैनसः यदह्ना पापमकार्षम् अहस्तदवलुम्पतु' इत्यादिमन्त्रलिङ्गादित्यभिप्रायेणाह—पुरुषार्थत्वमप्याचारस्येति ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥११॥

ननु, यद्याचरतिः कर्मसामान्यवाचकः, तदा 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदा' इत्यत्रापि कर्मसामान्यग्रहणमेव स्यादित्याशङ्क्याह—आचारोऽपि धर्मविशेष एवेति । तथा च चरतेः कर्मसामान्यवाचकत्वेऽपि आचारपदस्य कर्मविशेषवाचकत्वे न क्षतिः । व्यपदेशभेदास्त्वित्ति । 'यथाकारी यथाचारी'त्यादौ आचरतेस्सदाचारादिपरत्वात् करोतिस्तद्व्यतिरिक्तपरः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे बन्धकस्य कर्मणः अवरोहताममावाद्वैराग्यमान्द्यं, सिद्धान्ते तु आमोक्षं तदनुवृत्तेः देवभृत्यत्वादिरूपक्षुद्रफलस्यापि तस्य सन्ध्यावन्दनाद्यनेकक्लेशयुक्तत्वाच्च ततो वैराग्यम् ॥ ११ ॥

॥ इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥१२॥

यावत्सम्पातमुषित्वा 'प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्ये'त्येवमादेः स्वत एव सङ्कोचसहिष्णुतया वचनान्तरानुसारेण स्वर्गार्थकर्ममात्रपरतास्तु । 'ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'त्यस्य त्वसङ्कुचितार्थत्वे न किञ्चिद्बाधकमस्ति । अतो नास्य सङ्कोचकल्पना युक्तेति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । अस्य वचनस्येष्टादिकारिविषयत्वे चानिष्टादिकारिणां शरीरारम्भोऽपि न स्यादित्याह—देहारम्भोऽपीति । नन्विष्टादिकारिणामनिष्टादिकारिणां च चन्द्रमण्डलप्राप्त्या तुल्यभोगत्वे पापात् कस्यापि निवृत्तिर्न स्यात् । पुण्याभावेऽपि स्वर्गप्राप्तिसम्भावनया पुण्येऽपि प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्य पापिनां पञ्चसङ्ख्याहुतिसम्पादनाय चन्द्रमण्डलारोहणमात्रं, न तु तत्र भोगोऽपीति परिहरति—इष्टादिकारिणामित्यादिना ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

अनेन सूत्रेण भोगाभावात् पापिनां चन्द्रगमनं नास्तीति प्रतिपाद्यते । ... तेषां भोगाय यमप्राप्तिरेव । तत्रारोहानन्तरं यमयातनानुभवः, तदनन्तरमवरोहः । ... सूत्रे आरोहावरोहावुभावपि यमयातनानुभवानन्तरं निर्दिश्येते, इत्याशङ्क्या... रेण सूत्रं योजयति—ते तु संयमनमित्यादिना । तथा चेतो यमसदनारोहानन्त... यमनेऽनुभूय ततोऽवरोहन्तीत्येकं साध्याहारं सूत्रवाक्यम् । एवंभूतावितरेषामारो... वरोहावित्यपि वाक्यान्तरमिति द्रष्टव्यम् । 'वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां सङ्गमनं ... हविषा प्रीणयते'ति वाक्यशेषः । यथा चेदं वचनं सामान्यतस्सर्वेषामपि जनानां ... मप्राप्तिं कथयदपि 'न सांपरायं' इति वचनानुसारेण प्रमत्तनास्तिकादिपरतया ... ख्यायते, तथा 'चन्द्रमसमेव ते सर्वे' इत्यपि वचनम् 'अथ य इमे ग्राम इष्टा...' इति वचनानुसारेण ये वै केचिदिष्टादिकारिण इत्येवं व्याख्येयम् ॥१३॥

स्मरन्ति च ॥१४॥

सुगमम् ॥१४॥

अपि च सप्त ॥१५॥

न च सप्तानां नरकाणां पातालगतत्वेन पापिनां तत्र गमने कथं यमप्रा... प्तिरिति वाच्यम् । यमसदनं गत्वा तेषां यमानुज्ञयैव पातालप्रवेशात् ॥१५॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥१६॥

स्पष्टम् ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७॥

प्रयोजनाभावेऽपि 'ये वै के च' इति श्रुतिपर्यालोचनया सर्वेषां चन्द्रप्राप्ति... ति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् । 'असौ स्वर्गो लोकः इतो गच्छद्भिः' यथा न ... तथा वेत्थ कि'मिति श्वेतकेतुं प्रति प्रवाहणस्य प्रश्नः । तेन च प्रतिवचनेऽनु... स्यैव प्रवाहणस्य वाक्यम्—अथैतयोः पथोरिति । एतयोर्विद्याकर्मप्राप्ययोर्द... क्षिणमार्गयोर्मध्ये केनापि यानि न सम्बध्यन्ते, तानीमानि सर्पकीटादीनि भूतानि ... पुनरसकृदावर्तमानानि जायस्व म्रियस्व भवन्ति । समुच्चये लोट्, तस्य स्था...

अत्र श्रुतिगतैतत्पदार्थकथनपरः 'विद्याकर्मणोरि'ति सूत्रभागः। तदाह—एतयोः पथोरिति। विद्याकर्मणोरित्येतदिति। इदं चैतयोरित्यस्य पथोरित्यस्य च वैयधिकरण्यविवक्षया। एतयोरित्यत्र प्राप्यत्वं षष्ठ्यर्थः। 'अथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदि दन्दशूकमि'ति वाजसनेयकपर्यालोचनया सामानाधिकरण्यविवक्षायां तु एतयोरित्यनेनैव विद्याकर्मप्राप्यत्वेन पथोः परामर्शः। तेनैव रूपेण तयोः प्रकृतत्वात्। प्रतिपदे प्रतिपत्तिसाधने। ननु, तुशब्देन सर्वे चन्द्रमण्डलं न गच्छन्तीति साध्ये दर्शिते तत्र हेतुर्वक्तव्यः। श्रुत्यर्थकथनस्य तु न प्रकृतोपयोग इत्याशङ्क्य प्रकृतत्वाद्विद्याकर्मणोरित्येतदेतयोरित्यनेन विवक्षितमिति श्रुत्यर्थे दर्शिते अर्थाद्धेतुर्लभ्यत इत्याह—एतदुक्तमिति। तथा च मार्गद्वयप्रतिषेधेन पापिनां क्षुद्रजन्तुतांप्राप्तेः प्रतिपादनान्न तेषां धूमादिना चन्द्रमण्डलगमनमित्यर्थसिध्यति। ननु, साक्षादेव हेतौ वक्तव्ये अर्थकथनव्याजेन सूत्रकृता किमिति हेतुः प्रतिपाद्यत इति चेत्, उच्यते—एतयोः पथोरित्यत्र न पापिनां मार्गद्वयस्य प्रतिषेधः। तथासति प्रकृतमार्गद्वयप्रतिषेधान्मार्गान्तरस्य चानिर्देशान्मार्गाभावेन पापिनां गतिरेव न स्यात्। 'न चैतत् तृतीयं स्थान'मिति मार्गप्रतिपादकम्। स्थानपदस्य भोगभूमिप्रतिपादकतया मार्गप्रतिपादकत्वासम्भवात् क्षुद्रजन्तूनां मार्गत्वासम्भवाच्च। अत एतयोः पथोरित्यत्र पथिन्शब्दः प्रापकत्वगुणयोगेन कर्मविद्यापरः। तथा च ये विद्याकर्मणोरनधिकृताः, तेषां क्षुद्रजन्तुतेति श्रुत्यर्थे सति मार्गद्वयस्य पापिनः प्रत्यप्रतिषेधाच्चन्द्रमण्डलं गत्वा ततोऽवरुह्य पापिनां क्षुद्रजन्तुतेति कल्पनायां नानुपपत्तिरिति शङ्कानिराकरणार्थं श्रुत्यर्थकथनव्याजेनार्थाद्धेतुर्दर्शितः। अयमत्र परिहारार्थः—एतयोरित्यनेनैव विद्याकर्मणोः परामर्शान्न पथोरित्यनेनापि तयोर्ग्रहणम्। पौनरुक्त्यात् पथोरित्यस्य मुख्यवृत्त्यैव ग्रहणसम्भवे गौणत्वकल्पनानुपपत्तेश्च। न च तथासति पापिनां मार्ग एव न स्यादिति शङ्कनीयम्। स्थानपदस्यैव मार्गलक्षकत्वोपपत्तेः। एतत् तृतीयं स्थानमिति हि मार्गद्वयनिरूपितं तृतीयत्वं स्थानपदार्थस्योच्यते। सङ्ख्यापूरणं च गुहाधिकरणन्यायात् सजातीयेनैवेति स्थानपदस्य मार्गलक्षकत्वमुचितमेव। तेषां च क्षुद्रजन्तूनां मार्गत्वमप्युपपन्नमेव। यथा हि धूमादिपर्वाणि उत्तरोत्तरभूमिप्रापकत्वेन स्थितानि, एवं क्षुद्रयोनयोऽपि उत्तरोत्तरक्षुद्रयोनिप्रापिकाः। पापिनामनेकक्षुद्रयोनिप्राप्तेश्शास्त्रसिद्धत्वात्। परं तु धूमादिषु मार्गपर्वसु न भोगः। क्षुद्रजन्तुषु तु भोगोऽप्यस्तीति द्योतनाय मार्ग एव स्थानशब्दः प्रयुक्तः॥ १७॥

न तृतीये तथोपलब्धेः॥ १८॥

ननु, 'आपः पुरुषवचस' इत्यत्र पुरुषपदं मनुष्यामनुष्यसाधारणम्। तत्पुरो-

वादे 'तद्य इह रमणीयचरणाः, तद्य इह कपूयचरणा' इति प्रस्तुत्य ब्राह्मणादियोनिश्व श्वादियोनेरपि प्रतिपादनात् । अत आह—अपि चेति ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

ऋषेः कस्यचिद्द्रोणे स्कन्नं रेतो द्रोणाचार्यरूपेण परिणतमिति न तस्य योषिदाहुतिः । धृष्टद्युम्नोऽग्निमध्यान्निर्गतः, द्रौपदी वेदिमध्यान्निर्गता, सीता भूमेर्निर्गतेति तेषां योषित्पुरुषविषये द्वे अपि आहुती न स्तः ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

जरायुः गर्भवेष्टनचर्म । तत्र जाता मनुष्यादयः, अण्डजाः पक्ष्यादयः, स्वेदजा मत्कुणादयः, उद्भिज्जाः भूमिमुद्भिद्य जाताः वृक्षादयः । त्रीण्येव बीजानीति अण्डजादीनामेव पूर्वेषामुत्तरोत्तरान् प्रति बीजत्वम् ॥ २० ॥

तृतीयशब्दावरोधस्संशोकजस्य ॥ २१ ॥

स्वेदस्योष्मादिकृतशोकजन्यत्वेन स्वेदजं संशोकजशब्देन विवक्षितम् । तस्य तृतीयेन उद्भिज्जशब्देन श्रुतौ सङ्ग्रहः कृतः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे पापिनामपि यथाकथञ्चित् स्वर्गप्राप्तेर्विद्यमानतया पापान्नातिवैराग्यम् । सिद्धान्ते तु भोगाभावेऽपि स्वर्गदर्शनमपि पापिनां नास्तीति ततोऽत्यन्तवैराग्यम् ॥ २१ ॥

अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥३॥

तत्साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥२२॥

श्रुतौ चन्द्रमण्डलारोहणानन्तरमवरोहः प्रतिपादितः । अतः श्रौतक्रमानुसारेणारोहं निरूप्यापादसमाप्तेरवरोहप्रकारो निरूप्यते— एवं हि श्रुतिर्भवतीति । ननु, 'वायुर्भूत्वा धूमो भवती'त्युत्तरवाक्यपर्यालोचनयावरोहतां धूमादिभावावगमेऽपि 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायु'मिति वाक्येन निवर्तन्त इत्यनुषङ्गयुक्तेनानुशयिनामाकाशवायुप्राप्तेर्भेदेनावगमात्तदनुसारेणौपसंहारिको वाय्वादिभावो न मुख्यः । अपि चानुशयिनां जीवानां कथं वाय्वादिभावः । न हि तेषां वाय्वाद्याकारेण परिणामसम्भवति । अपरिणामित्वादिति चेन्न, उच्यते—'आकाशं प्रति निवर्तन्ते, वायुं प्रति निवर्तन्त' इति वाक्याभ्यां या अवरोहतामाकाशवायुप्राप्तिरवगम्यते, सा द्वेधा सम्भ

वति तादात्म्येनाकाशादिप्राप्तौ अन्यथा वा। तत्र वायुप्राप्तेः 'वायुर्भूत्वा धूमो भवती'ति उत्तरवाक्ये तादात्म्येनानुवादात् सन्दिग्ध उपक्रमः तादात्म्यविषयतया व्यवस्थाप्यते। जीवस्यापरिणामित्वेऽपि भूतसूक्ष्मस्याकाशाद्यात्मना परिणामे सति तदैक्याध्यासमापन्नो जीवश्शक्यते निर्देष्टुं—वायुर्भूत्वा धूमो भवतीति। न ह्यन्यस्यान्यभाव इति। भवेदेतदेवं पूर्वपक्ष्युक्तम्। यदि प्राक्सिद्धादाकाशादाकाशान्तरात्मनानुशयिनां परिणाम इह प्रतिपाद्येत। अत्र तु यथेतमेतमिति वाक्यपर्यालोचनया ये गमनकाले विद्यमाना आकाशादयः, तद्भावः प्रतीयते। न च प्राक्सिद्धाकाशात्मना अनन्तरं परिणामस्सम्भवति। जायमानमपेक्ष्य प्राक्सिद्धस्य भिन्नत्वात्। अतो मुख्यार्थानुपपत्त्या लक्षणाश्रयणीयेति भावः। प्राक्सिद्धाकाशात्मभावमुपेत्यापि दूषणमाह—आकाशादिस्वरूपेति। प्राक्सिद्धाकाशोपमर्देन वायुभावे ह्याकाश एव न भवेदिति भावः। एतावताप्याकाशसमो भवतीत्यर्थलाभः कुत इत्यपेक्षायामाह—विभुत्वाच्चाकाशेनेति। पूर्वपक्षे भूतसूक्ष्मस्याकाशाद्यात्मना परिणामे सत्याकाशाद्यभिमानिदेवतानामिवावरोहतामनुशयिनामाकाशादिशरीरकत्वसम्पत्तेस्सम्भवति भोग इति न वैराग्यम्। सिद्धान्ते त्ववरोहतां भूतसूक्ष्मस्य तथापरिणामाभावात् जाड्यमेवानुवर्तेत इति काम्यकर्मणां भोगान्ते पुनर्जाड्यमनेककालमनुभाव्यमिति वैराग्यसिद्धिः ॥ २२ ॥

इति तत्साभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥४॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥२३॥

पूर्वाधिकरणप्रतिपादिते अनुशयिनामाकाशादिसादृश्ये विशेषचिन्तनात् सङ्गतिः। किं दीर्घं दीर्घं कालं पूर्वपूर्वसादृश्येनेति। यथा व्रीह्यादिभावानन्तरमतिचिरं भाग्योन्यापत्तेरवस्थानम्, एवं व्रीह्यादिभावात् प्रागाकाशादिसाम्येनापि किमतिचिरं व्रीह्यादाविवावस्थानम्, उत व्रीह्यादिसाम्यापेक्षया अल्पकालावस्थानमिति संशयार्थः। तत्रानियम इति। ननु, 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त' इति व्रीह्यादिभावं प्रतिपाद्यातो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति वाक्यमाम्नायते। तत्र च व्रीह्यादिभ्यो दुःखेन निस्सरणमिति यद्यपि यथाश्रुति प्रतीयते, तथापि भाग्योन्यापत्तेः दुःखस्यासम्भवाच्चिरकालता दुरुपसर्गेण प्रतिपादनीया। ततश्च व्रीह्यादिभ्यो निस्सरणं चिरकालेनेत्यर्थे सति ततः प्राचीनेभ्यो निस्सरणमल्पेन कालेनेति सिध्यतीति चेन्न। भवेदेतदेवं, यद्यतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमित्यत्रातएव व्रीह्यादिभावादेव दुःखेन निस्सरणमिति परिसङ्ख्यार्थमेतद्वाक्यं भवेत्। न तु तथा वचनव्यक्तिर्विवक्षिता। अपि तु व्रीह्यादिष्ववस्थानोक्त्यनन्तरं योन्यापत्तौ प्रतिपादितायां व्रीह्यादिभ्यो निस्सर-

णस्यार्थसिद्धतया चिरमचिरं वा तत्रावस्थाय निस्सरणमित्यनियमे प्राप्ते चिरेण
ततो निस्सरणमिति नियमप्रतिपादनात् व्रीह्यादौ चिरमचिरं वेति अनियमव्यावृत्तिः
लभ्यते, न त्वाकाशादिषु चिरावस्थानव्यावृत्तिः । तथा च व्रीह्यादिभावश्चिरमचिरं
वेत्यत्र नियामकाभावादनियम एव । न चैवमप्यतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमित्यत्र
तकारस्य छान्दसत्वेन लुप्तत्वाद्दुर्निष्प्रपततरमित्यतिशयितविलम्बेन निस्सरणमिति
प्रतीयते । तथा च किमपेक्षयातिशयेन इत्यपेक्षायामाकाशादिभ्य इति सन्निधानात्
प्रतीयते । ततश्च व्रीह्यादिभ्य आकाशादिषु अवस्थानमल्पकालमित्यर्थात् सिद्ध्य-
तीति वाच्यम् । दुर्निष्प्रपतरमित्यत्र तकारलोपो वा छान्दसः, रेफोपजनो वा छान्द-
स इत्यत्र नियामकाभावात् । अपि चेह तरप्प्रत्ययो न प्रवर्तते । 'द्विवचनविभज्योपपदे
तरबीयसुना'विति सूत्रेण द्विवचनान्ते विभजनीये चोपपदे सत्येव तरबीयसुनोर्विधाना-
त् । यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोर्मध्ये देवदत्त आढ्यतरः, माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य
आढ्यतरा इति । न चात्र प्रकृते तदुभयमस्ति । अतो नात्र तरपोऽवकाश इति
रेफोपजन एव छान्दस उपेयः । अतो व्रीह्यादिभावात् प्रागनियम इति पूर्वपक्षः
तकार एकश्छान्दस्येति । अयमर्थः—यदि रेफोपजनोऽङ्गीक्रियेत, तदा अर्थवि-
शेषो न लभ्यते । तरप उपगमे तु अतिशयरूपार्थाधिक्यं लभ्यते । अतस्तरप्प्रत्य-
यमुपेत्य तकारलोप एव छान्दस उपेयः । न च द्विवचनान्तस्य विभक्तव्यस्य चोपपदस्य
चाभावात्तरपोऽनुपपत्तिः । शब्दतस्तदुपादानाभावेऽपि सन्निधानेनाकाशादिभ्य इत्यव-
न्तुं शक्यत्वात् । शब्दत अनुपात्तत्वेऽपि गम्यमानेनापि विभक्तव्येन तरप्प्रत्ययस्य 'य-
देव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'त्यत्र दर्शनात् । अत्र हि
विद्याविहीनात् कर्मणो विद्यायुक्तं कर्म वीर्यवत्तरमित्यर्थो विवक्षितः । तथा चात इत्यनेन
सन्निहितानां व्रीह्यादीनां परामर्शादाकाशादिभ्यो यन्निष्क्रमणं, तदपेक्षया व्रीह्या-
दिभ्यो निष्क्रमणमत्यन्तविलम्बेनेत्यर्थे सत्याकाशादिष्ववस्थानं व्रीह्यादिष्ववस्थान-
मपेक्ष्याल्पकालमिति सिध्यति । वस्तुतस्तु दुर्निष्प्रपतरमित्यत्र तकारलोपो न क-
ल्प्यत एव । डप्रत्ययान्तत्वे पतेष्टिलोपसम्भवात् । 'पञ्चम्यां जनेर्ड' इत्यत्रान्ये-
भ्योऽपि दृश्यत' इति वार्तिकेन धात्वन्तरेभ्योऽपि डप्रत्ययस्यानुशिष्टत्वात्, तत्र ह
शिग्रहणमुपपदान्तरेभ्योऽपि भवतीति द्योतनायेति वृत्तिकारेणोक्तत्वाच्च 'कृ-
त्युटो बहुलमि'ति सूत्रे बहुलग्रहणं ये प्रत्यया येन येनोपाधिना विहिताः, ते त
दभावेऽपि प्रयोगानुसारेण भवन्तीत्युपगमाच्च । तथा च दुर्निष्प्रपतरमिति तरपोऽ
भ्युपगमे न काचिदनुपपत्तिः । न च तरप उपगमेऽपि अतो वै खलु दुर्निष्प्रप-
तरमित्यत्रात इत्यनेनाकाशादीनामपि परामर्शात्सर्वेभ्योऽप्यातिविलम्बेन निष्क्रमणम् इ-
प्रतीयते । कथमाकाशादिकमपेक्ष्य व्रीह्यादिभ्योऽत्यन्तविलम्बेन निष्क्रमणम् इ-

र्थलाभ इति वाच्यम् । आकाशादिकमपेक्ष्य व्रीह्यादीनां सन्निहिततरत्वादाकाशादीनामपि परामर्शे तरवर्थातिशयप्रतियोग्यलाभप्रसङ्गाच्चात इत्यनेन व्रीह्यादीनामेव परामर्शो न्याय्यः । आकाशादिष्वल्पकालमवस्थानमिति व्युत्पादनव्याजेन व्रीह्यादिसाम्यमापन्नस्य यत्ततो निष्क्रमणं, तदतिविलम्बेनेति व्यवस्थापनाद्वैराग्यपर्यवसायिता ॥ २३ ॥

इति नातिचिराधिकरणम् ॥ ९ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे आकाशादिभ्यो वर्षान्तेभ्यः निष्क्रमणमपेक्ष्य व्रीह्यादिभ्यो निष्क्रमणमतिविलम्बेनेति व्रीह्यादिभावे विशेषः प्रतिपादितः । तथासत्याकाशादिसाम्यापत्तिरूपादाकाशादिभावाद्व्रीह्यादियोन्यापत्तिरेव व्रीह्यादिभाव इत्यपि विशेषोऽस्त्विति दृष्टान्तमुखेन प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । ननु, वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादौ मुख्यार्थं परित्यज्यापि अमुख्यवृत्त्या वायुसदृशो भूत्वेत्येवमादिरूपेण व्याख्येयमित्युक्तम् । एवमत्रापि 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतय' इत्यादावपि व्रीह्यादिसंश्लिष्टा भवन्तीत्यमुख्यार्थता किं न स्यादत आह—स्थावरभावस्य चेति । व्रीह्यादिषु कश्चिदुपभोक्तापेक्षितः । तथा चापेक्षानुसारेण प्रकृते मुख्यार्थत्वमुपेयम् । न च तत्र जीवान्तरमेव भोक्तृ भविष्यति । स्वर्गादवरोहन्तस्तु तत्संश्लिष्टा भवन्त्विति वाच्यम् । तथाकल्पनायां प्रमाणाभावात् । आकाशादिस्थले तु यथेतमिति वाक्यपर्यालोचनया प्रागिसद्धानामेवाकाशादीनामवगमात्तद्भावापत्तेरनुशयिनामसम्भवाद्वाय्वादिपदानां सादृश्यलक्षणोपेता । इह तु व्रीह्यादिपदानां व्रीह्यादिसंश्लिष्टतालक्षणायां न किञ्चिन्नियामकमस्ति । अनुशयिनां व्रीह्यादिशरीरापत्तेरसम्भवात् । न चेह जीवान्तरैरधिष्ठिता एव व्रीह्यादयः व्रीह्यादिपदैरुपादीयन्ते । येनानुशयिनां तच्छरीरापत्तिरनुपपन्ना स्यात् । न चास्मिन् प्रकरणेऽनुशयिनां यत्र शरीरग्रहणमाम्नातं 'तद्य इह रमणीयचरणा रमणीयां योनि'मित्यादौ, तत्र तदुपयुक्तं पुण्यादिकं कीर्तितम् । इह तु व्रीह्यादिभावे तदुपयुक्तं पापं न कीर्त्यते । अतो नात्र शरीरग्रहणं विवक्षितमिति वाच्यम् । 'व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त' इत्यस्य यथाश्रुतार्थत्वसिद्धये शरीरापत्तौ सिद्धायां तदुपयुक्तस्य पापस्याक्षेपोपपत्तेः शब्दत एव तस्य कीर्तनमपेक्षितमिति निर्बन्धस्त्वप्रयोजकः । अपि च 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासत' इति तदुपयुक्तं कर्मापि कीर्तितमस्ति । ननु, पुण्यरूपस्य तस्य कथं क्लेशसम्पादकव्रीह्यादियोनिप्रापकता । अत आह—पशुहिंसादियोगाच्चे-

ति । 'न हिंस्यादि'ति वाक्येन कृत्स्नाया हिंसाया अनिष्टसाधनताबोधने र
गीयहिंसाया अनिष्टसाधनतया तद्युक्तस्येष्टादेस्स्थावरत्वापत्तिः फलं नानुपपन्न
ननु, 'न हिंस्यादि' ति वाक्येन न कृत्स्नाया अपि हिंसाया अनिष्टसाधनता
ध्यते, अपि तु पुरुषार्थाया एव । न हिंस्यादित्यत्राख्यातस्य कर्तृवाचकत्वमते
देव पुरुष उपस्थितो भवति, तदवाचकत्वपक्षे त्वाख्यातार्थभावनाक्षेपात् ।
च निषेधोपस्थिते बलवदनिष्टसाधनत्वे कस्यानिष्टसाधनमित्यपेक्षायामुपस्थित
त् पुरुषस्येति सम्बध्यते । एवमेवानूदितेष्टसाधनतायामपि कस्येष्टसाधनमिति
यां पुरुषस्येष्टसाधनमित्यपि सम्बन्धो भवति । निषेधस्थले हि अनिष्टगतबल
निरूपणापेक्षितविभिशक्त्युपस्थितेष्टसाधनत्वानुवादेनैवानिष्टसाधनता बोध्यते ।
था चायमर्थस्सम्पन्नः—पुरुषस्येष्टसाधनत्वेन प्रसिद्धा या हिंसा, सा तस्य बलव
ष्टसाधनमिति । न चैवंसति हिंसोद्देशेन बलवदनिष्टसाधनताविधिपरे वाक्ये
श्यायाः हिंसायाः कथं पुरुषेष्टसाधनत्वं विशेषणम् । उद्देश्यविशेषणस्य परिस
फलकत्वेनान्वाय्यत्वादिति वाच्यम् । यत्र ह्युद्देश्यविशेषणं परिसङ्ख्यामात्र
तत्रैव तदन्वाय्यम् । यथा ग्रहं संमार्ष्टीति । तत्र ह्युद्देश्यतावच्छेदकस्य विव
ताया व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन ग्रहत्वावच्छिन्नस्य सर्वस्य सम्मार्गसम्बन्धित्वा
एकत्वविशेषणं ग्रहान्तरव्यावृत्तिमात्रफलकमिति तन्न विवक्ष्यते । यत्र तूद्दे
त्कशापूरणार्थं विशेषणं भवति, तत्र तद्विवक्ष्यत एव । यथा 'यस्योभयं हवि
र्छेदि'ति । अत्रार्तेर्धर्मिविशेषापेक्षित्वाद्धविषो विवक्षितत्वम् । एवं च
कस्येष्टसाधनमिति उद्देश्यांशे अपेक्षाया उत्थितत्वात् पुरुषस्येत्युपस्थितं वि
उपस्थितिमूलक एव च निषेध्यनिषेधयोस्समानविषयकत्वन्यायः । अत एव
वदेदि'ति क्रतुप्रकरणपठितस्य वाक्यस्य क्रत्वर्थानृतवदने क्रत्वर्थतयैव प्रति
प्रतिषेधस्य क्रत्वर्थत्वम् । पुरुषार्थत्वं नाम क्रतूपकारकत्वं पुरुषोपकारकत्वं
धस्यापि क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च क्रतुपुरुषानिष्टबोधकतैव । तथा च 'ना
दि'ति क्रतुप्रकरणगते वाक्ये क्रतोरुपस्थिततया निषेधोपस्थिते अनिष्टसाधन
स्येत्यपेक्षायां क्रतोरिति सम्बन्धवदनूदितेष्टसाधनत्वेऽपि कस्येत्यपेक्षायां क्र
सम्बध्यते । क्रतोरिष्टः क्रतूपकारः, अनिष्टं तु क्रतुवैगुण्यं । तथा 'न हिंस्या
निषेधस्य पुरुषार्थत्वात् प्रतिषेध्या हिंसापि पुरुषार्थैव भवतीति क्रतुगताया हिं
प्रतिषेधाविषयत्वान्न तस्याः प्रत्यवायकरता । न च प्रतिषेध्यप्रतिषेधयोः
षयत्वं न नियतम् । दीक्षितो न ददाति, न जुहोतीत्यादौ प्रतिषेधस्य क्रत्वर्थ
तिषेध्यानां दानादीनां पुरुषार्थत्वस्योपेतत्वादिति वाच्यम् । बाधकवशेन तत्र
विषयत्वपरित्यागेऽपि अन्यत्र तत्त्यागस्यानुचितत्वात् । दीक्षितो न द

प्रकरणात् प्रतिषेधस्य क्रत्वर्थत्वं तावदवश्यंभावि । तत्र यदि प्रतिषेध्या दानाद्यश्शास्त्रेण क्रत्वर्थतया बोधिता एव स्वीक्रियेरन्, तदा विधिप्रतिषेधयोस्समानविषयत्वेन षोडशिग्रहवद्दानादीनामपि विकल्पस्स्यात्, स मा भूदिति उपस्थितस्यापि क्रतोः प्रतिषेध्यांशे सम्बन्धो नोपेयते । अपि तु ये पुरुषार्थतया क्रतुबहिष्कृता इव दानहोमादयः प्रसिद्धाः, त एवानूद्यन्ते । तथा च प्रतिषेध्यप्रतिषेध्ययोर्भिन्नविषयत्वाद्विकल्पो न भवति । अनृतवदनस्य तु क्रतूपकारकस्य ऋत्विगानत्याद्युपयोगिनः अधिकां दक्षिणां दास्यामीत्येवंवञ्चनोक्त्यादिरूपस्य शास्त्रं विनैव सिद्धत्वात् समानविषयत्वेऽपि निषेध्यनिषेधयोर्न विकल्पः प्रसज्यत इति न तत्रोत्सर्गः परित्यज्यते । एवं न हिंस्यादित्यत्राप्युपस्थितस्य पुरुषस्य परित्यागे कारणं नास्तीति पुरुषार्थाया एव हिंसाया अनेन प्रतिषेधात् क्रत्वर्थाया हिंसायाः कथं प्रत्यवायकरत्वमुच्यत इति चेत्, भवेदेतदेवम् । यदि नानृतं वदेदित्यत्र क्रत्वर्थविशेषणेन क्रत्वनुपयुक्तस्यानृतवदनस्य यथा व्यावृत्तिः, एवं न हिंस्यादित्यत्र पुरुषार्थत्वविशेषणेन क्रतूपकारिण्या हिंसाया व्यावृत्तिर्भवेत्, न तु तदस्ति । क्रत्वर्थाया अपि हिंसायाः क्रतूपकारमुखेन पुरुषाभिलषिततया व्यावृत्तेरसम्भवात् । ननु, साक्षात्पुरुषाभिलषितसाधनभूतैव हिंसा पुरुषविशेषणेनोपस्थाप्यते, न तूपकारमुखेन पुरुषोपयुक्तेति चेत्, न । तथासति शत्रुवधादेरपि द्रव्यप्राप्त्यादिद्वारैव पुरुषाभिलषितसाधनतया तेषामपि ग्रहणं न स्यात् । क्रतुबहिर्भूतायाः पुरुषाभिलषितसाधनं संगृह्यत इत्यत्र तु न किञ्चिन्नियामकमस्ति । तथा चाख्यातोपस्थितपुरुषं प्रतीष्टसाधनतयोपगता या हिंसा, सा सर्वापीह निषेध्येति यागीयहिंसाया अपि पुरुषेष्टसाधनतया तस्या अपि निषेधविषयता भवत्येव । अत एव 'यो ब्राह्मणायापगुरेत्तं शतेन यातयात् तस्मात् ब्राह्मणाय नापगुरेते'तिवाक्यं यद्यपि क्रतुप्रकरणगतं, तथापि नापगुरेतेति निषेधोपात्तमनिष्टं किमित्यपेक्षायां तं शतेन यातयेदिति वाक्योपस्थितशतयातनाख्यनरकविशेषस्य वाक्येन समर्पणात् क्रतुप्रकरणबाधेन निषेधस्य पुरुषार्थत्वान्निषेध्यापगोरणस्यापि उपस्थितपुरुषार्थत्वस्थितौ क्रतूपयुक्तं तदनुपयुक्तं वा यावदपगूरणं तत्सर्वं निषेध्यमुपेयते । पुरुषार्थत्वविशेषणस्य क्रतूपयुक्तव्यावर्तकत्वे तु क्रतूपयुक्तब्राह्मणापगूरणं प्रत्यवायकरं न भवेत् । न च वाच्यं क्रतूपयुक्ताया अपि हिंसायाः यदि निषेधोऽभ्युपगम्येत, तथासति 'न हिंस्या'दिति निषेधस्य निषेध्यसमानविषयकतानियमात् क्रत्वर्थताप्युपेया भवेदिति एकस्यैव वाक्यस्य क्रत्वर्थपुरुषार्थनिषेधबोधकतया स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यलक्षणं वैरूप्यं भवेदिति निषेध्यनिषेधयोस्समानविषयकत्वमिति न्यायो ह्युपस्थितिमूलकः । न हिंस्यादिति वाक्ये तु क्रतूपस्थापकं प्रकरणादिकं किञ्चित् प्रमाणं नास्तीति कथं क्रतुशेषता स्यात् । क्रत्वर्थहिंसा तु पुरुषार्थ-

त्वेन क्रोडीकृतेति न तस्या व्याप्तिः । निषेधबोधिता पुरुषानिष्टसाधनता तु
क्रतुविशेषप्रतिपादकवाक्यशेषे तमादाय पर्यवसिता भविष्यति , तदभावे तु
न्न्यायेन दुःखसामान्यमादाय पर्यवसिता भविष्यतीति न न हिंस्यादित्यस्य
वैगुण्ये पर्यवसानम् । येन क्रत्वर्थता भवेत् । स्यादेतत् । यदि क्रत्वर्थः पश्वा
हिंसा भवेत्, तदा खलु 'न हिंस्या'दिति निषेधविषयत्वात् प्रत्यवायकरी भवेत्
सात्वं तु तस्य न सम्भवति । पशुं प्रकृत्य हि श्रूयते—'हिरण्यशृङ्ग ऊर्ध्वं स्वर्गं
मेती'ति । तथा च यागीयपशुप्राणवियोगानुकूलव्यापारस्य पश्वनुग्रहार्थताव
तस्य हिंसात्वम् । हिंसनीयाननुग्राहकस्यैव व्यापारविशेषस्य हिंसात्वात् ।
च श्रुतिः पशुं प्रकृत्यैव—'न वा उवेतन्म्रियसे न रिष्यसी'ति । न रिष्यसि न हिं
से इति यावत् । अतो यागीयपश्वालम्भो न प्रत्यवायकर इति । न स्यात् । प्राण
गफलोपहितस्तदनुकूलो व्यापारो हिंसा । यागीयपश्वालम्भोऽपि भवति तथेति
हिंसा । यथा हि व्रणिनो व्रणच्छेदनादिकं तदनुग्राहकमपि छेदनं भवत्येव ।
त्र तदनुग्राहकं यन्न भवति छेदनादि, तदेव छिदिधात्वर्थ इति कल्प्यते, एवम
न हिंसनीयानुग्रहरहितं यत्प्राणवियोजनं, सैव हिंसेति कल्पयितुमुचितम् । तस्मा
यागीयपशोर्हिरण्यशृङ्ग इत्यादिवचनानुसारेण स्वर्गप्राप्तिः प्रतीयते, तदा सा
माद्देवताधिकरणोक्तन्यायेनार्थवादात् प्रतीयमानस्याप्यर्थस्योपगमात् । 'न वा उ
न्म्रियसे न रिष्यसी ' त्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं तु तदालम्भस्याहिंसात्वं स्तुत्यर्थम
इत्येवोचितम् । प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेन तस्य हिंसात्वावश्यम्भावात् । तथा च
हिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य' इति वाक्यं यागीयपश्वालम्भस्य हिंसात्व
जानाति । तीर्थं विहितस्थलं, ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । यदि यागीयपश्वालम्भो हिं
भवेत्, तदा अन्यत्र तीर्थेभ्य इति व्यर्थमेव भवेत् । अहिंसन्नित्येव तदर्थ
सिद्धेः । ननु, यदि हिंसानिषेधः अन्यत्र तीर्थेभ्य इति वचनानुसारेण विहिता
रिक्तविषयः प्रतीयते, तदा कथं यागीयहिंसायाः प्रत्यवायकरतेति शङ्केति
न ह्यत्र पूर्वपक्षिणा हिंसाया एव प्रत्यवायकरतेत्येतावन्मात्रं विवक्षितम्,
त्विष्टादिकं कर्माङ्गानुसारेण प्रत्यवायकरम् । तत्रश्च हिंसायाः प्रत्यवाय
भावेऽपि वाजपेयादिषु सुराग्रहादीनां प्रत्यवायकरतास्त्येव । तस्माद्युक्तमुक्तं
शुहिंसादियोगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेरि'ति ! न च यागाङ्गानां
सादीनामनिष्टकारित्वे तत्र कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । यथा द्रव्यव्य
यागतदङ्गादीनामनिष्टफलकत्वेऽपि यागजनितफले रागवशात् प्रवर्तते,
पश्वाद्यालम्भस्य प्रत्यवायकरत्वेऽपि यागफलेऽत्यन्तरागवशात् प्रवृत्त्युप
इयांस्तु विशेषः—द्रव्यव्ययादिना प्राप्तमनिष्टं प्रत्यक्षादिप्रमाणकं, पश्वा

प्रत्यवायकरता तु 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' 'न सुरां पिबे'दि त्यादिशास्त्रसिद्धा। अतो न प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । यथाऽऽकाशादिपु वर्षणान्तेष्विति । भोगोपयोगि-व्रीह्यादियोन्यापत्तिर्हि तदुत्पादककर्माभिव्यक्त्या। तत्र च 'शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर' इत्यादिशास्त्रसिद्धः पापविशेष एव कर्म । तदभिव्यक्तिश्च वर्षधाराभिः पतनकाले नास्तीत्यवगम्यते। यदि तदभिव्यक्तिरधुना स्यात्, तदा 'यो यो ह्यन्न-मत्ति योयो रेतस्सिञ्चति तद्भूय एव भवती'त्येतदनन्तरं 'तद्य इह रमणीयचरणा' इत्यादिनेव वर्षणानन्तरमपि पापादिकं कीर्त्येत। तत्त्वाकाशादिपर्यायेष्विव व्रीह्यादिप-र्यायेष्वपि न कीर्त्यते । अतो ज्ञायते—नात्रावरोहतां पुण्यपापाभिव्यक्तिरस्ति, किं तु रेतस्सिग्भावानन्तरमेव पुण्यपापाभिव्यक्तिरिति । ततश्चानभिव्यक्तकर्मभि-र्व्रीह्यादियोन्यापत्तेरसम्भवादन्यैर्जीवैरधिष्ठितेष्वेव व्रीह्यादिष्वनुशयिनां जाड्यप्रायत-या संश्लेषमात्रम् । एवंसत्येव व्रीह्यादीनां लवनादिषु तदभिमानिनां जीवानामु-त्क्रमणेऽपि संश्लिष्टानामनुशयिनां तेष्वनुवृत्तिरुपपद्यते । जडतया लवनादिकृतवे-दनाभावात् । लवनाद्यनन्तरमप्यनुशयिनां तत्रानुवृत्तिः रेतोभावेन गर्भप्रवेशायापे-क्षिता । तदाह—अपि चेति । ततश्च व्रीह्यादियोनिप्रयोजकपुण्यपापाद्यभिव्यक्ते-रस्यां दशायामभावात् 'योयो ह्यन्नमत्ति योयो रेतस्सिञ्चति तद्भूय एव भवती'-तिवाक्यशेषानुसाराच्च 'त इह व्रीहियवा' इत्यादिकमपि वायुर्भूत्वेत्यादिवदमु-ख्यवृत्त्यैव व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

'अथ य इमे ग्रामे' इत्यादौ इष्टादेः कर्मणः स्वर्गप्राप्त्यर्थमभिव्यक्तेः प्र-तिपादनात्तच्छेषभोगार्थं व्रीह्यादिभावो भविष्यति । तस्य च पशुहिंसादियोगेना-निष्टफलकत्वमुपपद्यत इति शङ्कानिराकरणार्थम् एतत्सूत्रमित्याह—यत्पुनरुक्त-मिति । अपवादोऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति । ननु, कथमपवादः । हिंसा-सामान्यस्य न हिंस्यादिति वाक्येन बलवदनिष्टसाधनत्वे बोधिते 'अग्नीषोमीयं प-शुमालभेते'तिविधिना यागीयपशुहिंसाविशेषस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधनाद-पवादतेति चेत्, न । अङ्गविधीनां विनियोगमात्रतात्पर्यकत्वेन बलवदनिष्टाननुब-न्धित्वबोधने तात्पर्याभावात् । यो हि पुरुषप्रवर्तको विधिः, तेन प्रवृत्तिसिद्धये बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि तात्पर्यतो बोध्यते । अङ्गविधयस्तु न पुरुषप्रवर्तकाः, अपि त्वङ्गानां प्रधानविनियोगतात्पर्यकाः । तत्सिद्धये चेष्टसाधनत्वमेव तात्पर्य-गत्या तैः प्रतिपादनीयम्। तस्मिन् बोधिते किं तदिष्टमिति विशेषाकाङ्क्षायां प्रकर-

णादिना क्रतूपकार इत्यवगमे सति विनियोगसिद्धेः विधिशक्त्योपस्थितस्यापि व-
वदनिष्टाननुबन्धित्वस्यानुवादमात्रविषयत्वात् तत्रापि तात्पर्यमिति निर्बन्धे प्रक-
णादिना क्रतुवैगुण्यानापादकत्व एव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वपर्यवसानाच्च
हिंसानिषेधप्राप्तपुरुषानिष्टसाधनताव्यावृत्तिरिति चेत्, उच्यते—अङ्गविधीनां प्र-
धानविध्येकवाक्यत्वे सति प्रवर्तकेन प्रधानविधिना बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं बोध्य-
मानं साङ्गे प्रधाने अन्वेतीति तदभिप्रायेय'मपवादोऽग्नीषोमीयं पशुमालभेते'ति ग्र-
न्थोक्तिः । तेन च पुरुषं प्रत्येव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं बोध्यते । न च त-
पि प्रधानविधिः कृत्स्नाङ्गान्वितप्रधानस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं बोधयन् पश्वा-
लम्भव्यतिरिक्तेष्वङ्गेषु चरितार्थः । न हिंस्यादिति निषेधोऽपि यागीयहिंसाव्यति-
रिक्तस्थले चारितार्थः । कथमेतयोर्मध्ये क्रतुविधेरपवादत्वमिति वाच्यम् । एवं
सति यागविधेः निरवकाशत्वाभावेऽपि विशेषविषयत्वं नापैति । अग्नीषोमीयवि-
ध्येकवाक्यतापन्नप्रधानविधेः विशिष्य पश्वालम्भे बलवदनिष्टसाधनताभावबोध-
त्वात्, विशेषविषयेण च वाक्येन सामान्यप्रतिपादकस्य वाक्यस्य सङ्कोचो लोक-
व्युत्पत्तिसिद्धः । यथा हरीन्द्रावित्यादौ विशेषविषयेण 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्य-
नेन 'इको यणची'त्यस्य । न चैवं विशेषवचनस्याग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति वि-
ध्येकवाक्यतापन्नस्य प्रधानविधेः बलवदनिष्टसाधनत्वाभावप्रतिपादकस्य बलवद-
निषेधमात्रेण पर्यवसानोपपत्तेर्न हिंस्यादिति निषेधस्यानिष्टसाधनतापर्यवसाने न का-
चिदनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथासति न हिंस्यादित्यस्य विहितहिंसायामनिष्टसाध-
नतामात्रबोधकता, रागत एव प्राप्तायाम् अविहितहिंसायां तु बलवदनिष्टसाधनताबो-
धकतेति वैरूप्यं स्यादिति । अपि च न हिंस्यादिति वाक्यं बलवदनिष्टजनकत्व-
मपि न तावन्मात्रे पर्यवस्यति । अपि तु वाक्यशेषस्य फलविशेषसमर्पकस्य नरक-
तमादाय पर्यवस्यति, तदभावे तु यथा विश्वजिद्वाक्यमिष्टसाधनताबोधकं सुखसामा-
न्यस्वर्गमादाय पर्यवस्यति, एवमिदमपि बलवद्दुःखरूपनरकसामान्ये पर्यवस्य-
तीति कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधकविधिपर्यालोचनया यत्किञ्चिदनिष्टसाध-
कतायां पर्यवसानम् । तस्मात् बलवदनिष्टजनकत्वतदभावबोधकयोः सामान्य-
विशेषवचनयोर्विरोधे विहितेतरविषयत्वमेव सामान्यवाक्यस्योपेयम् । न चैवं
सति श्येनादीनां प्राणवियोगानुकूलव्यापारत्वेन हिंसारूपाणामपि सतां वि-
हितत्वेन प्रत्यवायकरता न स्यात् । हिंसानिषेधस्य विहितेतरविषयत्वादि-
ति वाच्यम् । श्येनादिषु निन्दाश्रवणेन शिष्टविगानदर्शनेन प्रायश्चित्ता-
नेन च तेषां प्रत्यवायकरत्वे प्रमाणसिद्धे सत्यनाम्नातप्रायश्चित्तविहितेतरवि-
षयत्वस्य न हिंस्यादिति निषेधवाक्ये कल्पनात् श्येनादिविधीनामपि इष्टसाधन-

धमात्रपरत्वमेव कल्प्यते, न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधकतापि । न च श्येनादीनां निषेधविषयत्वेन नरकजनकत्वाभ्युपगमे कथं तेषु प्रवृत्तिस्स्यादिति वाच्यम् । यथा आस्तिककामुकस्य निषेधमुल्लङ्घ्यापि रागौत्कट्यात् परदारादिषु प्रवृत्तिः, एवं शत्रुविषयकद्वेषौत्कट्यात् श्येनादिषु प्रवृत्तिर्निषेधमुल्लङ्घ्यापि भविष्यति । इयांस्तु विशेषः—परदारातिचारादिषु इष्टसाधनता शास्त्रं विनैवावगम्यते, श्येनादिषु तु शत्रुवधार्थत्वं 'श्येनेनाभिचरन्यजेते'ति शास्त्रादवगतम् । तत्सिद्धमनाम्नातप्रायश्चित्तासु विहितहिंसासु दोषराहित्यम् । एवं वाजपेयगतसुराग्रहादिष्वपि द्रष्टव्यम् । 'न सुरां पिबे'दित्यादिनिषेधानामप्युक्तन्यायेन विहितेतरविषयत्वादुक्तन्यायसिद्धमेवार्थम् 'अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य' इत्यादिवचनान्यनुवदन्ति प्रकृतन्यायमुपोद्बलयन्ति । एवं च यत् क्वचिद्वैधहिंसानिन्दाप्रतिपादकवचनं पुराणादिषु, तद्वैदिकहिंसाप्रतिपादनपरवचनप्रतिबद्धं सत्प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षन्यायमूलं नादर्तव्यम् । निवृत्तिमार्गस्तुतिपरं वा व्याख्येयम् । तत्सिद्धम्—'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासत' इत्यत्रोपात्तस्येष्टादेर्व्रीहियोनिफलकत्वासम्भवात् अन्यस्य च तदुपयोगिनः कर्मणोऽनुपादानाद्व्रीह्यादिषु अनुशयिनां संश्लेषमात्रम् ॥ २५ ॥

रेतस्सिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

यथा रेतस्सिग्भावोऽनुशयिनस्तत्संश्लेष एव, एवं तत्प्रायपाठात् व्रीह्यादिभावोऽपि तत्संश्लेष एवेत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

योनेश्शरीरम् ॥ २७ ॥

योनिप्राप्त्यनन्तरमेव साध्वसाधुशरीरप्राप्तिप्रतिपादनान्न ततः प्राक्छरीरप्राप्तिः । अतोऽपि व्रीह्यादिषु संश्लेष एवेत्यभिप्रायः । प्रयोजनं पूर्वपक्षे पुण्यकर्मण इष्टादेः व्रीह्यादिफलकत्वे अत्यन्तं हेयतेति चित्तशुद्ध्यर्थिनामपि तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् । सिद्धान्ते तु तन्नास्तीति व्युत्पाद्यते । तद्व्युत्पादनव्याजेन च रेतसा सह गर्भगोलकमवेशपर्यन्तं कर्मिणां स्वर्गादवरूढानां मूर्छिततया अवस्थानमिति 'रेतस्सिग्योगोऽथे'त्यादिसूत्रद्वयेन प्रतिपाद्यते । तत्र च यद्यपि स्वर्गादवरूढानां व्रीह्यादिसंश्लेषपर्यन्तं झटिति निस्सरणं, तथापि व्रीह्यादिसंश्लेषानन्तरं गर्भगोलकप्रवेशोऽतिविलम्बितः । यदि हि व्रीह्यादयोऽनुशयविशिष्टाः पुरुषेणानुपयुक्ता एव नाशं प्राप्नुयुः, ततः पुनरपि समुद्रादिप्रवेशानन्तरं जलधरावकृष्टानां वर्षणेन व्रीह्यादिभावः । उपयु-

क्ता अपि व्रीह्यादयो यदि पण्डादिभिस्संश्लिष्यन्ते, तदा योनिप्राप्तिर्दुर्लभा। रेतस्सिक्तसम्पर्केऽपि यदि वन्ध्यायोनिसम्पर्कः, यदि वा ऋतुं विनैव सम्पर्कः, तदा न शरीरप्राप्तिः । अतो दैववशादेव रेतस्सिग्भावानन्तरमवन्ध्यासु ऋतुमतीषु सम्पर्केण शरीरप्राप्तिर्गर्भस्थयातनानुभवानन्तरमेव कर्मणां वक्तव्येति कष्टा कर्मफलगतिरिति सूचनाद्वैराग्यपर्यवसायिता ॥ २७ ॥

इति अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥६॥

इति

श्रीमद्भगवत्पादीयभाष्यव्याख्यायां ब्रह्मविद्याभरणाख्यायां

तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

ॐ

॥ अथ ॥

॥ तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

वृत्तवर्तिष्यमाणपादयोरर्थमनुवदन् सङ्गतिं सूचयति—अतिक्रान्त इत्यादिना । तस्यैवावस्थाभेद इति । 'न स्थानतोऽपी'त्यतः प्राक्तनैरधिकरणैरिति शेषः । इदं च 'न स्थानत'इत्यादिभिः क्रियमाणस्य तत्पदार्थविचारस्याप्युपलक्षणम् । तथा च महावाक्यप्रतिपाद्याभेदनिरूपकपदार्थविचारः पादार्थः । तत्र च पूर्वपादविचारफलभूतं वैराग्यमधिकारिविशेषणमिति वैराग्योपयोगिविचारानन्तरं पदार्थशोधनोपयुक्तो विचारः क्रियत इति प्रथमद्वितीयपादयोर्हेतुहेतुमद्भावससङ्गतिरिति भावः । प्रबोधो जागरावस्था । यद्यप्यारम्भणाधिकरणे चैतन्यातिरिक्तानां सर्वेषामनृतत्वं श्रुतिन्यायैर्व्यवस्थापितं, तथापि यथा प्रबोधे व्यावहारिका घटादयः, तथा स्वप्नेऽपि व्यावहारिकाः, उत शुक्तिरजतादिवत् प्रातिभासिका इति संशयार्थो द्रष्टव्यः । द्वयोर्लोकस्थानयोरिति । यद्यपि पूर्वं प्रबोधानन्तरं स्वप्नः, ततस्सुषुप्तिरित्युत्सर्गानुसारेण प्रबोधसम्प्रसादस्थानयोस्सन्धौ भवतीति द्वितीया सन्ध्यपदव्याख्या उपपद्यते, इहलोकपरलोकस्थानयोर्द्वयोस्सन्धौ भवमित्याद्या तु व्याख्या नोपपद्यते । 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते कण्ठे स्वप्नं विनिर्दिशेदि'ति वचनपर्यालोचनया शरीरमध्य एव स्वप्नावस्थावगमेन इहलोकपरलोकसन्धिस्थानत्वाभावात् । उच्यते—इहलोकपरलोकसन्धिस्थानत्वमौपचारिकं श्रुतावेव दर्शितं—'तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्चे'ति । स्वप्नावस्थायां हि ऐहिकानपि पदार्थान् कदाचित् पश्यति, पारलौकिकानपि पदार्थान् कदाचित्पश्यति । ग्रामद्वयसन्धिस्थितोऽपि पुरुषः ग्रामद्वयस्थान् पदार्थान् पश्यति । तथा चोभयत्र विद्यमानपदार्थदर्शनानुकूलस्थानत्वगुणेन स्वप्नावस्थाया उभयसन्धिस्थानत्वमुपचरितम् । यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाहेति । सृजत इति निर्देशो हि लोके सत्यानामेव घटादीनामुत्पत्त्यनुकूले व्यापारे प्रयुज्यते । कर्तृत्वनिर्देशोऽपि सत्यपदार्थस्रष्टर्येव भवति । न हि शुक्तिरजतादिषु रजतं सृष्टमिति निर्देशो वर्तते । नापि तद्भ्रमशालिनि अयं तस्य कर्तेति निर्देशोऽस्ति । अतः 'सृजत इति स हि कर्ते'ति निर्देशाच्च तथैव सृष्टिः ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

परमेश्वरसृष्टानां वियदादीनां पारमार्थिकत्वं दृष्टम् । तथा स्वाप्नानामपि पदार्थानामीश्वरसृष्टत्वस्य श्रुत्या प्रतिपादनात्तेषामपि सत्यत्वं भविष्यतीति प्रतिपा-

दनायैतत्सूत्रम् । ननु 'य एप सुप्तेप्वि'ति श्रुताविच्छाविशेपाणामेव ईश्वरसृष्ट-
स्य स्वप्ने प्रतिपादनात् कथं तत्रत्यानां पदार्थानां सत्यता स्यादित्याशङ्क्य
कामपदं काम्यमानवस्तुपरम् । तथा च काम्यमानानां स्वप्नावस्थागतानां
त्रपश्वादीनामीश्वरसृष्टत्वं सिध्यतीति. प्रतिपादयति—ननु, कामशब्देनेत्या-
ना । नन्वेवमपि कथमस्य वाक्यस्येश्वरपरत्वं, येन तस्य स्वाप्नपदार्थस्रष्टृत्वं सि-
ध्येत् । युक्तं तु सुप्तिसम्बन्धात् पुत्रादिकाम्यमानवस्तुसम्बन्धाच्च जीवलिङ्गा-
ज्जीवपरत्वम् । अत आह—प्राज्ञं चैतं निर्मातारमिति । तथा च य एषु
प्तेपु जीवेपु तदन्तर्यामितया तामवस्थां नियमयन् जागर्ति, यश्च स्वप्ने काम्यमान-
पुत्रादीनां निर्माता, स परमेश्वर इति श्रुतेरर्थः । एतस्माच्च कठवल्लीवाक्य-
'स हि कर्ते'ति बृहदारण्यकगतमपि वाक्यमीश्वरपरमेव योजनीयम् । तथा
सृजत इत्यादिनिर्देशादीश्वरकर्तृकत्वाच्च स्वप्नस्य सत्यत्वसिद्धौ 'न तत्र रथा
रथयोगाः रथे योजनीया अश्वादयः, न पन्थानो भवन्ती'तिनिषेधवाक्यं स्वप्ना-
प्राक् स्वप्नरथादीनामभावं प्रतिपादयति, न तु रथादिसृष्टिकाल एव । येन स्व-
प्नानां मिथ्यात्वं भवेत् । 'अथ रथान्रथयोगानि' त्यथशब्देनानन्तर्यार्थकेन पूर्वं र-
थाद्यभावः, अनन्तरं रथादिसृष्टिरित्यवगमात् । स्वप्नसत्यत्व एव 'प्राणेन रक्ष-
वरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा स ईयतेऽमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पुरु-
एकहंस'इति मन्त्रोऽपि सङ्गच्छते । कुलायात् शरीरादिति यावत् । यत्र कामो-
स्य वर्तते, तत्र ईयते गच्छतीति । यदि स्वप्नोऽनृतो भवेत्, तदा तस्य शरीरस्य-
एवोपपत्तेः शरीरात् बहिर्गमनं न प्रतिपाद्येत । अनृतपदार्थानामुचितदेशा-
पेक्षणात् । न च 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत' इति श्रुतिविरोधः । पूर्वश-
रस्य शयनदेश एव विद्यमानतया शरीरान्तरेणैव बहिर्गमनस्य वक्तव्यत्वात्
स्वे शरीर इत्यनेन च पूर्वशरीरस्थताप्रतिपादनादिति वाच्यम् । बहिर्निर्गते-
पि स्वाप्नशरीरस्य स्वशब्दार्थतोपपत्त्या तस्य पूर्वशरीर एव स्वप्न इत्यभिधा-
त्वात् । यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति, तानि तत्सदृशानि सुप्तस्स्वप्नावस्थः । त-
त्सदृशत्वं च स्वाप्नानां तथ्यरूपत्वमिति भावः ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

अत्र तुशब्दः पूर्वपक्षोक्तहेतूनां पारमार्थिकत्वसाधकतान्यावर्तकस्सन् स्व-
सत्यत्वव्यावर्तकः । मात्रशब्दस्तु साक्षादेव सत्यताव्यावर्तकः । अतो न पौन-
रुक्त्यम् । मायाशब्दो ह्यैन्द्रजालिकगन्धर्वादिसृष्टेष्वनृतेष्वेव प्रयुज्यते । अतस्स्वप्न-

तवचनः । न हि सुप्तस्य जन्तोरित्यादि । ननु, जाग्रद्दशायां विद्यमानस्य शरीरस्य क्षणमात्रेणानेकयोजनातिलङ्घनसामर्थ्याभावेऽपि स्वाप्नशरीरस्य तथा भविष्यति । ईश्वरसङ्कल्पाधीनस्य तस्य विचित्रशक्तित्वसम्भवात् । अत एव चार्गलितदेशे शयानस्स्वाप्नेन शरीरेणापि कवाटाद्युद्घाटनं विना कथं बहिर्निर्गच्छेदिति शङ्का न कार्या । कवाटादीनं तदप्रतिघातकत्वकल्पनात् । यत्र च प्रत्यागमनवर्जितस्स्वप्नो भवति, तत्र देशान्तर एव स्वाप्नशरीरादुत्क्रान्तस्येश्वरसङ्कल्पवशात्पुनः पूर्वशरीरे प्रवेशो भविष्यतीति कल्प्यते । पार्श्वस्थानां शयनदेश एवोपलम्भस्तु नानुपपन्नः । पूर्वशरीरस्य शयनदेश एव विद्यमानत्वात् । कुरुदेशादीनामन्यथाभावोऽपि न विरुध्यते । स्वाप्नानां तेषामीश्वरसङ्कल्पसृष्टानां पूर्वतनेभ्यो भिन्नत्वाज्जाग्रद्वस्तुजातस्य च तदानीं दर्शनं नोपेयते। स्वाप्नानां चक्षुरादीनां जाग्रद्वस्तुग्रहणासामर्थ्यात्। 'स्वे शरीर' इत्यादिश्रुत्यविरोधश्च प्रागेव दर्शितः । यश्च स्वप्ने कालविसंवादः—दिवसे सुप्तस्य रात्रिदर्शनं, रात्रौ सुप्तस्य दिवसदर्शनमित्येवंरूपः, स वर्षान्तरे सुप्तस्य वर्षान्तरे चेद्दर्शनं, तदा नानुपपत्तिः । तथा हि लवणार्णवपरिवृतस्य लक्षयोजनविस्तृतस्य जम्बूद्वीपस्य मध्ये विद्यमानो मेरुस्तस्य परितो विद्यमाना भोगभूमिरिलावृतं वर्षम् । तस्य दक्षिणतो हरिकिंपुरुषभारताख्यानि त्रीणि वर्षाणि । पश्चिमतः केतुमालाख्यमेकं वर्षम् । उत्तरतो रम्यकाहिरण्मयकिंपुरुषाख्यानि त्रीणि वर्षाणि । पूर्वतो भद्राश्वसंज्ञकमेकं वर्षम् । तत्र मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वत आदित्यस्य किरणा यत्र यदा प्रसरन्ति, तदा तत्राहरिति व्यवहारः । यत्र यदा मेरुणा तत्प्रसरो व्यवधीयते, तदा तत्र रात्रिरिति व्यवहारः । तथा च भारते वर्षे दिवससमयेऽपि केतुमालादौ सूर्यकिरणव्यवधानेन रात्रिरुपपद्यते । भारते च वर्षे रात्रिसमयेऽपि केतुमालादौ दिवससम्भवति । अतो भारते वर्षे शयानस्य रात्रौ केतुमालादौ दिवसदर्शनं नानुपपन्नम् । भारते रात्रौ शयानस्य तत्रैव स्वप्ने दिवसदर्शनमपि न विरुद्धम् । स्वाप्नपदार्थानां जाग्रद्दशापदार्थेभ्योऽन्यत्वेन तदानीं स्वप्नदशाभाविसूर्यकिरणानामप्रसरेण रात्रिकालत्वसम्भवात् । एवं मुहूर्तमात्रेण स्वप्ने वर्षपूगातिवहनमपि नानुपपन्नम् । देवादिकालोपाधिभ्यः मनुष्यादिकालोपाधीनामिव जाग्रत्कालोपाधितः स्वप्नकालोपाधीनां विलक्षणत्वोपगमात् । एवमन्यदपि स्वप्ने निमित्तेन्द्रियादिकं जाग्रद्दशातो विलक्षणमेवेश्वरसङ्कल्पाधीनं भविष्यति । अतो न काचित्स्वप्नस्य सत्यत्वेऽनुपपत्तिरिति चेत्, उच्यते—इयं शरीरदेशकालवस्तुजातस्यान्यथात्वेन स्वप्ने कल्पना तदा भविष्यति, यदि तत्सत्यताग्राहकं किञ्चित् प्रबलं प्रमाणं भवेत् । न च तदस्ति । सृष्टिश्रुतिस्तावत् प्रमाणं नोपपद्यते । 'न तत्र रथा' इति वाक्येनैव तद्बाधप्रतिपादनात् । तत्र हि न तत्र रथादयो भवन्ति, रथादीन् सृजत इत्याख्यातेन रथादिसृष्टेः रथाद्यभावस्य च समानकाल-

त्वावगमेन सृष्टेः प्राक् रथाद्यभाव इति कल्पयितुमशक्यत्वात् तदनुसारेण... ब्दस्य देवदत्तो गतः, अथ च यज्ञदत्त इत्यादाविवाभावकाल एव सृष्टिसुवच... त्वेऽप्युपपत्तेः। दृश्यते चानृतेऽपि सृज्यत्वनिर्देशः—ऐन्द्रजालिको वृक्षादीन् सृजती... ईश्वरसृष्टत्वमपि न सत्यत्वसाधकम्। सर्वस्रष्टुस्तस्य शुक्तिरजतादावपि स्रष्टृत्वोप... त्। बहिष्कुलायश्रुतिस्तु ईश्वरसङ्कल्पानुसारेण विचित्रां स्वप्नसृष्टिमभ्युपगच्छतां... न प्रयोजनवती। स्वाप्नानां पदार्थानामीश्वरसङ्कल्पानुसारेणैव शरीरमध्येऽपि सम्भ... सम्भवात्। अतस्स्वे शरीर इति कण्ठे स्वप्नं विनिर्दिशेदिति च शरीरमध्य एव स्व... तिपादकश्रुतिविरोधात् सा श्रुतिरमुख्यार्थैव भाष्योक्तरीत्या व्याख्येया । न च ... शरीर इति वाक्यं स्वप्नावस्थासम्पन्नशरीरान्तरेऽप्युपपन्नमिति वाच्यम् । तथा... स्वशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । सर्वस्यापि स्वभोगोपयोगिनश्शरीरस्य 'स्वेति... शरीरे यथाकामं परिवर्तत इत्युक्त्यैव तदर्थसिद्धेः । अतः स्वशब्दः प्रागेव ... यत्स्वशरीरं स्वप्नावस्थापरिदृश्यमानाच्छरीरादित्येतदर्थको वक्तव्यः । अतो ... वचनानां स्वप्नसत्यत्वसाधकता भवति । तन्मिथ्यात्वं तु बाधानुसारेण भवति... कपदार्थवल्लोकसिद्धमेव, न तत्र रथा इत्यादिश्रुतिसम्मतं च । अत एव '... स्त्रीभिस्सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्नि'ति श्रुतिर्मिथ्यात्वद्योतकेन... ब्देनैव स्वप्नपदार्थान् प्रतिपादयति । तदेवाविद्यया मन्यत इति च तस्याविद... त्वं ब्रवीति । अतो मायामात्रत्वमेव स्वप्नस्योचितम् । अपि च येन स्वप्ने ... त्पदार्थेभ्यो विलक्षणा एव शरीरादाय उपेयन्ते, तेनापि तेपु जाग्रत्पदार्थभेद... भ्रम इत्येव वक्तव्यम् । ततश्च स्वप्ने किञ्चिज्ज्ञानं भ्रमः, किञ्चित् सत्यमिति ... र्धजरतीयेन ॥३॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥४॥

ननु, स्वप्नमिथ्यात्वमतेऽपि स्वप्ने यदा देवदत्तादिरागत्य श्वस्तव महान् ला... भो भविष्यतीति वदति । उत्थितश्च महान्तं लाभमाप्नोति । तादृशस्थले स्वप्न... सत्यत्वमुपेयम् । तथा च कथं सर्वेषां स्वप्नानां मिथ्यात्वमित्याशङ्कानिराक... सूत्रम् । तादृशस्थलेऽपि स्वप्नस्य सूचकत्वमेव, न तु तदानीं देवदत्तादिदर्शनं ... मार्थिकम्। स्वप्ने मां प्रति त्वया इत्थमुक्तमिति प्रश्ने देवदत्तस्य विसंवाददर्शनात्... परिहारार्थः । यदा कर्मसु काम्येष्वारब्धेषु सत्सु मङ्गल्याभरणादियुक्तां स्त्रियं ... स्वप्नेषु पश्यति, तेषु काम्यकर्मसु फलस्य समृद्धिं जानीयात्, स पुरुषः एनं स्व... द्रष्टारं हन्ति मरणसूचक इति यावत् । सत्यार्थगन्धिनः सत्या ये मन्त्रदेवता...

तत्सदृशाविषयाः । यच्च पूर्वपक्षिणोऽभिमतं—स हि कर्तेति वाक्यमीश्वरस्य कर्तृतां प्रतिपादयतीति, तदसत् । ततः पूर्वसन्दर्भे योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यारभ्य जीवस्यैव प्रस्तुतत्वात् 'स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्ये'त्याद्युत्तरश्लोकसन्दर्भेऽपि जीवस्यैव प्रस्तोष्यमाणत्वात् कथं स हि कर्तेति मध्यगतेन वाक्येन ईश्वरस्य कर्तृत्वं प्रतिपादयितुं शक्यम् । न च जीवस्य स्वप्ने उपादानादिगोचरज्ञानाद्यदर्शनात् कथं स्वाप्नपदार्थान् प्रति कर्तृत्वनिर्देश इत्याशङ्क्याह—भाक्तं व्याख्यातमिति । अपि 'चात्मैवास्य ज्योतिर्भवती'त्युपक्रान्तस्यात्मनस्स्वयञ्ज्योतिष्ट्वस्य स्वप्नावस्थां प्रदर्श्य 'अत्रायं पुरुषस्स्वयञ्ज्योतिर्भवती'त्युपसंहृतत्वात् स्वप्नावस्थोपन्यास आत्मस्वयञ्ज्योतिष्ट्वनिर्धारणार्थ इति वक्तव्यम् । स्वप्नावस्थोपन्यासस्य स्वयञ्ज्योतिष्ट्वव्युत्पादन एवमुपयोगो वक्तव्यः—जागरितव्यवहारो ह्यादित्यादिपरमार्थप्रकाशसाध्यो लोकदृष्ट्यावगतः । स्वाप्नोऽपि व्यवहारः पारमार्थिकप्रकाशसाध्य एव वक्तव्यः । तदानीं चादित्यादीनां पारमार्थिकज्योतिषामभावात् परमार्थं ज्योतिर्व्यवहारोपयुक्तमात्मैव परिशिष्यत इति । तत्र यद्यादित्यादिकमपि पारमार्थिकमुपगम्येत, परमार्थत्वेनात्मज्योतिःपरिशेषो दुर्लभस्स्यात् । अतः प्रधानप्रतिपाद्यस्वयञ्ज्योतिष्ट्वानुसारेणापि स्वप्नस्यानृतत्वमुपेयमित्याह—अपि चेति । स्वयं विहत्य जाग्रच्छरीरं निश्चेष्टमापाद्य स्वयन्निर्माय स्वप्नशरीरं स्वेन भासा वासनारूपेण स्वेन ज्योतिषा स्वरूपभूतेन । प्रसिद्धानुवादादिति । य एष सुप्तेष्विति यच्छब्दयोगादनुवादत्वमवगम्यते । तत्र च पुरोवादो बृहदारण्यकं स्वयं विहत्येत्यादि स्वप्नवाक्यमेव । तथा च पुरोवादानुसारेणास्य जीवपरत्वे सुप्तेषु व्यापाररहितेषु चक्षुरादिषु य एष जीवो जागर्ति अविपरिलुप्तस्वरूपप्रकाश एव सन्नास्ते इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥४॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥५॥

ननु, स हि कर्तेति यदि जीवपरं, तदापि किमर्थमौपचारिकं व्याख्यायते । तस्यापि सर्वज्ञसत्यसङ्कल्पादिविशिष्टपरमात्माभिन्नतयोपादानादिगोचरप्रत्यक्षादिपूर्वकमेव सृष्टृत्वं सम्भवतीति सूत्रव्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति—अथापि स्यादिति । ज्ञात्वा देवमिति । देवं ज्ञात्वा वर्तमानस्य पुरुषस्य सर्वेषां पाशानामविद्यादीनां हानिर्भवति, क्षीणैः क्लेशैः पाशशब्दोदितैः जन्ममृत्युप्रहाणिः, जन्मादेरविद्यादिक्लेशजन्यत्वात् । एवं निर्विशेषविद्याफलं प्रदर्श्य सविशेषविद्याफलं प्रदर्श्यते—तस्याभिध्यानादिति । परमात्मनस्सविशेषस्य साक्षात्कारपर्यन्ताद्ध्यानाद्देहपातानन्तरं विश्वै-

श्वर्यं स्वभोगोपयुक्तानां सर्वेषामैश्वर्यम् । तच्च तृतीयं, 'तृतीयस्यामितो दिवी'ति वचनानुसारेण लोकत्रयपक्षमाश्रित्य तृतीयस्थानभूतब्रह्मलोकाभिव्यङ्ग्यत्वात् । अनन्तं तत्त्वसाक्षात्कारे सति केवल आप्तकाम इति क्रममुक्तिः प्रतिपादिता ॥५॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥६॥

ननु, जीवगतसत्यसङ्कल्पादितिरोभावो न स्वप्ने सम्भवति । येन स हि इति गौणं व्याख्यायेत, तदानीं स्थूलशरीराभिमानाभावादित्यभिप्रायेण शङ्कते— कस्मादिति । सूत्रेणोत्तरमाह—सोऽपि त्विति । तदानीं स्थूलशरीराभिमानाभावेऽपि लिङ्गकारणशरीराभिमानस्य सत्त्वादुपपद्यते तिरोधानमिति तात्पर्येण देहशब्दं देहत्रयपरतया व्याचष्टे—देहेन्द्रियेति । आदिपदमविद्यात्मककारणशरीरसङ्ग्रहार्थम् । अधिकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । अत्र सिद्धान्ते स्वप्नस्य मिथ्यात्वसिद्धौ तदानींतनैः शरीरेन्द्रियादिभिरसंस्पृष्टत्वं जीवस्य सिध्यति, तद्दृष्टान्तेन जाग्रत्यपि तस्य तदसंस्पृष्टत्वं सिध्यतीति त्वंपदार्थशोधनोपयोग्ययं विचारः । पूर्वपक्षे तु नैतत्सिध्यति ॥६॥

इति सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥७॥

स्वप्नसुषुप्त्यवस्थयोः क्रमस्य लोकसिद्धत्वात्तत्क्रमेणाधिकरणक्रम इत्यभिप्रेत्याह—स्वप्नावस्था परीक्षितेति । तद्यत्रैतदिति । पूर्वं ब्रह्मलोकमार्गभूतादित्यकिरणसम्पर्को नाडीनां प्रतिपादितः, तत्परामर्शार्थस्तच्छब्दः । तस्मिन्नादित्यकिरणसम्पृक्तत्वे सत्येव नाडीनामयमपरो महिमा, यत्सुप्तिस्थानत्वमिति तात्पर्यम् । यत्र काले एतत्सुप्तः एतत्स्वापाख्यं कृतवान्, समस्तः सम्यगन्तःकरणादिकं विहाय स्तः क्षिप्तः ब्रह्मणि, अत एव सम्प्रसन्नः अन्तःकरणादेर्लीनत्वेन तत्कृतकालुष्याभावात् स्वप्नं न विजानाति । आसु पूर्वोपक्रान्तासु नाडीषु सृप्तो गतो भवति । पुरीतति हृदयपरिवेष्टने चर्मविशेषे, प्राणे ब्रह्मणि, अन्तर्हृदय आकाशः ब्रह्माख्यः । नाड्यादीनीत्यादिना पुरीतद्ब्रह्मणोर्ग्रहणम् । परस्परापेक्षयेति । नाडीनां मार्गत्वेन उपयोगः, पुरीततः प्राकारस्थानापत्तिः, पर्यङ्कस्थानापत्तिस्तु हार्दाकाशस्येति नाडीपुरीतद्ब्रह्मणां परस्परापेक्षत्वम् । ननु, मार्गादिभावेन नाड्यादीनामुपयोगात् किमिति भिन्नस्थानता तेषां कल्प्यत इत्यभिप्रेत्य शङ्कते—कुत इति । परिहरति—एकार्थत्वादिति । अयं भावः—यथा 'व्रीहिभिर्यजते यवैर्यजेते'ति तृतीयानिर्देशस्योभयत्र तुल्यतया यागसाधनत्वेनावगतयोर्व्रीहियवयोर्यागनिर्वृत्त्याख्यैकप्रयोजनकत्वेन विकल्प एवमत्रापि 'नाडीषु सृप्तो भवति, पुरीतति शेते, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मि

च्छेत' इति सप्तमीनिर्देशेन स्वापं प्रति तुल्यतयाधिकरणत्वावगमेन प्रयोजनैक्याद्विकल्प एव युक्तः । न तत्र नाड्यादीनां मार्गत्वादिकल्पनया समुच्चये किञ्चिन्नियामकमस्ति। ननु, न सतिसप्तमीनिर्देश इति । 'यद्यपि य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः तस्मिञ्छेत' इति सदाख्य आकाशे सप्तमीनिर्देशोऽस्त्येव, तथापि 'सता सोम्ये'त्यत्रापि 'स यथा शकुनिस्सूत्रेण प्रबद्धो दिशंदिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयते, एवमेव सोम्यैतन्मनो जीवाख्यं दिशंदिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेव ब्रह्माख्यमुपश्रयत इति वाक्यशेषपर्यालोचनया सप्तम्यर्थं लम्भयितुमियमाशङ्का। नाडीपुरीतद्ब्रह्मणां समुच्चयं वदतस्सिद्धान्तिनोऽयमभिप्रायः—नाडीषु सुप्तो भवतीत्यादिवाक्यपर्यालोचनया सुप्तौ तावन्नित्यं नाड्यादीनां सम्बन्धः प्रतीयते । विकल्पे च नाड्यादीनां नित्यवत्सम्बन्धाभावाद्वाक्यं बाधितं स्यात् । व्रीह्यादिषु तु गत्यन्तराभावान्नित्यतयावगम्यमानानामपि व्रीहीणां पाक्षिकत्वमुपगतम् । पुरोडाशद्रव्यकत्वेनैवोत्पत्तिवाक्यपर्यालोचनयावगते हि यागे व्रीहीणां पुरोडाशनिर्वृत्तिद्वारा यागसाधनत्वं वक्तव्यम् , तच्च द्वारं यवेष्वपि तुल्यम् । तथा च पुरोडाशनिर्वृत्तिरूपस्य प्रयोजनस्यैकत्वात्तन्निर्वृत्तौ द्वारभेदस्याप्यलाभेन पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यतया भिविष्टयोर्व्रीहियवयोर्युक्तो विकल्पः । न च व्रीहियवाभ्यां पुरोडाशकरणे नित्यतावगमो न बाधितस्स्यादिति वाच्यम् । तथासति 'व्रीहिभिर्यजेत 'यवैर्यजेते'ति शास्त्रद्वयमप्यत्यन्तबाधितं भवेत । 'व्रीहिभिर्यजेते'ति व्रीहिपदप्रयोगे हि केवलव्रीहिनिर्वर्त्यः कृत्स्नः पुरोडाशः प्रतीयते । एवं यत्र वाक्येऽपि घृततैलाभ्यां मिश्रिताभ्यां पक्केऽपूपादौ घृतेन पक्कोऽपूप इति प्रयोगदर्शनेन व्रीहिभिर्यजेतेत्यादावपि कैवल्यावगमस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । तथा च यथा नीवारादिद्रव्यव्यावृत्तिरस्माद्व्रीहिवाक्यादुपेयते, एवं द्रव्यान्तरमिश्रितव्रीहिव्यावृत्तिरपि केवलानां नियमादवगम्यते । अतो वाक्यद्वयस्वारस्यानुरोधेन विकल्प एवोपेयः । अयं च विकल्पः यत्र द्वारभेदस्सम्भवति, तत्र नोपेयते । यथा 'वेद्यां हवींष्यासादयति' 'बर्हिषि हवींष्यासादयती'ति, यथा वा 'यदाग्नेयोऽष्टाकपाल' इत्यादिवाक्येन पुरोडाशद्रव्यकेऽवगते यागे व्रीहीणां निवेशः । अत्र द्वारभेदसम्भवात् बर्हिषां साक्षाद्धविराधारत्वं, वेद्यास्तु हविराधारबर्हिराधारत्वं, पुरोडाशस्य साक्षाद्यागोपयोगः, व्रीहीणां तु पुरोडाशप्रकृतितया । न चैवंसति बर्हिर्धारणादौ वेद्यादीनां नैरपेक्ष्यावगमबाधः । स्वद्वारभूते कार्ये नैरपेक्ष्याद्विकल्पं विनैव च वाक्यद्वयनिर्वाहे सम्भवति नित्यतावगमेन बाधेन विकल्पाङ्गीकरणमन्याय्यम् । अपि च यत्र शास्त्रद्वयसन्निपातेन विकल्प उपेयते, तत्र एकैकस्मिन् शास्त्रे चातुर्दोष्यप्रसङ्गेनाष्टौ दोषाः प्रभवन्ति । तथाहि—यदा यवैरनुष्ठानं ,

तदा व्रीहिशास्त्रे प्रामाण्यप्रयोजके निर्दोषत्वादौ सत्यपि प्रामाण्यपरित्याग एको दोषः, प्रामाण्याभावप्रयोजके च प्रामाण्यानुपलम्भे असत्यपि प्रामाण्याभावाभ्युपगम इति द्वितीयो दोषः, पुनश्च यदा व्रीहिभिरनुष्ठानं, तदा यवशास्त्रे पूर्वोक्तं दोषद्वयं, व्रीहिशास्त्रे तु परित्यक्तप्रामाण्याभ्युपगमः, स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागश्चेति द्वौ दोषौ, एवं प्रयोगद्वयेन व्रीहिशास्त्रे चत्वारो दोषाः। यवशास्त्रे दोषद्वयम्। पुनश्च यदा यवैरनुष्ठानं, तदा यवशास्त्रे परित्यक्तप्रामाण्याभ्युपगमः, स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागश्चेति दोषद्वयम्, एवं प्रयोगद्वयेनाष्टौ दोषाः प्रभवन्ति। एवं च नाडीपुरीतद्ब्रह्मणां वेदिबर्हिर्न्यायेन प्रासादपर्यङ्कन्यायेन च समुच्चये सम्भवति न पाक्षिकबाधापादको विकल्प उपगन्तुं युक्तः। अपि चेह शास्त्रत्रयसन्निपाते विकल्पे प्रत्येकं चातुर्दोष्याद्द्वादश दोषाः प्रभवेयुः । तथाहि—यदा नाड्यां शयनं, तदा पुरीतद्ब्रह्मवाक्ययोः प्रत्येकं प्राप्तप्रामाण्यपरित्यागाप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकाररूपं दोषद्वयमिति चत्वारो दोषास्सम्पन्नाः । यदा पुरीतति शयनं द्वितीयपर्याये, तदा पुरीतद्वाक्ये परित्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागश्चेति दोषद्वयं, नाडीवाक्ये तु प्राप्तप्रामाण्यपरित्यागः, अप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारश्चेति दोषद्वयं, तृतीयपर्याये यदा ब्रह्मणि शयनं, तदा ब्रह्मवाक्ये परित्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागश्चेति दोषद्वयं, यदा चतुर्थपर्याये नाड्यां शयनं, तदा नाडीवाक्येऽपि परित्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागश्चेति दोषद्वयम्, आहत्य चतुर्भिः पर्यायैस्त्रिषु शास्त्रेषु द्वादश दोषाः पर्यवसिताः। एवं शास्त्रचतुष्टयसन्निपातविकल्पे षोडश दोषा ऊह्याः । ननु, 'दर्भैस्तृणीत हार्ते'रित्यादिवचनानुसारेण वेदिबर्हिषोः समानविभक्तिनिर्देशे सत्यपि समुच्चय उपेतः। 'प्रासादे शेते पर्यङ्के शेते' इति लौकिकवाक्ये तु दृष्टत्वादेव समुच्चय उपेतः। न केवलं सम्भवमात्रेणेत्याशङ्क्य समुच्चये सम्भवत्यनेकदोषयुक्तः पापीयान्विकल्पो नोपेय इति समाधाने सत्यपि प्रकृते समुच्चयप्रतिपादकं वचनमप्यस्तीत्याह—तथा च श्रुतिरिति । ननु, 'तासु तदा भवति । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवती'ति वचनानुसारेण मार्गत्वेन नाडीनां ब्रह्मणा समुच्चयोऽस्तु नाम। 'नाडीषु सुप्तो भवती'त्यत्र तु केवलानामेव नाडीनां सुप्तिस्थानत्वं प्रतिपाद्यते, तत्कथं समुच्चयः? किमिति वाक्यान्तरानुसारेण इहापि मार्गाभिप्राया सप्तमी व्याख्यायते। तत्राह—अपि चेति । तथा च स्तुतिपरेऽस्मिन्वाक्ये शास्त्रान्तरप्रसिद्धमेव नाडीनां सुप्तिस्थानत्वमनुवदनीयमिति इयं सप्तमी मार्गत्वाभिप्रायैवेति तात्पर्यम्। 'नाडीषु सुप्तो भवती'त्यत्रापि समुच्चयोऽवगम्यते । तेजःपदस्य ब्रह्मपरत्वासम्भवमाशङ्क्य इति पक्षान्तरमाह—अथ वेति । नाडीनां नयः नाडीनां सुप्तिस्थानत्वप्रतिपादक

शब्दः । एवं नाडीब्रह्मणोस्समुच्चयं श्रुतिबलान्निरूप्य ब्रह्मपुरीततोरपि समुच्चयं श्रुतिबलादेव दर्शयति —तथा पुरीततोऽपीति । 'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत' इत्येकवाक्यतोपादानादिति । तथा च नाडीषु सुप्तो भवतीति सप्तम्युपात्तानां नाडीनां तृतीयया प्रत्यवसर्पणमार्गत्वावगमात तास्ववस्थानं मार्गत्वकृतमेव । नन्वस्तु मार्गत्वं नाडीनां, तथापि पुरीतत्परिवेष्टिते हृदयाकाशे नाडीद्वारा पुरीततस्सकाशाज्जीवस्सुप्तये गच्छतीत्ययमर्थो न सिध्यति । येन 'पुरीतति शेते य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत' इति वाक्यद्वयं प्राकारे शेते प्रासादगतपर्यङ्के शेत इति वाक्यतुल्यतया नीयेत । 'ताभिः प्रत्यवसृप्ये'ति वाक्यं ह्येवमाम्नायते—'यदा सुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' इति । अत्र हि हृदयप्रविष्टस्य जीवस्य नाडीद्वारा परावृत्य हृदयात् पुरीततं प्रति गमनं शयनायावगम्यते । हृदयात्पुरीततमिति प्रत्यवसृप्येति वचनद्वयस्वारस्यात् । ततश्च प्रासादान्निर्गत्य ततो बहिरेव प्राकारगतकक्ष्याविशेषे शयाने राज्ञि प्रासादगतपर्यङ्के शेत इति वचनमिव पुरीतति शयाने जीवे 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत' इति वचनं न सङ्गच्छते । अतः पुरीतद्ब्रह्मणोर्विकल्प एव सुषुप्तावुपेय इति चेत्, उच्यते—'ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत' इत्यत्र कस्मादवसृप्येत्याकाङ्क्षायामश्रुतोपादानविशेषः कल्पनीयः । तत्र हृदयादिति वक्तुं न शक्यते । स्वप्नानन्तरभावितया हि शयनमस्मिन्वाक्ये निरूप्यते । 'स यत्रैतत्स्वप्नया चरति स्वप्नावस्थया ते हास्य लोका' इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चां स्वप्नावस्थां निरूप्य 'अथ यदा सुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेदे'ति तदनन्तरभावितया सुप्तिमुपक्रम्य तद्विवरणार्थं हिता नाम नाड्य इति वाक्यमाम्नातम् । अतस्स्वप्नावस्थायां यत्र स्थितः, ततः पुरीततमागत्य तत्र शेत इति वाक्यार्थो वर्णनीयः । स्वप्नस्थानं हृदयात्परितो विद्यमाना नाडीविशेषा एव, न हृदयमिति शास्त्रान्तरे प्रसिद्धम् । तथा च ताभ्यस्स्वप्नवहननाडीभ्यो हृदयमारभ्य पुरीतत्पर्यन्तं लग्ना या हितनाड्यो वर्तन्ते, तन्मार्गेण पुरीतति शेत इत्युक्ते 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति वाक्यानुसारेण पुरीतत्परिवेष्टितहृदयपुण्डरीकान्तर्गते परमात्मनि शेत इति पर्यवसानान्नानुपपन्नम् । न चैवंसति प्रत्यवसृप्येति परावृत्तिप्रतिपादनमनुपपन्नम् । नाडीनां च हृदयावधिकं पुरीततं प्रत्यभिप्रस्थानकथनं च व्यर्थं भवेदिति वाच्यम् । प्रत्यवसृप्येति न परावृत्तिप्रतिपादनम्, अपि तु प्रतिसुषुप्तमवसृप्येत्यर्थो विवक्षितः । हृदयात्पुरीततमिति वाक्यं तु द्वासप्ततिसहस्राणीति सङ्ख्याप्रतिपादकवाक्यवत् स्वरूपकथनमात्रपरम् । न तु हृदयात्पुरीततं प्रति गच्छतीति प्रतिपादनतात्पर्यकम् ।

स्वप्नावस्थानन्तरभाविकथनपरोपक्रमविरोधात् । अतो न पुरीतद्ब्रह्मणोस्समुच्चये कादि
दनुपपत्तिः । ननु, 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त' इ
च सत्प्राज्ञसम्बन्धः सुप्तौ प्रतीयते । कथं ब्रह्मसम्पत्तिरेव नियतेति शङ्कायामाह
सत्प्राज्ञयोश्चेति । किं च सोपाधिकस्यैव जीवस्य नाडीपुरीतदाधेयत्वसम्भवादु
धीनां च सुप्तौ लीनत्वेन नाड्याधारत्वं वक्तुमप्यशक्यमित्यभिप्रेत्याह—अपि च
ति । ननु जीवस्यान्तःकरणप्रसराधीनो विषयावभासः सुप्तौ चान्तःकरणस्य हृद
पुण्डरीके स्वगोलके लीनवृत्तिकत्वाद्विषयसम्बन्धिप्रसराभावेनाविज्ञानमुपपद्यते । कि
मत्र ब्रह्मसम्पत्त्येति शङ्कते—उपाधिगतमेवेति । प्रयोजनं पूर्वपक्षे लीनोपाधि
स्यापि जीवस्य सुप्तौ कदाचित् ब्रह्मसम्पत्त्यभावात् औपाधिक एव जीवब्रह्मणो
इति सम्भावयितुमशक्यम् । सिद्धान्ते तु नियमेन ब्रह्मसम्पत्त्या सुप्तिदशा
नौपाधिक एव जीवब्रह्मणोर्भेद इति शक्यं सम्भावयितुम् । तदिदमाह—तेन
विज्ञानेनेति । 'स्वप्नजागरितव्यवहारे'त्यनेनाधिकरणस्य त्वम्पदार्थशोधनपर्यव
यिता दर्शिता । स्वप्नमिथ्यात्वप्रतिपादनेन हि जाग्रत्स्वप्नगतबाह्येन्द्रियादिभि
त्मनोऽसंसृष्टत्वं सिध्यति । स्वप्नेऽप्यन्तःकरणस्य यथापूर्वमनुवृत्तेः । सुप्तौ
स्थूलसूक्ष्मोपाधेः कृत्स्नस्याप्यभावेन व्यभिचरितत्वात् न तत्सङ्ग आत्मनस्स्वाभावि
क इति सिध्यतीति ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥८॥

ब्रह्मण एव नियमेन सुप्तिस्थानत्वे नियमेन ततः प्रबोधकथनमपि इ
च्छते । नाडीनां सुप्तिस्थानत्वे तु ततोऽप्युत्थानप्रसक्त्या ब्रह्मावधिकबोधनि
न स्यादिति ॥ ८ ॥

इति तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥९॥

पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिमाह—तस्याः पुनरिति । पूर्वाधिकरणनिर्णी
तां सुप्तिमवलम्ब्येह विचारप्रवर्तनात् सङ्गतिः । न स एव पुनरुत्थातुमि
ननु, य एव सुप्तस्स एव उत्तिष्ठतीति लोकप्रसिद्धं कथं पूर्वपक्षिणाऽपलप्य
अथ लोकप्रसिद्धमपि सुप्तस्यैवोत्थानं सुप्तौ ब्रह्मसम्पत्तिमभ्युपगच्छता उप
यितुमशक्यमित्यभिप्रायः, तदपि न सम्भवति । सुप्तावपि सूक्ष्मेण रूपेण पु

पापादेरज्ञानस्य चोपगमेन सिद्धान्तिना सुप्तस्यैव पुनरुत्थानमित्युपपादयितुं शक्यत्वात्। यदि तु सुप्तौ ब्रह्मैक्यमुपगच्छता अज्ञानादिपरिशेषः उपपादयितुं न शक्यते। यथा हि सुप्तौ 'अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवती'त्यादिवाक्यैर्ब्रह्मैक्यं प्रतिपाद्यते, तथा सर्वद्वैतोपशमोऽपि प्रतिपाद्यत एव। सुप्तिं प्रकृत्य 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदि'ति 'सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवती'ति चात्ममात्रपरिशेषस्यापि प्रतिपादनात् 'अनन्वागतं पुण्येन अनन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवती'ति पुण्यादिनिवृत्तेरपि प्रतिपादनाच्च। अतस्सुप्तावज्ञानाद्यवस्थानासम्भवात् मुक्तस्येव ब्रह्मैक्यमापन्नस्य सुप्तस्य पुनरुत्थानं न सम्भवतीत्यभिप्रायः। तथासति कथमनियमपूर्वपक्षः। अन्य एवोत्तिष्ठतीत्येव हि पूर्वपक्षयितुमुचितम्। ईश्वरो वेति कोटिश्चात्यन्तनिरालम्बना। पुण्यपापनिमित्तस्य जाग्रद्रूपेणोत्थानस्येश्वरे असम्भवादिति चेत्, उच्यते—व्यवस्थितविकल्पन्यायेनानियमपूर्वपक्षः। यदि ब्रह्मैक्यं सुप्तावुपगम्यते, तन्मुक्ताविवात्यन्तिकमेव वर्णनीयमिति अन्यस्यैवोत्थानं तदा वक्तव्यम्। यदि तु सिद्धान्ते स्फुटीकरिष्यमाणैः कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभिस्सुप्तस्यैवोत्थानमवगम्यते, तदा पूर्वोक्तं ब्रह्मात्मैक्यं परित्यज्य नाडीषु पुरीतति वा जीवस्य शयनमङ्गीक्रियतामिति। अन्योत्थानपक्षे हि अपूर्वस्यैव कस्य चिज्जीवस्य पुण्यपापादिकं विनोत्थानं वक्तव्यम्, तद्वदीश्वरस्यापि पुण्यपापादिरहितस्य उत्थानमस्त्विति सम्भवमात्रेण इयं कोटिः। अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—पूर्वाधिकरणोक्ता ब्रह्मसम्पत्तिस्तावन्नान्यथाकर्तुं शक्यते। परं तु मुक्ताविव सा नात्यन्तिकी। अन्तःकरणदेहाद्युपाध्यवच्छिन्नस्यैवांशस्य तदुपाध्युपगमेन स्वरूपावस्थानाभ्युपगमात्। अज्ञानोपाधिकस्तु भेदस्तदापि अनुवर्तत एव। 'नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानाति सति सम्पद्य न विदुः अनृतेन हि प्रत्यूढा' इत्यादिवाक्यैरेतावन्तं कालं सुखमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमिति प्रतिबुद्धानुसन्धानेन च सुप्तावज्ञानपरिशेषोपगमात् कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यश्च प्रलय इव पुण्यपापादीनामपि संस्कारात्मनावस्थानोपगमात्। 'अनन्वागतं पुण्येने'त्यादिवाक्यं तु तस्यां दशायां पुण्यादिकार्यभोगाभावाभिप्रायं व्याख्येयम्। 'न तु तद्द्वितीयमस्ती' त्यादिद्वैतनिषेधकानामपि वाक्यानां सुप्तौ विद्यमानस्यापि द्वैतस्य दर्शनायोग्यत्वादविद्यमानप्रायं तदित्यभिप्रायो द्रष्टव्यः। ततश्चाज्ञानतत्कार्यवासनाविशिष्टतया सुप्तौ विद्यमानस्य जीवस्य पुनर्भोगप्रापककर्मोद्बोधनेनोत्थाने न काचिदनुपपत्तिरिति। प्रतिन्यायं सुप्तस्य जागरणार्थं हृदयान्निर्गमनं न्यायः, प्रतिनिर्गमनं, प्रतियोनि आद्रवति योनिस्तत्तदिन्द्रियगोलकम्। तथा च यस्येन्द्रियस्य यत् गोलकं, तत्प्रति तत्तदिन्द्रियद्वारा स एव जीवः आगच्छतीत्यर्थः। अत्र च 'स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे' इ-

ति सुप्तं प्रकृत्य बुद्धान्तायाद्रवतीति प्रतिपादनात् सुप्तस्यैवोत्थानमवगम्यते अहरहः ब्रह्म हार्दं, ब्रह्मैव लोक इति कर्मधारयः । अत्राहरहरिति वीप्सावशात् स्यैवानेकसुप्तिसम्बन्धोऽवगम्यते । ततश्च सुप्तस्यैव पुनरुत्थानं सूचयति। ते सु प्ता व्याघ्रादिषु मशकान्तेषु मध्ये यद्यद्रूपेण भवन्ति सुप्तेः प्राक्, ते पुनरुत्थि स्तत्तद्रूपेण भवन्ति सामस्त्येन भवन्ति । बीजाङ्कुरन्यायेनेति । कार्योपाद प्रायमेतत् । अत्र पूर्वाधिकरणोक्तायास्सत्सम्पत्तेरेवाक्षिप्य व्यवस्थापनात् पूर्वा करणप्रयोजनमेवात्रापि प्रयोजनं द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

इति कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

पूर्वोक्तायां सुप्तौ मूर्छाया अन्तर्भावानन्तर्भावविचारात् सङ्गतिः । अ तर्हि सुप्त इति । अयमेवात्र मुख्यः पूर्वपक्षः । अन्यच्छङ्कामात्रम् । ननु, ग्धेऽर्धसम्पत्ति' रित्यत्र सुप्तौ यावती ब्रह्मसम्पत्तिः, ततोऽर्धं मूर्छायां ब्रह्म त्तिरिति प्रतीयते । नेदमुपपन्नम् । अन्तःकरणाद्युपाधेः सुप्ताविव मूर्छाय लीनत्वेन सुप्तिमूर्छयोर्ब्रह्मसम्पत्तेस्तुल्याया एवोपगन्तुं न्याय्यत्वादित्यभि शङ्कते—कथं पुनरर्धसम्पत्तिरिति। 'मुग्धेऽर्धसम्पत्तिरि' त्यत्र ब्रह्मणार्धसम्पत्तिः प्तिमपेक्ष्येत्यर्थो न विवक्षितः, अपि तु सुप्तेनार्धसम्पत्तिरित्यर्थो विवक्षितः । च मुग्धस्य सुप्तेन सह निस्संज्ञत्वादिकं किञ्चित्साहश्यं भवतीत्यर्थः पर्यवसि ब्रह्मसम्पत्तिस्तु सुप्तिमूर्छयोस्तुल्यैवेति परिहरति—अत्रोच्यत इति । प्रयोजनं र्वपक्षे अवस्थात्रयस्त्वंपदार्थस्य विवेकेऽनुसन्धीयमाने सुप्तिमपेक्ष्य मूर्छातः पृथ कः नानुसन्धेयः । सुप्तावन्तर्गतत्वेन सुप्तिविवेकेनैव सिद्धत्वात् । सि न्ते तु सुप्तेस्सकाशान्मूर्छाया भिन्नत्वात् पार्थक्येन विवेकोऽनुसन्धेयः ॥ १० ॥

इति मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

इत आरभ्यापादपरिसमाप्तेस्तत्पदार्थो विविच्यते । महावाक्ये त्वं मुद्दिश्य तत्पदार्थो विधीयते । ततश्चोद्देश्यस्य प्रथमनिर्देशार्हत्वात् त्वंपदा धनपेटिकानन्तरं तत्पदार्थशोधनपेटिका भवति । नन्वत्र ब्रह्मणस्सविशेषत्व तथा परमार्थतो निर्विशेषमेव ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते । तथा चेदमारम्भणाधिकर गतार्थम् । यदि तु तत्र निर्विशेषताप्रतिपादकागमस्य लौकिकमानविरोधस तेषां दुर्बलताप्रतिपादनेन व्यावहारिकता प्रतिपाद्यते, इह तु सविशेषत्वनि त्वप्रतिपादकयोर्वाक्ययोरेव श्रौतयोर्विरोधपरिहारेण निर्विशेषत्वं व्यवस्थाप्य

न पौनरुक्त्यं, तदायं विचारः श्रुतिविरोधपरिहारार्थयोर्वियत्प्राणपादयोरेव कर्तव्यः स्यादिति चेत्, उच्यते—इहाप्यध्याये महावाक्यार्थज्ञानसाधनतया पदार्थशोधनस्य कर्तव्यत्वप्राप्तेः तत्पदार्थशोधनप्रसङ्गेन निर्विशेषसविशेषत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधपरिहारस्येहापि सङ्गतत्वात् । उभयलिङ्गा इति । लिङ्ग्यते प्रतिपाद्यते इति व्युत्पत्त्या लिङ्गपदमर्थपरम् । उभयलिङ्गमिति । ब्रह्मणस्सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं चेत्युभयमपि स्वाभाविकम्, उत एकमेव स्वाभाविकम् । यद्येकं स्वाभाविकं, तदापि सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं चेति विमर्शार्थः । अस्तु तर्हि स्थानत इति । ननु, यदि पृथिव्याद्युपाधिकं ब्रह्मणः पृथिव्याद्यात्मत्वमुपगम्यते, तदौपाधिकस्य तस्य स्फटिकारुण्यादिवत् मिथ्यात्वमेव प्राप्नोतीति न सिद्धान्ताद्विशेष इति चेत, मैवम् । औपाधिकस्य द्विविधत्वात् । किञ्चिद्धि स्फटिकारुण्यादिकमौपाधिकमनृतं, चूर्णाद्युपाधिकं हरिद्रादीनां लौहित्यं सत्यमिति । ततश्च प्रकृते औपाधिकस्यापि सविशेषत्वस्य सत्यत्वसम्भवेन सविशेषागमस्यानृतवस्तुविषयतायुक्ता । अस्थूलादिवाक्यानि तु अनौपाधिकस्थूलत्वादिनिषेधपराणीति पूर्वपक्षी मन्यते । तदपि नोपपद्यत इति । अयमभिप्रायः—अन्यत्रौपाधिकस्य सत्यत्वदर्शनेऽपि प्रकृते सविशेषत्वं पारमार्थिकमिति वक्तुं न शक्यते । निषेधवाक्यविरोधापत्तेः । न च तान्यनौपाधिकनिषेधपराणीति शक्यं वक्तुम् । तथासत्यध्याहारप्रसङ्गादिति ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

यत्तावदुक्तम्—अस्थूलादिवाक्यैस्स्थूलत्वादेस्स्वरूपेणैव निषेधः प्रतीयते । ततश्च स्थूलादिपदानामनौपाधिकस्थूलत्वादिप्रतिपादकतामुपेत्य तादृशस्य स्थूलत्वादेर्निषेध इत्यर्थकता अध्याहारादिदोषग्रस्तत्वादयुक्तेति, तन्नोपपद्यते । तथाहिसति सविशेषतांप्रतिपादकानि वचनानि निरालम्बनान्येव स्युः । स्वरूपत एव सविशेषतानिषेधाभ्युपगमात् । अतस्सविशेषताप्रतिपादकवचनसार्थक्याय निर्विशेषताप्रतिपादकानि वचनानि अध्याहारादिना योजनीयानि । वरं हि वाक्यान्तरानर्थक्यमपेक्ष्य लक्षणाद्याश्रयणमिति शङ्काभिप्रायः । यश्चायमस्यां पृथिव्यामिति । 'इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मध्वि'ति वाक्यपूर्वकमिदं वाक्यमाम्नायते । अस्यै पृथिव्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यश्चायमस्यां पृथिव्यामित्यत्र चकारेण पूर्ववाक्यगतं मधुत्वं पार्थिवस्य शारीरस्य च पुरुषस्य प्रतिपाद्यते । तथा च यश्चेति यत्पदप्रतिनिर्देशाय सोऽपि सर्वेषां भूतानां मध्वित्यनुषङ्गाध्याहारौ द्रष्टव्यौ । मधुत्वमुपकारकत्वम् । अयमेवेत्यादिवाक्यशेषेण पृथिव्याद्याधिदैविकपुरुषस्याध्यात्मिकस्य शारीरस्य च परमात्माभेदः प्रतिपाद्यते ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

पूर्वसूत्रं जीवब्रह्मभेदनिषेधश्रुतिसङ्ग्रहार्थत्वेन व्याख्यायेदं सूत्रं ब्रह्मणि प्र-
पञ्चनिषेधकश्रुतिसङ्ग्रहार्थत्वेन व्याचष्टे—अपि चैवं भेददर्शनेति । अयमत्र सूत्रकृद-
भिप्रायः — उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादितात्पर्यलिङ्गैर्निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यप्रतिपादनपराः
श्रुतयः न लक्षणादिभिः कदर्थयितुं शक्यन्ते । ततश्च प्रबलाभिर्निष्प्रपञ्चब्रह्मलिङ्गाभि
र्यदि सप्रपञ्चब्रह्मलिङ्गानां प्रपञ्चांशे असदर्थता भवति । भवतु नाम । दृष्टं हि 'जर्ति-
लयवाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकयवाग्वा वा न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यान् अ
थाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चे'ति 'पयसाग्निहोत्रं जुहोती'त्यत्र जर्तिलगवीधु-
कपदप्रतिपाद्यारण्यतिलगोधूमयवागूसाधनविधायिवाक्ययो रनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवी-
धुकाश्चे'ति निषेधोन्नायकवाक्यपर्यालोचनया असदर्थकत्वम् । यदि तु तत्र विधि-
वाक्यस्य जर्तिलगवीधुकयवाग्वोर्होमसाधनतापरत्वमुपेत्य निषेधश्चानाहुतिवाक्येन नि-
रूप्येत, तदापि विकल्प एव तत्र फलमिति वक्तव्यम् । स च निषेधवाक्यं वि-
व सिध्यति । जर्तिलगवीधुकयवागूपयसां त्रयाणां विकल्पं विना निवेशासम्भवात्
तथा चानाहुतिवाक्यं व्यर्थमेव भवेदिति तदनुसारेण विधिनिषेधयोः पयस्स्तुति-
त्वमुपेयते । ग्राम्यारण्यपशुहिंसाभावेन प्रशस्तयोरपि यवाग्वोः पयोऽपेक्ष्यानाहुति-
त्वमिति । एवंचसति कृत्स्नमेकवाक्यमपि भविष्यति । ततश्च यवागूवाक्यस्य ता-
त्पर्यविधुरे मुख्यार्थे प्रामाण्याभावात्तदंशे असदर्थकत्वेऽपि न दोषः । तात्पर्यवि-
षयीभूते प्राशस्त्यविशिष्टे पयोहोमे प्रामाण्योपपत्तेरित्युच्यते, तदा प्रकृतेऽपि परमं
स्वाभाविकस्थूलत्वादिनिषेधपराणामस्थूलादिवाक्यानां वैयर्थ्यमेव । शास्त्रानुसारेणैव
परमात्मस्वरूपमवधारणीयम् । शास्त्रेण च सत्यज्ञानानन्दात्मकं परमात्मस्वरूपं प्रति-
पादितं, न ततस्स्थौल्यादिकं परमात्मनि प्रसज्यते । सृष्टिवाक्यपर्यालोचनया तु पृथि-
व्यादितादात्म्योपाधिकमेव स्थौल्यादिकं प्रसक्तम् । ततश्चानौपाधिकस्थौल्यादिनिषे-
धे अप्रसक्तप्रतिषेधत्वान्निषेधसन्दर्भो व्यर्थ एव स्यादिति सृष्टिवाक्यपर्यालोचनया प्र-
सक्तं यादृशं स्थौल्यादिकं, तादृशमेवात्रापि प्रतिषेध्यम् । यथा च विधिनिषेधाभ्यां
जर्तिलादिवाक्ये स्तुतिविशेषलाभः, एवमत्रापि अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चब्रह्म-
त्वप्रतिपत्तिलाभः । तमेव च निष्प्रपञ्चं तात्पर्यविषयीभूतमर्थमादाय एकवाक्यत्वं प्रा-
ण्यं चोपपद्यते । एतेन 'सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश' इत्यादि गु-
विशेषविधायकवाक्यपर्यालोचनया 'असङ्गो न हि सज्जते साक्षी चेता केवलो निर्गुणः
अस्थूलमनण्व'त्यादीनि वाक्यानि सामान्येन निषेधविषयकाणि विहितेतरविषयाणि
विष्यन्तीति शङ्कापि परास्ता । तात्पर्यलिङ्गोपगृहीतानामसङ्गत्वादिवाक्यानां सङ्कोच

नुपपत्तेः । अपि च निर्गुण इत्यस्य सत्यकामत्वादिविहितेतरनीलपीतादिगुणनिषेधपरत्वे अनङ्ग इत्यस्य च दोषराहित्यपरत्वे 'अस्थूलमनण्वि'त्यादीनां च कर्मनिमित्तस्थूलत्वादिनिषेधपरत्वे वाक्यानां वैयर्थ्यमेव । अलौकिके परमात्मनि विहितव्यतिरिक्तानां गुणानामप्रसक्तत्वात् । एवं दोषाणामपि न तत्र प्रसङ्गः । प्रमाणाभावादेव । विशिष्य च 'निरवद्यं, निरञ्जनमि'ति दोषाः प्रतिषिद्धाः । तत्र किं प्रयोजनम् । 'असङ्गो न हि सज्जत' इत्यस्पष्टवाक्येनापहतपाप्मेत्यादिना पुण्यपापसंसर्गस्यात्मनि प्रतिषेधेन तन्निमित्तकस्य स्थौल्यादेरप्रसङ्गेनास्थूलादिवाक्यमपि तन्निषेधे व्यर्थमेव भवेत् । अपि चास्थूलादिवाक्यमपि अविशेषेणैव स्थूलत्वादिनिषेधपरम् । तस्य कथं हिरण्यश्मश्रुत्वादिवाक्यपर्यालोचनया सङ्कोचः कर्तुं युक्तः । अपि च वस्तुप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु यत्रयत्र गुणास्सृष्टिर्वा प्रतिपाद्यते, तत्र गुणानां प्रतिषेधोऽपि भवति—केषाञ्चिद्विशेषेणैवावशिष्टानां सामान्येन । तानि च वाक्यानि प्रथमाध्याय एव सप्रपञ्चं विवेचितानि । कथमेवं गतिसामान्याद्युपबृंहितानां लक्षणादिना व्यर्थतापर्यवसाय्यर्थकतोपगन्तुं शक्यते । तस्माद्विधिनिषेधप्रमाणयोर्विरोधे इदं रजतं नेदं रजतमित्यादौ निषेधमानस्य विधिज्ञानाप्रामाण्यापादकताया उत्सर्गतो लोकसिद्धत्वादिहापि गुणविधिवाक्यानां मुख्यार्थे तात्पर्याभावकल्पनया असदर्थकताभ्युपगमो नानुपपन्नः । वस्तुतस्तु निषेधबाधितानामपि वेदान्तगुणविधीनां नासदर्थकतेति 'प्रकाशवच्चावैयर्थ्य'मित्यादिनानुपदमेव प्रतिपादयिष्यतीति ॥ १३ ॥

ननु,निर्विशेषप्रकरणगता ये गुणविधयः, तेषामस्तु निषेधवाक्यैकवाक्यत्वात् बाधः। तत्रोपक्रमादिलिङ्गैर्निषेधवाक्यानां विधिवाक्यार्थबाधकता, उत्सर्गेण च निर्विशेषतात्पर्यकत्वावधारणात् । दहरशाण्डिल्यादिविद्यावाक्येषु तु निषेधा न श्रूयन्ते । अतस्तेषां गुणवैशिष्ट्यतात्पर्यकत्वात् प्रसज्यत एव सगुणता ब्रह्मण इति शङ्कां निराकर्तुमुत्तरसूत्रमवतारयति—कथं पुनरित्यादिना ।

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

तेष्वसति विरोध इति । दहरादिवाक्यानि हि न गुणवैशिष्ट्यतात्पर्यकाणि, अपि तु गुणवैशिष्ट्येन ब्रह्मोपासनातात्पर्यकाणि । तथा चान्यपराद्वाक्यात् गुणो ब्रह्मणि देवताधिकरणन्यायेन समर्थनीयः । स च प्रमाणान्तराविरोध एव प्रवर्तते । तथा च निर्विशेषतात्पर्यकवाक्यान्तरविरोधे सति उपासनापराद्वाक्यात् न ब्रह्मणि गुणवैशिष्ट्यं तात्त्विकं सिध्यतीति भावः ॥ १४ ॥

यस्सर्वज्ञ इत्यादिवाक्यानां व्यावहारिकगुणजातप्रतिपादकतया न निर्विष-

यतेति प्रतिपादनार्थं सूत्रम्—

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॥ १५ ॥

प्रकाशस्येव ब्रह्मणोऽपि सविशेषत्वाकारप्रतिपादकवाक्यानामवैयर्थ्यमि-
ति तदर्थः ॥ १९ ॥

सर्वनिषेधावधिभूतस्य ब्रह्मणः किं स्वरूपमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रतिपाद-
थं सूत्रम्—

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

अत्र पूर्वसूत्रगतप्रकाशशब्दार्थत्वेन प्रस्तुतज्ञानं तत्पदेन परामृश्यते । य-
द्यपि पूर्वसूत्रे प्रकाशशब्दार्थ आदित्यादिप्रभारूप एव वाक्यार्थान्वयी, तथापि वाक्या-
र्थान्वयितया प्रस्तुत एवार्थस्तत्पदेन परामर्शनीय इति न नियमः । वाक्यार्थानन्वयिनो-
पि पदोपस्थितस्यार्थस्य सर्वनाम्ना परामर्शदर्शनात् । यथा—'नालीकासनमीश्वरशिख-
रिणां तत्कन्धरोत्थायिनो गन्धर्वाः पुनरेतदध्वचरिते चक्रे तदुद्धारकः । पत्री त-
त्प्रभुवैरिणां परिवृढो जीवा च यस्याभवज्जीवान्तेवसतां रिपुक्षयविधौ देवाय त-
स्मै नमः ॥' इत्यादौ । अयमस्यार्थः—जीवस्य बृहस्पतेरन्तेवसतां शिष्याणां
देवानां रिपोस्त्रिपुरस्य क्षयविधौ यस्य शिखरिणां पर्वतानामीश्वरो मेरुः धानु-
कानां शराणामासनं धनुरभवत, तस्य नालीकं पद्ममासनं यस्य ब्रह्मण, कन्ध-
यां ग्रीवायामुत्थानशीलाः, ये वेदाः, ते गन्धर्वा हया यस्याभवन्, पुनश्चैतेषां ग-
न्धर्वाणां प्रसिद्धानामध्वाकाशस्तत्र चरितं गमनं ययोस्तौ सूर्यचन्द्रौ रथचक्रे य-
स्याभूतां, तस्य चक्रस्य सुदर्शनाख्यस्य उद्धारको विष्णुः पत्री शरो यस्याभवत्,
तेषां पत्रिणां पक्षिणां प्रभोर्गरुडस्य वैरिणां नागानां परिवृढस्स्वामी स वासुकि
जीवा ज्या च यस्याभवत्, तस्मै देवाय शिवाय नमः । अत्र नालीकासनादिशब्दै-
रुपस्थितः पूर्वपूर्ववाक्यार्थान्वयी अन्य एवार्थः, तत्कन्धरोत्थायिन इत्यादौ सर्वना-
परामर्शनीयश्चान्य इति । तन्मात्रमिति मात्रपदेन 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म प्रज्ञान-
एवे'त्यनन्तपदेनैवकारेण च प्रतिपाद्या रूपान्तरव्यावृत्तिस्संगृहीता ॥ १६ ॥

एवं वेदान्तगतगुणविधितन्निषेधवाक्यानां विरोधः गुणानामनृतत्वाभि-
न्यायेन प्रतिपादितम् । सम्प्रति सप्रपञ्चत्वानृतत्वप्रतिपादिकाभिरश्रुतिस्मृतिभिरवि-
दुक्तरीत्या विरोधः परिहृत इति प्रतिपादनार्थं सूत्रं—

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

वाचारम्भणश्रुतिस्तावत् प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादिकेत्यारम्भणाधिकरणे प्र-

च्चितम् । 'अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीत्यथ नामधेयं सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य'मिति श्रुतिरपि सप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्वयोर्विरोधं सप्रपञ्चत्वस्यानृततया परिहरति । अयं ह्यस्य वाक्यस्यार्थः—'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे'इत्यादिना मूर्तामूर्तात्मकं कृत्स्नं प्रपञ्चं पूर्वं प्रतिपाद्य 'अथात आदेश' इति तन्निषेधोऽभिधीयते 'नेति नेती'ति । निषेधवाक्यार्थं स्वयमेव श्रुतिराह—न ह्येतस्मादिति । एतस्मान्नेतिनेत्यादिष्टादन्यत् परं यतो नास्ति, अतो नेतीति । न चैवंयोजनायाम् 'अन्यत् पर'मिति शब्दद्वयं नापेक्षितम् । एकेनैवाभिमतार्थसिद्धेः । अतः पदद्वयसार्थक्याय एतस्मान्नेतिनेतीत्यादिष्टादन्यत्परमुत्कृष्टं नास्ति, अपि तु सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मेति योजनया सर्वोत्कृष्टत्वगुणो विधीयते । अथवा एतस्मात् प्रपञ्चात् ब्रह्मणोऽन्यत् उत्कृष्टं नास्तीति योजनया पूर्वोक्त एवार्थो विधीयते । तदनुसारेण च 'अथात आदेशो नेतिनेती'ति पूर्ववाक्येऽपि न सप्रपञ्चता पूर्वसन्दर्भगता निषिध्यते, अपि तु मूर्तामूर्तात्मकं ब्रह्मणो रूपमित्युक्त्या तावन्मात्रमेव ब्रह्मणो रूपमिति शङ्कायां नेति नेतीति वाक्येन तावन्मात्रमेव ब्रह्मणो गुणजातं न भवतीत्यादि प्रतिपाद्यते । इतिपदेनार्थादुपस्थितायास्तावन्मात्रतायाः प्रतिषेधाय परामर्शादिति वाच्यम् । ब्रह्मणोऽन्यदुत्कृष्टं नास्तीति योजनायामप्यन्यपदस्य वैयर्थ्यम्, अस्मिन्नेवोत्कृष्टत्वप्रसक्तेः । द्वितीययोजना त्वत्यन्तक्लिष्टा । एतस्मादित्यस्यासन्निहितप्रपञ्चपरामर्शकताभ्युपगमात् ब्रह्मण इत्यध्याहाराच्च । नेति नेतीत्यत्र चेतिशब्दो मूर्तामूर्तात्मकमेव रूपद्वयं स्वरसतः परामृशति, न तु तन्मात्रत्वम् । तद्धि मूर्तामूर्तद्वयातिरिक्तगुणान्तररहितत्वं, तस्यासंशब्दितत्वात् । अतः पूर्वोक्तैव योजना समीचीना । न च सिद्धान्तेऽपि अन्यपदवैयर्थ्यम् । तस्यान्यत्वेन भासमानमित्येवंपरिणतिसम्भवात् । तथा च ब्रह्मणोऽन्यत्वेन भासमानं यत् परमन्यद्वस्तुजातं, नयतो नास्ति, अतो नेतीत्युच्यत इत्येवंयोजनैव युक्ता । तत्र च मूर्तामूर्तात्मकस्य रूपद्वयस्य ब्रह्मण्येव विद्यमानत्वेन तत्रैव तत्प्रतिषेधः कथमित्यपेक्षायां सत्यस्य सत्यमिति नामधेयमाम्नातम् । तद्विवरणार्था श्रुतिः 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य'मिति । प्राणा इन्द्रियाणि, विषयाणामप्येतदुपलक्षणम् । अत्र सविषयेन्द्रियात्मककृत्स्नप्रपञ्चसत्यत्वापेक्षया ब्रह्मसत्यत्वमधिकं प्रतीयते । राजराजो मन्मथमन्मथ इत्यादौ तथादर्शनात् । ततश्च प्रपञ्चसत्यत्वं 'सन् घटः सन् पट' इत्येवंरूपेण यत् प्रतीयते, तन्न स्वाभाविकम्, अपि तु सद्रूपब्रह्माध्यस्तत्वोपाधिकम् । ब्रह्मणस्तु सत्यत्वं स्वाभाविकमिति प्रपञ्चस्य स्वभावतोऽनृततया न निषेधानुपपत्तिरि'त्यथ नामधेय'मित्यादिवाक्यशेषेण प्रतिपाद्यते । प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादिकां स्मृतिमुदाहरति—तथा च विश्वरूपधर इति । एवं 'ज्ञा

नस्वरूपो भगवान्यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूत' इति 'ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतस्स्थितमि'ति 'द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिन' इति 'ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्य'दिति सहस्रशः प्रपञ्चानृतत्वप्रतिपादकान्युक्तानेव व्याख्यामुपोद्बलयन्ति । न च यदि निर्विशेपमेव ब्रह्म श्रुतिस्मृत्योरभिमतं, तदा तत्र विशेपानुपन्यस्य तेपां निपेधेन मिथ्यात्वं किमर्थं प्रतिपादनीयम् । 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वर'मिति विशेपानुपन्यास एव युक्त इति वाच्यम् । 'आम्नातस्यार्थं वक्तुं प्रभवामः, नाम्नातं पर्यनुयोक्तु'मिति न्यायात् । अपि च निर्विशेपस्य परमात्मनः अध्यारोपापवादाभ्यामेव बोधनं कर्तुं शक्यं, न तु प्रकारान्तरेणेति न प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्येति न्यायः प्रकृते प्रवर्तते । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिन्यायानुसारिभिः परमार्थतो निर्विशेपमेवात्मतत्त्वमुपगन्तव्यम् । जीवब्रह्मभेदाभेदश्रुतिविरोधोऽपि भेदानृतत्वप्रतिपादनेन श्रुत्यैव परिहृत इति प्रतिपादयति 'अत एव चोपमा सूर्यकादिवदि'त्यादि त्रिसूत्री ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

ज्योतिरात्मा ज्योतिस्स्वरूपः, उपाधिना जलरूपेण, भेदरूपः भेदेन रूप्यते प्रतीयत इति भेदरूपः भिन्न इति यावत् । देवः परमात्मा, एवमुपाधिकृतापारमार्थिकभेदवान् भवति क्षेत्रेष्वविद्यादिपु एकधा ईश्वररूपेण बहुधा जीवरूपेण ॥ १८ ॥

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

सुगमम् ॥ १९ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

यथा सूर्यादीनामुपाधिष्वन्तर्भूतत्वेन वृद्धिह्रासभाक्त्वम्, एवं परमात्मनोऽप्युपाध्यन्तर्भावपूर्वकमेव उपाधिगतवृद्धिह्रासादिभाक्त्वमस्ति । अतो विवक्षितमंशमादाय दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्सारूप्यस्य विवक्षितत्वान्न पूर्वोक्ताशङ्का कार्येति सूत्रं योजयन् परिहरति—युक्त एव लयमिति ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

पूर्वसूत्रोक्तस्य देहाद्युपाध्यनुप्रवेशस्य श्रुत्या समर्थनार्थमिदं सूत्रम् । श्रु-

शरीराणि 'पुरस्स पक्षी'त्यत्र पुर इति पुरस्तादर्थे। पक्षी भूत्वा जीवो भूत्वा । तैत्तिरीयके आनन्दमयपर्याये जीवस्य पक्षित्वरूपणात् । एवं स्वयं 'न स्थानतोऽपी'त्यादीनि 'दर्शनाच्चे'त्येवमन्तानि सूत्राणि परमात्मनो निर्विशेषत्वव्यवस्थापकतयैकाधिकरण्येन व्याख्यातानि।अन्ये तु 'न स्थानतोऽपीत्यारभ्यारूपवदेव हि तत्प्रधानत्वा'दित्येवमन्तानि सूत्राणि परमात्मनो निर्विशेषत्वव्यवस्थापकतयैकमधिकरणम् । 'प्रकाशवच्चावैयर्थ्य'मित्यादीनि तु परस्पराभिन्नसत्ताज्ञानरूपं परं ब्रह्मेति पूर्वपक्षे परस्पराभिन्नसत्यज्ञानात्मकं परं ब्रह्मेति व्यवस्थापयितुमपरमधिकरणमिति वदन्ति। तन्मतमाह—अत्र केचिद्दै आधिकरणे इति । किं सल्लक्षणम्, उत बोधलक्षणमिति परेषां सिद्धान्तकोटिः । अत्र च सद्बोधाभिन्नं अखण्डस्वरूपमित्यर्थो विवक्षितः। उतोभयलक्षणमिति पूर्वपक्षकोटिः। तत्र पूर्वपक्षसूत्रं—'प्रकाशवच्चावैयर्थ्य'मिति। प्रकाशवत् ज्ञानवत् चकारात्सत्तावच्च सत्यं ज्ञानमनन्तमिति श्रुतिद्वयवैयर्थ्यादिति तदर्थः । 'आह च तन्मात्र'मित्यारभ्य सिद्धान्तसूत्राणि । तन्मात्रं ज्ञानमात्रम् । आह श्रुतिर्ब्रह्म । मात्रपदं ज्ञानस्य सत्पदार्थभेदव्यावृत्त्यर्थम् । तथा च सत्यज्ञानात्मकमखण्डं ब्रह्मेति सिद्धान्तः । एतस्याधिकरणस्य 'न स्थानतोऽपी'त्यनेन गतार्थतामाह—सर्वथापीति। किं सल्लक्षणम्, उत बोधलक्षणमिति यथाश्रुते दूषणमाह—न च सल्लक्षणमेव ब्रह्मेत्यादिना । एवं यथाश्रुतसिद्धान्तकोटौ खण्डितायां यदि पलायमानसिद्धान्ती पूर्वपक्षकोटिमेवावलम्बेत, तत्राह—नाप्युभयलक्षणमिति । अथाखण्डं ब्रह्मेत्येव सिद्धान्तो विवक्षितः, तर्हि तादृशसिद्धान्तप्रतिपादनानुकूलाश्शब्दाः कोटिप्रदर्शनकाले नोल्लिखिता इति दूषयति—अथ सत्त्वेवेति । अत्र हि त्रिकोटिकसंशये अखण्डार्थत्वकोटिर्नोल्लिखितेति भावः । नन्वाद्याभ्यां कोटिभ्यामखण्डार्थत्वकोटिरेव विवक्षिता लक्षणया । न च तत्र 'न स्थानतोऽपी'त्यनेन गतार्थत्वं, सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चवाक्यविरोधपरिहारार्थं तदधिकरणम्, इदं तु सत्यादिवाक्यस्याखण्डार्थत्वव्यवस्थापनायेति चेत्, न । तथापि लक्षणवाक्यानामखण्डार्थत्वव्यवस्थापनार्थेन 'जन्माद्यस्य यत' इत्यनेन गतार्थत्वादिति भावः । स्वमते निर्विशेषप्रकरणगता ये गुणविधयः, तेषां निषेधवाक्यशेषतया निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रतीतिपरत्वमुक्तम् । ये तु दहराद्युपासनाप्रकरणगता गुणविधयः, तेषां तत्तद्गुणविशिष्टोपासनापरत्वमिति व्यवस्था दर्शिता । अन्ये तु वदन्ति—'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादिवाक्यैरमृतत्वकामस्य साक्षात्कारो निष्प्रपञ्चब्रह्मगोचरो विधीयते । तादृशसाक्षात्कारश्च प्रपञ्चप्रविलयं विना नोपपद्यत इति प्रपञ्चप्रविलयद्वारा निष्प्रपञ्चब्रह्मसाक्षात्कारोपयोगिनिष्प्रपञ्चब्रह्मोपासनं विधीयते । तत्र चोपासनाविधिशेषतया अस्थूलादिवाक्यानि मुख्ययैव वृत्त्या निष्प्रपञ्चं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति । तत्प्रकरणगता गुणविधयश्च तच्छेषतया

दहरादिवाक्यान्यपि निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रतिपत्तिपराणि। तेषां यद्यपि साक्षात्सत्यकामत्वा-
दिविशिष्टब्रह्मप्रतीतिपरतावगम्यते, तथापि सत्यकामादिशब्दा लक्षणया असत्यका-
त्वादिव्यावृत्तिप्रतिपादनद्वारा निष्प्रपञ्चे ब्रह्मणि पर्यवस्यन्तीति। तन्मतमनुवदति-न
दप्याहुरिति । यद्यपि द्रष्टव्यादिवाक्यानां साक्षात्कारविधिपरत्वम् उपासनाविधि-
शेषत्वेनैव निष्प्रपञ्चं ब्रह्म समर्प्यत इत्येतत्समन्वयसूत्र एव निराकृतं, तथापि दहरा-
दिप्रकरणगतान्यपि सत्यकामत्वादिवाक्यानि निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रतीतिपराणीत्येतद्विवर-
रणार्थोऽयं सन्दर्भः । विनिगमनकारणवचनम् अनवकाशं स्यादिति । केम-
श्चिद्वाक्येभ्यः सप्रपञ्चब्रह्मावगमे सति निष्प्रपञ्चवाक्यविरोधे प्रसक्ते निष्प्रपञ्चवाक्य-
प्राबल्ये कारणं वक्तव्यम् । सप्रपञ्चवाक्याभावे तु तत्कथनमप्रसक्तमेव । अनभ्यु-
विरुद्धेयं कल्पनेति भावः । दहरादिवाक्येषु सप्रपञ्चत्वविवक्षायां तात्पर्यग्राहकलि-
ङ्गमाह—फलमपीति । सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चवाक्यानां भिन्नप्रदेशपठितानां परस्प-
राकाङ्क्षारहितानामेकवाक्यतापि न सम्भवतीत्याह—कथं चेति । सर्वेषामेकब्रह्म-
सम्बन्धित्वेनाकाङ्क्षामुत्थाप्यैकवाक्यता कल्प्यत इति शङ्कते—एकनियोगप्रतीतेरि-
ति । अस्थूलादिवाक्येषु दहरादिवाक्येषु च ब्रह्मोपासनानियोगस्तावत्प्रती-
यते। तत्र च लाघवात् ब्रह्मोपासनानियोगस्सर्वत्रैक एव कल्पनीय इति एकनियोग-
प्रतिपादकतया सर्वेषां ब्रह्मवाक्यानामेकवाक्यता। यद्यपि दर्शपूर्णमासनियोगापेक्षया प्र-
याजावान्तरनियोगो भिन्न एव, तथाप्युभयत्राधिकारयुक्तो नियोग एक एवेति पृ-
थगाख्यातश्रवणेऽपि यथा प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्ययोरेकवाक्यता कल्प्यते, एवं ब्रह्म-
वाक्येष्वपि भविष्यतीति भावः। ब्रह्मवाक्येषु नियोगाभावादिति। यद्यपि प्रया-
जवाक्ये अधिकारिणोऽश्रवणेन तदाकाङ्क्षायां दर्शपूर्णमासवाक्येन तस्यैकवाक्य-
ता युक्ता। दहरादिवाक्येषु तु पृथगधिकारश्रवणेनाकाङ्क्षाभावात् नास्थूलादिवाक्यै-
रेकवाक्यताकल्पनं न्याय्यम् । लाघवात् । ब्रह्मसम्बन्धि सर्वमुपासनमेकमिति स-
त्यन्तासङ्गतम्। 'नाना शब्दादिभेदा'दिति न्यायविरोधात्।अन्यथा ज्योतिष्टोमदर्शपूर्ण-
मासादिनियोगोऽपि लाघवादेक एव स्यादिति वेदान्तानामुपासनापरत्वेऽपि न सर्वत्र नि-
योगैक्यं वक्तुं शक्यं, तथापि निष्प्रपञ्चं ब्रह्मोपासनाविधिशेषतया बोध्यत इत्यप्यसङ्ग-
तमिति दर्शयितुं समन्वयसूत्रोक्तं स्मारितम्। अपि च निष्प्रपञ्चवाक्येषु नियोगाभ्यु-
तस्य विषयः किं साक्षादेव प्रपञ्चप्रविलयः, उत साक्षान्निष्प्रपञ्चोपासनमेव विषयः प्र-
पञ्चप्रविलयस्तु नियोगविषयफलमिति मनसि निधाय विकल्पयति—किंविषयश्चेति।
आद्यं शङ्कते—नन्विति। ननु, प्रपञ्चविलयोपगमे तदात्मकस्य ब्रह्मणोऽपि विल-
यस्स्यादिति शङ्कायामाह—ब्रह्मस्वभावो हीति । प्रपञ्चब्रह्मणोर्हि न स्वरू-
पैक्यम्, अपि तु ब्रह्मस्वभावः प्रपञ्चः तत्रारोपित इति यावत् । ब्रह्मस्वभावः प्र-

र्थिकं स्वरूपं यस्य प्रपञ्चस्य स तथाभूत इति विग्रहः । यदि घृतकाठिन्यप्रविलयवत् प्रपञ्चप्रविलयो विवक्षितः, तदा तस्य पुरुषकृत्यसाध्यतया न नियोगविषयत्वं साक्षात्सम्भवतीत्याह—यदि तावद्द्विद्यमानोऽयमिति । अविद्याध्यस्तः प्रपञ्चः निष्प्रपञ्चोपासनया विलीयत इत्युपगमेऽपि तस्य पुरुषकृत्यसाध्यत्वात् पुरुषकृतिसाध्योपासनैव नियोगविषय इत्यापतति । प्रविलयस्तु फलमिति वक्तव्यम् । तदपि नोपपद्यते । आरोपितप्रपञ्चस्याधिष्ठानतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वात् तत्त्वज्ञानस्य च सिद्धस्वरूपपरैरेव वाक्यैरुपपत्तेः न नियोगपरत्वमिति भावः । ननु, शाब्दब्रह्मावगममात्रेण प्रपञ्चप्रविलयासिद्धेश्शब्दात् ब्रह्मावगत्या ततो निष्प्रपञ्चोपासनं प्रविलयाय भविष्यतीति शङ्कते—नन्वावेदिते ब्रह्मणीति । न निष्प्रपञ्चब्रह्मतत्त्वावेदनेनैवेति । अयं भावः—येषां मते तावच्छब्दादेवापरोक्षं, तान् प्रति शाब्देन प्रपञ्चप्रविलयो नास्तीति वक्तुमशक्यम् । परं तु प्रतिबन्धापायार्थमुपासनमपेक्षितं, न तु तावतोपक्रमाद्यवधारितब्रह्मप्राधान्यानां वेदान्तवाक्यानां नियोगशेषतया ब्रह्मसमर्पकता वक्तुं शक्यते । ननु यन्मते शब्दात् परोक्षमेव ज्ञानं मानससाक्षात्कार एवाविद्यानिवृत्तिद्वारा मोक्षोपयुक्तः, तेषां मते वेदान्तानां स्वजन्यज्ञानमादाय प्रयोजनवत्त्वासम्भवात् उपासनाजनिते मानससाक्षात्कारे उपासनाद्वारैवोपयोगो वक्तव्य इत्यावश्यकमुपासनाविधिशेषत्वम् उपक्रमाद्यवगतमपि ब्रह्मप्राधान्यं निष्प्रयोजनत्वादेव परित्यक्तव्यमिति चेत्, न । तन्मतेऽप्युपासनाजनितसाक्षात्कारगताप्रामाण्यशङ्काविधूननेन शाब्दज्ञानस्य सप्रयोजनत्वात् नोपक्रमाद्यवगतं ब्रह्मप्राधान्यं हातव्यम् । ब्रह्मप्रधानानामपि वाक्यानामुपास्यसमर्पणेनार्थिकमुपासनाविध्युपकारकत्वं न बार्ध्यते । प्रवृत्तिस्तु निर्विशेषवाक्यानां ब्रह्मप्रतिपादनोद्देशेनैव, न तु ब्रह्मविषयकोपासनानियोगे प्रतिपत्त्युद्देशेनेति द्रष्टव्यम् । यच्चैकदेशिभिरुच्यते—'द्रष्टव्य' इत्यादावपि दर्शनं विधीयत इति, तदपि न । दर्शनस्य कृत्यसाध्यत्वेनाविधेयत्वादित्याह—द्रष्टव्यादिशब्दा अपीति । यद्यपि लोके इदं पश्येदमाकर्णयेत्यादौ द्रष्टव्यश्रोतव्यविषयकावधानाख्यो व्यापारो दर्शनश्रवणोपकारको विधेय इति वक्तुं शक्यम् । द्रष्टव्य इत्यत्र तु उपायविधिरपि वक्तुं न शक्यते । 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति सन्निध्याम्नातैरेव वाक्यैरुपायविधिलाभात्,' तथापि श्रवणादिष्वेव प्रवृत्त्यतिशयं जनयितुं दर्शनार्हत्वेनात्मा स्तूयते । ननु, सत्यज्ञानानन्दात्मकं ब्रह्मेति ज्ञानस्य वेदान्तैरेव सिद्धत्वेन तस्याविधेयत्वेऽपि तस्य प्रकारान्तरेण ब्रह्मज्ञानान्नियमोऽस्त्विति पलायमानस्य शङ्कायामाह—न चेति । तत् किं प्रमा, उत न । आद्योऽनुपपन्न इत्याह—न च प्रमाणान्तरेणेति । द्वितीयमनूद्य दूषयति—यदि पुनरिति । स्वयमेव कृतिं विनेव । भ्रान्तिः अनाहार्यरूपा । त-

था चाहार्यस्यानाहार्यस्य वा ज्ञानस्यान्यथाकारस्याप्रमात्वं तावत् उपगन्तव्यम् । त्राप्यनाहार्यस्य विधेयत्वमेव न सम्भवति । आहार्यस्य तु विधेयत्वसम्भवेऽपि नामृत कामस्तत्राधिकारी । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' इति वचनानुसारेण तत्त्व स्यैवामृतत्वसाधनत्वावगमादिति भावः ॥ २१ ॥

इति उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ९ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥२२॥

अयमत्र विषयः—'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चे' ति ब्रह्मणो रू द्वयं प्रस्तुत्य 'तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चे' ति वाक्येन भूतत्रयात्मकं ब्र ह्मणो रूपं मूर्तमिति निरूप्य तत्कार्यत्वेनादित्यमण्डलं निरूपितं 'तस्य मू र्तस्यैष रसो य एष तपती' ति वाक्येन । यद्यप्यादित्यमण्डलं पञ्चीकृतपञ्चभूतका तथापि त्रयाणां भूतानामतिस्पष्टत्वसाम्येन तत्कार्यत्वमादित्यमण्डलस्य दर्शित म् । 'अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चे'ति भूतद्वयममूर्तत्वेन प्रतिपाद्य तत्कार्यत्वेन आ दित्यमण्डलान्तर्वर्तिपुरुषो निरूपितः 'तस्यामूर्तस्यैष रसो य एष एतस्मिन् म ण्डले पुरुष' इति । यद्यपि चादित्यमण्डलान्तर्वर्तिपुरुषश्चेतनो न साक्षात् भूतकार्यं, तथापि तच्छरीरस्य भूतकार्यत्वात्तदभेदोपचारेण सोऽपि भूतकार्यत्वेन निरूप्य ते । तच्छरीरमपि यद्यपि पञ्चभूतकार्यं, तथाप्यस्पष्टत्वसामान्यात् वाय्वाकाश कार्यत्वमुक्तम् । एवमुक्तं मूर्तामूर्तप्रपञ्चमित्याधिदैवतमिति देवतासम्बन्धित्वेनोपवर्ण्य त्याथाध्यात्ममिति शरीरान्तर्गततया मूर्तामूर्तनिरूपणं प्रस्तुत्येदमेव मूर्तं यदन्यत् प्राणात् यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशात् योऽयमन्तरात्मन् शरीरे आकाशस्तस्मात् अ दन्यदित्यर्थः ।' इति वाक्येन शरीरारम्भकं तेजोऽबन्नात्मकमाध्यात्मिकं मूर्तं निरूप्य तत्कार्यत्वेन चक्षुर्गोलकं निरूपितम् । 'तस्य मूर्तस्यैष रसो यच्चक्षुरि' गोलकस्य पाञ्चभौतिकत्वेऽपि स्पष्टत्वाभिप्रायं भूतत्रयकार्यत्वम् । 'अथामूर्तं प्रा णश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश' इति शरीरं वायुमाकाशं चामूर्तत्वेन निरूप्य त त्कार्यत्वेन लिङ्गशरीरं निरूपितम् । अस्पष्टत्वसामान्यात् । 'तस्यैतस्यामूर्तस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष' इति लिङ्गशरीरस्य पुरुषपदप्रतिपाद्यता न पुरु षतादात्म्येन । यद्यपि च तत्सर्वशरीरव्यापि, तथापि तदभिमानिनो हिरण्यग र्भस्यादित्यरूपस्य 'इन्धो हवै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष' इति शास्त्रेण द

क्षिणाक्षिस्थानत्वावगमात्तदभेदोपचारेण लिङ्गशरीरमपि दक्षिणाक्षिस्थानत्वेन निरूपितम् । तदनन्तरं च 'तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथा सकृद्विद्युत्तमि'ति नानारूपतया लिङ्गशरीरं निरूपितम् । महारजनं हरिद्रा, कुसुम्भं वा, तेन रक्तं वासो माहारजनं, पाण्डु श्वेतम्, अविलोमविकारभूतं कम्बलादिकमाविकम् । यो वर्षास्वतिरक्तवर्णतया आविर्भवति कीटविशेषः, स इन्द्रगोप इति, विद्युत्तं विद्युत् सकृदुदिता विद्युदित्यर्थः । अमुमर्थं संगृह्णाति—द्वे वावेत्यादिना दर्शयित्वेत्यन्तेन । प्रकृतत्वाविशेषादुभयं प्रतिषेधतीति । ननु, सर्वासूपनिषत्सु ब्रह्म प्रतिपाद्यते । तस्यापि प्रतिषेधे तत्प्रतिपादनमनर्थकं स्यात् । अतो ब्रह्मप्रतिषेधेन पूर्वपक्षो नोपपद्यत इति चेत्, न । यथा हि शास्त्रप्रतिपाद्यस्यैव सप्रपञ्चत्वस्य प्रतिषेधमुपेत्याध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात् सप्रपञ्चत्वाम्नानं न व्यर्थमित्युच्यते, एवं ब्रह्मप्रतिपादनमपि निषेधवाक्यैकवाक्यतापन्नमध्यारोपापवादाभ्यां शून्यताप्रतिपादनपरं भविष्यतीति न व्यर्थम् । एवं च पूर्वाधिकरणोक्तार्थदृष्टान्तेनात्र पूर्वपक्षप्रवर्तनात् तेन सङ्गतिर्द्रष्टव्या । यदि तु निरधिष्ठाननिषेधानुपपत्त्या न शास्त्रस्य शून्यतापरत्वं वक्तुं शक्यमिति निर्बन्धः, तदा ब्रह्मप्रतिषेधेन प्रपञ्चपरिशेषताऽस्तु । यथा च श्रुतिषु प्रपञ्चप्रतिषेधकवाक्यैकवाक्यतापत्त्या सप्रपञ्चत्वप्रतिपादनं निष्प्रपञ्चत्वप्रतीतिपरमुपेयते, एवं ब्रह्मप्रतिपादनमपि निषेधैकवाक्यतापत्त्या निरात्मताप्रतिपत्तिपरमेव किं न स्यादिति पूर्वपक्षिणोऽभिमानः । तदिदमाह—अथवा ब्रह्मैव रूपवदिति । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—प्रतिप्रकरणं प्रपञ्चनिषेधावगमेन सप्रपञ्चत्वमतात्त्विकमुपेयते । न चैवं ब्रह्मणः प्रतिषेधो भवति । 'अथात आदेशो नेति नेती'ति वाक्यं तु यदि स्वरसतो ब्रह्मनिषेधावबोधकं भवेत्, तदापि अनेकवाक्यविरोधो मा भूदिति प्रपञ्चनिषेधविषयतयैव सङ्कोचनीयम् । वस्तुतस्तु इदमपि वाक्यं न स्वारस्येन ब्रह्म प्रतिषेधतीति प्रतिपादयति—'ब्रह्म ते ब्रवाणी'त्युपक्रमविरोधादिति । ननु, नायं मूर्तामूर्तब्राह्मण उपक्रमः, अपि तु अजातशत्रुब्राह्मणे । अतः कथं तदनुसारेणैतस्य ब्रह्मप्रतिषेधे तात्पर्यं नास्तीति वक्तुं शक्यमिति चेत्, उच्यते—अजातशत्रुब्राह्मणे ह्युपसंहारो भवति—'तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि'ति । तदनन्तरं च शिशुब्राह्मणं प्राणोपासनाविषयम्, अनन्तरं च मूर्तामूर्तब्राह्मणं, तदन्ते च पुनः पठ्यते—'अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि'ति । अतोऽयमर्थोऽवगम्यते—अजातशत्रुब्राह्मणे वक्तव्यत्वेन प्रस्तुतस्य ब्रह्मणो यत्सत्यस्य सत्यत्वमुक्तं, तत्र प्रथमशब्दोदितप्राणालम्बनमुपासनं प्रसङ्गाच्छिशुब्राह्मणे निरूप्य

यत् परमसत्यत्वं ब्रह्मणो द्वितीयेन सत्यपदेनोपाक्षिप्तं, तत् प्रपञ्चप्रतिषेधेन प्रदर्शयितुं मूर्तामूर्तब्राह्मणमिति । अतः तदन्तर्गतेन नेति वाक्येन ब्रह्मप्रतिषेधो नोपपद्यत इत्युपक्रमपर्यालोचनया श्रुत्यन्तरपर्यालोचनया च ब्रह्मप्रतिषेधासम्भवमुक्त्वा प्रकृतपरामर्शकेतिशब्दपर्यालोचनयापि ब्रह्मप्रतिषेधो न सम्भवतीति सौत्रप्रकृतशब्दसूचितमर्थं विशदयति—तदेतदुच्यत इति । ननु, 'तस्य हैतस्य रूपमि'ति वाक्ये न लिङ्गशरीरस्य नानारूपत्वमुच्यते । तत् कथं, न हि लिङ्गशरीरे उक्तं किञ्चिद्रूपमस्ति । अत आह—वासनालक्षणमिति । नीलपीतादिगोचरजाग्रदनुभवजनिता लिङ्गशरीरे वासना विद्यन्ते । ता एव 'यथा माहारजनं वास' इत्यादिनोपमीयन्त इति भावः । लोकप्रसिद्धं त्विदमिति । यद्यपि मूर्तामूर्तात्मकस्य प्रपञ्चस्य स्वरूपेण लोकप्रसिद्धत्वेऽपि श्रुतिं विना न ब्रह्मरूपतया निर्णयस्सम्भवति । तथापि कार्यस्य कर्त्रुपादानापेक्षायां लाघवादुपादानकर्त्रोरेकत्वेनैव सम्भावितत्वात् तावन्मात्रेण सृष्ट्यादिवाक्यैरनुवादे सति निर्णीतता भवतीति सम्भावनासिद्धं मूर्तामूर्तप्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपत्वं 'द्वे वावे'तिवाक्येनानूद्यते निषेध्यत्वाय जर्तिलगवीधुकयवागूहोमवाक्यवदिति भावः । किमन्यद्ब्रह्मेति जिज्ञासा स्यादिति । प्रतिषिद्धात् परिगणितादन्यत् यदवशिष्टं प्रतिषिद्धं, तत् किं परमार्थत एव ब्रह्मणो रूपमिति शङ्का स्यात् । वीप्सया सर्वप्रपञ्चनिषेधे तु अस्य विषयस्यानृतत्वात्ताद्विनिर्मुक्त एव प्रत्यगात्मेति निर्णयेन प्रागुक्तशङ्कानिवृत्तिरित्यर्थः । 'ततो ब्रवीति च भूय' इति सूत्रशेषं 'न ह्येतस्मादि'ति वाक्यशेषाभिप्रायेणाथ नामधेयमिति वाक्यशेषाभिप्रायेण च व्यवस्थया योजयति—यत इत्यादिना । न ह्येतस्मादित्यादिवाक्यस्य यदा एतस्मादथात इति वाक्यप्रस्तुतादन्यज्जडजातं नास्तीति कृत्वा नेतीत्यादेशः, परं तु ब्रह्मास्तीति योजना, तदा ततो ब्रवीतीति सूत्रशेषः न ह्येतस्मादिति वाक्यविषयः । यदा तु न ह्येतस्मादिति वाक्यस्य एतस्मादिति नेत्येवंरूपादादेशादन्यत् परमादेशनं नास्तीति योजना, तदा ततो ब्रवीतीति सूत्रशेषः अथ नामधेयमित्यादिश्रुतिवाक्यशेषविषयो द्रष्टव्य इति व्यवस्था ॥२२॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

ननु, यदि प्रतिषिद्धसर्वप्रपञ्चं ब्रह्म, तर्हि सन् घट इत्यादिप्रतीतिषु सप्रपञ्चतया कथं सद्रूपब्रह्मावभासः । युक्तं तु निष्प्रपञ्चतयैव भानमिति सूत्रव्यावर्त्यां शङ्कामाह—यत्तत्प्रतिषिद्धादिति । यद्यपि सन् घट इति भासते ब्रह्म, तथापि अविद्यादिदोषवशात्तत् सप्रपञ्चतया भासते । निष्प्रपञ्चं तु तत्स्वरूपमविद्यादि

हितान्तःकरणेनावगन्तव्यम् । अतस्तद्विद्यादिदोषवतां व्यक्तं न भवतीति परिहार-तात्पर्यमाह—उच्यत इति । नान्यैर्देवैरन्यैरिन्द्रियैः । यदा ह्येवैष इति । दृश्यं बाह्यं घटपटादिकं, निरुक्तं शब्दैकगम्यं धर्माधर्मादिकम् । आत्म्यम् अहमिति आ-त्मतादात्म्येन गृह्यमाणं स्थूलसूक्ष्मशरीरं, निलयनं सर्वकार्यलयाधारभूतम् अव्यक्तं, तैर्विनिर्मुक्ते अभयं यथाभवतितथा प्रतिष्ठां साक्षात्कारं लभत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

संराधनं च भक्तिध्यानप्रणिधानादीति । भक्तिः माहात्म्यज्ञानपूर्वक-स्नेहाख्योऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः, ध्यानमवधानेन प्रत्ययावृत्तिः, ताभ्यां परमात्मनि चित्तस्य प्रणिधानं स्थापनम् । खानि छिद्राणीन्द्रियाणि, पराञ्चि बाह्यविषयतया व्य-तृणत् हिंसितवान् स्वयंभूः परमात्मा । तस्मात्सर्वोऽपि जन्तुः पराङ् बाह्यप्रधान ए-व सन् पश्यति, नान्तरात्मानं पश्यति । धीरत्वमेव विशदयति—आवृत्तचक्षुरि-ति । निगृहीतेन्द्रिय इति यावत् । ज्ञानस्यान्तःकरणस्य प्रसादो विवेकाविर्भावः, ते-न विशुद्धसत्त्वः न्यक्कृतरजस्तमोवृत्त्या सत्त्वांशप्रधानो भवति यदा पुरुषः त-तो ध्यायमानो निष्कलं पश्यति । युञ्जाना ध्याननिष्ठा यं ज्योतिः पश्यन्ति, तस्मै योगात्मने योगगम्याय नमः ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

जीवब्रह्मणोरौपाधिकानृतभेदाभ्युपगमात् संराध्यसंराधकभाव उपपद्यत इत्य-भिप्रायेण सूत्रं योजयति—यथा प्रकाशेति । सूत्रे प्रकाशादिवदिति षष्ठ्यन्ताद्वतिः । प्रकाश आरोपितरूपेणावभासः । अवैशेष्यमारोपितविशेषरूपस्य परमार्थतोऽभा-वः, कर्म उपाधिः । तथा चायमर्थः—प्रकाशादेरिवोपाधौ ब्रह्मणोऽप्यारोपितरूपे-ण प्रकाशः अवैशेष्यं च उपपद्यते । इयं च व्यवस्था तत्त्वमस्याद्यभ्यासात् उप-गन्तव्येति ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

सूत्रे अनन्तेनेत्येतदनन्तरं जीवस्यैकतेति पदाध्याहारेण सूत्रं योजयति—अतश्चेत्यादिना ॥ २६ ॥

इति प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥२७॥

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदश्रुती भेदाभेदयोः पारमार्थिकत्वमुपेत्यैव व्याहर्ते। यथा एकस्याहेरहित्वेनाभेदः, तस्यैव कुण्डलावस्थापन्नस्य प्रांशुत्वावस्थापन्न भेदश्च पारमार्थिक एव, एवं ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपेणाभेदः, जीवत्वेश्वरत्वरूपे भेदश्च पारमार्थिक इति केचिद्वदन्ति। तन्मतमाह—तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभाव इति ॥२७॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥२८॥

पूर्वसूत्रे एकस्यैव चैतन्यस्यावच्छेदकभेदात् भेदाभेद इत्युक्तम् । अनेन जीवचैतन्यमीश्वरचैतन्यं च परमार्थतो भिन्नमेव । अभेदानिर्देशस्तु चैतन्यरूप सामान्येन द्रष्टव्यः । यथा आदित्यस्य तदाश्रितप्रभारूपद्रव्यस्य च सत्यपि भेदे तेजस्स्वरूपसाजात्येनाभेदनिर्देश इति प्रतिपाद्यत इत्याह—अथवेति ॥२८॥

पूर्ववद्वा ॥२९॥

पारमार्थिकभेदावलम्बनयोर्द्वयोरपि पक्षयोश्श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् औपाधिकोऽनृतो भेदः, अभेदस्तु पारमार्थिक इति या 'प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमि'ति सूत्रेण व्यवस्था दर्शिता, सैव समीचीनेति सूत्रार्थमाह—यथा वा पूर्वमिति। प्रकाशाश्रयन्यायेन वैकदेशभूत इति । यथा प्रभा आदित्येन संसृष्टतया आदित्यैकदेश इव भवति, एवं जीवोऽपि नियन्तव्यत्वादिना तेन संसृष्टस्तदेकदेश इति भावः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

न केवलं तत्त्वमस्याद्यभेदाभ्यासादेव पारमार्थिको जीवब्रह्मणोरभेदः, तु निषेधकशास्त्रादपि तथैवावधार्यत इति सूत्रं व्याचष्टे—इतश्चैष एव सिद्धान्त इति ॥ ३० ॥

इति अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥

परमतस्सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥३१॥

पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिमाह—यदेतन्निरस्तेति । ननु, सर्वद्वैतविवर्जितं सर्वाधिष्ठानभूतं परमात्मतत्त्वमिति सकलश्रुतिस्मृतितदनुगुणन्यायैर्व्यवस्थापितम् । तथा च ततः परमपि किञ्चित्तत्त्वमस्त्विति शङ्कायाः कथमुन्मेष इत्याशङ्क्याह—कानिचिद्वाक्यानीति । सेत्वादिव्यपदेशानां ब्रह्मणि गतिं वक्तुम् अयमारम्भ इति भावः । यद्यपि 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुरि' ति मन्त्रगतस्य सेतुशब्दस्य ब्रह्मणि गतिर्व्युत्पादितैव । तेनैव न्यायेन 'एष सेतुर्विधरण' इत्यादावपि सेतुपदगतिर्वक्तुं शक्यत एव, तथापि तस्मिन्नधिकरणे सेतुपदस्य ब्रह्मण्येव गतिप्रतिपादनं नावश्यकम् । पूर्ववाक्यप्रस्तुत इतरवाग्विमोकपूर्वके आत्मज्ञानेऽपि तद्वृत्तेरुपपत्तेः । अतोऽस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणोऽन्यत्र नेतुमशक्यानां सेतुपदानां या गतिः वक्तव्या, सा तत्रानूदितेत्येव वक्तुं शक्यम् । उन्मानादिव्यपदेशानां च तत्र गतिर्नोक्ता । अतस्सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशानां ब्रह्मणोऽन्यदपि किञ्चित्तत्त्वमस्तीति सूचयतां गतिं वक्तुमिदमधिकरणमारम्भणीयम् । जलसन्तानविच्छेदकरे मृद्दार्वादिप्रचय इति । जलगतिविच्छेदहेतुभूते संस्थानविशेषेण परागर्वाक्तिरस्संसृष्टतया स्थिते मृदादिसमुदाय इत्यर्थः । जाङ्गलं परतीरगतं भूविशेषम् । उन्मानं कैश्चिदवयवैरवच्छिन्नतया प्रतिपादनम् । चतुष्पादिति । गवादीनां चतुर्षु पादेषु प्रत्येकमग्रतो द्वौ, पश्चाच्च द्वौ खुराविति षोडशकलत्वम् । खुरद्वयमेकैकं शफमिति अष्टाशफत्वं च अवयवविशेषैः प्रसिद्धम् । तेभ्यश्च गवादिभ्योऽन्यदपि तत्त्वं प्रसिद्धम् । एवं ब्रह्मण्यपि चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलमिति व्यपदेशात्तस्य सावयवत्वम् । ततश्चान्यत् किञ्चित्तत्त्वमस्तीत्युपेतव्यम् । कार्षापणादीति । वराटकानामशीत्यैकः पणः । षोडश पणाः कार्षापणम् । सेतुव्यपदेशबलात् ब्रह्मातिक्रम्य प्राप्तव्यमन्यत् तत्त्वमस्तीति गम्यते । ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वादिव्यपदेशबलादतोऽधिकं किञ्चिद्वस्त्वस्तीति गम्यते । जीवब्रह्मणोस्सम्बन्धाभिधानात् ब्रह्मणोऽन्यत् जीवाख्यं तत्त्वमस्तीति गम्यते । अन्तरादित्यवाक्यपर्यालोचनया ब्रह्मणोऽन्यदक्ष्याधारं किञ्चित्तत्त्वमस्तीति गम्यते । अतोऽद्वितीयं ब्रह्मतत्त्वमिति सिद्धान्तो न सङ्गच्छत इति पूर्वपक्षः ॥ ३१ ॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

सेतुसामान्यात् ब्रह्मणि सेतुशब्दोपपत्तेर्नानेकश्रुतिसिद्धं ब्रह्मणोऽद्वितीय-

त्वं हातव्यमिति सूत्रं योजयन् सिद्धान्तमाह—तुशब्देनेत्यादिना । ननु, वि- धारकत्वगुणेन सेतुश्रुतेर्ब्रह्मण्युपपत्तावपि सेतुं तीर्त्वेति ब्रह्मणोऽतिक्रमणीयत्वमव- म्यते । अतः कथं तस्यापरिच्छिन्नत्वमित्याशङ्क्याह—तरतिरतिक्रमासम्भवादि- ति । आनन्त्यश्रुतिविरोधात् अतिक्रमणीयत्वानुपपत्तिरिति भावः । प्राप्तिः सगुणस्य देशविशेषोपाधिकभेदनिबन्धना, निर्विशेषे तु प्राप्तिश्रवणमभेदाभिप्राय- मेवेति द्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥३३॥

चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलमिति ब्रह्मणि कल्पना विकारद्वारोपासनार्थं श्रुतिवशादेवावगम्यते । तथा हि—'चतस्रो दिशः प्राच्यादयश्चतस्रः कला' इ- त्युक्त्वा 'एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम स य एतमेवं चतुष्क- लं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्त' इति पृथिव्यन्तरिक्षद्युसमुद्राश्चतस्रः इ- त्यु'क्त्वैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः अनन्तवान्नाम स य एतमेवं विद्वाननन्त- वानित्युपास्त' इत्यग्निसूर्यचन्द्रविद्युतश्चतस्रः कला इत्युक्त्वा 'एष वै सोम्य ज्योति- ष्मान्नाम स य एतमेवं विद्वान् ज्योतिष्मानित्युपास्त' इति प्राणचक्षुःश्रोत्रमनां- सि चतस्रः कला उक्त्वा 'एष सोम्यायतनवान्नाम स य एतमेवं विद्वानुपास्त' इति वि- कारद्वारकचतुष्पात्त्वेनैवोपास्यत्वश्रवणात् । पादवदिति श्रौतार्थनिदर्शनाभिप्रायं व्याचष्टे—यथा मनआकाशयोरिति । 'मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैव- तमाकाशो ब्रह्मेति तदेतत् ब्रह्म चतुष्पादि'त्युपक्रम्याध्यात्मं वाक्प्राणचक्षुःश्रो- त्राणि चत्वारः पादा अधिदैवतं अग्निवाय्वादित्यदिशश्चत्वारः पादा आम्नाताः लौकिकनिदर्शनाभिप्रायेण व्याचष्टे—अथवेति ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥३४॥

सुप्तौ 'सता सोम्येति' निर्दिश्यमाना सत्सम्पत्तिरभेदरूपा, न भेदघटित- सम्बन्धरूपा । येनातिरिक्तनत्वास्तित्वशङ्का स्यात् । अभेदस्य स्वाभाविकत्वेऽपि सु- प्तावेव विशिष्य निर्देशस्तु भेदोपाधेस्तदानीमुपशान्तत्वादित्याह—सम्बन्धव्य- पदेशे तावदयमर्थ इति । 'य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽक्षिणी'त्यादिनाब्रह्मणः- नो भेदोऽपि मण्डलाद्युपाधिनिबन्धन इति प्रतिपादयति—तथाभेदव्यपदे- शोऽपीति ॥३४॥

उपपत्तेश्च ॥३५॥

'सता सोम्ये'त्यभेदप्रतिपादनमेवेत्यत्रोपपत्तिमाह—स्वमपीतो भवतीति । भेदनिर्देशोऽप्यौपाधिक इत्यत्रोपपत्तिमाह—तथाभेदोऽपीति ॥ ३५ ॥

तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥३६॥

स एवाधस्तादित्यादौ एवकारबलात् अन्यप्रतिषेधोऽवगम्यते । यस्मात् परमात्मनः उत्कृष्टं निकृष्टं वा अन्यत् किञ्चिन्नास्ति , तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥३७॥

तथान्यप्रतिषेधे ह्यसतीति । नन्वन्यवस्तुप्रतिषेधेन त्रिविधपरिच्छेदशून्यतारूपमानन्त्यमुपपद्यतां नाम, सर्वगतत्वं सर्ववस्तुभिस्तादात्म्येन सम्बद्धत्वं, तत्तु द्वितीयस्य वस्तुनोऽसत्त्वे कथमुपपद्यत इति चेन्न । न ह्यन्यप्रतिषेधेन द्वितीयवस्तुनोऽत्यन्तासत्त्वं ब्रूमः , अपि त्वारोपितत्वम् । ततश्चाधिष्ठानस्य ब्रह्मणस्स्वस्मिन्नारोपितेन द्वैतजातेन तादात्म्योपपत्तेस्सर्वगतत्वमुपपद्यत इति तात्पर्यं सूत्रभाष्ययोः। अणुत्वे सर्ववस्तूपादानत्वानुपपत्तिः, मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वमिति परिशेषात् सर्वगतत्वसिद्धिरिति न्यायः ॥ ३७ ॥

इति पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

इयता प्रबन्धेन यस्तत्त्वंपदार्थयोर्विवेको दर्शितः, स सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः परमकारुणिकात् परमेश्वरादेव भवतीति प्रतिपादनार्थमिदमधिकरणमिति पूर्वाधिकरणैरस्य सङ्गतिर्द्रष्टव्या। ननु, निर्विशेषस्य परमात्मनः कथं फलदातृत्वं, तदुपयोगिसर्वज्ञत्वादिकल्याणगुणाकरत्वं चेत्याशङ्क्याह—तस्यैवेति। परमात्मनः स्वशक्तिमायाविलासरूपमनन्तकल्याणगुणाकरत्वं सिद्धान्तेऽप्युपगतमिति भावः। इष्टानिष्टेति। इष्टं स्वर्गादिकं देवानाम्, अनिष्टं क्षुत्पीडादिरूपं पश्वादीनां, मिश्रं तु सुखदुःखयोस्समतयोपभोगरूपं मनुष्याणामिति विभागः। ईश्वरानपेक्षात् कर्मणो वा फलम् ईश्वराद्वा कर्माराधितात्फलमिति सन्देहे सिद्धान्तेनोपक्रमः—फलमत उपपत्तेरिति । सर्वाध्यक्षः अन्तर्यामितया सर्वप्रेरकः। अनेन विशेषणेन कर्मणः फलजनकतासामर्थ्योद्बोधः परमात्मायत्त इति सूचितम् । सृष्टिस्थितिसंहारेति । विचित्रायां सृष्टौ वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषपरिहाराय ईश्वरस्यापि कर्मापेक्षेति दर्शितम् । तथा च ईश्वरकर्म

णी परस्परोपकारके इति सिध्यति । देशकालविशेषाभिज्ञत्वादित्यनेन यथा हे दिफलं राजाधीनं देशकालानुरूपं व्यवस्थया दृष्टम्, एवं कर्मफलमपि चेतनाधीनं वापेक्षितमिति दर्शितम् । येनापि केवलस्यैव कर्मणः फलजनकता कल्प्यते, तेनापि फल जनने कर्मणो द्वारं किञ्चित्कल्पनीयम् । तच्च नापूर्वम्, अपि त्वीश्वरप्रसाद एवेतीश्व राधनरूपतैव कर्मण उपेयेति वक्तुमुपक्रमते—कर्मणास्त्वित्यादिना । अन्वर्शि शिनः प्रत्यक्षविनाशिनः। ननु, कारणं विनैव कार्यमास्त्वित्यत आह—अभावादि स्वकालं स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरकालम् । ननु, तर्हि तदानीमेव स्वर्गाद्यनुभवस्स्यादि त आह—तत्फलमिति । न हि सुखदुःखोत्पत्तिरेव फलम् , अपि तु सुखदुःखानु भव एवेति परिहरति—यत्कालं हीति । चेतनेनाप्रवर्तितस्येति । लोके हि दण्डचक्रादीनां चेतनव्यापारविषयीभूतानामेव स्वकार्यजनकता दृष्टा । अतोऽपू स्यापीश्वरव्यापारविषयीकृतस्यैव फलजनकतोपेया । न च जीवेनान्यथासिद्धि तस्य कर्मानुरूपफलाभिज्ञत्वाभावात् । तथा चावश्यापेक्षिते ईश्वरे राजादिदृष्टा न्तेन ईश्वरप्रसाद एव द्वारमिति नापूर्वं कल्पनीयम् ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

अन्नादः अन्नं समन्तात् ददातीति अन्नादः । वसु दीयमानं अनेनेति वसुदा नः ॥ ३९ ॥

एवं सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षमाह--

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

तत्र विधिश्रुतेरिति । अयमर्थः—'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादावयं वाक्यार्थः —ज्योतिष्टोमनामकयागकरणिका भावना स्वर्गकामस्येष्टसाधनमिति । तथा च धात्वर्थेनोपस्थापितमिष्टं किमित्यपेक्षायाम् इच्छाविषयतया स्वर्गकामपदेन विशिष्योपात्तः स्वर्ग एवेति सिद्धौ यागकरणको भावनाख्यो व्यापारः स्वर्गसाधनमिति पर्यवस्यति । स्वर्गं प्रति यागस्य करणत्वं च भावनाभाव्ये प्रकृष्टोपकारकत्वमेव । तथा च यागोऽपि स्वर्गजनक इति सिध्यति । इदं च सर्वं लिङिष्टसाधनत्वे बोधित एव सिध्यतीत्युक्तं—'विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमादि'ति । विधिश्रुतिर्लिङ्, तद्विषयभावः तत्समभिव्याहृतात्प्रतिपाद्यत्वम् । ननु भावनाया भाव्यापेक्षायां धातुना साध्यरूपतयोपस्थितः नपदोपात्तश्च याग एव भाव्यः किं न स्यात् । न चैवंसति इष्टसाधनताबोधकश्रुतिविरोधः । यागस्येष्टत्वाभावादिति वाच्यम् । भावनायां साध्यत्वेनान्वयस्य इष्टविशेषस्योपस्थित्यभावेन लिङ्श्रुतेरविवक्षितार्थत्वोपपत्तेः । न च स्व

स्तथा । तस्य पुरुषविशेषणतया सिद्धरूपेणोपस्थितस्य इष्टत्वेऽपि भावनायां भाव्यत्वेनान्वयानर्हत्वादित्यत आह—अन्यथापीति । इष्टसाधनतयावगत एव पुरुषप्रवृत्तेरतथाभूते यागे प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । तथा च 'यजेत स्वर्गकाम' इत्युपदेशो व्यर्थ एव भवेत् । न च तद्युक्तम् । न चेह यागस्य भावनोद्देश्यतयान्वययोग्यताया विधिप्रकृतिप्रत्ययात्मकसमभिव्याहारेण यागस्य भावनान्वयो भवति । ततः प्रागेव समानप्रत्ययोपात्तमिष्टमेव भावनाभाव्यमित्यवगम्यते । तच्चेष्टं किमित्यपेक्षायां स्वर्गकामपदेन पर्यवसानमात्रमेवोपेयते, न तु स्वर्गपदार्थस्य शाब्दो भावनान्वयः । येन पदार्थान्तरविशेषणत्वं विरोधि भवेत् । अक्रियारूपस्यापि स्वर्गस्योद्देश्यतया भावनासाध्यत्वे नानुपपत्तिः । उद्देश्यता च तस्य कामपदसमभिव्याहारात् सिध्यतीति भावः । कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदिति । यदि तु कर्मणः फलजनकत्वोपपत्तये अवान्तरव्यापारकल्पना, तदा कर्मण एव सूक्ष्मावस्था पूर्वम् । यदि तु फलस्य जन्यत्वोपपत्तये अपूर्वकल्पनं, तदा तस्यैव प्रागवस्था अपूर्वम् । सर्वथापि श्रुतयागस्वर्गसाध्यसाधनभाव उपपद्यते । येनापि चेश्वरस्य फलप्रदत्वमुच्यते, तत्प्रसादश्चावान्तरव्यापारः, तेनापि कर्मणः फलहेतुत्वमवश्यमुपेयमेव । अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । कर्मजन्येश्वरप्रसादं वदताप्यपूर्वं द्वारमुपेयमेव । अन्यथा कर्मानुष्ठानानन्तरमेवेश्वरप्रसादसम्पत्त्या तदानीमेव फलमपि स्यात् । तथा च सत्यावश्यके अपूर्वे तेनैव फलोपपत्तौ ईश्वरतत्प्रसादकल्पनं गौरवपराहतम् । 'अन्नादो वसुदान' इत्यादिवचनं तु तत्तदुपासनविधेरर्थवादो भविष्यति । सेवादौ राजप्रसादादेर्द्वारता तु दृष्टत्वादुपेयते । ईश्वरप्रसादस्य द्वारत्वे तु न तथाविधं किञ्चन प्रमाणमस्तीति पूर्वपक्षिणो हृदयम् ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—भवेदीश्वरतत्प्रसादाभ्युपगमे गौरवम् । यदि तत्कल्पनीयतोपेयेत । ईश्वरस्तावत् श्रुतिस्मृतिप्रमाणसिद्धत्वात् न कल्पनीयः । तस्य फलदातृत्वमपि भाष्योदाहृतश्रुतिस्मृतिवचनैः सिद्धम् । तस्य कर्माराध्यत्वमपि 'तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष ह्येव सर्वे देवा' इति कर्माराधनीयसकलदेवात्मकत्वात् सिद्धम् । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' इति वचनमपि याराधनीयत्वं परमात्मनः प्रतिपादयति । स्मृतिरपि—'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इत्याद्या कर्माराध्यत्वं प्रतिपादयति । आराधने चाराधनीयप्रसादस्य द्वारत्वं प्रसिद्धमेव । न चैवं कर्मानन्तरमेवेश्वरप्रसादे सति तदानीमेव फलं स्यादित्यपि शङ्कनीयम् । प्रसन्नस्यापि परमेश्वरस्य देशकालौचित्येन फलसम्पादकत्वो-

पपत्तेः । ईश्वरतत्प्रसादकर्माराध्यत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात्तत्र गौरवं न दोषावहम् अपूर्वापेक्षाद्वेति त्वनादरोक्तिः। तदभ्युपगमेऽप्याराधनीयप्रसादस्यावश्योपगमनीयत्वात् । यथा च विहिताचरणादीश्वरस्य प्रसादः, तथा निषिद्धाचरणादीश्वरस्य क्रोधो भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् । 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति एष ह्येवासाधु कर्म कारयती'ति कर्मकारयितृत्वमत्रगम्यते । 'यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते यमधो निनीषत' इति तस्य शुभाशुभफलसम्पादकता चावगम्यते। न चैतेषां वचनानामर्थवादत्वं न्याय्यम्। अतः फल उपपत्तेरित्येव पक्षस्समीचीनः ॥ ४१ ॥

इति फलाधिकरणम् ॥८॥

इति श्रीमद्भगवत्पादीयभाष्यव्याख्यायां ब्रह्मविद्याभरणाख्यायां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

॥ ॐ ॥

अथ

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥१॥

पूर्वस्मिन् पादे तत्त्वंपदार्थौ दर्शितौ। इह पादे वाक्यार्थो निरूप्यत इति पादयोः पौर्वापर्यम् । ननु, वेदान्तवाक्यार्थः उपक्रमादिलिङ्गैस्समन्वयलक्षण एव निरूपितः। अतः पुनर्निरूपणं कीदृग्विधम् । यदि तु समन्वयलक्षणे ब्रह्म वा, जीवादिकं वा वाक्यार्थ इति सन्दिह्य ब्रह्मैव वाक्यार्थ इति प्रतिपादितम् । इह तु वाक्यार्थीभूतं ब्रह्मैतावद्विशेषणविशिष्टमिति निर्धारणोपयोगिगुणोपसंहारात्मको वाक्यार्थो निरूप्यत इत्युच्यते, तदपि नोपपद्यते । निर्विशेषे वाक्यार्थे विशेषणानामभावात् । अथोच्येत—निर्विशेषे वाक्यार्थे विशेषणानामभावेऽपि तत्तदाशङ्कानिवृत्त्युपयोगीन्युपलक्षणानि सन्त्येव । तदुपसंहारोऽत्र निरूप्यते, तथा 'प्यानन्दादयः प्रधानस्ये'त्येवमादीनि कानिचिदेवाधिकरणानि निर्विशेषविषयाण्यत्र पादे सङ्गतानि स्युः । अन्यानि तु सगुणोपासनाविषयाण्यत्र पादे न सङ्गतानि। तेषां निर्विशेषवाक्यार्थे उपयोगाभावात् । यदि चित्तैकाग्र्यसम्पादनपापाकर्षणद्वारा सविशेषोपासनानां निर्विशेषवाक्यार्थज्ञानोपयुक्तत्वात् गुणोपसंहारप्रसङ्गेन सविशेषवाक्यार्थज्ञानोपयोगिगुणोपसंहारो निरूपितः सविशेषोपासनासिद्धये, तथापि गुणोपसंहार एवैकः पादार्थ इति वक्तुं न शक्यते । विद्याभेदाभेदयोरपीह चिन्तनीयत्वादिति चेत, उच्यते—गुणोपसंहार एव पादार्थः। तदुपयोगितया सर्वशाखासु विद्याया अभेदः प्रतिपाद्यते । विद्यानां भेदप्रतिपादनं तु अभेदापवादेनेति न पादार्थभेदः। तदुच्यते– सगुणब्रह्मविषयेति । ननु, निर्विशेषाया अक्षरविद्याया अपि शिरोव्रतसत्त्वासत्त्वाभ्यां भेदाशङ्कायां तस्य स्वाध्यायधर्मत्वं व्यवस्थापयिष्यते । तथा च रूपभेदाभावेऽपि धर्मविशेषेण निर्विशेषविद्यायामपि भेदाशङ्का सम्भवतीति चेत्, उच्यते–रूपभेदनिमित्ता भेदाशङ्का नास्तीत्यत्रैव भाष्यस्य तात्पर्यं, तथार्थसंयोगरूपाख्याविशेषैर्निर्विशेषविद्याया अभेदसाधने सम्भवत्यपि चोदनाविशेषात्तन्न सम्भवतीति द्रष्टव्यम् । प्रसिद्धं ज्योतिरादिष्विति । 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते'ति श्रूयते। तत्र सन्देहः—एतेन यजेतेत्यनेन प्रकृतं ज्योतिष्टोममेवानूद्य तस्य सहस्रदक्षिणाख्यो गुणो विधीयते । ज्योतिरादीनि च तस्यैव नामानि। अथवा ज्योतिरादिनामकानि त्रीणि कर्माणि प्रकृतात् ज्योति-

ष्टोमात् भिन्नानि । तान्येव सहस्रदक्षिणाविशिष्टतया एतेनेत्यादिवाक्येन विधीयन्त इति। तत्र पूर्वपक्षः—यजेतेति प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानात् नाम्नां चाख्यातपरतन्त्रत्वात् ज्योतिरादीन्यपि प्रकृतस्य कर्मणो नामधेयानि । एकस्याप्यनेकनामत्वं तु लोकसिद्धमेव, घटकलशाद्यनेकपर्यायदर्शनादिति । सिद्धान्तस्तु—भवेदेतदेवं, यदि ज्योतिरादिनामानि आख्यातपरतन्त्राणि भवेयुः। तानि त्वाख्यातासामानाधिकरण्येन प्रथमान्ततया पृथगेव श्रुतानि उपक्रम एव शब्दभेदादर्थभेदं सूचयन्ति । यथा ह्येकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वमन्याय्यम् । अष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसरात्, एवम् एकस्यार्थस्यानेकशब्दत्वमन्याय्यम् । तथा चोपक्रम एवार्थभेद ज्योतिरित्यादिनिर्देशबलादर्थभेदे सिद्धे सति कोऽसौ ज्योतिरादिपदैरर्थो विवक्षित इति विवक्षायामेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति वाक्येन यागरूपोऽसाविति निर्धार्यते । तथा च प्रथमोपनिपतितभेदानुसारेण चरमोपजातमभेदसाधकं प्रत्यभिज्ञानं परित्यज्यत इति नामानुसारेण कर्मभेदो व्यवस्थापितः पूर्वतन्त्रे । तैत्तिरीयकमित्यादि । ननु, तैत्तिरीयकादीनि शाखानामान्येव, न तु तत्प्रतिपाद्यविद्यानामानि । विद्यासु च प्रयोगो लक्षणयैव । न च विनिगमनाविरहादुभयनामत्वमिति वाच्यम् । विद्यानामेकशाखागतानां बहुत्वे तन्नामत्वे अनेकार्थत्वं प्राप्नोति, शाखायास्त्वेकत्वान्नानार्थता प्रसज्यत इति शाखानामत्वमेव न्याय्यम् । तच्छाखाप्रतिपाद्यत्वासम्बन्धेन विद्यासु तु लक्षणेत्यनन्यत्वाभावान्न शक्यतेति कथं तैत्तिरीयकादिनामभेदाद्विद्यानां भेद इति चेत्, उच्यते—पाणिन्यनुशासनपर्यालोचनया हि तैत्तिरीयकादिपदानां विद्यानामत्वं प्रतीयते । तित्तिरिशब्दात् 'तेन प्रोक्तमि'त्यर्थे 'तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छणि'ति सूत्रेण छण्प्रत्यये सति 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणी'ति प्रोक्तप्रत्ययस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययान्ततानियमात् 'तदधीते तद्वेदे'ति अणि 'प्रोक्ताल्लुगि'ति सूत्रेणाणो लुकि तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीया इति रूपं शाखाध्येतृषु सिध्यति । ततो 'गोत्रचरणाद्वुञि'ति सूत्रेण 'तस्येदमि'त्यधिकारपठितेन वुञि शाखाध्येतृवाची शब्दश्चरण इत्युच्यते । अयं च वुञ् 'चरणाद्धर्माम्नाययोरि'ति वार्तिकेनार्थविशेषे नियमितः । तथा च तैत्तिरीयाणां धर्म आम्नायो वेति विग्रहे तैत्तिरीयकम् । एवं वाजसनेयकशब्दोऽपि। वाजमन्नं सनिर्भागोऽस्येति विग्रहे कारान्तात् वाजसनिशब्दा'दितश्चानिञ' इति सूत्रेण ढकि वाजसनेयेन प्रोक्तमित्यर्थे 'शौनकादिभ्यश्छन्दसी'ति णिनि ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य लुकि वाजसनेयिना प्रोक्तमधीयते वाजसनेयिन इति स्थिते 'गोत्रचरणादि'ति वुञ् । शाट्यस्य गोत्रं शाट्यः । गर्गादियञ् 'यञिञोश्चे'ति यूनि फक् । शाट्यायनेन प्रोक्तमित्यर्थे प्राग्दीव्यतीयोऽण् ।ततोऽध्येतृप्रत्ययस्य लुकि शाट्यायनेन प्रोक्तमधीयते

द्धायना इत्येव स्थिते वुञ् । कूधूमिना प्रोक्तमधीयते कौधूमाः । वुञ् । कौधूमकम् । तथा च तैत्तिरीयकादिशब्दा 'चरणाद्धर्माम्नाययोरि'ति वार्तिकपर्यालोचनया तत्तच्छाखिधर्मत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन विद्यानामपि वाचका इत्युपेयमेव । वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यादिष्विति । अयमर्थः—'वाजिभ्यो वाजिनमि'ति वाक्यं वैश्वदेव्यामिक्षेति वाक्यप्रतिपाद्यादन्यदेव कर्म विदधाति, उत द्वाभ्यां वाक्याभ्यामेकमेव कर्म विधीयत इति सन्देहे पूर्वः पक्षः—एकमेव कर्मोभयत्र । नन्वामिक्षोत्पत्तिशिष्टा, तद्धितप्रत्ययरूपश्रुत्यवगतविश्वदेवसम्बन्धा च । तथा च प्रबलयामिक्षयावरुद्धे वैश्वदेवयागे कथं वाजिनस्य निवेशस्स्यादिति चेत्, न । अत्र हि वाक्यद्वयेऽपि यागो न श्रुतः, अपि तु कल्पनीयः । तथा चोभयोर्वाक्यैकवाक्यतामुपेत्य लाघवादुभयद्रव्यविशिष्ट एक एव यागः कल्प्यत इति वाजिनामिक्षयोरुभयोरपि तुल्यकालमेव यागसम्बन्धावगमात्तत्रोत्पत्तिशिष्टत्वमामिक्षायाः, वाजिनस्योत्पन्नशिष्टत्वमिति वक्तुं शक्यते । यथा च वाजमन्नमामिक्षा येषां ते वाजिन इति व्युत्पत्त्या वाजिपदोक्तानां विश्वदेवानां वाजिनसम्बन्धो वाक्यीयः, एवं वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रामिक्षासम्बन्धोऽपि तेषां वाक्यीय एव । पदान्तरोपात्तत्वादामिक्षायाः। यद्यपि विश्वे देवा देवता अस्येति विग्रहवाक्यानुसारात् तद्धितेनाप्यामिक्षाभिधीयते, तथाप्यामिक्षापदसमभिव्याहाराभावेन तद्धितमात्रस्य तस्मिन्नर्थे पर्यवसानं भवति । अत एकस्मिन्नेव यागे आमिक्षावाजिनयोस्समुच्चयो, विकल्पो वेति । सिद्धान्तस्तु वैश्वदेवीति वाक्यविहिते कर्मणि वाजिनस्य विकल्पेन समुच्चयेन वा निवेशासम्भवात् वाजिनद्रव्यको यागोऽन्य एव। तथाहि—यद्यप्यत्र द्रव्यदेवतासम्बन्धानुसारेण यागः कल्पनीयः, तथाप्यवगतो द्रव्यदेवतासम्बन्धो यथोपपद्यते, तथैव कल्पनीयः, न तु तद्विरोधेन । वैश्वदेवीति पदेन च विश्वदेवदेवतोत्पत्तिकाल एवामिक्षावरुद्धा अवगम्यते । आमिक्षापदस्य च केवलस्य श्रुतत्वाद्द्रव्यान्तरनिरपेक्षैव सावगम्यते । नियमपरं च द्रव्यपदम् । अत उत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धो देवतासम्बन्धः । न तत्रोत्पन्नशिष्टस्य वाजिनस्य विकल्पसमुच्चयाभ्यां निवेशस्सम्भवति , असहायत्वनियमयोर्बाधापत्तेः । यद्यपि च पदान्तरमपेक्ष्य तद्धितपर्यवसानं, तथापि तेन देवताविशिष्टं द्रव्यमभिधीयत एव । सर्वनाम्नामिव पदान्तरं तु तदभिधेयस्य प्रकृततासम्पादनार्थम् । न चैतावता देवताविशिष्टामिक्षा तद्धितस्याशक्येति वक्तुं शक्यते । अतो वैश्वदेव्यामिक्षेति वाक्यावगतद्रव्यदेवतासम्बन्धानुसारेण कल्प्यो यागः केवलया नियमितयामिक्षयावरुद्ध एव कल्प्यत इति तत्रासम्भवन्निवेशो वाजिनगुणस्स्वनिवेशयोग्यं कर्म भिनत्ति । ननु, यद्यप्युत्पत्तिशिष्टामिक्षा श्रौती च, तथापि वचनानुसारेण तां बाधित्वा वाजिननिवेशो भवेदेव । वाजिपदेनामिक्षाविशिष्टान्विश्वदेवाननूद्यैव वाजिनस-

म्बन्धविधानात् । सति वचने श्रौतोत्पत्तिशिष्टप्राबल्यन्यायानवतारात् । न च वा-
जिपदं योगेन विश्वान् देवान् प्रतिपादयति, रूढ्या अश्वम् । अतो रूढिप्राबल्याद्वा-
जिपदं न विश्वदेवप्रतिपादकमिति वाच्यम् । रूढिमपेक्ष्यापि उपस्थितयोगस्य प्रब-
लत्वात् । अतो न कर्मभेद इति चेन्, उच्यते—यद्यपि वाजिपदं विश्वदेवप्रतिपाद-
कं, तथापि न पूर्ववाक्यावगतामिक्षाबाधः । कर्मान्तरविधौ अबाधेनैव वाक्यद्वयप्रस-
क्तिसम्भवे बाधकल्पनानवतारात् । आमिक्षाया नित्यत्वनिरपेक्षत्वे च निरवकाशे । 'वा-
जिभ्यो वाजिन'मिति वाक्यं तु कर्मान्तरविधिनापि सावकाशम् । अतोऽपि न बा-
पूर्ववाक्यस्य । न चात्रोपस्थितत्वमात्रेण योगस्य प्राबल्यम् । असति निर्वचने हि
ष्टयोगस्योपस्थितस्यापि हेयत्वात् । न ह्यत्र मण्डपानकर्तृत्वं मण्डपपदमिव वाजिप-
दमामिक्षाविशिष्टान् विश्वदेवान् क्लेशेन प्रतिपादयति । तस्माद्वाजिपदोद्देश्यदे-
वताकं वाजिनद्रव्यकमन्यदेव कर्मेति । केचिच्छाखिन इति । वाजसनेयिनां छन्दोगा-
च द्युपसर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितोऽग्नयस्समाना एव । वाजसनेयिनां तु अन्योऽग्नि-
'तस्याग्निरेवाग्निरि'त्यादिना पुनराम्नायते । न च तस्य छान्दोग्य उपसंहारसम्भ-
ति । 'अथ ह य एवमेतान् पञ्चाग्नीन् वेदे'ति पञ्चत्वसङ्ख्याविरोधात् । ततश्च छान्दो-
ग्यगतायां पञ्चाग्निविद्यायामसम्भवन्निवेशेन षष्ठाग्निना वाजसनेयकगता विद्या भि-
द्यते । एवं प्राणविद्यायामपि वाजसनेयिनां छन्दोगानां च वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनोरूपाश्च-
त्वारः प्राणास्समाना एव । परं तु वाजसनेयके रेतोरूपोऽधिकः प्राण आम्नातः ।
यद्यपि चात्रोपसंहारोपगमेन विद्यैक्यं वक्तुं शक्यं, तथापि पुनरुक्तिदोषपरिहाराय
विद्याभेदे स्वीकर्तव्ये तदुपष्टम्भकतया प्राणविद्यायां रूपभेदोऽप्युपन्यस्त इति द्र-
ष्टव्यम् । धर्मविशेषः अङ्गविशेषः । आशङ्कितः शाखान्तराधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे
कारीर्यादिष्विति । कारीरिवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीयाः भूमौ भोजनमाच-
न्ति । नाचरन्त्यन्ये । तथाग्निमधीयानाः केचिच्छाखिनः उपाध्यायस्योदकुम्भमाह-
रन्ति । नाहरन्त्यन्ये । एते च धर्माः अध्ययनद्वारा तत्तच्छाखोक्तधर्मोपकारकत्वे
पर्यवस्यन्ति । एवंसति शाखाभेदेन कर्मभेद उपगन्तव्यः । अन्यथा ह्येकस्मिन्नेव क-
र्मणि भूभोजनादिजन्योपकारापेक्षानपेक्षेति विरुद्धमापद्येत । आथर्वणिकानामेव
'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णमि'ति आथर्वणिकानां ब्रह्म-
विद्यायां शिरस्यङ्गारपात्रधारणाख्यं शिरोव्रतमाम्नातम् । अन्येषां तु नाम्नातम् ।
अतो मवेच्छाखाभेदेन निर्विशेषविषयाया अप्यक्षरविद्याया भेद इति शङ्का । नो
शिरोव्रतस्य वाजसनेयिभिरुपसंहारश्शक्यः । तस्य आथर्वणिकमात्राधिकारित्वात् ।
एवं पुनरुक्त्यादयो भेदहेतव इति । पुनरुक्तिरभ्यासः । यथा 'समिधो यजति,
तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजती'ति । अत्र सन्दे-

किं पञ्चभिरेतैर्वाक्यैः एकमेव कर्म विधीयते, उत प्रत्याख्यातं भिन्नं भिन्नं कर्म विधीयत इति । तत्र पूर्वपक्षः—यथा हि यजति जुहोति ददातीति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तधातुवशात् प्रत्ययप्रतिपाद्याया भावनाया विशेषणीभूतधात्वर्थभेदात् भेदो भवति, नैवमत्र भेदः भावनाया वक्तुं शक्यते । सर्वत्र यजतिधातोरेव श्रवणात् । तथा च प्रत्यभिज्ञया पञ्चस्वपि वाक्येष्वेकमेव कर्म । न च एकेनैव वाक्येनैकस्य कर्मणो विधानसम्भवात् वाक्यान्तरवैयर्थ्यपरिहाराय कर्मभेद उपगन्तव्य इति वाच्यम् । पूर्ववाक्यविहितकर्मानुवादेनोत्तरवाक्यानां स्तावकतया वैयर्थ्याभावात् । न च पूर्ववाक्यं विधायकम्, उत्तरवाक्यान्यनुवादकानीत्यत्र विनिगमनाविरहः। स्वाध्यायविधिपरिगृहीतपाठक्रमानुसारेण पूर्वाम्नातवाक्यार्थावगमदशायां प्राप्त्यभावेन विधिशक्तिकुण्ठनाभावात् उत्तरवाक्यार्थावगमकाले पूर्ववाक्यतः प्राप्तिसम्भवेन विधिशक्तिकुण्ठनात् । अतो मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानुवादेनोत्तरवाक्यानि स्तावकानि, पूर्ववाक्यं तु समिन्नामककर्मविधायकमिति । सिद्धान्तस्तु—सर्वत्र विधिस्वारस्यात् तादर्थ्यसम्भवे नानर्थप्रायस्तुतिपरत्वं कल्पयितुं शक्यम् । सम्भवति चात्र प्रत्यभ्यासं कर्मभेदाभ्युपगमेन विधिः । न चात्र भेदकासम्भवः । प्रकृत्यर्थस्य एकरूपत्वादिति वाच्यम् । विधेरेव भेदकतासम्भवात् । प्रथमतो ह्येतावदवगतं—पूर्ववाक्यप्रतिपाद्यस्यैव पुनरुत्तरवाक्येन प्रतिपादने 'अग्निहोत्रं जुहोती'ति वाक्यप्रतिपाद्यस्यैव दध्ना जुहोतीत्यादिवाक्येन प्रतिपादने गुणविधिलाभवदिह कस्यचिदर्थस्यालाभाद्वाक्यसार्थक्याय पूर्ववाक्यप्रतिपाद्यात् कर्मणः उत्तरवाक्यप्रतिपाद्यं कर्म विजातीयमेवेति । ततश्च तद्वैजात्याभिव्यञ्जकं किमित्यपेक्षायां तत्तद्वाक्यार्थव्यवस्थितेतिकर्तव्यताविशेषबोधकैर्वाक्यैस्तन्निर्धारणं भवतीत्यनन्यप्रयोजनवाक्यावृत्तौ कर्मभेद एव । तथा च शाखाभेदेन पञ्चाग्निविद्यायाः प्रतिपादनस्य निष्प्रयोजनत्वापत्त्याभ्यासात् भेद एवोपेयः । पुनरुक्त्यादयइत्यादिशब्देन समाप्त्यशक्त्यन्यार्थदर्शनानि गृह्यन्ते । तथाहि— छान्दोग्ये प्रणवोपासनसमाप्तिः 'ओङ्कार एवेदं सर्वमि'त्यनेन व्यवह्रियते । माण्डूक्ये तु 'ओमित्येतदक्षरं सर्वमि'ति सार्वात्म्यं प्रतिपाद्य पुनश्च कांश्चित् गुणान् प्रतिपाद्यानन्तरं समाप्तिर्व्यवह्रियते । उभयत्र च विद्यैक्ये सति माण्डूक्याम्नातानामन्येषां गुणानां छान्दोग्ये उपसंहारावश्यम्भावात् सार्वात्म्यान्त एव समाप्तिव्यवहारो विरुध्येत । यदि च सर्वासु शाखासु विद्यैक्यं भवेत्, तदा सर्वशाखाध्ययनपूर्वकं तत्तच्छाखाम्नातगुणावधारणेनैवानुष्ठानं वक्तव्यं । न चैतच्छक्यते । सर्वशाखाध्यनपूर्वकं कृत्स्नगुणावधारणस्य पुरुषायुषेणाप्यसम्भवात् । अतोऽशक्तेरपि शाखाभेदेनोपासनाभेदः । तथान्यार्थदर्शनमपि 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीत' इति वाक्येनाथर्वणोपनिषदश्चीर्णशिरोव्रतेनैवाध्ययनं कर्तव्यमित्यवगम्यते । अन्यासां

तु शाखानां तदभावेऽप्यध्ययनमवगम्यते । न चैतत्सर्वशाखासु विद्यैक्य उपपद्यते । न हि सैवोपासना चीर्णव्रताध्ययनपूर्वकमेव गृहीता सती फलं प्रयच्छति, तदभावेऽपि फलं प्रयच्छतीति युक्तम् । अतश्चीर्णव्रताध्ययनपूर्वकमनुष्ठीयमाना विद्या शाखान्तरविहितविद्यातो भिन्नेत्येवोपेयम् । 'सर्ववेदान्तप्रत्ययमि'ति सिद्धान्तसूत्रे प्रत्ययपदं कर्मसाधनम् । तथा च सर्ववेदान्ते प्रतीयमानानि विज्ञानान्यनूद्य एकवचनसामर्थ्यादवगतमेकत्वं विधीयत इति सिद्धान्तप्रतिज्ञालाभमभिप्रेत्याह—सर्ववेदान्तप्रत्ययानीति । सर्वास्वपि शाखासु वैदिकानां 'तदेवेदं कर्म, तदेवेदमुपासनमि' ति प्रत्यभिज्ञाबलादेकत्वं सिध्यतीति वक्तव्यम् । तत्र प्रत्यभिज्ञाजनकं चोदनाद्यैकरूप्यम् । तत्र चोदना प्रतिपादकश्शब्दः, अर्थसंयोगः प्रयोजनसम्बन्धः, रूपं कर्मसु अग्निहोत्रादिषु द्रव्यादिकम्, उपासनासूपास्यम्, आख्या नामैतेषामैकरूप्यं प्रत्यभिज्ञाजनकम् । अथ वा चोद्यत इति चोदना प्रयत्नः, तस्यैकरूप्यं तुल्येन शब्देन प्रतिपाद्यत्वम् । तदभिप्रेत्याह—यथैकस्मिन्नग्निहोत्र इति । एवं चोदनाद्यैकरूप्यसिद्धप्रत्यभिज्ञाबलेन सर्वासु शाखासु अग्निहोत्राद्यैक्यवद्विद्यानामपि ऐक्यमिति सिद्धान्तं साधयित्वा पूर्वपक्षयुद्भावितान् भेदहेतून् निराकरोति—ये तु नामरूपादय इति । 'न नाम्ना स्याचोदनाभिधानत्वादि'ति शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रान्तर्गतं कौथुमककाठकादिनाम्नामग्निहोत्रादिभेदकतानिराकरणार्थं सूत्रम् । कौथुमकवाजसनेयकादिनाम्ना भेदो न स्यात् । तस्य चोदनाभिधानत्वात् शाखानामत्वात् । ननु 'चरणाद्धर्माम्नाययोरि'ति वार्तिकानुसारेण कर्मनामत्वमपि तस्योक्तमिति चेत्, न । 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यन्यपदार्थे बहुव्रीह्यनुशासनस्येवास्यापि लाक्षणिकार्थपरत्वात् । अस्तु वा कर्मनामत्वं, तथापि ज्योतिरादिनामवदस्य न भेदकतोपपद्यते । ज्योतिरादिनामान्युत्पत्तिविधिगतानि प्रथमत एव भिन्नतया कर्मावगमयन्ति । तैत्तिरीयकादिनामानि तु श्रुतिबहिर्भूतान्यध्यापकसंप्रदायागतानि न कर्मण उत्पत्तिसमय एव भेदमवगमयन्ति, अपि तूत्पत्तिविधिप्रत्यभिज्ञावधृतैक्ये कर्मणि पश्चान्निपतन्ति न प्रथमावगतमैक्यं बाधितुमुत्सहन्ते । एवं च 'न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वादि'ति पाठः क्वचित् कोशे दृश्यमानोऽस्मिन्नर्थे योज्यः । अचोदनाभिधानत्वादुत्पत्तिचोदनागताभिधानत्वाभावादिति । यथा च तैत्तिरीयकादिनाम्नां न कर्मभेदकत्वम्, एवं विद्याभेदकत्वमपि नास्ति । अपि च यदि तैत्तिरीयकादिनामभेदात् विद्याभेदो वा, कर्मभेदो वोपेयेत, तथासति तच्छाखागतानां कर्मणां विद्यानां च तैत्तिरीयकादिनामाभेदात् अभेदोऽपि स्यात् । तत्र चेच्छब्दान्तराद्यवगतभेदानुसारेण नामैक्यं बहूनामुपगम्यते, चोदनाद्यविशेषावगतैक्यानुसारेणैकस्य बहुनामत्वमप्युपगन्तुं न्याय्यम् ॥ १ ॥

रूपभेदात् पञ्चाग्निविद्या च्छान्दोग्यवाजसनेयकयोः भिद्यत इति यत्पूर्वपक्षिणोक्तं, तत्परिहारार्थं सूत्रमवतारयति—इहापीति ।

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २॥

यद्यपि पष्ठस्याग्नेरित्यादि । अत्र भाष्ये छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्द्युपर्जन्यादीनां पञ्चानामग्नीनां प्रत्यभिज्ञानात् विद्यैक्ये सिद्धे सति पष्ठस्याग्नेष्षोडशिग्रहणाग्रहणवत् विकल्पो भविष्यति, परं तु स व्यवस्थितः—वाजसनेयिनां षडग्नयः, छन्दोगानां तु नेति । ततश्च छान्दोग्यगतस्य 'अथ य एवमेतान् पञ्चाग्नीन्वेदे'ति पञ्चसङ्ख्याम्नानस्य न विरोध इत्येकः प्रकारः प्रदर्शितः । 'पठ्यतेऽपि चे'त्यादिवाक्येन छान्दोग्येऽपि श्मशानाग्निरुपास्यत्वेनाम्नात इत्युभयत्रापि षडग्न्युपासनमेवेति पक्षान्तरं दर्शितम् । 'वाजसनेयिनस्तु साम्पादिकेषु' इत्यादिना छान्दोग्ये वाजसनेयके च पञ्चैवाग्नय उपास्यत्वेन प्रतिपाद्यन्ते । छान्दोग्ये 'तं प्रेतं दिष्टमि'ति पष्ठाग्निप्रतिपादनं वाजसनेयके तस्याग्निरेवाग्निरित्यादिप्रतिपादनं चानुवादमात्रमिति पक्षान्तरं दर्शितम् । ननु, यदि पष्ठस्याग्नेर्नोपास्यत्वं, कथं तर्हि तस्याग्निरेवाग्निरित्यादिना तत्रापि समिदादिकं वाजसनेयके समाम्नातमित्याशङ्क्याह—**साम्पादिकेष्विति**। सम्पत् आरोपः, तेन कल्पितास्साम्पादिकाः द्युलोकादयोऽग्नयः । तथा च तस्याग्निरेवाग्निरित्यादिना प्रसिद्धानामेवाग्न्यादीनामग्नित्वादिप्रतिपादनमिह द्युलोकादिष्विवोपासनोपयुक्तमग्न्यादिकं नास्तीति द्योतनाय । अतोऽयं नोपास्य इति श्रुतितात्पर्यमिति भावः । 'पठ्यतेऽपि चे'ति वाक्येन य उभयत्रापि षडग्नय उपास्या इति पक्षो दर्शितः, तत्राभिमतिं द्योतयन् अमुं पक्षं समर्थयते—**अथाप्युपासनार्थ इति**। विकल्पपक्षस्तावत् अष्टदोषदुष्टतया न समञ्जसः । अनुवादपक्षोऽपि व्यर्थतादोषग्रस्त इति भावः । **न विधिसमवायिनीत्यदोष इति** । ननु, पञ्चाग्निविद्यायां स्पष्टो विधिर्नोपलभ्यते । अपि 'त्वसौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिदि'ति सिद्धवदाम्नानानुसारेण विधिरुन्नेयः । तथा च 'अथ य एतान् पञ्चाग्नीन् वेदे'ति पञ्चत्वसङ्ख्याकीर्तनानुसारेण तद्विशिष्टानामेवाग्नीनामुपास्यत्वाविधिरुन्नीयतामिति चेन्न । वाजसनेयके तस्याग्निरेवाग्निरित्यादिना पष्ठस्याग्नेरपि आम्नाततया तस्यापयग्नेरुपास्यत्वावश्यम्भावे पञ्चत्वसङ्ख्यायाः अविधेयत्वोन्नयनात् । अतस्सा कल्पितान्यभिप्रायानूद्यत इत्येवोपगन्तव्यमिति भावः । 'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदे'त्यादिनाम्नातायाः प्राणविद्यायाः छान्दोग्यवाजसनेयकयोः प्रत्यभिज्ञयैक्ये सति रेतोरूपः प्राणो वाजसनेयक आम्नातः छान्दोग्ये उपसंहर्तव्य इत्याह—**एवं प्राणसंवादादिष्वपीति** ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥३॥

समाचारशब्दः आथर्वणिकानां वेदाध्ययनाङ्गव्रतोपदेशपरग्रन्थनाम। तस्मिन् ग्रन्थे तथात्वेनाध्ययनाङ्गव्रतत्वेन शिरोव्रतस्याम्नानात् स्वाध्यायस्याध्ययनस्य अङ्गं शिरोव्रतमिति 'स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचार' इति सूत्रांशं योजयति—स्वाध्यायस्यैष धर्म इति । 'स्वाध्यायधर्मत्वप्रतिज्ञायामेवाधिकाराच्चे'ति हेत्वन्तरम्। तद्व्याचष्टे—नैतदचीर्णव्रतोऽधीत इति चेति । ननु, 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीत' इति वचनानुसारेण समाचारग्रन्थगते'दमपिवेदव्रतत्वेनव्याख्यातमि'तिवचनानुसारेण च भवतु शिरोव्रतस्याध्ययनाङ्गत्वम्। इदमेवाथर्वणवाजसनेयकगताक्षरविद्याया एकत्वे नोपपद्यते। न ह्येकैव विद्या शिरोव्रतयुक्ताध्ययनगृहीता सती फलजननसमर्था, तदभावेऽपि फलजननसमर्थेति विरुद्धरूपान्वयिनी शक्योपगन्तुम् । यदि तु आथर्वणिकानां शिरोव्रतविशिष्टाध्ययनपूर्विकैव फलवती विद्या, 'अन्येषां तु तदभावेऽपी'ति व्यवस्थितविकल्पाभ्युपगमान्न विरोधः, तदापि 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेते'ति वाक्येन साक्षाद्ब्रह्मविद्याङ्गत्वमेव तस्यावगम्यते । अतः कथं विद्यैक्यमिति शङ्कते—नन्विति । सङ्कीर्येतेति । न सङ्करः शक्यते उपगन्तुम् । शिरोव्रतस्याथर्वणिकमात्राधिकारिकत्वात् । अतो विद्याभेद एव विरोधपरिहारायोपगन्तव्य इति भावः । ग्रन्थविशेषापेक्षमिति । तथा चाथर्वणोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वेनैव रूपेण शिरोव्रतस्य ब्रह्मविद्याङ्गत्वं, न स्वरूपेणेति पर्यवस्यति। एवं चैतदुपनिषदध्ययनोपायाम् अक्षरविद्यां ये सम्पादयन्ति, तेषामेव शिरोव्रतापेक्षा, नान्येषामिति न सर्वेषां तदपेक्षा । अतो न विद्याभेदः । एकस्यामेव विद्यायां शिरोव्रततदभावयोः व्यवस्थयोपपत्तेः। शिरोव्रतमाथर्वणिकानामेव, नान्येषामिति व्यवस्थापि तस्याध्ययनविशेषसंयोगादेव उपपादनीयेत्यभिप्रेत्याह—तथैवायमपि धर्म इति। इयता प्रबन्धेन विद्याभेदकतया पूर्वपक्ष्युद्भावितेषु नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिसमाप्तिभेदान्यार्थदर्शनाशक्तत्वेषु नामरूपधर्मविशेषान्यार्थदर्शनानि परिहृतानि। समाप्तिभेदोऽपि न विद्याभेदसाधकः । छान्दोग्यमाण्डूक्यादिषु प्रणवसार्वात्म्यादिना समाप्तिव्यवहारोऽस्यां शाखायामेतावन्त्येवाङ्गानीत्यभिप्रायः, न त्वस्या उपासनाया एतावन्त्येवाङ्गानीत्यभिप्रायः । शाखाभेदेन पुनरुक्तिरपि न भेदापादिका । अभ्यासाधिकरणे अनन्यप्रयोजनायाः पुनरुक्तेरेव भेदसाधकतोपगमात्। शाखाभेदे तु 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधौ स्वशब्दोपादानेन पितृपितामहादिपरम्परागतशाखाध्ययनेनैव तस्य विधेश्चरितार्थतया शाखान्तराध्ययने नियमाभावात् शाखाभेदेन पुनः पुन

राम्नानस्य तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषबोधनोपयुक्ततया निष्प्रयोजनत्वाभावात् । अत एवाशक्तिरपि नास्ति । यदि हि सर्वशाखाध्ययनपूर्वकमेवाङ्गजातमवगन्तव्यमिति निर्बन्धो भवेत्, तदा सर्वशाखाध्ययनस्य कर्तुमशक्यतयां सकलाङ्गोपसंहारेणाशक्यं विद्यैक्ये अनुष्ठानं भवेत् । तत्तु नास्त्येवेत्युक्तम् । अतस्स्वशाखोक्तान्यङ्गान्यध्ययनपूर्वकं ज्ञात्वा शाखान्तरोक्तान्यङ्गानि तत्तच्छाखाध्यायिभ्यो वा महर्षिप्रणीतकल्पविशेषेभ्यो वाङ्गान्तराणि ज्ञातुं शक्यन्त एव । अतो विद्यैक्ये न काचिदनुपपत्तिः ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

सर्ववेदान्तेषु विद्यैकत्वोपदेशादिति । ननु, सर्वेषु वेदेषु वेद्यैकत्वप्रतिपादनं विद्यैक्ये कथं लिङ्गम् ? इत्थं—यथा ह्येकस्यैव ब्राह्मणस्शाखाभेदेनाम्नानेऽपि पुनरुक्तिर्दोषाय न भवति । बोद्धृपुरुषभेदात्, एवं विद्यैक्येऽपि न पुनरुक्तिर्दोषायेति दृष्टान्तविधया वेद्यैक्यं विद्यैक्यावगमकं भवति । सिद्धवदुपादानमिति । तद्ध्युपसंहारं द्योतयत् विद्यैक्यं द्योतयति । वाजसनेयकगतस्य प्रादेशमात्रत्वस्य छान्दोग्ये उपसंहाराभावे सिद्धवदुपादानानुपपत्तेः । प्रायदर्शनन्यायेनेति । यथा शाखाभेदेऽप्युक्थ्यादीनां न भेदः, एवमुक्थ्यादिसन्निधौ समाम्नातानामुपासनानामपि न शाखाभेदेन भेदः ॥ ४ ॥

इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रमिति । विद्यैक्ये सत्यर्थसिद्धे उपसंहारे पुनस्सूत्रकरणं शङ्काविशेषनिवर्तनाय । अत्रेयं शङ्का—अस्तु शाखाभेदेन दहरशाण्डिल्यादिविद्यानामैक्यम् । अथापि शाखान्तरोक्ता गुणा अन्यत्र नोपसंहरणीयाः । यदि हि शाखान्तरोक्तानां गुणानां शाखान्तरे उपसंहारश्श्रुतिसम्मतो भवेत्, तदा एकस्यां शाखायां ये गुणाः उक्ताः, तेषु मध्ये कमपि गुणं शाखान्तरे तस्यामुपासनायां न प्रतिपादयेत्, उपसंहारसम्भवात्, अपि त्वन्यत्रानुक्तानेव गुणान् प्रतिपादयेत् । तथा च सम्भवदुपसंहाराणामपि गुणानां प्रतिपादनमनुपसंहारं द्योतयति । न च शाखान्तरोक्तानामपि गुणानामनुपसंहारे सर्वाङ्गजन्योपकाराभावात् विद्या फलवती न भवेत् । विनियोगानुसारेण तेषामपि गुणानामुपकारकत्वावगमादिति वाच्यम् । पुनराम्नानानुसारेणैवं कल्प्यते—यस्यां शाखायां यावन्तो गुणा आम्नाताः, तच्छाखिनां तस्यामुपासनायां तावद्भिरेव गुणैरखण्डोपकारनिष्पत्तिरिति । अपि च

शाखान्तरोक्तगुणानामुपसंहारे अस्यां शाखायां येन क्रमेण गुणा अनुसन्धेया इत्या-म्नानतोऽवगम्यते, स क्रमोऽपि बाधितस्स्यात् । गुणान्तरावापे क्रमवैपरीत्यावश्यं-भावात् । अतो विद्यैक्येऽपि नोपसंहार इति । अत्रायं परिहाराभिप्रायः—शाखा-न्तरोक्तानामेव गुणानां शाखान्तरे पुनराम्नानं नोपसंहाराभावं गमयति । तद्धि शा-खान्तराम्नातविद्याप्रत्यभिज्ञाद्वारा विद्यैक्यगमकम् । अतस्तदभावे विद्यैक्यबो-ज्ञानेन गुणोपसंहारासम्भवात् न सम्भवत्प्राप्तिकं तदाम्नानम् । नापि क्रमविरोधादनुप-हारः । क्रमो हि पाठक्रमाख्यसन्निधिविशेषप्रमाणकः पदार्थधर्मश्च । गुणास्तु शा-खान्तरगतश्रुत्यादिप्रमाणकाः क्रमधर्मिणश्च । अतो गुणोपसंहारानुसारेण क्रम एव न्याय्य इति । ननु, कर्मभेदेऽपि दर्शादिगतानामङ्गानां पश्वादिषु प्राप्तिर्दृष्टा एवं विज्ञानानां भेदेऽपि अन्यदीया गुणा अन्यत्र प्राप्यन्तामित्यत आह—प्रकृ-तिविकारेति । यत्र हि श्रुत्यादिप्रमाणकः प्रकृतिविकारभावो भवति, तत्रान्यत्र अपि प्रकृतेर्धर्माः विकारे भवन्ति । विज्ञानानां तु न तथा प्रकृतिविकारभावः । अ-नसप्रत्ययविशेषाणां तेषामाम्नातैरेव गुणैरनुष्ठानस्य कर्तुं शक्यतया इतिकर्तव्यता-काङ्क्षाराहित्येन तन्मूलचोदनालिङ्गादिकल्प्यातिदेशाप्रवृत्तेरिति भावः । अस्य तु प्रयोजनसूत्रस्य प्रपञ्च इति । शङ्काविशेषनिराकरणेनेति भावः ॥३॥

इति उपसंहाराधिकरणम् ॥३॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥६॥

अधिकरणद्वयेन सप्रयोजनं निरूपितस्य विद्यैक्यस्यात्रापवादः क्रियत इति सङ्गतिः । देवाः सात्त्विकावस्थानि चक्षुरादीन्द्रियाणि, असुरान् राजसतामस-स्थानीन्द्रियाणि । वाजसनेयके 'देवाश्चासुराश्च त एषु लोकेष्वस्पर्धन्ते'ति देवासुर-शब्दोदितानामिन्द्रियाणां कलहमुपक्रम्य 'हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे'ति उद्गीथाश्रयणेनासुरात्ययाभिप्रायं च देवानां प्रदर्श्य त्वन्न उद्गायेत्येवंरूपेण वा-घ्राणचक्षुश्श्रोत्रमनसामुद्गातृत्वेन नियोगे तैस्तथेति प्रतिज्ञापूर्वकमौद्गात्रकर्मकरणे प्रतिज्ञाते तदारम्भे च सति असुराणां तच्चेष्टावगमात्तैर्वागादयोऽसुरपाप्मना अ-तिरूपवदनादिना विद्धा इति वागादीन्निन्दित्वा अथ हेममासन्यमास्ये भवं प्राणमू-चुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायदिति प्राणस्योद्गातृत्वप्रार्थने तदङ्गीकृते पुनः प्राणं प्रत्यपि वागादिवदेव पाप्मवेधाभिप्रायमात्रेणासुराणां मृदश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैवं हैव विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुरित्यश्मलोष्टदृष्टान्तेनासुरविध्वंसनं च प्रतिपाद्य 'ततो देवा अभवन् परासुरा' इति प्राणाश्रयाद-सुराः पराभूता इति प्रतिपादितम् । छान्दोग्येऽपि 'देवासुरा हवै यत्र संय-

इत्यादिना इन्द्रियसङ्ग्रामाद्युपवर्णनं वाजसनेयकवदेव सर्वं कृतं, परं तु तत्र वागादयो नोद्गातृत्वेनाम्नाताः, अपि तूद्गीथत्वेन। तेषां चासुरपाप्मवेधेन निन्दापूर्वकं मुख्यप्राणस्याप्युद्गीथत्वमेवाम्नातम् ।"अथ ह य एवायं मुख्यः मुखे भवः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिर' इति । आख्यायिकातात्पर्यमाह—उभयत्रापि चेति । छान्दोग्ये उद्गीथालम्बनं प्राणोपासनमवगम्यते, वाजसनेयके उद्गात्रालम्बनमिति तु विशेषः। 'अन्यथात्वं शब्दादितिचे'दित्यन्तस्सूत्रांशस्सिद्धान्त्याक्षेपप्रदर्शनार्थः । तं व्याचष्टे—ननु न युक्तमित्यादिना। नाविशेषादित्यंशस्तन्निराकरणेन पूर्वपक्षप्रदर्शनार्थः । तं व्याचष्टे—नैष दोष इति । अविशेषस्यापि बहुतरस्येति । ननु, बहुतरांशप्रत्यभिज्ञानेन उद्गीथालम्बनत्वो[द्]गात्रालम्बनत्ववैषम्यं बाधनीयम् । भूयोऽनुग्रहस्य न्याय्यत्वादिति पूर्वपक्ष्यभिमतं न समीचीनम् । यत्र हि समकक्ष्याणामेव भूयस्त्वाल्पत्वं, तत्रैव भूयोऽनुग्रहन्यायः । अत्र तु स्तुत्युपयोगितया अर्थवादोपात्तानामेव मयसामर्थ्यानां प्रत्यभिज्ञा। उपास्यस्य तु प्रधानस्योद्गीथस्य उद्गातुश्च नास्ति प्रत्यभिज्ञा, अपि तु वैषम्यात् प्रत्यभिज्ञाविच्छेद एवेति उपास्यभेदादवगम्यमानं विद्ययोर्भिन्नत्वं नार्थवादावगतार्थसादृश्येन हातुं शक्यमिति चेत्, न। उपास्यस्याप्युभयत्र प्रत्यभिज्ञानात् । छान्दोग्ये वाजसनेयके चोभयत्रापि हि प्राणांशेनास्त्युपास्येऽपि प्रत्यभिज्ञानम् । उद्गीथांशेनापि प्रत्यभिज्ञानमाह—वाजसनेयकेऽपि चेति। तथा च विद्यैक्ये सति वाजसनेयके उद्गीथोद्गात्रोस्समुच्चयाच्छान्दोग्येऽप्युद्गात्रुपसंहारेण समुच्चयो द्रष्टव्यः ॥६॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥७॥

अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—यद्यप्युपास्यांशेऽपि प्राणमादायास्ति प्रत्यभिज्ञानं, तथापि नात्र प्राणस्य प्राधान्येन उपास्यत्वम्, अपि तु प्राणदृष्ट्या कर्माङ्गयोरेव उद्गीथोद्गात्रोरुपास्यत्वम्। यथा चैतत्, तथा 'आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्ते' रितिचातुर्थिकाधिकरणे स्पष्टं भविष्यति। ततश्चाप्रधानप्राणांशमादाय प्रत्यभिज्ञानं नाभेदसाधकम् । प्रधानोपास्यांशमादाय प्रत्यभिज्ञाविच्छेदेन भेदावगमात् । यदपि पूर्वपक्षिणोभयत्राप्युद्गीथस्योपास्यत्वावगमादभेदो विद्ययोरित्युक्तं, तदपि न सम्भवति । छान्दोग्ये ह्युद्गीथावयव ओङ्कार उपास्यः, वाजसनेयके तु नावयवलक्षणायां प्रमाणमस्तीति प्रतिपादयितुं छान्दोग्यगतमुपक्रममनुसन्धत्ते—छान्दोग्ये तावदिति। उद्गीथावयवस्योङ्कारस्येति । एतच्चोत्तराधिकरणे स्पष्टं भविष्यति । ननु 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासी 'तेति वाक्ये उद्गीथपदमवयवलक्षणयोङ्कारपरमस्तु। अक्षरपदसामानाधिकरण्यात् । 'प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिर ' इ-

त्यत्र तूद्गीथपदस्योङ्कारपरत्वे किं नियामकमित्याशङ्क्योमित्येतदक्षरमिति वाक्यप्र-
स्तुत एवोङ्कारे रसतमत्वापयितृत्वसमृद्धिगुणकान्युपासनान्युक्त्वाऽनतिवृत्तावि-
कारमेवोङ्कारं 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवती'ति पुनः परामृश्य 'प्राणमुद्गी-
थमुपासाञ्चक्रिर'इति वाक्यप्रवृत्तेरत्रोद्गीथशब्द ओङ्कार एवेति निर्धारित इत्यभि-
त्याह—रसतमत्वादीति । एवं वाजसनेयके उद्गीथस्योपास्यत्वप्रतिपादनेऽपि
सकलैव तत्र भक्तिर्गृह्यत इति वैषम्यं प्रतिपाद्य तत्रोद्गीथस्य प्राणदृष्ट्योपास्यत्व-
मेव नास्तीत्याह—यदपीति । 'एष ह वा उद्गीथ' इति वाक्यं न प्राणदृष्ट्योद्गीथस्य
उपास्यत्वं प्रतिपादयति । अपि तूपक्रमानुसारेणोद्गातारि द्रष्टव्यत्वेन प्रस्तुतस्य प्राण-
स्य 'यथा सोयास्याङ्गिरस' इत्यादिभिर्वाक्यैरयास्याङ्गिरसत्वं बृहस्पतित्वं ब्रह्म-
णस्पतित्वं सामत्वमित्येवमादयो गुणाः प्राणस्य सर्वशरीरव्याप्तिरूपसर्वात्मत्वालम्ब-
प्रतिपादिताः, तद्वदुद्गीथत्वमपि प्राणस्य प्रतिपादयति । अत एव वाक्यशेषे उद्गी-
थशब्दस्य निर्वचनं प्राण एव दर्शितं — 'प्राण एवोत् प्राणेन हीदं सर्वमुत्तब्धं वा-
थोच्च गीथा चोद्गीथ' इति । ननु, 'एष ह वा उद्गीथ' इति वाक्यपर्यालोचनया मा भूदुद्गी-
थस्योपास्यत्वं, 'हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे'त्युपक्रमानुरोधादुद्गीथस्योपा-
स्यत्वसिद्धौ 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गाये'ति वाक्ये कर्तृप्रतिपादकमुद्गा-
तिपदमुद्गानकर्मण्येवोद्गीथे सौकर्यातिशयविवक्षया भविष्यतीत्याशङ्क्याह—सकलभ-
क्तिविषय च एव तत्राप्युद्गीथशब्द इति । अस्तूक्तगत्या वाजसनेयकेऽप्युद्गीथस्यो-
पास्यत्वं, तथापि छान्दोग्य ओङ्कार उद्गीथावयव उपास्यः, वाजसनेयके तु कृत्स्न इ-
त्यस्ति भेदः । वस्तुतस्तु 'हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे' त्यत्रोद्गीथस्य न प्राण-
दृष्ट्योपास्यत्वमवगम्यते । अपि तु प्रकृतोपासनाफलभूतासुरात्ययसाधनत्वमात्रमव-
गम्यते । तत्तु प्रकृतोपासनाया यज्ञान्तर्गतौद्गात्रकर्ममध्ये कर्तव्यतयाश्रयत्वेनो-
द्गीथस्य प्रविष्टत्वादुपपद्यत इति न तदनुसारेण भूयसामुद्गातृवाचकानां पदानां ल-
क्षणा न्याय्या । अस्तु वा उद्गीथस्यापि उपास्यत्वं, तथापि समुच्चयोपपत्त्या उभयो-
र्मोपसंहारविरोधाभावान्नोद्गातेत्यस्यासकृदभ्यस्तस्य लक्षणोचिता । उद्गातरि प्रा-
णदृष्टावालम्बनं वक्तुं शक्यते—न च प्राणस्येति । तथाह्यभ्युदयवाक्ये पशुकाम-
वाक्ये चेति । एवमाम्नायते—'विवा एतं प्रजया पशुभिरर्धयति वर्धयत्यस्य भ्रा-
तृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये म-
ध्यमास्स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्र-
दात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमि' ति । अत्रायमनुष्ठानक्र-
मः दर्शे अमावास्यायामेव दर्शार्थं वेद्यग्निप्रणयनादिकं कर्तव्यम् । तत्र यदि चतु-
र्दश्यामेवामावास्याभ्रान्त्या वेद्यादिकं कृतं, तत्रेदं प्रायश्चित्तप्रतिपादकम्

तस्यार्थः—यस्य यजमानस्य हविर्निर्वापे सति पुरस्ताच्चन्द्रोदयो भवेत्, स 'त्रेधे-त्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं कर्म कुर्यादिति । तत्र संशयः—किमनेन वाक्येन प्रतिपाद्यते ? किं प्रकृताद्दर्शात् कर्मान्तरमेव, उत तस्यैव नैमित्तिको विकृतः प्रयोग इति । तत्र पूर्वः पक्षः—यदि दर्शस्यैव विकारोऽनेन विधीयेत, तदा ये मध्यमा इति प्रथम-वाक्येऽग्न्यनुवादेन दातृत्वगुणविधानात् पुरोडाशप्रकृतिभूतानां च तण्डुलानां म-ध्यमत्वगुणविधानात् वाक्यभेदः । यदि तु मध्यमानुद्दिश्याग्निदेवतासम्बन्धमात्रं विधीयत इत्युच्यते, तदापि मध्यमानामग्निसम्बन्धः अग्नेश्च दातृत्वगुणसम्बन्ध इति वाक्यभेदः । एवं द्वितीयवाक्ये स्थविष्ठानामिन्द्रसम्बन्धः, तस्य च प्रदातृत्वगुणस-म्बन्धः, प्रणीताकार्ये दधिपुनश्चरुत्वं विधेयमिति अत्यन्तं वाक्यभेदः । एवं तृती-यवाक्येऽपि शिपिविष्टगुणो विष्णुरूपा देवता अणिष्ठानां च शृताभिकरणत्वं चरुत्वं च विधेयमिति वाक्यभेदः । अतः प्राप्तदर्शानुवादेन निमित्ते सति गुणरूपो वि-कारो विधीयत इति वक्तुं न शक्यते । अपि च प्राप्ते दर्शत्रिके तण्डुला अग्न्य-र्थं सम्पादिताः । शृतं दधि चेन्द्रार्थम् । तत्र यदि 'ये स्थविष्ठा' इति वाक्येन इन्द्र-सम्बन्धः, येऽणिष्ठा इति वाक्येन विष्णुशिपिविष्टसम्बन्धश्च विधीयेत, तदोत्प-त्तिशिष्टदेवतावरुद्धे देवतान्तरनिवेशो वक्तव्यः । तदपि न न्याय्यम् । अतो द्रव्यदेवताविशिष्टमपूर्वं नैमित्तिकं विधीयते । अपूर्वं च कर्मानेकगुणविशिष्टं विधा-तुं शक्यत इति न वाक्यभेद इति । सिद्धान्तस्तु सत्यपि वाक्यभेदादौ प्राप्तस्य दर्शस्य नैमित्तिकविकारो विधीयते ; श्रुतिस्वारस्येन कर्मैक्यावगमात् । तत्र य-द्यप्युत्पत्तिशिष्टन्यायेन इन्द्रादेस्तण्डुलादिषु न निवेश इति प्रकृते वक्तुं न श-क्यते । उत्पत्तिशिष्टस्यापि अग्न्यादेर्नित्यतया नैमित्तिकेनोत्पन्नशिष्टेनापी-न्द्रादिना बाधसम्भवात् नित्यनैमित्तिकयोर्मध्ये नैमित्तिकस्य प्रबलत्वात्, तथापि वचनेनाप्युत्पत्तिशिष्टानां देवतानां हविस्सम्बन्धोऽपनीयत इति उत्पत्तिशिष्ट-न्यायाशङ्कावकाश एव प्रकृते नास्ति । 'त्रेधा तण्डुलान्विभजे' दिति वाक्यं हि न तण्डुलानां मध्यमादिभावेन त्रिप्रकारविभागपरम् । ये मध्यमा इ-त्याद्युत्तरवाक्यैरेव त्रेधा देवताविध्यनुसारेण तदर्थस्य प्राप्तत्वात् । अतोऽर्थान्तरं कि-ञ्चिद्वक्तव्यम् । तच्च किमित्यपेक्षायां त्रेधा विभजेदित्येतावन्मात्रं विधीयते । कस्य विभाग इत्यपेक्षायां स्ववाक्योपात्तानां तण्डुलानामन्वयस्य वैयर्थ्यपराहतत्वाद्विभाग-सामर्थ्यादेव संयुक्तं किञ्चिद्विभागान्वयीति सामान्यतोऽवगमे सति प्रकृतदर्शान्विताना-मेव द्रव्याणां ये मध्यमा इत्यादिवाक्ये यत्पदश्रवणेनानुवादावगमात् तेषां च देव-तान्तरसम्बन्धकरणात् तदुपपत्तये पूर्वदेवतापनयोऽपेक्षित इति देवताभिस्संयुक्तं दर्शद्रव्यं देवताभ्यो विभजेदित्यर्थस्सिध्यति । त्रेधा तण्डुलानिति तु हविष एवावयुत्यानु-

वादः । यद्यपि 'ये मध्यमा' इत्यादिवाक्यैर्यच्छब्दघटितैः प्रकृतद्रव्यानुवादेन नैमित्ति-
कदेवतासम्बन्धविधानादेव पूर्वदेवतापनयस्सिध्यति, तथापि दर्शे केषाञ्चिदुपांशुयाज-
स्यापि सत्त्वात्तदीयहविषो देवतान्तरविधानाभावात् सामर्थ्येन पूर्वदेवतापनयो न प्र-
प्नोतीत्याज्यस्य पूर्वदेवतापनये वचनं सार्थकम् । अतो न प्रकृतहविषां देवता-
क्षानमनुपपन्नम् । प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानाच्च सत्यपि वाक्यभेदे तत्रैव गुणवि-
न्याय्यम् । तत्र यद्यपि सन्निधिमात्रकृतं प्रत्यभिज्ञानं न वाक्यभेदाभ्युपगमेन क-
क्यसाधनक्षमं, तथापि लिङ्गान्तरसहकृतं भवत्येव तत्साधकम् । तथा हि श्रूय-
'यदि बिभीयादभिमोदेष्यती'ति महारात्रे हवींषि निर्वपेत्फलीकृतैस्तण्डुलैरुपा-
अर्धं दधि हविरातञ्चनार्थं निदध्यात् अर्धं न यद्यभ्युदियात्तेनातच्य प्रचरेद्यदि न
तेन ब्राह्मणान् भोजयेदि'ति । अस्यार्थः—चतुर्दश्यामेवामावास्याभ्रमात् दर्श आरब्धः
अतश्चन्द्रमा मामभिमुख उदेष्यति, उत स्वकाल एवेति सन्दिहानस्य यद्यकाल-
क्रमप्राप्तकर्मवैगुण्यनिमित्तं भयं भवेत्, तदा अर्धरात्रे हविर्निरुप्य फलीकरणान्तं
कृत्वा तूष्णीमासीत, पेषणादिकं तु द्रव्यविशिष्टस्य कर्मणः विधीयमानतया तत्र न
कुर्यात्, सायन्दोहसम्पादितं च दधि द्वेधा कुर्यात् । तत्र यदि चन्द्रोदयो भवे-
तदा स्वकालकर्तव्यदर्शार्थं सायन्दोहसम्पाद्यं यद्दधि , तदुपयोग्यातञ्चनार्थमर्धं नि-
दध्यात्, अर्धान्तरं वेद्यामेव निदध्यात्, न त्वातञ्चनार्थम् । यद्युदयो भवेत्, तदा
आतञ्चनार्थं स्थापितेन दध्ना सायन्दोहं पुनरातच्य स्वकाले दर्शं कुर्यात्, यद्युदयो
न भवेत् , ततोऽविगुणस्य निर्वृत्ततया पुनःकरणानपेक्षणात् आतञ्चनाभावेन प्र-
तिपत्त्यपेक्षं स्थापितं दधि ब्राह्मणभोजनेन प्रतिपादयेत् । अत्राभ्युदयपक्षे पुनरा-
तञ्चनविधानं पूर्वपक्षे नोपपद्यते । यदि हि दर्शस्स्वकाले पुनरारम्भणीयस्स्यात्,
तदा सायन्दोहेन पुनर्दधिसम्पादनायातञ्चनमपेक्षितमिति इदं वाक्यं तत्र पूर्वप्रयो-
गसम्पादितदधिशेषेणैवातञ्चनं कार्यमिति नियमाय भविष्यति । तच्च सिद्धान्ते
क्यते वक्तुम् । अकालारब्धस्य दर्शप्रयोगस्य विकृतस्य समापनेन पूर्वं सम्पादि-
तस्य दध्नो विकृतप्रयोगोपयुक्तत्वात् पुनस्सङ्कल्पमारभ्य नित्यप्रयोगस्य स्वकाले
कर्तव्यतया तत्र सायन्दोहेन दधिसम्पादनस्यावश्यकत्वात् । ननु, पूर्वपक्षेऽपि अ-
कालोपक्रान्तस्य दर्शस्य परित्यागेन पुनर्नैमित्तिकस्य कर्मान्तरस्य सङ्कल्पप्रभृति
कलाङ्गयुक्तस्य समापनानन्तरं स्वकाले दर्श आरम्भणीयः । तत्र सायंदोहेन द-
ध्नस्सम्पादनाय पुनरातञ्चनं प्राप्तमिति पूर्वशेषेण आतञ्चनं कार्यमिति नियमवाक्यं
सम्भवत्येव । न च तथापि पूर्वं सम्पादितस्य दध्नो नैमित्तिके कर्मान्तरे अविनि-
क्तत्वेन विद्यमानतया तेनैव स्वकालकर्तव्यदर्शसिद्धेः पुनर्दधिसम्पादनायातञ्चनं न प्र-
सज्यत इति वाच्यम् । अकालसम्पादितस्य दध्नो विगुणतया तस्य दर्शाङ्गत्वानु-

पत्तेरिति चेत्, न । यद्यपि पूर्वं कर्म अकाल आरब्धं, तथापि तत्समापनीयमेव । ततश्च कालापराधदोषस्य नैमित्तिकेन कर्मणा परिहृततया स्वकाले पूर्वारब्धस्यैव दर्शस्य परिसमाप्तिः प्रसज्यते । तत्र च पूर्वसम्पादितमेव दध्यादिकं हविः प्रायश्चित्तपरिहृतकालदोषं सम्पन्नमस्तीति पुनरातञ्चनाप्राप्तेर्वाक्यमिदमनुपपन्नं भवेत् । न च पूर्वसम्पादितं हविः अभ्युदये निमित्ते विधीयमाने कर्मान्तर उपयुक्तमिति वाच्यम् । कर्मान्तरविधिपक्षे द्रव्यविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानतया तत्र द्रव्यस्योपादेयत्वेन पूर्वकर्मशेषभूतं द्रव्यं ग्राह्यमित्यत्र प्रमाणाभावेन द्रव्यस्यान्यस्यैव सम्पादनीयत्वात् । तथा च 'ये मध्यमास्स्युरि'त्यादिवाक्यगतं यत्पदमपि पूर्वपक्षिणा क्लेशेनैव व्याख्येयम् । सिद्धान्ते तु प्रकृतद्रव्योद्देशेनैव निमित्ते देवताविधानपरत्वाद्वाक्यस्य न काचिदनुपपत्तिः । अतः कर्मैक्यस्य प्रमाणसिद्धतया ये मध्यमा इत्यादिषु वाक्येषु वाक्यभेदापत्तिर्न दोषाय । अपि च सान्निधिकृतप्रत्यभिज्ञानुसारेण कर्मैक्यावगमस्य वाक्यैकत्वरक्षणाय बाधोऽस्तु नाम । सन्निधेर्वाक्यमपेक्ष्य दुर्बलत्वात् । इह तु न केवलं सन्निधिमात्रेण दर्शस्य प्रत्यभिज्ञा, अपि तु दर्शद्रव्यमेवाभ्युदयनिमित्तके कर्मण्यङ्गमिति द्रव्यैक्येन उपोद्बलिता । तच्च कर्मभेदे नोपपद्यते । अन्यशेषभूतस्यान्यत्राङ्गत्वकल्पनायाः क्लिष्टत्वात् । दार्शिकद्रव्यमेवेहाङ्गमिति तावद्येमध्यमा इत्यादौ यत्पदेनावगम्यत इति स्फुटमेव । तथा 'फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीते'ति फलीकरणान्तं कृत्वा चतुर्दशीसन्देहे सति तूष्णीं स्थेयमित्यपि तथावगमयति ; फलीकरणानन्तरं पेषणादौ सति तण्डुलत्वलोपेन चरुसम्पत्तिर्न स्यादिति हि तस्य तात्पर्यम् । यदि द्रव्यान्तरमेवाभ्युदयेष्टौ स्यात्, तदा पूर्वसम्पादितानां तण्डुलानां रक्षणं वृथैव स्यात् । तथा द्वेधा कृतस्य दध्नोऽभ्युदयाभावपक्षे आतञ्चनार्थं स्थापितस्य पुनःकर्मणोऽप्रसङ्गात प्रतिपत्त्यपेक्षस्य ब्राह्मणभोजनेन प्रतिपत्तिः प्रतिपाद्यते—'तेन ब्राह्मणान् भोजयेदि'ति, न त्वर्धान्तरस्य । अभ्युदयपक्षे यदि ह्यभ्युदयेष्टिः कर्मान्तरं, तदा पूर्वस्यैव दध्नो ग्रहणे प्रमाणाभावादन्यार्थमुपात्तस्य चान्यत्र विनियोगानुपपत्तेः तस्यापि प्रतिपत्तिरपेक्षितेति सापि प्रतिपाद्येत । अतो ज्ञायते—अभ्युदयेष्टिर्न कर्मान्तरं, तदेव च दध्यत्रोपयुज्यत इति । तथा शृते चरुमिति शृतशब्दोऽपि संस्कृतस्य पयसो वाचकः । तथा च प्रातर्दोहसम्पादनीयं यद्दार्शिकप्रयोगाङ्गं, तदेव शृतपदार्थ इति दर्शद्रव्यमेवाभ्युदयेष्टावङ्गम् । अन्यथा 'आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरिति'वत् विष्णवे शिपिविष्टाय पयसि चरुमित्येव स्यात् । तथा च द्रव्यमुखेन सम्पन्नायाः प्रत्यभिज्ञाया अनन्यथासिद्धतया ये मध्यमा इत्यादिवाक्येऽपि एकवाक्यताबाधेन दर्शविकृतप्रयोगपरतैव वाक्यस्योपेयेति दार्शिकद्रव्येष्वपनीत

देवताकेषु देवतान्तरविधिरेवायमित्यभ्युदयवाक्ये प्रतिपादितम् । पशुकामवा-
क्यं त्वेवमाम्नायते—'यः पशुकामस्स्यात् सोऽमावास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात् ये स्थ-
विष्ठास्तानग्नये सनिमतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्ये मध्यमास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं
ये क्षोदिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुमि'ति । तत्र सन्देहः—किमिदमपि वाक्यं
दार्शिककर्मद्रव्य एव देवताविधिपरम्, उत द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मान्तरविधिपरमिति ।
तत्र ये स्थविष्ठा इति द्रव्यमुखेन प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानादभ्युदयवाक्यमिव प्रकृत-
कर्मण्येव देवताविधिपरमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अमावास्यामिष्ट्वेति प्रकृतस्य
कर्मणः क्त्वाप्रत्ययेन समाप्तिद्योतनात्तत्र देवतान्तराविधानमनुपपन्नमिति द्रव्यदेव-
ताविशिष्टकर्मान्तरविधिरेव । 'ये स्थविष्ठा' इत्यादौ यत्पदं तु लोकप्रसिद्धानामेव तण्डुला-
नामनुवादकं भविष्यति । शृतशब्दोऽपि पयोमात्रलक्षक इति । तथाचाभ्युदयवाक्यस्य
पशुकामवाक्यस्य च छायातौल्येऽपि यथा पूर्वदेवतापनयादिबलात्तत्र पूर्वस्मिन्नेव
कर्मणि विधिरन्यत्रेष्ट्वेति समाप्तिप्रतिपादनात् कर्मान्तरविधिरित्यर्थवैषम्यमाश्रि-
तं, तथा छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्देवासुरसङ्ग्रामादिप्रतिपादनतौल्येऽप्युपास्यवैल-
क्षण्याद्विद्याभेद एवोपेयः । यथा परमात्मदृष्ट्यध्याससाम्येऽपीति । अन्तरादित्यवि-
द्यायामुद्गीथः परमात्मदृष्ट्योपास्यः, आकाशविद्यायामप्युद्गीथ एव परमात्मदृष्ट्योपा-
स्यः, तथापि यथा गुणभेदादुपासनयोः भेदः, तथात्रापि प्रधानोपास्यभेदात् भेद इति
सौत्रनिदर्शनार्थः । नन्वक्ष्यादित्यविद्याया आकाशविद्यायाश्च यद्यप्यसाधारण-
गुणा बहवो विलक्षणाः, तथापि उत्पत्तिविध्यैक्यादैक्यं प्राप्नोति । उद्गीथाध्याये हि
रसतमत्वाप्तिसमृद्धिगुणोपासनाविधयः अनन्तरं प्राणदृष्टिविधानमधिदैवताध्यात्म-
भेदेन ततोऽमृताभयादिदृष्टिविधानं, ततोऽन्तरादित्यविद्या, ततः आकाशविद्या, सर्वत्रा-
पि 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते'त्येक एवोपासनोत्पत्तिविधिः, अन्ये सर्वे गुण-
विधय इति । यदि तु तत्राधिकारिभेदेन गुणानां फलानां प्रतिपादनात् प्राप्ते क-
र्मणि तस्यतस्य वाक्यस्य नानागुणानां फलानां च बोधकत्वे वाक्यभेदस्स्यात्, 'ख-
ल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवती'त्येवमादिना पृथगधिकारकरणञ्च व्यर्थं स्यात्,
तथापि तस्यैवोत्पन्नस्योपासनस्यैते तत्तद्गुणफलविशिष्टस्य प्रयोगस्य विधि-
यो भवन्तु, न तूत्पत्तिविध्यैक्ये विद्याभेदो वक्तुं शक्यते । न च 'ओमित्येतदक्षर-
मुद्गीथमुपासीते'ति नोत्पत्तिविधिः, अपि तु वक्ष्यमाणासूपासनासूद्गीथावयवत्वावि-
ष्टप्रणवरूपालम्बनविधिरिति वाच्यम् । तथासत्युपासीतेत्यत्र धातुपारार्थ्यं प्रसज्ये-
त । अपि च वक्ष्यमाणासूपासनासु थद्ययमालम्बनविधिस्स्यात्, तथासति प्राप्तो-
पासनानुवादेनोमित्येतदक्षरमालम्बनं तस्मिंश्चालम्बने उद्गीथपदेनोद्गीथावयवत्वं वि-
धेयम् । उत्तराधिकरण उद्गीथपदस्य उद्गीथावयवपरताया वक्ष्यमाणत्वात् । एवंसति

वाक्यभेदः । न च नात्रोंकाररूपमालम्बनं विधीयते, अपि तु वक्ष्यमाणानामुपासनानां 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवती'ति अधिकारानुसारेणैव ओङ्कारे प्राप्ते तदनुवादेनोद्गीथावयवत्वमात्रं विधीयत इति वाच्यम्। अन्तरादित्यादिवाक्येषु तथाधिकाराभावेन तत्रोङ्कारस्याप्राप्तत्वात्। येषु च वाक्येषु तथाधिकारोऽस्ति, तत्रोद्गीथस्यापि श्रवणेनो'मित्येदक्षरमुद्गीथमुपासीते'ति वाक्याभावेऽपि उद्गीथावयवत्वलाभसम्भवात्। अतोऽयमुत्पत्तिविधिरेव। तदैक्याच कथमाकाशविद्याया अन्तरादित्यविद्याया भेद इति चेत्, उच्यते— अस्योत्पत्तिविधित्वेऽपि देवासुरसङ्ग्रामाख्यायिकानः प्राक् ये रसतमत्वादयो गुणाः फलानि च प्रतिपादितानि, तत्सम्बन्ध्येवायं प्राणविद्यायां 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवती'ति पृथगधिकारकरणात् तदारभ्यान्यः, एवम् उपासनाविधिः, एतद्विधिशेषत्वे तस्येत एवाक्षरालम्बनत्वलाभात् पृथगधिकारो व्यर्थं एव स्यात्। तथा चो'मित्येतदक्षरमित्युत्पन्नस्योपासनस्य 'आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त' इति आप्तिगुणविशिष्टः कामापयितृत्वफलकः एकः प्रयोगः, 'समर्धयिता ह वै कामानां भवती'ति समृद्धिगुणविशिष्टः कामसमर्धयितृत्वफलकः अपरः प्रयोगः। रसतमत्वगुणे तु विशिष्य फलाश्रवणेऽपि अनुक्तफलेषु सामान्यतः फलप्रतिपादकेन 'यदेव विद्यये'ति वाक्येन कर्मसमृद्धिः फलं सिध्यति। प्राणाद्युपासनानि तु भिन्नान्येव, एतद्विध्यसंस्पर्शात्। तदनन्तरं चान्तरादित्यादिविद्याः समाम्नाता इति न तत्रोत्पत्तिविध्यैक्यम्। अस्तु वोद्गीथाध्याये वक्ष्यमाणानि यान्युपासनानि प्रस्तावादिविरुद्धालम्बनानवरुद्धानि, तेषां सर्वेषामुत्पत्तिविधिरयं, तथापि नोपासनानामैक्यं प्रसज्यते। पृथगुत्पत्तिविधिसिद्धभेदानामेवायं तन्त्रेण संग्रहोपक्रमः। एतस्य संग्रहरूपता च 'तस्योपव्याख्यान'मिति वाक्येनोत्तरसन्दर्भस्यैतद्विवरणतयावतारणादवगम्यते। 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवती'ति तु मध्ये समाम्नानमस्यैव सर्वत्रानुवृत्तिद्योतनाय। एवञ्चान्तरादित्यादिविद्यासु विशिष्याक्षरग्रहणाभावेऽपि एतदुपक्रमानुसारादेव तास्वप्युद्गीथावयवप्रणवालम्बनत्वं सिध्यति। अपि प्राणविद्यातः प्रागेवानुवृत्तिरोमित्येतदिति वाक्यस्येति पक्षे तु न सिध्यति। अपि च तस्मिन्नप्ययमुपक्रमो व्यर्थः। रसतमत्वादिगुणेष्वपि 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमि'ति वाक्यपर्यालोचनयैव प्रणवालम्बनत्वसिद्धेरित्यलं प्रपञ्चेन। परोवरीयान् परश्चासौ वरश्चेति परोवरः निपातनादोत्वम्। अतिशयेन परोवरः परोवरीयान् ॥७॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥ स्पष्टम् ॥८॥

इति अन्यथात्वाधिकरणम् ॥४३॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

पूर्वाधिकरणे छन्दोगानां प्राणविद्योद्गीथावयवोङ्कारालम्बनेत्युक्तं, तदिह साध्यत इति सङ्गतिः । **सामानाधिकरण्ये श्रूयमाण इति ।** ननु, यथा 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाती'त्यादौ कारकविभक्तेः प्रत्येकं श्रवणात् सर्वेषामारुण्यादीनां भावनयैवान्वयः, न तु परस्परं, तथात्रापि 'अक्षरमुद्गीथमि'ति कारकविभक्तिद्वितीयाश्रवणात् भावनायामेवान्वय उचित इति कथं सामानाधिकरण्यं श्रूयत इति चेत्, पार्ष्ठिकान्वयमादाय सामानाधिकरण्यावगमोऽस्ति । स एव श्रूयमाणइतिपदेन विवक्षितः । **अनिर्वर्तितायामेवान्यतरबुद्धाविति ।** नन्वालम्बनस्य नामादेरन्यतरस्य नामत्वाकारबुद्धौ अनिवर्तितायां कथं तत्र विष्ण्वादिबुद्धिस्स्यात् । विष्ण्वाद्यभेदग्रहरूपस्याध्यासस्य भेदाग्रहरूपकारणाधीनत्वात् नामत्वादेर्भेदकस्य च ज्ञानं भेदाग्रहविरोधीति चेत, न । इहाध्यासपदेनाहार्यारोपो विवक्षितः । तत्र च न भेदकज्ञानं विरोधि । अनाहार्यभ्रम एव तस्य विरोधित्वात् । **अनियमप्राप्ताविति ।** ननु, निर्धारितप्रामाण्यस्य पूर्वपक्षिणापि नियतोऽर्थो वक्तव्यः, न त्वप्रामाण्यावहमनिर्धारणमेवेति चेत्, उच्यते—अयमत्र पूर्वपक्षाशयः—'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते'त्यत्र उद्गीथः प्रणवश्चेति उपासनायां विषयद्वयम्, अथवा द्वयोः पदयोः सामानाधिकरण्याभिविशये सामानाधिकरण्यपक्षस्याध्यासाद्यन्यतमस्कन्धनिर्धारणाभावेन स्वीकर्तुमशक्यतया वैयधिकरण्यमवलम्ब्य यथा 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती'त्यादौ तुल्यविभक्तिश्रवणेऽपि देवताद्वयमुपेयते, एवमिहापि प्रत्येकं द्वितीयासमभिव्याहारादुपास्यद्वयमुपेत्य तद्विशिष्टोपासनाविधिपरत्वमास्थेयमिति । सिद्धान्तस्तु समानविभक्तिश्रवणात् सामानाधिकरण्यं प्रतीयते । 'अग्नये च प्रजापतये चे'त्यत्र चशब्दस्तदपवादकः, नेह तदस्तीति अक्षरोद्गीथपदयोर्धर्म्यैक्यपर्यवसानमपेक्षितम् । न च तत्रानध्यवसाय इति निरूपयितुमध्यासादिपक्षान् दूषयति—**तत्राध्यासे तावदिति ।** **आप्त्यादिदृष्टिफलं हि तदिति ।** ननु, 'आपयिता ह वै कामानामि'त्यादेरक्षरोद्गीथाध्यासफलत्वाभावेऽपि 'यदेव विद्यये'ति वाक्यप्रतिपाद्यं कर्मसमृद्धिरूपं तत्फलं वक्तुं शक्यत इति किमित्यध्यासपक्षः परित्यज्यत इति चेत्, न । अध्यासविवक्षायामक्षरोद्गीथयोस्साधारणधर्म एव प्रतिपादनीयस्स्यात् । 'ओमिति ह्युद्गायती'त्युत्तरवाक्ये तु अक्षरोद्गीथयोस्सम्बन्ध एव प्रतिपाद्यते । अतो नाध्यासो विवक्षितः । नन्वथाप्यध्यासपक्षे लक्षणावृत्तित्वं प्रसज्यत इति कथमुच्यते । न हीह शाब्दं सामानाधिकरण्यम्, अपि तु पार्ष्ठिकम् । पार्ष्ठिकबोधश्च मानस

इति न तत्र शब्दव्यापार इति चेत्, न। सामानाधिकरण्ये हि यद्यपि कारकद्वारा क्रियायामेवाक्षरोद्गीथपदार्थयोरन्वयः, तथापि कारकान्वयितया द्वाभ्यां पदाभ्यामेक एव धर्मी बोधनीयः। तत्र यद्यक्षरपदेनाक्षरत्वाकारणोद्गीथो बोध्यते, उद्गीथपदेन वोद्गीथत्वाकारेणाक्षरं बोध्येत। उभयथापि अन्यशब्दस्यान्यत्र वर्तनाल्लक्षणा प्रसज्यत एवेति भावः। उद्गीथशब्देनाक्षरं विशेष्यत इति। न च यथोद्गीथावयवत्वमोङ्कारे समर्पयदुद्गीथपदमक्षरपरमित्युच्यते, एवमक्षरपदमपि अक्षरावयवित्वं समर्पयदुद्गीथपरमेवास्तु। न ह्यन्यतरनिर्धारणोपयोगि किञ्चिन्नियामकमस्तीति वाच्यम्। उत्तरत्र 'कतमाकतमर्क्, कतमत्कतमत् साम, कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति वागेवर्क् प्राणस्सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथ' इति वाक्येन उद्गीथपदार्थः क इति प्रश्नं कृत्वोद्गीथ ओङ्कार इति प्रतिपादनात् 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवती'त्युत्तरत्राक्षरप्राधान्येनैवानुसन्धानाच्च ओङ्कार एवोद्गीथावयवत्वगित्यवगम्यते। ततश्च वक्ष्यमाणासूपासनासूद्गीथावयवोङ्कारातिरिक्तोङ्कारव्यावृत्तिस्सिध्यति। नन्वस्मिन्नपि पक्ष इति। ततश्च कोऽध्यासपक्षाद्विशेष इति भावः। विप्रकृष्टा लक्षणेति। यथा हि मुखं चन्द्र इति रूपकस्थले चन्द्रपदात् चन्द्रत्वप्रकारकबोधे सत्यपि चन्द्रपदेन मुख्यव्यक्तिप्रतिपादनात् लक्षणा। तत्र चालम्बनं मुखे चन्द्रसादृश्यं, आरोपश्च चन्द्रत्वस्य मुखे स्वीकार्यः, एवमिहाप्यध्यासपक्षे उद्गीथपदेनोङ्कारव्यक्तिप्रतिपादनं, तत्र चोद्गीथत्वारोपः, आलम्बनं च उद्गीथाभेददृष्टिविषयत्वमिति स्वीकार्यम्। अतो गौरवम्। अवयवलक्षणापक्षे त्ववयविपदस्यावयववृत्तिमात्रं स्वीकार्यं, न त्वारोपादिकमिति लाघवमित्यर्थः। पटग्रामादिष्विति। पटैकदेशे ग्रामैकदेशे च दग्धे पटो दग्धः, ग्रामो दग्ध इति प्रयोगेष्वित्यर्थः ॥९॥

इति व्याप्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥१०॥

'अन्यथात्वं शब्दा'दित्यधिकरणे प्राणविद्याविषयको विचारः प्रवर्तितः। तत्प्रसङ्गादुद्गीथपदस्योङ्कारलक्षणा प्रतिपादिता। अत्रापि प्राणविद्याविषयक एव विचारः क्रियत इति सङ्गतिः। नन्वस्मिन्नधिकरणे छान्दोग्यवाजसनेयकयोराम्नातायाः प्राणविद्याया ज्येष्ठत्वादिगुणान्वितायाः कौषीतक्याम्नाताया 'अथातो निश्श्रेयसादान'मित्यारभ्य प्राणविद्यायाश्चैक्यं सिद्धवत्कृत्य गुणोपसंहारानुपसंहारौ चिन्त्येते। तन्नोपपद्यते। विद्यैक्यस्यासम्भवात्। तदसम्भवश्च फलभेदाद्रूपभेदाच्च। तथा हि कौषीतकिशाखायां 'तथो एवैवं विद्वान् सर्वेषां भूतानां प्रा

णमेव प्रज्ञात्मानमभिसम्भूय सहैतैस्सर्वैरस्माच्छरीरादुत्क्रामति स वायुप्रविष्ट आ काशात्मा स्वरेति स तद्भवति यत्रैते देवास्तत्प्राप्य तदमृतो भवति, यदमृता देवा' इति फलमाम्नायते । अस्यार्थः— तथा उ इति छेदः उरप्यर्थे । पूर्वस्मिन्वाक्ये प्राणेन मिलित्वेन्द्रियाणि स्वर्गतानीति प्रतिपादितम् । विद्वानपि तथैव प्राणं प्र ज्ञात्मानमभिसंभूय मरणकाले प्राणं प्राप्यैतैरिन्द्रियैस्सहितश्शरीरादुत्क्रामति स आकाशवत्सूक्ष्मात्मा वायुदत्ताच्छिद्रप्रविष्टस्सन् स्वः सत्यलोकमेति यत्र सत्य लोके देवा विद्यन्ते । 'स तद्भवती' त्यस्य विवरणं 'तत् प्राप्य तदमृतो भवती'त्यादि । अनेन देवानां सत्यलोकस्थानां यत् प्राणदेवतासायुज्यास्यममृतं, तदुपासकस्यापि भवतीति दर्शितम् । अतः कौपीतक्याम् 'अथातो निश्रेयसा दानमि'त्यारभ्याम्नाता प्राणविद्या प्राणदेवतासायुज्यफला । छान्दोग्ये तु 'यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवती'ति फलमाम्नातम् । प्राणस्या स्य इन्द्रियेभ्यो ज्येष्ठः योनौ निषिक्ते रेतसि प्राणस्य वृत्तिलाभः । इन्द्रियाणां तु तत्तद्गोलकोत्पत्त्यनन्तरम् । अतः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च गुणैरुत्कृष्टः । तत श्च यथा वयसा प्राण इन्द्रियेभ्यो ज्येष्ठः गुणेभ्यश्चोत्कृष्ट, एवमुपासकोऽपि भव तीति । वाजसनेयके चेदमैहिकत्वेन प्रतिपादितं— 'ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च स्वानां भव ती'ति, स्वशब्दोपादानात् । अतः फलभेदस्तावत् उपगन्तव्यः । तथा रूपभे दोऽप्युपगन्तव्यः । छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्हि प्राणश्श्रेष्ठ इति निर्धारणार्थं सर्वे षामिन्द्रियाणां प्राणस्य च प्रजापतिसकाशं गगनमाम्नाय प्रजापतिना 'यस्मिन्नु त्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वश्श्रेष्ठ' इति प्रतिपादिते वाक्चक्षुश्श्रोत्र मनांसि क्रमेण उत्क्रान्तानि । तेषां मध्ये एकैकस्याभावे मूकत्वान्धत्वबधिरत्वा विवेकित्वान्येव यथायथं प्राप्तानि । अन्ये त्विन्द्रियव्यापारा जीवनं च स्थितमेव । प्राणस्य तूत्क्रान्तावुपस्थितायामेव सर्वेषामिन्द्रियाणामुत्क्रमणं प्राप्तम् । ततः प्राण श्श्रेष्ठ इति निर्धार्य वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनोरेतोभिस्स्वस्वासाधारणा ये गुणा वसिष्ठत्वप्रति ष्ठात्वसम्पत्त्वायतनत्वप्रजापतित्वरूपाः, ते प्राणे प्रत्यर्पिताः 'यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्व सिष्ठोऽसी'ति प्रकारेणेति प्राणश्रेष्ठत्वनिर्धारणं दर्शितम् । अत्र च वागादीनां वसिष्ठ त्वादिकं स्वस्वकार्यकरत्वमेव । तस्य च प्राणाधीनत्वमित्यङ्गीकार एव प्राणेप्र त्यर्पणम् । अतश्छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्वागादिकार्यस्य प्राणाधीनत्वानुसन्धानेन प्राणस्य श्रैष्ठ्यमवगम्यते । कौपीतकिशाखायां तु 'अथातो निश्रेयसादानमि'ति प्रा णश्रैष्ठ्यावधारणमुपक्रम्य प्राणसंहितानामिन्द्रियाणां शरीरादुत्क्रान्तौ तद्वत्सह 'शिश्येऽथैनद्वाक् प्रविवेश तद्वाचावदच्छिश्य एवे'त्यादिना शरीरस्य जाड्यम्, एकैकप्र वेशे च वदनादिकार्यमेवासीत्, न तूत्थानं शरीरस्येति प्रतिपाद्य प्राणप्रवेशे शरीर

त्थानमभवत्, अतः प्राणश्श्रेष्ठ इति निर्धारणं दर्शितम् । अत्र च प्राणप्रवेशात् प्रागेव वागादीनां वदनादिकार्यावगमाद्वागादिकार्यस्य प्राणानधीनत्वमवगम्यते । अतो विरुद्धार्थयोरवगमे सति न विद्यैक्यमिति चेत्, उच्यते— छान्दोग्यवाजसनेयकयोः कौपीतक्यामिव प्राणदेवतासायुज्यं विवक्षितमेव । प्राणदेवतासायुज्यमपि प्राणदेवतागतगुणान्वय एव । तच्च 'ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवती'ति प्रतिपादितमेव । न च वाजसनेयके स्वानामिति विशेषणेन ज्ञातीनां मध्ये ज्येष्ठश्श्रेष्ठो भवतीति ऐहिकत्वावगमात् कौपीतक्यां तु स्वरेतीत्यामुष्मिकत्वावगमात् भेदश्शङ्कनीयः । वाजसनेयके 'ज्येष्ठश्श्रेष्ठस्स्वानां भवति, अपि च येषां बुभूषती'त्यन्यत्रापि ज्येष्ठत्वादिप्रतिपादनेन तत्रापि पारलौकिकत्वोपगमात् । अतो न फले विप्रतिपत्तिः । नापि रूपभेदः । उभयत्रापि श्रेष्ठत्वगुणान्वितं प्राणतत्त्वं प्रत्यभिज्ञायते । तदुपपादनं परं छान्दोग्यवाजसनेयकयोः कौपीतक्यां चासदर्थालम्बनेनार्थवादेन वैषम्येण क्रियते । न च प्रधानार्थसाम्ये सत्यसतार्थवादिकेन वैषम्येण विद्याभेदो भवति । आर्थवादिकसाम्यवैषम्ययोर्विद्याभेदाभेदाप्रयोजकत्वात् सतोः प्रधानार्थप्रत्यभिज्ञानतदभावयोः । न हि प्राणसहितानां सर्वेषामिन्द्रियाणां युगपदेव उत्क्रान्तानामेकैकेन्द्रियप्रवेशेन प्राणाभावेऽपि वदनादिकार्यकरत्वमित्यर्थस्सन्निति वक्तुं शक्यम् । नाप्येकैकेन्द्रियस्योत्क्रान्तस्य पुनः प्रवेश इत्यर्थस्सन् । परं तु त्रिष्वपि आम्नानेष्वेतावानर्थो विवक्षितः— शरीरेन्द्रियस्थितेः प्राणाधीनत्वात् प्राणश्श्रेष्ठ इति । अपि च वदनादियत्किञ्चित्कार्यस्य कौपीतक्यां प्राणानधीनत्वावगमेऽपि वागादीनां वसिष्ठत्वादिरूपकार्यविशेषः प्राणाधीनत्वेन छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्यः प्रतिपादितः, तस्य शरीरोत्थानसाध्यत्वात् प्राणाधीनत्वं कौषीतक्यामनुमतमेव । वाचो हि वसिष्ठत्वं लौकिकवैदिकविषयकसद्व्यवहारेण वसुमत्तासंपादकत्वम् । 'वसिष्ठो ह स्वानां भवती'ति तद्गुणफलाम्नानात् स्वकार्यकरत्वमात्रस्य नित्यं विद्यमानतया फलत्वानुपपत्तेः । एवं चक्षुषः प्रतिष्ठात्वं समविषमभूमिदर्शनेन सम्यक्स्थितिहेतुत्वम् । 'प्रतितिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्चे'ति फलकीर्तनात् वाजसनेयके च 'चक्षुषा हि प्रतितिष्ठति समे च दुर्गमे चे'त्याम्नानाच्च । श्रोत्रस्य संपत्त्वं वेदादिग्रहणहेतुत्वाद्धनादिसंपादकत्वम् । 'श्रोत्रेण हीमे वेदा अभिसंपन्नास्संहास्मै कामा अभिपद्यन्ते यं कामं कामयत' इति वाक्यशेषात् । मनस आयतनत्वम् ऐहिकामुष्मिकभोगायतनत्वम् । उक्तरूपं च वसिष्ठत्वादिकं शरीरोत्थानानन्तरभाव्येवेति न कौषीतक्यां तदुपसंहारे विरोधोऽस्ति । ननु, यदि विद्यैक्यं, तथासति 'उपसंहारोऽर्थाभेदा'दित्येवोपसंहारे सिद्धे कथं पूर्वपक्षोऽत आह— एवंशब्दसंयोगादिति । अयमाशयः— एवंशब्दः प्रकृतपरामर्शकः । तथा च

यस्या शाखायां यत् प्रकृतं, तत् एवंपदेन परामर्ष्टव्यम् । कौपीतक्याञ्च वागादिगतवसिष्ठत्वादिहेतुत्वं ज्येष्ठत्वं च प्राणेऽनाम्नातमिति न तस्य परामर्शस्सम्भवति । न च शाखान्तरवाक्यैकवाक्यतया शाखान्तराम्नातमपीह प्रकृतमेवेति तस्य परामर्शे कानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथासत्येवंशब्दो व्यर्थस्स्यात् । तदभावेऽपि प्रकृतत्वादेव तेषां वेदनविषयत्वलाभसम्भवात् । अत एवंशब्दो व्यर्थो मा भूदिति तस्य शाखान्तरगतगुणव्यावृत्तिफलकतैवास्थेया । न चैवंसति सर्वासु विद्यासु कर्मसु च तत्रतत्र प्रदेशे एवंपदस्य श्रवणेन शाखान्तराम्नाताङ्गव्यावर्तकता भवेत्, भवतु पूर्वपक्षिणः, का हानिः । एतदधिकरणसिद्धान्तन्यायानुसन्धानेनैव तस्याश्शङ्काया निरासो भविष्यतीति । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—यद्यपि शाखान्तरगतं गुणजातं शाखाद्वयैकवाक्यतानुसन्धानेनैव एवंपदपरामर्शयोग्यम् । स्वशाखाम्नातं तु तदनपेक्षमेवैवंपदेन परामृष्टुं शक्यं, तथापि प्रकृतपरामर्शिन एवंशब्दस्यैतादृशं वैषम्यमकिञ्चित्करम् । अन्यथा स्वशाखाम्नातस्यापि दूरस्थस्य परामर्शो न भवेत् । न चैवमपि परिसङ्ख्याफलकत्वादेवंपदस्य शाखान्तरगतगुणव्यावृत्तिस्स्यादिति वाच्यम् । फलपरवाक्यगतस्यैवंपदस्य गुणान्तरपरिसङ्ख्याफलकत्वानुपपत्तेः वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न च परिसङ्ख्यापरमेव वाक्यमस्त्विति वाच्यम् । अपेक्षितफलपरत्वे सम्भवति त्रिदोषयुक्तपरिसङ्ख्यापरत्वस्यान्याय्यत्वात् । अपि च स्वशाखाम्नातगुणमात्रपरामर्शकत्वे कल्प्येतापि शाखान्तराम्नातगुणपरिसङ्ख्यापरत्वं, तत्तु नास्ति । शाखाद्वयाम्नातवाक्यैकवाक्यतया सर्वेषामपि गुणानां प्रकृतत्वाविशेषेणैवंपदपरामर्शयोग्यतया शाखान्तराम्नातगुणपरिसङ्ख्यापरत्वस्यासम्भवात् । अपि च वाक्यस्य परिसङ्ख्याफलकत्वे फलपदमनर्थकं भवेत् । न च वाजसनेयकाम्नातफलानुवाद इति वाच्यम् । तत्राप्येवंपदश्रवणेन फलपरत्वानुपपत्तेः । अतस्स्वपरशाखासाधारण्येन प्राप्तानां गुणानां फलपरे वाक्येऽनुवाद इत्येवमाश्रयणीयमिति तत्तच्छाखागतैवंपदस्य स्वशाखाम्नातगुणमात्रपरामर्शकत्वेऽपि एवंपदस्य नानुपपत्तिरित्यभ्युपेत्याह—यद्यपीति । तत्तच्छाखागतानामेवंपदानां शाखान्तराम्नातगुणपरिसङ्ख्यायकत्वानुपपत्तेर्वेद्यस्य विषयाकाङ्क्षायां वेद्यविशेषसमर्पकतया सर्वशाखावगतं गुणजातं तत्तच्छाखागतैवंपदानुसारेण समुच्चित्य वेद्यतया सिध्यतीत्याह—तथापीत्यादिना ॥१०॥

॥ इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥११॥

सविशेषविषयासु प्राणाद्युपास्तिषु गुणोपसंहारोऽस्तु नाम । निर्विशेषब्र-

ह्मविद्यायां तु गुणोपसंहारो न सम्भवति । निर्विशेषं हि ब्रह्माखण्डं सत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यम् । तादृशब्रह्मावगतिश्चैकेनैव पदेन भवतीति एकस्यामपि शाखायां पदान्तरं नापेक्षितम् । कुतश्शाखान्तराम्नातगुणोपसंहारः।यथा च शास्त्रेण प्रतिपाद्यते, तथैव ध्यातव्यमिति न प्रतिपादनार्थं ध्यानार्थं वा गुणोपसंहारोऽपेक्षित इति पूर्वपक्षाभिप्रायः । परिहाराभिप्रायस्तु यद्यपि निर्विशेषं ब्रह्म परमार्थतः, तथापि तत्रासत्त्वानानन्दत्वजडत्वादिभ्रान्तयस्तेषुतेषु पुरुषेषु सम्भवन्ति । तादृग्भ्रान्तिनिवृत्तिश्च सामग्रीविशेषजनितादेव ब्रह्मस्वरूपावबोधात् भवति । तत्र लक्ष्ये अखण्डे वस्तुनि यद्यपि विशेषणानि न सन्ति, तथापि लक्षके वाच्ये वाक्यार्थेऽनानन्दत्वादिविरुद्धानन्दत्वादिधर्मानुसन्धानात् सा शङ्का निवृत्ता भवतीति वाच्यार्थकोटावारोपितानामानन्दत्वादिधर्माणामुपसंहारोऽपेक्षित इति ध्यानकालेऽपि तत्तदाशङ्कानिवृत्त्युपयोगिधर्मानुसन्धानपूर्वकमेव निर्विशेषे लक्ष्ये मनो निधातव्यमिति निर्विशेषोपासनायामपि गुणोपसंहारस्सार्थकः ॥११॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे॥१२॥

यदि निर्विशेषोपासनायां शाखान्तराम्नातगुणोपसंहारः प्रधानस्य ब्रह्मण एकत्वादुपेयेत, तथासति दहरशाण्डिल्यानन्दमयादिविद्यास्वपि प्रधानस्य ब्रह्मण एकत्वात् परस्परमुपसंहारस्स्यादिति शङ्कानिवर्तनार्थं सूत्रं— प्रियशिरस्त्वादीति । आदिपदेन सत्यकामत्वमनोमयत्वादिग्रहणम् । अयमत्र परिहाराभिप्रायः—सविशेषवाक्येषूपासनाविधिपर्यालोचनया तानितान्युपासनानि भिद्यन्ते । तत्र च यस्यःमुपासनायां शास्त्रवलाद्यावन्तो गुणा विधीयन्ते, तावद्भिरेव तस्या उपकारासिद्धेरन्यत्राम्नातगुणोपसंहारो न प्रधानैक्यमात्रेण सम्पादयितुं शक्यते । विद्यान्तराम्नातगुणोपसंहारे तत्तदुपासनाविधिप्राप्तक्रमादिविरोधापत्तेश्चेति । परस्परापेक्षयेति । इष्टवस्तुदर्शनजं सुखं प्रियं, तत्प्राप्तिजन्यं मोदः, तदुपभोगजं प्रमोदः, सर्वानुयायी आनन्द इति परस्परापेक्षयोत्कर्षापकर्षौ । एवं मनोमयत्वसत्यसङ्कल्पत्वादीनामप्यौपाधिकधर्मत्वात्तारतम्यादिकं द्रष्टव्यम् । सति भेद इति । भिद्यत इति भेदः सप्रपञ्चत्वं, ब्रह्मण उपास्यतया सप्रपञ्चत्वे विवक्षित इत्यर्थः । परमार्थतो निर्विशेषे ब्रह्मणि सत्यसङ्कल्पत्वादीनामौपाधिकधर्माणामुपासनाविवक्षयैवाम्नानाद्यथोपासनं व्यवस्थेति भावः । उपास्यानां ब्रह्मधर्माणां यथाविधि व्यवस्थेति प्रतिपादनार्थं प्रवृत्तेऽस्मिन् सूत्रे प्रियशिरस्त्वादिग्रहणं नोपपद्यते इत्याह—न चैत इति । ननु, भवत्वानन्दमयाधिकरणोक्तरीत्या प्रियशिरस्त्वादीनां कोशधर्मत्वं, तथापि नानुपपत्तिः । न ह्यत्र ब्रह्मधर्माणामेव साङ्कर्यशङ्कापरिहारो विवक्षितः,

अपि तु निर्विशेषविद्यागतानामानन्दादिधर्माणां यथा सर्वासु शाखासु प्राप्तिः, एवं सत्यसङ्कल्पत्वादीनामपि अव्यवस्थया प्राप्तिरिति शङ्का । इयं च शङ्का प्रियशिरस्त्वादीनामपि भवति । ब्रह्मप्रतिपत्त्युपयोगितया कोशानां सर्वत्रोपसंहारस्यापेक्षितत्वात् । तद्धर्माणां प्रयशिरस्त्वादीनामपि तद्द्वारा प्राप्तिरस्त्विति, तत्राह— अपि चेति । पञ्चकोशाम्नानं निर्विशेषप्रकरणे न निर्विशेषवस्तुध्यानाङ्गतया कोशोपासनाविधानार्थम् । अपि तु तत्त्वंपदार्थयोरैक्यस्य बोधनीयतया कर्तृत्वाद्यनर्थसंपृक्तस्य त्वंपदार्थस्य कथं तद्विनिर्मुक्ततत्पदार्थैक्यमिति शङ्कायां कोशोपाधिक एव त्वंपदार्थस्यानर्थसम्बन्धः, परमार्थतस्तु चैतन्यमात्रस्वरूप एव त्वमर्थ इति प्रतिपादनार्थम् । तदाह— चित्तावतारेति । न चैतच्छङ्कानिवृत्त्यर्थमेवान्यत्र कोशोपसंहारोऽस्त्विति वाच्यम् । तत्रतत्र त्वंपदार्थशोधनार्थमवस्थाद्युपन्यासादेर्विद्यमानत्वात्तावतापि ध्यानायोपसंहारशङ्कानुन्मेपाच्च । यस्यां शाखायाञ्च निर्विशेषप्रकरणे विशिष्य त्वंपदार्थशोधनोपायो नाम्नातः, तत्र शाखान्तरोक्तत्वंपदार्थशोधोऽप्युपसंहर्तव्य इति प्रियशिरस्त्वादिकं कोशधर्मत्वेन प्राप्नोतीति तदप्राप्तिरिति सिद्धान्तोऽपि न सङ्गच्छते । अत आनन्दमयवाक्ये सविशेषब्रह्मोपासनं विवक्षितमिति क्त्वाचिन्तयैव प्रियशिरस्त्वादिग्रहणम् । क्त्वाचिन्तायाः प्रयोजनमाह— स च न्याय इति । संयद्वामत्वादिष्विति । एते च सूत्रे आदिपदेन संगृहीताः॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥१३॥

ननु, यदि यस्यामुपासनायां ये धर्मा आम्नाताः, ततोऽन्येषां नोपसंहारः । तथासति निर्विशेषप्रकरणाम्नातानां सर्वज्ञत्वादीनामपि सविशेषवाक्ये उपसंहारो न स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं सूत्रम् । अयमत्र परिहाराभिप्रायः—सर्वज्ञत्वादीनामाम्नानस्य निर्विशेषप्रकरणेऽप्येतदेव प्रयोजनं, यत् प्रधानादिव्यावृत्तासाधारणस्वरूपेण ब्रह्मावगमः । इदं च प्रयोजनं सविशेषविद्यास्वपि तुल्यम् । तत्राप्युपास्यब्रह्मस्वरूपस्य धर्मिणः प्रधानादिव्यावृत्ततया अवगन्तव्यत्वात् । परं तु तत्र सर्वज्ञत्वादीनामनृतत्वं नावगन्तव्यमिति निषेधमुखप्रवृत्तानिर्विशेषवाक्योपसंहारो नास्ति ॥१३॥

इति आनन्दाद्यधिकरणम् ॥६॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥१४॥

विद्याभेदाभेदप्रसङ्गात् वाक्यभेदाभेदौ विचार्येते । 'अथवा इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्याः पूर्वपक्षे भिन्ना उपासना इति पादसङ्गतिः ।

वाक्यबहुत्वोपपत्तेरिति । ननूपक्रमादिलिङ्गपर्यालोचनया ब्रह्मपरत्वेनावधारिते वाक्ये कथमिन्द्रियादिप्रतिपादनं सङ्गच्छते । न हि पूर्वपक्षिणा सिद्धान्ते यथा ब्रह्मप्रतिपत्त्युपयोगितया इन्द्रियादिप्रतिपादनं, तथोपगन्तुं शक्यम् । प्रत्येकं वाक्यबहुत्वमुपगम्य तत्तदुपासनापरत्वस्य उपगतत्वात् । न च यथा भूमविद्यायां ब्रह्मपरायामपि मध्ये नामाद्युपास्तिप्रतिपादनं, तथा कठवल्लीष्वपि भविष्यतीति युक्तम् । तत्र 'यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते' इति आख्यातश्रवणस्य 'यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवती'ति फलश्रवणस्य च सद्भावात् अवान्तरवाक्यभेदेन उपासनाविधेरङ्गीकारः, इह तु नैवमिति कथमवान्तरवाक्यभेदं स्वीकृत्य उपासनाविध्यभ्युपगम इति चेत्, उच्यते—'दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः । बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः । पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः । पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसङ्ख्या न विद्यते ॥' इति स्मृत्या इन्द्रियतन्मात्राहङ्कारबुद्ध्यव्यक्तपुरुषाणामुपासनात् उत्तरोत्तरोत्कर्षेण फलप्रतिपादनात् इहापि इन्द्रियादिपरत्वाम्नानस्य फलापेक्षणात् तदेव स्मृतिप्रसिद्धमस्या उपासनायाः फलमिति कल्प्यते । इन्द्रियादेरुत्तरोत्तरोत्कर्षेण उभयत्र प्रत्यभिज्ञानादिति । प्रयोजनाभावादिति । ब्रह्मप्रकरणगतस्य परत्वेनेन्द्रियाद्याम्नानस्य ब्रह्मप्रमितिप्रयोजनत्वे सामान्यतोऽवगते 'अव्यक्तात् पुरुषः परः पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागतिरि'त्यादिनैकवाक्यतया निरतिशयपुरुषगतपरत्वप्रतिपादनद्वारा दृष्टविधयैवोपपन्ने सति नोपासनापदाध्याहारेण वाक्यभेदमुपेत्यादृष्टार्थता कल्पयितुमुचिता । न च सिद्धान्तेऽपि इन्द्रियादीनां मध्ये उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वापेक्षया परत्वमप्रसिद्धमिति, तदपि प्रतिपादनीयम् । अतोऽवान्तरवाक्यभेदोऽपरिहार्य इति वाच्यम् । आनुमानिकाधिकरणोक्तरीत्या ग्रहातिग्रहरूपत्वादिना प्रमाणान्तरप्रसिद्धस्योत्तरोत्तरपरत्वस्यानुवादसम्भवात् । नीर्तिलगवीधुकयवागूहोमसाधनत्ववत् असतोऽपि तात्पर्याविषयीभूतस्यानुवादेन पुरुषपदोदितस्य ब्रह्मणः निरङ्कुशपरत्वप्रतिपादनपरत्वसम्भवाच्च । न च साङ्ख्यीययोगाद्धृतस्मृत्या परत्वप्रतिपादनस्य प्रयोजनमुपहर्तुं शक्यम् । तस्यास्साङ्ख्यमतसिद्धप्रधानादिप्रतिपादिकाया इहाप्रत्यभिज्ञानात् । 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इति वाक्ये हि रूपकवाक्यविन्यस्तान्येव प्रसिद्धानि मनोबुद्धिशरीरादीनि गृह्यन्त इत्यानुमानिकाधिकरणे निरूपितम् । अतः परत्वप्रवाहोक्तेः ब्रह्मप्रतिपत्तिपरतैव, न त्वन्तरोपास्तिपरत्वेन वाक्यभेदः ॥

आत्मशब्दाच्च ॥१५॥

गूढोत्मा । गूढः आत्मा इति छेदः । सूच्यग्रादिवत् अन्तर्गतवस्तुसंस्पर्श-मर्थत्वमग्र्यत्वम् । कामक्रोधादिमलराहित्येन निशितत्वं सूक्ष्मत्वम् । आत्मेत्याेति । ततश्चात्मशब्दप्रयोगेण प्रकृतपुरुषस्य प्राशस्त्यद्योतनात् तात्पर्यविषयः सूचिता ॥

इति आध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

यथा 'अव्यक्तात् पुरुषः पर ' इत्यादिवाक्यैकवाक्यत्वादिन्द्रियेभ्यः प इत्याम्नानं ब्रह्मप्रतिपत्तिपरं, तथा 'स इमान् लोकानसृजते' त्यादिलोकसृष्टिप्र-तिपादकवाक्यैकवाक्यतया 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र ' आसीदित्यादिसन्दर्भोऽपि हिरण्यगर्भपरोऽस्त्विति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । नन्वत्राधिकरणे ऐतरेयकस्य स्यात्मा वा इत्यादेर्हिरण्यगर्भपरत्वमाक्षिप्य ब्रह्मपरत्वं व्यवस्थाप्यते । नैतस्य पा-दसङ्गतिस्सम्भवति । एकशाखागतं किञ्चिद्वाक्यमुदाहृत्योपक्रमादिलिङ्गैस्तस्य ब्रह्म-परत्वव्यवस्थापनं हि प्रथमाध्याये सङ्गतम् । अत्र तु नानाशाखागतवाक्योदाहरण-पूर्वकं गुणोपसंहारः, तदुपयोगितया विद्यैक्यं वा प्रतिपादनीयमिति चेत्, सत्यं इहापि सदेवेति छान्दोग्यवाक्ये ऐतरेयकगत 'आत्मा वा' इत्यादिवाक्ये च किमेका विद्या, उत द्वे इति प्रथमसंशयः । तदर्थं च ऐतरेयकगतमात्मा वा इत्यादि हिरण्य-गर्भपरं, ब्रह्मपरं वेति संशयः । तत्र पूर्वः पक्षः--नैका विद्येति । सद्विद्यायाः प-मात्मपरत्वात् ऐतरेयकवाक्यस्य हिरण्यगर्भपरत्वादिति । अम्भःप्रभृतीनित्या-'स ईक्षत लोन्नु सृजा' इति स इमान् लोकानसृजत अम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठान्तरिक्षं मरीचयः पृथिवीमरः या अधस्तात्ता आप' इत्या-म्नायते । अस्यार्थः--ईक्षत ऐक्षत, अम्भो मरीचीर्मरमाप इति लोकनामानि । अम्भःप-दार्थं व्याचष्टे---अदोऽम्भः इति । विप्रकृष्टा आपः चान्द्रमस्यः अम्भःपदार्थः दिवः परेण द्युलोकात परतः । तासां द्यौः प्रतिष्ठा आश्रयः मरीचिपदार्थमाह-न्तरिक्षमिति । अन्तरिक्षलोकः सूर्यकिरणव्याप्ततया मरीचिः । पृथिवीलोकं मरणयुक्ततया मरपदार्थ इत्याह--- पृथिवी मरः । पातालानि अप्पदार्थ इत्याह-या अधस्तादिति । अस्तु प्रकृते लोकसृष्टिप्रतिपादनं, तावता कथं हिरण्यगर्भपक्षसिद्धिरत आह---लोकसृष्टिश्चेति । पुरुषविधः मनुष्याकारः ; रेतःपदार्थमाह-प्रजापतेरिति । देवाः प्रजापते रेतः प्रजापतिजन्या । रेतश्शब्देन देवाः पूर्वविवक्षिताः । ऐतरेयके देवतासहितेष्विन्द्रियेषु सृष्टेषु तैश्चास्माकं भोगसिद्ध्यर्थं

तनं सम्पादयेति स्रष्टुः प्रार्थनायां कृतायां तेन च गवाश्वयोः शरीरे समानीते नेदमस्माकं भोगायालमिति तैः प्रत्याख्याते पुनस्तेन मनुष्यशरीरे समानीते अलमिदमस्मद्भोगायेति तैरङ्गीकृतमित्युपाख्यायते । तदाह—अपि चेति । विशेषवत्स्विति । शरीरादिविशेषयुक्तेष्विति यावत् । अशरीरस्य परमात्मनः प्रकृते स्रष्टृत्वोपगमे नायं व्यापारस्सम्भवतीति भावः । लौकिक आत्मशब्दप्रयोग इति । यद्यपि 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनी'ति कोशानुसारेणात्मपदं प्रमात्रादिसाधारणं, तथापि 'अत सातत्यगमन' इति धातोर्मन्प्रत्ययेन निष्पन्नस्यात्मपदस्य व्याप्तिवाचकतया योगरूढिभ्यामात्मपदं प्रत्यक्चैतन्यवाचकमेव, न तु देहधृतिजीवस्वभावानाम् । तेषु परिच्छिन्नेषु योगासम्भवात् । पुरुषविध इत्येवमादिविशेषणान्तरमिति । यद्यप्यात्मपदमत्रापि परमेश्वरमेव स्वारस्येनोपपद्यते, तथाप्युत्तरत्र जीवलिङ्गानां बहूनामुपलम्भाद्धिरण्यगर्भपरं तदाश्रीयते । उत्तरत्र हि पुरुषविधपदेन शिरःपाण्यादिमत्त्वं, 'स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात् पाप्मन औषत् तस्मात् पुरुष' इति पुरुषपदनिर्वचनेन विद्यमानानां पापानां दाहप्रतिपादनेन पापसम्बन्धः, 'सोऽबिभेदि' ति भयसम्बन्धः, 'स वै नैव रेम'इत्यरतिश्च, जीवलिङ्गान्यवगम्यन्ते ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥१७॥

लोकसृष्टिवचनंत्विति । तथा च पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भपरतया सद्विद्यातो भेदात् न महाभूतोपसंहारः । सिद्धान्ते तु तदैक्यान्महाभूतस्रष्टृत्वं सृष्टानां च लोकानां वाचारम्भणश्रुत्युपसंहारेण मिथ्यात्वं सिध्यतीति फलभेदः। विवक्षितार्थावधारणानुगुण्येनैवेति । विवक्षितो ह्ययमर्थः— उपक्रमे 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्किंचन मिषदि'ति अद्वैतप्रतिपादनात् मध्ये च स एतमेव सीमानं विदार्य एतया द्वारा प्रापद्यते'ति स्रष्टुरेव जीवरूपेण प्रवेशश्रवणात् 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदि'ति च जीवस्य ब्रह्मैक्यप्रतिपादनात् अन्तःकरणसाक्षिणं च प्रज्ञानशब्देनोपक्रम्य 'प्रज्ञानं ब्रह्मे'ति तस्य ब्रह्मत्वेनोपसंहाराच्च निर्विशेषं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म प्रकरणार्थ इति प्रतीयते। तदानुगुण्यं चेन्द्रियादिसृष्टिप्रतिपादनस्य तदुपाधिकमेव जीवस्य द्रष्टृत्वादिकं, न तु स्वाभाविकमितितात्पर्यकत्वे उपपद्यते । तथा चोत्तरत्र श्रुतिर्दर्शयति-- 'यदि वाचाभिव्याहृत' मित्यादि । अतो गवाद्यानयनादिव्यवहारस्य त्वंपदार्थशोधोपयोगितया न ब्रह्मपरत्वविरोधिता । तत्प्रतिपत्तौ पुरुषार्थाभावादिति। उपलक्षणमेतत् असदर्थकतया अपि । न हीन्द्रियप्रवेशात् प्राक् केवलमेव गवादिशरीरं स्रष्टा समानीतमिति सम्भवति । इन्द्रियविशिष्टस्यैव शरीरस्योत्पत्तेः।

ञापि गवाश्वयोश्शरीरमिन्द्रियैरस्वीकृतमिति सम्भवति । तथासति गवादीनां भो-ग एव न स्यात् । अतो यथाश्रुतार्थतात्पर्यकत्वे असदर्थनिष्प्रयोजनत्वे माभूतामि-ति देहेन्द्रियविलक्षणस्त्वंपदार्थ इति बोधयितुं कल्पितेयमाख्यायिका । तत्र च श-रीरस्येन्द्रियायतनत्वप्रतिपादनेन शरीरविवेको दर्शितः । यस्मिन् प्रतिष्ठिता ब-ह्मदामेतीन्द्रियवचोभङ्ग्या भोक्तृत्वं तेषां शिरसि निक्षिप्तम् । तत्प्रसङ्गाच्च ग्रा-धिष्ठातृकाणामिन्द्रियाणां विराडवयवेभ्यः सृष्टिः प्रतिपादिता 'मुखाद्वाग्वाचोऽग्नि-रित्यादिना । 'कथं न्विदं मदृते स्यादि'ति वाक्येन शरीरेन्द्रियादिकं स्रष्टारं चे-नं विना स्वकार्यसमर्थं न भवेदिति प्रतिपाद्य तदनुग्राहकतया तद्विलक्षणस्य स्र-तत्र प्रवेशः प्रतिपादितः—'स एतमेव सीमानमि' ति वाक्येन । एतं ब्रह्मरन्ध्र-देशे विद्यमानं द्वयोः कपालयोस्सीमानं विदार्य एतया द्वारा प्रापद्यत भगवान्, स जीवरूपेण प्रविष्टः परमात्मा एतमेव जीवाख्यं पुरुषं ततमं तनोतीति तः 'अने-भ्योऽपि दृश्यत'इति डः । व्याप्ततममित्यर्थः । ब्रह्मापश्यत प्रज्ञा नेत्रं चक्षुः प्र-काशकं यस्य, तत् प्रज्ञानेत्रम् । एवमैतरेयकवाक्यस्य हिरण्यगर्भपरत्वशङ्कानि-राकरणार्थतया सूत्रद्वयं व्याख्यायेदानीं सद्विद्यायाः सत्ताख्यसामान्यपरत्वशङ्का-निराकरणार्थतया योजयति—अपरा योजनेति । 'सदेव सोम्ये'ति वाक्यं स-त्तासान्यपरम्, उत ब्रह्मपरमिति विचारस्य प्रथमाध्याय एव सङ्गतत्वात् कथं पा-दसङ्गतिरिति शङ्कायां तथाविधविचारस्य विद्याभेदतदैक्यपर्यवसायितां दर्शयितुं वाजसनेयकवाक्यमुदाहरति—वाजसनेयक इत्यादिना । 'इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था' इत्यादिवाक्यस्य ब्रह्मोपक्रमोपसंहारान्तःपातितया माभूत्तत्र विद्याभेदः । छान्दोग्यवा-जसनेयकवाक्ययोस्तु भिन्नोपक्रमत्वाद्विद्याभेद इति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । अ-मत्र पूर्वपक्षाभिसन्धिः—वाजसनेयकवाक्यस्य 'कतम आत्मे'त्युपक्रमानुसारादस्तु शुद्धात्मपरता । छान्दोग्यवाक्यस्य तु 'सदेव सोम्ये 'त्युपक्रमात् सत्तासामान्यपरत्वं गम्यते । सत्पदं हि आकृत्यधिकरणन्यायेन सत्ताजातिवाचकं, नात्मवाचकम् । ततश्च उपक्रमानुसारादुत्तरसन्दर्भोऽपि सत्ताजातिपरतयैव योजनीयः । तथाहि— 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय'मित्यद्वितीयत्वावधारणम् अभिव्यञ्जक-स्याभावेन प्रलये घटत्वादिजातेरनभिव्यक्त्यभिप्रायम् । ईक्षणं च अबाधीस्थाना-गौणम् । न चेक्षत्यधिकरणेन गतार्थता । उपक्रमबलेन विशेषशङ्कासमुत्थानात् । 'तत्तेजोऽसृजते'त्यादिकं तु तेजआदौ सृष्टिकाले सत्तासमवायपरम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाप्यवान्तरसामान्यानां महासामान्ये अन्तर्गत्यभिप्राया । एवमन्यान्य-पि वाक्यानि यथासम्भवं सत्तासामान्य एव योजनीयानि । तादात्म्यसम्पादिरि-अवश्यं च सिद्धान्तिनाप्येतदुपगन्तव्यम् । शब्दभेदेऽर्थभेदस्यावश्यकतया भिन्नपदा-

त्तयोस्तत्त्वंपदार्थयोरभिन्नस्वरूपमात्रपर्यवसायितानुपपत्तेरिति पूर्वपक्ष्यभिमानः। सत्पदं न केवलसत्तापरम्। तस्य अस्तिधातोश्शतृप्रत्यये सति निष्पन्नस्य सत्ताश्रयवाचकतया ब्रह्मणि पर्यवसानसम्भवादित्यभिप्रायेण सिद्धान्तयति—आत्मगृहीतिरित्यादिना। यदुक्तमाकृत्यधिकरणन्यायेन सामान्यपरत्वं, तदनुवदति — यदुक्तमिति। आकृत्यधिकरणस्य रूढपदविषयत्वान् वाचकादिपदवत् सत्पदस्य धर्मिपर्यन्तत्वे नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य परिहरति—सोऽभिधीयत इति। सम्मुखतया सद्वस्तूपक्रमस्योत्तरसन्दर्भस्वारस्येन ब्रह्मणि पर्यवसानं दर्शयति—तथाहीति। परिचोदनापूर्वकं 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्वि'तिप्रश्नपूर्वकम्। एवं सत्पदस्य सम्मुखतया सद्वस्तुप्रतिपादकतामुपेत्य वाक्यशेषबलात् ब्रह्मनिर्णयो दर्शितः। इदानीं सत्पदस्य 'सत्ये साधौ च सच्छब्द' इत्यभिधानानुसारेण रूढस्य 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमि'ति वाक्यशेषानुसारेण सत्यवस्तुपरत्वावगमात् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य च सर्वस्यानृततया ब्रह्मपरत्वमुपक्रमस्वारस्यादेवावगम्यत इत्याह— सच्छब्दार्थोऽपि चेति। आकृत्यधिकरणन्यायाभ्युपगमेऽप्यबाध्यत्वस्य ब्रह्मासाधारणतयाक्षेपस्य ब्रह्मण्येव प्रवृत्तेरिति भावः। तस्मादेवञ्जातीयकेषु वाक्येष्विति। ननु, सद्विद्यायास्सत्ताजातिपरतानिरासार्थेऽस्मिन्वर्णके पादसङ्गत्यर्थं शाखान्तरगतस्य निर्विशेषवाक्यस्य यस्य कस्यचिदुदाहर्तव्यत्वे सति विशिष्य ज्योतिर्ब्राह्मणोदाहरणं किमिति कृतम्, उच्यते—सिद्धान्ते उभयोर्विद्यैक्यं सिध्यत् परस्परोपकारकतामनयोराम्नानयोस्सम्पादयतीति द्योतनाय। तथा हि—सद्विद्यायां यथा प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं बोध्यते, एवं ज्योतिर्ब्राह्मणेऽपि 'तत्त्वमसी'ति। सद्विद्यायां ज्योतिर्ब्राह्मणे तु 'स वा एष महानज आत्मे'ति। तत्र तत्त्वम्पदार्थशोध उभयोरप्याम्नानयोरपेक्षितः। तत्र सद्विद्यायां तत्पदार्थश्शोध्यते—'वाचारम्भणं विकारो नामधेयमि'त्यादिना। स च तत्पदार्थः शोधनदशायामेवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञया जीवरूपेण स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणेन च त्वंपदार्थपर्यन्तं नीयते। ज्योतिर्ब्राह्मणे तु 'स यत्तत्र किञ्चित् पश्यति अनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष' इति त्वंपदार्थश्शोध्यते। स च तत्पदार्थपर्यन्तं नीयते 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूही'ति। अतश्चाम्नानवैषम्यमपि परस्परोपकारकतायां सुतरामुपयुज्यते। सद्विद्यायां तत्पदार्थोपक्रमस्य त्वंपदार्थपर्यन्तशोधनोपयुक्तत्वात् ज्योतिर्ब्राह्मणे त्वंपदार्थोपक्रमस्यापि तस्य तत्पदार्थपर्यन्तं शोधनोपयुक्तत्वात्। एवं च पदभेदेऽर्थभेदोऽपेक्षित इति शङ्कापि निरस्ता। पदार्थशोधनदशायामेव तत्त्वंपदार्थाभेदपर्यन्ततया दर्शिततया न्यायस्थाभेदप्रतीतिविरोधकत्वानुपपत्तेरिति ॥ १७॥ इति आत्मगृहीत्यधिकरणम्॥८॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

सदेवेति सामान्योपक्रमस्य यथा वाक्यशेषानुसारेण ब्रह्मपरता, एवमत्रापि आचामन्तीति वर्तमानापदेशस्य 'आचामे'दिति वाक्यशेषानुसारेण विधित्वमिति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । प्राणसंवादे प्राणश्रैष्ठ्यावधारणानन्तरं किम्मेऽन्नं भविष्यतीति प्राणेन पृष्टे इन्द्रियाणामुत्तरं—'यत्किञ्चिदिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति होचुः तद्वा एतदनस्यान्नं' श्वशकुनिप्रभृतिभिः प्राणिभिः यत् भक्ष्यते तत्प्राणान्नमिति तदर्थः । अत्र सर्वैरद्यमानं प्राणान्नमिति दृष्टिर्विवक्षिता । 'न हवा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवती'ति वाक्यशेषात् । एवं छान्दोग्ये अन्नदृष्टिविधानानन्तरमाम्नायते 'स होवाच किं मे वासो भविष्यतीति आप इति होचुः तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासो भवति अनग्नो ह भवती'ति लम्भुकः प्राप्तिशाली । वाजसनेयके तु काण्वाः 'तस्योमे किमन्नं किं वास इति यत्किञ्चाश्वभ्य आशकुनिभ्य आकीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति न हवा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं परिगृहीतं भवति य एवमेतत् अनस्यान्नं वेद' अन्यैर्भक्षितं परिगृहीतञ्च विदुषोऽनन्नं अनुपकारकं न भवति, अपि तु उपकारकमेवेति फलाम्नानात् अन्नदृष्टिर्विवक्षिता । तदनन्तरं तद्विद्वांसश्श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति अशित्वा चाचामन्ति एतमेव तदनं प्राणमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्त इति पर्यवस्यति । माध्यन्दिनास्तु 'तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेत् अशित्वा चाचामेत् एतमेव तदनमनग्नं कुरुते' इत्यप्यामनन्ति । उभयमपि चैतदपूर्वत्वादिति । ननु, उभयविधिरिति न समीचीनम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नाप्याचमनमेव विधेयम् । वासस्त्वकीर्तनं तस्यैवार्थवाद इति समीचीनमाचमनमाचान्तेन कर्तव्यमि'त्यादिवाक्यानुसारेण सर्वकर्माङ्गतयावगतं प्राणोपासनायामपि प्राप्तमनूद्यापूर्वं वासस्त्वमेव तदीयानामपां द्रष्टव्यतया प्रतिपाद्यत इति युक्तम् । 'प्राप्तानुवादेन ह्यप्राप्तं विधेयमि'ति हि न्यायः । अन्यथा हि 'लम्भुको ह वासो भवती'ति वाक्यशेषोऽप्यसङ्गत एव स्यात् । न हि स्तुत्यर्थमुपात्तस्य वासोविज्ञानस्य फलं प्रतिपादनीयम् । अतः कथमुभयं विधेयम्, आचमनमेव वा विधेयमिति पूर्वपक्ष इति चेत्, उच्यते— आचामेदित्याचमने स्पष्टो विधिः । अतोऽयमनुवाद इति तावद्वक्तुं न शक्यते । एवंसति यदि सर्वकर्माङ्गतया आचमनं शुद्ध्यर्थतया प्राप्तमस्ति, तदा वचनसार्थक्याय प्राणविद्यासाधारणः आचमनान्तरविधिरयं भविष्यति । ततश्च वचनसार्थक्याय साधारणमाचमनं कृत्वा पुनः प्राणविद्यायामसाधारणाचमनमिदमनुष्ठेयम् । अतो नानुपपत्तिराचमनविधेरिति । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः— उभ

विधानं वाक्यभेदावहं सम्भवत्येकवाक्यत्वे न न्याय्यम् । आचमनं च प्रयतमात्रोपयोगितया प्राणविद्यायां प्राप्तं शक्यमनुवदितुम् । अतोऽप्राप्तमनग्नताचिन्तनमेवैकवाक्यतारक्षणाय विधेयम् । एवं 'तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदि'ति विधिविभक्तिरपि दध्ना जुहोती'त्यत्र दधिरूपविशेषण इव एवंवित्तारूपविशेषणे संक्रान्ता भविष्यतीति पुरुषमात्रसम्बन्धं तत्तत्कर्मोपयुक्तपुरुषसंबन्धं विदधती विधायकत्वेनोपगता । ननु, यदि आचमनीयास्वप्सु वासोदृष्टिर्विधीयते, तदैकमेवाचमनं प्रायत्यार्थं स्वसाधनीभूताद्द्वारा वासोदृष्टिजन्यः परिधानशब्दार्थः य उपकारस्तदर्थमपि स्यादिति शङ्कते—न चैवंसतीति । क्रियान्तरत्वाभ्युपगमात् वासोदर्शनशेषत्वरहितक्रियात्वाभ्युपगमादिति यावत् । दृष्टिविधिप्रायपाठादपि प्रकृते वासोदृष्टिविधिरेवोपेय इत्याह—अपि चेति ॥ १८ ॥

इति कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

पूर्वत्राचमनानुवादेन वाससङ्कल्पो विधेय इत्युक्तम् । इह तु क्वोपासनाविधिः, क्व गुणविधिरिति निर्धारणाभावादग्निरहस्यबृहदारण्यकयोरुभयत्रापि विद्याविधिस्स्वीकर्तव्य इति भवेदेव तस्या भेद इति पूर्वपक्षोत्थानात् सङ्गतिः । इत्येवमादय इति । आदिपदेनाकाशात्मानं कामरूपिणं मनोजवं सत्यसङ्कल्पं सत्यधृतिं सर्वगन्धं सर्वरसं सर्वा दिशोऽनुप्रभूतं सर्वमिदमभ्यात्तमवाक्यनादरं यथा व्रीहिर्वा यवो वेत्यादि गृह्यते । अत्र बृहदारण्यकाग्निरहस्ययोर्मनोमयत्वादयः केचिद्गुणास्समाना एव । सत्यसङ्कल्पत्वादयोऽग्निरहस्ये, सर्वेशानत्वादयः बृहदारण्यके च विलक्षणाः आम्नायन्त इति[1] । ननु, समानगुणाम्नानं विद्याप्रत्यभिज्ञाद्वारैक्यसम्पादनार्थं भवेत्, तथा चाग्निरहस्यविहितोपासनानुवादेन बृहदारण्यके गुणविधिरिति चेन्न । विनिगमनाविरहेणोभयत्रापि विद्याविधेरावश्यकत्वात् । अपि चैकत्र विद्यानुवादेन गुणविध्युपगमे गुणानामनेकत्वेन वाक्यं भिद्येत । अतो न विद्यैक्यमिति भावः । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—विनिगमनाविरहे हि उभयत्रापि विद्याविधिरिति स्यात् । न च सोऽस्ति । यत्र गुणभूयस्त्वं, तत्र प्रधानं, यत्र गुणानामल्पत्वं, तत्र न प्रधानमिति न्यायो हि लोकसिद्धः । तथा हि यत्र रथगजतुरगपदातिच्छत्रचामरादीनि बहून्यङ्गानि, तत्र राजेत्यध्यवस्यन्ति । यत्र तु तु-

1. समाना अपि तु उभयत्राम्नायन्ते इति । क. ख. पुस्तकयोरधिकः पाठः । तत्र विलक्षणा इत्यन्तमेकं वाक्यं, समाना इत्यादि भिन्नं वाक्यमिति ज्ञेयम् ।

रगादीनि कानि चिदेवाङ्गानि, तत्रामात्यादय इत्यध्यवस्यन्ति । अतोऽग्निरहस्ये अनेकगुणश्रवणात्तत्रैव प्रधानोपास्तिविधिः । बृहदारण्यके तु गुणानामल्पत्वात् प्राप्तोपासनानुवादेन गुणविधिरिति निर्णयसम्भवात् । न चैवमपि बृहदारण्यके प्राप्तोपासनानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेद इति वाच्यम् । तावद्गुणविशिष्टस्य वितितिलक्षणक्रमस्यैकस्यैव विधानेन तत्पृष्ठलग्नतया गुणानामन्येषामर्थादेव प्राप्तिसम्भवात् ॥ १९ ॥

इति समानाधिकरणम् ॥१०॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

बृहदारण्यके सप्तमप्रपाठके 'स यो हैतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मे'ति हिरण्यगर्भोपासनां विधाय सत्यपदोदितस्य हिरण्यगर्भस्याब्ध उत्पत्तिं निरूप्य सत्यनामाक्षरोपासनं च तदङ्गभूतं विधाय तदेवोपास्यं सत्यमनतिवृत्ताधिकारं 'तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष' इत्यादित्यमण्डलाक्षिस्थानगततयोपदिश्य पुनश्चादित्यस्थानगतं तमेव 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष' इत्यनुकृष्य तस्य शिरोबाहुपादरूपाणि त्रीण्यङ्गानि भूर्भुवस्सुवर्व्याहृतिरूपाणि प्रतिपाद्य 'तस्योपनिषदहरि'त्यहर्नाम प्रदर्श्य पुनश्च 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इत्यक्षिस्थं तमेवाधिकृत्य पूर्ववदेव त्रीण्यङ्गानि व्याहृतित्रयात्मकानि निरूप्य 'तस्योपनिषदहमि'त्यहंनामोक्तम् । अमुमर्थं संक्षिपति—बृहदारण्यक इत्यादिना । उपक्रमाभेदादिति । उपक्रमे उपासनोत्पत्तिविधेरभेदादित्यर्थः । व्यतिषक्तपाठादिति । आदित्याक्षिपुरुषौ क्रमेण पठित्वानन्तरमादित्यपुरुषधर्मान्निरूप्य पुनराक्षिपुरुषमुपक्षिप्य तद्धर्माम्नानात् परस्परसङ्कीर्णतया अक्ष्यादित्यपुरुषयोराम्नानमवगम्यते । यदि ह्यक्षिपुरुषविद्यादित्यपुरुषविद्यातो भिन्ना स्यात, तदा यथोद्गीथे प्राणदृष्टिविधिं कृत्स्नं परिसमाप्य तदैवाकाशदृष्टिविधिराम्नातः, न तु व्यतिषक्ततया, एवमत्रापि विद्याभेदविवक्षायां सङ्करः वेदिति भावः । नन्वस्तु उपासनैक्यमुपास्यैक्यं च, तथापि अहरहंनाम्नोर्न सङ्करः आदित्यमण्डलमुपक्रम्याहर्नाम्नः प्रतिपादनात्, अक्षिस्थानं च उपक्रम्य अहंनाम्नः प्रतिपादनात् । अतः स्थानभेदाद्व्यवस्था भविष्यति । उपासनैक्येऽपि स्थानभेदात् प्रयोगावृत्तिरपेक्षिता । तथा चादित्यमण्डलगतपुरुषोपासनाप्रयोगे अहर्नाम ध्येयम्, अक्षिगततयोपासनाप्रयोगेऽहंनाम ध्येयमिति चेन्, न । तस्योपनिषदिति तच्छब्दः सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शकत्वव्युत्पत्तिबलात् पुरुषस्योपनिषत्सम्बन्धमाह, न तु स्थानस्य, अप्रधानत्वात् । अत एकस्य पुरुषस्य नामद्वयस्य

न्यावगमात् पुरुषस्य च प्रयोगद्वयेऽप्यनुस्यूततया प्रधानानुसारेण गुणभूतयोर्नाम्नोः प्रयोगद्वयेऽप्यावृत्तिरिति ॥ २० ॥

न वा विशेषात् ॥२१॥

अयमभिप्रायः—यद्यपि सर्वनाम प्रधानपरामर्शकं, तथापि येन रूपेण प्रधानं प्रस्तुतं, तद्रूपविशिष्टस्य परामर्शकम् । तथैव व्युत्पत्तेः । तथा च 'तस्योपनिषदहरि'त्यत्रादित्यमण्डलविशिष्टस्यैव प्रस्तुततया तथाभूतं परामृश्य स्थानविशेषोपाधिकतयैवाहर्नाम निर्दिशति । एवं 'तस्य उपनिषदहमि'त्यत्रापि विशिष्टपरामर्शादुपनिषदस्स्थानविशेषोपाधिकता द्रष्टव्या । अत एव व्यवस्थिततया तस्योपनिषदहः, तस्योपनिषदहमिति निर्देशोऽपि सङ्गच्छते । अन्यथा तस्योपनिषदहमित्येव स्यात् । अतो व्यवस्थोपनिषदोरिति ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥२२॥

नन्वादित्याक्षिगततयोर्द्गीथाध्यायाम्नातमुपासनमुपास्यं च भिन्नमेव । उभौ स गायतीत्युपास्यद्वित्वप्रतिपादनात् उपासनैक्ये प्रमाणाभावाच । अतस्तत्रादित्यपुरुषे आम्नातानां धर्माणामक्षिपुरुषे अप्राप्तेरतिदेशस्सार्थकः । स कथमुपास्योपासनयोरैक्ये धर्मसाङ्कर्ये लिङ्गं भवेदित्यभिप्रेत्य शङ्कते—कथमस्य लिङ्गत्वमिति । तदुच्यत इति । उपासनायाः भेदो न सम्भवति । 'य एवंविद्वान् साम गायती'त्युत्पत्तिविधेरेकत्वात् उपास्यस्य परमेश्वरस्योभयत्राप्यैक्यमावश्यकम् । उभाविति निर्देशस्तु स्थानभेदोपाधिक इति भावः ॥२२॥

इति सम्बन्धाधिकरणम् ॥११॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥२३॥

पूर्वत्र स्थानभेदाद्धर्माणामसाङ्कर्यं निरूपितम् । वीर्यसम्भृत्यादिगुणेषु शाण्डिल्यादिविद्याविरुद्धस्थानानाम्नानात्तासूपसंहार इति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । ब्रह्मणा ज्येष्ठानि वीर्याणि सम्भृतानि स्वास्मिन् स्थापितानि ज्येष्ठं ब्रह्माग्रे ब्रह्मादिदेवेभ्यः प्रागेव दिवं व्याप्नोत् 'ब्रह्मा देवानां प्रथमोत जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः' इति मन्त्रस्योत्तरार्धं तत्र द्रष्टव्यम् । तदर्थो द्युनिवेशप्रभृतय इति संगृहीतः । ननु, वीर्यसम्भृत्यादिगुणकोपासनायाश्शाण्डिल्यादिविद्यैक्ये सत्येषां गुणानां तत्रोपसंहारो भवेत्, तदैक्यं तु तत्प्रत्यभिज्ञया भवेत् । न चेह प्रत्यभिज्ञाप्रयोजकं शाण्डिल्यादिविद्यागतासाधारणगुणसङ्कीर्तनमस्ति । अतः कथमुपसंहार इति चेत्, उच्यते— वीर्यसम्भृत्यादिगुणेषु न कश्चिदुपासनाविधिश्शब्दतोऽस्ति । अतो

ऽनारम्याधीतानामेषां क्व निवेश इति विवक्षायाम् अत्रैवोपासीतेत्यध्याहारेण पृथगु- पासनकल्पने गौरवात् खिलग्रन्थपठितानामेषां गुणानां तत्सम्बन्धिशाखागतविद्यासू- पसंहारो भविष्यति । खिलस्य तच्छाखानुक्तापेक्षितार्थपूरकत्वेनैव तच्छाखाशेष- त्वस्योपपादनीयत्वात् । 'न वा विशेषादि'ति सूत्रे विशेषपदेन स्थानभेदस्य वि- वक्षितत्वादिहापि अतश्शब्देन स एव परामृश्यत इति अभिप्रेत्यापाततसिद्धान्तमा- ह—अत एवायतनविशेषयोगादिति । सूत्रे सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्च तयोस्स- माहारः, सम्भृतिद्युव्याप्तीति विग्रहः । तासां कुत इति । द्युव्याप्त्यादीनां विभुधर्मा- णाम् अल्पायतनगते परिच्छिन्ने ब्रह्मणि निवेशासम्भवादिति भावः । अमुं सिद्धान्तं दूषयति—नन्विति । एतास्वपीति । तत्र चेत्, 'अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चे'ति सूत्रोक्तरीत्या परिहारो विवक्षितः । स इहापि समानः । स्वयं सिद्धान्तमाह—सत्यमेवमिति । 'न वा विशेषादि'ति सूत्रे हि विशेषपदे- न नाहत्य स्थानभेदो विवक्षितः, अपि तु 'तस्योपनिषदहरि'त्यादौ उपनिषद्विशेषे स्थान- विशेषोपादानेन स्थानान्तरव्यावर्तनादित्यर्थो विवक्षितः । तथाचेहाप्यतश्शब्देन व्यावृ- त्तिः परामृश्यते, तद्धेतुश्च उपासनान्तरप्रत्यभिज्ञाभावो विवक्षितः । तदाह—तथाप्य- त्रेति । तथा च खिलोक्तत्वेऽपि तच्छाखागतविद्याविशेषप्रत्यभिज्ञानाभावात् त- च्छाखोक्तसर्वब्रह्मविद्यासूपसंहारे च वाक्यावृत्तिप्रसङ्गादिहैवोपासीतेत्यध्याहृत्य स- म्भृत्यादिगुणकमुपासनान्तरं कल्पनीयम् । खिलग्रन्थाम्नानं तु अध्ययनधर्मविशे- षसम्बन्धार्थं भविष्यतीति परिहाराभिप्रायः ॥२३॥

इति सम्भृत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४॥

'पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातस्सवनं तदस्य वस- वोऽन्वायत्ताः तं चेदस्मिन् वयसि किञ्चिदुपतपेत् व्याध्यादिकं यदि पीडयेदित्यर्थः स ब्रूयात् प्राणा वसवः इदं मे प्रातस्सवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेति । तत्र व्याध्युपशमार्थ आशीर्मन्त्रः अ- थ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः तत्र व्याधिप्राप्तौ प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसवनमनुसन्तनुतेत्यादिराशी- र्मन्त्रः । अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत् तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः तत्र व्याधिप्राप्तौ प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्तनुतेत्यादिराशीर्म- न्त्रः । प्राह षोडशं वर्षशतं जीवतीति फलं न कीर्तयित्वा 'स यदशिशिषति यत् पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षा अथ यदश्नाति यत् पिबति यद्रमते

तदुपसदैरेति अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणा मरणमेवावभृथ' इति ताण्डिनस्समामनन्ति । पैङ्गिनोऽप्येवमेवामनन्ति । तदाह—अस्ति ताण्डिनां पैङ्गिनां चेति । तैत्तिरीयकास्तु 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानश्श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदश्शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्दमश्शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीध्यावद्ध्रियते सा दीक्षा यदश्नाति तद्धविर्यत् पिबति तदस्य सोमपानं यद्रमते तदुपसदो यत्सञ्चरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्ग्यो यन्मुखं तदाहवनीयो या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति यत् सायं प्रातरत्ति तत्समिध यत् प्रातर्मध्यन्दिनं सायं च तानि सवनानि ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ येऽर्धमासाश्च मासाश्च ते चातुर्मास्यानि य ऋतवस्ते पशुबन्धा ये संवत्सराश्च परिवत्सराश्च तेऽहर्गणास्सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं यन्मरणं तदवभृथ' इति समामनन्ति । पूर्वत्र प्रत्यभिज्ञानाभावात् उपसंहारो नेत्युक्तम् । इह तु पुरुषयज्ञत्वमरणावभृथत्वाद्यसाधारणधर्मप्रत्यभिज्ञाया विद्यमानत्वात् ताण्डिपैङ्गिशाखागतायास्तैत्तिरीयकगतायाश्च पुरुषविद्याया एकत्वादुपसंहारो गुणानां भवत्विति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । ननु, 'अन्यथात्वं शब्दादि'त्यत्र प्राणसंवादादिबहुसारूप्ये सत्यप्युद्गीथावयवोङ्कार एकत्रोपास्यः, अन्यत्र तूद्गातेत्येतावता वैषम्येण विद्याभेद आश्रितः, इह तु मरणावभृथत्वादिकं किञ्चिदेव सादृश्यम् 'आत्मा यजमान' इत्यादिकं बहुवैषम्यम् । अतः कथमत्र विद्यैक्यशङ्का । सत्यम्, 'अन्यथात्वं शब्दा' दित्यत्रोपसर्जनीभूतानां बहूनां साम्ये सत्यपि प्रधानवैषम्यात् विद्ययोर्भेदो दर्शितः । इह तु पुरुषे उपास्यं यज्ञत्वरूपं यत् प्रधानं, तदुभयत्रापि सममिति विद्यैक्यमाशङ्क्यते । एवंसति छान्दोग्यतैत्तिरीयकयोर्ये गुणा विरुद्धाः, यथैकत्र सायंप्रातर्मध्यन्दिनेषु सवनत्रयदृष्टिः, अन्यत्र त्रिधा विभक्ते आयुषि तेषां विकल्पो भविष्यति । अविरुद्धानामुपसंहारो नित्यं भविष्यतीति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । सिद्धान्ती प्रधानवैषम्यमुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यति । गुणानां तु यत्र बहूनां वैषम्यं, साम्यं क्वचिदंश एव, तादृशस्थले भूयोऽनुग्रहन्यायादनेकगुणकृतप्रत्यभिज्ञाविच्छेदेन विद्याभेद एव स्वीकर्तव्य इति तावत्प्रथममाह—नोपसंहर्तव्या इतीत्यादिना । इदानीं प्रधानवैषम्यं दर्शयति—न चेति । ननु, सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यमन्याय्यम् । अत आह—न हीति । यद्यपि सामानाधिकरण्यमुचितं, तथापि तदाश्रयणे आरोपः स्वीकर्तव्यः । तस्यैव च पुरुषस्य यज्ञत्वेन दृष्टस्य पुनस्तद्विरुद्धं यजमानत्वरूपं यज्ञकर्तृत्वमपि द्रष्टव्यम् । विदुषो यज्ञस्येत्येतदपि गुणान्तरविधायकमिति वाक्यभेदश्च प्रसज्यत इति वैयधिकरण्यमेवाश्रीयते । ननु, वैयधिकरण्यपक्षेऽपि विदुषस्सम्पादकयज्ञसम्बन्धोऽनूद्यत इति वक्तव्यं, तन्नोपपद्यते ।

न हीह तस्मिन्पक्षे साम्पादिकस्य कस्य चिद्यज्ञस्य सम्पादनं सम्भवति । उत्तरत्र ह्या-त्मादीनां यजमानत्वादिकमेव सम्पादितं, न तु कस्य चिद्यज्ञत्वं सम्पादितम् । ना-पि यज्ञस्य साम्पादिकस्य विद्वत्सम्बन्धः केनचित् प्रमाणेन प्राप्त इति चेत्, उच्यते-यज्ञाङ्गानां यजमानादीनां सम्पादनात् तत्समुदायस्य यज्ञत्वमर्थसिद्धम् । तस्य च पूर्वानुवाकाम्नातविद्यासम्बन्धोऽपि प्रकरणात्सिद्ध इति विदुषो यज्ञस्येति वैयधिक-रण्यपक्षे सम्भवत्यनुवादः । ससन्न्यासामात्मविद्यामिति । 'तस्मान्न्यासमेषान्तपसामतिरिक्तमाहुरि'ति सन्न्यासः, 'ओमित्यात्मानं युञ्जीते' ति ब्रह्मविद्या पूर्वानुवाके प्रस्तुता ॥ २४ ॥

इति पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे विद्यासन्निधिसमाम्नातस्य तैत्तिरीयकगतपुरुषयज्ञस्य वि-द्याङ्गत्वमुक्तम् । एवं तर्हि विद्यासन्निधिसमाम्नातानां मन्त्रादीनामपि विद्याङ्गत्वम-स्त्विति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । ननु, विनियोजकवचनाभावे कथं वेधमन्त्रादीनां विद्यासु विनियोगस्स्यादित्याशङ्क्य प्रत्यक्षवचनाभावेऽपि सन्निधिसामर्थ्यकल्पितेन वचनेन विनियोगो भविष्यतीति परिहरति—नन्वित्यादिना । ननु, 'सर्वं प्रविध्ये'-त्यादिमन्त्रस्यायमर्थः—शत्रोस्सर्वं शरीरं हृदयं च प्रविध्य भित्त्वा धमनीस्सिराश्शिरश्च प्रवृज्य नाशयित्वा त्रिधा छिन्नः कर्तव्य इति । अयं च मन्त्रो लिङ्गानुसारेणाभिचारिक-कर्माङ्गतया प्रतीयते । 'देवसवितरि'ति मन्त्रो यज्ञयज्ञपतिप्रसवस्यादित्यात् प्रार्थनां प्र-तिपादयन् यज्ञाङ्गं प्रतीयते । श्वेत उच्चैश्श्रवा हयो यस्य, स श्वेताश्वः, हरिरिन्द्रनील-मणिस्तद्वन्नीलोऽसीति इन्द्रप्रकाशकः, तद्देवत्ये कर्मण्यङ्गमिति प्रतीयते । 'शन्नो मित्र' इत्यादि 'ऋतं वदिष्यामि तेजस्विनावधीतमस्त्वि'ति लिङ्गादध्ययनाङ्गमवगम्यते । प्र-वर्ग्यश्च 'पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरन्ती'ति वचनेन क्रत्वव्यभिचारितोपसाद्भिः क्रतोरु-पस्थापनात् अनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वाच्च 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमि'ति ज्योतिष्टोमाङ्गमवगम्यते । अग्निष्टोमस्य च स्वर्गार्थता वचनेनैव 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-कामो यजेते'ति सिद्धा । अतो वेधादिमन्त्राणां कर्मणां च प्रवर्ग्यादीनां सन्निधिम-पेक्ष्य प्रबलैश्श्रुतिलिङ्गवाक्यैरन्यार्थतया अवगतानां कथं सन्निधिना विद्यार्थता स्या-दिति चेत्, उच्यते—सन्निधेश्श्रुत्यादिकमपेक्ष्य दुर्बलत्वं हि श्रुत्यादिकमपेक्ष्य वि-नियोजकत्वाद्वक्तव्यम् । तत्तुल्यं श्रुत्यादिष्वपि । न हि श्रुत्यादिकमप्यासक्तिरू-पं सन्निधिमनपेक्ष्य विनियोजकं भवति । श्रुत्यादिवत् आसक्तिरूपायास्सन्निधेर-पि शाब्दबोधाङ्गत्वात् । अतस्सन्निधेर्दुर्बलत्वमेवासिद्धम् । अस्तु वा दुर्बलता ;

अथापि तस्य प्रबलेन बाधो विरोधे सत्येव सम्भवति । न चेह विरोधोऽस्ति । श्रुत्यादिभिरन्यत्र विनियुक्तानामपि तदनपबाधेन सन्निधिना वेधादिमन्त्राणामन्यत्र विनियोगसम्भवात् । अपि च सन्निधिबलेन यदि मन्त्रादीनां विद्यासु विनियोगो नोपेयेत, तदा सन्निधिर्व्यर्थ एव स्यात्। वैयर्थ्यप्रसक्तौ च न प्रबलेनापि दुर्बलस्य बाधस्सम्भवति । अत एव 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ती'ति वाक्यप्रमाणेन चयनानुनिष्पन्नस्थण्डिलविशेषस्याग्निष्टोमाङ्गाहवनीयाधारत्वावगमेऽपि ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नाताया उत्तरवेद्या अपि प्रकरणपाठो व्यर्थो मा भूदित्याहवनीयाधारतायां समुच्चय उपेयते। तदाह—न हि सन्निधेरर्थवत्त्वे सम्भवत्यकस्मादसौ अनाश्रयितुं युक्त इति । ननु, सन्निधिनापि मन्त्राणां विनियोगोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशकतामुपेत्यैव वक्तव्यः । वेधादिमन्त्राणां चोपासनोपयुक्तार्थस्मरणजनकता नोपलभ्यते । तत्प्रकाश्यानां धमन्यादिवेधानामुपासनास्वभावादन्यार्थानां च कर्मणामन्यत्र विनियोगे विनियुक्तविनियोगविरोधस्स्यादिति शङ्कते—ननु नैषां मन्त्राणामिति । हृदयादिसंकीर्तनादिति । मन्त्रगतं हि यद्येकं पदं पदद्वयं वानुष्ठेयार्थस्मरणोपयुक्तं, तदेतरेषां पदानां तद्विशेषणसमर्पकतया स्तावकतामुपेत्य मन्त्रस्यावगतो विनियोगो निर्वहति । यथा 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसव' इति मन्त्रे'ऽग्नये निर्वपामी'ति पदद्वयस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशकतया 'देवस्य त्वे'त्यादिपदानां स्तावकतेति भावः। ननु, देवस्य त्वेति मन्त्रे इतरेषां पदानां निर्वापस्तावकता सम्भवति । तत्र निर्वापस्य प्राधान्यावगमात् । वेधादिपदानां तु न हृदयादिस्तावकता सम्भवति। वेधादीनामेव मन्त्रे प्राधान्यप्रतीतेः । अतः कथमत्र देवस्य त्वेतिमन्त्रन्यायः प्रवर्ततामिति चेत्, उच्यते—'शन्नो मित्र' इतिमन्त्रस्य तावदुपासनोपयुक्तार्थस्मारकता सम्भवति । उपासकेन देवताप्रार्थनस्योपासनोपयुक्तस्य कर्तव्यतोपपत्तेः । एवं देवतानमस्कारोऽप्युपासनोपयुक्तो भविष्यति। तथा च 'शन्नो मित्र' इत्यादिप्रार्थनाप्रतिपादकं 'नमो ब्रह्मण' इत्यादिनमस्कारप्रतिपादकं च भवत्युपासनोपयुक्तम् । 'ऋतं वदिष्यामी'त्यादिकम् उपासनाङ्गभूतसत्यादिवदनप्रकाशकं भविष्यति । 'तेजस्विनावधीत'मित्युपासनोपयुक्ताध्ययनस्मारकम्। अन्यत्तु गुरुशिष्ययोर्हितादिप्रार्थनापरमुपासनासमवेतमेव । एवं च वेधादिमन्त्रान्तरोदाहरणं सिद्धान्ते दृष्टान्ततयोपयुक्तं भविष्यतीति तदुदाहरणे नातिबाभिनिवेष्टव्यम् । भूः प्रपद्येऽमुनेति । 'अन्तरिक्षोदरः कोश' इत्यादिना ब्रह्माण्डस्य कोशत्वेन उपासनां पुत्रदीर्घायुष्ट्वफलां विधाय तत्र 'भूः प्रपद्य' इत्यादयो मन्त्रा अङ्गत्वेन विहिताः। अमुनेतिपदस्थाने उपासनाकाले पुत्रनाम ग्राह्यम्। भूरित्यस्य मन्त्रांशस्यार्थस्तत्रैव ब्राह्मणेन प्रतिपादितः—'यदवोचं भूः प्रपद्य इ-

ति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्ये' इत्येतदवोचमिति । अमुना पुत्रेण स-
हित एव पृथिव्यादिकं प्राप्नवानि, न तु पुत्रवियुक्त इत्युपासकप्रार्थनामन्त्रार्थः ।
नन्वन्यत्र विनियुक्ततयोपस्थितस्यान्यत्र विनियोगो न सम्भवति । अत एव प्र-
याजशेषेण हवींष्यभिघारयतीत्यत्र प्रयाजशेषपदेन प्रयाजार्थतयोपस्थितस्याभिघा-
रणेऽपि विनियोगासम्भवात् प्रयाजशेषं हविष्षु क्षारयेदिति वाक्यार्थस्स्वीकृतः ।
तथा च प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र वचनबलेन विनियुक्ततयावगतानां कथं विद्यासु वि-
नियोगस्स्यादित्यत आह—**तथा प्रवर्ग्यादीनामिति**। बृहस्पतिसवो हि 'यः पुरोधाका-
मस्स्यात् स बृहस्पतिसवेन यजेते'तिवचनेन ब्रह्मवर्चसार्थतयावगतः 'वाजपेयेने-
ष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेते'ति क्त्वाप्रत्ययसमभिव्याहृतविधिविभक्त्या वाजपेयार्थ-
तया विधीयते । क्त्वाप्रत्ययेन हि द्वयोर्धात्वर्थयोरेकः कर्तावगम्यते । कर्तृत्वं च
क्रियाविशिष्टत्वम् । तथा चैकत्वस्य विशिष्टान्वयिनो विशेषणीभूतक्रियायामप्यन्व-
यात् तस्या अप्येकत्वमवगम्यते । क्रिया च प्रयोगापरपर्यायेति वाजपेयबृहस्प-
तिसवयोरेकः प्रयोगोऽवगम्यते । प्रयोगैक्यं चाङ्गप्रधानभावेन वा एकफलार्थत्वे-
न वा वक्तव्यम् । तत्र वाजपेयफले वचनेन वाजपेयावरुद्धे बृहस्पतिसवनिवेशा-
सम्भवादङ्गाङ्गिभाव एव कल्प्यते । तत्रापि वाक्यस्य वाजपेयप्रकरणगतत्वात् 'बृ-
हस्पतिसवेन यजेते'ति पुनर्विधानावगतबृहस्पतिसवप्रयोगस्यैव फलापेक्षणाच्च तस्यैव
वाजपेयाङ्गता कल्प्यते । यद्यपि च 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेते' तिवच-
नबलादेव, बृहस्पतिसवव्यतिरिक्ताङ्गविशिष्टतया वाजपेयं परिसमाप्य तदनन्तरं व-
सन्ते स्वकाल एव बृहस्पतिसवोऽनुष्ठेय इत्यवान्तरप्रयोगभेदोऽस्ति । तथापि महा-
प्रयोगैक्यमादाय क्त्वाप्रत्ययावगतकर्त्रैक्यनिर्वाहः । ततश्च यथान्यार्थतयावगतस्य
बृहस्पतिसवस्य वाक्येन वाजपेये विनियोगः, एवं प्रवर्ग्यादिकर्मणामन्यार्थतयावगता-
नामन्यत्र विनियोगो भविष्यति । ननु, विनियुक्तस्य विनियोगे प्रतीतावेव विरोधो, न
वस्तुनि । अत एव 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपती'त्यत्र पुरोडाशकपालपदेन पुरोडाश-
स्यैव सम्बन्धि कपालमिति विशेषणस्य व्यावर्तकस्वभावतयावगमे सति तुषोपवापशेषत्व-
बोधकताया विरोधेनासम्भवात् प्रतीतिविरोधपरिहाराय पुरोडाशकपालपदस्याधिष्ठान-
लक्षणोपेयते । वस्तुविरोधस्तु नाधिष्ठानलक्षणया परिहर्तुं शक्यः । बृहस्पतिसवस्य तु
प्रकृतवाक्येऽन्यशेषतयानुपस्थितत्वान्नास्ति विनियुक्ताविनियोगविरोध इति चेत्,
तर्हि प्रवर्ग्यादिकर्मणामपि प्रकृतेऽन्यशेषतयानुपस्थानान्नास्ति विरोध इति तुल्यम् ।
नन्वत्र भाष्ये ब्रह्मवर्चसार्थतया विनियुक्तस्यैव बृहस्पतिसवस्य वाजपेयाङ्गत्वमि-
त्युक्तम् । सिद्धान्तावसरेऽपि तथैव वक्ष्यते । अत एतत् भाष्याभिमतमवगम्यते । त-
त्तु मीमांसकमर्यादाविरुद्धम् । अनुपादेयपदार्थसमभिव्याहृतासन्निधेः कर्मभेदक-

तोपगमात् । तथा हि--कुण्डपायिनामयनप्रकरणे समाम्नातं 'मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते'तिवाक्यमुदाहृत्य तैस्सिद्धान्तितम्-अत्र हि 'दध्ना जुहोती'त्यादिवत् गुणसंक्रान्तो विधिरिति वक्तुं न शक्यते । मासस्य पुरुषकृत्यसंपाद्यतया दध्यादिवद्विधेयत्वासम्भवात् ।अतो मासे होमादिकमेव विधेयम् । न च होमादिकमपि विहितमिति तस्यापि विधेयत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । नित्याग्निहोत्रप्रकरणे तद्विधिसद्भावेऽपि तस्येहानुपस्थितेः । न च इदमेव वाक्यं तत्स्मारकं भविष्यतीति वाच्यम् । तथासत्येतस्य वाक्यस्य स्मारकतया विधायकता नास्तीति वाक्यं व्यर्थमेव भवेत् । न च स्मृतस्यैवाग्निहोत्रादेः पुनस्सत्राङ्गतया विध्यभ्युपगमान्न वाक्यवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । एकस्यैव वाक्यस्य स्मारकत्वे विधायकत्वे चाग्निहोत्रहोमः प्रसिद्धः । स च सत्राङ्गमिति वचनव्यक्त्यभ्युपगमे व्यापारद्वयावेशेन वाक्यावृत्तिप्रसङ्गात् । न चाग्निहोत्रादिनाम्ना प्रसिद्धाग्निहोत्रस्मरणम् । नाम्न आख्यातपारतन्त्र्येणाख्यातस्य विधिस्वरतया विहितस्य विधानायोगेन कर्मभेदावगतौ नाम्ना तत्प्रतिबन्धासम्भवात् । नाम्ना सिद्धरूपेण विहितत्वोपस्थितेः पूर्वापरीभूतात्मना विधेयताप्रतिबन्धायोगाच्च । अत आख्यातस्वारस्येन कर्मान्तरत्वावगमे सति अग्निहोत्रनाम प्रसिद्धाग्निहोत्रेण सादृश्यं प्रतिपादयदेतद्वाक्यविहिते कर्मणि नैयमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थं भविष्यतीति 'वाजपेयेनेष्ट्वा वृहस्पतिसवेन यजेते'त्यत्राप्यनुपादेयवाजपेयोत्तरकालरूपगुणसमभिव्याहृतासन्निधिः प्रसिद्धवृहस्पतिसवस्येति प्रकृतवाक्ये वृहस्पतिसवस्य मासाग्निहोत्रादिवत् कर्मान्तरतैवोचितेति चेत्, उच्यते—उक्ते मीमांसकैरेतस्मिन्न्याये भाष्यकाराणामनादर एव । तथाहि—'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यत्र प्रसिद्धाग्निहोत्रस्य नाम्ना तावदुपस्थितिरस्त्येव । एवं च वाक्यस्यावृत्तिर्नास्ति । नाम्ना स्मारितस्य आख्यातेन सत्राङ्गतया विधानसम्भवात् । न चाख्यातपरतन्त्रेण नाम्नाख्यातावगता कर्मोत्पत्तिर्निरोद्धुमशक्येति वाच्यम् ।अप्रसिद्धनाम्न आख्यातपारतन्त्र्येऽपि प्रसिद्धनामानुसारेणैवाख्यातवृत्त्युपगमात् ।तथाहीष्टिपशुसोमयागेषु फलापेक्षेषु बहूत्पन्नेषु 'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेते'ति फलवाक्ये श्रुते राजसूयपदस्य क्वचित् कर्मविशेष एतद्दशायामगृहीतशक्तितया यजिपदेन फलापेक्षिणामुत्पन्नानामिष्टिपशुसोमयागानां सर्वेषां फलार्थतया विधिस्वारस्येऽवगते यजिसमानाधिकरणं राजसूयपदमपि तेषां सर्वेषां नामेत्याख्यातानुवर्तित्वमप्रसिद्धस्य राजसूयपदस्याश्रितम् ।'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'ति विधौ श्रुतानां दर्शादिनाम्नां तु 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते एतानि वा व तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा' इत्यर्थवादानुसारेण कालयोगिष्वाग्नेयादिषु सोमयागे च प्रसिद्धत्वात् आख्यातस्वारस्येन 'दर्शपूर्णमा-

पपन्नम् । नैषामुपसंहारो विद्यास्विवतीति । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—स-
न्निधिमात्रमवलम्ब्य हि विद्यासु मन्त्रादीनां विनियोगः पूर्वपक्षिणा प्रतिपादनीयः।
स तु लिङ्गादिभिरन्यत्र विनियोगे सति नोन्मिषति । विद्या हि स्वप्रकरणाम्नातै-
रङ्गैर्निराकाङ्क्षा इति तासां वेधमन्त्रादिपर्यन्तमाकाङ्क्षानुवर्तते । अतस्सान्निधि-
नाङ्गत्वं वदता विद्यास्वाकाङ्क्षोत्थापनीया । उत्थाप्य चाकाङ्क्षां विद्यावि-
धीनां मन्त्रादिविशिष्टविद्याविधाने तात्पर्यं कल्पनीयम् । विद्योपकारजननसामर्थ्य-
रहितानाञ्च प्रवर्ग्यादिकर्मणां वेधादिमन्त्राणाञ्च वैशिष्ट्यासम्भवात् कर्मणां प्रया-
जादिवत् आरादुपकारकत्वम् । मन्त्राणां चानुष्ठेयार्थस्मारकत्वं क्लेशेन सम्पाद्य
मन्त्रादिभिरुपकुर्यादिति शब्दकल्पनापूर्वकं विधिपर्यवसानमाश्रयणीयम् । अतः
सन्निधिना विनियोगो बहुकल्पनापेक्षत्वाद्विलम्बितः । ततः प्रागेव वचनेन
'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यग्निष्टोमस्य 'पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण
प्रचरन्ती'ति च प्रवर्ग्यस्य लिङ्गेन च मन्त्राणां विनियोगश्शीघ्रमवगम्यते । बहु-
कल्पनानपेक्षत्वात् । तावतैव च तेषां निराकाङ्क्षतायां सत्यां न सन्निधेर्विनियोज-
कता भवति । सत्यां हि विनियोज्यपदार्थस्याकाङ्क्षायां सन्निधेर्विनियोजकता ।
सोऽयमाकाङ्क्षारूपमूलोच्छेदादप्राप्तबाध इत्युच्यते। एवं च यत्पूर्वपक्षिणोक्तं विरो-
धाभावान्न लिङ्गादिना सन्निधेर्बाध इति, तन्निरस्तम् । आकाङ्क्षारूपमूलोच्छेदेन वि-
रोधसद्भावात्। न च यत्र श्रुतिलिङ्गादिना विनियोगे सन्निधिः क्लृप्त एव भवति,
तत्र भवतु नाम पूर्वप्रमाणमपेक्ष्य सन्निधेर्दुर्बलता । विद्यासन्निधिसमाम्नातानां तु प्रव-
र्ग्यमन्त्रादीनां न तत्तत्कर्मभिस्सन्निधिरस्तीति तेष्वपि सन्निधेः कल्पनीयतया कथं
प्रकृते वेधादिमन्त्राणां प्रवर्ग्यस्य च कर्मसु शीघ्रं विनियोगो भवेदिति वाच्यम् । श-
ब्दान्वयबोधाङ्गं हि नाम्ना न सादेश्यरूपस्सन्निधिः, अपि त्वन्वयबोधात्प्राक् शब्दाद-
न्वयप्रतियोगिनां पदार्थानामव्यवधानेनोपस्थितिरेव । स च 'यजेत स्वर्गकामः पुर-
स्तादुपसदा'मिति वाचनिकविनियोगस्थले क्लृप्त एव । लिङ्गेन मन्त्रविनियोगस्थले-
ऽप्यनेन मन्त्रेणाभिचारिककर्मादिकमुपकर्तव्यमिति कल्पितवचनसिद्ध एवेति न तत्र
पृथक् कल्पनापेक्षिता । सन्निधिना तु मन्त्रसामर्थ्यपर्यालोचनयैव विनियोगः क-
ल्पनीय इति विलम्बः । यथाहुः 'यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः । अ-
र्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ।' इति । एवं दुर्बलोऽपि सन्निधिः यद्यत्यन्तमनर्थ-
कः स्यात्, तदा भवेदपि तेन विद्यासु प्रवर्ग्यादीनां विनियोगः । न च तथा-
स्ति । आरण्यकग्रन्थसन्निधिसमाम्नानस्यारण्यानुवचनादिधर्मविशेषप्राप्त्यर्थत्वात् ।
अवश्यं च वेधादिमन्त्रे तथाभ्युपगन्तव्यम् । तस्य विद्यातदङ्गप्रकाशकतायाः क-
थमप्यसम्भवेन विद्याङ्गत्वायोगात् । एवंच 'शन्नो मित्र' इत्यादिमन्त्रस्यापि यथा-

कथञ्चित् विद्याप्रकाशकतासम्भवेऽपि न क्लेशेन विद्यासु विनियोग आश्रयणीयः । अध्ययनप्रकाशकतायास्स्वारस्यात् । उपनिपत्सन्निधिसमाम्नानं तु वेधादिमन्त्रवदेवाध्ययनाङ्गधर्मविशेषप्राप्त्यर्थं भविष्यति । विनियोजकप्रमाणेषु लाघवानुसारिणा शीघ्रं विनियोगे बोधिते गौरवानुसारिणो विलम्बितत्वाद्दुर्बलतया मूलोच्छेदेन बाध इत्यत्र जैमिनिसूत्रसम्मतिमाह—दुर्बलो हि सन्निधिरिति । श्रुतिलिङ्गेत्यादिजैमिनिसूत्रस्यायमर्थः—श्रुत्यादीनां षण्णां प्रमाणानां समुदाये सूत्रनिर्देशानुसारेण यत्परं, तस्य पूर्वापेक्षया दुर्बलता । अर्थस्य विनियोगाख्यस्य विप्रकर्षात् पूर्वमपेक्ष्योत्तरेण विलम्ब्य बोधनीयत्वात् । तत्र श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणं 'निवेशनस्सङ्गमनो वसूनामि'ति इन्द्रप्रकाशिका ऋक् । तस्या विनियोगः 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इति । अत्र लिङ्गेनेन्द्रप्रकाशने विनियोगोऽवगम्यते, श्रुत्या गार्हपत्ये । ऐन्द्र्येति तृतीया हि करणतां शक्त्या प्रतिपादयति, गार्हपत्यमिति द्वितीया च कर्मताम् । समभिव्याहारविशेषाच्च गार्हपत्यस्यैन्द्रमन्त्रकरणकप्रकाशनकर्मत्वमित्यर्थस्सिध्यति । उपतिष्ठत इति ह्यात्मनेपदं 'उपान्मन्त्रकरण' इति सूत्रेण मन्त्रः करणं यस्मिन् प्रकाशनरूपेऽर्थे, तत्र वर्तमानादुपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवतीति विहितम् । अतस्तेन प्रकाशनं प्रतिपाद्यते । तथा च विभक्तिप्रतिपाद्यकर्मत्वकरणत्वयोः प्रतियोगिविशेषलाभार्थं पदान्तरसमभिव्याहारापेक्षत्वेऽपि शक्यतया तयोश्श्रौतत्वं न विहन्यते । तत्र संशयः— किं लिङ्गानुसारेण मन्त्रस्य इन्द्रप्रकाशने विनियोगमुपगम्य गार्हपत्यमिति द्वितीयायास्सामीपिकाधारत्वलक्षणया सप्तम्यर्थतां स्वीकृत्य गार्हपत्यसमीपे स्थित्वैन्द्र्या इन्द्रं प्रकाशयेदित्यर्थस्स्वीकर्तव्यः, उत लिङ्गबाधेन मन्त्रगतेन्द्रपदस्य गार्हपत्ये लक्षणां योगं वा परिकल्प्य श्रुत्या तत्रैव विनियोग आस्थेयः । अथवा प्रमाणद्वयपर्यालोचनया समुच्चयः । तत्र पूर्वः पक्षः—प्रमाणद्वयानुसारेण इन्द्रे गार्हपत्ये च विनियोक्तव्यो मन्त्रः, अथवा विनियोज्यसामर्थ्यानुसारेण विनियोगो वक्तव्यः । न ह्यग्नेरसेके विनियोगस्सम्भवति । ततश्चैन्द्र्या गार्हपत्यप्रकाशनसामर्थ्याभावेन तत्र विनियोगो न सम्भवति । अपि चास्मिन्नेव वाक्ये ऐन्द्रीति तद्धितेन इन्द्राङ्गतावगमान्न कथञ्चिदपि गार्हपत्यप्रकाशने विनियोगोऽवगन्तुं शक्यते । तस्मात् गार्हपत्यसमीपे स्थित्वेन्द्रं प्रकाशयेदित्येव वाक्यार्थो वर्णनीयः । न चैन्द्र्येन्द्रं प्रकाशयेत्, मन्त्रान्तरेण योग्येन गार्हपत्यं प्रकाशयेदिति वाक्यभेद एव कुतो नाश्रीयत इति वाच्यम् । अनेकपदाध्याहारावगतैकवाक्यत्वभङ्गापेक्षया सप्तम्यर्थे द्वितीयाया लाक्षणिकत्वस्यैवोचितत्वादिति । सिद्धान्तस्तु वचनपर्यालोचनया असत्ययोग्यतानिश्चये झटिति तावदैन्द्र्या गार्हपत्यप्रकाशनाङ्गतावगम्यते । परं त्ववगता सा यदि कथमपि न सम्पद्येत, तदा परित्यज्येत । सति सम्भवे

साम्यां स्वर्गकामो यजेते'त्यत्र कालयुक्तानामाग्नेयादीनां तद्रहितानां प्रयाजादी-
नाञ्च परामर्शे सत्यपि नामानुसारेण कालयोगेप्वाख्यातस्य सङ्कोच आश्रितः ।
'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यत्र त्वाख्यातस्वारस्येन दीक्षणीयाप्रभृतीनामि-
ष्टीनां सोमयागस्य च परामर्शे सत्यपि ज्योतिष्टोमपदस्य 'यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्र-
तुमापद्यते स तं दीपयती'त्याद्यर्थवादावगतदीपकत्वगुणेन ज्योतिःपदेन त्रिवृदादिस्तो-
मानुपादाय ते यस्य सन्तीति बहुव्रीहिणा 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्र-
मुपाकुर्यादि'ति वाक्यसिद्धस्तोत्रगतसङ्ख्यात्मकस्तोमसंबद्धे 'सोमेन यजेते'ति वा-
क्योत्पन्ने यागे एतानि वा वेत्यर्थवादेन व्युत्पन्नत्वादाख्यातस्य सोमयागमात्रवि-
षयतया सङ्कोच आश्रितः । ततश्चाग्निहोत्रनाम्नोऽप्यग्निहोत्रं जुहोतीति प्रसिद्धा-
ग्निहोत्रोत्पत्तिवाक्येन होमविशेषनामत्वस्य सिद्धतया 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यत्रा-
पि आख्यातस्य तदनुसार उचित एव । अपिचाख्यातं नोत्पत्तिमेव कर्मणोऽस्यं
प्रतिपादयति । प्रयोगविधित्वेऽप्याख्यातस्वारस्याहानेः । तथा चाख्यातस्यो-
त्पत्तिप्रयोगयोरुदासीनतया नाम्ना प्रसिद्धाग्निहोत्रप्रत्यभिज्ञानेनोत्पत्तेः प्रतिरोधा-
त् कांस्यभोजिन्यायेनाप्याख्यातस्य प्रयोगविधिपरता सिध्यति । न चाख्याते-
पूर्वापरीभूततया होमप्रतिपादनात्तेन रूपेण सिद्धार्थनाम्ना प्रत्यभिज्ञानाभावा-
त् कथमुत्पत्तिविधिप्रतिरोधकतेति । अस्त्वेवं रूपभेदः, तथाप्यग्निहोत्रनामार्थस्य जु-
होत्यर्थस्य चाभेदेनान्वय आवश्यकः । कथमन्यथा प्रसिद्धाग्निहोत्रवाक्ये वा ह-
स्य नामता स्यात् । ततश्च मासमग्निहोत्रमित्यग्निहोत्रपदस्य जुहोतेश्च सामाना-
धिकरण्यं पश्यतोऽभिज्ञस्य य एव होमः प्रसिद्धाग्निहोत्रवाक्ये विहितस्स एवाय-
मिति भवत्येव प्रत्यभिज्ञा, न तु सिद्धत्वसाध्यत्वरूपधर्मभेदेनाभेदप्रतीतिप्रतिरोधः ।
सिद्धत्वादेश्शब्दविशेषोपाधिकतया अर्थभेदप्रतीतौ विरोधाभावात् । अन्यथा वे-
दाः प्रमाणमित्यत्राप्यभेदप्रतीतिर्न स्यात् । स्वीकृतं च नामानुसारेण दूरस्थस्य प्र-
त्यभिज्ञान'माज्यभागौ यजती'ति गृहमेधीयप्रकरणपठितवाक्ये । तत्र हि 'मरुद्भ्यो
गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनमि'ति वाक्यविहितायामिष्टावितिकर्तव्यता-
काङ्क्षिण्यामतिदेश इतिकर्तव्यतापूरणाय न कल्पनीयः। दर्शपूर्णमासयोः क्लृप्तोप-
कारजननसामर्थ्ययोः आज्यभागयोश्श्रवणेन तदेकवाक्यतयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया-
श्चरितार्थत्वात् । यत्र हि विकृतौ प्राकृतं क्लृप्तोपकारजननसामर्थ्यमङ्गं न श्रू-
यते, तत्र सन्निधिपठितैरपि वैकृतैरपूर्वैः पदार्थैर्नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा शान्ता भव-
तीति कृत्वा चोदनालिङ्गादिसंपन्नेनातिदेशेन प्रापितैः प्राकृतैः क्लृप्तोपकारजनन-
सामर्थ्यैरेव पदार्थैर्झटिति सम्बद्धैरितिकर्तव्यताकाङ्क्षापूरणे सति वैकृतानां सन्नि-
धिपाठो व्यर्थो माभूदिति रक्तपटन्यायेन तेषामपीतिकर्तव्यतानिवेशः कल्प्यते ।

आज्यभागयोस्तूपकारजननसामर्थ्यस्य प्रकृतौ क्लृप्ततया दार्शपूर्णमासिकयोरेव च तयोर्नाम्ना प्रत्यभिज्ञानात् गृहमेधीयवाक्येनान्वये सतीतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया निवृत्ततया चोदकाभाव एव कल्प्यते । एवंसति चोदकात् सम्भवत्प्राप्तिकयोराज्यभागयोः पुनश्श्रवणमपि सार्थकमुपपद्यते । चोदककल्पने तु तत एवाज्यभागयोः प्राप्तिसम्भवात् पुनश्श्रवणं व्यर्थमेव भवेत्, परिसङ्ख्यार्थं वा भवेत् । तच्चायुक्तमिति व्यवस्थापितं बाधलक्षणे। न चायमर्थः दूरस्थयोराज्यभागयोर्नाम्ना प्रत्यभिज्ञानं विना सम्भवति । न चैवंसति 'प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्व'मित्यधिकरणे यत् कर्मभेदप्रतिपादनं तद्विरुध्यत इति वाच्यम् । यथा 'अग्निहोत्रं जुहोती'ति वाक्योत्पन्नस्य होमस्य 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादि'तिवाक्याभ्यां काम्यनैमित्तिकरूपेण प्रयोगभेदस्सम्पद्यते, तथा तस्यैव कुण्डपायिनामयनप्रकरणे समाम्नानेन तदङ्गत्वावगमात् प्रयोगभेद इति भावनाभेदाभिप्रायेण तदधिकरणमुपपद्यते । कर्मभेदनिरूपणपरे द्वितीयाध्याये च भावनाभेदप्रतिपादनमेव साक्षात्सङ्गतम् । शब्दान्तरादिभिर्धात्वर्थभेदप्रतिपादनं तु भावनाभेदफलकतयैव सङ्गच्छते । एवंच यत्सप्तमेऽग्निहोत्रनाम्नोऽतिदेशकत्वमुक्तं, तदपि नानुपपन्नम् । धात्वर्थाभेदेऽपि नैयमिकाग्निहोत्रप्रयोगमपेक्ष्य सत्राङ्गप्रयोगस्यान्यतया तत्राग्निहोत्रप्रकरणाम्नातानामङ्गानामुपदेशेन प्राप्तिसम्भवायोगात् । नित्यतयाम्नातानां ह्यङ्गानां नित्यतयावगम्यमानो यः प्रयोगः, तत्रान्वयः । अन्यथा नित्यानित्यसंयोगविरोधप्रसङ्गात् । तत्र च यत्किंचित्फलसम्बन्धं विना विधिपर्यवसानायोगात् तावन्मात्रकृतमनित्यत्वमङ्गवाक्येष्वपि अवर्जनीयमित्यग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि फलं सम्बन्धावगतं यथाकथञ्चिदनित्यत्वं सह्यत इति तत्रैवोपदेशेनाङ्गानामन्वये सति कुण्डपाय्ययनगताग्निहोत्रप्रयोगे नोपदेशेनान्वयः । तस्यात्यन्तानित्यत्वात् । अतस्तत्रातिदेशः । अत एव ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातानामङ्गानां 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'ति वाक्यविहितो योऽग्निष्टोमसंस्थाकः प्रयोगः, तत्रैवोपदेशतोऽन्वयः, न तूक्थ्यादिसंस्थाकप्रयोगेऽपीति संस्थाधिकरणे शेषलक्षणे व्यवस्था दर्शिता । न चैवमपि 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यादावग्निहोत्रपदं गौणमिति या मर्यादा, सा भग्ना भवेदिति वाच्यम् । तत्र प्रकरणेऽग्निहोत्रनामप्रवृत्तिनिमित्तस्याग्निदेवतासम्बन्धस्यास्फुटतया गौणत्ववाचोयुक्तिसम्भवात् । एवं चाग्निहोत्रपदेन प्रत्यभिज्ञानात् यथा कुण्डपायिनामयनप्रकरणे तन्न भिद्यते, एवं 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेते'त्यत्रापि नाम्ना प्रसिद्धस्यैव बृहस्पतिसवस्य प्रत्यभिज्ञानादभेदसिद्धौ 'अन्यत्रापि विनियुक्तानां सतामविरुद्धो विद्यासु विनियोगो वाजपेय इव बृहस्पतिसवस्ये'त्यादि भाष्यं नानु-

पपन्नम् । नैषामुपसंहारो विद्यास्वितीति । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—सन्निधिमात्रमवलम्ब्य हि विद्यासु मन्त्रादीनां विनियोगः पूर्वपक्षिणा प्रतिपादनीयः। स तु लिङ्गादिभिरन्यत्र विनियोगे सति नोन्मिषति । विद्या हि स्वप्रकरणाम्नातैरङ्गैर्निराकाङ्क्षा इति तासां वेधमन्त्रादिपर्यन्तमाकाङ्क्षानुवर्तते । अतस्सन्निधिनाङ्गत्वं वदता विद्यास्वाकाङ्क्षोत्थापनीया । उत्थाप्य चाकाङ्क्षां विद्याविधीनां मन्त्रादिविशिष्टविद्याविधाने तात्पर्यं कल्पनीयम् । विद्योपकारजननसामर्थ्यरहितानाञ्च प्रवर्ग्यादिकर्मणां वेधादिमन्त्राणाञ्च वैशिष्ट्यासम्भवात् कर्मणां प्रयाजादिवत् आरादुपकारकत्वम् । मन्त्राणां चानुष्ठेयार्थस्मारकत्वं क्लेशेन सम्पाद्य मन्त्रादिभिरुपकुर्यादिति शब्दकल्पनापूर्वकं विधिपर्यवसानमाश्रयणीयम् । अतः सन्निधिना विनियोगो बहुकल्पनापेक्षत्वाद्विलम्बितः । ततः प्रागेव वचनेन 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' त्यग्निष्टोमस्य 'पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरन्ती'ति च प्रवर्ग्यस्य लिङ्गेन च मन्त्राणां विनियोगश्शीघ्रमवगम्यते । बहुकल्पनानपेक्षत्वात् । तावतैव च तेषां निराकाङ्क्षतायां सत्यां न सन्निधेर्विनियोजकता भवति । सत्यां हि विनियोज्यपदार्थस्याकाङ्क्षायां सन्निधेर्विनियोजकता । सोऽयमाकाङ्क्षारूपमूलोच्छेदादप्राप्तबाध इत्युच्यते। एवं च यत्पूर्वपक्षिणोक्तं विरोधाभावान्न लिङ्गादिना सन्निधेर्बाध इति, तन्निरस्तम् । आकाङ्क्षारूपमूलोच्छेदेन विरोधसद्भावात् । न च यत्र श्रुतिलिङ्गादिना विनियोगे सन्निधिः क्लृप्त एव भवति, तत्र भवतु नाम पूर्वप्रमाणमपेक्ष्य सन्निधेर्दुर्बलता । विद्यासन्निधिसमाम्नातानां तु प्रवर्ग्यमन्त्रादीनां न तत्तत्कर्मभिस्सन्निधिरस्तीति तेष्वपि सन्निधेः कल्पनीयतया कथं प्रकृते वेधादिमन्त्राणां प्रवर्ग्यस्य च कर्मसु शीघ्रं विनियोगो भवेदिति वाच्यम् । अन्वयबोधाङ्गं हि नाम्ना न सादेश्यरूपस्सन्निधिः, अपि त्वन्वयबोधात्प्राक् शब्दादन्वयप्रतियोगिनां पदार्थानामव्यवधानेनोपस्थितिरेव । स च 'यजेत स्वर्गकामः पुरस्तादुपसदा'मिति वाचनिकविनियोगस्थले क्लृप्त एव । लिङ्गेन मन्त्रविनियोगस्थलेऽप्यनेन मन्त्रेणाभिचारिककर्मादिकमुपकर्तव्यमिति कल्पितवचनसिद्ध एवेति न तत्र पृथक् कल्पनापेक्षिता । सन्निधिना तु मन्त्रसामर्थ्यपर्यालोचनयैव विनियोगः कल्पनीय इति विलम्बः । यथाहुः 'यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तेन सः । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ।' इति । एवं दुर्बलोऽपि सन्निधिः यद्यत्यन्तमनर्थकः स्यात्, तदा भवेदपि तेन विद्यासु प्रवर्ग्यादीनां विनियोगः । न च तथास्ति । आरण्यकग्रन्थसन्निधिसमाम्नानस्यारण्यानुवचनादिधर्मविशेषप्राप्त्यर्थत्वात् । अवश्यं च वेधादिमन्त्रे तथाभ्युपगन्तव्यम् । तस्य विद्यातदङ्गप्रकाशकतायाः कथमप्यसम्भवेन विद्याङ्गत्वायोगात् । एवंच 'शन्नो मित्र' इत्यादिमन्त्रस्यापि यथा-

कथञ्चित् विद्याप्रकाशकतासम्भवेऽपि न क्लेशेन विद्यासु विनियोग आश्रयणीयः । अध्ययनप्रकाशकतायास्स्वारस्यात् । उपनिषत्सन्निधिसमाम्नानं तु वेधादिमन्त्रवदेवाध्ययनाङ्गधर्मविशेषप्राप्त्यर्थं भविष्यति । विनियोजकप्रमाणेषु लाघवानुसारिणा शीघ्रं विनियोगे बोधिते गौरवानुसारिणो विलम्बितत्वाद्दुर्बलतया मूलोच्छेदन बाध इत्यत्र जैमिनिसूत्रसम्मतिमाह—दुर्बलो हि सन्निधिरिति । श्रुतिलिङ्गेत्यादिजैमिनिसूत्रस्यायमर्थः—श्रुत्यादीनां षण्णां प्रमाणानां समुदाये सूत्रनिर्देशानुसारेण यत्परं, तस्य पूर्वापेक्षया दुर्बलता । अर्थस्य विनियोगाख्यस्य विप्रकर्षात् पूर्वमपेक्ष्योत्तरेण विलम्ब्य बोधनीयत्वात् । तत्र श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणं 'निवेशनस्सङ्गमनो वसूनामि'ति इन्द्रप्रकाशिका ऋक् । तस्या विनियोगः 'ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इति । अत्र लिङ्गेनेन्द्रप्रकाशने विनियोगोऽवगम्यते, श्रुत्या गार्हपत्ये । ऐन्द्रयेति तृतीया हि करणतां शक्त्या प्रतिपादयति, गार्हपत्यमिति द्वितीया च कर्मताम् । समभिव्याहारविशेषाच्च गार्हपत्यस्यैन्द्रमन्त्रकरणकप्रकाशनकर्मत्वमित्यर्थस्सिध्यति । उपतिष्ठत इति ह्यात्मनेपदं 'उपान्मन्त्रकरण' इति सूत्रेण मन्त्रः करणं यस्मिन् प्रकाशनरूपेऽर्थे, तत्र वर्तमानादुपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवतीति विहितम् । अतस्तेन प्रकाशनं प्रतिपाद्यते । तथा च विभक्तिप्रतिपाद्यकर्मत्वकरणत्वयोः प्रतियोगिविशेषलाभार्थं पदान्तरसमभिव्याहारापेक्षत्वेऽपि शक्यतया तयोश्श्रौतत्वं न विहन्यते । तत्र संशयः— किं लिङ्गानुसारेण मन्त्रस्य इन्द्रप्रकाशने विनियोगमुपगम्य गार्हपत्यमिति द्वितीयायास्सामीपिकाधारत्वलक्षणया सप्तम्यर्थतां स्वीकृत्य गार्हपत्यसमीपे स्थित्वैन्द्या इन्द्रं प्रकाशयेदित्यर्थस्स्वीकर्तव्यः, उत लिङ्गबाधेन मन्त्रगतेन्द्रपदस्य गार्हपत्ये लक्षणां योगं वा परिकल्प्य श्रुत्या तत्रैव विनियोग आस्थेयः । अथवा प्रमाणद्वयपर्यालोचनया समुच्चयः । तत्र पूर्वः पक्षः—प्रमाणद्वयानुसारेण इन्द्रे गार्हपत्ये च विनियोक्तव्यो मन्त्रः, अथवा विनियोज्यसामर्थ्यानुसारेण विनियोगो वक्तव्यः । न ह्यग्नेस्सेके विनियोगस्सम्भवति । ततश्चैन्द्या गार्हपत्यप्रकाशनसामर्थ्याभावेन तत्र विनियोगो न सम्भवति । अपि चास्मिन्नेव वाक्ये ऐन्द्रीति तद्धितेन इन्द्राङ्गतावगमान्न कथञ्चिदपि गार्हपत्यप्रकाशने विनियोगोऽवगन्तुं शक्यते । तस्मात् गार्हपत्यसमीपे स्थित्वेन्द्रं प्रकाशयेदित्येव वाक्यार्थो वर्णनीयः । न चैन्द्येन्द्रं प्रकाशयेत्, मन्त्रान्तरेण योग्येन गार्हपत्यं प्रकाशयेदिति वाक्यभेद एव कुतो नाश्रीयत इति वाच्यम् । अनेकपदाध्याहारावगतैकवाक्यत्वभङ्गापेक्षया सप्तम्यर्थे द्वितीयाया लाक्षणिकत्वस्यैवोचितत्वादिति । सिद्धान्तस्तु वचनपर्यालोचनया असत्ययोग्यतानिश्चये झटिति तावदैन्द्या गार्हपत्यप्रकाशनाङ्गतावगम्यते । परं त्ववगता सा यदि कथमपि न सम्पद्येत, तदा परित्यज्येत । सति सम्भवे

यागस्य स्वर्गसाधनतेव न कथञ्चिदपि हातुं योग्या । सम्भवति चेहेन्द्रपदस्य लक्षणया गार्हपत्यप्रकाशकता । अथवेन्धिधातोर्दीप्त्यर्थकस्येन्द्रेतिरूपं निपातनात् भविष्यति । तथा च यौगिकार्थमादायेन्द्रपदं गार्हपत्यप्रकाशकं सम्भवति । न चैन्द्रीतितद्धितविरोधः । तेन हि इन्द्रसम्बन्धः ऋचः प्रतीयते । स च वचनानुसारेणाग्निचयनाङ्गगार्हपत्यप्रकाशनशेषत्वेऽपि न विरुध्यते । तदापि मुख्यया वृत्त्या इन्द्रबोधकत्वाक्षतेः । एवं च मन्त्रस्याध्ययनविध्यापादितप्रयोजनाकाङ्क्षायाः वचनेन शीघ्रप्रवृत्तेन निवारितत्वाल्लिङ्गं विनियोगक्षमं न भवति । सत्यां हि मन्त्रस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां सामर्थ्यपर्यालोचनया विनियोगः कल्पनीयः । अतो मूलोच्छेदेन लिङ्गस्य वचनबाधितत्वात्तदनुसारिविनियोगानुन्मेषेणोभयत्र विनियोग इत्यपि निरस्तम् । लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणं—'स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः ।' स्योनं सुखसाधनभूतं सदनं स्थानं हे पुरोडाश ते त्वदर्थं करोमि तच्च स्थानं घृतस्य धारया सुशेवं सुखशयनयोग्यं कल्पयामीति अयमंशस्सदनकरणं प्रकाशयति । तस्मिन् सीद पूर्वार्धप्रस्तुते सदने तिष्ठ, अमृते प्रतितिष्ठ प्रकृतसदने अवस्थानममृतप्रातिष्ठैव भवति । व्रीहीणां मेध व्रीहीणां सारभूत सुमनस्यमानः प्रसन्नमनास्सन् इत्यंश आसादनं प्रकाशयति । तथा च लिङ्गानुसारेण अंशद्वयस्य विभज्य विनियोगः प्रतीयते । पूर्वार्धस्य सदनकरणे उत्तरार्धस्यासादने तस्मिन् सीदेति तत्पदस्योत्तरार्धगतस्य पूर्वार्धसापेक्षतयैकवाक्यतावगमात् तदनुसारेण कृत्स्नस्य यथाकथञ्चिदेकार्थत्वं परिकल्प्य तत्र विनियोग आस्थेय इति च प्रतीयते । तथा च संशयः—किं विभज्य लिङ्गानुसारेण विनियोक्तव्यः, उतैकवाक्यतानुसारेणाविभज्येति । तत्र पूर्वः पक्षः—देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रेषु ह्येकवाक्यतानुसारेण निर्वापप्रकाशकस्य मन्त्रस्यावयवभूतानि यानि देवस्यत्वेत्यादिपदानि, तानि यथाकथञ्चित् निर्वापविशेषणसमर्पकाणीत्येवाङ्गीकृतम्, एवं प्रकृतेऽपि सदनकरणरूपैकार्थतामुपेत्य आसादनं फलतया तस्यैव स्तुत्यर्थमिति स्वीकर्तव्यम् । न च वैपरीत्यं शङ्कनीयम् । आसादनं प्रधानतया मन्त्रप्रकाश्यम् । सदनकरणं तु साधनतया तस्यैव विशेषणं स्तुत्यर्थमिति उपक्रमानुसारेण सदनकरणस्यैव मुख्यताया न्याय्यत्वादिति । सिद्धान्तस्तु वाक्यानुसारिविनियोगो हि तत्तत्पदानां क्लेशेन सदनकरणप्रकाशकताकल्पनया वक्तव्य इति विलम्बितः । ततः प्रागेव लैङ्गिको विभज्य विनियोगः प्रतीयते । पूर्वोत्तरार्धयोस्सदनकरणासादनप्रकाशकतायाः क्लृप्तत्वाद्वाक्यभेदेऽपि च तत्पदस्य नानुपपत्तिः । 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षे'त्यादौ वाक्यान्तरगतस्यापि तत्पदेन परामर्शदर्शनेनेहापि तस्मिन् सीदेति सर्वनाम्नः वाक्यभेदेऽपि पूर्वार्ध-

मन्त्रार्थपरामर्शकृतोपपद्यते । 'देवस्य त्वे'त्यादिमन्त्रगतानां तु पदानां निर्वपामीत्याद्यन्तैकवाक्यतां विना प्रधानप्रकरण्युपयुक्तार्थप्रकाशकत्वासम्भवात् । आनर्थक्यपरिहाराय वाक्यानुसारेण सामर्थ्यं कल्पितम् । प्रकृते न तथास्ति । वाक्यभेदेऽपि समवेतार्थत्वोपपत्तेः । तथा चात्रापि शीघ्रप्रवृत्तिकेन लिङ्गेन वाक्यीयविनियोगप्रयोजकप्रकरणाम्नानमन्त्रगतप्रयोजनाकाङ्क्षयोश्चरितार्थत्वाद्वाक्यस्य विनियोजकतैव नास्तीति मूलोच्छेदेन बाधस्सम्पद्यते । वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणं--दर्शपूर्णमासयोः 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती'ति समाम्नातं प्रस्तरप्रहरणं प्रक्षेपांशेन प्रस्तरं प्रतिपादयद्यथा प्रधानोपकारकम्, एवं सूक्तवाकमन्त्रांशेनेष्टदेवतास्मरणद्वारा प्रधानोपकारकम् । तत्र दर्शे अग्निरिन्द्रश्च सन्नयतः असन्नयत इन्द्राग्नी पौर्णमास्यामग्निः प्रजापत्यादयोऽग्नीषोमौ च देवताः । सूक्तवाकमन्त्रश्चैवमाम्नायते--'अग्निरिदं हविरजुषत । अवीवृधतमहोज्यायोऽकृत । प्रजापतिरिदं हविरजुषत अवीवृधतमहोज्यायोऽकृत । अग्नीषोमाविदं हविरजुषेताम् । अवीवृधेताम्महोज्यायोऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम् । अवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् । इन्द्र इदं हविरजुषत । अवीवृधतमहो ज्यायोऽकृते'ति । अत्र प्रकरणानुसारेण समन्त्रकस्य प्रस्तरप्रहरणस्य दर्शपूर्णमासयोरुभयत्रानुष्ठानेऽपि तदङ्गभूतस्य सूक्तवाकस्येष्टदेवतास्मरणार्थतया दर्शगतदेवतास्मारकांश एव तत्र प्रयोक्तव्यः । पूर्णमासगतदेवतास्मारकांश एव च तत्र प्रयोक्तव्य इति विभज्य प्रयोगस्स्वीकृतः । एवंस्थिते देवतापदसमभिव्याहृतानि 'इदं हविरजुषते'त्यादिपदानि किं देवतापदानुसारेण व्यवस्थया प्रयोक्तव्यानि, उत अव्यवस्थया सर्वाण्युभयत्रेति । तत्र पूर्वः पक्षः--अग्न्यादिपदानां प्रकरणानुसारेणोभयत्र विनियोगे प्रसक्तेऽपि प्रजापतेरमावास्यायामभावात्तत्पदस्यासमवेतार्थतया ततो निवृत्तिरुपगता । एवमिन्द्रादिपदेऽपि यथायोगमुपगतम् । इदं हविरजुषतेत्यस्य तु हविःप्रकाशकस्योभयत्राप्यस्ति सामर्थ्यम् । अतः प्रकरणानुसारेणोभयत्रापि प्रयोक्तव्यम् । न च 'प्रजापतिरिदं हविरजुषते'त्यत्रत्यस्य हविरित्याद्यंशस्यामावास्यायां बोधकता न स्यात् । प्रजापतिपदैकवाक्यतां विना तत्र कर्त्राकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः प्रजापतिपदस्यामावास्यायां च न प्रयोग इति वाच्यम् । प्रकरणानुसारेणोभयत्रापि प्रयोगावश्यकत्वे अग्निपदेन सह मिलित्वा तस्य बोधकता भविष्यति । यद्यपि चाग्निपदं पृथगेव हविरजुषतेत्यनेन सम्बद्धं, तथाप्यावृत्त्या अनेनापि सम्बन्धो भविष्यति । एवमिदं हविरजुषेतामित्यादेरपि यथायोगमन्वयो द्रष्टव्यः । न चैकवाक्यतानुसारेण प्रजापत्यादिपदैस्सह तस्याप्युत्कर्ष उपगन्तव्यः । उभयत्रापि प्रयोगसंपादकं प्रकरणं च तत एव बाध्यतामिति वाच्यम् । एषां पदानां प्रकरणानुसरणं विना प्रयोजनाकाङ्क्षाया अशान्तत्वेन प्रयोजनसिद्ध्यर्थमुपजीव्यस्य प्रकरणस्य वाक्येन बाधायोगादिति । सिद्धा-

न्तस्तु—सत्यं प्रयोजनसम्बन्धाय प्रकरणमुपजीव्यम्। परं तु प्रकरणापादितमपूर्वार्थत्वं किंद्वारेत्यपेक्षायां सामर्थ्यानुसारेणेष्टदेवताप्रकाशनद्वारेति स्थिते अग्न्यादिपदानां साक्षादेव तत्र सामर्थ्यादुपपन्नं, पदान्तराणां तदेकवाक्यतयेति। येषां पदानां येन पदेन एकवाक्यता क्लृप्ता, तेषां तावतैव प्रयोजनाकाङ्क्षायाश्चरितार्थतया अमावास्यागतदेवतापदैकवाक्यतापन्नानां पदानां न पौर्णमासीगतदेवतापदैकवाक्यताकल्पनाक्षमं प्रकरणं भवतीति तस्मिन्नंशे प्रकरणं बाध्यते । न हि प्रजापत्यादिपदघटितवाक्यस्यामावास्यायामपि सम्बन्धं बोधयत् प्रकरणमुपजीव्यम् । पौर्णमास्यंशसम्बन्धं बोधयता प्रकरणेनैव प्रयोजनापेक्षाया उपरतत्वात् । अतः क्लृप्तेन वाक्येन वाक्यकल्पनापेक्षं प्रकरणं मूलोच्छेदेन बाध्यते । प्रकरणस्थानविरोधोदाहरणं—अस्ति राजसूयः इष्टिपशुसोमयागात्मकः । तत्र च सर्वेषां यागानां प्राधान्यम् । 'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेते'तीष्टिपशुसोमयागानां प्रत्येकमुत्पन्नानां फलापेक्षिणां स्वाराज्यसम्बन्धप्रतिपादनात् । अतस्ते सर्वेऽपि प्रकरणिनः । तेषु चाभिषेचनीय इति कश्चिद्यागः । तत्सन्निधौ समाम्नायते—'शौनश्शेपमाख्यापयती'ति । अनेन वचनेन प्रसिद्धं यत् शुनश्शेपाख्यानं, तद्धक्त्यमित्यङ्गं विधीयते । तत्र सन्देहः— किं सन्निध्यनुसारेणाभिषेचनीयमात्राङ्गं, प्रकरणानुसारेण च राजसूयसंज्ञकसर्वयागाङ्गम्, उत प्रकरणानुसारेण सर्वाङ्गमेव । तत्र पूर्वः पक्षः—सन्निधिरपि न साक्षादङ्गतां प्रतिपादयति प्रकरणमपि। तथा चोभयोरपि तुल्यबलतया प्रमाणद्वयानुसारेण योऽर्थः प्राप्नोति, सोऽङ्गीकर्तव्यः। तत्र यदि प्रकरणानुसारेण सर्वार्थत्वमेव स्वीक्रियेत, तथासति सन्निधिरत्यन्तं बाधितः स्यात् । अतः तदनुसारेणाभिषेचनीयाङ्गतोपगन्तव्या । न च सन्निधिना बोधनीयस्याभिषेचनीयाङ्गत्वस्यापि प्रकरणेन बोधनात् सन्निधिबोध्यं किमपि नावशिष्यत इति वाच्यम् । यतस्सन्निधिबोध्यमभिषेचनीयाङ्गत्वं प्रकरणादेव लभ्यम्। अतस्सन्निधेः परिसङ्ख्यायकत्वं स्वीक्रियते । तथा च सन्निधिना इतराङ्गत्वं प्रतिषिध्यते । तथा च इतराङ्गताबोधकांशे प्रकरणस्यात्यन्तं बाधो माभूदिति तत्रापि पाक्षिकाङ्गत्वं सिध्यति । एवंचसति यदा प्रकरणस्य बाधः, तदापि अभिषेचनीयव्यतिरिक्तांश एव प्रकरणबाधादभिषेचनीये शुनश्शेपाख्यानं नित्यमङ्गं, तदितरेषु तु विकल्पेनेति सिध्यति । ननु, नात्र सिद्धान्तपूर्वपक्षयोरनुष्ठाने विशेषो वक्तुं शक्यते । नित्यं सर्वार्थतेति सिद्धान्तेऽपि हि शुनश्शेपाख्यानस्य माहेन्द्रस्तोत्रसमीप एवानुष्ठानम् । पूर्वपक्षेऽपि तथैवानुष्ठानम् । अभिषेचनीयमध्ये माहेन्द्रस्तोत्रं विदेवनं शौनश्शेपाख्यानं साम्राज्याभिषेक इतीत्येवं बद्धक्रमाः केचन पदार्थाः अभिषेचनीयानन्तरं समाम्नाताः । ते च माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इत्यादि-

मपदार्थस्य माहेन्द्रस्तोत्रकालेऽपकृष्टतया तदन्तापकर्षन्यायेनापकृष्टाः । अतः वि-
देवनादीनां माहेन्द्रस्तोत्रकाले नियतमनुष्ठानम् । न चाभिषेचनीयसन्निधावनुष्ठीय-
मानस्य सिद्धान्ते कथं सर्वार्थतेति वाच्यम् । कर्तृदेशकालैक्येनेष्टिपशुसोमयागात्म-
कराजसूयसम्बन्धिमहाप्रयोगैक्येन च परमापूर्वोत्पत्तिसमये आराद्उपकारकस्य शौ-
नश्शेपाख्यानस्यापूर्वद्वारा सर्वोपकारकत्वसम्भवात् । अतश्चिन्ता निष्फलेति चेत्,
न । पूर्वपक्षे ह्यभिषेचनीयमात्राङ्गत्वं नित्यमिति उपगमात्तद्विकृतिष्वेव नित्यमति-
देशः । सिद्धान्ते तु सर्वयागार्थता नित्येति राजसूयविकृतिमात्रे नित्यमतिदेश इति
फलविशेषसम्भवात् । सिद्धान्तस्तु—भवेदेतदेवम् । यदि सन्निधिप्रकरणयोस्तुल्य-
बलता स्यात् । यदि ह्यत्र सन्निधिरभिषेचनीयाङ्गत्वबोधकतया अपूर्वविधिरेव भवे-
त्, तदापि प्रकरणमपेक्ष्य दुर्बल एव राजसूयात्मना सर्वेषामितिकर्तव्यताकाङ्क्षाया-
स्साधारण्येन क्लृप्तत्वात् विशिष्यासाधारण्येनाभिषेचनीयसम्बन्धबोधनार्थं पृथगा-
काङ्क्षायाः कल्पनीयत्वात् । ततश्च क्लृप्ताकाङ्क्षाया झटिति विनियोगेनाम्नानचा-
रितार्थ्ये सति न सन्निधिर्विनियोगाय प्रभवति । आम्नानानुपपत्तेर्मूलभूतायाः प्र-
करणेनैव परिक्षयात् । न चान्योन्याकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनासत्तेरन्वयबोधार्थमपे-
क्षणाद्विलम्बितप्रवृत्तित्वमिति वाच्यम् । बुद्धौ शब्दतो विपरिवृत्तिरूपाया आसत्तेः
प्रकरणेन कृत्स्नेऽपि राजसूये क्लृप्ततया कल्पनीयत्वाभावादाम्नानसन्निधिस्त्वनपे-
क्षित एव । अन्यथा एकस्मिन्नेव कर्मणि यत् प्रधानसन्निधौ समाम्नातं, तस्यैवा-
ङ्गता स्यात् । विप्रकृष्टतयाम्नातस्याङ्गता न स्यात् । एवं सन्निधेस्स्वार्थपरत्वेऽपि दु-
र्बलत्वेन सम्भावितस्य प्रकृते तमप्यर्थं परित्यज्याभिषेचनीयेतराङ्गतापरिसङ्ख्यार्थत्वे
दुर्बलत्वं किमु वक्तव्यम् । अतश्शुनश्शेपाख्यानादेर्नित्यं सर्वाङ्गतेति । इदं तूदा-
हरणं कृत्वाचिन्तयेति वदन्ति । अत्र हि विषयभूतमाख्यानादिकमभिषेचनीयावा-
न्तरप्रकरणनिविष्टम् । अभिषेचनीयानन्तरं दिशो ह्ययं राजाभूदिति पञ्चाक्षरान् प्र-
यच्छति । 'शौनश्शेपमाख्यापयती'ति समाम्नाय तदनन्तरमप्यभिषेचनीयाङ्गेष्टिवि-
शेषानुक्रमणमुपलभ्यते । मारुतस्य चैकविंशतिकपालस्य 'वैश्वदेव्यै चामिक्षाया अग्न-
ये स्विष्टकृते समवद्यती'ति प्रागुपक्रान्ताभिषेचनीयाङ्गेष्टिविशेषानुवर्तनात् 'अपान्नप्त्रे
स्वाहा ऊर्जो नप्त्रे स्वाहाग्नये गृहपतये स्वाहेति तिस्र आहुतीर्जुहोती'ति पुनरप्य-
भिषेचनीयाङ्गहोमविशेषाम्नानाच्च । तथा चाभिषेचनीयावान्तरप्रकरणेन राजसूयमहा-
प्रकरणबाधात् आख्यानादेरभिषेचनीयाङ्गतैव । अवान्तरप्रकरणं नास्तीति कृत्वाचि-
न्तया सन्निधिदौर्बल्ये न्यायमात्रप्रदर्शनार्थं निबन्धेषु तदुदाहरणम् । यत्रावान्तर-
प्रकरणं नोन्मिषति, तदिह बहूनां प्रकरणे कस्यचित्सन्निधौ समाम्नातमुदाहरणं
स्थिरं द्रष्टव्यम् । स्थानसमाख्ययोर्विरोधोदाहरणं—पौरोडाशिकमिति समाख्यायुक्ते

काण्डे सान्नाय्ययागसन्निधौ 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण' इति समाम्नायते । अयं च मन्त्रः शोधनप्रकाशकः । अस्ति च पुरोडाशपात्राणां सान्नाय्यपात्राणां च शोधनम् । तत्र संशयः—किं समाख्यानुसारेण पुरोडाशपात्रशोधनाङ्गता, उत सन्निध्यनुसारेण सान्नाय्यपात्रशोधनाङ्गता । तत्र पूर्वः पक्षः—पौरोडाशिकमिति समाख्याया अयमर्थः—पुरोडाशस्य इदं पौरोडाशं, तस्य व्याख्यानं पौरोडाशिकम्। 'तस्य व्याख्यानमिति च व्याख्यातव्यनाम्न' इत्यधिकारगतेन पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठनि'ति सूत्रेण ष्ठन्। तथा च समाख्यया काण्डस्य पुरोडाशसम्बन्धिपदार्थप्रतिपादकत्वावगमात्तदन्तर्गतस्य मन्त्रस्यापि पुरोडाशपात्रशोधनप्रकाशकता प्रतीयते । सान्नाय्यपात्रशोधनाङ्गता तु सन्निधिना न साक्षात् प्रतीयते । समाख्यास्थल इव तद्बोधकशब्दाभावात्, अपि तु सन्निध्यनुमितवचनेन वक्तव्या । तथा च साक्षादर्थबोधकसमाख्यामपेक्ष्य सन्निधेर्दुर्बलतया बाध एवेति । सिद्धान्तस्तु—भवेदेतदेवं, यदि पौरोडाशिकमित्यादिसमाख्ययानेन मन्त्रेण पौरोडाशिकपदार्थं प्रकाशयेदित्येतावानर्थः 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इति वाचनिकविनियोगस्थल इव प्रतिपाद्येत। न तु तदस्ति। अपि तु सा काण्डस्य पौरोडाशिकपदार्थव्याख्यानरूपतां साक्षात् प्रतिपादयति । तावता च मन्त्रविनियोगोऽनुमेयः । तत्र समाख्यया विलम्बितं विनियोगानुमानम् । 'शुन्धध्वमि'तिमन्त्रो हि सान्नाय्यसन्निधौ समाम्नातः पाठक्रमात्तत्समीप एवानुष्ठातव्यः प्रतीयत इत्यनुष्ठानसन्निधिस्सान्नाय्यस्थले क्लृप्तः । पौरोडाशपात्रशोधनानुष्ठानसादेश्यं तु कल्पनीयम् । अपि च सन्निधिना शुन्धध्वमिति मन्त्रस्यैव विशिष्य सान्नाय्यसम्बन्धिशोधनाङ्गतावगम्यते । समाख्यया तु काण्डस्य प्रथमं पौरोडाशिकत्वमवगम्यते। तदन्तर्गततया मन्त्रस्य तस्मिंस्तन्मन्दमवतरति । अतश्शीघ्रप्रवृत्तिकसन्निधिना प्रथमं परिच्छिन्ने विनियोगे मन्त्रस्य प्रयोजनाकाङ्क्षापगतेति न समाख्याया विनियोजकता । 'सर्वं प्रविध्ये'त्यादिमन्त्रेपूक्तमर्थं प्रवर्ग्यादिकर्मस्वपि दर्शयति—तथा कर्मणामपि प्रवर्ग्यादीनामिति । यच्च पूर्वपक्षिणा बृहस्पतिसवस्येव प्रवर्ग्यादीनामप्यन्यत्र विनियोगो भविष्यतीत्युक्तं, तत्राह—न हीति । ऐकार्थ्यम् एकप्रयोजनकत्वं तद्बोधकप्रमाणमिति यावत् । ननु, प्रवर्ग्यादीनां कर्मणां विद्याभिस्सह ऐकार्थ्यबोधकप्रमाणाभावोऽसिद्धः । सन्निधेरेव विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह—अपि चेति ॥२४॥

इति वेधाद्यधिकरणम् ॥१४॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥२५॥

विद्यासन्निधिसमाम्नातानां 'सर्वं प्रविध्ये'त्यादिमन्त्राणां कर्मणां च न विद्याशेषत्वमिति प्रतिपादितम् । तर्हि कौषीतकिशाखायां हानसन्निधौ समाम्नातमुपायनमपि न हानशेषभूतमिति यत्र केवलहानं श्रुतं, तत्र तस्य नोपसंहार इति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । तत्राप्यर्थादेव हानं सन्निपतेदिति । ननु, यथा गवादेरन्यदीयस्यान्येन स्वरूपत एव ग्रहणं, तथान्यदीययोस्सुकृतदुष्कृतयोर्यद्यन्येन स्वरूपत एव ग्रहणं भवेत्, तदा स्वामिपरित्यागं विनान्येन ग्रहणासम्भवात् उपायनानुपपत्त्या हानाक्षेपो भवेत, न तु तथाप्रकृते सुकृतदुष्कृतयोरुपायनपदोदिता प्रियैरप्रियैश्च प्राप्तिर्विवक्षिता । आत्मगुणभूतयोरन्तःकरणपरिणामभूतयोर्वा तयोः स्वरूपतोऽन्यत्र गमनासम्भवात् । अपि तु विद्वद्गतपुण्यपापाभ्यां प्रियेषु अप्रियेषु फलारम्भ एव उपायनम् । तच्च विद्वदुपभोग्याभ्यामपि पुण्यपापाभ्यामन्यत्र फलारम्भसम्भवान्न विदुषस्स्वाम्यनिवृत्तिं तत्रापेक्षते । न च 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ती'ति वाक्यं विद्याफलकीर्तनावसरे दृष्टान्तसमर्पकतयोपयुज्यत इति वक्तव्यम् । अन्यथा तदसाङ्गत्यापत्तेः। तथा च दायदृष्टान्तादयमर्थः प्रतीयते— यथा विदुषः एतावन्तं कालं दाये स्वाम्यमनुवृत्तम् । अनन्तरं तु तत्स्वाम्यनिवृत्तिपूर्वकं पुत्राणां तत्र स्वाम्यं भवति, एवं सुकृतदुष्कृतयोरप्येतावत्कालं तदुपभोगयोग्यत्वरूपं तत्स्वाम्यमासीत्, इदानीं तु तन्निवृत्तिपूर्वकं प्रियाप्रियेषु तत्स्वाम्यं भवतीति । तथा चोपायनमात्रश्रवणेऽपि दृष्टान्तसामर्थ्यात् स्वाम्यनिवृत्तिरूपहानाक्षेपो भवेदिति युक्तम् । तथासति यत्र केवलं हानं श्रुतं, तत्राप्यश्वरोमदृष्टान्तानुसारेण उपायनाक्षेपो भवेत। अश्वाद्धि प्रहीणानि रोमाणि क्वचित् प्रदेशे यथा पतन्ति, एवं विदुषः प्रहीणे पुण्यपापे क्वचिदन्यत्र पतत इत्यवगतिसम्भवात् । अतः कथमुपायनसन्निधौ हानाक्षेपमुपेत्य हानसन्निधावुपायनाक्षेपस्सन्दिह्यत इति चेत्, उच्यते— 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदस्साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामि'त्यत्र वाक्यस्वारस्येन देवदत्तस्य गावो यज्ञदत्तेन प्राप्ता इत्यत्र देवदत्तस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं यज्ञदत्तस्य प्राप्तिरिव विद्वत्स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं सुहृद्द्विषत्प्राप्तिरवगम्यते । वचनस्वारस्यावगते चैतस्मिन्नर्थे दायदृष्टान्त उपोद्बलको भवति। 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापमि'त्यत्र तु न शब्दस्वारस्येनोपायनं प्रतीयते । अतो दृष्टान्तस्वारस्यमात्रेण नोपायनोपसंहारस्सम्भवतीति तात्पर्यम् । ननु, 'तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयस्सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृतमि'त्यत्र समभिव्याहारेण हानं प्रत्युपायनस्याङ्गतावगम्यते। अतो यत्र हानमात्रं श्रुतं, तत्रापि शेषतयोपायनस्याक्षेपो भवेदित्याशङ्क्य प्रयाजदर्शपूर्णमासादिस्थलशेषशेषिभावस्य समानकर्तृकत्व एव दर्शनात् इह च तदभावान्न शेषशेषिभाव इत्यभिप्रेत्य परिहरति— अपि चात्मकर्तृकामिति । अयमत्र सिद्धा-

न्ताभिप्रायः— कौषीतकिवाक्ये हानसन्निधावुपायनाम्नानेनायमर्थोऽवगम्यते — विद्यया हि विदुषि पुण्यपापयोः फलानारम्भकत्वे हानवाक्येनावगते, तर्हि विद्वत्कृतं पुण्यपापादिकं किं सर्वात्मना निष्फलं, यथा कीर्तनप्रायश्चित्तादिना नष्टं पुण्यपापम्, अथवा पुत्रादिकृतपुण्यपापयोः पित्रादाविवान्यत्र क्वचित् फलारम्भकतेति विशये उपायनश्रवणेन सुहृद्द्विषद्गतफलारम्भकता, न त्वत्यन्तं तयोः फलाभाव इति निर्धार्यते । एवं च 'नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'त्यादि शास्त्रानुग्रहोऽपि भवति । प्रायश्चित्तादौ तु वचनप्रामाण्याददत्तफलस्यैव नाश उपेयते । अतः कौषीतकिशाखायामन्यकर्तृकमप्युपायनमुक्तगत्या हानोपपादकं भवत्येवेति हानोपायनयोश्शेषशेषिभावस्सिध्यति । न चैवमपि कौषीतकिशाखायां पर्यङ्कविद्याफलभूतस्य पुण्यपापहानस्य शेषभूतमप्युपायनं कथं 'तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमि'ति निर्विशेषविद्याफलत्वेनावगते अश्व इव रोमाणि विधूयेत्यस्य 'आकाशो हवै नाम नामरूपयोर्निर्वहिते' त्याकाशविद्यारम्भे समाम्नानेन तद्विद्याफलत्वेनावगते च पुण्यपापहाने उपसंह्रियेते । विद्याभेदेन तत्फलस्य हानस्यापि भिन्नत्वादिति वाच्यम् । अत्रापि विदुषि फलानारम्भकयोः पुण्यपापयोरत्यन्तनिष्फलत्वकल्पनाया अनुपपत्त्या विद्यान्तरदृष्टस्यापि विशेषस्यानुषङ्गोपपत्तेः । एवं चाश्व इव रोमाणीति दृष्टान्तोऽपि समञ्जसो भविष्यति । एते च हानोपायने सविशेषविद्यायामनुचिन्तनीये एव । तत्क्रतुन्यायेन फलस्यापि सविशेषविद्यायां ध्येयत्वात् । निर्विशेषविद्यायां तु न ध्येये । एतदभिप्रायेणोक्तं भाष्ये— न त्विह हानमुपायनं वानुष्ठेयत्वेन सङ्कीर्त्यत इति । निर्विशेषविद्यायाः स्तुत्यर्थत्वोक्तिरपि नासदालम्बना । स्वरूपेण पुण्यपापयोस्सञ्चारासम्भवेऽपि फलद्वारा तदुपपत्तेः । तथा च विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चेत्यादिभाष्यमपि अन्यदीययोः पुण्यपापयोरन्यत्र स्वरूपेण सञ्चारो न भवतीत्येतदभिप्रायमेव योजनीयम् । कुशाः उद्गातॄणां प्रस्तावकर्मणि स्तोत्रसङ्ख्यागणनार्था दारुशलाकाविशेषाः । देवासुरच्छन्दांसि देवासुरप्रकाशका मन्त्रविशेषाः । समयाध्युषिते अस्तमयकालसन्निहिते । उपगानं उद्गातृषु गायत्सु अन्यैः क्रियमाणं हो इति शब्दोच्चारणम् । तत्र अन्यैः ऋत्विग्भिः कर्तव्यमिति क्वचित् सामान्यतः प्रतिपादितम् । तत्र 'नाध्वर्युरुपगायेदि' ति विशेषवचनम् अध्वर्युव्यतिरिक्तैः कर्तव्यमिति बोधयति । अत्र पुण्यपापयोर्हानं क्वचिदुपायनशिरस्कं, क्वचिन्नेति पूर्वपक्षे व्यवस्थितविकल्पः प्रसज्यते, स मा भूदिति शाखान्तरे श्रुतस्योपायनस्यान्यत्रापि सम्बन्धः प्रतिपादितः । तथा च सर्वत्रोपायनशिरस्कमेव हानमिति सिध्यति । अत्र जैमिनिसम्मतिप्रदर्शनाय सूत्रे तदुक्तमित्यंशः । तं व्याचष्टे—तदुक्तं द्वादशलक्षण्यामिति । इदमत्रोदाहरणं—'धीरि

तो न ददाति न जुहोती'त्यादिनिषेधाः ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नाताः। ते किमुपदेशातिदेशाभ्यां प्राप्तानां क्रत्वङ्गभूतानां होमादीनां प्रतिषेधकाः, उत दूरस्थाग्निहोत्रादिवाक्यशेषभूतास्सन्तः अदीक्षितो यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्येवमाद्यर्थपर्यवसिताः । तत्र पूर्वपक्षः—युक्तं 'यजतिषु ये यजामहं करोति नानूयाजेष्वि' ति वाक्ये यजतिपदैकवाक्यतया 'नानूयाजेष्वि' त्यस्य पर्युदासपरत्वम्, इह तु यावज्जीवादिवाक्यैनैतेषां निषेधानाम् एकवाक्यताया अक्लृप्तत्वान्न पर्युदासाश्रयणं युज्यते, तस्मात् प्रतिषेधा इति। सिद्धान्तस्तु— तथासति विकल्पस्स्यात् । उपदेशातिदेशाभ्यां क्रत्वर्थतया विहितत्वादनेन वचनेन क्रतावेव निषेधाच्च स माभूदिति दूरस्थेनापि 'अग्निहोत्रं जुहोती 'त्यादिवचनेन एकवाक्यतां प्रकल्प्य पर्युदासवृत्तिरेवाश्रयणीयेति । ननु, नात्र विकल्पः प्रसरति । यदि हि क्रत्वर्थानामेवायं प्रतिषेध इति कल्प्येत, तदा खलु विकल्पस्स्यात्। अयं तु पुरुषार्था ये अग्निहोत्रहोमादयः क्रतुकालेऽपि यावज्जीवादिवाक्येन प्राप्ताः, तेषां प्रतिषेधः । तथा च भिन्नविषयत्वान्न विकल्पः । अपि तु पुरुषार्थहोमविधायकतया क्रतोर्बहिरपि सावकाशानामग्निहोत्रादिवाक्यानां क्रतुवैगुण्यापादका यागदानहोमादयः पुरुषार्थाः इत्येवं बोधयता निरवकाशेन निषेधेन बाध एव । अतः प्रतिषेधपक्षे यदि विकल्पस्स्यात्तर्ह्यत्रापि दूरस्थवाक्यैकवाक्यतया पर्युदासवृत्तिरेव ज्यायसीति कृत्वाचिन्तापरमिदमधिकरणमित्याहुः । तत्प्रयोजनं दूरस्थितवाक्यैकवाक्यताकल्पनमपेक्ष्याप्यष्टदोषदुष्टो विकल्पः पापीयानिति न्यायव्युत्पादनम् । अयं च जैमिनिसूत्रार्थः--अपित्विति पूर्वपक्षव्यावृत्तिः । 'दीक्षितो न जुहोती'त्यादिवाक्यस्य 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती'त्यादिवाक्यशेषत्वादितरस्य दीक्षितस्य पर्युदासो व्यावृत्तिस्स्याद्दीक्षितो यावज्जीवं जुहुयादि'ति प्रतिषेधपक्षे यतो विकल्पो भवेदि'ति । विधूय पापमित्यादौ विधूयेत्यादिपदैर्विदुषि सर्वात्मना पुण्यपापयोस्सम्बन्धो नास्तीति प्रतिपाद्यत इति सिद्धवत्कृत्योपायनं परमस्ति, नास्तीति सन्दिह्य निर्णयः प्रदर्शितः। इदानीं तु धूञ्धातुना सर्वात्मना पुण्यपापासम्बन्धो न प्रतिपाद्यत इति शङ्कानिराकरणाय वर्णकान्तरमारभते—अथ वेति । ननु, विधूननं चालनमिति पूर्वपक्षिणापि मुख्यार्थो वक्तुं न शक्यते—अमूर्तयोः पुण्यपापयोर्वृक्षादिवच्चालनानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह— चालनं त्विति । ततश्च धूञ्धातुप्रयोगस्य किञ्चित्कालं फलानारम्भमात्रप्रतिपादकतयोपपत्तौ 'नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'ति शास्त्रबाधेनात्यन्तं विदुषि पुण्यपापयोरसम्बन्ध इति न स्वीकर्तव्यमिति भावः। तदानुगुण्येन हानमेव विधूननमिति विदुषः प्रहीणयोः पुण्यपापयोः फलजननकताशक्तिरत्यन्तं प्रहीणा मा भूदित्येतदर्थमेव हि परैरुपायनं प्रतिपाद्यते । तथा च वाक्यशेषानुसारेण नाभुक्तमिति शास्त्रोपपादनस-

म्भवेन स्वकपोलकल्पनया विदुषि किञ्चित्कालं फलानारम्भकतेति व्याख्या उपपद्यते । अतः उपायनप्रतिपादकवाक्यशेषानुसारेण विदुषि सर्वात्मना पुण्यपापयोरसम्बन्ध इत्येवोपेयम् । कुशाच्छन्द इत्याद्यंशं पूर्ववर्णकार्थसङ्ग्राहकतया व्याचष्टे— क्वचिच्चेति । अनेकार्थत्वाच्चेति । यदाहुः 'क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽर्थः प्रतिपादितः । प्रयोगतोऽनुसर्तव्या अनेकार्था हि धातवः ।' इति ॥ २६ ॥

हान्यधिकरणम् ॥ १९ ॥

साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे 'तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत' इत्यादिकौषीतकिवाक्यानुसारेण सर्वत्र विधूननश्रुतावुपायनानुवृत्तिरुक्ता । अत्राधिकरणे तदेव वाक्यमुदाहृत्य विचारान्तरं क्रियत इति सङ्गतिः । 'स आगच्छति विजरां नदीमि'ति श्रुतिपाठः । 'विजरां वा अयं नदीं प्रापन्न वा अयं जरयिष्यती' ति निर्वचनात् । विरजां नदीमिति पाठस्तु नातीव प्रामाणिकः । तस्मात् प्रागेव सन्नित्यादि । ननु, श्रुतिपाठक्रमानुसारेण मध्येमार्गं प्रतीयमानस्य सुकृतदुष्कृतहानादेः किमिति देहादुत्क्रान्तिकाल एव सम्बन्धो विवक्ष्यते । अर्चिरादिमार्गप्राप्त्यनन्तरमपि सुकृतदुष्कृते अपेक्षिते एव । चन्द्रसंवादोपयोगिशरीरारम्भाय पर्यङ्कविद्यायां हि चन्द्रप्राप्त्यनन्तरं चन्द्रेण संवाद उपासकस्य श्रूयते—'तमागतं प्रत्याह कोऽसीति चन्द्रप्रश्नमवतार्य तं प्रतिब्रूयादि'त्युपासकस्य प्रतिवचनमाम्नातम् । न च पुण्यपापयोर्विद्याफलप्रतिबन्धकतया स्वविरुद्धे पुण्यपापे विद्यया अवश्यन्नाशयितव्ये । विद्याफलारम्भश्च मूर्धन्यनाडीसम्बन्धप्रमुख इति ततः प्रागेव मरणकाले विद्यया पुण्यपापयोः नाशोऽपेक्षितः । अर्थक्रमानुसारेण पाठक्रमाद्विजरानद्यतिक्रमणानन्तरमवगम्यमानोऽपि सुकृतदुष्कृतक्षयः परित्याज्यः । पाठक्रममपेक्ष्यार्थक्रमस्य बलवत्त्वादिति वाच्यम् । भवेदेतदेवं, यदि पाठक्रममात्रेण विजरातरणानन्तरं पुण्यपापक्षयो गम्येत । 'तत्सुकृतदुष्कृत' इत्यत्र तदितिपदं हि तस्मादित्यर्थे विद्यमानं प्रकृतनद्यतिक्रमं परामृशत्तस्य सुकृतदुष्कृतक्षयहेतुत्वं प्रतिपादयति । अतो वचनबलादेव मध्येमार्गं पुण्यपापक्षयोऽवगम्यते । न च 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं धूत्वा शरीर'मिति क्त्वाप्रत्ययबलात् पापविधूननानन्तरं शरीरपरित्यागः प्रतीयते । 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ती'ति दायदृष्टान्तेन च यदा दायः पुत्रैः गृह्यते, तदैव पुण्यपापयोरुपायनमवगम्यते । पुत्रैर्दायग्रहणं च मरणात् प्रागेव इति पुण्यपापोपायनं तत्परित्यागपूर्वकं तदैव वक्तव्यम् । तदनुसारेण पर्यङ्कविद्यायामपि तथैवोपगन्तव्यमिति वाच्यम् । तस्य वाक्यस्य विद्यान्तरविषयत्वेन पर्यङ्कविद्यायां तथाभ्युपगमानु-

पपत्तेः । अतः पर्यङ्कविद्यायां मार्गप्राप्तिप्रतिबन्धकीभूतयोः पुण्यपापयोस्सांपराय एव नाशाभ्युपगमेऽपि अन्येषां पुण्यपापानां विजरानद्यतिक्रमणानन्तरमेव क्षयो भविष्यतीति चेन्न । तत्सुकृतदुष्कृते इत्यत्र तस्मादर्थकमपि तत्पदं न नद्यतिक्रमणं परामृशति । तस्यात्र प्रकरणे अप्रधानत्वात् । प्रधानं ह्यत्र विद्या । सन्निहिता च सा । प्रकरणानुसारेण तस्या बुद्धिस्थत्वात् । अत एतद्वाक्यं विद्याया एव पुण्यपापक्षयहेतुत्वं प्रतिपादयति । वस्तुतस्तु तदिति प्रथमान्तं विद्वत्परामर्शकम् । 'स आगच्छति विजरान्नदीमि'ति पूर्ववाक्ये 'तस्य प्रिया ज्ञातयस्सुकृतमि'त्युत्तरवाक्ये च तत्पदेन विदुष एव परामर्शात् । एवमपि विशेषणतयोपात्तायाः विद्याया एव हेतुत्वमवगम्यते । तथा च यदा मरणकाले फलाभिमुखा विद्या भवति, तदैव तया स्वप्रतिबन्धकीभूतयोः पुण्यपापयोः क्षयो न्याय्यः । अर्थविरोधे पाठस्याप्रयोजकत्वात् । न च चन्द्रसंवादोपयोगिशरीरारम्भाय पुण्यपापयोरपेक्षा । विद्यासामर्थ्यादेव शरीरारम्भस्य चन्द्रसंवादार्थं सम्भवात् । अवश्यं हि ब्राह्मपर्यङ्कारोहणानन्तरं ब्रह्माह— 'कोऽसीति तं प्रतिब्रूयादि'ति आम्नाते उपासकस्य ब्रह्मणा संवादे उपयुक्तं शरीरं विद्ययैवारभ्यत इति वक्तव्यम् । ततः प्रागेव पुण्यपापक्षयपाठात् । एवंसति ताण्डिशाट्यायनिश्रुत्यैकार्थ्यमपि भविष्यति । तस्मादत्र पाठक्रमो नादर्तव्य इति भावः ॥२७॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥२८॥

'तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत' इत्यत्र हि विदुषः पुण्यपापविधूनने स्वातन्त्र्यं प्रतीयते । तच्च तदैवोपपद्यते । यदि विदुष इच्छातः प्रयत्नपूर्वकं पुण्यपापक्षयोऽभ्युपगम्येत । पुण्यपापक्षयोपयोगी च यत्नो विद्यानुष्ठानमेव । तच्च जीवत एव सम्भवति, न तु परेतस्य । मध्येमार्गं विद्यानुष्ठानोपयोगिनः शरीरस्य तदानीमभावात् । चन्द्रसंवादोपयोगिशरीरस्य च तावन्मात्रार्थतया विद्यानुष्ठानोपयुक्तत्वे प्रमाणाभावादित्यभिप्रायेण सौत्रं छन्दतइतिपदं विद्यानुष्ठानसम्भवादितिपदाध्याहारेण व्याचष्टे— यदि च देहादपसृप्तस्येत्यादिना । उभयाविरोधादिति पदं व्याचष्टे—ताण्डिशाट्यायनिश्रुत्योरिति ॥ २८ ॥

इति साम्परायाधिकरणम् ॥१६॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥२९॥

एवमधिकरणद्वयेन विदुषः पुण्यपापक्षयः साम्पराय एव । स च सगुणनिर्गुणविद्यासाधारण्येनोपायनशिरस्क एवेति व्यवस्थापितम् । तर्हि पुण्यपापक्षयसन्निधौ श्रुतोऽर्चिरादिमार्गोऽपि सगुणविद्यासाधारणोऽस्त्विति सङ्गतिगर्भं पूर्वपक्षमा-

ह—यथा तावद्धानावविशेषेणैवेति । ननु, निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मप्राप्तेरिहैव सम्भवात् अर्चिरादिगतिर्व्यर्थेति चेन्न । उत्तराधिकरणे 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमित्युपासत' इति वाक्यस्य सर्वब्रह्मविद्यासाधारण्येन गतिप्रापकताया वक्ष्यमाणत्वात् कठवल्ल्यां निर्विशेषविषयायामपि 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती'ति मूर्धन्यनाड्या ऊर्ध्वगमनस्य प्रतिपादनाच्च निर्विशेषविद्यायामपि गतिसिद्धौ साक्षात्कारपूर्वकाविद्यानिवृत्तिः ब्रह्मलोकगमनानन्तरमेव भविष्यतीति कल्पनोपपत्तेः । कथं हि 'निरञ्जनो गन्तेति । निरञ्जनः अविद्यादिदोषविनिर्मुक्तः । तद्गुणसारत्वादित्यत्र हि उपाधिसम्पृक्तस्यैव जीवस्य गत्यादिकमिति व्यवस्थापितम् । अतोऽविद्याद्युपाधिविनिर्मुक्तस्य गतिर्नोपपद्यते । न च निरञ्जनत्वं ब्रह्मलोकगमनानन्तरभावि । 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमि' त्यादिपूर्ववाक्यानुसारेण ब्रह्मसाक्षात्कारकाल एव तदवगमात् । गन्तव्यं च परमं साम्यं ब्रह्माभेदात्मकं 'तत्त्वमसी' त्यादिश्रुतेः स्वाभाविकं, न देशान्तरायत्तं साम्यमिति । अत्र समशब्दो हि समकालावित्यादाविव ऐक्यार्थकः । ऐक्यं च जीवस्य ब्रह्मणा सुषुप्तावपीति तद्व्यावृत्त्यर्थं परममिति विशेषणम् । सुषुप्तौ ह्यविद्यानुवृत्त्या न परममैक्यम् । तथा च 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादीन्यपि वचनानि अनुकूलानि भवन्ति । अन्यत्र चोत्क्रान्तिप्रतिषेधपूर्वकं जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिरिहैव समाम्नायते—'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति तदेष श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत' इति । ततश्च 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमित्युपासत' इति सामान्यवचनं निर्विशेषविद्याव्यतिरिक्तविषयं भविष्यति । कठवल्ल्यां गतिप्रतिपादनमपि प्रकरणे अनिवेशादुत्क्रष्टव्यम् । तथा च दहरविद्यायां तस्यैव मन्त्रस्याम्नानेन उत्कर्षस्सूचितः । अथवा कठवल्लीष्वप्यग्निविद्यास्ति । तत्रोपयुक्तं भविष्यति शतं चैकेत्यादिवाक्यम् ॥२९॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥३०॥

तत्र हि पर्यङ्कारोहणमिति । तथाहि— पर्यङ्कविद्यायां ब्रह्मप्रेप्सुं ब्रह्मविदं प्रस्तुत्याम्नायते—'स आगच्छतील्यं वृक्षं तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति स आगच्छति साल्ज्यं संस्थानं तं ब्रह्मरसः प्रविशति स आगच्छति अपराजितमायतनं तं ब्रह्मतेजः प्रविशति स आगच्छतीन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ तावस्मादपद्रवतः स आगच्छति विभुप्रमितं तं ब्रह्मयशः प्रविशति स आगच्छति विचक्षणामासन्दीं स आग-

च्छल्यमितौजसं पर्यङ्कं तस्मिन् ब्रह्मास्ते तमित्थंवित् पादेनैवाग्र आरोहति तं ब्रह्मा-
ह कोऽसीति तं प्रतिब्रूयादि' ति । इल्यो ब्राह्मलौकिकोऽश्वत्थः, संस्थानं स्थल-
विशेषः, सालज्यमिति तस्य नाम । विभुप्रमितमित्यत्र वेश्मेत्यध्याहारः ॥३०॥

इति गत्यर्थवत्त्वाधिकरणम् ॥१७॥

अनियमस्सर्वेषामविरोधश्शब्दानुमानाभ्याम् ॥३१॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे निर्विशेषविद्यायां न मार्गप्राप्तिः, अपि तु सविशेष-
विद्यायामिति व्यवस्था दर्शिता । एवं तर्हि सगुणास्वपि विद्यासु यत्र गतिश्श्रूयते,
तत्रैव सा, नान्यत्रेति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिरिति- दर्शयति—सगुणासु विद्यास्वि-
ति । यथा तत्तदुपासनाप्रकरणाम्नाता गुणाः प्रकरणानुसारेण तत्रतत्र व्यव-
स्थिताः, न तु सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति, एवं गतिरपि भविष्यतीत्याह—यत्रैव श्रूयत
इत्यादि । यत्र ब्रह्मलोके क्षुद्रगोचराः कामाः परागताः यं दाक्षिणाः दक्षिणमार्गाः
कर्मिणः विद्यारहिताश्च तपस्विनो न यन्ति न गच्छन्ति, तमर्चिरादिमार्गेण विद्यया-
रोहन्तीति प्रतिपादनात् श्रद्धातपोभ्यां उपासनं ब्रह्मविषयकमुपलक्षणीयमित्याह—
विद्यया तदारोहन्तीति । ननु, ये चेमेऽरण्य इत्यादिच्छान्दोग्यवाजसनेयकगतं वा
क्यं प्रकृतपञ्चाग्निविद्याया एवार्चिरादिमार्गसम्बन्धप्रतिपादकं भवेत्, न तु सामा-
न्यतस्सर्वविद्यास्वित्यत आह—पञ्चाग्निविद्याविदां चेति । 'तद्य इत्थं विदुरि'तिवाक्ये-
न तेषां पृथगुपादानात् 'ये चेमेऽरण्य' इत्यादिवाक्यं पञ्चाग्निविषयत्वे व्यर्थमेव भवे-
दिति भावः । एवं वचनेनोत्तरमार्गस्य सर्वब्रह्मविद्यासाधारण्यमुक्त्वा लिङ्गादपि
तदाह—अथ य एताविति । पितृयाणस्य कर्मभिः अवरुद्धतया परिशेषान्मार्गद्व-
यमध्ये विद्यावतामुत्तरमार्ग एव । अन्यथा तेषां ब्रह्मलोकप्राप्तिर्न स्यादिति दर्श-
यति—तत्रापीति । अनुचिन्तनार्थमिति । ननु, चिराम्नानं अनुचिन्तनार्थमिति
वक्तुं न शक्यते । तथाहिसत्युपकोसलविद्यायामेव मार्गोऽनुचिन्तनीयो, नान्यत्रेति
प्राप्नोति । न चैतद्युक्तम । मार्गप्राप्तेरपि फलकोटिनिविष्टतया तत्क्रतुन्यायेन स-
र्वविद्यास्वनुचिन्तनं सूत्रकार एव चतुर्थे दर्शयिष्यति—'तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्चे'
ति । न चोपकोसलविद्यायाः पुनराम्नानस्य सम्भवति प्रयोजनान्तरे तत्क्रतुन्याय-
प्राप्तसर्वविद्यानुचिन्तनपरिसङ्ख्याफलकत्वमुपगन्तुमुचितम् । सम्भवति चेह 'यदु चै-
वास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदु च न तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्ती' तिवचनानुसारेणोपकोस-
लविद्यानिष्ठस्यार्चिरादिमार्गप्राप्तौ शव्यकर्मनिरपेक्षताबोधनार्थं सामान्यवचनप्राप्तस्य
मार्गस्यानुवाद इति चेत्, सत्यम् । तथापीह अनुचिन्तनार्थमित्यनेन तदेव प्रयोजनं
पुनराम्नानस्येति न विवक्षितम्, अपि तु सामान्यवचनप्राप्तस्य मार्गस्य पुनरा

म्नानं परिसङ्ख्यार्थं न भवति । यथासम्भवं तस्य प्रयोजनान्तरं वक्तव्यमिति ॥३१॥

इति अनियमाधिकरणम् ॥ १८॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥३२॥

अयमत्र पूर्वपक्षाभिप्रायः । वसिष्ठादीनाम् अपरोक्षीकृतब्रह्मतत्त्वानामपि शरीरान्तरग्रहणं दृश्यते । न च तत् प्रारब्धाधीनमिमि वक्तुं शक्यम् । शरीरभेदे भिन्नकर्मापेक्षणेन वर्तमानशरीरपातावधिकस्य प्रारब्धकर्मणश्शरीरान्तरारम्भाप्रयोजकतया तेषां शरीरान्तरारम्भः सञ्चितकर्माधीन एव वक्तव्य इति विदुषामपि प्रारब्धातिरिक्तपुण्यपापाधीनशरीरारम्भपूर्वकं भोगदर्शनेन विद्यायाः न मुक्तिफलता । तथा च 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती 'तिवाक्यानामर्थवादतया निर्विशेषविद्यासन्निधिसमाम्नातं 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्रममाण' इत्यादिब्राह्मलौकिकमेव फलं भविष्यति । तथा च यत्पूर्वं व्यवस्थापितं— सविशेषविद्यास्वेव सर्वास्वर्चिरादिमार्गः, न निर्विशेषविद्यायामिति, तदप्याक्षिप्तं भवतीति सङ्गतिरपि द्रष्टव्या । ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमिति न मुख्यः पूर्वः पक्षः । अहेतुत्वमित्येव मुख्यः पूर्वः पक्षः । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः— नानेकशरीरारम्भकत्वमेकस्य कर्मणोऽनुपपन्नम् । 'श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुल्कसानां च ब्रह्महा गतिमृच्छति' ॥ इति पापविशेषे अनेकशरीरग्रहणाम्नानात् योगभ्रष्टानाञ्च योगजनितपुण्यविशेषेण 'प्राप्य पुण्यकृतान् लोकानुषित्वा शाश्वतीस्समाः । शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽपि जायते' । इति ऐहिकामुष्मिकशरीरग्रहणाम्नानात् । एवं च वसिष्ठादीनामपि अपरोक्षीकृतब्रह्मतत्त्वानाम् अनेकशरीरप्रापकाधिकारिकप्रारब्धसम्भवात् प्रारब्धस्य च प्रतिबन्धकतायाश्चतुर्थे वक्ष्यमाणतया वसिष्ठादीनां मुक्त्यदर्शनं न ब्रह्मविद्यायाः अहेतुत्वं गमयतीति । तदिदमाह—नेत्यादिना । यत् पूर्वपक्षिणोक्तमहेतुत्वं, तन्नेत्यर्थः । अथ तत इति । जगद्व्यापारसमाप्त्यनन्तरं ततो जगत उत्कृष्टस्सन् उदेत्य निर्गत्य तदभिमानं विहायेति यावत् । एकल एक एव परमार्थगत्या मध्ये स्वरूपस्य स्थाता । ननु, यदि वसिष्ठादीनामपरिमुषितस्मृतित्वं, तथासति प्राप्तं जातिस्मरतुल्यत्वम् । जातिस्मराणां च देहान्तरप्राप्तिः प्रारब्धातिरिक्तकर्मणा दृष्टेति तत्तुल्यतयैतेषामपि तथा स्यादित्यभिप्रायेण शङ्कते—न चैते जातिस्मरा इतीति । त एवैत इति स्मृतिप्रसिद्धेरिति । जातिस्मरा हि देहान्तरप्राप्तौ पूर्वदेहे यन्नामरूपादिकं स्थितं, तदात्मना नाविर्भवन्ति । वसिष्ठादयस्तु देहान्तरप्राप्तावपि तुल्यनामरूपाधिकारा एव पुराणादिषु प्रसिद्धाः । यथाचापरिमुषितस्मृतित्वेऽपि इदं जातिस्मर-

भ्यो वैलक्षण्यम् । एवं पूर्वप्रवृत्तकर्मणैव शरीरप्राप्तिरित्यपि वैलक्षण्यसत्त्वे न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । एवं वसिष्ठादीनां निर्विशेषवस्तुनिष्ठतामुपेत्यापि प्रारब्धानुसारेण शरीरपरिग्रहस्सम्भवतीत्युक्तम् । इदानीं तेषां निर्विशेषनिष्ठतैव नास्ति, अपि तु दहरादिसविशेषविद्यानिष्ठत्वमित्याह—ज्ञानान्तरेषु चैश्वर्यादिफलेष्विति । प्रत्यक्षफलत्वाच्चेति । स्वप्रकाशप्रत्यगानन्द एव हि ज्ञानफलमिति भावः । तत्सिद्धं निर्विशेषविद्याया गतिनिरपेक्षमेव स्वरूपभूतानन्दप्राप्तिफलकत्वात् तत्र गतेः प्रयोजनाभावेनानुपसंहार इति ॥३२॥

इति आधिकारिकाधिकरणम् ॥ १९ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधस्सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥३३॥

ननु, 'आनन्दादयः प्रधानस्ये' त्यत्र निर्विशेषविद्यायास्सर्वत्र एकत्वात् उपलक्षणानां सर्वत्रोपसंहार इति उक्तत्वात् इदमधिकरणं किमर्थमिति चेन्न । तत्र ह्यानन्दादीनां स्वरूपप्रतिपत्तिप्रयोजनत्वादुपसंहार इत्युक्तम् । अस्थूलत्वादीनां तु अभावरूपाणां सप्रतियोगितया ब्रह्मस्वरूपत्वासम्भवेन नोपसंहार इति शङ्का । न च तेषामस्थूलत्वादीनामभावत्वोपलक्षणमुखेन स्थूलत्वाद्यारोपाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपपर्यवसायितया न स्वरूपबहिर्भाव इति वाच्यम् । तादृशस्यापि स्वरूपस्य सत्यज्ञानादिपदैरेवावगमसम्भवात् । स्वरूपप्रतिपत्तौ नैषामुपयोगः । अतो यथा निर्विशेषफलप्राप्तौ गत्युपयोगाभावात् न गतेस्तत्रोपसंहारः, एवं सत्यज्ञानस्वरूपब्रह्मावगतौ अस्थूलत्वादीनामुपयोगाभावान्न तेषामुपसंहार इति सङ्गतिगर्भः पूर्वपक्षो द्रष्टव्यः । सूत्रे सामान्यतद्भावाभ्यामित्यस्य निषेधवाक्येषु सर्वत्राप्यारोपितविशेषनिराकरणमुखेन ब्रह्मप्रतीतिप्रयोजनस्य सामान्यात् प्रतिपादनीयस्य च ब्रह्मणस्सर्वत्र प्रधानभूतस्यैव भावाच्चेत्यर्थं दर्शयन् सिद्धान्तमाह—अक्षरविषयास्त्विति । अयं भावः—यद्यपि सत्यादिपदैर्ब्रह्मस्वरूपमवगतं, तथापि सृष्ट्यादिवाक्यपर्यालोचनया तत्सविशेषमेव प्रसक्तम् । अतः सप्रपञ्चत्वभ्रान्तिव्युदासेन ब्रह्मस्वरूपावगमे निषेधवाक्यान्यपेक्षितान्येव । ननु, सप्रपञ्चताव्युदासोऽप्यानन्त्यप्रतिपादनेन 'अथात आदेशो नेति नेती'ति सामान्यनिषेधेन सिद्ध एव । पुनः किमित्यस्थूलादिपदानामप्युपसंहारोऽपेक्षणीयः । न च विशेषेण सप्रपञ्चतानिषेधायास्थूलादिपदापेक्षा । विशेषाणामानन्त्येनास्थूलादिपदैरपि निषेधासम्भवादिति चेत्, उच्यते—'अथात आदेशो नेति नेती'ति संग्रहेण निषिद्धाया एव सप्रपञ्चतायाः विशेषेण पुनः निषेधो हि दार्ढ्यापादनाय । तथा च निर्विशेषप्रकरणे तत्रतत्र ये प्रति

षेधाश्श्रुताः, तेषां सर्वेषामुपसंहारे निष्प्रपञ्चत्वप्रतीतेर्दार्ढ्यं भविष्यतीति तदर्थं विशेषरूपेण प्रतिषेधानामप्युपसंहारोऽपेक्षितः । सूत्रे विशिष्याक्षरब्राह्मणोदितानां प्रतिषेधबुद्धीनां सर्वत्रोपसंहारकथनं तु तत्त्वंपदार्थयोरैक्यप्रतीतिप्रतिरोधिनो ये भ्रमाः प्रसक्ताः, तेषां सर्वेषामपि अपाकरणमुपलभ्यते तत्रेत्यभिप्रायेण । तथा हि—तत्पदार्थे अविद्यातत्कार्यपृथिव्याद्यध्यासः, त्वंपदार्थे शरीरेन्द्रियाद्यध्यासः प्रसक्तः । तस्य सर्वस्यापि अत्रापाकरणमुपलभ्यते—'अवाय्वनाकाशमरसमगन्धमतेजस्कमि'ति पृथिव्याद्यध्यासापाकरणम्, अतम इत्यविद्याध्यासापाकरणं, त्वंपदार्थे च शरीराध्यासापाकृतिः अस्थूलमित्यादिपदैः, इन्द्रियाध्यासापकृतिरचक्षुष्कमित्यादिपदैः, 'न तदश्नाति किञ्चने'त्यादिना भोक्तृत्वाद्यध्यासनिरासः । प्रधानानुसारि गुणस्य वर्तनमित्यत्र दृष्टान्तः—'औपसदवदि'ति । यथा जामदग्न्येऽहीन इति । जामदग्न्यः चतूरात्रमित्यहीनः, तदङ्गभूतोपसत्सु एककपालादिद्वादशकपालान्तपुरोडाशद्रव्यका द्वादश होमाः विहिताः । तेषाम'ग्नेर्वेहोत्रं वेरध्वरं आविदूरं वैश्वानरं अवस्केरिन्द्राय देवेभ्यो जुषतां हविः स्वाहे'त्याद्याः द्वादश मन्त्राः छान्दोग्ये समाम्नाताः । ते उपसदङ्गपुरोडाशसम्बन्धितयौपसदपदोदिताः । तेषामुद्गातृवेदोत्पन्नतया उद्गात्रोच्चारणं प्राप्नोति । याजुर्वेदिकोपसदङ्गभूततया प्रधानानुसारेणाध्वर्युकर्तृकता प्राप्नोति । सामवेदोत्पन्नमौद्गात्रं, यजुर्वेदोत्पन्नमाध्वर्यवमिति हि व्यवस्था । तत्रोत्पत्तेः प्रथमभावित्वात् छान्दोग्योत्पन्नानां मन्त्राणामुद्गातृकर्तृकत्वमिति पूर्वपक्षे 'गुणमुख्यव्यतिक्रमे' इति सिद्धान्तसूत्रम् । गुणभूतानां मन्त्राणां मुख्यानां प्रधानभूतानामुपसदां च धर्मविरोधे प्रसक्ते प्रधानार्थत्वात् गुणानां प्रधानेन वेदसंयोगः प्रधानवेदसम्बन्धी यः कर्ता, स एव कर्ता मन्त्रेषु भविष्यति । यद्यप्युत्पत्तिः प्रथमभाविनी, तथापि तस्याः प्रयोगविधिशेषत्वात् प्रयोगस्य च यजुर्वेद एव कृतत्वाद्याजुर्वेदिक एव कर्ता मन्त्रेष्विति सिद्धान्ताभिप्रायः ।३३।

इति अक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

इयदामननात् ॥३४॥

पूर्वत्राक्षरविद्यायास्सर्वत्रैकत्वात् गुणोपसंहार इत्युक्ते 'द्वा सुवर्णा ऋतं पिबन्तावि'त्यत्र विद्याभेदान्नोपसंहार इति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । 'ऋतं पिबन्तावि'त्यत्र तूभयोरपि भोक्तृत्वमिति । ननु, 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादि' त्यत्रास्य मन्त्रस्य जीवद्वितीयपरमेश्वरपरत्वं स्थापयित्वा पिबन्तावित्येतच्छत्रिन्यायेन व्याख्येयमिति प्रतिपादितम् । तथाचेहापीश्वरस्याभोक्तृतोपगमात् कथं 'द्वा सुपर्णे'ति मन्त्रेण भिन्नार्थतेति चेत्, न । 'गुहां प्रविष्टावि' त्यधिकरणे हि जीवद्वि-

तीया बुद्धिरिति पूर्वपक्षेऽपि पिबत्पदस्य मुख्यताया अभावात् प्रकरणाद्यनुरोधेन परमेश्वरद्वितीयजीवपरतोपगता । इह तु पिबन्तावित्यस्य मुख्यतोपपत्तये जीवद्वयप्रतिपादकता मन्त्रस्यास्त्विति पुनराक्षिप्यते । तथा च 'द्वा सुपर्णे' तिमन्त्रात् भिन्नार्थतेति सिध्यति । न चैवंसति प्रकरणे ऋतं पिबन्तावित्यस्य समावेशो न स्यात् । जीवद्वयप्रतिपादनस्य ब्रह्मप्रकरणाननुगुणत्वादिति वाच्यम् । पिबन्ताविति पदसमभिव्याहारात्मकस्य वाक्यस्य प्रबलतया तदनुसारेण मन्त्रस्य प्रकरणादुत्कर्षोपपत्तेरिति पूर्वपक्षाशयः । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—यद्यपि प्रकरणं वाक्याद्दुर्बलं, तथापि नेह प्रकरणस्य दौर्बल्यं वक्तुं शक्यते । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यावगतं महाप्रकरणं ब्रह्मविषयं मन्त्रेऽप्यनुवर्तते । तच्च श्रुत्यादिभ्यो बलीय इति प्रतर्दनाधिकरणे व्यवस्थापितम् । अतस्तदनुसारेण पिबन्ताविति पदं च्छत्रिन्यायेनैव व्याख्येयम् । न च तात्पर्यग्राहकलिङ्गोपेतस्योत्तरस्यापि प्रमाणस्य पूर्वप्रमाणापेक्षया प्राबल्यं चेत् प्रतर्दनाधिकरण एव दर्शितं, तर्हीदं तेन गतार्थं स्यादिति वाच्यम् । 'ऋतं पिबन्तावि'त्यादिषु त्रिषु मन्त्रेषु द्वित्वोपेतं वस्तु प्रतिपाद्यते । तथा चैतेषां तुल्यार्थाभिधायकत्वं सिद्धम् । एवंचसति बाधकाभावे तुल्यार्थाभिधायकत्वमपि विद्यैक्यावगमकमिति न्यायान्तरव्युत्पादनेन मन्त्राणां विद्यैक्यप्रदर्शनपरत्वान्न गतार्थता । नन्वि-हास्ति बाधकम् । 'द्वा सुपर्णे'ति मन्त्रो हि पैङ्गिब्राह्मणानुसारेण जीवस्यैवाभोक्तृताप्रतिपादनपर इति प्रथमाध्याये व्युत्पादितम् । 'ऋतं पिबन्ताविति'मन्त्रस्तु प्रकरणाद्यनुसारेण जीवद्वितीयेश्वरप्रतिपादक इति अर्थभेदावगमादिति चेन्न । पैङ्गिब्राह्मणं नास्तीति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणम् । तत्प्रयोजनं तुल्यार्थाभिधायकत्वमपि विद्यैक्यावगमकमिति न्यायव्युत्पादनमेव ॥ ३४ ॥

इति इयदधिकरणम् ॥ २१ ॥

अन्तराभूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥३५॥

तुल्यार्थाम्नानं विद्यैक्यावगमकमित्युक्तम् । तदिहोदाहरणविशेष आक्षिप्य समाधीयत इति सङ्गतिः । ननु, 'अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तन्मे व्याचक्ष्वे'ति प्रथममुषस्तप्रश्नः । पुनश्च 'अथहैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तन्मे व्याचक्ष्वे'ति कहोलप्रश्नः । तयोस्तुल्यार्थयोरभ्यासाद्विद्याभेदशङ्कायां सिद्धान्तेऽपि तुल्यार्थतैव सर्वान्तरवस्तुप्रतिपादकत्वाविशेषेण दृढीक्रियते । कथमयमभ्यासमूलकविद्याभेदपूर्वपक्षपरिहारो भवेत्, उच्यते—'द्वावत्र पूर्वपक्षौ—एकस्तावदुषस्तप्रश्नो जीवविषयकः,

कहोलप्रश्नः परमात्मविषयक इति । अस्य च उभयोः परमात्मविषयकतया तुल्यतानिरूपणेन निराकरणमाद्यसूत्रे विवक्षितम् । तर्हि तुल्यार्थत्वे अभ्यासाद्विद्याभेद इत्यपरः पूर्वपक्षः । सः 'अन्यथाभेदानुपपत्तिरि'ति द्वितीयसूत्रेणानूद्य निराकृतः। भाष्ये तु द्वितीयसूत्रनिराकरणीय एवाभ्यासमूलकः पूर्वपक्षः प्रथमसूत्रव्याख्यानावसर एव कण्ठतो दर्शितः । प्रथमसूत्रानिवर्त्यः पूर्वपक्षस्तु तुल्यार्थतासिद्धान्तप्रदर्शनव्याजेन सूचित इति । तत्र प्रथमपूर्वपक्षस्यायमभिप्रायः--उपस्तेन सर्वान्तरे वस्तुनि पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं 'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानिति स त आत्मा सर्वान्तर' इत्यादिना प्राणनादिविशिष्टविषयकमुपलभ्यते । पुनश्च तेनैवोपस्तेन 'यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति । यदेव साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तन्मे व्याचक्ष्वे'ति परिचोदिते 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेश्श्रोतारं शृणुया' इत्यादिना द्रष्ट्रादिरूपविषयकमुपलभ्यते । प्राणनादिकं द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिकं च जीव एव असाधारणतया प्रसिद्धम् । अत उपस्तब्राह्मणं जीवविषयकमित्युपगन्तव्यम् । कहोलब्राह्मणं तु 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येती'त्युत्तरे अशनायाद्यत्ययस्य 'एतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्चे'त्यादिना सन्न्यासश्रवणादिसाध्यमोक्षफलकज्ञानविषयत्वस्य परमेश्वरधर्मस्य कीर्तनात् परमात्मविषयकमित्यवगम्यते । अतो वेद्यभेदादुभयोर्ब्राह्मणयोर्विद्याभेदः । स्यादेतत्—उपस्तब्राह्मणस्य जीवविषयत्वे हि विद्याभेदो भवेत्, तत्तु तदुपक्रमे 'यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्मे'ति ब्रह्मश्रुतेः 'य आत्मा सर्वान्तर' इति सर्वान्तरत्वलिङ्गाच्च ब्रह्मपरत्वावगमान्न सम्भवति । तथा चोपक्रमानुसारेण चरमश्रुतं प्राणनादिकं परमात्मन्येव व्याख्येयम् । सर्वाधारे प्राणनाद्याधारत्वोपपत्तेः । ननु, सर्वाधारोऽपि परमात्मा 'न प्राणिती'त्यादिव्यपदेशार्हः । न हि सर्वाधारोऽपि कालः प्राणितीत्यादिव्यपदेशार्हो भवतीत्यपरितोषः, तर्हि प्राणितीत्यादिपदं णिजर्थगर्भं भवतु—प्राणयति अपानयतीति । प्राणनादिप्रयोजकत्वं तु परमात्मन उपपद्यत एव । 'न दृष्टेर्द्रष्टारमि'त्यादिकं तु नोपक्रान्तसर्वान्तरवस्तुविषयम् । अयं हि तस्याभिप्रायः—उपस्तेन सर्वान्तरे परमात्मनि पृष्टे 'एष त आत्मा सर्वान्तर' इति सम्मुखतया प्रथमं याज्ञवल्क्येनोत्तरितम् । पुनरपि स्पष्टतया सर्वान्तरं ब्रह्म कथयेत्यभिप्रायेणोपस्तस्य 'कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर' इति प्रश्ने 'यः प्राणेन प्राणि'तीत्याद्युत्तरिते पुनरप्युपस्तपरिचोदना—विस्पष्टं सर्वान्तरं वस्तु कथयेति मया पृष्टेन भवता जीवसाधारणपदैरेवोत्तरमुक्तम् । अतो न समीचीनमिति पुनरपि चोदिते 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये'रित्यादि याज्ञवल्क्यवचनम् । तत्र च 'प्राणित्यपानिती'त्यादिशब्दैर्निर्दिष्टं त्वं दृष्टेर्द्रष्टारं श्रुतेश्श्रोतारं मतेर्मन्तारं विज्ञातेर्विज्ञातारं जीवं न

विद्याः' अपि तु प्राणनादिप्रयोजकपरमात्मा मया प्रतिपादित इति जानीया इति
विवक्षितम् । तथा च 'न दृष्टेर्द्रष्टारमि'त्यादिवाक्यस्य सर्वान्तरवस्तुनि 'प्राणिती'-
त्यादिनिर्देशप्रयुक्तजीवत्वभ्रमनिरासपरत्वान्नास्य जीवत्वसाधकता । अत उपक्र-
मानुसाराद्रुषस्तप्रश्नस्य ब्रह्मविषयत्वे कथं विद्याभेद इति चेन्न । स्यात् यत्र ह्युप-
क्रमोपसंहारयोरल्पभूयस्त्वे न भवतः, तत्रैवोपक्रमानुसारेणोपसंहारनयनम् । यत्र
तूपसंहारस्य भूयस्त्वं, तत्र वैपरीत्यमेवेति प्रतिष्ठापितं 'दहर उत्तरेभ्य' इत्या-
दिषु । इह चोपक्रमगतं साक्षादपरोक्षत्वं जीवस्य स्वप्रकाशस्य सम्भवत्येव ।
घटादिकं ह्यन्तःकरणप्रणाडिकया प्रत्यक्चैतन्यसम्बन्धे सति अपरोक्षं, जी-
वस्तु स्वत एव अपरोक्ष इति साक्षादपरोक्षत्वेन व्यपदिश्यते । अपरोक्षा-
दिति पञ्चमी श्रुतौ प्रथमार्थे द्रष्टव्या । सर्वान्तरत्वं तु आध्यात्मिकसर्वा-
न्तरत्वाभिप्रायमिति 'एष त आत्मा सर्वान्तर' इत्युत्तरवाक्यबलादेवावगम्य-
ते । एतत्पदं सन्निहितापरोक्षवस्तुपरम् । जीवश्च तथा, न परमात्मा । तस्य
शास्त्रैकगम्यत्वेन 'एष आत्मे'ति निर्देशानर्हत्वात् । अत एकं ब्रह्मपदं
प्राणनद्रष्टृत्वाद्यनेकजीवलिङ्गानुसारेण इदं ब्रह्मायाति, इदमागच्छतीत्यादाविव जी-
वपरमित्येव युक्तम् । प्राणितीत्यादीनां णिजर्थगर्भत्वे लाक्षणिकतापत्तेः । न च 'न
दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरि'त्यादिषु 'प्राणिती' त्यादिवाक्यनिर्दिष्टो दृष्टेर्द्रष्टा जीव इति न प-
श्येः एवं भ्रमं मा कुरु, अपि तु परमात्मैवेति कल्पना समीचीना । अध्याहारप्र-
सङ्गात् । अनन्तरं च द्रष्टृत्वादिना निर्दिष्ट एवोपक्रान्तसर्वान्तरस्य 'एष त आत्मा
सर्वान्तर' इति श्रवणाच्च । अत इत्थं तदभिप्रायो वर्णनीयः—साक्षादपरोक्षे सर्वा-
न्तरे प्रथमं पृष्टे एष त आत्मा सर्वान्तर इत्युत्तरिते च एतत्पदेनाहमिति प्रत्यक्षवि-
षयो भवता सर्वान्तरो यदि निर्दिश्यते, तर्हि अहमिति प्रतीयमानानामात्मान्तःकर-
णेन्द्रियादीनां मध्ये कतमस्त्वया सर्वान्तरो विवक्षितः, तं शृङ्गग्राहिकया प्रदर्श-
येति 'कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर' इति पुनः परिचोदिते—'यः प्राणेन प्राणिति
स त आत्मा सर्वान्तर' इत्यादिना च पुनरपि याज्ञवल्क्येन प्राणनादिलिङ्गोपन्यासेन
प्राणादिव्यतिरिक्ते बोधितेऽप्युषस्तेन दूषणमुक्तं—यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व
इति एवमेवैतत् व्यपदिष्टं भवती'ति मया शृङ्गग्राहिकया सर्वान्तरं प्रतिपादयेति पृष्टं,
भवांस्तु यथा असौ गौरित्यादिवाक्यं दूरस्थं गवादिकं परोक्षतयैव निर्दिशति, त-
थैव प्राणनादितद्धर्मोपन्यासेन प्राणादिप्रेरयितारं कञ्चित् सूचयति, न त्वङ्गुली-
निर्देशसहितमयं गौरित्यादिवत् शृङ्गग्राहिकया प्रदर्शयतीति तदभिप्रायः । तद-
भिप्रायनिराकरणार्थं 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरि' त्यादियाज्ञवल्क्यस्य वचनं दृष्ट्यादी-
नां योऽवभासको जीवः, तस्य दृष्ट्यादिजन्यज्ञानावभास्यत्वाभावात् अङ्गुलीनिर्दे-

शेन प्रतिपादयितुमशक्यस्स इति तदभिप्रायः । अतः 'यः प्राणेन प्राणिति यश्च दृष्टेर्द्रष्टे'तिलक्षणमुखेनैव स प्रतिपाद्यत इति । अत उपस्तप्रश्नस्य जीवविषयत्वात् कहोलप्रश्नस्य च परमात्मविषयतया विद्याभेद इति । अमुं पूर्वपक्षं निराकरोति—अन्तराम्नानाविशेषादिति । पूर्वसूत्रात् आमननादित्यनुवर्तते । अन्तरापदं सप्तम्यन्तं, छान्दसस्सप्तम्या आडादेशः । तथा च उपस्तकहोलप्रश्नयोः सर्वाभ्यन्तरे आत्मन आम्नानेनैकार्थत्वं प्रत्यभिज्ञायते । इदं ब्रह्मत्वसाक्षादपरोक्षत्वयोरप्युपलक्षणम् । उत्तरसूत्रादन्यथानुपपत्तिरित्यपकृष्य सर्वान्तरत्वस्येति च पदमध्याहृत्य भूतग्रामवदिति पदं व्याचष्टे—तदा ह्येकस्येत्यादिना । अयमत्र परिहाराभिप्रायः —प्रश्नद्वयस्याप्येकरूप्येण एकार्थत्वं परमात्मविषयत्वं च स्वरसतोऽवगम्यते । अत्र च प्रश्नद्वयेऽपि प्रत्यगभेदेनैव परमात्मा जिज्ञासितः । सर्वान्तरत्वरूपपरमात्मलिङ्गेनैव सह साक्षादपरोक्षत्वस्य जीवलिङ्गस्योपक्षेपात् । एवंचसत्युपस्तब्राह्मणे प्राणनादिद्रष्टृत्वादिजीवलिङ्गोपक्षेपो न परमात्मपरत्वविरोधी । अभेदस्य प्रकृते विवक्षितत्वात् । तस्माद्वेद्यैकत्वाद्विद्यैकत्वमिति । अत्रेयं शङ्का—यदि प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म विवक्षितं, तर्ह्येकेनैव ब्राह्मणेन तदर्थस्य सिद्धत्वात् पुनस्तत्प्रतिपादनं कहोलब्राह्मणे असङ्गतमिति॥

इमामाशङ्कामनूद्य निराकर्तुम्—

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्॥३६॥

इति सूत्रम् ॥

आशङ्कान्तरनिराकरणेन चासकृदुपदेशोपपत्तेरिति । अयमर्थः—सुषुप्त्यादिषु येन सद्रूपेण जीवस्सम्पन्नो भवति, तदेव सर्वात्मकं ब्रह्म त्वमसीति प्रथमतस्तत्त्वमसीति प्रतिपादिते 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्वि'ति पुनःपुनः प्रश्नाः शङ्काविशेषगर्भिताः । ताश्च शङ्कास्तत्सन्दर्भपर्यालोचनयावगन्तुं शक्यन्ते । तथाहि—प्रथमप्रश्नस्य यदि सर्वाः प्रजास्सुषुप्तौ सति सम्पन्नाः, तर्हि ताः किमिति न जानन्ति—सति सम्पन्ना वयमितीति शङ्कागर्भत्वं नानावृक्षानीतैर्मकरन्दैर्मधुकरसम्पादितं मधु प्रस्तुत्य समाम्नातेन 'ते यथा तत्र न विवेकं लभन्ते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मि, अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सति सम्पद्य न विदुरि'ति वाक्येनावगम्यते । तदनन्तरप्रश्नस्य सति सम्पन्नानां विवेकाभावादास्तु सुप्तिकाले सति सम्पन्ना इति ज्ञानं, तत उत्थितानां तु सतो वयमुत्थिता इति जाग्रद्दशायां ज्ञानेन भवितव्यमित्यभिप्रायकत्वं जलधरैस्समुद्रजलमाकृष्य वृष्टिरूपेण भूमौ निक्षिप्य तेन जलेन संवर्धिता नदीः प्रस्तुत्य ता यथा तत्र न विवेकं लभन्ते इयमहमस्मि समुद्रादहमागतास्मीति एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजास्सत

आगम्य न विदुरि'ति वाक्यपर्यालोचनयावगम्यते । एवमुत्तरेष्वपि प्रश्नेषु शङ्काविशेषगर्भत्वं तत्तत्सन्दर्भपर्यालोचनया अवगम्यते । एवं च यथा छान्दोग्ये षष्ठाध्यायगतो नवकृत्वस्तत्त्वमसीति प्रत्यगभिन्नपरमात्मोपदेशश्शङ्काविशेषनिराकरणाय, एवमिहाप्युषस्तब्राह्मणेन प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि प्रतिपादितेऽपि अशनायादिमता जीवेन सह कथं परमात्मन एकत्वमिति मनसि निधाय उपस्तदृष्टार्थस्य एवकारगर्भितेन वाक्येन कहोलेन प्रश्ने कृते याज्ञवल्क्येन तदीयमभिप्रायमवगम्य एष त आत्मा सर्वान्तर इति पूर्वोक्तमर्थमुपक्षिप्य तस्यैतत्पदनिर्दिष्टस्य 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येती' त्यशनायादेः परमार्थगत्या निषेधो दर्शितः । अतः पुनराम्नानस्य प्रयोजनान्तरार्थत्वाद्मानर्थक्यमूलकाभ्यासन्यायः प्रकृते प्रवर्तते ॥३६॥

इति अन्तराभूतग्रामाधिकरणम् ॥२२॥

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥३७॥

पूर्वत्र पृथगाम्नाने सत्यपि विद्यैक्यमित्युक्तं, तद्वत्रापि 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसी' त्यादिपृथगाम्नाने सत्यपि एकरूपैव मतिः कर्तव्येति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । उभयरूपा मतिरिति । त्वं वा अहमस्मि योऽसौ सोऽहमित्यंशेन देवतोपसर्जना प्रत्यक्प्रधाना मतिः प्रतीयते । अहं वै त्वमसि योऽहं सोऽसावित्यंशेन च प्रत्यगुपसर्जना देवताप्रधाना मतिः ; तथा च उपास्यदेवताप्रत्यगभेदविषयत्वस्याविशिष्टत्वेऽपि प्रधानोपसर्जनभावभेदेन आम्नानात् द्विरूपता द्रष्टव्या । एकरूपैवेतीति । प्रत्यक्प्रधाना देवतोपसर्जनेत्यर्थः । एकात्म्यस्यैवानेन प्रकारेणेति । देवताया जीवत्वमापादितं स्यादित्यनेन किं विवक्षितं—देवताचैतन्यं प्रत्यक्चैतन्यं च एकतया ध्यातव्यं स्यादिति चेत्, इष्टत्वात् । उपासकस्य देवतया सह चैतन्यांशमादाय यद्यास्तवमैक्यमस्ति, तदेव ह्यहंग्रहोपासनेषु व्यतिहारेण ध्येयमिष्यते । देवतात्वावच्छेदेन जीवगतानां संसारित्वादीनां ध्यानं तु नेष्यते । अपि तु देवतागता अपहतपाप्मत्वादय एव उपासके ध्येया इष्यन्ते । ते तूत्कर्षापादका एवेति भावः । तेन देवताया निकर्ष आपादितस्स्यात् । अपि तु देवतागता अपहतपाप्मत्वादय एव उपासके ध्येया इष्यन्ते । समानुगुणक ईश्वरस्सिध्यतीति । देवताधिकरणन्यायेनेति भावः । तस्याने च विषय इति । ऐतरेयकजाबालयोर्यामुपासनां प्रस्तुत्याम्नानः, तामु सम्मित्यर्थः । अथवा तत्तदुपास्यदेवताप्राप्तिफला या उपासनाः, तासु सञ्चारोऽस्तीत्यर्थः । ननु, तासामुपासनानामेतद्विकृतित्वाभावात्तत्र कथं व्यतिहारस्य प्राप्तिर्भवेत्, प्रयोजनानुसारादिति ब्रूमः । देवताप्राप्तिफलानि हि सर्वाण्युपासनानि । 'देवो भूत्वा देवानप्येती'ति वचनानुसारादिहैवाभिमानिकदेवभा-

वसंपाद्यानि । यद्यपि 'देवो भूत्वा देवानप्येती'ति वचनं वाग्वै ब्रह्मेत्यादिना वागाद्युपाधिकब्रह्मविषयोपासनाविशेषान् प्रस्तुत्यैव समाम्नातं, तथापि तत्सामान्यनिर्देशसामर्थ्यात् सर्वविषयं प्रतीयमानं न प्रकरणानुसारेण सङ्कोचमर्हति । अत एव संवर्गविद्याप्रकरणे तदुपासनानिष्ठस्य ब्रह्मचारिणः क्वचिद्भिक्षार्थमागतस्य भिक्षाया अदाने वचनं श्रूयते—'यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमि'ति । प्राणार्थं ह्यन्नं पच्यते । अहं च प्राणः । अतः प्राणायैवान्नं न दत्तमि'ति । इदं च वाक्यं स्वात्मनि प्राणदेवताभेदाभिनिवेशं सूचयति । तथा च जाबालैतरेयकयोर्व्यतिहाराम्नानस्याभेदाभिमानप्रयोजनकत्वात् तत्प्रयोजनस्य च देवताप्राप्तिफलासूपासनासु सर्वत्राविशेषात् उपासनान्तरेषु दृष्टश्शास्त्रीय उपायः ततोऽन्यत्र ग्राह्यः ॥३७॥

इति व्यतिहाराधिकरणम् ॥ २३ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥३८॥

पूर्वत्राम्नानभेदाद्विरूपा मतिः कर्तव्येत्युक्तम् । तर्हीहापि फलभेदात् द्विरूपोपासना भविष्यतीति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । 'स यो हैतन्महद्यक्षं यजनीयं पूज्यं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मपरमिति जयतीमान् लोकानि'ति सफलां प्रधानोपासनां विधाय सत्यमिति तदीयनाम्नोऽक्षराणामप्युपासनमाम्नातं—'तदेतत्त्र्यक्षरं सत्यमि'ति । स इत्येकमक्षरं, तीत्येकमक्षरम् । इकारस्सुखोच्चारणार्थः । यमित्येकमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं, मध्यतोऽनृतम् । तदाह—स यो हैतदित्यादि। सनामाक्षरोपासनां नामाक्षरोपासनासहिताम् । उपरिष्टात् 'तद्यत् तत् सत्यमसौ स आदित्य' इत्यादिकायामिति यावत् । इदं भेदेन पूर्वपक्षकथनम् । स यो हैतन्महद्यक्षमित्यादिकादुपरिष्टादाम्नातायामादित्यचक्षुरधिकरणकविद्यायामिव ततः पूर्वं समाम्नातायां 'एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतत् ब्रह्मैतत् सर्वं तदेतत्त्र्यक्षरं हृदयमिति हृ इत्येकमक्षरं हरन्त्यस्मै बलिं स्वाश्चान्ये च य एवं वेद, द इत्येकमक्षरं ददति अस्मै धनादिकं स्वाश्चान्ये च य एवं वेद,यमित्येकमक्षरम् एति स्वर्गं लोकं य एवं वेदे'ति फलभेदाम्नानाविशेषात हृदयविद्यायामपि द्रष्टव्यम् । ननु, हृदयविद्यायामुपास्यतयोक्तस्य प्रजापतेः 'तद्वै तदेतदेव तदा स सत्यमेव स यो हैतन्महद्यक्षमि'तिवाक्येनानुकर्षणं सत्यवाक्ये, सत्यवाक्योक्तस्यानुकर्षणं 'तद्यत्सत्यमसौ स आदित्य' इत्युत्तरत्र दृश्यते । अतस्स्थलत्रयेऽपि उपास्यस्यैकस्यैव प्रतीतेः कथं विद्याभेद इत्याशङ्क्य तथापि फलभेदादुपासनाभेदो भविष्यति यथा एकस्य परब्रह्मण उपास्यत्वेऽपि दहरादिविद्याभेद इत्यभिप्रेत्याह — प्रकृताकर्षणं त्विति ।

तस्योपनिषदहरिति । यथा 'तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं हन्ति पाप्मानं जहाति
च य एवं वेद तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मं हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदे'ति
आदित्याक्षिपुरुषाङ्गोपनिषदोः स्तावकम्, 'एवं हरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये चे'त्याद्यपि प्रकृतो-
पासनाङ्गभूतहृदयनामोपासनास्तावकमित्यपि द्रष्टव्यम् । छान्दोग्ये हीति ।
तथा चैकत्र प्राधान्येन उद्गीथ उपास्यः, अन्यत्र च सत्याख्यो हिरण्यगर्भ एवेत्यु-
पास्यभेदाद्विद्याभेदस्सिद्धो भवतीति भावः ॥ ३८ ॥

इति सत्याद्यधिकरणम् ॥२३॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥३९॥

पूर्वत्रैष प्रजापतिरित्यारभ्य हन्ति पाप्मानं जहाति चेत्येवमन्ते समाम्नाने एकैव
विद्येति गुणोपसंहारः प्रदर्शितः । छान्दोग्यगतस्य 'एष आत्मापहतपाप्मे'त्यादेस्स-
गुणविषयत्वाद्वाजसनेयकगतस्य 'स वा एष महानज आत्मा' इत्यादेश्च निर्गु-
णविषयत्वादुभयत्र विद्याभेदे सति न गुणोपसंहार इति प्रत्यवस्थानात्संगतिः ।
अत्र 'ननु, विशेषोऽपि दृश्यत' इत्यादिना पूर्वपक्षाभिप्रायं वर्णयिष्यति । प्रथ-
मतस्सिद्धान्तमेव दर्शयति—तत्रेदमुच्यत इति । आकाशशयस्य ब्रह्मण इतीति।
ननु, वाजसनेयके 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाश' इत्याकाशपदोदितं ब्रह्म, तच्छया-
नस्तु जीव एव । सुप्तिलिङ्गात् । अतः सर्वस्य वशीत्यादिना प्रतिपाद्यमानं गुण-
जातं योग्यतयाकाशपदोदिते ब्रह्मण्येवान्वेति । अतः कथं वैषम्याशङ्केति चेत्,
उच्यते—तस्मिन् शेत इति वाक्ये हि शयानो जीव एव प्रधानतया प्रतीयते। तद-
नन्तरमाम्नातं वशित्वादिकं च प्राधान्येन शयान एवान्वेतुं योग्यं, न तूपसर्जनीभूत
आकाशे । न चेश्वराणां धर्माणां जीवे अयोग्यता । परमेश्वराभेदस्य प्रकृते विव-
क्षितत्वादिति भावः । छान्दोग्येऽप्याकाशशब्दं ब्रह्मेति । नन्वेतावता छान्दो-
ग्ये भूताकाशः प्रतिपाद्यः, वाजसनेयके परमात्मेति विशेषः परिहृतो भवति । छा-
न्दोग्ये परमात्मा, वाजसनेयके तु परमात्मनि शयानो जीव इति तु विशेषाशङ्का न
परिहृतेति चेत्, न । वाजसनेयके हि आकाशशयानो जीव आकाशाभेदेनैव प्र-
तिपाद्यः । तस्मिञ्छेत इत्यधिकरणाधेयभावेन भेदनिर्देशस्तु 'यदा सुप्तस्स्वप्नं न
कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवती'ति श्रुत्यन्तरानुसारेणौपचारिकः ।
तथाचाकाशशयाने प्रतिपाद्यमानं सर्ववशित्वादिकमाकाशे प्रतिपादितमेव भवति ।
एवं तर्हि छान्दोग्यवाजसनेयकयोः प्रकारान्तरेण विद्याभेद इति शङ्कते— अयं
त्वत्रेति । परिहरति—गुणवतस्त्विति । अयं भावः— निर्गुणायां वाजसनेयक-
गतायां विद्यायां न ध्यानार्थो गुणोपसंहारः । तत्र गुणानामध्येयत्वात् । स्तु-

स्त्यर्थगुणोपसंहारस्तु न विद्याभेदेऽपि विरुध्यते । एवं सगुणविद्यायां गुणानां ध्येयत्वेऽपि शास्त्रप्रामाण्याद्यावन्तो गुणाः ध्येयत्वेनावगताः, तावन्त एव ध्येयाः । भिन्नविद्यागतानां तु गुणानां ध्यानविधिना अनुचिन्तनीयत्वेन असङ्ग्रहात्तेषामुपसंहारो हृदयादिस्थानप्रत्यभिज्ञामात्रसिद्धः स्तुत्यर्थमस्मिन्नधिकरणे प्रतिपाद्यते । एवं दहरशाण्डिल्यादिसगुणविद्यास्वपि यदि हृदयादिस्थानप्रत्यभिज्ञानात् सत्यकामत्वादीनां गुणानाञ्च केषाञ्चित् प्रत्यभिज्ञानात् समाख्यादिभेदेन सत्यपि भेदे स्तुत्यर्थं गुणोपसंहारस्स्यात्, तदास्तु । न काचिदनुपपत्तिः । अनुचिन्तनाय गुणोपसंहारे तु विद्यैक्यमेव प्रयोजकम् ॥ ३९ ॥

इति कामाद्यधिकरणम् ॥२४॥

आदरादलोपः ॥४०॥

यथा परमात्मनः स्तुतिरूपादरप्रयोजनार्थं विद्याभेदेऽपि गुणानाम् उपसंहारादलोप उक्तः, एवं वैश्वानरविद्याङ्गभूताग्निहोत्रस्यापि आदरसिद्ध्यर्थं भोजनलोपेऽपि न लोप इति दृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वपक्षः । विद्याविचारप्रसङ्गात्तदङ्गाग्निहोत्रविचारः पादे प्रासङ्गिकः, 'एवं सर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासत' इति सर्वोपास्यताप्रतिपादनम् । 'अथ य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु आत्मसु हुतं भवती'ति प्रकृताग्निहोत्रस्य सर्वभूततृप्तिहेतुत्वप्रतिपादनात् सूत्रे अलोप इति प्रसज्यप्रतिषेधात् । तं व्युत्पादयितुं प्रसक्तिमाह--- तद्यद्भक्तमिति । यथा हि शालिप्रयुक्तकुल्योपजीविनस्तृणादेश्शालिलोपे लोपः, एवं भोजनप्रयुक्तभक्तागमनोपजीविनः प्राणाग्निहोत्रस्य कुल्यां प्रति तृणस्येव भक्तागमनं प्रति प्रयोजकत्वाभावात् भोजनलोपे लोप एवेति प्रसक्तायां सिद्धान्तिशङ्कायां पूर्वपक्षोऽभिधीयत इति तावदाह---एवंमासेन लुप्येतेति तावदाहेति । ननु, पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति वाक्यं वैश्वानरोपासनानिष्ठस्य प्रसक्ते भोजने तस्य अतिथिभोजनात् पूर्वकालत्वं विधत्ते । तावता तद्यद्भक्तमिति भोजनप्रयुक्तभक्तोपजीवित्वेनावगतस्य प्राणाग्निहोत्रस्य कथं भोजनलोपे लोपो न भवेदिति चेत्, उच्यते--'पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादि'ति वाक्यं न स्वामिभोजनस्यातिथिभोजनपूर्वकालतां विधत्ते।तथासत्यतिथिभोजनोत्तरकालं स्वामिभोजनविधायकं शास्त्रं बाधितं स्यात्। अतः प्राणाग्निहोत्रस्यैवापकर्षकमेतद्वाक्यम् । प्राणाग्निहोत्रेऽप्यश्नीयादिति नानुपपन्नम् । 'आस्यमाहवनीय' इति वाक्येन प्रकृताग्निहोत्रस्यास्याधारत्वविधानेन अशनरूपत्वावगमात् यथा हवै 'स्वयमहुत्वाग्निहोत्रं परस्य जुहुया'दिति वाक्यशेषानुसारादपि अश्नीयादिति होमपरमेवावगम्यते, यथा हि स्वयं नित्याग्निहोत्रमकृत्वा परकीयं क्रियते ,

एवमतिथीनां प्राणाग्निहोत्रात्पूर्वमन्नदानमिति । तथा च दृष्टान्ते 'नित्याग्निहोत्रस्य उपादानाद्दार्ष्टान्तिकेऽप्यश्नीयादित्यग्निहोत्रपरमेवावगम्यते । तथा चायमर्थस्सिध्यति–तृप्त्यर्थं यजमानस्य भोजनमतिथिभोजनोत्तरमेव वचनान्तरानुसारेण कर्तव्यम्। तस्यातिथिभोजनपूर्वकालत्वाविधानात् । वैश्वानरविद्याङ्गभूतं 'प्राणाय स्वाहे'त्यादिमन्त्रपञ्चकयुक्तं पञ्चाहुतिरूपं प्राणाग्निहोत्रमतिथिभोजनात्पूर्वमेव कर्तव्यमिति । तथा च तस्मिन् काले यजमानभोजनाप्रसक्तेः न प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनप्रयुक्तभक्तोपजीविता सम्भवति, भोजनप्रयुक्तभक्तागमनस्य तदानीमसम्भवात् । अतः स्वयमेवेदं द्रव्यप्रयोजकम् । तथा चेहाग्निहोत्रमिति नाम्नाग्निहोत्रसादृश्यबोधकेन तदीयानां पयःप्रभृतीनां द्रव्याणां प्राप्तौ तदपवादेन 'तद्यद्भक्तमि'ति भक्तद्रव्यविधायकमेतद्वाक्यम् । नन्वेवंसति भोजनलोपेऽपि प्राणाग्निहोत्रार्थमेव भक्तस्य सम्पादनीयत्वात् कथमुच्यते 'भोजनलोपेऽप्यद्भिरन्येन वे'त्यादीति चेत्, भोजनलोप इत्यस्य दैवगत्यादिना भक्तालाभपरत्वात् । तथा च मुख्यद्रव्यालाभेऽपि यथा प्रतिनिधिना अवश्यप्राप्तं दर्शादिकमनुष्ठीयते, एवमुपासकेन प्राणाग्निहोत्रस्य नित्यं कर्तव्यत्वात् मुख्यद्रव्यालाभेऽप्यबादिकं प्रतिनिधाय कर्तव्यमिति तदाशयः । 'गुणलोपेऽपि न मुख्यस्ये'ति जैमिनीयो न्यायः । तस्यायमर्थः—'अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपेदि'ति श्रूयते । अग्निहोत्रहवणी च सैवोच्यते । ययाग्निहोत्रं हुतं, न तु यया होष्यते । भाविनः पदार्थस्य सन्दिग्धतया भाविहोमसम्बन्धे निश्चयासम्भवेन तत्र शब्दात् स्वरसतो बोधानुदयात् । पवमानेष्टयश्च आधानाङ्गतया विहिताः । तत्र निर्वापश्च दर्शपूर्णमासेष्टितः प्राप्तः । स कर्तव्यो वा, न वेति सन्देहः । तत्र पूर्वः पक्षः—तस्यां दशायामग्निहोत्रस्य अप्रवृत्तत्वेन अग्निहोत्रहवण्या असम्भवात् गुणलोपे च विगुणनिर्वापस्योपकारजनकत्वासम्भवात् न कर्तव्य इति । सिद्धान्तस्तु–प्रकृतिप्राप्तेन निर्वापजन्योपकारेण स्वसिद्ध्यर्थं निर्वापस्यापेक्षितत्वात् पवमानेष्टिकाले च अग्निहोत्रहवण्या असम्भवं पर्यालोच्य सर्वथोपकारलोपो मा भूदिति अग्निहोहवणीविनिर्मुक्त एव निर्वापः पवमानेष्ट्युपकारक इति शास्त्रार्थो निर्धार्यते । तस्मात् गुणस्य अग्निहोत्रहवण्या लोपेऽपि यथा मुख्यस्य निर्वापस्य न लोपः, एवं भक्तलोपेऽपि न मुख्यस्याग्निहोत्रस्य लोप इति ॥४०॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥४१॥

प्राणाग्निहोत्रे 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीय'मिति वाक्यं द्रव्यविधायकम् । अत्र च तद्धोमीयमिति तत्पदं पूर्ववाक्यार्थावगमसापेक्षम् । पूर्ववाक्ये च तद्यद्भक्तमिति प्रसिद्धभक्तागमनप्रतिपादनात् तस्य च भोजनार्थतयैव प्रसिद्ध-

त्वात् भोजनार्थागतं भक्तं होमीयमित्यर्थस्सिध्यति । ततश्च 'यथा शेपात् स्विष्टकृते समवद्यती'त्यत्र कस्य शेपादित्यपेक्षायाम् अग्न्यर्थं सम्पादितपुरोडाशशेपादित्यर्थलाभात् अग्न्यर्थपुरोडाशशेपस्य चाग्निना प्रयुक्ततयान्यप्रयुक्तद्रव्योपजीविनस्स्विष्टकृतस्स्वयं पुरोडाशाप्रयोजकतया पुरोडाशशेपलोपे स्विष्टकृदपि लुप्यते, एवं भोजनप्रयुक्तद्रव्योपजीविनः प्राणाग्निहोत्रस्य स्वयं प्रयोजकत्वाभावात् भोजनलोपे तत्प्रयोजकभक्तद्रव्याभावेन लोप एव । न च 'पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादि'ति भोजनकालादपकृष्टस्य प्राणाग्निहोत्रस्य कथं भोजनलोपे लोपः । भोजनार्थद्रव्योपजीविनः प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनकालादपकर्पणासम्भवात् अश्नीयादित्यस्य भोजन एव स्वरसत्वात् वचनानुसारेण वैश्वानरोपासकस्य अतिथिभ्यः पूर्वंभोजने दोपाभावात् भोजनस्यैवायमपकर्पः । अमुमर्थं दर्शयति—उपस्थिते भोजन इत्यादिना । यच्च पूर्वपक्षिणोक्तमग्निहोत्रपदं नैयमिकाग्निहोत्रधर्मप्रापकमिति, तन्निराकरोति—न चेति। यत्र हि विधिवाक्ये कर्मान्तरवाचकश्शब्दः कर्मान्तरे श्रूयते, तत्र विधेयसादृश्यं बोधयन् स्ववाच्यगतामितिकर्तव्यतामन्यत्र प्रापयेत् । अन्यथा सादृश्यकर्तव्यताबोधपरविधिविरोधात् यथाकथञ्चित् सादृश्यस्य विधिं विनैव सिद्धत्वात् । अर्थवादगतस्त्वन्यत्रान्यशब्दो न कर्तव्यसादृश्यं बोधयति, अपि तु यथाकथञ्चित् सिद्धं सादृश्यमादाय निर्वृतो भवति । यथा 'सोमो वै वाजिनमि'ति सोमे वाजिनपदं न वाजिनेतिकर्तव्यतां प्रापयति, अपि तु सिद्धं द्रव्यत्वादिसादृश्यमनुवदति । यथा वा 'एप वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ' इत्यपां व्युत्सेके अवभृथशब्दो जलसम्बन्धित्वमात्रमनुवदति, एवमत्रापि प्राणाहुतिप्वर्थवादगतोऽग्निहोत्रशब्दस्सिद्धतया साम्पादिकाहवनीयादिसम्बन्धमात्रेणाग्निहोत्रसादृश्यानुवादकः । अग्निहोत्रेतिकर्तव्यतातिदेशोपगमे बहूनां बाधश्च कर्तव्यस्स्यादित्याह—तद्धर्मप्राप्तौ चेति । तथा च बहुबाधकल्पनाद्वरमग्निहोत्रपदस्यानुवादकतामात्रकल्पनमिति भावः । अग्निहोत्रधर्मातिदेशे चाहवनीयादीनां गौणानां सम्पादनं व्यर्थं, मुख्यस्यैव प्राप्तिसम्भवादित्यभिप्रेत्याह—अत एव चेति । इदं चाग्निहोत्रधर्माणामतिदेशस्य निराकरणं भोजनीयभक्तरूपद्रव्याभावेऽपि दध्यादिरूपाग्निहोत्रद्रव्याण्येवात्र भविष्यन्ति । भक्तद्रव्यविधानस्य दध्याद्यपवादार्थतया अपवादाप्रवृत्तावुत्सर्गप्रवृत्त्युपपत्तेरिति शङ्कानिराकरणार्थम् ॥४१॥

इति अलोपाधिकरणम् ॥२६॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥४२॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे अन्यप्रयुक्तद्रव्योपजीविनः प्राणाग्निहोत्रस्योपासनायामनियतत्वमुक्तम् । तदस्तु नाम । उपासनानामुद्गीथालम्बनानामन्यप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वाभावेन कर्माङ्गत्वे सति तत्र नैयत्यमेवेति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । ननु, 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते'त्यधिकृत्य विहितानि रसतमत्वादिगुणकोद्गीथोपासनानि न कर्माङ्गम् । तेषां किञ्चित्कर्मारभ्याधीतत्वाभावेन प्रकरणासम्भवात् । नापि श्रुत्यादिकं कर्माङ्गताबोधकं तेषूपलभ्यते । न च यथा 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोती'त्यस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि विहितस्य पर्णमयीत्वस्य फलापेक्षायामव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धयुक्तजुहूद्वारा क्रतोः परामर्शात् क्रत्वङ्गभूतां जुहूं पर्णमयीं कुर्यादिति वचनव्यक्त्याश्रयणेन वाक्येनैव क्रतुसम्बन्धो बोध्यते, तद्वदत्राप्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धोद्गीथादिद्वारा क्रतोः बुद्धिस्थतया क्रत्वङ्गभूतानुद्गीथादीनुपासीतेति वचनव्यक्त्या कर्माङ्गावबद्धानामुपासनानामनारभ्याधीतानामपि वाक्येनैव क्रतुसम्बन्धो भवेदिति वाच्यम् । फलापेक्षायां हि सत्यामुद्गीथादिद्वारोपस्थितक्रत्वर्थता परिकल्प्येत, नेह सास्ति । 'आपयिता ह वै कामानां भवती'त्यादिवाक्यैरेव तस्य फलवत्तासिद्धेः । न च वर्तमानापदेशतया अपापश्लोकश्रवणवत्तस्यार्थवादतेति वा च्यम् । 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती'त्यादौ हि न वर्तमानतापदेशमात्रेण स्तुतिपरतोपेता । तथासति 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती'त्यत्रापि फलपरता न स्यात्, अपि तु पर्णतादीनां सिद्धतया स्वतःफलजनकत्वासम्भवेनाश्रयभूतव्यापारापेक्षणात् । तत्र च गोदोहनादाविव सन्निधानतो लाभाद्वाक्येनैवाश्रयसम्बन्धबोधने फलसम्बन्धबोधने च वाक्यभेदस्स्यादिति जुहूद्वारोपस्थितक्रत्वर्थतामुपेत्य फलाकाङ्क्षायाः शान्तत्वादपापश्लोकश्रवणादीनां स्तुतिमात्रप्रयोजनकत्वमुपगतम् । क्रियारूपाणां तूद्गीथाद्युपासनानां स्वत एव फलजननसमर्थतया वाक्यस्याश्रयसम्बन्धबोधनेऽपि व्यापारासक्तेः न निरर्थकप्रायस्तुतिपरतोपगन्तुं न्याय्या, अपि तु 'प्रतितिष्ठन्ती'त्यत्रेव फलपरतैवोपेया । अतः कथमनारभ्याधीतानामङ्गावबद्धोपासनानां क्रत्वङ्गतया क्रतुप्रयोगवचनपरिग्रहात्पर्णतादिवत् क्रतौ नित्यत्वमिति चेत्, उच्यते—यदि फलपरत्वे सम्भवति न स्तुतिपरत्वमिति न्याय आश्रीयेत, तथासति 'वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानाये'त्यादावपि 'प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानाये'त्यादावपि वाक्येनैवाश्रयानपेक्षणेन वाक्यप्रकरणादस्य फलपरतैव स्यात् । प्रयाजादीनां क्रियारूपाणामाश्रयानपेक्षणेन वा-

क्यस्य फलसम्बन्धबोधने आश्रयसम्बन्धबोधने च व्यापाराप्रसक्तेः । यदि तु फलपरत्वकल्पने भूयसी क्लिष्टकल्पना श्रितपदेषु सन्नन्तविपरिणामः, यत्तत्पदाध्याहारः, येन यज्ञस्य वर्म चिकीर्ष्यते, तेन प्रयाजानूयाजा इज्यन्त इति । सा तु प्रकरणलब्धक्रतूपकारेणैव फलाकाङ्क्षायां शान्तायां श्रितपदानामक्लेशेनैव स्तुतिपरत्वकल्पन

उचिता ।'प्रतितिष्ठन्ति ह्वा' इत्यादौ कथमपि क्रतूपस्थितेरभावेन क्रतूपकारमादाय फलाकाङ्क्षाया अनिवृत्ततया अगत्या सन्नन्तविपरिणामादिना फलपरताश्रितेत्युच्येत, तथास'त्यापयिता हवै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त' इत्यादावपि उद्गीथादिद्वारोपस्थितक्रतूपकारद्वारेण फलाकाङ्क्षाचारितार्थ्ये सम्भवति न क्लेशेन फलपरतोपेयेति वर्तमानापदेशानां स्तुतिपरतैवाश्रयणीयेति पर्णतादिवदुपासनानां नित्यत्वमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः । तथाह्यनियतत्वमेवञ्जातीयकानां दर्शयति श्रुतिरिति । ननु, 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति वाक्यं नाङ्गावबद्धोपासानानां क्रत्वङ्गताविरोधि । पर्णतादिवत् नित्यतया प्रयोगे प्रसक्ते यथा 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'ति वाक्यात् षोडशिग्रहविकल्पः, एवं 'तेनोभौ कुरुतः यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदे'त्यंशः क्रत्वङ्गभूतानामेवोपासनानां विकल्पविधायक इति ततो विकल्पस्सिध्यति । ततश्च क्रत्वङ्गोपसनानुष्ठानपक्षेऽङ्गाधिक्यात् फलाधिक्यस्यापेक्षितत्वात् किं तत् फलमङ्गाधिक्यकृतमित्यपेक्षायां नाना तु विद्या चाविद्याचेति पक्षद्वयस्य वैलक्षण्योपक्षेपपूर्वकं क्रत्वङ्गोपासनानुष्ठानपक्षे फलाधिक्यप्रदर्शनायायमंशः— यदेवविद्ययेत्यादि । वीर्यवत्तरमधिकफलयुक्तं कर्म भवत्युपासनापक्ष इति तदर्थः । एवंसत्येव 'यदेव विद्यया करोती'ति शेषताबोधिका तृतीयापि सङ्गच्छते । इदं रसतमत्वापायितृत्वसमृद्धिगुणकोपासनानामेव विकल्पविधायकम् । तेषामेव प्रस्तुतत्वेनास्मिन्वाक्ये एवं वेदेति परामर्शात् प्रस्तावादिदेवताविज्ञानविहीनानामपि प्रस्तोत्रादीनां याजनदर्शनमङ्गत्वेऽपि विकल्पसूचकमेव भविष्यति । अतः कथमुपासनानामुद्गीथाद्यालम्बनानां स्वातन्त्र्यसिद्धिरित्यत आह— तथा लोकसामादिष्विति । 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीते'त्यादिवाक्यविहितेषु । इदमुद्गीथालम्बनाप्त्यादिदृष्टान्तानामप्युपलक्षणं । तत्रा'प्यापयिता हवै कामानां भवती'त्यादिफलश्रवणात् । न चेदं 'वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियत' इत्यादिवत् प्रशंसामात्रपरम् । तथासति लक्षणाद्वयमुपासनावाक्येषु प्रसज्येत । फलपदानां प्राशस्त्यलक्षणा, उद्गीथादिपदानां तु तदर्थोपस्थितक्रतौ । अन्यथा समभिव्याहाराभावेन वाक्यस्य विनियोजकप्रमाणस्यानुन्मेषात् । प्रयाजादिवाक्ये तु प्रकरणादेव क्रतुसम्बन्धलाभेन क्रतूपस्थापनाय पृथग्लक्षणानपेक्षतया तत्र स्तावकतोपगता । अतोऽत्र लक्षणाद्वयपरिहाराय सन्नन्तविपरिणामादिना फलपरतामुपेत्य स्वातन्त्र्यमेवोपासनानामुपगन्तुं न्याय्यम् । पर्णतादौ तु फलपरत्वेऽपि आश्रयसिद्धये अवश्यं जुह्वादिपदैः क्रतुरुपस्थापनीयः, फलाश्रयसम्बन्धपरत्वेन वाक्यभेदश्चेति महत् गौरवम् । अतस्तत्र स्तावकतैव 'न स पापं श्लोकं शृणोती'त्या-

देः । तथा हि—'गुणवाद आपद्येत 'फलोपदेशे तु मुख्यवादोपपत्ति'रिति भाष्यम-
प्युक्तस्यैव वैषम्यस्योपलक्षकम् । अन्यथा फलपरत्वेऽपि सत्त्वर्थान्तर्भावादेराव-
श्यकतया मुख्यवादत्वासम्भवात् । अपि च एवंसत्यु'द्गीथमुपासीत' इत्यादावुद्गी-
थपदमपि दृष्टार्थं सम्पद्यते । यागादौ सोमादेरिव उपासनासु प्रत्ययरूपासु वि-
षयस्यापेक्षितत्वेन तत्समर्पकत्वात् । कर्माङ्गोपासनाविधिपक्षे हि 'व्रीहीन् प्रोक्ष-
ती'त्यादाविवादृष्टरूपसंस्काराधारपरमेव स्यात् । उपासनाभिरुद्गीथादिपूर्वपस्त्या-
प्तिविकाराणामसम्भवात् । तत् सिद्धं कर्माङ्गावबद्धानामुपासनानां स्वातन्त्र्येण फला-
र्थत्वात् कर्मस्वनियतत्वम् । ततश्च 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदे'त्या-
दिकमपि न्यायप्राप्तविकल्पानुवादकतया कर्माङ्गावबद्धसर्वोपासनापरमेव, न त्वा-
प्यादिदृष्टिमात्रपरम् । अनुवादस्य पुरोवादानुसारित्वात् । एवं विकल्पितत-
यानूदितानामुपासनानां प्रातिस्विकतत्तद्वाक्यावगतफलातिरिक्तसाधारणफलसमर्पकं
'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति । वीर्यशब्दो हि
लोके फलोपयोगिबलवाचकतया प्रसिद्धः, न तु फलवाचक एव । प्रकृते च तरप्प्र-
त्यय उपात्तः । तस्य बलस्यातिशयः विरोधिना कर्मान्तरेण फलप्रतिबन्धे प्र-
सक्ते तदभिभावकत्वमेव । अन्यस्यातिशयस्य प्रकृतानुपयोगित्वात् । तदिदमुक्तं
पूर्वपक्ष्यप्रतिबन्धः फलमिति । एवंसति प्रस्तावादिदेवताविज्ञानविहीनानामपि प्रस्तो-
त्रादीनां याजनदर्शनं स्वतः फलार्थतया प्राप्तस्य विकल्पस्यैव द्योतकं, न त्वङ्गत्वै-
व सतो विकल्पसूचकम् । विद्ययेति तृतीयापि कर्मफलप्रतिबन्धाभिभावकतया क-
र्मोपकारतामात्राभिप्राया । 'यदेव विद्यये'ति वाक्ये श्रद्धापदं भक्तिपरम्, उपनि-
षत्पदं तत्तदुपासनागतरहस्यनामपरम् ॥४२॥

इति तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ॥ २७ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥४३॥

वाजसनेयके 'अथातो व्रतमीमांसे'त्युपक्रमः । व्रतं तत्तदसाधारणो व्या-
पारः । तस्य मीमांसा श्रमरूपेण मृत्युना कस्य व्यापारो नष्टः, कस्य नेति । त-
दनन्तरं च प्रजापतिसृष्टानीन्द्रियाणि अनुक्रम्य 'वदिष्याम्येवाहमिति वाग् दध्रे द्र-
क्ष्याम्यहमिति चक्षु'रित्यादिना तैस्तैरिन्द्रियैरश्रान्ततयैव स्वस्वव्यापारं करिष्याम
इति प्रतिज्ञायां धृतायां तेषां व्यापारः श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तः, प्राणस्य तु व्या-
पारो न मृत्युना ग्रस्त इति प्रतिपाद्य 'इत्यध्यात्ममि'त्यवान्तरोपसंहारं कृत्वा 'अथा-
धिदैवतमि'ति मध्य उपक्रम्य वागाद्यभिमानिनीभिरग्न्यादिदेवताभिरश्रमेणैव स्वस्व-
व्यापारान् करिष्याम इति प्रतिज्ञायां धृतायां वागादिवदेव तद्देवतानां व्यापारा उ-
परताः । प्राणदेवताया वायोस्तु 'सैषानस्तमिता देवता यद्वायुरि'त्यनुपरतत्वं प्रतिपाद्य

'यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छती'ति तस्मिन्नेव वायौ श्लोकमुपन्यस्य प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेतीति तद्व्याख्यानव्याजेन वायुप्राणयोरभेदोऽपि दर्शितः । तदनन्तरं चोपसंहृतं—'तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् प्राण्याच्चैवापान्याच्चे'ति । अत्रोपक्रमोपसंहारयोर्व्रतविषयतयैकरूपत्वादेकोपासनाविधिपरमेतद्वाक्यम् । तत्फलं चाध्यात्मप्रकरणे 'तेन हवा व तत् कुलमाचक्षते यस्मिन् कुले भवति य एवं वेद य उहैवंविदा स्पर्धते अनुशिष्य हैवान्ततो म्रियत' इति यत् कुलश्रेष्ठत्वं शत्रुमरणञ्चाम्नातं, यच्चान्ते 'तेनो ये तस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयती' ति चाम्नातं , तत्सर्वमपि रात्रिसत्रन्यायेन विवक्षितमितीमां प्राणश्रैष्ठ्यविद्यां सङ्गृह्णाति—**वाजसनेयक इत्यादिना** । छान्दोग्ये तु 'वायुर्वाव संवर्ग' इति वायोः प्रलयाश्रयत्वमुपक्षिप्य अग्निसूर्यचन्द्राम्भांसि तत्र लीयमानानि प्रतिपाद्य इत्यधिदैवतमित्यवान्तरे उपसंहृत्य अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्ग इति प्राणं लयाधिकरणमुपक्षिप्य स्वापकाले वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनांसि प्राणे लीयन्त इति प्रतिपाद्य तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेष्वि' ति चोक्त्वा 'महात्मनश्चतुरो देव एकः कस्सोजगार भुवनस्य गोपा' इति वायुप्राणयोरेकत्वं प्रदर्शितम् । वागादीनग्न्यादींश्च प्रत्येकं चतुर उक्तान्य एको वायुप्राणपदप्रतिपाद्यो जगारेति हि तदर्थः । तदनन्तरं च 'ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत् कृत' मित्यग्न्यादीनां चतुर्णां वागादीनां चतुर्णां वायुप्राणसहितानां दशत्वं निरूप्य सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवंवेदे'त्युपसंहृतम् । अत्राप्येकमेवाधिदैवताध्यात्मविषयमुपासनं विवक्षितम् । 'य एवंवेदे' त्येकस्यैव विधेरन्ते श्रवणात् । तामिमां संवर्गविद्यां संगृह्णाति—**तथा छान्दोग्य इत्यादिना** । **पृथगेवेमाविति** । अयमर्थः—यद्यपि प्राणश्रैष्ठ्यविद्यैका, तथापि इन्द्रियेषु प्राणश्श्रेष्ठः, अग्न्यादिषु वायुश्श्रेष्ठः, इत्यादिरूपेण वायुप्राणौ व्यवस्थिततया ध्येयौ , उतेन्द्रियाणामग्न्यादीनां च मध्ये वायुप्राणपदप्रतिपाद्या देवता श्रेष्ठेत्यादिरूपेण युगपदेवानुचिन्तनं, तथा संवर्गविद्यापि यद्यप्येका , तथाप्यग्न्यादीनां वायुस्संवर्गः, वागादीनां प्राणस्संवर्ग इत्यादिव्यवस्थिततयानुचिन्तनम् , उत वागादीनामग्न्यादीनां च सर्वेषां वायुप्राणपदप्रतिपाद्या देवता संवर्ग इत्यादिरूपेण युगपदेवानुचिन्तनमिति । पूर्वत्र कर्माङ्गावबद्धानामुपासनानां कर्मणां च नित्यानित्यरूपेण प्रयोगभेद उक्तः । इह तु वायुप्राणप्रतिपाद्याया देवताया एकत्वात् एक एव प्रयोग इति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः। ननु , वायुप्राणयोस्तत्त्वाभेदेऽपि ' न वायुक्रिये पृथगुपदेशा'दित्यधिकरणे अवान्तरवैलक्षण्यमुक्तम् । अतोऽत्राध्यात्माधिदैवतविभागेन व्यवस्थिततया वायुप्राणयोः संवर्गत्वस्य श्रैष्ठ्यस्य च प्रतिपादनात् पृथगुपगमनमेव स्यादित्याशङ्क्याह—**दर्शयति च श्रुतिरित्यादि** । अयं भावः—यद्यपि वा

युप्राणयोरवान्तरभेदोऽस्ति, तथापि नेह वायुप्राणपदार्थः प्राणनादिवृत्तिको बाह्यश्च
वायुः, अपि तु तदभिमानिनी हिरण्यगर्भरूपा देवतैव । वाजसनेयके 'सैषानस्तमिता
देवता यद्वायु'रिति देवतात्वस्य विवक्षितत्वात् प्राणपदेनापि 'प्राणाद्वा एष उदे-
ती'ति वाय्वभेदावगमेन देवताया एव विवक्षितत्वात् छान्दोग्येऽपि 'अ-
नुम एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्स' इत्युपक्रमानुसारेण देव-
ताविवक्षावगमात् । तथा च छान्दोग्यवाजसनेयकयोः संवर्गविद्यायां श्रैष्ठ्य-
विद्यायां च वायुप्राणपदाभ्यां तदभिमानिनी देवतैवोपास्यतया विवक्षिता । सा चै-
कैवेति आध्यात्मिकाधिदैवतोपाधिभेदेऽपि देवतैकेत्यत्र प्रमाणोपन्यासः—'अग्नि-
र्वाग्भूत्वेत्यादिना । 'तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः अथैतस्य म-
नसो द्यौश्शरीरं ज्योतीरूपमयमादित्यः अथैतस्य प्राणस्यापश्शरीरं ज्योतीरूपम-
सश्चन्द्र' इति वाङ्मनःप्राणगोलकानां पृथिवीद्यवाद्भिः तद्गतेन्द्रियांशानाञ्चाग्निसूर्य-
चन्द्रैरुपासनार्थमभेदं निरूप्य 'त एते सर्व एव समा' इत्याम्नातम् । न ह्यत्र वा-
गादीनां स्वरूपतः साम्यमुपपद्यते, अपि तु वागाद्यधिष्ठातृदेवतांशमादायाग्नौ वा-
ग्वि पृथिव्याञ्चैकैव देवता । 'तद्यावत्येव वाक् तावती पृथिवी तावानयमग्नि'रित्या-
म्नानात् । एवंमनःप्राणयोरपि द्रष्टव्यम् । 'यतश्चोदेति सूर्य' इत्यत्र विद्यमानस्य य-
त्पदस्य 'तं देवाश्चक्रिरे धर्ममि'ति तत्पदेन सम्बन्धः । 'तस्मादेकमेव व्रतं चरे'दित्य-
त्र वायुप्राणपदप्रतिपाद्यगोचरमुपासनं सकृदेव कुर्यादित्यर्थः पूर्वपक्षे विवक्षितः ।
एकमेव संवर्गं गमयतीति । यद्यपि 'तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः
प्राणेष्वि'ति वायुप्राणयोर्भेदोऽपि दर्शितः, तथाप्यौपाधिकस्य विद्यमानस्य भेदस्य स्व-
रूपकथनमात्रं, न तु तथैवोपास्यता विवक्षिता । 'अनुम एतां भगवो देवतां शाधि
यां देवतामुपास्स' इति उपास्यैकत्वावगमात् । एवं वाजसनेयकेऽपि 'स यथैषां प्राणानां
मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुरि'त्युपमानोपमेयभावेन भेदसूचनमपि नोपास्य-
त्वाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । पृथगेव वायुप्राणावुपगन्तव्यावितीति । अयमत्र सि-
द्धान्ताभिप्रायः—यद्यप्यध्यात्ममधिदैवं च प्राणदेवतैकैव, तथाप्यध्यात्माधिदैवाधि-
ष्ठानभेदोपाधिकस्तस्य भेदोऽप्यस्ति । एवं च इत्यध्यात्मम्, इत्यधिदैवतमित्यादि व्य-
वस्थितनिर्देशानुसारेण वागादिसम्बन्धित्वेनाध्यात्मप्राणोपाधिकमेव रूपं विवक्षित-
म् । अग्न्यादिसम्बन्धित्वेनाधिदैविकवायूपाधिकमेव रूपं विवक्षितम् । तथा च य-
था सत्यविद्यायामहरहन्नाम्नोर्व्यवस्थयैवादित्यचक्षुरुपाधिकरूपविशिष्टतयैवानुचिन्त-
नम्, एवमत्रापि वागादिनिरूपितं श्रैष्ठ्यं संवर्गत्वं च प्राणोपाधिकरूपेऽनुचिन्तनी-
यम् । अग्न्यादिनिरूपितं श्रैष्ठ्यं संवर्गत्वं च वायूपाधिके रूपेऽनुचिन्तनीयमिति एक-
स्या एव देवतायाः उपाधिभेदेन द्विरनुचिन्तनं सिद्धं भवतीति । एतेन व्रतोपन्यासो

व्याख्यात इति । एकमेव व्रतमित्यत्राप्रथगेवानुचिन्तनं कर्तव्यमिति न विवक्षितम् । व्रतशब्दो हि प्राणस्य वायोश्चासाधारणव्यापारं वक्ति । उपक्रमे 'अथातो व्रतमीमांसे'ति व्यापाराभिप्रायेणैव व्रतशब्दप्रयोगात् । चरेदिति च तस्योपासनं विवक्षितम् । एकमेवेत्यनेन तु आधिदैविकव्रतेषु वायुव्रतस्यैवाभग्नत्वात्तदेवैकमुपास्यम्, नाग्न्यादिव्रतं, एवमाध्यात्मिकव्रतेषु प्राणव्रतस्यैवाभग्नतया तदेवैकमुपास्यमिति विवक्षितम् । तदुपासनाप्रकारमाह—प्राण्याच्चैवापान्याच्चेति । वागादिव्यापारेषु प्राणनापाननरूपतोपास्येति यावत् । चकारोऽग्न्यादिव्यापारेषु वायुव्यापारतादृष्टिविधानार्थः । 'एकमेव व्रतञ्चरे'दित्यस्याप्रथगनुचिन्तनपरता पूर्वपक्ष्यभिमता वक्तुं न शक्यते । पृथगनुचिन्तनस्यैवाध्यात्मिकाधिदैविकविभागनिर्देशतः प्राप्तत्वादिति स्थिते तर्हि 'प्राण्याच्चैवापान्याच्चे'तिवाक्यशेषानुसारेण वायुव्रतोपासनानिवृत्त्यर्थमस्त्विति यदि कश्चिद्वदेत्, तं प्रत्याह—न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थ इति । ननु, 'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतामि'ति प्राणसायुज्यसालोक्ये एव निर्दिश्येते । नेत्याह—देवता ह्यत्रेति । आध्यात्मिकप्राणसालोक्यं हि प्राणिमात्रस्य सिद्धम् । प्राणसायुज्यमपि प्राणेऽहमभिमान एव । अन्यस्यासम्भवात् । सोऽपि प्राणिमात्रस्य शरीरान्तर्गते तस्मिन्नित्यसिद्ध एवेति देवतापदं वायुदेवताभिप्रायम् । अपरिच्छिन्नात्मभावो वायुदेवतासायुज्यं समानभोगरूपम् । नन्वस्तु देवतापरिच्छिन्नात्मभावप्राप्तिरेव फलम् । उपासनं तु प्राणोपाध्यन्तर्भावेनैव, न वायूपाध्यन्तर्भावेनेत्यत आह—पुरस्तात्प्रयोगाच्चेति । तथा चोपक्रमानुसारेण वायोरप्युपास्यतावगमान्न वायुपरित्यागो युक्त इति भावः । सङ्कर्षे काण्डे इति । द्वादशलक्षण्यनुक्तनानाविषयन्यायविचारात्मको जैमिनिकृतो द्वादशलक्षणीपरिशिष्टः काण्डः सङ्कर्षकाण्ड इत्युच्यते । 'तत्रेन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालन्निर्वपेदिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे' इति विहितायामिष्टौ पुरोडाशत्रयस्य वेद्यामधिश्रयणे कृते किं त्रिभ्यः पुरोडाशेभ्यो मध्यात् पूर्वार्धात् पृथक्पृथगवदानं ग्राह्यम्, उत पुरोडाशत्रयादपि युगपदेवावदानं मध्यात्पूर्वार्धात् कर्तव्यमिति सन्देहे 'तेषां पृथक्कृतानां त्रिरवदानं यथान्येषां हविः पृथक्त्वादि'ति सूत्रेण यथाग्नेयाग्नीषोमीयादीनां पृथगेवावदानम्, एवमत्रापि पृथङ्निष्पादितानां पुरोडाशानां पृथगेवावदानं कार्यमिति पूर्वपक्षं कृत्वा 'वचनात्सर्वेषां सहावदीयेते'ति सूत्रेण 'सर्वेषामभिगमयन्नवद्यत्यछंवट्कार'मिति वचनात् सर्वेषामिन्द्रादीनां पुरोडाशान् अभिगमयन् प्रापयन् युगपदेवावद्यति, न तु पर्यायेण अछंवट्कारमव्यर्थतायै । पर्यायेणावदाने कृते हि यस्यावदानं प्राक् कृतं, तदतिरिक्तस्य हविःपरिशिष्टतया देवतार्हत्वाभावेन व्यर्थता भवेदित्यर्थकात् पुरोडाशत्रयस्यापि युगपदेवावदानं कार्यम् । वचनस्यातिभाराभावात् । न चाशक्यता । अनलकप्रवे-

न्यायेन मध्यात् पूर्वार्धात् त्रयाणामपि युगपत् अवदानसम्भवादिति सिद्धान्तिते युगपद्दत्तानां पुरोडाशानां प्रदानं युगपद्वा, क्रमेण वेति सन्देहे 'तेषामपृथक् प्रदानमवदानैकत्वादि' तिसूत्रेण युगपद्दत्तानां युगपदेव प्रदानमिति पूर्वपक्षं कृत्वा 'नाना वा देवता पृथक्त्वाविज्ञानादि' ति सूत्रेण यद्यपि सर्वेषु पुरोडाशेष्विन्द्रो देवता, तथापि तस्य राजादिगुणयोगेन भेदे सति देवतापृथक्त्वात्तत्तद्गुणकेन्द्रोद्देशेन पृथगेव प्रदानं कार्यमिति सिद्धान्तितम् । पुनश्च 'अन्यार्थप्रदर्शनाच्चे'ति सैद्धान्तिकगुणसूत्रेण प्राच्यां दिशि 'त्वमिन्द्रोऽसि राजे'त्यादयस्तिस्रः ऋचः प्रकृतायां त्रैधातवीयायामिष्टौ याज्यानुवाक्यरूपतया समाम्नायन्ते । तत्र च प्रथमामनूच्य मध्यमया यजेत् मध्यमामनूच्योत्तमया यजेदुत्तमामनूच्य प्रथमया यजेत् । एवं सर्वा अनुवाक्यास्सर्वा याज्या भवन्तीति याज्यानुवाक्ययोर्व्यत्यस्याम्नानमन्यार्थदर्शनरूपलिङ्गतयोदाहृतम् । न हि प्रदानैकत्वे तिसृणामृचां व्यत्यासेन याज्यानुवाक्याभावस्सम्भवतीति ॥४३॥

इति प्रदानाधिकरणम् ॥२८॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥४४॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे एकस्या अपि विद्याया आध्यात्मिकाधिदैविकभेदेन प्रयोगभेद उक्तः । मनश्चिदादीनां तु कर्माश्रिततया कर्मणस्सकाशात् प्रयोगभेदो नोपपद्यत इति शङ्क्यते । 'नैव वा इदमग्रे सदासीदि'त्यादिकं हि ब्राह्मणमग्निचयनप्रकरणम् । तत्र सांपादिकचयनप्रतिपादकानि वाक्यानि 'तत षट्त्रिंशतं सहस्राणी'त्यादीनि । तत्प्रकृतं मनः, मनोमयान् मनोविकारभूतान् अग्नीन् । अत्र मनोवृत्तिसमुदाये एकैकाहोरात्रावच्छिन्ने इष्टकचिताग्निदृष्टिर्विवक्षिता । पुरुषायुषस्य च शतसंवत्सरपरिमितस्य षट्त्रिंशतं सहस्राणि दिनानि भवन्ति । तथा च तावता कालेन तावन्तोऽग्नयः सिद्धा भवन्ति'। आत्मनो मनस्सम्बन्धिनः प्रत्यगात्मरूपानित्यन्ये । तेषु प्रत्यगभेदोऽनुसन्धेय इति यावत् । अर्कान् अर्चनीयान् मनसा चीयन्तेति मनश्चितः ध्यानमात्रसंपाद्यं हि तेषां चयनं मनोवृत्तिसंघाते अग्निदृष्टिं विधायेतरेन्द्रियवृत्तिष्वग्निदृष्टिविधानार्थानि वाक्यानि । प्राणपदमिन्द्रियाधिकारात घ्राणोपस्थापकम । वागिन्द्रियव्यतिरिक्तकर्मेन्द्रियपरं कर्मचित इति । अग्निचितः जाठराग्निचितः । क्रियानुप्रवेशिन इति । प्रसिद्धो ह्यग्निः 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ती'त्यादिवचनानुसारेण ज्योतिष्टोमादिकर्माङ्गभूतः । एवमेतेऽपि साम्पादिका अग्नयः क्रियानुप्रवेशिनः, उत मनःप्रविष्टा एव । ननु, 'मनसैवाधीयन्त मनसाचीयन्त मनसा ग्रहा अगृह्यन्त मनसा अस्तुवन् मनसा अशंसन् यत्किञ्चिद्यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च याज्ञीयं मनसैव

तेषु मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयं क्रियत' इतिवाक्यकल्पिते मनोयज्ञे मनश्चिदादीनां निवेश उपेयत एव । अतस्सिद्धान्तेऽपि कथमेषां स्वातन्त्र्यमित्याशङ्क्य सिद्धान्तकोटिं स्वयमेव व्याचष्टे—केवलविद्यात्मका इतीति । प्रसिद्धज्योतिष्टोमाननुप्रवेश एव स्वातन्त्र्यमिति भावः । प्रकरणादिति । यद्यपि नासदित्यादिकं ब्राह्मणं न ज्योतिष्टोमादिकर्मप्रकरणम्, अपि तु तदङ्गभूताग्निप्रकरणमेव, तथाप्यङ्गद्वारा ज्योतिष्टोमादिस्तत्रोपस्थित इति सन्निधानमेव प्रकरणपदेन विवक्षितम् । 'तद्यत्किञ्चेमानि भूतानी'त्यादिवाक्यपर्यालोचनया हि मनश्चिदादीनां सातत्यमुपलभ्यते । इदं कर्माङ्गत्वे नोपपद्यते । तथासति कर्मप्रयोगकालमात्रभाविता तेषां वक्तव्या स्यात् । अतो न कर्माङ्गत्वमिति सिद्धान्तयति—भूयांसि हि लिङ्गानीति ॥४४॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥४५॥

तद्विषय एवायं विकल्प इति । नन्विष्टकचिताग्नीनां मनश्चिदादीनां विकल्प इति कथमुच्यते, एकार्थत्वाभावात् । इष्टकचितस्याग्नेर्हि आहवनीयधारणं कार्यम् । नैतन्मानसैर्मनश्चिदादिभिर्निर्वर्तयितुं शक्यते इति चेत्, उच्यते । यथा इष्टकचितोऽग्निः कर्मप्रविष्टः, एवं मनश्चिदादयोऽपि कर्मप्रविष्टा इत्येतावदेव विकल्पपदेन सादृश्यपरेण विवक्षितम् । 'अन्येत्वभागिप्रतिषेधादि'ति सूत्रे 'पशुकामश्चिन्वीते'तिवचनानुसारेण चयनस्य क्रत्वाश्रयस्य पशुफलार्थत्वं तन्त्रवार्तिककृताभ्युपगतमिति अग्नेरदृष्टार्थतया मनश्चिदादीनामपि पशुफलेन चयनेन सह विकल्प उपपद्यत इति वदन्ति । मनश्चिदादीनां पश्वर्थता तु 'अतिदेशाच्चे'ति सूत्रे स्पष्टा भविष्यति । अन्यार्थदर्शनं ह्येतदिति । लिङ्गं द्विविधम्—अन्यार्थदर्शनरूपं, सामर्थ्यरूपं चेति । सामर्थ्यं च द्विप्रकारं—शब्दगतमर्थगतञ्चेति । आद्यं 'बर्हिर्देवसदनं दामी'त्यादिमन्त्राणां स्वप्रकाश्येऽर्थे विनियोजकम् । द्वितीयं तु 'स्रुवेणावद्यति स्वधितिनावद्यती'त्यादौ स्रुवस्वधित्यादिगतं द्रवद्रव्यावदानमांसादिखण्डनोपयुक्तम् । तत्तद्योग्यार्थविनियोजकं सामर्थ्यरूपं लिङ्गमेव च श्रुतिलिङ्गसूत्रे प्रकरणात् बलीयस्त्वेन निबद्धम् । अन्यार्थदर्शनं साहचर्येण सम्बन्धेन कस्यचिदर्थस्य ज्ञापकम् । यथेदमेव मनश्चिदादीनां प्रातत्यदर्शनम् । तच्च सत्येव मूलभूते प्रमाणान्तरे एतत्सहकारि भवति, न तु स्वयमेव कस्यचिदर्थस्य निश्चयमादधाति । अर्थवादगतसातत्यदर्शनस्य मनश्चिदादिस्तावकत्वेनाप्युपपद्यमानस्य कर्मप्रवेशविरोधित्वाभावादिति तदर्थः । क्रियानुप्रवेशेऽप्यन्यार्थदर्शनरूपं लिङ्गमस्तीति प्रतिपादनाय मानसवदिति सूत्रांशः । तं व्याचष्टे—यथा दशरात्रस्येति । द्वादशाहे प्रथमं प्रायणीयातिरात्रः, ततः पृष्ठ्यः षडहः, ततश्छन्दोमचतुष्टयं,

तत उदयनीयातिरात्र इति द्वादशाहानि । तत्र च प्रायणीयोदयनीये प्रथमोत्तमे अहनी वर्जयित्वा मध्यगतानां दशानामह्नां दशरात्र इत्यपि पृथक् समाख्या । तदभिप्रायेण दशरात्रस्य दशमेऽहनीत्युक्तम् । तच्च विस्पष्टवाक्यराहित्ततया अविवाक्यम् । 'पृथिव्या पात्रेणे'त्यादिना पृथिव्यादिषु पात्रदृष्टिर्विवक्षिता । तथा च मानसस्य ग्रहस्य क्रियाप्रकरणाम्नानात् यथा क्रियाङ्गत्वम्, एवं मनश्चिदादीनामपि क्रियाप्रकरणान्तर्गतत्वे सति मानसत्वाविशेषात् क्रियाङ्गत्वमेव भविष्यति ॥४५॥

अतिदेशाच्च ॥४६॥

'तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्व' इत्यत्रायमर्थो विवक्षितः—पूर्व इष्टकचितोऽग्निः यावान् यावन्माहात्म्यविशिष्टः, मनश्चिदादिष्वेकैक एव तावान् तावन्माहात्म्यविशिष्टः पूर्वोऽग्निः क्रियामाश्रित्य यत्फलं साधयति, मनश्चिदादिरपि तत्फलं क्रियामाश्रित्य साधयतीति यावत् । तथा च मनश्चिदादीनामपि ज्योतिष्टोमादिक्रियामाश्रित्य पशुफलसाधकत्वावगमात् प्रसिद्धाग्निनास्य विकल्पो भविष्यति । प्रसिद्धाग्न्यभावेऽपि आहवनीयधारणं तूत्तरवेद्यैव भविष्यतीति ॥४६॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥४७॥

'ते हैते विद्याचित एवे'त्यत्रैवकारस्यायोगव्यावर्तकता प्रतीयत इत्यन्ययोगव्यावृत्तिपरतासिद्ध्यर्थं श्रुत्यैवेदं वाक्यं व्याख्यायते— 'विद्यया हैवेत एवंविदश्चिता भवन्ती'ति । अत्र च मानसानाञ्चयनस्वरूपमात्रस्य बाह्यसाधनानपेक्षतयार्थात्सिद्धेनान्यव्यावृत्तिलाभे पुनस्तत्प्रतिपादनं फलं साधयितुं प्रसक्तस्य क्रियाप्रवेशस्य व्यावृत्त्यर्थमिति स्वातन्त्र्यमवधारणसामर्थ्याल्लभ्यत इति भावः ॥४७॥

दर्शनाच्च ॥४८॥

यद्यपि 'तत् यत्किञ्चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ती'त्यन्यार्थदर्शनरूपं लिङ्गं न कस्यचिदर्थस्य स्वत एव साधकमिति प्रागुक्तं, तथाप्यवधारणश्रुत्युपोद्बलितं स्वातन्त्र्यसाधकं भवत्येवेति भावः ॥४८॥

ननु, लिङ्गमप्यसत्यामन्यस्यां प्राप्ताविति । यद्यप्यवधारणश्रुतिरूपं प्रकृतेऽन्यत् प्रापकं स्वातन्त्र्यस्यास्ति, तथापि प्रकारान्तरेणैतां शङ्कां निवर्तयितुमनयैव शङ्कया सूत्रमवतारयति—

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥४९॥

प्रकृतायाश्शङ्कायाः परिहारं 'न चेदर्थवादमात्र' मित्यादिना वक्ष्यति । प्रथमतो लिङ्गभूयस्त्वादिति सूत्रे सङ्ग्रहेणोक्तानि श्रुत्यादीनि विस्पष्टतयेह प्रदर्शय-

ति—श्रुतिस्तावदित्यादिना । ‘ विद्यया हैवैत’ इति वाक्यं पुरुषसम्बन्धं बोधयत् स्वातन्त्र्यं दर्शयति । सातत्यदर्शनमेतेषां स्वातन्त्र्येऽवकल्पत इति । ननु, यथा क्रियाङ्गत्वपक्षे क्रियाकालमात्रवर्तिनां मनश्चिदादीनां सातत्यदर्शनं नोपपद्यते, तथा सिद्धान्तेऽपि ‘मनसैव ग्रहा गृह्यन्ते’त्यादिवाक्यसिद्धमानसक्रतुप्रवेशस्य मनश्चिदादिषु स्वीकर्तव्यतया मानसक्रतुकालवर्तिनां मनश्चिदादीनां सातत्यदर्शनमनुपपन्नमेव । यदि त्वन्यकालकर्तृकाणामपि मनोवृत्तीनां सर्वा एता मदीयक्रतुप्रयुक्तचयनरूपा इति ध्यानं मानसक्रतुकालं सम्भवतीति नानुपपत्तिः, तथासति क्रियामयक्रतुकालेऽपि तथाध्यानस्य कर्तुं शक्यतया न सातत्यदर्शनानुपपत्तिरिति चेत्, सत्यमेतत् । तथाप्यवधारणानुसारेण स्वातन्त्र्यावगमात् सातत्यदर्शनमपि तदनुगुणमेव व्याख्येयमिति तात्पर्यम् । ‘वाचं तदा प्राण’ इत्यत्र वाक्प्राणयोः परस्परमाहुतित्वमाहुत्याधारत्वं च ध्येयमिति विवक्षितम् ॥४९॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥५०॥

यदि हि मनश्चिदादीनां क्रियामयक्रतुप्रवेशस्स्यात्, तथासति तत्सन्निधौ मानसक्रत्वङ्गसमाम्नानबललभ्यमानसक्रत्वनुबन्धो निरर्थक एव स्यात् । प्रसिद्धक्रियाननुप्रवेशाभ्युपगमे प्रसिद्धस्याग्नेः क्रियानुप्रवेशदर्शनात् मानसानां मनश्चिदादीनामग्नीनामनुबन्धी कीदृग्विधः क्रतुरित्यपेक्षायां तत्सदृशो मानसः क्रतुरिति तदाम्नानमुपपद्यते । ‘मनसैवाधीयन्ते’ति मनश्चिदादिष्वाहवनीयो मनसैवाहित इत्यर्थः । चित्याग्नेराधानाभावेन यथाश्रुतानुपपत्तेः । अत्र मनोवृत्तिषु चयनदृष्टिः प्रतीकन्यायेन अवगन्तव्या । तत्र क्रत्वनुबन्ध्याहवनीयाधानादिकं तु मानोरथिकपदार्थन्यायेन द्रष्टव्यम् । यत्किञ्चिद्यज्ञे कर्म क्रियत आरादुपकारकं, यत्किञ्चिद्यज्ञीयं कर्म क्रियते सान्निपत्योपकारकम् । अग्नित्वसामान्येनेति । उपलक्षणमेतत् पश्वर्थत्वस्यापि । ‘तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्व’ इत्यत्र हि पूर्वोऽग्निर्यावत्पशुफलं साधयति, मनश्चिदादिष्वेकैकोऽपि तावत्फलं साधयतीत्यर्थो विवक्षितः । न चैतावता प्रसिद्धक्रियानुप्रवेशोऽपि सादृश्यकोटौ निक्षेप्तव्यः, येन पूर्वेण सहायं विकल्पितस्स्यात् ; निर्धारणादिभिः स्वातन्त्र्यावगमेन अग्नित्वपशुसम्पादकत्वमात्रेणैवातिदेशचारितार्थ्यात् । दृष्टश्च अवेष्टेः राजसूयप्रकरणपठिताया इत्यादि । नन्वत्र राजसूयादुत्कर्षमवेष्टेरुपक्षिप्य तत्प्रतिपादकतया ‘क्रत्वर्थाया'मिति चेदि 'त्याद्येकादशाध्यायगतं सूत्रमुदाहृतं, तन्नोपपद्यते । न हि तस्मिन्नधिकरणे अवेष्टेरुत्कर्षो राजसूयाद्व्यवस्थाप्यते, किन्त्वा'ग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा बार्ह-

स्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणे'त्यादिना समाम्नाताया अवेष्टेः ऐकतन्त्र्यम्, उत पृथक्तन्त्रतेति सन्देहे यदि 'ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधाय आहुतिमाहुतिमभिघारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेव'मित्यादिना मध्यनिधानादिपर्यालोचनया पुरोडाशानां साहित्यावगमात् 'एतयान्नाद्यकामं याजये'दिति चैकवचनेन प्रयोगैक्यावगमात् आरादुपकारकाणामैकतन्त्र्यमेवेति पूर्वपक्षं कृत्वा प्रतियागं दक्षिणाभेदावगमेन तत्तद्दक्षिणानां कर्तृभेदावगमात् कर्तृभेदे चैकतन्त्र्यानुपपत्तिः, प्रयोगपृथक्त्वात्, मध्यनिधानादिकं तु लिङ्गं राजसूयक्रतुबहिर्भूतायामेव। अवेष्टेर्हि उत्पन्नाया 'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेते'ति सर्वयागसाधारणफलप्रतिपादकवाक्येन राजसूयान्तर्गततया 'एतयान्नाद्यकामं याजयेदि'ति तावन्मात्रफलप्रतिपादकेन वाक्येन राजसूयबहिर्भावोऽप्यस्तीति सिद्धान्तं प्रदर्श्य तदनन्तरं च यदि मध्यनिधानादिलिङ्गानुसारेण बहिर्भूताया ऐकतन्त्र्यं स्वीक्रियते, तर्हि तदनुसारेण राजसूयान्तर्भूताया अप्यैकतन्त्र्यं किं न स्यादितिशङ्कामुद्भाव्य तत्परिहारप्रदर्शनार्थमिदं गुणसूत्रं–'क्रत्वर्थाया'मित्यादि । मध्यनिधानादिकं 'यदि ब्राह्मण' इत्यादिवाक्येन वर्णत्रयकर्तृकावेष्टिप्रयोगेऽवगम्यते । राजसूयान्तर्भूतप्रयोगस्तु 'राजा स्वाराज्यकाम' इति वचनानुसारेण क्षत्रियकर्तृकः । राजपदस्य क्षत्रियजातिवचनत्वात् । अतो न क्रत्वन्तर्भूताया ऐकतन्त्र्यम् । ननु, यदि दक्षिणाभेदाम्नानेन भिन्नतन्त्रता क्रत्वन्तर्गतायाः, तर्हि बहिर्भूतायामुत्पत्तिवाक्यानुसारेण दक्षिणाभेदस्यावश्यकतया तत्रापि पृथक्तन्त्रता स्यात् । यदि तु मध्यनिधानादिलिङ्गाद्यनुसारेण प्रयोगैक्येन कर्त्रैक्ये सिद्धे 'हिरण्यं दक्षिणे'त्यादिषु दक्षिणापदं दक्षिणावयवलक्षकं भविष्यति । अतो न पृथक्तन्त्रता बहिर्भूतायाः, तर्हि क्रत्वन्तर्गतायामपि तथोपपत्तेः न पृथक्तन्त्रता । नह्येक एव दक्षिणाशब्दः क्वचित्प्रयोगैकवाक्यतायामवयवलक्षकः; अन्यत्र तु यथाश्रुत इति वैरूप्यं सम्भवतीति चेन्न । यथा ह्येकस्यैव मन्त्रस्य गौणमुख्यार्थविनियोगप्रमाणवशादर्थभेदो भवति, एवमेकस्यैव दक्षिणापदस्य अन्यान्यवाक्यान्वये तत्तद्वाक्यानुगुण एवार्थो ग्राह्य इति मध्यनिधानादिलिङ्गानुसारेण बहिः प्रयोगवाक्यैकवाक्यतायां लाक्षणिकत्वेऽपि राजसूयवाक्यैकवाक्यतायां लाक्षणिकार्थग्रहणे प्रमाणाभावेन मुख्यार्थत्यागायोगात् । अतो युक्तैव व्यवस्था–बहिर्भूताया ऐकतन्त्र्यं, राजसूयान्तर्गतायास्तु तन्त्रपृथक्त्वमिति । ततश्च कथं अवेष्टौ वर्णत्रयसंयोगं, राजसूये च तस्योत्कर्षप्रतिपादकतेति चेत्, उच्यते—अवेष्टौ वर्णत्रयसंयोगं, राजसूये च तस्योत्कर्षप्रतिपादकतेति भावः । अत एव स्वयमुत्कर्षाभावमनुवदतानेन सूत्रेणार्थादुत्कर्षोऽपि ध्वनितो भवतीति भावः । अत एव स्वयमुत्कर्षाभावमनुवदतानेन सूत्रेणार्थादुत्कर्षोऽपि ध्वनितो भवतीति राजसूयस्येति' प्रतिपादितम् । तत्र राजधर्मसाधकतया 'वर्णत्रयानुबन्धाद्राजयज्ञत्वाच्च राजसूयस्येति' प्रतिपादितम् । पूर्वतन्त्रे 'राजा स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यादिवाक्येन क्षत्रियकर्तृकयज्ञत्वादि विवक्षितम् । पूर्वतन्त्रे 'राजा स्वाराज्यकामो' पदत्वादित्यनेन क्षत्रियकर्तृकयज्ञत्वादि विवक्षितम्।

राजसूयेन यजेते'तिवाक्यमुदाहृत्य राजपदस्य क्षत्रियजातिवचनत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । तथाहि—राजपदमार्यैर्म्लेच्छैश्च परिपालनादिकं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य क्षत्रियादन्यत्रापि प्रयुज्यते । ब्राह्मणादिष्वपि देशपरिपालननिमित्ते सति राजेति व्यवहारस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वात् । एवं वृक्षराजः पक्षिराज इति श्रैष्ठ्यनिमित्तकोऽपि राजपदव्यवहार उपलभ्यते । अस्ति च तादृशव्यवहारस्य श्रुतिस्मृत्यनुग्रहोऽपि—'राज्यायैव हि तेऽभिषिच्यन्ते तेनैतान् राजेत्याचक्षत' इति । अत्र राज्यपदं राज्ञः कर्म परिपालनं प्रतिपादयति । 'रञ्जनात् खलु राजत्वं प्रजानां पालनादपी'ति च स्मृतिः । अत्र राजपदं परिपालननिमित्तकमिति स्पष्टमवगम्यते । एवं श्रैष्ठ्यवचनोऽपि राजशब्द उपलभ्यते—'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा, सोमो वा ओषधीनां राजा, राजानौ वा एतौ देवतानां यदग्नीषोमावि'त्यादौ । कात्यायनस्यापि परिपालनार्थकत्वं सम्मतमेव । 'तस्य राजन्यपत्यवदि'ति वार्तिकस्य ह्ययमर्थः—पञ्चालादेर्देशविशेषवाचिनः षष्ठ्यन्तात्पदात् राजनीत्यर्थे विवक्षिते 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञि'त्यादिना ये प्रत्यया अपत्ये विहितास्ते भवन्तीति । पञ्चालानां राजा पाञ्चाल इत्यादि च तदुदाहरणम् । 'राजा चे'ति पाणिनिसूत्रपर्यालोचनया परिपालनादिकमर्थ इत्यवगम्यते । कर्मधारये ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोराजपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवतीति तदर्थः । राजब्राह्मण इत्यादि तदुदाहरणम् । अत्र राजपदस्य परिपालनाद्यर्थत्व एव ब्राह्मणपदसामानाधिकरण्यमुपपद्यते । एवं क्षत्रियमात्रेऽप्यान्ध्रादिदेशेषु राजपदं म्लेच्छैः प्रयुज्यते । अस्ति चास्या अपि म्लेच्छप्रसिद्धेः श्रुत्याद्यनुग्रहः । 'राजानमभिषेचयेत् तिष्येण श्रवणेन वे'ति श्रुतिः । अत्र हि राजपदं क्षत्रियपरमेव, न तु परिपालकपरम् । क्षत्रियस्याभिषेकानन्तरं पालकत्वस्य स्मृतिषु विधानेनाभिषेकात् पूर्वं पालकताया असिद्धत्वात् । तथा गौतमस्मृतौ 'द्विजातीनामध्ययनमिज्यादानमि'ति त्रैवर्णिकानां साधारणधर्मोक्त्यनन्तरं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनादय इति ब्राह्मणवैशेषिकधर्मोक्त्यनन्तरं क्षत्रियवैशेषिकधर्मकथनप्रस्तावे 'राज्ञोऽधिकं रक्षणं सर्वभूतानामि'त्युक्तम् । अत्र सन्दर्भानुसारेण राजपदं क्षत्रियत्वजात्यभिप्रायेणैव प्रयुक्तम् । एवं राजन्यपदं लोके क्षत्रियापत्य एव प्रसिद्धम् । देशपरिपालकब्राह्मणाद्यपत्ये तदप्रयोगात् । अतस्तस्य 'राजश्वशुराद्यदि'ति सूत्रे यत्प्रत्ययान्ततया व्युत्पादके राजपदं क्षत्रियत्वाभिप्रायेणैव प्रयुक्तम् । एवं राजपदस्य श्रुतिस्मृत्युपष्टब्धार्यम्लेच्छप्रयोगानुसारेण देशपरिपालनकर्तृत्रैवर्णिकादिपरत्वम्, उत क्षत्रियपरत्वमिति सन्देहे यद्यप्यार्यम्लेच्छयोः श्रुतिस्मृतिमूलत्वं समानं, तथापि आर्याणां स्वरूपतो विशेषोऽस्ति । आर्या हि शब्दार्थतत्त्वसंरक्षणमदृष्टोपयोगितया यत्नेन कुर्वन्ति । म्लेच्छा-

स्तु दृष्टव्यवहारस्यापभ्रंशमात्रेणापि सिद्धतया न शब्दार्थतत्त्वसंरक्षणे रतन्ते । अ-
तस्तेषां शब्दार्थविप्लवस्य सम्भवान्न म्लेच्छप्रसिद्ध्यनुसारिराजशब्दार्थो ग्राह्यः, अपि
त्वार्यप्रसिद्ध्यनुसारेण । एवं च 'राजसूयेन यजेते'त्यत्र राजपदस्य परिपालनादिनिमि-
त्तेन त्रैवर्णिकपरत्वे सति 'यदि ब्राह्मणो यजेत' 'बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमा-
हुतिमभिघारयेत् यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवमि'ति वचनमुपपद्य-
ते । अत्र हि ब्राह्मणादिकर्तृकनिमित्तेन धर्मविशेषोऽभिधीयते । राजपदस्य क्षत्रि-
यपरत्वे तु ब्राह्मणादीनामप्राप्तत्वेन निमित्तत्वानुपपत्तेर्वचनमसङ्गतं स्यादिति पूर्वः
पक्षः । सिद्धान्तस्तु—आर्यप्रसिद्धेर्म्लेच्छप्रसिद्धिमपेक्ष्यान्यत्र बलवत्त्वेऽपि नेह प्राबल्यं
सम्भवति । न ह्यत्र म्लेच्छानामपि राजपदतदर्थयोर्विप्लुतिस्सम्भवति । पदस्य ताव-
दार्यम्लेच्छव्यवहारयोस्तुल्यतया न विप्लुतिस्सम्भवति । म्लेच्छा अपि ह्यार्या इव
राजेत्येवाविप्लुतं प्रयुञ्जते, न तु गावीपदवद्विप्लुतम् । नाप्यर्थविप्लवस्सम्भवति ।
स ह्यनादिभूते अर्थान्तरे विद्यमानेऽपि शक्तिभ्रमादर्थान्तरे प्रयोगः । यववराहपद-
योः 'यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति वराहं गावोऽ-
नुधावन्ती'ति वाक्यशेषानुसारेण दीर्घशूकसूकररूपेऽर्थान्तरे विद्यमानेऽपि यथा प्रि-
यङ्गुवायसयोश्शक्तिभ्रमात् प्रयोगः । राजपदं तु यत्र म्लेच्छैः क्षत्रियजातौ प्रयु-
ज्यते, तत्राप्यनादितैव प्रयोगस्य श्रुतिस्मृत्यनुसारादिति न शक्तिभ्रमकृतोऽयं व्य-
वहारः । ततश्चार्यम्लेच्छप्रसिद्ध्योः प्रकृते तुल्यत्वे सति पालनादिरूपार्थस्य सप्र-
तियोगिकस्य ग्रहणमपेक्ष्य निष्प्रतियोगिकक्षत्रियत्वजातिग्रहणमेव न्याय्यं राजा
स्वाराज्यकाम इत्यत्र । न च 'यदि ब्राह्मण' इत्यादिलिङ्गानुसारेण त्रैवर्णिकप्रा-
प्त्यर्थं पालनार्थकस्यैव राजपदस्य प्रकृते ग्रहणं न्याय्यम् । लाघवानुसारिविधिस्वारस्या-
नुसारेण क्षत्रियग्रहणे सिद्धे निपातयदिस्वारस्यानुसारेण तत्प्रतिक्षेपासम्भवात् ।
अपि तु 'यदि रोचते ब्राह्मणो यजेते'ति योजनयास्य वाक्यस्य राजसूयबहिर्भूतप्र-
योगान्तरकल्पकतया ब्राह्मणादिप्रापकताया एवाभ्युपगन्तुं युक्तत्वात् । वस्तुत-
स्त्ववेष्टिसन्निधौ 'एतयान्नाद्यकामं याजये'दित्यधिकारान्तरश्रवणेन तत्र च राजेति-
पदाभावेन तस्य त्रैवर्णिकसाधारणतया 'यदि ब्राह्मणो यजेते'ति वाक्यस्य तस्मि-
न्प्रयोगे यदिपदस्वारस्यमनुरुध्यैव ब्राह्मणादिनिमित्तकमध्यनिधानादिधर्मविशेष-
विधिपरत्वोपपत्तेः । एवं च यदि पालनादिकं मुख्ययैव वृत्त्या राजपदप्रतिपाद्यं, त-
थापि उक्तगत्या राजसूयवाक्ये क्षत्रियजातिग्रहणमेव सिध्यति । वस्तुतस्तु पालनं
शक्यमेव न भवतीति शक्यं वक्तुम् । तथाहि सति श्रैष्ठ्यमपि शक्यमेव भवेत् ।
न चैतन्न्याय्यम् । क्षत्रियत्वजातिरूपलघुप्रवृत्तिनिमित्तकशक्तिमुपगम्यान्यत्र गौ-
णप्रयोगसम्भवे तत्रापि शक्तिकल्पनाया अनुचितत्वात् । अपि च पालनमात्रस्य

प्रवृत्तिनिमित्तत्वे स्वगृहक्षेत्रादिपालके कुटुम्बिमात्रेऽपि राजपदं मुख्यं स्यात् । देशपरिपालकत्वस्य निमित्तत्वे तु राजनियुक्ते देशाधिकारिण्यपि राजेति प्रयुज्येत । स्वातन्त्र्येण पालकत्वं तन्निमित्तमित्यपि वक्तुमशक्यम् । तथासति सम्राजा देशविशेषेऽभिषिक्ते तदधीनतया परिपालकेऽपि राजपदं न प्रयुज्येत । अतः क्षत्रिय एव राजपदं मुख्यम् । तद्गतं श्रैष्ठ्यं पालकत्वं च गुणमादायान्यत्र गौणः यथायथं सांप्रतिको वा निरूढो वा प्रयोग इत्येव कल्पनम् । तत्सिद्धं राजसूयवाक्ये राजपदस्य मुख्यार्थत्यागे प्रमाणाभावात् राजसूयस्य क्षत्रियकर्तृकतया त्रैवर्णिककर्तृकप्रयोगाय अवेष्टेस्तत उत्कर्ष इति ॥५०॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥५१॥

यदुक्तं पूर्वपक्षिणाविवाक्येऽहनि मानसग्रहस्य क्रियाप्रवेशदर्शनान्मानसत्वाविशेषेण मनश्चिदादीनामपि क्रियाप्रवेश इति तन्निराकरणार्थं सूत्रमित्याह—यदुक्तं मानसवदिति । मानसत्वसामान्यस्य न क्रियाप्रविष्टत्वसामान्यापादकत्वं, मूलाभावादिति परिहाराभिप्रायमाह—तत् प्रत्युच्यत इति । किञ्चित्साम्यस्य साम्यान्तरापादकता नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह—मृत्युवदिति । अग्निमण्डलगतपुरुषयोर्यमस्य च मृत्युपदवत्त्वसाम्येऽपि जनसंहरणहेतुत्वं यमस्यैव, नान्ययोरिति व्यवस्था परस्य न स्यादिति भावः । 'न हि लोकापत्तिरि'ति सूत्रांशं लोकस्य द्युलोकादेर्नाग्निभावापत्तिरित्येवं व्याचष्टे—यथा चेति ॥५१॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥५२॥

पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः कर्मानङ्गभूतविद्याविधिदर्शनान्मनश्चिदादीनां न कर्माङ्गत्वमित्याह—परस्तादपीति । ननु,'अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चित' इति वाक्येन चित्याग्नौ पृथिवीलोकदृष्टिविधानात् कर्मप्रवेशोऽस्तीत्याशङ्क्योक्तं—न शुद्धकर्माङ्गविधित्वमिति । कर्माङ्गावबद्धत्वेऽपि न कर्माङ्गत्वं लोकदृष्टेरिति भावः । परेण चेति सौत्रचशब्दार्थमाह—तथा पुरस्तादपीति । 'यदेतन्मण्डलं तपती'त्यस्मिन् ब्राह्मणे हि 'स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन् पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष' इति विद्याविशेषं विधाय 'सोऽमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवती'ति तत्फलमाम्नातम् । ननु, यदि न मनश्चिदादीनां क्रियाङ्गत्वेन क्रियानुप्रवेश इष्टः, तर्हि किमर्थं क्रियासन्निधिसमाम्नानमित्याशङ्काव्यावर्तकतया भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध इति सौत्रांशं व्याचष्टे—भूयांस्त्विति । अग्निनानुबध्यते चित्याग्निसमीपे समाम्नायते ॥५२॥

इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २९ ॥

एक आत्मनश्शरीरे भावात् ॥५३॥

अधिकरणार्थं सङ्ग्रहेण प्रदर्शयन् तस्य पूर्वोत्तरतन्त्रोपयोगमाह—इहेति ।
न्धः स्वर्गादिः । शास्त्रप्रमुख इति । अत्र शास्त्रपदं जैमिनीयतन्त्रपरम् । तत्र हि
पैतृमेधिके कर्मणि यजमानशरीरे पात्रासादनविधानानन्तरं 'स एष यज्ञायुधी य-
जमानस्स्वर्गं लोकं याती'ति वाक्यमाम्नायते । तत्र यज्ञायुधपदं स्फ्यादिपरम् ।
'स्फ्यश्च कपालानि चे'ति प्रकृत्य 'एतानि वै दश यज्ञायुधानी'ति श्रुतेः स एष स्फ्या-
दिचयनेन संस्कृतो यजमान इत्यत्र किं प्रत्यक्षदृश्यो देह एव प्रतिपाद्यः, उत दे-
हातिरिक्तः आत्मा देहाभेदोपचारेण प्रतिपाद्य इति । भस्मीभवतो देहस्य गमनं न
सम्भवति । नापि देहातिरिक्तः कश्चिदात्मास्तीति अप्रमाणमेतद्वाक्यमिति शङ्का-
मुद्भाव्य युक्त्या देहातिरिक्त आत्मा शबरस्वामिना निरूपितः । अतः किमर्थं पृ-
थगत्र निरूपणमिति शङ्काभिप्रायः । इत एव चाकृष्येति । यथोक्तं तद्वार्तिककृ
ता—'इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या । दृढत्वमेतद्विष-
यश्च बोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥ इति । अस्य विचारस्य पादसङ्गतिं प्रासङ्गिकीं
दर्शयति—इह चेदमिति । पूर्वाधिकरणेनापि प्रासङ्गिकीं सङ्गतिमाह—अपि चेति । उ-
त्तरसूत्राद्व्यतिरेक इति नेति चापकृष्यते । शरीर इति चावृत्त्या प्रतिज्ञाकोटावप्यन्तर्भवति।
तथा च आत्मनश्शरीरव्यतिरेको नेत्येके लोकायतिका मन्यन्त इति योजनामभिप्रे-
त्य पूर्वपक्षमाह—अत्रैक इत्यादिना । ननु भौतिके शरीरे चैतन्यं न सम्भव-
ति । लोके हि पृथिव्यादिषु भूतभौतिकेषु व्यस्तेषु विश्लिष्टेषु चैतन्यं नोपलभ्यते ।
घटादिष्वदर्शनात् । नापि मिलितेषु समस्तेषु चैतन्यमुपलभ्यते । अग्नितप्ते जल-
सिक्ते हतिवायुसंयुक्ते अयसि तददर्शनात् । तत् कथं शरीरे चैतन्यमिति शङ्काभि-
प्रायेणोक्तं—समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिष्वदृष्टमपीति । यथा हि ता-
म्बूलमदिरादिपरिणामयोग्येषु पूगगुडादिषु प्रत्येकं यथाकथंचित् मिलितेषु वा
मदशक्तेरदर्शनेऽपि ताम्बूलमदिराकारपरिणामे दृष्टत्वात् मदशक्तिरुपेयते, तथा
व्यस्तेषु प्रकारान्तरेण मिलितेषु भूतेषु चैतन्यादर्शनेऽपि शरीराकारपरिणते भूतसंघा-
ते चैतन्यं प्रत्यक्षसिद्धत्वादुपेयम् । प्रत्यक्षस्यार्थस्य भूतत्वसामान्येन अभावसाधने
बाधात् मदिरादावपि मदशक्त्यभावसाधनप्रसङ्गाच्चेति अभिप्रेत्य परिहरति—वि-
चैतन्यं शरीराकारपरिणतेषु स्यादिति । चैतन्यमित्यस्य व्याख्यानं—वि-
ज्ञानमिति । तद्धर्मत्वेनाध्यवसीयत इति । ननु, यत् यदन्वयव्यतिरेकानुविधा-
यि, तत् तद्धर्म इति नास्ति नियमः । घटाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिनस्तत्प्रत्यक्षस्य
घटादिधर्मत्वानुपगमादिति चेन्न । ये हि पदार्थाः यद्धर्मित्वेनोपलभ्यन्ते, यद्विना-

भूताश्च नोपलभ्यन्ते असति बाधके ते तद्धर्मा एव भवन्तीत्येतदिह विवक्षितम् । अयञ्चार्थः 'तेऽप्यन्तरेव देह उपलभ्यन्त' इत्यादिनोत्तरत्र स्पष्टीकृतः । अनेन च गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रत्यक्षञ्चैतन्यादीनां देहधर्मत्वे प्रमाणतयोपन्यस्तं भवति । गौरत्वादिकं देहधर्म इत्यास्तिकस्यापि सम्मतम् । तत्सामानाधिकरण्येन चैतन्यमुपलभ्यमानं देहधर्म एव भवेत् । न चास्य बाधकं किञ्चित् प्रमाणमुपलभ्यते । येन लोहितस्स्फटिक इत्यादिवत् भ्रमत्वं परिकल्प्येतेति भावः । असिद्धे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणीति । यदि हि देहव्यतिरिक्त आत्मा चैतन्यादिधर्मी केनचित् प्रमाणेन सिद्धो भवेत्, तदा तदैक्याध्यासं देहे परिकल्प्य गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रत्यक्षं लोहितस्स्फटिक इत्यादिप्रत्यक्षतुल्यं कल्प्येतापि । न च देहातिरिक्तात्मसाधकं किञ्चिदुपलभामहे । नन्वागमादिकं देहातिरिक्तात्मसाधकं भविष्यति । प्रत्यक्षव्यतिरिक्तस्याप्रमाणत्वादिति तदभिमानः ॥९३॥

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्नतूपलब्धिवत् ॥५४॥

नन्वत्राद्यस्तर्को यदि ज्ञानेच्छादीनामात्मधर्मत्वेन सम्मतानां देहधर्मत्वमुपेयेत, तथासति यावद्देहं तस्मिन्ननुवृत्तिस्स्यादिति, स नोपपद्यते । न हि यावत्पर्यन्तं धर्मी भवति, तावत्पर्यन्तं धर्मानुवृत्तिरिति नियमोऽस्ति । आत्मधर्मत्वेन सम्मतानां ज्ञानेच्छादीनां अयावदात्मभावित्वात् । नापि बाह्यद्रव्यधर्माणामयं नियमः । शब्दस्यायावदाकाशभावित्वात् । नापि बाह्यमूर्तधर्मनियमः । संयोगादीनामयावद्द्रव्यभावित्वात् । नापि मूर्तविशेषगुणेष्वयन्नियमः । सत्येव धर्मिणि पाकेन पूर्वरूपनाशात । एवं देहधर्मत्वे रूपादिवदन्यैरुपलभ्येते'ति द्वितीयतर्कोऽपि नोपपद्यते । देहधर्मस्य गुरुत्वादेः अन्यैरनुपलभ्यमानत्वात् । अप्रयोजकत्वं च । गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रत्यक्षानुसारेण ज्ञानादीनां देहधर्मत्वे सिद्धे तेषामयावद्द्रव्यभावित्वस्य अन्यैरनुपलभ्यमानत्वस्य च कल्पनोपपत्तेः । प्राणस्य च सिद्धान्ते न देहधर्मत्वम् । नाप्यात्मधर्मत्वम् । अपि तु वायुविकारविशेषस्य तस्य देहान्तर्गतिमात्रम् । चेष्टायाश्च देहधर्मत्वं सिद्धान्तिनोऽपि सम्मतम् । अतस्तयोर्ज्ञानादिभिस्सह देहधर्मत्वनिराकरणमसङ्गतम् । अयावद्देहभावित्वेन देहधर्मत्वानुपपत्तेरात्मधर्मत्वमितिपर्यवसानानुपपत्तेरिति चेत्, उच्यते—मूर्तविशेषगुणेष्वयं नियमो दृष्टः । सति धर्मिणि पूर्वगुणनाशेऽपि गुणविभाजकोपाधिना पूर्वसजातीयस्य विशेषगुणान्तरस्य यावद्धर्मिपर्यन्तमनुवृत्तिरिति पाकेन पूर्वरूपनाशेऽपि रूपान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । एवं शरीरेऽपि ज्ञानत्वादिजात्याक्रान्तस्य यस्य कस्यचिद्यावद्धर्मिपर्यन्तमनुवृत्तिर्भवेदेव । अन्यैरुपलभ्यमानत्वं तु देहविशेषगुणेषु नियतमेव । गुरुत्वस्य तु वि-

शेषगुणत्वाभावान्न व्यभिचारः । प्राणचेष्टोपन्यासस्तु तयोस्सत्यपि शरीरे कादाचित्कत्वात् अन्यनिमित्तत्वे आवश्यके यद्यदृष्टनिमित्ततोपेयेत, तथासत्ययावद्देहभाविनस्तस्य देहविशेषगुणत्वानुपपत्तेः तदाश्रयतयात्मा सिध्यतीत्यभिप्रायेण । नाप्यप्रयोजकत्वम् । गौरोऽहं जानामीति प्रत्यक्षस्य मम शरीरमिति व्यतिरेकग्राहिप्रत्यक्षप्रत्ययविरुद्धस्य देहमात्रात्मनिश्चायकत्वानुपपत्त्या तेन रूपादिवैलक्षण्येन ज्ञानादीनां शरीरधर्मसमर्थनानुपपत्तेः । अतो यथा जपाकुसुमसंपर्कात् स्फटिके आरुण्यप्रतीतिः, तद्वियोगे तु जपाकुसुमेऽनुवर्तमानस्यैवारुण्यस्य स्फटिके वियोगः, एवं शरीरेऽप्यात्मसंपर्कादेव ज्ञानादेः प्रतीतिः । तद्वियोगे त्वात्मन्यनुवर्तमानस्यैव ज्ञानादेः शरीरे अभाव इति कल्पयितुमुचितम् । तदिदमाह—अपि चेति । ननु, 'मम शरीरमि'ति प्रत्यक्षेण गौरोऽहमित्यस्य न प्रतिरोधः सम्भवति । घटस्य स्वरूपमित्यादिवदभेदेऽपि तथाप्रतीत्युपपत्तेरिति चेत्, तर्हि गौरोऽहमित्यस्यापि नाभेदसाधकता सम्भवति । लोहितः स्फटिक इत्यादिवत् भ्रमत्वोपपत्तेः । न चैवंसति कस्मिन्नपि पक्षे निर्धारणं न भवेत्, मास्तु ; तावतापि देहमात्रात्मेति नास्तिकपक्षः पराकृत एव भवति । तदिदमाह —संशयमात्रेणापीति । वस्तुतस्सिद्धान्तिनो न निर्णयाभावः । दोषशङ्कारहितत्वेन श्रुत्या देहातिरिक्तात्मनिर्णयसम्भवात् । एवं बालस्याद्यस्तन्यपानप्रवृत्त्युपयोगीष्टसाधनतानुमित्यनुकूलस्तन्यपानेष्टसाधनत्वव्याप्तिस्मृत्यनुकूलजन्मान्तरानुभवाश्रयतयापि देहातिरिक्तात्मसिद्धिः । न च शब्दानुमानयोरप्रामाण्यं वक्तुं युक्तम् । तथात्वे परबोधनार्थं शब्दाप्रयोगापत्त्या मूकतैव लोकस्य स्यात् । आगामिपाकेष्टसाधनताज्ञानासम्भवेन प्रवृत्तिराहित्यापाताच्च शब्दप्रयोगस्यागामिपाकेष्टसाधनताज्ञानस्य च शब्दानुमानप्रामाण्याधीनत्वात् । न च शब्दानुमानयोर्विसंवाददर्शनेन प्रमाजनकत्वानुपगमेऽपि सम्भावकतोपगमान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथासति इदं रजतमित्यादिप्रत्यक्षेऽपि विसंवाददर्शनेन प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यं न स्यात् । तस्मादसति प्रबलबाधके प्रत्यक्षस्येवानुमानादेरपि प्रतीतितः प्रामाण्यमुपेयमेवेति । आत्मनो ज्ञानरूपतया देहातिरेकं साधयितुं ज्ञानस्य देहधर्मत्वव्युदासाय पीठिकामारचयति—किमात्मकमिति । ज्ञानं किं स्वतन्त्रं तत्त्वान्तरं वा, उत कस्य चित्तत्त्वस्य धर्मः । नाद्य इत्याह—न हीति । आकाशस्यासत्त्वोपगमात्तन्मते चत्वार्येव तत्त्वानीति न ज्ञानं स्वतन्त्रं तत्त्वान्तरम् । द्वितीयं शङ्कते—यदनुभवनं भूतभौतिकानामिति । स्वात्मनि क्रियाविरोधादिति । ज्ञानस्य हि भूतभौतिकसंघातदेहधर्मत्वोपगमे देहस्यैव कर्तृतया तस्य ज्ञानक्रियां प्रति कर्मता न स्यात् । कर्तृकर्मभावस्यैकत्र विरुद्धत्वादित्यर्थः । रूपादिवत् भूतधर्मस्य प्रकाशकतापि न स्यादित्याह—न हीत्यादिना । व्यतिरेकः

देहधर्मत्वाभावः । ननु, यदि कर्तृकर्मविरोधप्रसक्त्या न देहधर्मत्वं, तथात्वे आत्मधर्मतापि न स्यात्, आत्मनोऽपि ज्ञानविषयत्वात्, कथञ्च देहातिरिक्तज्ञानसिद्ध्या अभिलषितात्मसिद्धिरित्यत आह—उपलब्धिस्वरूप एवेति । स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपतयात्मनोऽभ्युपगमात् न कर्तृकर्मभावविरोधः । उपलब्धृत्वेन स्वपरप्रकाशात्मना । न चात्यन्तं देहस्येति । शयानदेहस्वरूपसत्तामात्रेण स्वप्ने उपयोगे सत्यपि न तदीयचेष्टादिकं स्वप्नायापेक्षितम् । एवञ्च स्वापे चेष्टावच्छरीरमन्यदेव वक्तव्यम् । ततश्चोत्थितस्य देहद्वयपरामर्शे सत्यपि स्वप्नजाग्रतोरात्मन एकस्य प्रत्यभिज्ञानात् स्फुट एव देहाद्विवेक इति सूचितं भवति ॥९४॥

इति शरीरेभावाधिकरणम् ॥३०॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥५५॥

यथात्मनो देहाद्विवेकः, एवं शाखान्तराम्नातोद्गीथाद्युपासनानां शाखान्तरीयोद्गीथादिभ्यो विवेक इति दृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानात् अनन्तरसङ्गतिः । देहातिरिक्तात्मविचारः प्रासङ्गिकी कथा । लोकत्वेन पञ्चविधस्य साम्नः उपासनं, पृथिव्यात्मना उक्थ्यशस्त्रोपासनं, पृथिवीलोकात्मना चित्याग्न्युपासनं कर्माङ्गसामादिसम्बन्धित्वात् कर्माङ्गावबद्धम् । ननु, नात्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः फलभेदः । उद्गीथादेः सर्वास्वपि शाखासु एकरूपत्वादित्याशङ्क्याह—प्रतिशाखं चेति । तथा च पूर्वपक्षे 'ओमित्येतदक्षर'मित्यादिवाक्यं यस्यां शाखायामाम्नातं, तद्वाक्यविधेयस्योपासनस्य तच्छाखायां यादृशस्वरादियुक्तमुद्गीथादिकर्माम्नातं, तेनैव सम्बन्धः, नान्यादृक्स्वरयुक्तोद्गीथसम्बन्धः । सिद्धान्ते तु नायं नियम इति वैषम्यम् । ननूद्गीथमुपासीतेत्यत्रोद्गीथश्रुत्या सर्वे उद्गीथाः प्रतिपाद्यन्ते । तत्र सन्निधानेन श्रुतिसङ्कोचो न युक्त इति मनसि निधाय शङ्कते—कुत इति । सन्निधानादिति । अयं भावः—लोके हि घटमानयेत्यादिवाक्ये घटपदेन सर्वेषां घटानां प्रतिपादनेऽपि न सर्वेषामानयनकर्मतयान्वयो भवति, अपि तु सन्निहितस्यैव । तथा च सन्निधानानुसारेण श्रुतिसङ्कोचो व्युत्पत्तिसिद्ध इति । विशेषे व्यवस्थाप्यमाना पीडिता स्यादिति । अयं भावः—लोके हि घटमानयेति वाक्ये सर्वघटानयनमशक्यम् । अतो विशेषापेक्षायां घटश्रुतेस्सन्निधानेन सङ्कोचाभ्युपगमेऽपि प्रकृते शाखान्तरीयोद्गीथादेः उपासनाकर्मत्वे बाधकाभावात् न सन्निधानमात्रेण सङ्कोचोऽभ्युपगन्तुं न्याय्य इति । एवमपि यदि सामान्यगोचरप्रत्ययापर्यवसानं भवेत्, तदा विशेषाकाङ्क्षायां सन्निधानात् सङ्कोचो भवेदपि । न तु तदस्ति । तदाह—न च सामान्याश्रय इति ॥९५॥

मन्त्रादिवद्वा विरोधः ॥५६॥

ननूद्गीथादिसामान्यस्यानुष्ठानकाले विशेषापेक्षा । न हि युगपदेव सर्वेषा-
मुपासनाकर्मत्वं वक्तुं शक्यते । तथाचोपासनाकाले यस्यकस्यचिद्विशेषस्य प्रा-
प्तत्वावश्यंभावादपेक्षानुसारेण सन्निधानं नियामकं भवेदिति शङ्कानिराकरणमत्र
विवक्षितम् । अयमत्र निराकरणाभिप्रायः—एतादृशविशेषाकाङ्क्षायां सत्यामपि न
तच्छाखाम्नातस्यैव ग्रहणं सन्निधानबलात् सिध्यति । सर्वशाखागतानामप्युद्गीथा-
दीनामत्र सन्निधानाविशेषात् शाखान्तरगतानामप्यङ्गानां शाखान्तरप्राप्तेः सर्व-
शाखास्वेकं कर्मेति । न्यायसिद्धत्वात् शाखान्तरश्रुतस्यापि शाखान्तरप्राप्तौ लि-
ङ्गमाह—तथाहीति । 'ऋतवो वै प्रयाजा' इति । हेमन्तशिशिरावेकीकृत्य पञ्च-
त्वसङ्ख्यासाम्यात् अभेदोपचारः । समानत्र समानदेशे । सजनीयं शस्यमिति ।
'यो जात एवे'ति सूक्ते हि सजनास इति पदं पठ्यते । अतस्तत् सजनीयम् ॥५६॥

इति अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥५७॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे सन्निधानमात्रेण श्रुतिसङ्कोचो न युक्त इत्युक्तं, तर्हि स-
मस्तोपासनाविधिसन्निधानेन व्यस्तोपासनाविषयकाख्यातानां स्तावकत्वमात्रेण स-
ङ्कोचः कर्तुं शक्यत इति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । ननु, समस्तोपासनं व्यस्तोपा-
सनं चेति पूर्वपक्षो न सम्भवति । तथासति वाक्यं भिद्येत । न च तद्युक्तम् । 'आ-
त्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूही'त्युपक्रम्य 'तस्य ह वा एतस्यात्म-
नो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा' इत्युपसंहारेणैकवाक्यतावगमात् । अतस्समस्तोपास-
नमेवैकं विवक्षितम् । 'औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो रा-
जन्निति होवाचे'त्यादौ व्यस्ततया दिवादिषु वैश्वानराभेदप्रतिपादनं त्विन्द्रियादि-
परत्वप्रतिपादनं यथा वाक्यार्थीभूतपुरुषपरत्वप्रतिपत्त्यर्थं, तद्वत्समस्तोपासनाप्रति-
पत्त्यर्थमेव भविष्यतीति शङ्कां निराकुर्वन् पूर्वपक्षमुपपादयति—प्रत्ययवयमिति ।
अयं भावः—युक्त'मिन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यादावाख्यातफलपदयोरश्रवणेन त-
स्यार्थवादत्वम् । इह तु दिवादिषु वैश्वानराभेदं प्रतिपाद्य 'य एतमेवात्मानं वैश्वा-
नरमुपास्त' इत्याद्याख्यातश्रवणात् 'अत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं
कुले' इत्यादिफलपदश्रवणाच्च भूमविद्यायामवान्तरवाक्यविषया नामाद्युपास्तिविधि-
वदिहापि मध्ये व्यस्तोपासनाविधयः उपगन्तव्याः । न चेह 'मूर्धा त्वेष वैश्वानर-
स्येति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य' इति व्यस्तोपासनानिन्दा श्रू-
यते । अतो न तत्र विधिर्युक्त इति वाच्यम् । निन्दावाक्यस्य 'नहिनिन्दा'न्या-
येन स्तावकतया समस्तोपासनाविधिशेषतया व्यस्तोपासनाविधिविरोधित्वाभावा-

दिति । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—नहिनिन्दान्यायेन प्रकृते निन्दावाक्यस्य व्यस्तोपासनाविरोधित्वं नास्तीति वक्तुं न शक्यते । अत्र हि 'मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाचे'ति वाक्येन द्युलोके कृत्स्नवैश्वानरदृष्ट्यपवादं तुशब्देनोपक्षिप्य तस्य वैश्वानरमूर्धभावो विधीयते । एवमुत्तरत्रापि 'चक्षुष्ट्वे तदात्मन' इत्यादिवाक्यैरादित्यादिषु कृत्स्नवैश्वानरदृष्ट्यपवादो विवक्ष्यते । पुनश्च 'एते वै खलु यूयं पृथगिवेमं वैश्वानरमात्मानं विद्वांसोऽन्नमात्थे'तीवशब्देन द्युलोकादिषु पृथक्त्वेन वैश्वानरविज्ञानस्य भ्रमत्वं सूच्यते । अतस्तद्वाक्यसहकृतं निन्दावाक्यं व्यस्तोपासनात्र न विवक्षितेत्येव गमयति । ततश्च 'दिवमेव भगवो राजन्नि'त्यादिसन्दर्भो न व्यस्तोपासनाकर्तव्यतापरः, अपि तु तद्व्युदासेन दिवादीनां वैश्वानरमूर्धत्वादिसुतेजस्त्वादिगुणप्रतिपादनार्थ एवेति प्रकृते भूमविद्यान्यायस्याप्रवृत्तेः समस्तोपासनमेकमेव प्रकृते विवक्षितमिति । अयमर्थो भाष्ये 'पुनश्च व्यस्तोपासनं व्यावर्त्ये'त्यनेन संगृहीतः । केचित्तु व्यस्तोपासनान्येवात्र विवक्षितानि । सामस्त्यप्रतिपादनं तु व्यस्तोपासनाविधिसिद्धसमुदायानुवाद इति पूर्वपक्षं कृत्वा वचनद्वयप्रामाण्यात् समस्तोपासनं व्यस्तोपासनं च इत्युभयमपि विवक्षितं, परं तु समस्तोपासना व्यस्तोपासनातः प्रशस्तेति सौत्रेण ज्यायस्त्ववचनेन सूच्यत इति वदन्ति । तन्मतमनुवदति—केचित्त्वत्रेति । तदभावस्य पूर्वपक्षे वक्तुमशक्यत्वादिति । समस्तोपासनावाक्यं व्यस्तोपासनाविधिसिद्धसमुदायानुवाद इति पूर्वपक्षसम्भावनस्य निर्युक्तिकत्वादिति भावः ॥९७॥

इति क्रतुवज्ज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥५८॥

यथा द्युमूर्धत्वादिगुणभेदेऽपि तद्विशिष्टस्य वैश्वानरस्यैकस्यैव वाक्यप्रतिपाद्यतयोपासनैक्यं, तथा प्रकरणभेदेन भिन्नगुणाम्नाने सत्यपि गुणिनो ब्रह्मण एकत्वादेकमेव सर्वत्रोपासनम् । एवं गुणभेदेऽपि प्राणस्य सर्वत्रैकत्वात् तद्विषयमप्युपासनं भिन्नमिति दृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वपक्षः । 'शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वादि'ति जैमिनिसूत्रस्यायमर्थः—यजति ददाति जुहोतीत्यादिकं समाम्नायते । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं दानम् । याग एव प्रक्षेपाधिको होमः । तत्र यागाद्यवच्छिन्ना कर्मापरनामधेया भावना एका, उत यागादिरूपधात्वर्थभेदेन भिन्ना । तत्र पूर्वः पक्षः—अनेकभावनाकल्पने गौरवात् सर्ववाक्यालोचनया यागाद्यनेकधात्वर्थावच्छिन्ना भावनैकैवेति । सिद्धान्तस्तु शब्दान्तरे कर्मभेदः भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तको धातुश्शब्दः, तद्भेदे कर्मणो भावनाया भेदः, कृतानुबन्धत्वात् कृतसम्बन्धत्वात् । यजतीत्युक्ते हि यागविशिष्ट एवाख्यातार्थः प्रती-

येत । तत्र भावनाविशेषणतयावगम्यमानेन यागेन स्वसजातीयस्य करणान्तरस्य व्यवच्छिन्नत्वात् तत्र दानादेर्निवेशासम्भवेन शब्दसामर्थ्याद्दानाद्यवच्छिन्ना भावना भिन्ना एवावगम्यन्त इति न तेषामैक्यकल्पनं न्याय्यमिति । अभ्यासादयश्च कर्मभेदहेतवः सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरण एव विवृताः । अनुबन्धभेदाद्विद्याभेदोपपत्तेरिति । यद्यपि वेदोपासीतेत्यादीनामर्थैक्यं, तथापि तत्तत्प्रकरणगतगुणपदसमभिव्याहारेण तत्तद्गुणोपरक्तं तत्तदुपासनमवगम्यते । तथा च प्रत्ययरूपस्य उपासनस्य विषयभूतगुणावच्छेदेन भेदावगमात् उपासीतेत्यादीनि पदानि भिन्नार्थानि सन्ति शब्दान्तरतां प्राप्नुवन्तीत्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वेवं शब्दान्तरत्वसम्पादनस्यापि प्रकृते गुणभेदायत्तत्वात् गुणकृत एवोपासनानां भेदो वक्तव्यः । स तु न सम्भवति । प्रधानस्य वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वादित्याशङ्क्याह—एकस्यापि हीति । यद्यपि ब्रह्मैकम् । नापि गुणभेदात्तस्य भेदः, तथाप्याम्नानानुसारेण अस्यामुपासनायामेतावद्गुणविशिष्टमुपास्यमन्यस्यामेतावद्गुणविशिष्टमिति व्यवस्था व्यज्यते । यथा चोपासनायां ब्रह्म विषयतया निरूपकम्, एवं गुणा अपीति रूपभेदात् भेदोऽभ्युपगन्तव्यः । एवं रूपभेदेनोपासनानां भेदं प्रदर्श्य फलभेदादपि भेदमाह— प्रतिप्रकरणं चेति । ननु, यदि प्रतिप्रकरणमुपासनानां भेदस्स्यात, तथासति 'सर्ववेदान्तप्रत्ययमि'ति पद्विद्यायाश्शाखाभेदेन भेदेऽप्यभेद इत्युक्तं, तद्विरुध्येतेत्यत आह—स्थिते चेति । उक्तगत्योपासनानां भेदे सिद्ध एव यत्र चोदनाद्यविशेषकृतं प्रत्यभिज्ञानमस्ति, तत्र तदैक्यमिति न विरोधः । दहरशाण्डिल्यविद्ययोस्तु यद्यप्यसाधारणगुणाम्नानात् उभयत्र प्रत्यभिज्ञानमस्ति, तथापि दहरविद्या शाण्डिल्यविद्येति समाख्याभेदात् भेदो द्रष्टव्यः ॥५८॥

इति नानाशब्दाधिकरणम् ॥ ३३ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥५९॥

एवं विद्याभेदं प्रसाध्य तासां क्वचिद्विकल्पः, क्वचित् याथाकाम्यमित्यनुष्ठानप्रकारं निरूपयितुमधिकरणत्रयम् । तत्रोपास्यसाक्षात्कारद्वारकफलास्वहंग्रहोपासनासु विकल्पोऽस्मिन्नधिकरणे व्यवस्थाप्यते । तस्माद्याथाकाम्यमाप्ताविति । यथा दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनां तुल्यफलानामपि फलभूमार्थं समुच्चयोऽधिकारिविशेषे, एवमहङ्ग्रहोपासनास्वपीति पूर्वपक्षाभिप्रायः । नन्वेकेनोपासनेनेश्वरे साक्षात्कृतेऽपि नोपासनान्तरं व्यर्थम् । साक्षात्कारद्वारकतदुपासनाफलत उपासनान्तरजनितफलस्यान्यत्वेन तत्कामिनस्तदुपासनाजनितसाक्षात्कारसिद्धये तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेरित्याशङ्क्याह—अपि चेति । उपासनाजनितसाक्षात्कारो हि उपास्यदेवोऽहमिति दृढाभिमान एव । स च निरन्तरं समानविषयकप्रत्ययादेव भवतीति

नोपासनान्तरावकाशस्सम्भवतीति भावः । यस्य स्यादद्धा अत्यन्ताभिमानः स एवाहमिति, न विचिकित्सा स एवाहमन्यो वेति, स एव यथोक्तं फलं प्राप्नोतीत्यर्थः । अविशिष्टफलानाम् उपास्यसाक्षात्कारद्वारकफलत्वेन तुल्यफलानाम् ॥५९॥

इति विकल्पाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥६०॥

उपासनात्वसामान्यात् नामादिपु ब्रह्मदृष्ट्यादिरूपाणामप्युपासनानां विकल्पनियमप्राप्तौ सिद्धान्तमाह—यासु पुनरित्यादिना । न पुत्ररोदं रोदिति पुत्रविपत्तिनिमित्तं रोदनं न प्राप्नोति, पुत्रो दीर्घायुर्भवतीति यावत् ॥ ६० ॥

इति यथाकामाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥६१॥

'तन्निर्धारणानियम' इत्यधिकरणे रसतमत्वादिदृष्टीनां कर्माङ्गत्वाभावान्न कर्मसु नियम इत्युक्तम् । इह तु कर्माङ्गत्वाभावेऽपि कर्माङ्गोद्गीथाद्याश्रितत्वान्नियम इति प्रत्यवस्थीयते । अतो न तेन पौनरुक्त्यम् । पूर्वं कर्मबहिर्भूतास्वनहङ्ग्रहोपासनासु याथाकाम्यं व्यवस्थापितम् । इह तु कर्माङ्गावबद्धासु याथाकाम्यं व्यवस्थाप्यत इति पूर्वेण सङ्गतिः । आश्रयपरतन्त्रत्वादिति । नन्वत्र पारतन्त्र्यं नाम यत्रयत्राश्रयभूता उद्गीथादयः, तत्रतत्र तदाश्रिता उपासना इत्येवंरूपं वक्तव्यम् । तत्तु न सम्भवति । प्रमाणाभावादिति चेन्न । यत्रयत्रोद्गीथादि शेषिभूतं वर्तते, तत्रतत्रोद्गीथादीनां शेषभूताः पदार्था इति यथोपेयते, तथोद्गीथाश्रिता अपि पदार्थाः कल्पनीयाः । उद्गीथसम्बन्धित्वाविशेषात् । न चैवंकल्पनायां किञ्चित् बाधकमस्ति । नन्वस्ति बाधकम् । रसतमत्वादीनि हि फलकामेनोद्गीथादिषु ध्येयानि, कामाश्चानित्याः । अतो रसतमत्वादिदृष्टीनां नित्यताभ्युपगमे नित्यानित्यसंयोगो विरुद्ध आपद्येतेति चेन्न । यथा सूक्तवाकेन क्रियमाणे प्रस्तरप्रहरणे 'आयुराशास्ते' इत्यादिमन्त्रावयवप्रकाश्यानां फलानामनुषङ्गेण जायमानानां कामो रागिपुरुषेषु प्रतिप्रयोगमनुवर्तत एवेति कल्प्यते, एवमत्रापि भविष्यति । अतो न नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्रकृते बाधकोऽस्ति ॥६१॥

ननु, यदि क्रत्वङ्गाश्रितानां काम्यानामुपासनानां नित्यत्वं, तर्हि तुल्यतया अप्प्रणयनाद्याश्रितानां गोदोहनादीनामपि क्रतुप्रयोगे नित्यत्वं स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं सूत्रं —

शिष्टेश्च ॥६२॥

गोदोहनादिकं हि क्रत्वर्थचमसस्थानापत्त्या फलाय विधीयते । अतस्तस्य नित्यतोपगमे 'चमसेनापः प्रणयेदि'ति शास्त्रमत्यन्तबाधितं स्यादिति गोदोहनादीनां नित्यता न कल्प्यते । रसतमत्वादिदृष्टयस्तु यथोद्गीथादीन्यङ्गानि किञ्चित् स्थानापत्तिं विनैव शिष्यन्ते, एवमेव शिष्यन्ते । न तु गोदोहनादिवदङ्गविशेषस्थानापत्त्या । अत एषां नित्यताकल्पने नास्ति बाधकम् ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥६३॥

'य उद्गीथस्स प्रणवो यः प्रणवस्स उद्गीथ' इति 'होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरती'ति च समाम्नायते । अत्रोद्गीथावयवप्रणवस्य हौत्रप्रणवस्य च अभेदानुसन्धानमुद्गातुर्विधीयते । तस्य च फलं दुरुद्गीथम्—अङ्गलोपादिना दुष्टमुद्गातृकर्म होतृषदनात् होता यस्मिन् कर्मणि कर्तृत्वेन सीदति, तद्धोतृषदनं हौत्रं कर्म । ततस्सम्यक् कृतादनुसमाहरति समादधातीति । अत्र सामवेदोक्तस्यैतस्योपासनस्य होतृवेदोत्पन्नेन प्रणवेन सम्बन्धो नियतो वक्तव्यः । एवंसति वेदान्तरोदितप्रणवेन सह वेदान्तरोदितानाम् उपासनानामपि वेदान्तरोदितत्वसामान्यात्तेनोपासनेन सह नियतस्सम्बन्धस्सिध्यति । वेदान्तरोदितोपासनाभिस्सह नियतश्च सम्बन्धोऽस्योपासनस्य तदैव भवति, यदि समुच्चयनियमस्स्यादित्यन्यार्थदर्शनं लिङ्गमेतत् ॥६३॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥६४॥

नन्वाश्रयसाधारण्यादाश्रितानामुपासनानां साधारण्यमिति लिङ्गप्रदर्शनपरतयास्य सूत्रस्य व्याख्या न साध्वी । आश्रयस्य प्रणवस्योद्गीथावयवस्य वेदत्रयसाधारण्याभावात् 'ओमित्याश्रावयती'त्यनेन वाक्येनाश्रयीभूतस्यैव प्रणवस्य न साधारण्यं प्रतिपाद्यते । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते'त्युपक्रमविरोधात् । अपि तु प्रणवसामान्यस्य वेदत्रयसाधारण्यप्रतिपादनद्वारा प्रकृतः प्रणवविशेषः सूच्यते । अस्तु वा आश्रयसाधारण्यात् वेदत्रयसाधारण्यमुपासनानाम् । न तु तावता सर्ववेदविहितप्रयोगेषु नियमस्सिध्यति । याथाकाम्येऽपि वेदत्रयसाधारण्योपपत्तेरित्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण सूत्रं योजयति—अथ वेति । अनेनाश्रयीभूतानाम् उद्गीथादीनां समुच्चयनियमाभावात् कथं तदाश्रितानामुपासनानां समुच्चयनियमस्स्यादिति शङ्काव्यावर्तकतया सूत्रं योजितं भवति ॥ ६४ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥६५॥

अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—सति हि प्रमाणे अङ्गावबद्धोपासनानां समुच्चय-

नियमो भवेत्, न तु बाधकाभावमात्रेण। अङ्गानां हि विनियोगविधिभिः प्रधानोपकारकतयावगतानां यत्रयत्र प्रधानं, तत्रतत्राङ्गमिति नियमेऽवगते सर्वेषामङ्गानां युगपदेवानुष्ठानविधायकेन प्रयोगविधिना समुच्चयस्य बोधिततया साहित्यनियमस्सिध्यति । अङ्गाश्रितोपासनानां तु यत्रयत्राश्रयः, तत्रतत्राश्रिता इत्यत्र न किञ्चित्प्रमाणमस्ति । अपि त्वाश्रयाभावेनाश्रितान्युपासनानि कर्तव्यानीत्येतावन्मात्रमाश्रित्य विधानसामर्थ्याल्लभ्यते । न चोद्गीथाङ्गेषु तन्नैयत्यदर्शनमात्रेण सम्बन्धित्वाविशेषादाश्रितानां प्रत्ययानामपि तत्कल्पयितुं न्याय्यम् । किञ्चित् साधर्म्यदर्शनेन साधर्म्यान्तरकल्पनस्यातिप्रसङ्गापादकत्वात् । अतश्च तेषां समुच्चयोऽपि न सिध्यति। अङ्गत्वाभावे प्रयोगविधिपरिग्रहासम्भवात् । अतो गोदोहनादिवद्याथाकाम्यमेवेति । अङ्गानां स्तोत्रादीनां सहभावश्श्रूयत इति। यद्यपि वैशेषिकवचनबलादङ्गानां साहित्यावगमो न सार्वत्रिकः । प्रयाजादिषु तदभावात् । अतः प्रयोगविधिरेवाङ्गानां सर्वत्र साहित्यप्रापकः, तथाप्याश्रितानां प्रत्ययानां प्रयोगविधिपरिग्रहाभावेऽपि यथा स्तोत्रादिषु साहित्यबोधकं विशेषवचनमस्ति, एवमङ्गावबद्धोपासनेषु यदि भवेत्, तदा साहित्यनियमो भवेत्, न तु तदप्यस्तीति द्योतयितुमित्थमित्युक्तम् ॥६५॥

दर्शनाच्च ॥६६॥

छान्दोग्ये 'यद्यृक्तो रिष्येत् भूस्स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयाद्यदि यजुष्टो रिष्येत भुवस्स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यदि सामतो रिष्येत स्वस्स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्' रिष्येत्, व्यङ्गतामापादयेत् ।एवं प्रायश्चित्तमाम्नाय 'एवंविद्धवै ब्रह्मे'त्यादिकं समाम्नातम् । तत्रैवंविदित्यनेन प्रकृतप्रायश्चित्तवित्त्वं विवक्षितम् ।·यदि ह्युपासनानां साहित्यनियमो भवेत् , तदा यजमानस्य सर्वेषामृत्विजां च प्रायश्चित्तेन ब्रह्मणा रक्षणीयत्ववचनमनुपपन्नं भवेत् । यजमानस्य रक्षणं हि कर्मफलप्रतिबन्धनिरासरूपम्।तत्तु अप्रतिबन्धफलार्थविहितैरुद्गीथाद्युपासनैरेव सिद्धम्। ऋत्विजां रक्षणमङ्गलोपकृतवैगुण्यपरिहारः । 'अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः' इति मन्त्रपदोपलक्षिताङ्गवैकल्ये ऋत्विजां दोषश्रवणात्तदपि 'यः प्रणवः स उद्गीथ' इत्याद्यङ्गवैगुण्यपरिहारार्थं विहितैरुपासनैरेव सिद्धम् । साहित्यनियमाभावे तु यदोपासनानि न सन्ति, तस्मिन् पक्षे ब्रह्मणा रक्षणीयत्ववचनमुपपद्यत इति ॥६६॥

इति यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमच्छारीरकभाष्यव्याख्यायां ब्रह्मविद्याभरणाख्यायां तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

ॐ

॥ श्रीः ॥

अथ

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतश्शब्दादिति बादरायणः ॥१॥

पूर्वस्मिन् पादे अनेकशाखागतवाक्योदाहरणेन विद्याविषयीभूतो वाक्यार्थो निरूपितः। इह पादे तस्या एव विद्यायास्सन्निपत्योपकारकाणि शमादीनि यज्ञादीनि कर्माणि श्रवणादीनि च निरूप्यन्ते । विद्यायाश्चाङ्गाकाङ्क्षा फलवत्त्वे सिद्ध एव भवतीत्यतः प्रथमाधिकरणे उपोद्घाततया विद्यायास्स्वातन्त्र्येण फलवत्ता निरूप्यते । विषयश्च विद्यास्वरूपकोटौ निविष्ट इत्यन्तरङ्गस्य तस्य निरूपणं प्रथमं कृतम् । विद्योत्पत्त्युपयोगितया विषयमपेक्ष्य बहिरङ्गानां सन्निपत्योपकारकाणां निरूपणं तदनन्तरमिति अवसरसङ्गत्या चतुर्थपादविचारः प्रवर्तते । एवं विद्याङ्गनिरूपणमेव पादार्थः । विद्यायाः फलसाधनतानिरूपणं तु तदुपयोगितयेति न पादार्थभेदः ॥ १ ॥

सिद्धान्तेनाधिकरणमुपक्रम्य पूर्वपक्षप्रतिपादकं सूत्रमवतारयति—अथात्रेति—

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥३॥

जैमिनिना हि 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादस्स्यादि'त्यत्र 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती'ति श्रुतेः पर्णतारूपद्रव्ये 'न स पापं श्लोकं शृणोती'ति श्रुतस्यापापश्लोकश्रवणस्य 'यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते' इति चक्षुरञ्जनरूपे संस्कारे श्रुतस्य शत्रुचक्षुर्नाशस्य 'यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यजमानस्य क्रियते' इति प्रयाजादिकर्मणि श्रुतस्य यजमानवर्मकरणस्य च न फलरूपता । फलस्य भावितया वर्तमाननिर्देशानुपपत्तेः फलताबोधककामिपदसमभिव्याहाराभावात् । पर्णतादीनां क्रत्वर्थत्वेन क्रतूपकारमादायैव फलाकाङ्क्षानिवृत्तेश्चेति निरूपितम् । तत्राञ्जनस्य प्रयाजादीनाञ्च प्रकरणादेव कर्माङ्गता सिध्यति । पर्णतायास्त्वनारभ्याधीतायाः यद्यपि न प्रकरणात् क्रत्वङ्गता सिध्यति, तथापि तस्य फलविहिताया नैयत्यावगमात् फलाकाङ्क्षायां जुहूस्वरूपे नियमानुपयोगेन तस्य क्रत्वपूर्वसम्बन्धानुपपत्तेः अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धया जुह्वा क्रतोरुपस्थापितत्वात्

साधनतास्वरूपांशमादाय जुह्वां तस्य निवेशः कल्प्यते । ततश्च जुहूपदे क्रतुसाधनतालक्षणोपगमात् वाक्येनैव क्रतुसम्बन्धः सिध्यतीति । एवं चानारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्यापि क्रतावेवासाधारण्योपगमेन देहातिरेकिणात्मना क्रतोरुपस्थापितत्वाद्वाक्येनैव क्रतुसम्बन्धे सति तत्र श्रुतस्य 'तरति शोकमात्मवि' दित्यादेः न फलसमर्पकता, अपि तु फलार्थवादतैवेति पूर्वपक्षो नात्र प्रवर्तते । यदि हि देहातिरिक्त एवात्मा उपनिषत्सु प्रतिपाद्येत, तदैवं भवेत्, न तु तथास्ति । देहातिरिक्तस्यापि तस्यासंसारित्वमपि ह्युपनिषत्सु प्रतिपाद्यते । सर्वज्ञत्वादिगुणकश्चात्मा प्रतिपाद्यते । नास्य क्रतुषु उपयोगोऽस्ति । एतेषां च वचनानां नार्थान्तरपरतेत्यपि तत्रतत्र प्रसाधितमेव । अशनायाद्यतीतासंसार्यात्मज्ञानं च क्रतुप्रवृत्तिविरोध्यपि । अतः कथं तस्य क्रत्वङ्गता पर्णतान्यायेन भवेत् । अपि च देहातिरिक्तात्मज्ञानं क्रतूपयुक्तमित्येतावन्मात्रेणैव नाप्रकृते क्रतौ निवेष्टुमर्हति । पर्णतादिवत् सत्यां हि तस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां क्रतौ प्रवेशो भवेत्, न तु सास्ति । स्वप्रकरणाधीततत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थज्ञाने त्वंपदार्थशोधनद्वारोपयुक्तस्य तस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायाः पुनरभावात् । यदि चोपकारकतामात्रेण क्रतौ निवेशस्स्यात्, तथा सति निषिद्धाननुष्ठानस्यापि देहातिरिक्तात्मज्ञानापेक्षतया तत्रापि तदङ्गं भवेत् । न चेष्टापत्तिः । तथाहि सति देहातिरिक्तात्मज्ञानवतैव कृतं निषिद्धाननुष्ठानं प्रत्यवायपरिहारायेति निषेधवाक्यार्थपर्यवसानेन देहातिरिक्तात्मज्ञानरहितस्य निषिद्धानुष्ठान इव तदननुष्ठानेऽपि [1]प्रत्यवायापरिहाराविशेषानुसन्धानेन निषिद्धानुष्ठान एव प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अतो नापेक्षामात्रेणानारभ्याधीतस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानस्यापि कर्माङ्गता वक्तुं शक्यते । तदधिकात्मज्ञानस्य तु दूरत एव सा निरस्ता भवतीत्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्वपहतपाप्मत्वादीत्यादिना । सत्यं प्रसाधितं तस्यैव त्विति । अयमर्थः—यथानारभ्याधीतायाः पर्णताया लिङ्गोपस्थापिते क्रतौ वाक्येन विनियोगः, नैवमात्मज्ञानस्याव्यभिचरितपदार्थद्वारोपस्थिते क्रतौ वाक्येन विनियोगो बोध्यते, अपि तु यथा 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ती'ति वाक्येन स्वशब्दोपात्ते क्रतौ चयनाग्नेर्विनियोगः, एवमात्मज्ञानस्यापि वचनादेव क्रतौ विनियोगः । तथाच वचनबलादात्मज्ञानस्य कर्मणि विनियुक्तत्वेऽपि 'तरति शोकमात्मविदि'त्यादिवचनानुसारेण मोक्षार्थताप्यस्तु । खादिरादिवदुभयार्थत्वोपपत्तेरिति शङ्कायां 'शेषत्वात् पुरुषार्थवाद' इति सूत्रेण 'तरति शोकमात्मविदि'त्यादीनामर्थवादता वर्तमानापदेशत्वादिना प्रसाध्यते । सिद्धे च केवलक्रत्वर्थत्वे क्रतावपहतपाप्मत्वादिविशेषणस्यानपेक्षितत्वादसंसारित्वादेर्विरुद्धत्वाच्च तदंश उपनिषदां न तात्पर्यमित्यपि श

१. प्रत्यवायपरिहारविशेषानुसन्धानेन इति पाठान्तरम् ॥

क्षेनिपततीति अनारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्य क्रत्वाङ्गताप्रसाधनार्थानि 'आचारदर्शनादि'त्येवमादीनि सूत्राणि ॥ २ ॥ ३ ॥

ननु,जनकोद्दालकप्रभृतीनां निर्विशेषविद्यानिष्ठत्वेनाभिमतानां कर्मदर्शनं 'लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसी'ति न्यायेनोपपद्यते। अश्वपतेः कैकेयस्य वैश्वानरज्ञाननिष्ठस्य 'यक्ष्यमाणो हवा' इत्यादिवाक्येनावगम्यमानं कर्मानुपपन्नं न भवति । सविशेषविदां कर्मसमुच्चयस्यापेक्षितत्वात् । कथं वा ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषनिष्ठत्वमात्रदर्शनमात्रेण विद्यायाः कर्माङ्गत्वं निर्णेतुं शक्यम् । कर्मैव विद्याङ्गमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्मान्नासति मूलप्रमाणे इदं विद्यायाः कर्माङ्गताबोधनसमर्थं लिङ्गं भवतीत्यत आह—

तच्छ्रुतेः ॥४॥

'यद्यपि यदेव विद्यया करोती'त्यादिवचनं न विद्यायाः कर्माङ्गताबोधकमिति 'तन्निर्धारणानियम' इति सूत्रे व्यवस्थापितं, तथापि अङ्गताबोधकतामुपेत्यैवासार्वत्रिकीति परिहारान्तरं वक्तुमयमुपक्षेपः ॥४॥

समन्वारम्भणात् ॥५॥

यद्यपि विद्याकर्मणोः फलारम्भे साहित्यदर्शनं कर्मणां विद्याङ्गत्वेऽप्युपपन्नं, तथापि 'यदेव विद्यये' त्यादिवचनानुसारेणाचारदर्शनवदिदमपि कर्मप्राधान्यमादायैवोपपादनीयमिति भावः ॥५॥

तद्वतो विधानात् ॥६॥

इतिचैवंजातीयका श्रुतिरिति । अनेन 'धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य' इति शेषो गृह्यते ! यथाविधानं यथाशास्त्रम् । गुरोः कर्मातिशेषेण गुरोश्शुश्रूषाख्यं कर्म कृत्वावशिष्टेन कालेन कु- आचार्यकुले स्थित्वा वेदमधीत्य अभिसमावर्त्य गुरुकुलवासं परिसमाप्य धार्मिकान् कुटुम्बे गार्हस्थ्याश्रमे स्थितः शुचौ देशे अविस्मरणार्थं स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् पुत्रान् शिष्यांश्च कुर्वन् आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि प्रतिष्ठाप्य जितेन्द्रियस्सन् तीर्थेभ्यो विहितकर्मभ्योऽन्यत्र भूतानि प्राणिनः अहिंसन्नित्यग्रानो ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते। न च पुनरावर्तते । नन्वनेन वाक्येन कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तरं गार्हस्थ्यविधानमात्रेण विद्यायाः कर्माङ्गता कथं लभ्यते। यद्युच्यते—अध्ययनभावनाया अर्थज्ञानफलकत्वात् भावनासमाप्तिः फलनिष्पत्तावेवेति अधीत्येत्यनेनाध्ययनेन वेदार्थज्ञानं सम्पाद्येति प्रतिपाद्यते । तथा च कृत्स्नवेदार्थज्ञानवतो गार्हस्थ्यविधिवचनात् गार्हस्थ्यविहितकर्मानुपयोगे वेदार्थज्ञानस्य तद्वतो गार्हस्थ्यविधानस्यानुपपन्नतया कृत्स्नवेदार्थ-

ज्ञानं गार्हस्थ्यविहितकर्मसूपयुज्यते इति सिद्धावौपनिषदमात्मज्ञानमपि गार्हस्थ्याश्रमोपयुक्तमिति सिध्यतीति । एतावतापि हि शाब्दज्ञानस्य कर्माङ्गता सिध्यति, न तु साक्षात्कारपर्यन्ताया आत्मविद्याया इति चेत्, उच्यते—मवेदेषानुपपत्तिः । यद्येतत्पूर्वपक्षे परमात्मविषया साक्षात्कारपर्यन्ता काचिद्विद्या भवेत्, न तु सास्ति। उपनिषज्जन्यज्ञानस्य कर्मविनियोगसामर्थ्येन यावन्मात्रं कर्मसूपयुज्यते देहातिरिक्तात्मगोचरं तावन्मात्रस्यैव ज्ञानस्य उपनिषत्प्रयोजनत्वोपगमात् । अस्तु वा संसार्यधिकात्मगोचरा साक्षात्कारपर्यन्तात्मविद्या । तस्या अप्युपनिषज्जन्यात्मज्ञानस्य विद्यानुष्ठानोपयोगिनः कर्माङ्गत्वावगमेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वं विना तदनुपपत्तेः कर्माङ्गता परिकल्प्यते । असंसार्यात्मगोचरायाश्च विद्यायाः कर्माङ्गता न कर्मज्ञानवद्दृष्टविधया । नापि प्रयाजादिवदारादुपकारकतया, अपि तु 'आत्मानमुपासीतात्मा द्रष्टव्यः' इत्यादिवाक्यैरात्मसंस्कारकत्वावगमात् कर्मबहिर्भूतस्य चात्मनोऽवगतकर्माङ्गभावविद्यासंस्कार्यत्वानुपपत्तेः । आत्मपदस्य कर्मकर्तृपरतां स्वीकृत्य कर्तृसंस्कारभूतौपनिषदी विद्येति स्वीक्रियते । तदभिप्रायेणोक्तं भाष्ये—'कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात्तद्विज्ञानमपि व्रीहिप्रोक्षणादिवत् कर्मण्येवानुप्रविशती'ति ॥३॥

नियमाच्च ॥७॥

'ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगदि'तिवाक्येनात्मविद्यां प्रस्तुत्य तद्गतः 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा' इतिवाक्येन कर्मसु विनियोगप्रतिपादनाद्विद्यायाः कर्माङ्गतावगम्यते । जरामर्यं जरामरणपर्यन्तम् । अमुमेवार्थं विशदयति—जरया वाह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वेति । तथा च विदुषोऽपि कर्मकर्तव्यताया आवश्यकतया विद्यायाः कर्माङ्गता सिध्यति ॥७॥

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥८॥

अनेन सूत्रेण समन्वयाध्यायादौ यो वेदान्तार्थः प्रसाधितः, तस्य स्मरणं देहातिरिक्त एवात्मा वेदान्तेषु प्रतिपाद्य इति पूर्वपक्ष्यभिमाननिरासाय, तदुपन्यस्तकर्माङ्गतासाधकप्रमाणानामन्यथाकरणं तु 'तुल्यं तु दर्शनमि' त्यादिभिस्सूत्रैः क्रियते ॥८॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥९॥

अपि च यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मीत्यादि । इदमुपलक्षणं जनकादीनामपि निर्विशेषविदां कर्मनिष्ठता लोकसङ्ग्रहोपयुक्ता भविष्यतीत्यस्यापि ॥९॥

असार्वत्रिकी ॥१०॥

ननु, 'यदेव विद्यया करोती'त्यत्रैवकारेण य एव धूमवान्, स वह्निमानित्यत्र यथा कृत्स्नधूमाधिकरणनिष्ठतां वह्नेः प्रतीयते, तथा कृत्स्नकर्मसम्बन्धिता विद्यायाः प्रतीयते । न चायमर्थ उद्गीथविद्याग्रहणे सम्भवति । तस्या उद्गीथरहितकर्मस्वभावात् । अतोऽत्र विद्यापदेन यत्किञ्चित्कर्माङ्गानवबद्धामात्मविद्यामुपादाय तस्यास्सर्वकर्मसम्बन्धो बोध्यत इत्येव स्वीकर्तव्यमिति चेन्न । 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदे'ति पूर्ववाक्ये एवंपदेन प्रकृतामुद्गीथविद्यां परामृश्य तस्या विकल्पं प्रतिपाद्य विद्यानुष्ठानपक्षे फलाधिक्यप्रतिपादनार्थमेतद्वाक्यं 'यदेव विद्यया करोती'ति ह्यस्मिन् पक्षे । अतो नात्रोद्गीथविद्यातिरिक्तविद्याग्रहणावसरः । एवकारश्चोद्गीथयुक्तकर्मप्रयोगसाकल्यपरो भविष्यतीति भावः । यथा च यदेव विद्ययेति तृतीयाया न कर्मशेषत्वप्रतिपादकत्वं, तथा व्युत्पादितं 'तन्निर्धारणानियम' इत्यत्र ॥१०॥

विभागश्शतवत् ॥११॥

ननु, विद्यान्यं पुरुषमारभते, कर्म चान्यमिति विभागेन व्याख्यानं नातीव समीचीनम् । विद्याकर्मणी इति द्वन्द्वसमासबलेन साहित्यावगमादित्याशङ्क्य स्वयं प्रकारान्तरेण श्रुतिं व्याचष्टे—न चेदमन्वारम्भवचनमिति ॥११॥

अध्ययनमात्रवतः ॥१२॥

अधीत्येत्यत्राध्ययनभावनासमाप्त्यवगमेऽपि न विद्यायाः कर्माङ्गता भवति । अध्ययनस्याक्षरावाप्तिफलकताया अपशूद्राधिकरणे प्रतिपादिततयाक्षरावाप्तिपर्यन्तकृत्स्नाध्ययनवत एवानेन वाक्येन गार्हस्थ्यप्रतिपादनात् । न चैवं कर्मविचारमकृत्वापि दारपरिग्रहस्स्यादिति वाच्यम् । दारपरिग्रहानन्तरं निरन्तरसन्तन्यमाननित्यनैमित्तिककर्मव्यग्रस्य वेदार्थज्ञानसम्पादनसामर्थ्याभावेन कर्मस्वनधिकारापत्त्या दारपरिग्रहात् प्रागेव कर्मविचारस्य न्यायसिद्धत्वात् । तदिदमुक्तं—'न वयमध्यनप्रभवमि'ति । न चैवंसति कर्मविचारवदुपनिषद्विचारोऽपि दारपरिग्रहात् प्रागेव सर्वस्य स्यादिति वाच्यम् । कर्मानुपयुक्तस्य तस्य तदानीमप्रसक्तेः । नित्यानित्यविवेकाद्यधिकारिविशेषणाभावे सर्वेणापि कर्मविचारवत्तस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च । अतः कर्मकाले विचारमूलकौपनिषदज्ञानस्याप्रसक्तत्वेन तस्य कर्माङ्गता दूरनिरस्तैव भवति । तदिदमाह--किं तर्ह्यौपनिषदमात्मज्ञानमिति । अस्तु वार्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनभावना, कृत्स्नवेदार्थज्ञानानन्तरं च गार्हस्थ्यविधानम् । तथापि न कृत्स्नवेदार्थज्ञानस्य गार्हस्थ्यविहिते कर्मनिकुरुम्बे सामर्थ्यं पर्यालोच्यैवान्वयो वक्तुं शक्यते । अपि तु सामर्थ्यालोचनया यस्ययस्यांशस्य यत्रयत्र सामर्थ्यं, तत्र तस्य

विनियोग उपगन्तव्यः । तथा चौपनिषदात्मज्ञानस्य कर्मसु सामर्थ्याभावात् न तत्र विनियोगस्सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—यथा च न क्रत्वन्तरज्ञानमिति ॥१२॥

नाविशेषात् ॥१३॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणी'त्यत्र न विदुष इति विशेष उपात्तोऽस्ति । नापि पूर्वाम्नातेशावास्येतिमन्त्रानुसारेण कल्पयितुं शक्यते । विद्यायाः कर्मविरोधित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽविद्वानेव 'कुर्वन्नेवेह कर्माणी'त्यत्र सम्बध्यत इति भावः ।।१३।

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥१४॥

प्रकरणानुसारेणास्य मन्त्रस्य विद्वद्विषयत्वे तु जिजीविषेदिति लिङ् न विधौ, अपि त्वामन्त्रणपदोदितायां कामचारानुज्ञायाम् । तथा च यदि यावज्जीवं कर्माणि कर्तुमिच्छति, तदा कुर्वन्नेव कर्माणि जिजीविषुर्भवतु नाम शतं समाः । एवं त्वयि विद्यमानेऽपि इतोऽन्यथाभावः कर्मणो ज्ञानफलप्रतिबन्धो नास्ति । यतो न कर्म लिप्यते नरे विदुषीत्यर्थमादाय ज्ञानस्तुतिपरो मन्त्रो भविष्यति । अविद्वत्पक्षे तु जिजीविषेदिति विधौ लिङ् । त्वय्यविदुषि नरे एवंसत्येव पापं कर्म न श्लिष्यते । इतोऽन्यथा शास्त्रार्थो न भवतीति मन्त्रार्थो द्रष्टव्यः ॥१४॥

कामकारेण चैके ॥१५॥

एषां विदुषामस्माकमयं स्वप्रकाशतया भासमानश्शास्त्रोक्त आत्मा अयमेव च मोक्षाख्यो लोकः । यदपि पूर्वपक्षिणोक्तं—न स पापं श्लोकं शृणोतीतिवत् 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादीनां वर्तमानापदेशतया अर्थवादत्वमिति, तत्राह—अनुभवारूढमेव चेति । तथा च यत्र फलस्य वर्तमानता न भवति कर्मविषये, तत्र भवतु तस्य स्तुतिशेषता । ब्रह्मज्ञानफलस्य तु विद्यासमानकालत्वान्नार्थवादतोपगन्तुं युक्ता 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिनिर्देशानामिति भावः ॥१५॥

उपमर्दं च ॥१६॥

सुगमम् ॥१६॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥१७॥

किं गार्हस्थ्योदिताग्निहोत्रादिकर्मशेषत्वं विद्यायाः, उत सर्वाश्रमोदितकर्मशेषत्वम् । नाद्यः । नैष्ठिकादिष्वपि सविशेषनिर्विशेषविद्ययोश्श्रुतिस्मृतिपुराणेषूपलम्भात् । न द्वितीयः । सर्वकर्मरहिते परमहंसपरिव्राजकेऽपि विद्याया उपलम्भात् । न च तस्यापि स्वाश्रमोचितं कर्मास्ति । तत्र विद्यायाश्शेषत्वमिति वाच्यम् । तस्य हि स्वाश्रमोचितं ब्रह्मविद्यातिरिक्तं न किमपि कर्मास्ति । शौचाचमनादिकं तु

तत्तदाश्रमविहितकर्मस्वङ्गमेव, न तु प्रधानम् । ततश्च तस्य तदाश्रमोचितब्रह्मविद्याङ्गतैव, न तु तां प्रति प्राधान्यमिति । अपाकृतानपाकृतर्णानामिति । ऋणानि ऋषिदेवपितृसम्बन्धीनि । तेषामपाकरणं ब्रह्मचर्ययज्ञप्रजासम्पादनेन । 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि'ति वचनेन ऋणापाकरणं विना वैराग्ये सति पारिव्राज्यं विधीयते । 'आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे ।' मोक्षं मोक्षसाधनभूतं सन्न्यासम् । 'प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ।' इत्यादिस्मृतिरप्युदाहर्तव्या ॥१७॥

पुरुषार्थाधिकरणम् ॥१॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥१८॥

ऊर्ध्वरेतस्सु विद्याया दर्शनात् न कर्माङ्गतेति यत् पूर्वाधिकरणावसान उक्तं, तदिहाक्षिप्य समाधीयत इति सङ्गतिः । 'अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्नि'ति नैष्ठिकब्रह्मचारिण आचार्यकुले शुश्रूषया यावज्जीवं वासो विधीयते । अवसादयन् क्षीणं कुर्वन् 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यत्र धर्मस्कन्धपदेन ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थाख्यास्त्रय आश्रमा यद्यपि गृहीताः, तथापि श्रुतेर्न तत्र तात्पर्यम्, अपि तुताननूद्य पुण्यलोकप्राप्तिरूपाल्पफलतया निन्दित्वामृतत्वफलेन ब्रह्मसंस्था स्तूयते । सन्न्यासस्य तु तत्र गन्धोऽपि नास्ति । तत्रापि ब्रह्मचारिवानप्रस्थयोरग्निहोत्रादिकर्मानधिकृतान्धपङ्ग्वादिविषयतया स्मृत्याचारप्रसिद्धयोरनुवादः । गार्हस्थ्यस्य तु 'कुटुम्बे शुचौ देश' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्यैवानुवादः । ब्रह्मचर्यं समाप्य गुरुदक्षिणारूपं प्रियं धनमाचार्यायाहृत्य गार्हस्थ्यातिरिक्ताश्रमग्रहणेन प्रजातन्तुं तन्तुवत् सन्तन्यमानां प्रजां मा व्यवच्छेत्सीरित्यादिश्रुत्या बोधितत्वाच्च नोर्ध्वरेतस्त्वं वैदिकमिति वक्तुं शक्यम् । 'ये चेमेऽरण्ये' इत्यादिवाक्यं तु अतिक्लेशसाध्यतया देवयानं स्तौति । अपि च 'तप एव द्वितीय' इत्यत्र न स्वशब्देनाश्रमान्तरग्रहणमस्ति, अपि तु तपोलिङ्गेनानुमेयम् । तपसश्च यथाकथञ्चित् गृहस्थेऽपि सम्भवान्नतेनाश्रमान्तरं ग्रहीतुं शक्यम् । एवं 'मत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्नि'त्यप्युपकुर्वाणविषयमात्यन्तिकशुश्रूषाविषयं व्याख्यातुं शक्यमिति नात्राश्रमान्तरग्रहणं निर्धारयितुं शक्यम् । एवं 'ये चेमेऽरण्य' इत्याद्यपि यथाकथञ्चित् गृहस्थविषयमेव द्रष्टव्यम् । युधिष्ठिरादिवन्निमित्तविशेषेण तस्याप्यरण्ये तपस्सम्भवात् । 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती'त्यत्रापि न सन्न्यासविधिः । अपि तु क्लेशात्मकतया प्रसिद्धं यत् स्मृत्यादिषु पारिव्राज्यमनधिकारिविषयं, तदनुवादेनात्मरूपस्य

लोकस्य स्तुतिः—अतिक्लेशसाध्योऽयं लोक इति । यद्यपि 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदि'-त्यादिर्हि स्पष्ट आश्रमान्तरविधिरस्ति, तथापि स नास्तीति कृत्वाचिन्तया वैदिकत्वेन सम्प्रतिपन्नो योऽर्थस्तत्समभिव्याहृतमन्यदप्यसति बाधके वैदिकत्वेनोपगन्तव्यमपूर्वत्वं विध्युन्नायकं चेति व्युत्पादनायायं विचारः प्रवर्तितः ॥१८॥

अनुष्ठेयं बादरायणस्साम्यश्रुतेः ॥१९॥

यथा च शास्त्रान्तरप्राप्तयोरिति । 'उपव्ययत' इति विधिसन्निधौ 'निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामि' तिसमाम्नायते—वामांसस्थं दक्षिणपार्श्वव्यापि यज्ञसूत्रमुपवीतम् । दक्षिणांसस्थं वामपार्श्वव्यापि प्राचीनावीतम् । कण्ठलम्बितं निवीतम् । अत्रोपवीतं विधेयम् । निवीतप्राचीनावीतयोस्तु मानुषपित्र्यकर्मसम्बन्धितया श्रुत्यन्तरप्रसिद्धयोरेवानुवादः उपवीतविध्येकवाक्यत्वाय । एवमत्रापि आश्रमान्तराणां शास्त्रान्तरप्रसिद्धानामेवानुवाद आश्रयितव्यः । समभिव्याहृतस्य गार्हस्थ्यस्य श्रौतत्वोपगमात् । 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यत्र धर्मस्कन्धपदोदितानां धर्माश्रयाणां त्रित्वमाश्रमग्रहणेनैव व्युत्पादनीयम् । तत्र ब्रह्मचारी स्वशब्देनैव गृहीतः । तत्राप्याचार्यकुलवासीत्यनेनैव उपकुर्वाणग्रहणे सिद्धे अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्निति पृथग्ग्रहणं नैष्ठिकाभिप्रायमेव । 'यज्ञोऽध्ययनं दानमि'ति गृहस्थस्यैव प्रधानधर्मानुसारेण ग्रहणम् । तथा च तप एवेत्यत्रापि वानप्रस्थग्रहणमेव । तपसो वानप्रस्थं प्रत्येव प्रधानत्वात् गृहस्थं प्रति तस्य प्राधान्याभावात् । ब्रह्मसंस्थपदेन तु सन्न्यासिनो ग्रहणमिति वक्ष्यति । अरण्यवासोऽपि वानप्रस्थस्यैव नित्य इति 'ये चेमेऽरण्य'इत्यत्र वानप्रस्थानामेव ग्रहणम् ॥१९॥

विधिर्वा धारणवत् ॥२०॥

एवं ब्रह्मसंस्थस्यामृतत्वविधिपरे वाक्ये आश्रमान्तरानुवादेऽपि गार्हस्थ्यवदाश्रमान्तरस्यापि श्रौतत्वं सिध्यतीत्युक्त्वा एकवाक्यताभङ्गेनान्येषामप्याश्रमाणामपूर्वत्वादत्र विधिरुपेय इत्याह—विधिर्वायमाश्रमान्तरस्येति । अपूर्वत्वात् लौकिकप्रमाणेनाप्राप्तत्वात् । 'विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ।' प्रेताग्निहोत्रप्रकरणे 'अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयती'ति श्रूयते—स्रुग्बिलस्योपरिष्टाद्दैवे कर्मणि समिद्ध्रियते, अतोऽत्र 'अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेदि'त्यधोधारणविधिपरे वाक्ये उपरि धारणविध्युपगमे वाक्यभेदापत्तेरवगतैकवाक्यतानिर्वाहायोपरिधारणे न विधिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा उपरिधारणस्याप्राप्तत्वेनानुवादासम्भवादगत्या वाक्यभेदमुपगम्य विधिस्स्वीकर्तव्य इति सिद्धान्तितम् । तदिह दृष्टान्तीकृतम् । ननु, 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यत्रोक्तरीत्या ब्रह्मचारिवानप्रस्थयोरूर्ध्वरेतसोस्सिद्धाव-

पि सन्न्यासो न सिध्यति । त्रित्वसङ्ख्यया चतुर्थाश्रमव्यवच्छेदादित्याशङ्क्य येना-
पि पूर्वपक्षिणा ब्रह्मसंस्थताया अमृतत्वफलताबोधनपरे वाक्ये आश्रमान्तरानुवादा-
न्न तेषां वैदिकत्वमित्युच्यते, तन्मतेऽपि ब्रह्मसंस्थतारूपस्सन्न्यासो विहित
एव भवतीत्यतिशयमाह —यदापि परामर्श एवायमित्यादिना । वृत्ति-
कारास्तु तपश्शब्देनैव सन्न्यासिनो ग्रहणम् । 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमे'तीत्यत्र तु चतुर्ष्वा-
श्रमेषु मध्ये यो ब्रह्मसंस्थः, सोऽमृतत्वमेतीति ब्रह्मसंस्थपदं प्रकृतधर्मस्कन्धविषयमेवे-
ति वदन्ति । एवमपि ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वाभावः प्रकृतस्समर्थित एव भवति ।
अब्रह्मनिष्ठानां चतुर्णामाश्रमाणामल्पफलमभिधाय ब्रह्मसंस्थपदोदितस्य ब्रह्मविदो
मोक्षाभिधानस्य कर्माङ्गत्वपक्षेऽनुपपत्तेः । अयं तु पक्षो न श्रुतिस्वारस्यानुगुण इति
तत्पक्षदूषणव्याजेन प्रकृतवाक्यं ब्रह्मसंस्थपदोदितसन्न्यासविधिपरमिति साधयति—
सा च किमित्यादिना । वैखानसग्राहिणा वानप्रस्थग्राहिणा । तपश्शब्देन
परामृष्टः परिव्राडपीति । परिव्राजोऽपि समधिकशौचशमदमादिकं तपोऽस्त्येव । वा-
नप्रस्थस्य ग्रीष्मे पञ्चाग्निसेवनादिवत् । तपश्चासाधारणो धर्मो वानप्रस्थाना-
मिति । कायस्य पञ्चाग्न्यादिसेवनेन क्लेशनं हि तपः । तत्तु वानप्रस्थानामेव । सन्न्या-
सिभिस्तु 'युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भव-
ति दुःखहा' ॥ इत्यादिशास्त्रानुसारेण चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । पञ्चाग्न्यादिसेवनं प-
रित्यक्तव्यमेव । शौचशमदमादिकं तु तदीयो धर्मः, न तपश्शब्दार्थः । 'शौचसन्तो-
षतपस्स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा' इतिपातञ्जलसूत्रे शौचस्य पृथग्ग्रहणात् ।
सन्तोषपदेन तद्धेतुतया शमस्यापि पृथग्ग्रहणात् । श्रुतौ च 'तप इति तपो नान-
शनात् परमिति' तपःकीर्तनानन्तरं 'शम इत्यरण्ये मुनय' इति शमः पृथग्गृहीतः ।
ननु, ब्रह्मसंस्थपदं यौगिकं ब्रह्मणि संस्था अस्येति विग्रहात् सर्वनामार्थगर्भितम् ।
सर्वनाम्नश्च प्रकृतपरामर्शितास्वाभाव्यात । प्रकृता ये धर्मस्कन्धाः, त एवेह ब्र-
ह्मसंस्थपदेन ग्राह्याः । अतश्च त्रयाणां मध्ये अब्रह्मसंस्थो भवति पुण्यलोकभाक् ।
ब्रह्मसंस्थस्तु तेषां मध्ये यो भवति, सोऽमृतत्वमागित्येव वाक्यार्थो वर्णनीय इत्य-
भिप्रायेण शङ्कते—कथं पुनः ब्रह्मसंस्थ इति । ब्रह्मसंस्थ इति हीति । सम्पूर्वो
हि तिष्ठतिस्समाप्तिवचनः । ब्रह्मणि समाप्तिश्चामृतत्वफला ब्रह्मान्यविषयव्या-
पाराहित्यमेव । तत्तु सन्न्यासिव्यतिरिक्तानामन्येषां न सम्भवति । ऐहिकामुष्मि-
कनित्यनैमित्तिककाम्यव्यापारव्यग्रत्वात् । सन्न्यासिनां तु ब्रह्मसंस्थामुद्दिश्यैव वि-

1. तपश्शब्देन वैखानसग्राहिणा परामृष्टः परिव्राडपीति भाष्यस्थः पाठो दृश्यते । अ-
त्र तु वैखानसग्राहिणा वानप्रस्थग्राहिणा इति प्रथमतो विवरणं कृत्वा ततः तपश्शब्देन परामृष्ट
इत्यादिप्रतीकग्रहणेन एवमपि पाठोऽस्तीति अनुमीयते ॥

धिना सर्वव्यापाराणां परित्यक्ततया सम्भवति ब्रह्मसंस्थत्वम् । एवंचसति ब्रह्मसंस्थपदस्य योगपर्यालोचनयैव प्रकृतपरामर्शित्वासम्भवात् योगार्थसामर्थ्योपस्थितसन्न्यासिपरत्वं कल्प्यते । यदि 'स्थःकचेति'सूत्रेण कर्तृवाचिकप्रत्ययान्तं ब्रह्मणि संतिष्ठते ब्रह्मसंस्थ इति व्युत्पाद्यते; तदा सर्वनामगर्भत्वाभावात् प्रकृतपरामर्शिताशङ्कैव नास्तीति भावः। ब्रह्मसंस्थ इत्यत्र यदि 'ओङ्कार एवेदं सर्वमि'ति वाक्यसन्निधानानुसारेण ब्रह्मपदं प्रणवपरं स्वीक्रियते, तदा ओङ्कारावलम्बनसर्वात्मकब्रह्मोपासनैव ब्रह्मसंस्था । तस्याश्च निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारद्वारामृतत्वसाधनत्वं माण्डूक्यादिश्रुतिपर्यालोचनया सिध्यतीति नामृतत्वफलत्वानुपपत्तिः। यदि तु सन्निधानानुसारेण ब्रह्मश्रुतिसङ्कोचायोगात् ब्रह्मपदं परमात्मपरमेव, तदा अमृतत्वफलत्वानुपपत्तिशङ्कैव नास्ति । 'न्यास इति ब्रह्मे'ति वाक्ये ब्रह्मत्वेन सन्न्यासः स्तूयते—तानि वा एतान्यवराणीति । पूर्वोक्तानि सत्यादीनि तपांसि सन्न्यासमपेक्ष्यावराणि अपकृष्टानि न्यास एवात्यरेचयत् आत्मानमुत्कृष्टं कृतवान्। तथा च सर्ववैदिकपदार्थातिशयितया प्रतिपादितस्य सन्न्यासस्य यत्किञ्चिदपवादवचनं क्वचिद्दृश्यते । तन्मन्दवैराग्येण सन्न्यासोद्युक्तान् प्रति कर्मसूत्साहजननार्थमिति द्रष्टव्यम् । यदि वेतरथा । यदिवेतिपदं विकल्पद्योतकम् । अथवेत्यर्थः । इतरथा पूर्वोक्तक्रमादन्यक्रमेण। तमेवाह—ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति । तथाच यदा वैराग्यं, तदैव सन्न्यासः । न तत्राश्रमक्रमापेक्षा, तदाह—श्रुतिरेव 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि'ति। एवं च 'वीरहा वा एष देवाना'मित्यादिनिन्दावचनमवैधाग्नित्यागविषयकमेव। यथा च गृहस्थानामेव उत्सर्गेष्टिपूर्वकमग्नित्यागे न दोषः, एवं पारिव्राज्यविधिपूर्वकमग्नित्यागे न दोषः। 'अथ पुनरव्रती वा व्रती'वेत्यादिना कर्माधिकृतानामनधिकृतानां च सर्वेषां पारिव्राज्यविधानात् अव्रती अनारब्धव्रतः यथा सन्न्यासे व्रतसमाप्तिकालं न प्रतीक्षते, एवं सति वैराग्ये आरब्धव्रतोऽपि न व्रतसमाप्तिं प्रतीक्षितुमर्हति, अपि तु तदैव प्रव्रजेत्, एवं समाप्तब्रह्मचर्यव्रतवत् असमाप्तब्रह्मचर्यव्रतोऽपि न समाप्तिकालं प्रतीक्षेत । तथा अनग्निवत् उत्सन्नाग्निरपि न प्राजापत्यादीष्टिसिद्ध्यर्थमाधानादिकर्तव्यतां प्रतीक्षेतेति तदर्थः। ब्रह्मज्ञानपरिपाकाङ्गत्वाच्चेति । साक्षात्कारपर्यन्तता ब्रह्मज्ञानस्य परिपाकः। तथाच तत्कामिनोऽधिकारितायाः 'तस्मात् ज्ञानं समुद्दिश्य सन्न्यसेदिह बुद्धिमान्। एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती'त्यादिवचनैः प्रतिपादनान्न कर्मानधिकृतस्तत्राधिकारीति कल्पनमुचितमिति भावः ॥२०॥

इति परामर्शाधिकरणम् ॥ २ ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥२१॥

पूर्वत्र वैदिकतयानुष्ठेयेन गार्हस्थ्येन सह तुल्यतयाश्रमान्तराणां परामर्शात्

तेषामनुष्ठेयत्वमुक्तम् । तर्हि 'इयमेव पृथिव्येव जुहूरादित्यः कूर्म' इति स्तावकवाक्यसामान्यात् 'स एष रसानां रसतम' इत्यादीनामपि स्तावकतेति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । रसतमत्वाद्युपासनानां विविदिषार्थकर्मगतवीर्यवत्तरत्वफलकताया अपि सम्भवेन विद्योपकारकत्वात् पादसङ्गतिरस्याधिकरणस्य । एषां भूतानां पृथिवी रसः सारभूता कारणत्वात्, पृथिव्या आपो रसः कारणत्वादेव, अपामोषधयो रसः प्रधानकार्यत्वात्, ओषधीनां पुरुषो रसः कार्यत्वादेव, पुरुषस्य वाग्रसः 'अवदतो हि किं स्यादि'ति श्रुतेः, वाच ऋग्रसः वाक्कार्येषु मध्ये प्रशस्तत्वात्, ऋचस्साम रसः, सामाभावे ऋचः स्तोत्रसाधनत्वासम्भवात्, साम्न उद्गीथो रसः उद्गीथावयवोङ्कारोपास्यतया तस्य प्रकृतत्वात्, स एष उद्गीथः रसानां पृथिव्यादीनां मध्ये उत्कृष्टो रसः रसतमः, परमः शैब्यप्रश्नादिषु परमात्मप्रतीकतया प्रतिपादनादुत्कृष्टः, परार्ध्यः परस्य परमात्मनः अर्धं स्थानमर्हति परमात्माभेदेनोपास्यत्वात् सालग्रामादिवत्, अष्टमः पृथिव्यादिरसानपेक्ष्य। नन्वत्र रसतमत्वगुणवाक्यं नोदाहर्तुमुचितम्।तत्र सिद्धान्तिनाप्युपास्यताया वक्तुमशक्यत्वात् । सिद्धान्तेऽपि परमत्वं पराध्यत्वं 'तेनेयं त्रयीविद्या वर्तत' इति वाक्यप्रतिपाद्यं वेदत्रयानुगायित्वं चोद्गीथगुणत्वेनोपास्यमिति न स्वीक्रियते । प्रकृतसन्दर्भप्रतिपाद्यत्वेऽपि 'आपयिता ह वै कामानां भवति समर्धयिता ह वै कामानां भवती'त्याप्तिसमृद्धिगुणयोरिव परमत्वादिषु फलस्यानाम्नानात्, तद्वद्रसतमत्वेऽपि फलानाम्नानादनुपास्यत्वमेव सिद्धान्तेऽपीति चेन्न । परमत्वं पराध्यत्वं च व्याख्यातेन प्रकारेण ओङ्कारसामान्यविषयमेव । शैब्यप्रश्नादिष्वोङ्कारसामान्यस्यैव ग्रहणात् 'तेनेयं त्रयीविद्या वर्तत' इत्यपि सामान्योङ्कारविषयमेव । प्रकृतोद्गीथावयवस्योङ्कारस्य वेदत्रयानुगायित्वासम्भवात् । अतो नास्योपास्यगुणत्वं वक्तुं शक्यम् । स्तुतिस्तु ओङ्कारसामान्यगुणकीर्तनेऽपि सामान्यसम्बन्धिन्युद्गीथावयवे प्रणवविशेषे पर्यवस्यति । 'वेतसशाखया चावकाभिश्चाग्निं विकर्षत्यापो वै शान्ताश्शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयती' ति वेतसकारणानामपां शान्तत्वगुणकीर्तनेन वेतसस्तुतेर्दर्शनात् । रसतमत्वं तु प्रकृतोङ्कारगतमेव श्रुत्या प्रतिपाद्यत इति न तस्योपास्यगुणत्वानुपपत्तिः । फलानाम्नानं त्वसिद्धम् । अनुक्तवैशेषिकफलेषु कर्मवीर्यवत्तरत्वफलस्य सम्भवात् । अतो युक्तमेव रसतमत्वोदाहरणम् । कर्माङ्गान्युपादायाश्रवणादिति । ननु, कर्माङ्गान्युपादायाश्रवणेऽपि 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति हिरण्यमय्यस्स्रुचो भवन्ती'त्यादौ न स्तावकतोपगम्यते, अपि तु गुणविधानार्थत्वम् । एवमत्रापि गुणविधानार्थत्वं किं न स्यादिति चेत्, जुह्वादीनां पर्णमयत्वादेरनुष्ठातुं शक्यतया गुणविधित्वाभ्युपगमेऽपि रसतमत्वपृथिवीलोकाग्न्यादित्वादेरोङ्कारऋक्सामचित्याग्न्युक्थशस्त्रादिष्वनुष्ठातुमशक्यतया इयमेव जुहूरित्यादिवत् स्तावकतोपपत्तेः । न चोपनिषद्याम्नातेन रसतमत्वादिना प्रकृष्टकान्तराम्नात-

कर्मस्तुतिः कथं स्यादिति वाच्यम् । कर्मसम्बन्ध्युद्गीथादिना कर्मण इहोपस्थिततया उपनिषदाम्नातानामपि रसतमत्वादीनां कर्मस्तावकतोपपत्तेः । स्तुत्यर्थतायां त्वा- नर्थक्यमेव स्यादिति । ननु, रुच्युत्पादनेन प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् स्तुतेः कथमान- र्थक्यमिति चेत्, उच्यते—यद्यपि विधिभीरुच्युत्पादनमपेक्षितम् , तथापि न तद- र्थमर्थवादा एवापेक्षिताः । विधिनापि स्तुतेराक्षेपसम्भवात् । परंतु यत्र अर्थवादा आम्नायन्ते विधिसन्निधौ, तत्र तेषां सार्थक्यायार्थवादैरेव स्तोतव्यमिति नियम उपेयते। अतोऽर्थवादानां स्तावकतायामनर्थकप्रायता स्तुतेरन्यतोऽपि सम्भवादिति, तन्मा भूदि- त्युपास्यगुणसमर्पकतैव युक्ता। असति निर्विशेषप्रकरणे उपनिषद्गतस्य गुणस्य सम्भृति- द्युव्याप्त्यादिवदुपासनाकल्पकत्वात् । न चानुष्ठेयत्वासम्भवेन कर्मसम्बन्धित्वासम्भवेऽ- प्युपासनायां कोऽपि विरोधोऽस्ति। अतो रसतमत्वाद्याम्नान 'मोमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपा- सीते'ति सन्निहितोपासनाविधिशेषः । एव'मयं वाव लोक' इत्यादीन्यपि तत्तत्प्रकरणा- म्नातोपासनाविधिविशेष इति द्रष्टव्यम् । ननु, यद्यपि विधिभिरेव स्तुतिराक्षेप्तुं शक्या, तथापि तत्तद्गुणकीर्तनपूर्वकमर्थवादैः प्राशस्त्ये प्रतिपाद्यमाने यथा प्ररोचना भवति, नैवं विध्याक्षिप्तस्तुत्या । तथा च प्ररोचनातिशयायार्थवादा विधिभिरपेक्षिता ए- व । न च तत्रापि विधिसन्निहितानामेव स्तावकतेति नियमः । कामाद्यधिकरणे छा- न्दोग्यवाजसनेयकाम्नातानां सत्यकामत्वादीनां सर्ववशित्वादीनां च विद्याभे- देऽपि आयतनादिसामान्यादुपस्थितदूरस्थविधिस्तावकतोपगमात् स्तुत्यतिशयला- भाय । एवं च प्रकृते उद्गीथादिभिः कर्माङ्गैः कर्मणां दूरस्थानामपि र- सतमत्वादिवाक्यप्रदेशे उपस्थिततया तत्स्तावकता स एष रसानामित्यादिवाक्या- नां प्राप्नुवती न निवारयितुं शक्यते । न चैवमपि सन्निहितोपासनाविधिविषयस- मर्पकताप्यस्तु, न तु स्तुतिमात्रमेव रसतमत्वादीनां प्रयोजनम् । सन्निहितविध्येकवा- क्यताया अप्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् । सन्निहितोपासनाविध्येकवाक्यतावश्यं- भावेऽपि कर्मविधिस्तावकतायाः क्लृप्तत्वेन तद्वैरूप्याय सन्निहितविधिष्वपि स्तावकताया एवोपगन्तुं युक्तत्वात् । अन्यथा क्वचित् स्तावकत्वं, क्वचिदुपासना- विषयसमर्पकतया विधायकत्वमित्येकस्यैव वाक्यस्य वैरूप्यं स्यादित्याशङ्का- निवृत्त्यर्थम् ॥२१॥

भावशब्दाच्च ॥२२॥ इति सूत्रम् ।

अयं भावः—रसतमत्वादिकीर्तनस्य हि उपासनाविधिना सन्निधानादेकवा- क्यता झटिति प्रतीयते । तत्र च प्रथममुपासनाविषयसमर्पकतयैवान्वय उचितः । न हि तस्यां दशायां कर्मविधिस्तावकता क्लृप्तास्ति । उद्गीथादिभिः कर्मस्मरण

द्वारा तद्विध्येकवाक्यतापादनस्य विलम्बितत्वात् । तथा च स्वसन्निहितविधिविषयसमर्पकतयोपयुक्तस्य यदि दूरस्थविधौ यथाकथञ्चित् उपस्थिते तत्स्तावकतानुषङ्गिकी भवति चेत्, भवतु नाम । न तु तया प्रथमप्रवृत्तमुपासनाविषयसमर्पकत्वं वारयितुं शक्यम् । कामाद्यधिकरणेऽप्यन्यत्र स्तावकानामपि गुणवाक्यानां स्वसन्निहितोपासनाविधिविषयसमर्पकत्वमुपगतमेवेति नेदं वैरूप्यं दोषावहम् । ननु, यदुक्तन्यायादेवान्यत्र स्तावकानामपि सन्निहितविधिविषयसमर्पकतोपेयते, तथासति 'तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'ति कामानामपि पृथग्वेद्यतावचनमनर्थकमेव स्यात् । तद्धि सत्यकामत्वादिगुणानां निर्विशेषविद्यास्तावकतयोपयुक्तानां दहरविद्यायामप्यवैरूप्याय स्तावकतैव भविष्यतीति शङ्कानिराकरणार्थमिति वक्तव्यम् । गुणानां वेद्यताया 'आत्मानमनुविद्ये'ति गुणिनो वेद्यत्वविधानादेव सिद्धेरिति चेन्न । न्यायप्राप्तस्यैवार्थस्य क्वचिद्विषये वाक्येनानुवादे सति सार्वत्रिकस्यास्य दृढीकरणोपपत्तेः । न्यायदृढीकरणस्यैवान्यार्थलिङ्गदर्शनविषया तत्प्रयोजनत्वोपपत्तेरिति । नन्वत्र भाष्य 'उद्गीथमुपासी'तेत्यादीनि विद्याविधिवाक्यान्युदाहृत्य तेषां विधित्वे कुर्यात् क्रियेतेति न्यायविदां स्मरणं सम्मतित्वेनोदाहृतम् । नेदमुपपद्यते । तस्मिन् वचने उपासीतेत्यादीनां विधित्वस्यानुक्तेः तद्वचनमप्यनुपपन्नम् । न हि कुर्यादित्येवमादयः पञ्चैव शब्दा विधायकाः । 'यजेते'त्यादीनामन्येषामपि विद्यमानत्वादित्याशङ्कां निराकुर्वन् कारिकातात्पर्यमाह—**लिङाद्यर्थो विधिरिति मन्यमाना इति** । आदिपदेन लोट्तव्यदादयो गृह्यन्ते । कारिकायां विधिलक्षणमित्यत्र विधिरिष्टसाधनत्वम् । तस्य लक्षणं प्रतिपादकमेतल्लिङादिस्वरूपम् । तत्र च केवललिङादेः प्रयोगानर्हतया कस्मिंश्चिद्धातौ प्रयोक्तव्ये सर्वधात्वर्थानुगतार्थकाः कृभ्वस्तयः प्रयुक्ताः । पचति पाकं करोति पाकक्रिया भवति अस्तीत्येवंरूपेण तदर्थस्यानुगततया सर्वधातुसमभिव्याहृतलिङादिग्रहणसम्भवात् । 'कुर्यात् क्रियेते'ति करोत्विति लोटोऽप्युपलक्षणम् । क्रियेतेति कर्मणि पृथगुदाहरणं तु कारकभेदेऽपि लिङो विधिशक्तिकुण्ठनं नास्तीति द्योतनाय । भवेत् स्यादिति लिङ् अस्तिभवत्योरुदाहरणम् । भवत्वस्तु भवितव्यमिति लोट्तव्ययोरप्युपलक्षणम् ॥२२॥

इति स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥३॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥२३॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे 'स एष रसानां रसतम' इत्यादिसन्दर्भस्य विधिविषयस-

मर्पकतैव तात्पर्यविषयीभूतेत्युक्तं , तर्हि 'अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुरि'-त्याद्युपाख्यानानामपि 'पारिप्लवे सर्वाण्याख्यानानि शंसन्ती'ति विधिविशेषतैवेति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । नन्वश्वमेधस्त्र्यहसाध्यः । तत्र पारिप्लवाख्यं शस्त्रं 'पारिप्लवं शंसन्ती'ति विधाय 'सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसन्ती'ति यद्यप्यविशेषेण सर्वाण्याख्यानानि विनियुक्तानि, तथापि नायं सर्वशब्दो वैदिकानि कृत्स्नान्याख्यानानि विनियुङ्क्ते, अपि तु वाक्यशेषे 'प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजा द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वतो राजा तृतीयेऽहनि वरुण आदित्य' इत्याख्यानविशेषाणामाम्नानात्तद्विषयतया सङ्कुचद्वृत्तिरयं सर्वशब्दोऽवगम्यते । अतो न पारिप्लवशंसने वेदान्तगताख्यानानां विनियोगस्सम्भवतीति चेन्न । उपक्रमगतस्य सर्वशब्दस्योपसंहारानुसारेण सङ्कोचस्यानुचिततया वाक्यशेषस्य सर्वाख्यानोपलक्षकत्वसम्भवादिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—यदि ह्युपक्रमगतस्सर्वशब्दस्सङ्कोचसहिष्णुर्न भवेत्, तदैवं स्यात् । स तु सङ्कोचमपेक्षते । सर्वेषामाख्यानानां प्रयोगस्याशक्यत्वात् । एवञ्चोपक्रमगतस्सर्वशब्दः केषु सङ्कोचनीय इत्यपेक्षायां तदपेक्षितार्थ एव वाक्यशेषेण समर्प्यत इति नात्रोपसंहारानुसार उपक्रमस्य विरोधी, अपि तु अनुकूल इति ॥२३॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥२४॥

विद्याप्रतिपादकवाक्यैस्सहैकवाक्यतोपबन्धाच्च नैषां पारिप्लवार्थत्वमिति सूत्रार्थः । यदि हि पारिप्लवशंसने आख्यानपदानां विनियोगस्स्यात्, तदा तावतैव प्रयोजनाकाङ्क्षाया उपरतत्वेन विद्यास्तावकतया विद्याविधिभिरेकवाक्यता न स्यात् । प्ररोचनोपयोगात् प्रतिपत्तिसौकर्योपयोगाच्चेति याज्ञवल्क्येन महर्षिणा अतिप्रियां स्वभार्यां प्रति आत्मविद्योक्ता । अत इयमत्यन्तं हितभूतेति हि प्रतीतौ आख्यायिकायाः प्ररोचनोपयुक्तता स्पष्टैव । बाह्यविषयासक्तानाञ्च पुरुषाणामाख्यायिकायामुच्यमानायां बाह्येभ्यो विषयेभ्यश्चित्तं व्यावर्तते । ततस्समाहितचित्तानामाप्तैर्नित्यादिरूपो लौकिकोऽर्थः प्रतिपाद्यत इति प्रतिपत्तिसौकर्यकरत्वं विरोधिविषयकचित्तव्यावर्तनेन लौकिकाख्यानेषु दृष्टम् । सा रीतिर्वेदान्तेषु योजनीयेति भावः ॥२४॥

इति पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥२५॥

'परामर्शं जैमिनिरि'ति द्वितीयाधिकरणं पुरुषार्थाधिकरणगुणसूत्रोपक्षिप्तोर्ध्वरेतसामाक्षेपसमाधानार्थमिति तस्यैव शेषभूतम् । तृतीयचतुर्थाधिकरणे तु स्तुति-

विधिविचारप्रसङ्गागते । अतस्तैस्सह सङ्गतिरस्याधिकरणस्य न वक्तव्येत्यभिप्रेत्याद्याधिकरणप्रयोजनकथनपरतया सूत्रं योजयति—पुरुषार्थोऽतश्शब्दादित्येतदिति । पुरुषार्थाधिकरणपूर्वपक्षरीत्या विद्यायाः कर्माङ्गत्वे हि अग्नीन्धनादियुक्तं यदग्निहोत्रादिकर्म भवति, तदपेक्षैव विद्या भवेत् । प्रधानाभावेऽङ्गानुष्ठानानुपपत्तेः । तत्तु नास्ति, किं तु विद्यायास्स्वत एव पुरुषार्थहेतुत्वं साधितम् । अतो न विद्याग्नीन्धनादियुक्तकर्मापेक्षेति भावः । अनेन च सूत्रेण 'ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे ही'ति सूत्रार्थस्यापि परामर्शात् शङ्कान्तरमपि व्यावर्तितं भवति । अत्रेयं शङ्का—विद्यायाः कर्माङ्गत्वाभावेन तस्याः प्रधानतया कर्मानपेक्षत्वेऽपि कर्मणां विद्याङ्गत्वाद्विद्यया कर्माण्यपेक्ष्यन्ते । न च विद्यायाः कर्माङ्गत्वे प्रमाणाभावः । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'ति वाक्येन विद्यायां कर्मणामङ्गत्वप्रतिपादनात् । न चानेन वाक्येन विविदिषायामेव कर्मणां विनियोगः । आख्यातोपात्तभावनाया भाव्यापेक्षायां 'विविदिषन्ती'त्यत्र प्रकृत्या प्राधान्येन उपात्तोऽर्थस्तथान्वेतीति तत्र प्राधान्येन वेदनेच्छैव प्रतिपाद्यते, न तु वेदनम् । सन्नन्तप्रकृतौ सन्प्रत्ययोपात्तमर्थं प्रति विदिधातूपात्तस्यार्थस्य विशेषणत्वादिति वाच्यम् । विषयसौन्दर्यज्ञानजन्यायामिच्छायां कर्मणामनुपयोगात् । अपि च प्रधानार्थस्यैवार्थान्तरेणान्वय इति सामान्यन्यायमपेक्ष्य इच्छेष्यमाणसमभिव्याहारे विधेयभावनाया भाव्यापेक्षायामिष्यमाणमेव भाव्यत्वेनान्वेतीति स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्येषु क्लृप्तेन विशेषन्यायेन प्रबलेन सामान्यन्यायस्य बाधिततया वेदन एव कर्मणां विनियोगः । प्रमाणजन्ये वेदनस्वरूपे च कर्मणामुपयोगासम्भवात् ज्ञानेन मोक्षे जनयितव्ये सहकारीणि तानि सम्पद्यन्त इति अस्ति ज्ञानकालेऽपि कर्मसाहित्यमिति । अथमत्र परिहारः—यत एवोर्ध्वरेतस्सु परमहंसेषु विद्या दृष्टा, अनन्यतया मोक्षरूपे फले जननीये नाग्नीन्धनाद्यपेक्षा । न 'च विविदिषन्ती'ति वाक्यं कर्मापेक्षाबोधकम् । वस्तुसौन्दर्यज्ञानलभ्यायामपीच्छायां प्रतिबन्धकीभूतपापनिरासद्वारा कर्मोपयोगसम्भवेन प्रधानत्योपस्थितायां विविदिषायामेव तेन कर्मणां विनियोगात् । न चेच्छेष्यमाणसमभिव्याहारे इष्यमाणस्यैव भाव्यतेति न्यायः प्रकृते विविदिषायां कर्मविनियोगं प्रतिबध्नाति । 'स्वर्गकामो यजेते'त्यत्र हि विधिनेष्टसाधनत्वे बोधिते भावनाभाव्यस्य रूपद्वयं शाब्दत्वगतं भवति । साध्यत्वमिच्छाविषयत्वं चेति । तत्र स्वर्गस्येच्छाविषयत्वं शाब्दम् । भाव्यत्वं तु कामनयार्थाक्षिप्तम् । सिद्धे इच्छाविरहात् । कामनायां तु नोभयम् । अतः कामनामुल्लङ्घ्य स्वर्गपदमेवेष्टविशेषाकाङ्क्षापूरकं तत्रोपगतम् । यद्यपि च योगे साध्यत्वमुपस्थितं, तथापि तस्य गौणतया मुख्यतया वा स्वर्गसाधनत्वान्वयान् भाव्यत्वेन नान्वेति । विविदिषन्तीत्यत्र त माकृ इष्टत्वं न सिद्धमिति, सोऽपि तत्र

धातूपात्तायाः विविदिषाया भावनायां साध्यत्वमुपस्थितमेव । श्रवणादिप्रवृत्तिसंपादकतया इष्टसाधनत्वादिष्यमाणत्वमपि तस्यार्थिकमस्त्येव । एवं च प्रधानतयोपस्थितां तां परित्यज्य न वेदनस्य साध्यत्वेनान्वय उचितः । यदि च यज्ञादिगोचरप्रवृत्तिजनकवेदनेच्छाव्यतिरेकेण ज्ञानसाधनश्रवणादिप्रवृत्तिजनिका यथा वेदनेच्छा प्रसिद्धा, एवं यागगोचरप्रवृत्तिजनकस्वर्गकामनाव्यतिरेकेण स्वर्गसाधनगोचरप्रवृत्तिजनिका यदि काचित् स्वर्गकामना पुरुषेष्विह प्रसिद्धा स्यात्, तदा विविदिषान्यायेन स्वर्गकामनाया भाव्यत्वं कल्प्येतापि । न च तदस्ति । अतोऽपि नात्र स्वर्गकामवाक्यन्यायः प्रवर्तते । अतो न विविदिषानन्तरं कर्मापेक्षेति न निर्विशेषविद्यया स्वकाले कर्माण्यपेक्ष्यन्त इति ॥२५॥

इति अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ॥५॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥२६॥

पूर्वाधिकरणोक्तं विविदिषार्थत्वं कर्मणां पुनरप्यत्राक्षिप्यते । विविदिषाया यज्ञादिफलत्वं हि स्वर्गादिवन्न स्वतः पुरुषार्थतया सम्भवति । सुखरूपत्वाभावात्, अपि तु मोक्षसाधनज्ञानजनकतया गौणपुरुषार्थत्वेनेति वक्तव्यम् । विविदिषार्थेषु कर्मस्वधिकारश्च विविदिषागोचरेच्छावत एव वक्तव्यः । तत्र वक्तव्यं विविदिषेच्छा किं वेदनेच्छायां सत्याम्, उत तदभावेऽपि । नाद्यः । यदि कर्मकरणात् प्रागेव विविदिषेच्छासिद्ध्यर्थं वेदनेच्छोपगम्यते, तर्हि प्रागेव विविदिषायाः सिद्धत्वान्निरर्थकमेव यज्ञादिकं विविदिषार्थत्वे स्यात् । न द्वितीयः । फलेच्छां विना साधनेच्छाया असम्भवेन वेदनेच्छाया असत्त्वे विविदिषेच्छाया एवासम्भवात् । अतो विविदिषोद्देशेन कर्मणां विधानासम्भवात् 'अश्वेन जिगमिषति असिना जिघांसति'त्यादाविवोपसर्जनीभूतवेदनसाधनतयैव यज्ञादीनां विधिरुपेय इति पूर्वः पक्षः । अयमत्र परिहाराभिप्रायः—लोके हि भोजनादिगोचरा द्विविधेच्छा प्रसिद्धा । एका क्षुत्प्रतिबन्धकीभूतव्याधिदशायामपि भोजनगतरसानुसन्धानायत्ता । सा न तृप्तिपर्यन्तभोजनगोचरप्रवृत्त्युपयोगिनी । द्वितीया त्वौषधादिना व्याध्युपशमे सति क्षुद्दुःखासहिष्णुतादशायां जायमाना तीव्रा तृप्तिशरीरपुष्ट्याद्युपयोगिभोजनपर्यन्तप्रवृत्त्युपयोगिनी । तत्र भोजनं तृप्त्यादिसाधनमिति ज्ञानवतो व्याधिग्रस्तस्य भोजनेच्छायां सत्यां तादृशभोजनमुत्कृष्टेच्छासाध्यमिति ज्ञानादुत्कृष्टेच्छागोचरं पुनरपीच्छान्तरमुत्कृष्टेच्छासाधनौषधसेवनप्रवृत्तिजनकमिति प्रसिद्धम् । न चौषधसेवनं व्याध्युपशमे कारणं, न बुभुक्षायाम् । सा तु भोजनगतेष्टसाधनताज्ञानादेव भवतीति वाच्यम् । सत्यपि भोजनगतेष्टसाधनताज्ञाने उत्कटेच्छाया अदर्शनेन व्याधेस्तत्र प्रतिबन्धक-

तया व्याधिनिवृत्त्यनन्तरमुपलभ्यमानायामुत्कटेच्छायां प्रतिबन्धापनयनमुखेनौषधसेवनस्य तत्र करणत्वावश्यम्भावात् । एवं च 'तरति शोकमात्मविदि'तिवाक्यानुसारेण प्रथमतः आत्मजिज्ञासायां सत्यामात्मज्ञानसाधनश्रवणाद्युपयोगिनिदिध्यासनपरिपाकपर्यन्तं सततमुदित्वरी विविदिषा प्रतिबन्धकीभूतपापापगमे सत्येव भविष्यतीत्यवगच्छतः पापनिवृत्तिद्वारा विविदिषाकामस्याधिकारिणः सम्भवान्न विविदिषोद्देशेन कर्मविधाने काचिदनुपपत्तिरस्तीति सिद्धम् । विद्यया मोक्षे जनयितव्ये न कर्मापेक्षा । विविदिषाद्वारा स्वोत्पत्तौ तु विद्यायाः कर्मापेक्षेति । वेदानुवचनं नित्याध्ययनं, तपसानाशकेन अनशनरूपेण । अनशनं च युक्ताहारत्वम् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति श्रुत्या सर्वेषां वेदानां ब्रह्मणि तात्पर्यमिति ब्रह्मप्रतिपादकतोच्यते । सा न कर्मकाण्डे साक्षात् सम्भवति, अपि तु कर्मणां विविदिषाद्वारा आत्मज्ञानोपयुक्ततया कर्मभागस्यापि परम्परया समर्थनीया । एवं 'तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ती'त्यपि तपसां चित्तशुद्धिद्वारा तद्वेदनोपयोगितया कर्तृत्वोपचारः । पद्यते गम्यत इति पदं ब्रह्माख्यम्, ओमित्येतदित्योङ्कारस्य तदुपासनोपयुक्ततया तत्त्वेन निर्देशः । कषायः पापं, तस्य पक्तिर्नाशः, तत्साधनमिति यावत् । परमा गतिर्मोक्षः, तत्साधनमिति यावत् ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥२७॥

ननु, विविदिषोः 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे'दित्यादिशास्त्रेणाचार्यशुश्रूषापूर्वकं श्रवणादिरूपस्यानेकव्यापारस्य विधानेन कथं बाह्याभ्यन्तरकरणनिग्रहरूपं शमादिकमनुष्ठेयं, कथं वाग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानम् । अत'स्तमेतं वेदानुवचनेने'त्यादिवाक्यं 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त' इत्यादिवाक्यं च वर्तमानापदेशतया विद्यास्तुत्यर्थमेवेति सूत्रव्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति—यदि कश्चिन्मन्येतेति । तस्मादिति । 'प्रकृतप्रशंसापरिग्रहादि'ति पूर्ववाक्ये हि तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेत्यात्मज्ञानस्य फलमभिहितम् । तदिह परामृश्यते प्ररोचनार्थं--यस्मादात्मज्ञानं महाफलं, तस्माच्छमादिसाधनैरात्मज्ञानं सम्पादयेदिति । तत्र च यदि विधिविवक्षा न स्यात्, प्ररोचना व्यर्थैव स्यात् । आत्मज्ञानस्य चाविधेयतया तदनुवादेनात्र शमादिकमेव विधीयते । न च तस्य श्रवणादिविद्यासाधनानुष्ठानविरोधिता । तद्यतिरिक्तव्यापारेभ्य एवेन्द्रियनिग्रहस्य विवक्षितत्वात् । पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयते इत्यादिविचार इति । दर्शपूर्णमासप्रकरणगतं 'पूषा प्रपिष्टभाग' इति वाक्यम् । तच्चापूर्वत्वात् पूषदेवताके कर्मणि पेषणविधायकम् । पुरोडाशे पेषणस्य

प्राप्तत्वेऽपि चरौ तन्न प्राप्नोति । दर्शपूर्णमासयोश्च पूषदेवताककर्माभावाद्यत्र विकृतिषु पूषा देवता, तत्र तस्योत्कर्षः कर्तव्य इति । यच्चोक्तं विरोधि विविदिषोः कर्मानुष्ठानं न सम्भवतीति, तत्राह—विविदिषासंयोगात्त्विति । तथा च विविदिषोत्पत्तेः प्रागेव कर्मणामनुष्ठेयतया श्रवणादिकाले तेषां प्रसक्तिरेव नास्तीति न विरोधः ॥२७॥

इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥६॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥२८॥

वर्तमानापदेशत्वेऽप्यपूर्वत्वाद्विद्यार्थं यज्ञादिकं शमादिकञ्च विधेयमिति पूर्वाधिकरण उक्तम् । तथासति 'न हवा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवती'त्यत्रापि प्राणविद्याङ्गतया सर्वान्नानुमतिर्वर्तमानापदेशत्वेऽप्यपूर्वत्वाद्विधेया भवत्विति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । नन्वेवंसतीति । भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रव्याघातः अशक्यतया अप्युपलक्षणम् । यत् सर्वैः प्राणिभिरद्यते, तत्सर्वं प्राणस्यान्नमिति प्रतिपाद्य 'न हवा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवती'त्याम्नातम् । तथा च विधिपक्षे सर्वप्राणिभिर्यदद्यते, तत् प्राणस्य सर्वमन्नमिति ज्ञानवता अदनीयमित्यर्थः । न च गजादिभिर्भक्ष्यमाणं वटकाष्ठादिकमुपासकेन भक्षयितुं शक्यम् । सामान्यविशेषभावादिति । 'सर्वं भक्षणीयमिति' विधिबलादेव वटकाष्ठादिकमपि पेषणादिना अदनीयतामापाद्य किञ्चित् भक्षणीयमित्यपि द्रष्टव्यम् । वामदेवविद्याविषयेणेति । 'स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेदे'तिवामदेव्ये साम्नि मैथुनदृष्टिर्विहिता । तदङ्गतया 'न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतमि'ति वाक्येन कामतस्समीपमागतां कामपि स्त्रियं न परिहरेत्तस्याः कामं सम्पादयेदि'ति नियमोऽङ्गत्वेन विहितः । तस्मात् प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थोऽयमर्थवाद इति । 'न हवा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवती' त्यत्र सर्वं प्राणविदादनीयमिति स्पष्टो विधिर्नोपलभ्यते, अपि तु कल्पनीयः । न च प्राणस्य सर्वमन्नम् । अतः प्राणोपासकस्यापि प्राणभूतत्वात् सर्वमन्नमित्येवं प्राणज्ञानस्तुतिपरत्वेन वाक्यस्य भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रबाधं विनैव उपपत्तौ सम्भवन्त्यां विभागशास्त्रबाधेन विधिकल्पनं न न्याय्यमिति भावः । उपासकेनापि भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रादरः कर्तव्य इत्यत्र लिङ्गप्रदर्शनपरं सूत्रं व्याचष्टे—तद्दर्शयतीति । मटचीहतेषु कुरुष्वित्यास्मिन् ब्राह्मण इति । एवं हि श्रूयते—'मटचीहतेषु कुरुष्वाटक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास सहेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं बिभिक्षे तं होवाच नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म उपनिहिता इति एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादितिहोवाच न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म उदपा-

नमिति सह खादित्वा अतिशेषाञ्जायाया आजहार साग्र एव सुभिक्षा बभूव । तान् प्रतिगृह्य निदधौ सह प्रातस्सञ्जिहान उवाच यत् बतान्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्रं राजासौ यक्ष्यते समासर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति तञ्जायोवाच हन्त पत इमे कुल्माषा इति तान् खादित्वामुं यज्ञं विततमेयाये'ति । मटच्यः सस्यविरोधिनः कीटविशेषाः, आटकी असञ्जातयौवना । इभ्यो हस्तिपकः । मद्राणकः क्षुत्पीडितः, कुल्माषाः माषविशेषाः । यच्चात्र राशौ मे मया 'अनुपानं जलं गृहाणे'ति इभ्यवचनम् । 'उच्छिष्टं वा' इति चाक्रायणवचनं, न खिदेतेऽपीति पुनरिभ्यवचनं, न वा अजीविष्यमिति चाक्रायणवचनं, काम इच्छाधीनम् अतिशेषानवशिष्टान् सुभिक्षा लब्धान्ना सञ्जिहानः शयनं विसृजन् अन्नस्यान्नम् । एतदाख्यायिकार्थं संगृह्णाति—चाक्रायणः किलर्षिरित्यादिना । नन्वनेन ब्रह्मविदश्चाक्रायणस्य भक्ष्याभक्ष्यविभागानुमतिस्सूच्यते । अतो नेदं प्राणविदो भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रादरे लिङ्गमिति चेन्न । ब्रह्मविदोऽपि भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रादरश्चेत्, प्राणविदस्सोऽस्तीति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥२८॥

अबाधाच्च ॥२९॥

पूर्वसूत्रेण लिङ्गदर्शनानुसारेण 'न हवा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवती'त्यादेरर्थवादत्वमेवाश्रयणीयमित्युक्तम् । अनेन तु विभागशास्त्राबाधायापि तस्यार्थवादतैवाश्रयणीयेति प्रतिपाद्यते । आहारशुद्धौ अभक्ष्यवर्जनेन संपादितायां सत्त्वस्थान्तःकरणस्य शुद्धिर्भवति ॥२९॥

अपि च स्मर्यते ॥३०॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥३१॥

विदुषोऽविदुषश्चापत्काल एव नियमपरित्यागाम्नानात् अनापदि सर्वेणापि भक्ष्याभक्ष्यनियमोऽनुष्ठेय इति गम्यते । 'मद्यन्नित्यं ब्राह्मण' इति गौतमवचने 'वर्जयेन्मधुमांसगन्धमाल्ये' त्यादिपूर्ववाक्याद्वर्जयेदित्यनुषज्यते । अत्र नित्यमितिपदादप्रतिसमाधेयव्याधिं विना न ग्राह्यं मद्यमिति द्योत्यते । सुरयैव प्रतिसमाधेये व्याधौ तु तदनुमतिरस्त्येव । 'गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रस्समाचरेत् । तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमादि'ति बार्हस्पत्यवचने लघुप्रायश्चित्तविधानस्य भिषक्क्रियाविषयताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा सुरापाने मरणान्तप्रायश्चित्तविधानविरोधापत्तेः । 'एतान्येवातुरस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि भवन्ति, यानि चान्यान्येवम्प्रकाराणि तेष्वप्यदोष' इति अभक्ष्यभक्षणे भिषक्क्रियायामदोषत्वस्मरणमपि लघुप्रायश्चित्ताभिप्रायम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥३२॥

यथा व्यवस्थावचनविरोधात् सर्वान्नानुमतिवाक्यमर्थवादः, एवं नित्यत्वप्रतिपादकवचनविरोधात् कर्मणां न विविदिषार्थत्वं सम्भवतीति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः। नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति । ननु, यद्येकस्यैव वचनस्य नित्यताबोधकत्वं विविदिषार्थत्वबोधकत्वञ्चोच्येत, तथासत्येकेन वचनेनार्थद्वयस्य बोधयितुमशक्यतया विरोधस्स्यात्, तत्तु नास्ति । यावज्जीवादिवाक्येन यज्ञादीनां नित्यता बोध्यते । विविदिषन्तीतिवाक्येन विविदिषार्थता बोध्यते । अतो न विरोधः । दृष्टञ्च वचनद्वये सति एकस्योभयार्थत्वम् । यथा 'खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्ये'ति वचनद्वयानुसारेण खादिरतायाः क्रतौ नित्यत्वं, कामार्थत्वञ्चेति चेत्, एवं मन्यते—एतावता हि प्रमाणस्य विरोधः परिहृतो भवति । एकस्य वचनस्यार्थद्वयपरतानुपगमात् । प्रमेयविरोधस्तु न परिहृतः । न ह्येकस्यैवार्थस्यावश्यकत्वमनावश्यकत्वञ्च सम्भवतीति । एवञ्च खादिरताया अप्युभयार्थत्वमाक्षिप्तमेव भवति । तथा चार्थविरोधेन वचनद्वयप्रामाण्यासम्भवात् वर्तमानापदेशयुक्तं विविदिषावाक्यमेवार्थवाद इति पूर्वः पक्षः । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—एकस्यैव पदार्थस्योपाधिभेदेनावश्यकत्वानावश्यकत्वे न विरुध्येते । तथा चाग्निहोत्रादीनां जीवनादिनिमित्तकत्वेनावश्यकत्वं, विविदिषासाधनत्वाकारेणानावश्यकत्वं, तथैव खादिरत्वादीनामपि क्रतूपकारार्थत्वेन क्रतावावश्यकत्वं, कामार्थत्वेनानावश्यकत्वमिति । अत्र कर्मणां विविदिषार्थत्वे उक्ते गूढाभिसन्धेः पूर्वपक्षिणश्चोद्यं 'तर्हि न नित्यत्वे'ति । तन्निवृत्त्यर्थश्चकारो 'विहितत्वाच्चे'ति । अपिशब्दात् विविदिषाकर्मत्वसमुच्चयः । तर्हि नित्यानित्यसंयोगविरोधात् विविदिषार्थत्वं न सम्भवतीति शङ्कापरिहारार्थं सूत्रम् ॥३२॥

सहकारित्वेन च ॥३३॥ इति ॥

इदमनुष्ठेयानि स्युरिति पदाध्याहारेण योजयति—विद्यासहकारीणीति। सहकारित्वपदं प्रकृतत्वात् विद्यासहकारित्वपरम् । नन्वविधिलक्षणत्वेऽपि विद्या यथा स्वोत्पत्ताविति कर्तव्यतामपेक्षते, एवं स्वफलेऽपीतिकर्तव्यतापेक्षा किन्न स्यादित्यत आह—तथाचोक्तमिति । विविदिषावाक्यस्य ज्ञानेन फले जनयितव्ये कर्मापेक्षताबोधकताऽऽशङ्कास्तत्र निरस्तत्वादिति भावः ॥ ३३ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥३४॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे विविदिषार्थत्वेन यज्ञादिकं विधेयमित्युक्तम् । तर्हि तेषां यज्ञादीनां प्रकरणान्तरेण मासाग्निहोत्रादिवत् प्रसिद्धयज्ञादिभ्यो भेदोऽभ्युपग-

न्तव्य इति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । विविदिषोद्देशेन विधेयानि यज्ञादीनि प्रसिद्धयज्ञादिभ्यो भिन्नानि, उत तान्येवेति सन्देहः । तत्र पूर्वः पक्षः—यथा 'मासमग्निहोत्रं जुह्वती'त्यादिष्वनुपादेयस्य मासस्य कर्तव्यतया बोधयितुमशक्यतया मासेऽग्निहोत्रादिकर्तव्यताबोधनात् विहितस्य च विधानानुपपत्तेः प्रसिद्धाग्निहोत्रादिभ्यः कर्मान्तराण्येव 'मासमग्निहोत्रं जुह्वती'त्यादिविधिविधेयानि, एवमत्रापि फलरूपतया विविदिषायाः कर्तव्यतया बोधयितुमशक्यत्वात् तामुद्दिश्य यज्ञादीन्येव विधेयानीति विहितविधानानुपपत्त्या प्रसिद्धयज्ञादिभ्यः कर्मान्तराण्येव । न च मासं जुह्वतीत्यत्राख्यातेन विधेयसमर्पणम्, इह तु यज्ञेनेत्यादिसुबन्तैः । अतो न मासाग्निहोत्रन्यायोऽत्र प्रवर्तेत इति शङ्कनीयम् । विहितस्य विधानानुपपत्तेः । कर्मभेद इति न्यायस्य तौल्ये सत्येतादृशवैषम्यस्याप्रयोजकत्वात् । न च अनुपादेयगुणसमभिव्याहृतासन्निधाने सत्यपि यज्ञादिपदैर्दूरस्थकर्मप्रत्यभिज्ञानम् । अतः फलसम्बन्धमात्रपरं विविदिषावाक्यम् । 'मासमग्निहोत्रं जुह्वती'त्यत्र तु आख्यातेन दूरस्थकर्मप्रत्यभिज्ञानाभावादुत्पत्तिविधिरेव सम्भवतीति वाच्यम् । अनुपादेयगुणसमभिव्याहृतासन्निधेः प्रत्यभिज्ञाविच्छेदे सति यज्ञादिनाम्नस्तदपवादकत्वं, न तु जुह्वतीत्याख्यातस्येत्यत्र नियामकाभावात् । अतः प्रकरणान्तरन्यायेन भिन्नान्येव यज्ञादीनीति । सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येवेति । कर्मकाण्डे यद्रूपं सिद्धवद्वर्तते, तदेव स्वीकृत्य इह रूपान्तरमप्रतिपाद्येत्यर्थः । अयं भावः—यदि हीह यज्ञादिपदोदितकर्मान्तरोत्पत्तिस्स्वीक्रियेत, तदा तानि किं मुख्ययज्ञरूपाणि, उत यज्ञादीतिकर्तव्यताकत्वात् यज्ञादिपदेन गौणतया प्रतिपाद्यान्ययज्ञरूपाण्येव । नाद्यः । प्रसिद्धयज्ञादिभेदकस्य द्रव्यदेवतादिरूपस्यापर्यवसानात् । न ह्यत्र उपदेशत इतिकर्तव्यता लभ्यते । नाप्यतिदेशतः । यज्ञत्वस्य 'स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुस्सोम' इत्यनेकसाधारणत्वावगमेन कस्यास्त इतिकर्तव्यता भवतीति विनिगमनालाभात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । अपि च अग्निहोत्रादीतिकर्तव्यताप्राप्तौ यज्ञपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य द्रव्यदेवतासम्बन्धादेरिहापि सम्पन्नतया गौणयज्ञत्वानुपपत्तेः । एवं वेदानुवचनादिकमपि प्रसिद्धवेदानुवचनादिभ्यो भिन्नतया निर्धारयितुमशक्यम् । अतो नेह प्रकरणान्तरन्यायावसरः । ततश्च उक्तानुपपत्त्या दूरस्थानां कर्मणां बुद्धौ विपरिवर्तमानत्वे सति तान्येवेह विविदिषार्थत्वेन विहितानि भवन्ति । नापीह प्रसिद्धाग्निहोत्रादिप्रयोगाद्विविदिषाप्रयोगोऽपि भिद्यते, अपि तु यथा स्वर्गकामस्याग्निहोत्रप्रयोगेन पृथङ्नित्यप्रयोगः स्वर्गार्थप्रयोगान्नित्यप्रयोगवैलक्षण्याभावेन प्रयोगद्वयतन्त्रता, एवं विविदिषाप्रयोगस्य नित्यप्रयोगस्य च तन्त्रता बोध्या । अनाश्रि-

तः कर्मफलमित्युत्तरार्धे 'स सन्न्यासी च योगी चे'ति स्तुतिबलान्निरभिसन्धिककर्मकर्तुर्मुमुक्षुत्वमवगम्यते । तस्यैव च कर्मणः 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यत' इत्युत्तरश्लोके योगपदोदितायां चित्तशुद्धौ विनियोग उच्यते । तथा च गीतावचने 'कर्मफलमनाश्रित' इत्युक्त्वा प्रसिद्धानि यान्यग्निहोत्रादीनि फलवन्ति कर्माणि, तेष्वेव फलाभिसन्धिपरित्यागे ज्ञानार्थतावगमान्मुमुक्षुणा क्रियमाणानि कर्माणि न प्रसिद्धकर्मभ्यो भिद्यन्त इति सिध्यति । तदैकार्थ्याय विविदिपावाक्येऽपि प्रसिद्धानामेव कर्मणां विनियोगस्स्वीकर्तव्यः । 'अनाश्रितः कर्मफलमि'ति वचनानुसारेण काम्यानामपि कर्मणां ज्ञानार्थतास्तीत्यपि सिध्यतीति द्रष्टव्यम् । यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा इति । प्रसिद्धान्येवाग्निहोत्रादीनि प्रस्तुत्येदं वचनम् । तत्र चाग्निहोत्रादिसंस्कारस्य क्वोपयोग इत्यपेक्षायामुत्तरवाक्यं—'स ब्रह्मणस्सायुज्यं सलोकतां जयती'ति । ततश्च सायुज्यस्य विद्यैकसाध्यतया विद्याद्वारत्वे आवश्यके प्रसिद्धानामेवाग्निहोत्रादीनां विद्योपयोग उक्तो भवतीति तत्सिद्धं प्रसिद्धानामेवाग्निहोत्रादीनां विविदिपावाक्ये ग्रहणेन तेपामाश्रमकर्मत्वं विद्यासहकारित्वं चेति ॥३४॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥३५॥

'एप ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दत' इत्यत्रात्मनो नाशाप्रसक्त्या आत्मा न नश्यतीत्यनेनात्मज्ञाननाशाभावो विवक्षितः । यथाकथञ्चिदपि हि उत्पन्नमप्यात्मज्ञानं ब्रह्मचर्यादिनियमरहितस्य साक्षात्कारपर्यन्ततां न प्राप्नोतीति स एव ज्ञाननाशः । तथा च यथा ज्ञानेन ब्रह्मचर्यादिसाधनानि रागादिभिरनभिभवार्थमपेक्षितानि, एवं कर्माण्यप्यपेक्षितानीति तात्पर्यम् ॥३५॥

इति आश्रमकर्माधिकरणम् ॥ ८ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥३६॥

अनन्तरातीताधिकरणे 'सहकारित्वेन चे'तिसूत्रोक्तं यदाश्रमकर्मणामेव विद्यासहकारित्वं, तद्विद्यार्थकर्मणामाश्रमकर्मभेदाशङ्कयाक्षिप्याभेदेन समाहितम् । अतः तदाश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्व एवान्तर्भूतमिति व्यवहिताधिकरणेनास्य सङ्गतिः । तत्राश्रमकर्मापीत्युक्त्याश्रमकर्मबहिर्भूतानां विधुरादिकर्मणां विद्योपयोगो नास्तीति प्रतिभाति । तत्परिहारार्थत्वमस्येति सङ्गतिः । विधुरादीनामिति । विधुरोऽत्र मृतपत्नीकः । आदिपदेन सपत्नीक एवान्धपङ्ग्वादिरग्निहोत्रादिकर्मानधिकृतो विवक्षितः । अन्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानामित्यनेन समाप्तब्रह्मचर्या अकृतदारपरिग्रहाः स्नातका विवक्षिताः । किं विद्यायामधिकारोऽस्तीति । नन्वत्र यदि विद्यापदं निर्विशेपविद्याभिप्रायं, तर्हि सिद्धान्ते रैक्कोदाहरणमसङ्गतम् । तस्य सविशेपस-

वर्णविद्यानिष्ठत्वात् । कीदृग्विधश्च विद्याधिकारो विवक्षितः । यदि विविदिषारूपः, स तु विधुराणामपि सम्भवति । वस्तुसौन्दर्यलभ्याया चन्दनेच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात् । उत्कटेच्छापि तेषु जन्मान्तरानुष्ठितकर्मवशादस्मिन् जन्मनि अग्निहोत्राद्यभावेऽप्युपपद्यत इति न तेष्वग्निहोत्राद्यभावेन तस्यापवादो वक्तुं शक्यते । नापि विद्यानुष्ठानोपयुक्तविशेषणवत्त्वमधिकारः निर्विशेषविद्यायामुपपद्यते । तस्यानुष्ठेयत्वादिति चेत्, उच्यते । विद्यापदं सविशेषनिर्विशेषविद्यासाधारणम् । विद्याधिकारश्च विद्याफलभाक्त्वम् । तत्र सविशेषविद्यायां सहकारिण्यग्निहोत्रादिकर्माणि । तेषां विधुरादेरधिकारासम्भवान्न विद्याफलभाक्त्वं वक्तुं शक्यते । निर्विशेषविद्योत्पत्त्युपयोगीनि चाग्निहोत्रादीनि श्रवणादीनि च । तान्यपि न विधुरादीनां सम्भवन्ति । अग्निहोत्रादिषु गृहस्थस्यैवाधिकारात् । निर्विशेषश्रवणादिषु यतेरेवाधिकारात् । तथा च निर्विशेषविद्योत्पत्तेरेव तत्रासम्भवाद्दूरत एव विद्याफलम् । यद्यपि विधुरादीनां वर्णमात्राधिकारीणि जपादिकर्माणि सम्भवन्ति, तथापि न तेषां विविदिषादिषूपयोगः । 'अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमात्रमपि द्विज' इत्यादिनिषेधानुसारेण तेषां विद्याभावस्योन्नयनादिति पूर्वपक्षाभिप्रायः ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥३७॥ सुगमम् ॥३७॥

विशेषानुग्रहश्च ॥३८॥

अयं भावः—सविशेषविद्यासु ह्यग्निहोत्रादिकर्मणां सहकारित्वं यथा दर्शपूर्णमासादिषु प्रयाजादीनामङ्गतया विशिष्य तदेकप्रयोगान्तर्गततया विधानात् भवति, नैवं विशेषेणविधिप्रयुक्तम्, अपि तु 'विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इति कर्मसामान्यस्य तत्तदधिकारोचितस्य पृथक्प्रयुक्तस्यैव विद्याप्रतिबन्धकीभूतपापनिर्हरणेन । तथा च विधुरादिकृतकर्मणामपि 'धर्मेण पापमपनुदती'ति शास्त्रानुसारेण पापनिवर्तकतायासिद्धतया विद्यासहकारित्वेन कृतानां विद्याप्रतिबन्धकीभूतपापनिवर्तकत्वोपपत्तेस्सम्भवनि सविशेषविद्योपयोगः । विविदिषार्थत्वमपि यज्ञादिसामान्यस्यावगम्यते, न त्वग्निहोत्रादियज्ञस्यैव । सम्भवति च जपयज्ञादिकं दानादिकं च विधुरादौ । अतस्तेषां विनिर्विशेषोत्पत्त्युपयोगिकर्मसु नानुपपत्तिः । 'जप्येनैव तु संसिध्येदि'ति वचनोदाहरणं तु जपादिषु ब्राह्मण्यमात्रस्यैवापेक्षा, न तु गार्हस्थ्याद्याश्रमविशेषापेक्षेति प्रदर्शनम् । तत्र मैत्र इत्यहिंसाप्रधानत्वात् सर्वसुहृत्त्वं जपमात्रनिष्ठस्य विवक्षितम् । विधुरादीनामस्मिन् जन्मनि विविदिषाप्रयुक्तकर्माभावमुपेत्याप्याह—जन्मान्तरानुष्ठितैरपीति । यद्यपि पूर्वपक्षिणोऽभिमतं निर्विशेषगोचरश्रवणादौ यतिमात्रा-

भ्रिकारे न विधुरादीनां प्राप्तिरिति, तत्राह—दृष्टार्था चेति । अयं भावः—यद्यपि मुख्योऽधिकारो यतीनां श्रवणादिषु । सन्न्यासनियमादृष्टोपबृंहितस्यैव श्रवणस्यापरोक्षज्ञानपर्यवसायित्वात्, तथापि त्रैवर्णिकानां तत्र प्रतिषेधाभावात् ज्ञानस्य दृष्टतया श्रवणादिभ्यस्तदर्थं तत्र प्रवृत्तौ नानुपपत्तिः। दृश्यते ह्युपनिषत्सु यतिव्यतिरिक्तानामपि निर्विशेषगोचरश्रवणादिकम् । परं तु तज्जन्मान्तरे अपरोक्षतापर्यवसायि भवतीति विशेषः ॥ ३८ ॥

अनाश्रमित्वनिन्दावचनस्य गतिं वक्तुं सूत्रम्—

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥३९॥

तेनैतीति । तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च एष पन्था ब्रह्मणाहानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत्तैजसश्चेति' मन्त्रः । तत्र तेनेति पूर्ववाक्यप्रस्तुतोऽर्चिरादिमार्गो विवक्षितः। पुण्यकृत्तदनन्तरं तेजसः निर्धूतपापो ब्रह्मवित् अर्चिरादिमार्गेण याति । अत्र पुण्यस्य पापनिवर्तकताप्रतिपादनादनाश्रमिणां निन्दास्मृतेश्चाश्रमकर्मणामतिशयेन पापनिवर्तकता सूच्यते ॥३९॥

इति अन्तराधिकरणम् ॥९॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥४०॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे विधुरादिकर्मणामपि विद्योपयोग उक्तः । तर्हि ऊर्ध्वरेतस्त्वं प्राप्य पुनर्गार्हस्थ्याश्रमं प्राप्तेन सम्यक् कृतानामाश्रमकर्मणां विद्योपयोगः कैमुतिकन्यायात् सिध्यतीति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । स्वनुष्ठानचिकीर्षया सुष्ठु अनुष्ठानेच्छया। अत्यन्तमात्मानमिति। 'अत्यन्तमात्मानमिति'वाक्ये अत्यन्तपदेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणः पुनरावृत्त्यभावो द्योत्यते । अरण्यमियादिति । अरण्यमिति यत् पदं वानप्रस्थाश्रमरूपं, तदियात्,ततःपदान्न पुनरावर्तेत इति योजना । 'आविमोक्षात् अनुतिष्ठेदि'ति पूर्वाश्रमप्रच्युत्यभावे तात्पर्यम् । उत्तराश्रमप्राप्तौ तु न निषेधः, 'गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदि'त्यादिशास्त्रात्। सौत्रं नियमपदं व्याख्याय अतद्रूपपदं व्याचष्टे—यथा चेति। अभावपदं व्याचष्टे—नचैवमिति ॥४०॥

इति तद्भूताधिकरणम् ॥१०॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥४१॥

ऊर्ध्वरेतसां प्रत्यवरोहोऽशास्त्रीय इत्युक्तम् । तेष्वेव ब्रह्मचर्यभङ्गे प्रायश्चित्तविचारणात् सङ्गतिः । अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वादितीति।

अवकीर्णिपशुः किं लौकिकाग्नौ कर्तव्यः, उत आहवनीय इति संशये पूर्वपक्षः—'यदाहवनीये जुहोती'ति होममात्रस्याहवनीये विधानादवकीर्णिहोमोऽप्याहवनीये कर्तव्यः। न च यथोपनयनहोमाः नाहवनीये कर्तव्याः, उपनयनात् प्राक् दारसङ्ग्रहस्यासंभवेनाधानासम्भवादाहवनीयस्य सम्पादयितुमशक्यत्वात् आधानं कृतदारस्यैव शास्त्रे विहितम् , एवं ब्रह्मचारिणोऽप्याधानासम्भवात् नाहवनीयस्सम्भवतीति लौकिकेऽग्नावेवावकीर्णिपशुर्भवेदिति वाच्यम् । अवकीर्णी स्नात्वा दारान् स्वीकृत्य प्रायश्चित्तं करोतु,नात्रानुपपत्तिरिति । सिद्धान्तस्तु उपनयनहोमवदवकीर्णिपशुरपि लौकिकेऽग्नावेव । 'अविलुप्तब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेदि' त्यविलुप्तब्रह्मचर्यस्यैव दारपरिग्रहेऽधिकारप्रतिपादनात् प्रायश्चित्तात् प्राक् ब्रह्मचर्यविप्लवासम्भवेन दारपरिग्रहपूर्वकाधानकालस्याप्राप्तकालत्वादिति । अप्रतिसमाधेयपतनस्मरणादिति । तथा च विशेषवचनानुसारेणावकीर्णिपशुरुपकुर्वाणविषय इति भावः ॥४१॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥४२॥

अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—'प्रायश्चित्तं न पश्यामी'तिहि स्मृतिः । सा तु श्रुतिमपेक्ष्य स्वभावत एव दुर्बला । ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभं पशुमालभेते'ति श्रुतिः । अपि च स्मृतौ न साक्षात् प्रायश्चित्ताभाव उक्तः, अपि तु 'न पश्यामी'त्युक्तम् । तेनाभावो लक्षणीयः । अतः स्पष्टतया प्रायश्चित्तबोधकश्रुत्यनुसाराय स्मृत्या न प्रायश्चित्ताभावो लक्षणीयः । अपि तु श्रुत्यविरोध्यर्थान्तरमेव लक्षणीयम् । तदुत्तराधिकरणे स्पष्टं भविष्यति । यववराहादिपदेषु शास्त्रानुसारिणामन्योऽर्थः, लौकिकानामन्योऽर्थः । तत्र उभयोरपि समा विप्रतिपत्तिस्स्यादिति पूर्वपक्षे शास्त्रस्थानां प्रसिद्धिरेव प्रबला । शब्दार्थतत्त्वरक्षणस्य शास्त्रस्थपुरुषनिमित्तत्वादिति 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वादि'त्यनेन सिद्धान्तितम् । महाकक्षं सोमम् । स्वशास्त्रं यतिधर्मप्रतिपादकं शास्त्रम् ॥४२॥

इति आधिकारिकाधिकरणम् ॥११॥

वहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥४३॥

आरूढपतितानां शुद्ध्यर्थप्रायश्चित्तसद्भावे कृतप्रायश्चित्तैस्तैस्सह भोजनाध्ययनादिषु शिष्टैस्संव्यवहारोऽपि कार्य इति प्रत्यवस्थीयते । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः- पापानां शक्तिद्वयम् । एका इहाशुद्धिकरी, अपरा परलोकाशुद्धिकरी । तत्र प्रायश्चित्तैः परलोकाशुद्धिनिवर्तने नरकादिकं न भवति । ऐहिकाशुद्धिनिवर्तने तु शिष्टैस्संव्यवहार्यता । तत्रारूढपतितमित्यादिवचनात् 'नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनाञ्चावकीर्णिनाम् । शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन् प्रत्यापत्तिर्न विद्यते । ' इति वचनाद्

हिकाशुद्धिनिवृत्तिर्नास्तीत्यवगम्यते । तदनुसारेण 'प्रायश्चित्तं न पश्यामी' तिवचनमपि ऐहिकशुद्धिकरं प्रायश्चित्तं नास्तीत्यभिप्रायं द्रष्टव्यम् ॥४३॥

इति बहिस्तूभयथाधिकरणम् ॥१२॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥४४॥

पूर्वं कृतप्रायश्चित्तशिष्टसंव्यवहार्थं इत्युत्सर्गस्यारूढपतितेऽपवादो दर्शितः। तर्हि, क्रतौ विद्यमानो व्यापारः ऋत्विग्भिरेव कर्तव्य इत्युत्सर्गस्यापि क्रत्वङ्गाश्रितोपासनास्वपवादोऽस्त्विति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । अङ्गेपूपासनेष्विति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । अङ्गाश्रितोपासनेष्वित्यर्थः । फलं हि श्रूयत इति । अयं भावः— 'वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एवंवेदे' तिवाक्येषु वृष्ट्यादिरूपफलभागिन उपासनाकर्तृत्वमवगम्यते । न चोपासनाजनितं फलमृत्विजामिति वक्तुं शक्यम् । 'यजेत स्वर्गकाम'इति वाक्ये आत्मनेपदश्रुत्या यागकरणको यो व्यपारः, तज्जन्यस्यापि फलस्य स्वर्गकामिकर्तृगततायाः प्रतिपादनात् ऋत्विजाञ्चातद्रूपत्वात् । न चोपासनाजन्यं फलं न यागकरणकव्यापारजन्यम् । उपासनानां पृथक्फलतया यागेतिकर्तव्यतारूपत्वाभावादिति वाच्यम् । उपासनानां यागाङ्गाश्रिततया तज्जन्यस्यापि फलस्याङ्गापेक्षताया अवश्यम्भावात् । ननु, 'यजेत स्वर्गकाम' इति वाक्येन स्वर्गकामिनो यजमानस्य साङ्गप्रधाने साक्षात्कर्तृत्वावगमेऽपि 'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाती'ति ऋत्विक्परिक्रयाम्नानात् परिक्रयस्य दृष्टार्थत्वाय कृत्स्ने व्यापारे सक्षात्कर्तृत्वमृत्विजामेव । यजमानस्य तु प्रयोजककर्तृत्वं, तदभिप्रायेण च 'यजेत स्वर्गकाम' इतिवाक्ये स्वर्गकामपदस्य कर्त्राख्यातसामानाधिकरण्यम् । 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति सूत्रेण प्रयोजकस्यापि कर्तृसंज्ञाविधानादित्युपगम्यते । एवं च 'वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एवंवेदे'तिफलभागिन उपासनाकर्तृताप्रतिपादकमप्याख्यातं प्रयोजककर्त्रभिप्रायं भविष्यतीति न तद्बलाद्यजमानस्य साक्षात्कर्तृत्वं वक्तुं शक्यमिति चेन्न । यदर्थो हि परिक्रयः, तावत्स्वेव यजमानस्य प्रयोजककर्तृत्वमिति परिक्रयश्च क्रतुप्रकरणाम्नातः क्रत्वपूर्वार्थः । तत्र द्वारापेक्षायां परमापूर्वप्रयुक्तव्यापारकर्त्रानतिरेव द्वारत्वेन सम्बध्यत इति क्रयानतानामेव साङ्गप्रयोगकर्तृत्वावगमेन तत्र यजमानस्य साक्षात्कर्तृत्वाभावेऽपि उपासनानां पृथक्फलतया परमापूर्वार्थत्वाभावेन तत्रर्त्विजां कर्तृत्वस्याप्राप्त्या न प्रयोजककर्तृपरमाख्यातं योजयितुं युक्तमुपासनावाक्येषु । न चोपासनानामभ्यङ्गावबद्धानां क्रतुप्रयोगनियततया क्रतुप्रयोगवाक्ये उपासनावाक्यानामपि सन्निधानात् परिक्रयस्योपासनार्थत्वमपि कल्प्यत इति वाच्यम् । प्रकरणान्तरपठितानामुपासनानां यथाकथञ्चित् क्रतौ सन्निधानेऽपि प्रकरणोपासनव्याप-

रमादाय निराकाङ्क्षस्य परिक्रयस्य उपासनास्वन्वयायोगात् । अपि च प्रधानयागकर्तृत्वं यजमानस्यैव दृष्टम् । उपासनानामपि फलसाधनतया प्रधानत्वात्तत्रापि यजमानस्यैव कर्तृत्वमुचितम् । न च 'तं ह बको दाल्भ्यो विदाञ्चकार स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूव तस्मादेवंविदुद्गाता प्रब्रूयादि'त्यादिपूद्गात्रादिकर्तृकतयोपासनानि सिद्धवदनूद्यन्ते । अतः ऋत्विक्कर्तृकत्वमेव तेषामिति वाच्यम् । असति न्याये अन्यार्थदर्शनरूपस्य लिङ्गस्य किञ्चिदर्थसाधकत्वाभावात् । अस्तु वा तद्बलादृत्विजां कर्तृत्वं, तथापि यासूपासनासु तादृग्विधं लिङ्गमुपलभ्यते, तासामेव तु ऋत्विक्कर्तृकता भवेत्, न तु सर्वासामङ्गाववद्धोपासनानाम् । एतेनौद्गात्रादिसमाख्याते काण्डे उपासनानां पाठात् तासामृत्विक्कर्मतेत्यपास्तम् । वाक्येन यजमानकर्तृकतावगमे समाख्यावाधोपपत्तेः । **तस्य साङ्गे प्रधाने अधिकृतत्वादिति** । आत्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानजन्यफलभागित्वादित्यर्थः । नन्वेतासां साङ्गप्रधानजन्यं फलं स्वामिगामि भवतु, उपासनाफलं तु कथं स्वामिगामि भवेदित्यत आह—**अधिकृताधिकारेति** । यस्य साङ्गप्रधानजन्यं फलं, तस्यैवोपासनाजनितं फलम् । उपासनाफलस्याप्याश्रयीभूतव्यापारजन्यत्वादिति भावः । तमागायति आगानेन सम्पादयति॥४४॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥४५॥

अयमत्र परिहाराभिप्रायः—'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाती'त्याम्नातः परिक्रयः किं 'यजेत स्वर्गकाम' इतिप्रकरणवाक्योपात्तफलमात्रोपयुक्तः यावान् व्यापारः, तावन्मात्रार्थः कल्पनीयः, उत क्रतावुपासनानामपि सन्निहिततया तत्साधारण्याय क्रतुप्रयोगान्तःपाती यावान् यजमानफलसाधनीभूतो व्यापारः, तावन्मात्रार्थ इति विशये सामान्येन कल्पनाया लघीयस्त्वादन्यार्थदर्शनेष्वृत्विक्कर्तृकतया सिद्धवदङ्गाववद्धानामुपासनानामाम्नानादौद्गात्रादिसमाख्यया ऋत्विजामुपासनार्थताया अपि प्रतीतेश्चोपासनासाधारण्येनैव क्रयस्याङ्गता परिकल्प्यते । एतेन यत् पूर्वपक्षिणा लिङ्गदर्शनस्याप्रयोजकत्वमुक्तं, तदपि परिहृतं भवति । न हि स्वातन्त्र्येण लिङ्गदर्शनमार्त्विज्यसाधकतयेह विवक्षितम् । अपि तु परिक्रयवाक्यस्य उपासनासाधारण्येन तात्पर्यनिर्णायकतया । अस्तु वा प्रकरणवाक्योपात्तफलोपयुक्तव्यापारमात्रार्थत्वं क्रयस्य, तथापि नानुपपत्तिः । उपासनानामपि क्रतुफलप्रतिबन्धकनिरासार्थतायाः 'पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलमि'त्यत्र प्रतिपादिततया तासामपि प्रकरणवाक्योपात्तफलोपयुक्तत्वानपायात् । अतः परिक्रयानुसारेण उपासनानामप्यृत्विक्कर्तृकतया कर्त्राख्यातपदसामानाधिकरण्यमुपासनाप्रयोजकत्वाभिप्रायेण वक्तव्यम् । न च यागस्य साक्षात्फलसाधनतया यजमानकर्तृकतोपेयते । ये

नोपासनानामपि तथा यजमानकर्तृकता स्यात् । किं तु यजमानद्रव्यस्य ऋत्विग्भिस्त्यागासम्भवात् । अत एवाग्निहोत्रं जुहोती'त्यादौ जुहोतिचोदनास्थले प्रक्षेपांशस्य प्रधानत्वेऽपि ऋत्विग्भिः कर्तुं शक्यतया तेषामेव तत्र कर्तृत्वम् । दक्षिणादानस्य चाङ्गत्वेऽपि यजमानादन्येन कर्तुमशक्यतया यजमानस्यैव तत्र कर्तृत्वमुपेयते । तस्मात् प्रधानत्वमपि न यजमानकर्तृकतायां प्रयोजकम् । ननु, 'यत्तूक्तमि'ति भाष्येण फलभागिनो यजमानस्यैव 'वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एवंविद्वानि'ति वाक्यानुसारेणोपासनायां कर्तृत्वमवगम्यत इति पूर्वपक्षिकृता शङ्कानूदिता । तत्परिहारग्रन्थे परिक्रयाम्नानाद्यजमानस्य साक्षात्कर्तृत्वं नोपपद्यत इति वक्तव्यम् । पारार्थ्येन ऋत्विजां फलसम्बन्धो नोपपद्यत इत्युक्तिस्तु न युक्तेति चेन्न । परार्थत्वाहत्विज इति भिन्नं वाक्यम् । तस्य परिक्रीतस्य ऋत्विजो व्यापारो यजमानार्थ इति ऋत्विग्व्यापारे यजमानस्य प्रयोजकत्वान्नानुपपत्तिरिति तात्पर्यम् । तदनन्तरं च यदि परिक्रीतः ऋत्विक्, तर्हि तस्य कुत्राप्युपासनाफलं न स्यात् । तथा चात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते, तमागायतीति वचनकोप इति शङ्कायामन्यत्र वचनात् फलसम्बन्धानुपपत्तेरिति वाक्यमत्र ऋत्विज इत्यनुपज्यते । न्यायानुसारेण परिक्रीतर्त्विग्व्यापारस्यान्यफलार्थत्वेऽपि वचनेन न्यायं बाधित्वा ऋत्विजामपि फलं भविष्यतीति तदर्थः ॥४५॥

यदि क्वचिदङ्गाश्रितोपासनेषु ऋत्विजां फलसम्बन्ध उपेयते, तर्ह्यङ्गाश्रितोपासनात्वाविशेषात् सर्वत्रर्त्विजां फलभागितास्तु । एवं चोपास्त इत्यादिपदानां प्रयोजकपर्यन्तधावनमपि न भविष्यतीति शङ्कानिवृत्त्यर्थं सूत्रम्—

श्रुतेश्च ॥४६॥

'यजेते' त्यात्मनेपदश्रुत्या कृत्स्नस्य फलस्य यजमानगामितायाः परिक्रयानुसारेण च कर्त्राख्यातानां प्रयोजकपर्यन्ततायाश्च सिद्धत्वान्न क्वचिदृत्विजः फलदर्शनमात्रेण सर्वत्रर्त्विजां फलमुपगन्तुं न्याय्यम् । आशिषं फलम् । तस्माद्धैवंवित् यस्मात् प्रकृतमुपासनं क्रतुवीर्यवत्तरत्वमपि सम्पादयति सर्वलोककामावाप्तिं च, तस्मादुक्तप्रकारेणोपासनाभिज्ञ उद्गाता ब्रूयात्—कं ते काममागायानीति । किं क्रतुवीर्यवत्तरत्वमागानेन साधयामि, उत सर्वलोककामावाप्तिम् । नन्वृत्विजो यजमानकामप्रश्नः किमर्थः । ऋत्विजोपासनं कर्तव्यं, यजमानकामानुसारेण तस्य फलं भविष्यति । अत उक्तम्—एष ह्येव कामागानस्येष्टे इति । 'कामं ध्यायन्नप्रमत्त' इति वाक्यानुसारेण उपासनाकाले ऋत्विजा यजमानकामस्य ध्येयत्वविधानाद्यजमानकामः ऋत्विजापि ज्ञेय इति फलप्रश्न इति तस्य तात्पर्यम् ॥४६॥

इति स्वाम्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥४७॥

ऊर्ध्वरेतसां विचारप्रसङ्गे सङ्गतिविशेषेण मध्य उपासनानां ऋत्विक्कर्तृकता व्युत्पादिता । अस्मिन्नधिकरणे ऊर्ध्वरेतसामेव धर्मविशेषो निरूप्यत इति सङ्गतिः । तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येति । पण्डा शास्त्रार्थविचारोपयोगिनी बुद्धिः, सास्य सञ्जातेति पण्डितः । तस्य कर्म पाण्डित्यं वेदान्तविचार इति यावत् । स चोपक्रमाद्यनुसारेण शब्दतात्पर्यनिर्धारणानुकूलः यः प्रथमाध्याये कृतः, उपक्रमादिनिर्णीततात्पर्ये प्रमाणान्तरादिविरोधाभावप्रतीत्यनुकूलश्च यो द्वितीयाध्यायकृतः, अयं द्विविधोऽपि विचारः 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इत्यत्र पृथङ्निर्दिष्टः । इह तु पाण्डित्यपदेन युगपदेव गृहीतः । निर्विद्य सम्यगनुष्ठाय । बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं कामक्रोधादिराहित्यमिति उत्तराधिकरणे स्पष्टं भविष्यति । तिष्ठासेत् स्थातुमिच्छेत् बाल्यं सम्पादयेदिति यावत् । अथ ब्राह्मण इति । अत्र ब्राह्मणपदं न जातिपरम् । जातेः प्रागेव सिद्धतया अथेति पाण्डित्याद्यनन्तरभावित्वनिर्देशानुपपत्तेः । अतो ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मण इति शैषिकाणन्तोऽयं शब्दः । ब्रह्मसाक्षात्कारवान् भवतीत्यर्थः । एवंसतीह ब्रह्मसाक्षात्कारोद्देशेन पाण्डित्यादेर्विधानात् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति वाक्येनैकार्थ्यं लभ्यते । पाण्डित्यं निर्विद्येत्येवं प्राप्तमिति । पण्डितपदवन्मुनिपदमपि शास्त्रार्थविचारकुशलपरमेवेति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । न चानुवादो व्यर्थः । बाल्यस्तुतिपरत्वात् । बाल्यात् प्राग्विद्यमानमपि प्रशस्तं न भवति पाण्डित्यम्, अपि तु बाल्यानन्तरमेव तत्प्रशस्तमिति । 'बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनि'रिति वाक्येन प्रतिपादनसम्भवात् । प्रागेव प्राप्तत्वादिति । इदं च ब्राह्मणपदं जात्यर्थकमिति कृत्वोक्तम् । यदापि ब्रह्मसाक्षात्कारपरं, तदापि तस्य विधेयत्वं नास्तीत्यपि द्रष्टव्यम् । विद्यासहकारिणो मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधिरेवाश्रयितव्योऽपूर्वत्वादिति । ननु, पाण्डित्यपदोदितो विचारो न विधातव्यः । पद्मनाभार्थनिर्णयार्थतया लोकत एव विचारस्य प्राप्ततया अपूर्वत्वाभावात् । न हि निर्णयार्थं तद्विचारात्मकगान्धर्वशास्त्रादिषु लोकत एव हि प्रवृत्तिर्दृश्यते । न च विचार्यनिर्णयार्थताया विचारस्य लोकतस्सिद्धतया विचार्यवेदान्तवाक्यानां नानाविधयोजनासु प्रसक्तासु तन्निरासेनाभिमतयोजनया वेदान्तवाक्यनिर्धारणार्थत्वे लोकतस्सिद्धेऽपि ब्राह्मणपदोपात्तविद्यानिवर्तकाद्वितीयात्मसाक्षात्कारार्थता वेदान्तवाक्यविचारस्य न प्राप्तेति वाच्यम् । पारम्पर्येण तदर्थताया अपि

प्राप्तत्वात् । तथाहि—येषां मते शब्दादेवापरोक्षं, तन्मते अधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य प्रथमतो जायमानमद्वितीयात्मगोचरं यद्विज्ञानं, तदप्यपरोक्षमेव । परं तु वेदान्तवाक्येषु बहुविधयोजनाप्रतिभासादर्थान्तरमप्यत्र वक्तुं शक्यमिति शङ्काकलङ्कितं तदापातरूपमिति नाविद्यानिवृत्तिक्षमम् । वेदान्तवाक्यगतोपक्रमाद्यनुसन्धानात्मकविचारेण तस्यां शङ्कायामपनीतायां पुनर्वाक्यार्थज्ञानं निर्धारणात्मकं भवति । तदपि विपरीतभावनाप्रतिबद्धं सन्नाविद्यानिवृत्तिक्षममिति ध्यानेन कर्तृत्वादिभावनास्वपनीतासु जायमाना सर्वप्रतिबन्धविधुरा वेदान्तवाक्यजन्या साक्षात्कारव्यक्तिः अविद्यानिवृत्तिक्षमा भवतीति । तथा च विचारस्य साक्षात्प्रयोजनं संशयप्रतिबन्धः । ततो वाक्यार्थनिर्धारणं, तद्ध्येयनिर्णयरूपतया ध्यानोपयोगिध्यानमविद्यानिवर्तकसाक्षात्कारजननोपयोगीति परम्परया विचारस्याविद्यानिवर्तकसाक्षात्कारोपयोगिता विधिं विनैव प्राप्नोति । येऽपि शब्दादपरोक्षं नाभ्युपगच्छन्ति, तेषामपि शाब्दं निर्धारणं परोक्षम् । ततो ध्यानसंस्कृतान्तःकरणजनितं ज्ञानं साक्षात्काररूपमिति विशेषः । अन्यत्सर्वं तुल्यमेवेति पक्षद्वयेऽपि न वेदान्तविचारस्याप्राप्तिर्वक्तुं शक्यत इति चेत्, उच्यते—यत एवोक्तप्रणाडिकया विचारस्याविद्यानिवर्तकसाक्षात्कारार्थता विधिं विनैव प्राप्ता, अत एव प्रकृतवाक्ये नोक्तप्रणाडिकया साधनताश्रीयते, अपि तु यथा विविदिषावाक्येन वस्तुसौन्दर्यज्ञानलभ्यायामिच्छायां प्रतिबन्धकीभूतपापनिरासद्वारा कर्मणां साधनता बोध्यते, एवं प्रमाणजन्येऽपि वाक्यार्थसाक्षात्कारे प्रतिबन्धकीभूतपापापगमद्वारा तर्करूपस्य विचारस्य साधनता बोध्यते । न च कर्मणां पापनिवर्तकतायाश्शास्त्रान्तरसिद्धतया पापनिवृत्तिद्वारा विधानोपगमेऽपि वेदान्तविचारस्य पापनिवर्तकता न सिद्धेति कथं तद्द्वारा साक्षात्कारार्थतया विधिस्स्यादिति वाच्यम् । 'दिनेदिने च वेदान्तश्रवणात् भक्तिसंयुतात् । गुरुशुश्रूषया लब्धात् कृच्छ्राशीतिफलं लभेदि'ति विचारस्यापि पापनिवर्तकतायाश्शास्त्रान्तरसिद्धत्वात् । न चैवमपि विचारस्य पापनिवर्तकता उक्तप्रमाणसिद्धा । पापक्षयस्य च 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण' इति शास्त्रेण ज्ञानसाधनत्वं सिद्धम् । अतोऽयं विधिर्व्यर्थ एव भवेदिति वाच्यम् ! असति विचारविधौ विचारेण ज्ञानप्रतिबन्धकीभूतानामेव पापानां नियमेन नाशालाभात् । सति तु तस्मिन् साक्षात्कारोद्देशेन विचारानुष्ठानसम्भवात् ज्ञानप्रतिबन्धकीभूतपापक्षयनियमलाभः । अत एव यदि वा साक्षात्साधनं विचारः, यदि वा परम्परया साधनम्, उभयथा विचारप्रवृत्तावनुष्ठानविशेषो नास्तीति शङ्का अभ्युपगता भवति । असति विधौ विचारस्य साक्षात्कारोद्देशेनानुष्ठानालाभात् । कृतविचाराणां नियमेन साक्षात्कारोत्पत्तिरित्यर्थोऽपि न लभ्यते । न चैवं यदि पापनिवृत्तिद्वारा विचारस्य साक्षात्कारसाधनतोपेयेत, तथासति सकृद्विचारानुष्ठानेऽपि विशेष-

रितार्थतया 'आवृत्तिरसकृदुपदेशादि'त्यधिकरणे वक्ष्यमाणा या संशयनिवृत्तिपर्यन्तं विचारस्यावृत्तिः, सानुपपन्ना भवेदिति वाच्यम् । न ह्येतावता लोकतस्सिद्धं यत् फलपर्यन्तं साधनानुष्ठानं, तद्व्यावृत्तिः प्रसक्ता भवति । लोकतस्सिद्धस्य संशयविरोधित्वस्य श्रवणेऽप्रत्याख्यानात् । ततश्च यस्य यावता कालेन नानाविधयोजनासंशयोच्छेदो भवति, तस्य तावत्पर्यन्तं श्रवणं दृष्टार्थत्वात् वितुषीभावपर्यन्तावघातवत् सिद्धं भवति । शास्त्रेण तु संयोगान्तरन्यायेन दृष्टार्थत्वमनपबाध्यैव ज्ञानप्रतिबन्धकीभूतदुरितनिवृत्तिद्वारा साक्षात्कारार्थता बोध्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम । अथवा दृष्टार्थतायामपि विधेरवकाशोऽस्ति । उक्तप्रणाडिकया सक्षात्कारे श्रवणस्य पक्षतः प्राप्तत्वात् । नानाविधयोजनासंशयानन्तरभाविनि एतस्य वाक्यस्यायमेवार्थ इत्यवधारणे यथा इदं वाक्यमेतदर्थपरम्, एवंविधोपक्रमादिशालित्वात् इत्यादिन्यायानुसन्धानात्मकं पाण्डित्यमुपयुक्तम् । एवं न्यायसिद्धार्थकथनपराप्तवचनमपि तत्रोपयुक्तमेव । यद्यप्याप्तवचनविश्वासरहितस्य नाप्तवाक्याभिर्णयः, तथाप्याप्तवचनविश्वासशालिनः कुशलबुद्धेरपि पक्षतश्श्रवणाप्राप्तौ तन्नियमार्थोऽयं विधिर्भविष्यति । ननु, श्रद्धावत आप्तवचनादेव निर्णयेऽपि पुनःकालान्तरे स्वोद्भावितानुपपत्तिवशेनाऽन्योद्भावितानुपपत्तिवशेन वा चित्तक्षोभे सति नावधारणात्मकं वेदार्थज्ञानं सम्भवतीति विचार एव तत्र नियमेन प्राप्नोति, यस्य त्वाप्तवचनश्रवणमात्रेण न कथञ्चिदपि चित्तक्षोभः, तं प्रति विचारो नाभ्युपगम्यते । अत ह्यात्मज्ञाने श्रवणतथा च श्रुतिः—'तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नमि'ति । मननध्यानात्मकस्साङ्ख्यपदोदित एक उपायः, आप्तवचनादवगम्य ध्यानमेव कर्तव्यमिति योगपदोदितोऽपर उपायः प्रतिपाद्यते । अतो न नियमविधेरवकाश इति चेन्न । श्रद्धावतः कुशलबुद्धेर्हि मार्गद्वयेऽप्यधिकारः प्रसक्तः । उत्कटश्रद्धारहितस्य कुशलबुद्धेस्तु साङ्ख्यमार्ग एवाधिकारः । मन्दबुद्धेश्श्रद्धाशालिनस्तु योगमार्गे । तथाच यस्य उभयत्राधिकारस्तं प्रत्यस्ति नियमविधेरवकाशः । योगमार्गगम्यत्वश्रुतिस्तु मन्दबुद्धिविषया भविष्यति । अथोच्येत—पाण्डित्यविधिं विनापि श्रवणनियमस्सिध्यत्येव । 'भृगुर्वै वारुणिरि'त्यत्र उपसन्नाय भृगवे आचार्यश्शृङ्गग्राहिकया ब्रह्माप्रतिपाद्य लक्षणमुखेन ब्रह्म प्रतिपादयति—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिना । तत्र शृङ्गग्राहिकया लघूपायेन सम्भवति गुरूपायेन तद्बोधनं लक्षणमुखेनैव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति नियमार्थं सम्पद्यते । न चासम्भवातिव्याप्त्यादिदोषपरिहारं विना ब्रह्म लक्षणमुखेन ज्ञातुं शक्यमिति असम्भवादिनिरासोपयोगितया विचारोऽर्थसिद्ध एवेति । नैतदपि सम्भवति । शृङ्गग्राहिकयेति कोऽर्थः ? किं यथा अयं गौरयमश्व इति बालान् प्रत्यङ्गुलिनिर्देशपूर्वकं पदार्थोपदेशः, एवं ब्रह्मापि कुतो

नोपदिष्टमिति । नैवं सम्भवति । उपदेशैकगम्यस्यातीन्द्रियस्य ब्रह्मणः अङ्गुलिनिर्देशानुपपत्तेः । अथ स्वरूपकथने सम्भवति किमिति जगत्कारणत्वेन निर्देश इति, नैतदपि । स्वरूपमपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'ति प्रतिपाद्यत एव । जगत्कारणत्वादिप्रतिपादनं पञ्चकोशावतरणवत् स्थूलारुन्धतीन्यायेन चित्तावतरणार्थमिति । तत्प्रयोजनानि जन्मादिसूत्र एव निरूपितानि । न च लक्षणकथनमात्रेण तन्मुखेनैव ज्ञातव्यमिति नियन्तुं युक्तम् । तथासति पञ्चकोशादिप्रक्रियायाश्श्रुतिषु बहुलमुपलम्भात् तत्रापि नियमः प्रसज्येत । यदि पञ्चकोशप्रक्रियामपेक्ष्य जगत्कारणत्वादिनिर्देशेऽस्ति विशेषः । यतो लक्षणाम्नानानन्तरं 'तद्विजिज्ञासस्वे'ति श्रूयते, अतो लक्षणेन विजिज्ञासा सम्पादनीया इति विधिस्सिद्धो भवति । एवं तर्हीदं वाक्यं विचारे लक्षणपूर्वकत्वगुणविधानार्थमिति सम्पद्यते । तत्र विचारस्य प्राप्तिरन्यत एवास्थेया । अतोऽस्ति विचारविधेरवकाशः । अस्मिन् पक्षे दृष्टान्तक्तितस्य भाष्ये अपूर्वत्वं पक्षतः द्रष्टव्यम् । मुनिशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थत्वादिति । ज्ञानातिशयवान् यो ध्याननिष्ठो भवति, स एव मुनिरिति प्रसिद्धः, न तु विचारमात्रविश्रान्तः । तथा च मुनिशब्देन प्रतिपाद्यस्य ध्यानस्य पाण्डित्यपदेनाप्राप्तत्वान्मुनिपदमपि विधेयसमर्पकं द्रष्टव्यम् । निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपीति । 'अमौनं च मौनं च निर्विद्येति' वाक्ये अमौनपदोदितबाल्यपाण्डित्यवत् मौनस्य निर्वेदनीयत्वमुच्यते । विदेर्लाभार्थतया मौनं सम्यक् लब्ध्वेति तदर्थः । तथा च लम्भनस्य कार्यताप्रतिपादनलाभस्सूच्यत इति विधेयत्वमिति भावः । तदधिकारादिति । ननु, 'एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती'ति पूर्ववाक्ये विदित्वेति निर्देशाद्विद्वत्सन्न्यासः प्रस्तुतः । न चोत्तरत्र पाण्डित्यादिसाधनविधानाद्विदित्वेत्यापातज्ञानविवक्षेति वाच्यम् । न हीदं वाक्यं विधीयमानपाण्डित्याद्यधिकारिसमर्पकं, येन तथा विवक्षोच्येत । अपि तु तस्मादिति श्रवणेन पाण्डित्यादिविधौ पुराकल्पन्यायेन स्तावकम् । यस्मात् पूर्वे ब्राह्मणाः पाण्डित्यादिसाधनैर्ज्ञानं लब्ध्वा सकलविक्षेपराहित्यं जीवन्मुक्तिसौख्याभिव्यञ्जकं पारमहंस्यं प्राप्तवन्तः, तस्मादाधुनिकोऽपि पाण्डित्यादिसाधनैर्ज्ञानं सम्पादयेदित्यर्थावगमात् । अतः कथमुच्यते पूर्ववाक्ये सन्न्यासिनः प्रस्तुतत्वात् पाण्डित्यादौ तस्याधिकारोऽवगम्यत इति चेत्, उच्यते—इदं भाष्य 'मेतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती'त्यस्य वाक्यस्योपलक्षणम् । तत्र हि विविदिषासन्न्यास एव विधीयते । विदित्वा व्युत्थायेति वाक्योदाहरणं तु पाण्डित्यादिविधौ सन्न्याससामान्यं बुद्धिस्थं भवतीत्येतावन्मात्रतात्पर्यकम् । ननु, सति विद्यावत्त्व इति । कृतश्रवणमननस्य ब्रह्मापरोक्ष्यसिद्ध्यर्थं विपरीतभावनानिवृत्तिद्वारा ध्यानं प्राप्नोत्येव । स्वत-

त्वसाक्षात्कारादौ प्रत्ययावृत्तेः कारणतायाः लोकसिद्धत्वादिति भावः । यस्मिन् पक्षे भेददर्शनमावल्यादिति । अयमर्थः—लोकसिद्धकारणतानुसारेण ब्रह्मापरोक्ष्यसाधनत्वेन तद्ध्यानस्य विधिं विना प्राप्तत्वेऽपि ध्यानोद्देशेनासनादिनियमविधानात्तत्तत्कालमेव ध्यानं प्राप्नोति । क्षुत्तृष्णादिपीडितस्य समाधितोऽप्युत्थितस्य तस्मिन् काले परमात्मनि चित्तस्थापनं न प्राप्नोति । आसनादिनियमानुष्ठानस्य तदानीमसम्भवात् । अपि तु भिक्षाटनादिकाले यथासम्भवं परमात्मनि चित्तं स्थापनीयमिति बोधयदिदं वाक्यं सार्थकं भवतीति भावः । ननु, परमात्मप्रकरणे पाण्डित्यादिविध्युपगमे वाक्यभेदस्स्यादित्याशङ्क्योक्तं— विध्यादिवदिति । यथा दर्शपूर्णमासादिप्रधानप्रकरणेऽङ्गानि विधीयन्तेऽवान्तरवाक्यविधया, एवं ब्रह्मप्रकरणेऽपि तज्ज्ञानोपायतयावान्तरवाक्यानि श्रवणादीनां विधायकानि भविष्यन्तीत्यभिप्रायेण तद्व्याचष्टे—यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिति। विध्यादौ विधिमुखे ॥४७॥

उत्तरसूत्रमवतारयति—एवमिति । अयं भावः—छान्दोग्ये 'स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते' इत्युपनिषदन्ते समाम्नायते । यदि हि सन्न्यासिन एव श्रवणादिसाधनसंपन्नज्ञानसाध्यानावृत्तिः, तदानीमिदं नोपपद्यते । अथोच्येत—नास्मिन्वाक्ये इहैवामृतत्वं प्रतिपाद्यते । अपि तु ब्रह्मलोकं गतस्य । तच्च क्रममुक्तिसाधनानां सगुणविद्यानां फलम् । तासु गृहस्थानामधिकारो नानुपपन्न इति, तदपि न सम्भवति । सगुणास्वपि विद्यासु शमादिपूर्वकमाप्रायणं निरन्तरं सर्वदा ध्यानपरतापेक्षिता । 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तंतमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः । तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य चे'त्यादिशास्त्रात् । न चैतल्लौकिकवैदिककर्मक्षुभितचित्तानां गृहस्थानां सम्भवति । अतस्सगुणविद्यासाध्यायाः क्रममुक्तेरप्यनुपपत्तेरिदं वाक्यमनुपपन्नमेव स्यादिति—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥४८॥

यद्यपि निर्विशेषविद्यासाध्यमिहैवामृतत्वं गृहस्थस्यानुपपन्नम्, तथापि क्रममुक्तौ नानुपपत्तिः । शरीरधारणोपयुक्तानां लौकिककर्मणामग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिककर्मणाञ्च विद्यार्थतायाः प्रमाणसिद्धतया तद्व्यतिरिक्तकाल एव सविशेषे परमात्मनि चित्तधारणं शास्त्रार्थः । तत् गृहस्थस्यापि सम्भवति । शमादिकं च तस्य विद्योपयुक्तव्यापारातिरिक्तकर्मसु सम्भवति । अतो न तेनोपसंहारानुपपत्तिरिति परिहाराभिप्रायः ॥४८॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥४९॥

ननु, सूत्र इतरपदेन ब्रह्मचारिवानप्रस्थयोर्विवक्षितत्वाद्द्विवचनेन भाव्यम् । कथं बहुवचनमत आह—द्वयोराश्रमयोरिति । 'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । चत्वार आश्रमाः प्रोक्ता एकैकस्तु चतुर्विध' इति प्रत्येकञ्चतुर्विधाः । तत्र गायत्रो ब्राह्मः प्राजापत्यः बृहन्निति ब्रह्मचारी चतुर्विधः । वार्तावृत्तिः शालीनवृत्तिः यायावरः घोरसन्न्यासिकश्चेति चतुर्विधो गृहस्थः । वैखानसः औदुम्बरः वालखिल्यः फेनपश्चेति चतुर्विधो वानप्रस्थः । कुटीचको बहूदकः हंसः परमहंसश्चेति चतुर्विधस्सन्न्यासी । ततश्चोक्तगत्या ब्रह्मचारिवानप्रस्थयोः प्रकारभेदसद्भावात् बहुवचननिर्देशः ॥४९॥

इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥५०॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रसिद्ध्यनुसारेण मौनशब्दस्य ज्ञानातिशयपरत्वमाश्रितं, तद्वद्बाल्यपदमपि प्रसिद्धार्थमेव ग्राह्यमिनि प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । यथोपपादं यथोपपत्ति नियमवर्जितमिति यावत् । ननु, 'सर्वान्नानुमतिरि' त्यत्र 'न हवा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवती' ति वाक्यं भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रानुसारेणार्थवादः, न तु तद्विरोधेन प्राणोपासकस्य सर्वान्नानुमतिविधिरित्युक्तम्, एवमिहापि बाल्यपदस्यार्थद्वयसम्भवेन नियमशास्त्रानुसारायाप्रसिद्धत्वेऽपि दम्भादिराहित्यमेवार्थो ग्राह्यः, न तु तद्विरोध्यर्थान्तरं गृहीत्वा विदुषो नियमशास्त्रपरित्याग आश्रयणीय इत्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्विति । न विद्याव्रतस्सन्न्यासिन इति । 'न हवा एवंविदी'त्यत्र हि न स्पष्टो विधिश्श्रूयते । अतस्तस्य सामान्येनापि नियमशास्त्रेण स्तुतिपरत्वकल्पनं युक्तम् । इह तु बाल्येन तिष्ठासेदिति स्पष्टो विधिरुपलभ्यते । अतोऽस्य न सामान्येन नियमशास्त्रेण दम्भदर्पादिमात्रे सङ्कोच आश्रयणीयः । अपि तु यावद्बालचरितं दम्भदर्पादिराहित्यं यथोपपादं मूत्रपुरीषादिकं च, तत्सर्वमिहासङ्कोचेन स्वीकृत्य नियमशास्त्रस्यैव सामान्यस्याविद्वद्विषये सङ्कोच आश्रयणीयः । सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रानुसारेण सङ्कुचद्वृत्तिताया एवोचितत्वादिति भावः । प्रधानोपकाराय चाङ्गं विधीयत इति । विद्यायां हि 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहित' इति दुश्चरिताद्व्यावृत्तिरङ्गं विधीयते । असङ्कुचिते बाल्यशब्दार्थे आश्रीयमाणे विद्याविरोधप्रसङ्गात् प्रधानानुसाराय सङ्कुचद्वृत्तिर्बाल्यशब्द आश्रयणीयः । प्रधानानुसारिण्यङ्गवाक्यार्थो न्याय्य इति भावः ॥५०॥

इति अनाविष्कुर्वदधिकरणम् ॥ १५ ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥५१॥

विद्यासाधननिरूपणानन्तरं विद्यागत ऐहिकत्वादिविशेषश्चिन्त्यत इति सङ्गतिः । **समान एव तु जन्मनीति** । तथा च कामानुसारेणास्मिन्नेव जन्मनि श्रवणादिभ्यो विद्या जायत इति कल्प्यते । ननु, 'चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यादौ पश्वादीनां फलानामिहैव कामनायां प्रसिद्धायामपि कर्मान्तरप्रतिबन्धसम्भवोन्नयनाद्वाक्ये च विशिष्यैहैव फलं भवतीति प्रतिपादनाभावात् 'पशवो मे स्युरि'ति सामान्येन कामनया यागे प्रवर्तितव्यम् । असति प्रतिबन्धे इहैव फलम्, अन्यथा जन्मान्तर इति स्वीक्रियते, एवमिहापि किं न स्यात् । न स्यात् । चक्षुरादिव्यापारेषु दृष्टफलेष्वैहिकमेव घटादिदर्शनं फलं दृष्टम्, एवं श्रवणादीनामपि दृष्टार्थत्वैहिकफलत्वमेव वक्तव्यम् । अतश्श्रवणाद्यनुष्ठानवतामिहैव विद्या भविष्यति । ननु, विद्यायां यज्ञादयोऽपि साधनं भवन्ति । तेषामदृष्टद्वारा फलजनकत्वात् । चित्रादिफलतुल्यता विद्यायाः किं न स्यादित्यत आह—**यज्ञादीन्यपीति** । तथा च कर्मणां विविदिषाद्वारा विद्योपयोगित्वात् विविदिषया श्रवणादौ प्रवृत्तिरिहैव फलं साधयिष्यतीति भावः । सूत्रे ऐहिकमपीत्यपिशब्देनामुष्मिकमपि विद्याजन्म भवतीति समुच्चीयते । ऐहिकत्वोपपादनम् 'अप्रस्तुतप्रतिबन्ध' इति । प्रस्तुतप्रतिबन्धे त्वामुष्मिकत्वमित्यर्थादुक्तं भवति । तदाह—**एतदुक्तं भवतीत्यादिना** । उपस्थितविपाकेन प्रारब्धफलेन । ननु, प्रतिबन्धकत्वं पापकर्मणां वक्तव्यम् । तानि च चित्तशुद्ध्यर्थमनुष्ठितैः कर्मभिरेव निरस्तानि । अतश्श्रवणादिकं कुर्वतः प्रतिबन्धकानां कर्मणामभावात् कथमामुष्मिकत्वं विद्याया इत्याशङ्कानिराकरणाय 'तद्दर्शनादि'ति सूत्रावयवं व्याचष्टे—**तथा च श्रुतिरित्यादिना** । अयमर्थः—प्रतिबन्धकीभूतानि पापानि द्विविधानि—प्रारब्धफलानि, अप्रारब्धफलानि च । तत्र विविदिषाप्रतिबन्धकीभूतानि पापानि यानि, तान्यप्रारब्धफलानि । विविदिषोद्देशेन कृतैः कर्मभिर्नष्टानि प्रारब्धफलानि तु भोगैकनाश्यानीति यावत् । भोगक्षयं विना विविदिषैव नोदेति । तदिदमाह—अश्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इति । सत्सु प्रतिबन्धकेषु श्रवणसामग्र्या अनिष्पत्तेः । एवं विविदिषोत्पत्त्यनन्तरमपि यदि प्रारब्धफलानि प्रतिबन्धकानि सम्भावितानि, तदापि श्रवणादि दुर्घटमेव यावद्भोगक्षयम् । विविदिषोत्पत्त्यनन्तरं विद्यमानानां श्रवणप्रतिबन्धकीभूतानां तु पापानामप्रारब्धफलानां ज्ञानोद्देशेन कृतैः कर्मभिर्नाशः । 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । कषायपक्तिः कर्माणी'त्यादिवचनपर्यालोचनया ज्ञानार्थतापि यथासम्भवं कर्मणामवगम्यते । श्रवणादिषु प्रवृत्तस्यापि प्रारब्धफलानि अप्रारब्धफलानि च निदिध्यासनपरिपाकपर्यन्तं

प्रतिबन्धकानि सम्भावितान्येव । तत्रापि प्रारब्धानां भोगादेव नाशः । अप्रारब्धानां श्रवणादिनियमानुष्ठानेन । तदिदमाह—'शृण्वन्तोऽपि बहवो यन्न विद्युः ।' 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इत्यत्र हेतुमाह—आश्चर्यो वक्ता दुर्लभ आचार्यः जातायामपि विविदिषायाम् । वक्तृपदं श्रवणसामग्र्या उपलक्षणम् । 'शृण्वन्तोऽपि बहवो यन्न विद्युरि'त्यत्र हेतुमाह—'कुशलोऽस्य लब्धा' अस्य आत्मनः लब्धा साक्षात्कारवान् कुशल एव, योऽपि ध्यानं सम्यगनुतिष्ठति । कृतश्रवणस्यापि यदि ध्यानप्रतिबन्धकपापं प्रस्तुतं भवति, तदा यावद्भोगक्षयं ध्यानासम्पत्तेर्दुर्लभ एवात्मेति भावः । किं बहुना । क्रियमाणे श्रवणे मतिमान्द्यादिना शाब्दज्ञानमपि नोत्पद्यते । तदाह—'आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ।' कुशलेन आचार्येण बोधितोऽपि ज्ञाता आश्चर्यः दुर्लभः । तथा च यस्य ध्यानपरिपाकान्तं प्रतिबन्धकानि प्रारब्धानि न भवन्ति, तस्यैहैव विद्या सिध्यति, अन्येषां तु श्रवणादिसाधनानुष्ठाने प्रवृत्तानामपि यथायथं जन्मान्तर इति ॥५१॥

इति ऐहिकाधिकरणम् ॥ १६ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते-स्तदवस्थावधृतेः ॥५२॥

सङ्गतिगर्भं पूर्वपक्षमाह—यथा मुमुक्षोरिति । उत्कर्षनिकर्षकृत इति । साधनीभूता हि विद्या ऐहिकत्वामुष्मिकत्वविशेषवती । विशेषवत्साधनसाध्यानि च फलानि विशेषवन्ति दृष्टानि लोके । मुक्तौ चोत्पन्ने ज्ञाने आमुष्मिकत्वासम्भवात् विशेषान्तरापेक्षायां सगुणोपासनासाध्यायाम् अवान्तरमुक्तावुत्कर्षापकर्षरूपविशेषस्य दृष्टत्वादिहापि उत्कर्षापकर्षरूपो विशेषो भवेत् । न च निर्विशेषमुक्तेर्ब्रह्मरूपाया उत्कर्षनिकर्षासम्भावितौ । ब्रह्मण एकरूपत्वादिति वाच्यम् । ब्रह्मरूपाया अपि तस्या आवरणनिवृत्त्यपेक्षतया यस्य किञ्चिदावरणं निवृत्तं, तस्य ईषद्ब्रह्मानन्दस्स्फुरति, यस्य तु कृत्स्नमावरणं निवृत्तं, तस्य सम्यग्ब्रह्मानन्दस्स्फुरतीत्यावरणावशेषनिरवशेषाभ्यां निर्विशेषमुक्तेरपि तारतम्यसम्भवादिति पूर्वपक्षी मन्यते । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—ध्यानपरिपाकान्तसाधनानुष्ठानेन लब्धा या विद्या, सा मोक्षसाधनम् । सा च सर्वेषां न तारतम्ययुक्ता । सगुणविद्यायामिवेह गुणविशेषासम्भवात् । निर्विशेषविद्यागतमैहिकत्वादिकं तु न फले विशेषप्रयोजकम् । सम्पन्नायां विद्यायां फलावश्यम्भावात् निरवशेषाविद्यानिवृत्तिरेव मुक्तिफलाभिव्यञ्जिका । अतो नाविद्यानिवृत्तितारतम्यानुसारेणापि मुक्तौ तारत-

म्यं वक्तुं शक्यम् । न चोत्पन्नायामपि विद्यायां प्रारब्धप्रतिबन्धकानि सन्तीति नैहिकत्वं मुक्तेस्सम्भवतीति वाच्यम् । प्रारब्धांशेन विक्षेपशक्त्यनुवृत्तावप्यावरणशक्तिनाशेन ब्रह्मस्वरूपानन्दस्य स्फुरणेन जीवन्मुक्तेस्तदानीमेव सम्भवात् । न हि गतिरधिकास्तीति । गतिः प्राप्यं फलं निर्विशेषे कस्यचिदधिकं, कस्यचित् न्यूनमिति नास्ति । सति हि गुणे उपास्ये तत्तारतम्यात् फले अतुल्यतां प्रवदन्तीत्यर्थः ॥९२॥

इति मुक्तिफलानियमाधिकरणम् ॥१७॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्ब्रह्मानन्दसरस्वतीश्री-
चरणानुग्रहलब्धसारस्वतपदस्य निरतिशयौदासीन्या-
दिगुणरत्नखचितयतिकुलोत्तंसश्रीमद्रामानन्द-
तीर्थमुखारविन्दनिर्गतशारीरकसूत्रभाष्यार्थ-
स्वर्धुनीप्रवाहनिमज्जनसुहितस्य श्रीमदद्वै-
तानन्दस्य कृतौ शारीरकभाष्यव्या-
ख्यायां ब्रह्मविद्याभरणाख्यायां
तृतीयस्य अध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥
॥ समाप्तश्चाध्यायः ॥
ॐ

॥ अथ ॥

॥ चतुर्थाध्याये ॥

॥ प्रथमः पादः ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥१॥

सङ्गतिं सूचयन् वृत्तवर्तिष्यमाणाध्याययोरर्थं कीर्तयति—तृतीयेऽध्याये इत्यादि। अस्मिन्नप्यावृत्त्यादीनां परापरविद्याङ्गानां निरूपणीयतया प्रायेणेत्युक्तम्। ततश्च साधनभूतपरापरविद्यानिरूपणानन्तरं तत्फलनिरूपणमर्थक्रमानुसारि भवति। अध्यायार्थयोस्साधनफलयोः क्रमिकत्वादिति भावः। अस्मिन्नध्याये परापरविद्ययोर्यत् साधारणं फलं, तत् तन्त्रेणैव विचारयिष्यते। अपरविद्यायां विदुषः पापक्षयः प्रथममिति स प्रथमपादे निरूप्यते। स निर्गुणविद्यासाधारणः। पापक्षयानन्तरभाविन्युत्क्रान्तिः सगुणविदाम्। सा द्वितीये पादे निरूप्यते। उत्क्रान्तिनिरूपणप्रस्तावे परविदुषस्सा नास्तीति 'प्रतिषेधादि'त्यधिकरणे निरूपयिष्यते। निर्विशेषविद्यायामुत्क्रान्तिप्रतिषेधे उत्क्रान्तिप्रसङ्गागते निरूपिते प्रसङ्गादेव निर्विशेषफलं लिङ्गशरीरलयादिकं निरूपयिष्यते। तृतीयपादे तु उत्क्रान्तस्यार्चिरादिमार्गप्राप्तिर्निरूपयिष्यते। अर्चिरादिमार्गविचारप्रसङ्गवशात् प्रतीकोपासकानाममानवपुरुषसम्बन्धो नास्तीति प्रतिपादयिष्यते। ततश्चतुर्थे पादेऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गतानां सगुणोपासकानां सत्यकामत्वाद्यभिव्यक्तिः। निर्विशेषविदां तु स्वरूपेणैवावस्थितिरिति फलविभागो दर्शयिष्यते। अतोऽर्थक्रमानुसारेण पादानामपि क्रमो द्रष्टव्यः। अत्र प्रथमाधिकरणे विद्यासाधनभूतानि श्रवणादीनि, सकृदेव कर्तव्यानि, उत यावत्फलमावर्तनीयानीति सन्देहः, एवं सविशेषोपासनमप्याप्रायणमावर्तनीयम्, उत सकृदेव कर्तव्यमिति। एवमपि यावच्छन्दमिति। ननु, 'व्रीहीनवहन्ती' त्यवघातमात्रश्रवणेऽपि यथा वितुषीभावपर्यन्तं तस्यावृत्तिः, एवं श्रवणादीनामपि आवृत्तिः किं न स्यात्। न स्यात्। अवघातस्य हि वितुषीभावो दृष्टं फलम्। अतः तत्सिद्ध्येऽश्रुताप्यावृत्तिस्तत्राक्षिप्यते। श्रवणादीनां तु साक्षात्कारोद्देशेन विहितानां साक्षात्कारो न दृष्टं फलम्। तस्य प्रमाणजन्यस्य तर्करूपश्रवणं प्रति न दृष्टफलत्वं वक्तुं शक्यम्। एवं ध्यानमपि प्रत्ययावृत्तिरूपं न प्रमाणमिति तस्यापि साक्षात्कारो न दृष्टं फलम्। अतोऽदृष्टद्वारैव श्रवणादेस्साक्षात्कारहेतुत्वान्नावघातवदिहावृत्त्याक्षेपः। सगुणोपासनानामपि ब्रह्मलोकावाप्त्यादिकमदृष्टद्वारैवेति न तत्राप्यावृत्त्याक्षेप इति पूर्व-

पक्षिणो हृदयम् । दर्शनपर्यवसानानि हीति । अयं भावः—यद्यपि श्रवणादिकमप्रमाणभूतं, तथापि परम्परया साक्षात्कार उपयुज्यते दृष्टविधयैव । तच्च व्युत्पादितं 'सहकार्यन्तरविधि'रित्यत्र । अतः प्रमाणासम्भावनादिनिवृत्तिपर्यन्तं तान्यावर्तनीयानि । एवं सगुणोपासनेष्वप्यावृत्तिरपेक्षिता । तत्र हि फले जननीये उपास्यसाक्षात्कारो द्वारम् । 'यस्य स्याद्द्धा न विचिकित्सास्तीति देवो भूत्वा देवानप्येती'ति श्रवणात् । यद्यपि इदं वचनं विद्याविशेषप्रकरण एव श्रुतं, तथापि यत्र श्रुतं, तेषु साक्षात्कारस्य वचनबलात् द्वारता सिद्धा । ध्यानस्य ध्येयसाक्षात्कारहेतुत्वं विधुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्कारस्थले क्लृप्तमिति विद्यान्तराणामपि द्वारापेक्षायामन्यत्र क्लृप्त उपास्यसाक्षात्कार एव द्वारत्वेन कल्प्यते । न चासौ सकृद्ध्यानमात्रेण सिध्यतीति तदुपपत्तये सगुणेष्वप्युपासनेषु नैरन्तर्येणादरपूर्वकावृत्तिराक्षिप्यते । एवं च यत्र विदिधातुना सविशेषविद्या निर्दिश्यते, तत्रावृत्तिरर्थादाक्षिप्ता । उपासीतेति विधाने तु तस्याश्शब्दार्थतामप्याह—अपि चोपासनमित्यादि । विदिधातुनिर्देशस्थले आवृत्तेश्शब्दार्थतां वक्तुमुपासिना समानार्थतां दर्शयति—विद्युपास्त्योश्चेति । यस्तद्वेदेति । अत्र पूर्ववाक्ये रैक्वः प्रस्तुतः, स रैक्वः यद्वेद, तद्रैक्ववेद्यमन्योऽपि यो वेद, तस्यापि धर्मे सर्वलोकानां धर्मा अन्तर्गता भवन्तीति पूर्ववाक्यादनुपज्यते । स रैक्व एवं महिमशाली मया एतदित्थमुक्त इति हंसस्य हंसान्तरं प्रति वचनम् । अत्र रैक्वगता संवर्गविद्या विदिनोपक्रान्ता, रैक्वं प्रति विद्याग्रहणार्थमागतस्य जानश्रुतेर्वाक्यमनुमप्ताममिति, मामनुशाधीत्यन्वयः । अत्र वेदितृत्वेन पूर्वं निर्दिष्टो रैक्व उपास्य इति निर्दिष्टः । आवृत्तेस्सूचक इति । साङ्गवेदाध्ययनादेवात्मप्रतीतेस्सिद्धतया पुनश्श्रवणादिकर्तव्यताप्रतिपादनं हि तस्याः प्रतीतेरसम्भावनादिना आपातत्वं सूचयदसम्भावनादिनिवृत्त्यर्थमावृत्तिं सूचयतीति भावः ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥२॥

छान्दोग्ये 'असौ वा आदित्य उद्गीथ' इत्युद्गीथविज्ञानं प्रस्तुत्य 'एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाचेत्ये'कपुत्रतादोषेण तदग्रे 'रश्मींस्त्वं पर्यावर्तयात् बहवो मे भविष्यन्ति' पर्यावर्तयादिति 'तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्यामि'ति हेस्तातङ्ङादेशे तकारलोपश्छान्दसः, पर्यावर्तयेत्यर्थः । इत्युद्गीथे रश्मिदृष्टिं बहुपुत्रतायै विदधद्वाक्यं वेदनमावृत्तिपदेनानुवदतीति भवत्येतल्लिङ्गम् । उपासनस्यावृत्तिगर्भत्वे श्रवणस्यावृत्तिः कर्तव्येति सिद्धान्तिना प्रतिपादितम् । तत्र श्रवणपदेन किं विवक्षितं, किं पदार्थमात्रव्युत्पत्तिमतो यच्छाब्दज्ञानं,

तदेव, उत विचारयुक्तशाब्दज्ञानम् । आद्येऽपि किं प्रयोजनमावृत्तेः । न तावत् पूर्वपूर्वपर्यायानवगतो विशेष उत्तरोत्तराभ्यासेऽवगम्यत इति शक्यते निर्विशेषविद्यायां वक्तुमित्याह—साध्यफलेषु प्रत्ययेष्विति । साध्यं फलं पूर्वपूर्वप्रत्ययानवगतविशेषविषयकत्वरूपं येषु, तेष्वित्यर्थः । अस्यैव ग्रन्थस्य विवरणं स्वयमुत्तरत्र करिष्यति—'अपि चानेकांशोपेत' इत्यादिना । तर्हि शाब्दबोधोत्पत्त्यर्थमेवावृत्तिरस्त्विति शङ्कते—सकृच्छ्रुतौ ब्रह्मात्मत्वप्रतीतीति । विचारयुक्तशाब्दज्ञानं श्रवणमिति पक्षमुद्भावयितुं प्रथमतो विचारस्य प्रयोजनमाह—अथोच्येतेति । अयमर्थः—शब्दो हि स्वभावतः परोक्षज्ञानजनकः । परं तु यथा सन्निहितवस्तुगोचरप्रत्यक्षजननस्वभावमिन्द्रियं संस्काररूपसहकारिसान्निध्यात् व्यवहितगोचरमपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं जनयति, एवं विचाररूपसहकारिसान्निध्यात् शब्दोऽपि ब्रह्मविषयकापरोक्षज्ञानजनको भविष्यतीति भावः ; यद्यप्यर्थानुरोधितया ज्ञानापरोक्ष्यस्य प्रतिपादनात् शब्दजन्यमपि ज्ञानमपरोक्षात्मगोचरमपरोक्षं नापरोक्ष्याय विचारमपेक्षत इति, तथापि तदुपेत्य तावताप्यावृत्तिर्न सिध्यतीत्याह—तथापीति । सामान्यविषयम् आवृत्तिजन्यज्ञानविषयत्वयोग्यस्वरूपविशेषाविषयम् । यदि श्रवणावृत्तिरपेक्षिता स्यात्, तदात्मापरोक्ष्यं कस्यापि सकृच्छ्रवणे न स्यात् । क्लृप्तकारणं विना कार्यानुदयात् । न चैतदस्ति । सकृच्छ्रवणमात्रेणैव केषाञ्चिदात्मापरोक्ष्यदर्शनात् । अतो व्यभिचारादपि नावृत्तेः कारणत्वमित्याह—न च सकृत्प्रवृत्त इति । पूर्वोक्तस्य द्विविधस्यापि श्रवणस्यावृत्तिरपेक्षिता , तत्राद्यस्य श्रवणस्य तत्तदधिकरणनिरसनीयशङ्काकन्दलनाय पूर्वपक्षिसिद्धान्त्यभिमतसाधारणार्थज्ञानपर्यन्ता । दृश्यते हि कठिनश्लोकादौ साधारणार्थज्ञानेऽप्यावृत्त्यपेक्षा । द्वितीयस्य तूद्भावितत्तत्संशयनिरसनपर्यन्ता । येषां तु कुशलबुद्धीनां जन्मान्तरीयविचारसंस्कृतत्वात् सकृत्प्रवृत्त्यैव निर्धारणादिकं , तान् प्रत्यावृत्त्यपेक्षाविरहेऽपि नानुपपत्तिः । जन्मान्तरीयावृत्तिमादाय व्यभिचारपरिहारसम्भवात् । वामदेवादिषु हि जन्मान्तरीयाचार्योपदेशादिकं स्वीकृत्यैवावृत्त्यतिरिक्ताया अपि ज्ञानसामग्र्या व्यभिचारः परिहरणीय इत्यभिप्रेत्य परिहरति—अत्रोच्यत इत्यादिना । आवृत्तेश्शङ्काविशेषनिरसन उपयोग इत्यत्र लिङ्गमाह—तथा हि छान्दोग्य इति । 'तत्त्वमसी'ति महावाक्यार्थनिर्णयशङ्काविशेषनिरासद्वारावृत्तेरपेक्षेति किमु वक्तव्यम् । यतस्तादृशवाक्यार्थज्ञानोपयोगितत्त्वंपदार्थनिर्णयायाप्यावृत्तिरपेक्षितेत्याह—अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यमित्यादिना । तत्तु पूर्वरूपमेवेति । तत्पदार्थज्ञानं पूर्वरूपमेव वाक्यार्थप्रतिपत्तेरित्यर्थः । विचारावृत्तिवद्ध्यानस्याप्यावृत्तिः कर्तृत्वादिभ्रमवासनादिनिवृत्तिपर्यन्तेत्यपि द्रष्टव्यम् । जीवस्यासंसारि-

ब्रह्मात्मतत्त्वनिर्धारणोपयोगित्वमावृत्तेरुक्तं, तत्तदैव भवेत्, यदि जीवस्य तथाविधं स्वरूपं भवेत्, तत्तु नास्ति । प्रत्यक्षादिप्रमाणैस्संसारित्वनिर्धारणादित्यभिप्रेत्य शङ्कते—सत्यमेवमिति । अनन्यथासिद्धप्रबलश्रुतिस्मृतिप्रमाणेनात्मनोऽसंसारित्वप्रतिपादनात्तद्विरोधिनो लौकिकमानस्य व्यावहारिकवस्तुविषयत्वमिति आरम्भणाधिकरणादिषु प्रतिपादनान्नोक्तानुपपत्तिरिति परिहरति—न देहाद्यभिमानवदिति । चैतन्यात् बहिः चैतन्यस्वरूपात्स्वरूपान्तरेण । ननु, दुःखित्वादीनां स्वरूपत्वाभावेऽपि आत्मधर्मता भवतु । परमार्थतः नेत्याह—सुषुप्त्यादिषु चेति । व्यभिचारिणां पारमार्थिकता नास्तीति भावः । ननु, यथा सगुणेषु विज्ञानेषु जातेष्वप्युपास्यसाक्षात्कारेऽन्त्यप्रत्ययार्थमावृत्त्यपेक्षा, एवं निर्विशेषविदामपि साक्षात्कारानन्तरमावृत्तिः किं न स्यात् । ततश्च यस्य सकृच्छ्रवणेनाप्यात्मतत्त्वनिर्धारणं जातं, तेनाप्यावृत्तिः कार्येत्याशङ्क्याह—न चैवमात्मानमनुभवत इति । सगुणविद्याफलस्यान्त्यप्रत्ययाधीनत्वाद्युक्ता तावत्पर्यन्तं तत्रावृत्तिः । निर्विशेषविदां त्वात्मतत्त्वसाक्षात्कारकाले इहैव मुक्तेः प्रतिपादनान्नानन्तरमावृत्त्यपेक्षेति भावः । यस्त्वात्मरतिरिति । प्रियविरहितनायिकाया नायकानुसन्धानमभिलापयुक्ततया रतिरित्युच्यते । यस्य साधकस्य तादृशमात्मन्यनुसन्धानमात्मरतिः, प्राथमिकस्वरूपानन्दसाक्षात्कारस्तृप्तिः । स एव जीवन्मुक्ते सन्ततसन्तोषः । ननु, यदि वेदान्तेष्वावृत्तियुक्तश्रवणादिविधिरुपेयते, तथासत्यमृतत्वकामिनं तत्राधिकारिणं प्रकल्प्य तन्निष्ठं शास्त्रमुपगम्यताम् । आत्मा तु तच्छेषतयैव प्रतिपाद्यताम् । यदि त्वन्यपराद्वाक्यादात्मा न सिध्येदित्यात्मसाक्षात्कारः प्रमारूपो न लभ्येत, तदास्तु तादृशस्सः । सविशेषविद्यास्विवारोपरूपसाक्षात्कारस्यैव निर्विशेषविद्यायामपि द्वारत्वोपपत्तेरिति शङ्कां निराकर्तुमाह—तत्रापीति । उपक्रमोपसंहारैकरूप्याद्यनेकतात्पर्यलिङ्गोपेतैर्वाक्यैरद्वितीयमात्मतत्त्वं प्रतिपाद्यते । तत्प्रतीत्युपायतया वाक्यान्तरवाक्यविधया श्रवणादिकं विधीयते । अतो यथा प्रधानार्थसंरक्षणं भविष्यति, तथैव वाक्यार्थ आश्रयणीयः, न तु तद्विरोधेनेति भावः । ननु, विशेषतयात्मनः प्रतिपादनेऽपि न व्याघातः । देवताधिकरणन्यायेनात्मनोऽपि सिद्धिसम्भवादिति, नेत्याह—नियुक्तस्य चेति । तथासति प्रधानविनियोगवाक्यानुसारेण नियोज्यपरमार्थतासिद्धेस्तद्विरोधेन प्रमाणान्तरविरोधेन चान्यपरवाक्यादद्वितीयात्मतत्त्वं न सिध्येत् । प्रमाणान्तराविरोध एव देवतानयः प्रवर्तत इति भावः ॥२॥

इति आवृत्त्यधिकरणम् ॥१॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥३॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनानि श्रवणादीन्यावर्तनीयानीत्युक्तम् । तत्र प्रतिपत्तिविषयीभूतं ब्रह्मात्राधिकरणे प्रत्यगभिन्नं निर्धार्यत इति सङ्गतिः। ननु, तत्रतत्र प्रत्यगभेदो ब्रह्मणश्श्रुत्या तदविरोधिन्यायेन च प्रतिपादितः । पुनः किमर्थोऽयमारम्भ इति चेत्, उच्यते—शङ्काविशेषनिराकरणार्थोऽयमारम्भः । यदि हि ब्रह्म निर्विशेषानन्दमात्रं जीवस्वरूपं भवेत्, तदा जीवस्य स्वप्रकाशतया सदाभासमानत्वात् तद्रूपं ब्रह्मापि सदायत्तं विनैव भासेत । न च जीवस्वरूपभूतमपि ब्रह्मावृतत्वान्न भासत इति वाच्यम् । न हि स्वप्रकाशानन्दस्वरूपब्रह्मरूपादन्यज्जीवस्य स्वरूपमस्ति । अतिरिक्तस्वरूपाभ्युपगमे ब्रह्माभेदानुपपत्तेः । ततश्चावरणोपगमे किमपि जीवस्वरूपं न भासेत। भासमानत्वे वा ब्रह्मस्वरूपं नित्यमेव भायात्। अतो जीवब्रह्मणोर्भेदमुपेत्यैव ब्रह्मणो भानं समर्थनीयमिति शङ्का । अयमत्र परिहारः——भासत एवानन्दरूपेण जीवः, परं तु तत्राविद्यादिदोषाणामारोपात् सविशेषमेव तत् भासते, निर्विशेषमात्मतत्त्वं नास्तीति व्यवहारयोग्यं च भवति । अतो निर्विशेषात्मना सदावृतमित्युच्यते । न चाभ्युपगम्यमानाविद्या ब्रह्मविषया तत्रारोपिता च वक्तव्या। सा च न सम्भवति । प्रकाशमाने वस्तुनि अविद्याविषयत्वानुपपत्तेः अधिष्ठानावरणं विना अविद्यारोपानुपपत्तेश्चेति वाच्यम् । अविद्यारोपस्यानादितया तस्य स्वपरनिर्वाहकत्वेन तदर्थमन्येन केनचित् ब्रह्मस्वरूपावरणस्यानपेक्षितत्वात् । स्वप्रकाशस्फुरणं च नाविद्याविषयत्वविरोधि, अपि तु सामग्रीविशेषजन्यमात्मतत्त्वज्ञानमेव तद्विरोधीति विशदतया प्रथमसूत्र एव प्रतिपादितमिति । एतौ शङ्काविशेषपरिहारौ 'कस्य पुनरयं प्रबोध' इत्यादिशङ्कापरिहारभाष्येण सूचितौ ॥३॥

इति आत्माधिकरणम् ॥ २ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥४॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे जीवब्रह्मणोरभेदमुपजीव्य निर्विशेषविद्यासु सविशेषविद्यासु च प्रत्यगभेदेनैव ब्रह्मानुसन्धानं कर्तव्यमित्युक्तं, तर्हि जीवब्रह्मणोरभेदादेव ब्रह्मत्वेन भासमानेषु मनआदिप्रतीकेष्वपि आत्माभेदो द्रष्टव्य इति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । निर्विशेषविद्यायां चैतन्यमात्रमनुसन्धेयं तदभिन्नमेवेति नाहंग्रहे विरोधः । सविशेषविद्यास्वप्युपास्यस्य प्रधानस्य ब्रह्मरूपस्यास्त्यभेदो जीवेन सहेति तत्रापि नाहंग्रहानुपपत्तिः । 'मनो ब्रह्मेत्यादेश' इत्यादौ मनआदिकमेव प्राधान्येन ब्रह्मदृष्ट्योपास्यं, न च तेन सह जीवस्याभेदः । जडाजडयोरभेदासम्भवात् । अतः प्रतीकेष्वहंग्रहो नोपपद्यत इत्यभिप्रायेण शङ्कते—अस्मादिति।

परिहरति—ब्रह्मण इति । अयमर्थः—कार्यकारणयोरनन्यत्वं तावदनेकैः प्रमाणैरारम्भणाधिकरणे व्यवस्थापितम् । तथा च मनआदीनां ब्रह्मकार्यतया ब्रह्मणा अभेदसिद्धौ ब्रह्माभिन्नजीवेनाप्यभेद इति न मनआदिष्वहंग्रहे काचिदनुपपत्तिः । ननु, 'तदिदमप्येतर्हि य एवंवेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवती' त्यादिवाक्यानुसारेण प्रत्यगभिन्नात्मज्ञानस्यैव मोक्षसाधनतया निर्विशेषविद्यायामहंग्रह आदृतः । सविशेषविद्यास्वपि 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसी'ति वचनबलादेवाहंग्रह आदृतः । प्रतीकेषु सत्यपि जीवैस्सह यथाकथञ्चित्प्रतीकानामभेदेन तथैवानुसन्धानं कार्यमित्यत्र नियामकं किञ्चिदस्ति । मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिमात्रेण विधिबलादाम्नातफलसिद्ध्युपपत्तेः । अतः कथमत्राहंग्रह इति चेन्न । सविशेषविद्यासु न सर्वत्र वचनमस्ति । अहंग्रहे 'त्वं वा अहमस्मी'ति वाक्यस्य विद्याविशेषगतत्वात् । अतो यत्र वचनं नास्ति, तत्र सविशेषविद्यास्वहंग्रहोऽर्थादेव कर्तव्य इति । आर्थिकश्चाहंग्रहः प्रतीकेषु व्यावर्तयितुं न शक्यते । जीवानां प्रतीकानाञ्चाभेदस्योपपादितत्वात् । ब्रह्माभेदेऽनुसन्धीयमाने ब्रह्माभिन्नजीवाभेदस्यापि उपस्थितस्य त्यागायोगादिति पूर्वपक्षी मन्यते । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—यथा सविशेषेपूपासनेष्वर्थादहंग्रहः, नैवं प्रतीकोपासनेषु प्राप्नोति । सविशेषब्रह्मोपासनेषु हि इहैवाभिमानिक उपास्याभेदः फलजनने द्वारम् । न चासावहंग्रहं विना सम्भवति । अतस्तत्राहङ्ग्रह आदृतः । प्रतीकेषु न तथा । अपि तु ब्रह्मात्मना प्रतीकेषु गृहीतेषु यथोक्तं फलं सिध्यति, न तूपासकस्य प्रतीकेष्वभेदाभिमानोऽपेक्षितः । आर्थिको ह्यर्थः स उच्यते, येन विना श्रुतोऽर्थो नोपपद्यते । इह च श्रुताया मनआदिषु ब्रह्मदृष्टेः तत्फलस्य चाहङ्ग्रहं विनैवोपपत्तेः न तस्यार्थिकतेति । यदपि पूर्वपक्षिणोक्तं—प्रतीकानां ब्रह्माभिन्नत्वात् ब्रह्माभिन्नजीवाभेदोऽपि तत्राविकल इति तत्र वक्तव्यम् । किं प्रतीकानां ब्रह्माभेदः ब्रह्मविकारत्वात्, उत ब्रह्मदृष्टिविषयत्वात् । आद्येऽपि मनो ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मविकारतया मनश्शब्देन प्रधानतया प्रतिपादितः जडांशो विवक्षितः, उतोपसर्जनतया प्रतिपादितो मनोऽवच्छिन्नसत्तांश इति । नाद्य इत्याह—न हि स उपासकः प्रतीकानिति । जडांशस्य ब्रह्मविकारत्वेऽपि न स्वरूपैक्यमभेदः, अपि तु तादात्म्याख्यस्वरूपसम्बन्धविशेषः । अतो न जीवाभेदः तद्भिन्नांश इति भावः । न द्वितीय इति दर्शयितुं तमुद्भावयति—यत्पुनरिति । सत्तांशस्याप्यवच्छिन्नरूपेण विकारत्वम् । प्रतीकाभावप्रसङ्गादिति । मनआदिशब्दैर्यद्यपि सत्तांशः प्रतिपाद्यते । तथापि स उपसर्जनतयैव प्रसिद्ध्यनुसारेण जडांशस्यैव प्राधान्येन शक्यत्वात् । अतस्सत्तोपसर्जनजडांश एव ब्रह्मदृष्ट्या प्रतीक उपास्यत्वेनावगम्यते । तत्र यदि ब्रह्मपदसामानाधिकरण्याय 'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्यादिनिर्विशेषप्रकरणगतवाक्येष्विव

सत्तांशो लक्ष्येत, तथासति शब्दस्वारस्यानुरोधेन यस्य प्रतीकत्वमवगतं, तस्य परित्यागस्स्यात् । अपि च तदनुगतसत्तांशस्य निर्विकारब्रह्माभेदे बोध्यमाने मनश्शब्दार्थस्य मिथ्यात्वमपि द्योदितं भवेत् । न चैतदुचितमिति भावः । ब्रह्मदृष्टिविषये ब्रह्मणि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैर्जीवाभेदप्रतिपादनात् ब्रह्मदृष्टिविषयेषु प्रतीकेष्वपि जीवाभेदोऽनुसन्धेय इत्याशङ्कितीयं शङ्कते—न च ब्रह्मण आत्मत्वादिति । कर्तृत्वाद्यनिराकरणादिति । आदिपदेन तत्पदार्थगतसविशेषत्वं गृह्यते । अनिराकरणादित्यभेदप्रतिपादनस्याप्युपलक्षणम् । निर्विशेषविद्यायां ब्रह्मणो ब्रह्मदृष्टिविषयत्वमात्रं जीवाभेदानुसन्धानप्रयोजकं न भवति, अपि तु तत्त्वंपदार्थविशोधनपूर्वकमभेदप्रतिपादनम् । इह तु प्रतीकविद्यायां न तदस्तीत्यभिप्रायेण सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति—कर्तृत्वादिसर्वधर्मेति । ननु, 'मनो ब्रह्मे'त्यादौ ब्रह्मपदेन त्रिविधपरिच्छेदशून्यवस्तुप्रतिपादनात्तदुपपत्तये इहापि कर्तृत्वादिनिराकरणं सूचितमेवेती'दं सर्वं यदयमात्मे'तिवत् इहापि वाक्यार्थो ग्राह्य इत्याशङ्क्याह—सुवर्णादिमनेव रिति मनो ब्रह्मेत्यादौ मनआदीनां प्राधान्यात्तदुपपत्तये वस्तुपरिच्छेदराहित्यमिह ब्रह्मपदेन न विवक्षणीयम् । अन्यथा प्रधानस्य मनस उपमर्दस्स्यादिति भावः ॥४॥

इति प्रतीकाधिकरणम् ॥२॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥५॥

सङ्गतिं सूचयन्नधिकरणमवतारयति—तेष्वेवेति । 'आदित्यो ब्रह्मे' त्यादिवाक्यैर्हि आदित्यादेर्ब्रह्माभेदोऽनुसन्धेय इत्युच्यते । तदनुसन्धानं चारोपात्मकम् । तत्रारोपे आदित्यादयः प्रकारतया, ब्रह्म विशेष्यतया, उत वैपरीत्यम् इति सन्देहः । परिमितविकारेति । निर्विशेषवाक्यत्वे हि कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वप्रतिपादनाय 'इदं सर्वं यदयमात्मे'तिवत् कृत्स्नोपादानं न्याय्यम् । मनआदिपदैः परिमितानां विकाराणां तु उपादानं न न्याय्यमित्यर्थः । ननु, ब्रह्मप्राधान्यपक्षे यद्यपि ब्रह्मोपास्यं भवति, तथापि अस्मिन् पक्षे निकृष्टवस्त्वभेदो ब्रह्मणि ध्यातव्य इति नेदमुपासनं ब्रह्मप्रसादाय पर्याप्तं भवेत् । लोके उत्कृष्टे निकृष्टाभेदज्ञानस्य तत्कोपापादकत्वदर्शनादित्याशङ्क्याह — ब्रह्मोपासनं चेति । ब्रह्म हि फलप्रदमिति शास्त्रसिद्धम् । अतो ब्रह्मणः प्राधान्यं फलप्रदतया शास्त्रानुमतम् । ततश्च शास्त्रानुसारेण निकृष्टाभेदानुसन्धानेनापि फलेऽवगम्यमाने तस्य लौकिकन्यायेन न बाधनमुचितं भवतीति भावः । लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाण इति । ब्रह्मणः फलप्रदत्वमात्रेण प्राधान्येनात्र ब्रह्मोपास्यमिति निर्धारयितुं न शक्यते । संवर्गविद्यादिषु यथाकथञ्चित् ब्रह्मण उपास्यत्वाभावेऽपि हि तदेव फलप्रदम् । एवं

च गुणतयापि ब्रह्मसंस्पर्शिन्यामुपासनायां ब्रह्मणः फलप्रदत्वमिति किमु वक्तव्यम् । ततश्च ब्रह्मणः प्रधानत्वेऽप्रधानत्वे वा ब्रह्मैव फलप्रदमिति श्रुतेरुपपत्तौ सत्यामुत्कृष्टे निकृष्टदृष्टिः कर्तव्येति लौकिकन्यायो न बाधनीय इति भावः ॥ ५ ॥

इति ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

सङ्गतिर्भाष्य एव स्पष्टा । कर्मात्मकत्वादिति । ननूद्गीथादीनां कर्मात्मकत्वम्, आदित्यादीनां सिद्धरूपत्वमिति अस्तु विशेषः । तावता कर्मात्मका एवोद्गीथादय आदित्यादिषु ध्येयाः, न तु सिद्धरूपा आदित्यादयः उद्गीथादिषु ध्येया इति नियमः कुतो लभ्यते । उच्यते—एवं मन्यते—फलजननसामर्थ्यं हि कर्मणः सिद्धम् । सति सम्भवे प्राधान्येन यदुपास्यं, तस्मादेव फलं वक्तव्यम् । तत्र यदि क्रियारूपेषूद्गीथादिषु सिद्धरूपाणामादित्यादीनां दृष्टिर्विधीयेत, तथासत्युद्गीथादीनां क्रियारूपत्वं सिद्धरूपादित्यादिदृष्ट्यावगतं भवेत् । अतो न फलजननसामर्थ्यं तेषां भवेत् । आदित्यादीनामुद्गीथादिदृष्ट्योपासनायां तु कर्मरूपोद्गीथादिदृष्ट्यादीनां सिद्धरूपत्वमभिभूय क्रियारूपतोद्भूता भवेदिति अस्मिन् पक्षे उपास्यस्यादित्यादेः क्रियारूपत्वोद्भवात् फलजननसामर्थ्यं सम्भवतीति प्रकृतग्रन्थस्य चामुमाशयमेतद्दूषणपरेणादित्यादिभावेनापि दृश्यमानानामुद्गीथादीनां कर्मत्वानपायादिति सिद्धान्तगतेन वाक्येन स्वयमेव स्फुटीकरिष्यति—तथा चेयमेवर्गग्निस्सामेत्यत्रेति । 'इयमेवर्गग्निस्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयत' इति वाक्ये इयमेवेति पृथिवी निर्दिश्यते । पृथिव्यग्न्योः ऋक्साम्नोश्चाभेदारोपे आलम्बनमाधाराधेयभावं प्रतिपादयितुं 'तदेतदेतस्यामि'त्यादिवाक्यम् । तत्र ऋक्सामयोः प्रसिद्धयोराधाराधेयभावः 'तस्मादृच्यध्यूढमि'ति वाक्ये प्रतिपादितः । अतस्तदेतदेतस्यामिति वाक्ये ऋक्सामशब्दौ पृथिव्यग्न्योराधाराधेयभावप्रतिपादनपराविति । इदं नेयमेवेति वाक्ये पृथिव्यग्न्योरेव ऋक्सामारोप इत्यत्र लिङ्गं भवति । आरोप्यवाचकेन हि पदेनाधिष्ठानग्रहणं प्रसिद्धम् । माणवके ह्यग्न्यारोपेऽग्निपदेन माणवको गृह्यते । ऋक्सामयोः पृथिव्यग्न्यारोपे तु ऋक्सामपदाभ्यां पृथिव्यग्न्योर्ग्रहणमनुपपन्नं भवेदिति भावः । अपि च 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीते'ति । ननु, लोकेष्विति सप्तम्या लोकानामधिकरणत्वे प्रतीतेऽपि द्वितीयानिर्देशबलात् साम्नामेवोपास्यतावगम्यते । लोकाधिकरणत्वं तु तस्यैव गुणः, न त्विदमुपासनम् । लोकविशेष्यकं सामोपसर्जनमिति सप्तमीनिर्देशात्सिध्यति । न चोत्तरत्र 'पृथिवी हिङ्कारोऽग्निः प्रस्ताव' इति वाक्येषु सामावयवानां पृथिव्यादिलोकानां च सामानाधिकर-

ण्यनिर्देशात् पूर्ववद्‌भाधिकरणाधेयभावो नोपास्यत्वेन विवक्षितः । अपि तु लोकान् पञ्चविधसामोपासीतेत्येव वाक्यार्थो विवक्षितः । सप्तमी च विषयत्वार्थेति लोकविशेष्यकमेवेदमुपासनं भवेदिति । एवमपि लोकानां प्रकारत्वं साम्नां विशेष्यत्वमिति वैपरीत्यं किमिति न स्वीक्रियत इति चेत्, उच्यते—शुक्तौ रजतत्वप्रत्ययः, घटे घटत्वप्रत्यय इत्यादिप्रयोगेषु हि विषयतयाधारताप्रतिपादिकायाः सप्तम्या विशेष्यत्वार्थकत्वं दृष्टमितीहापि लोकानां सप्तमीनिर्देशात् प्रधानता प्रतीयत इति तात्पर्यम् । प्रथमनिर्दिष्टेषु चेति । 'यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमि'ति न्यायेन प्रथमनिर्दिष्टस्य प्राधान्यमवगम्यत इति भावः । उपपद्यते ह्येवमिति । अङ्गसमभिव्याहृतानां ह्युपासनानां कर्मवीर्यवत्तरत्वफलकतावगम्यते । कर्मणश्च वीर्यवत्तरत्वं तदा भविष्यति, यद्युपासनैः कश्चित् कर्माङ्गेष्वतिशय आहितस्स्यात् । अत उपासनानां कर्माङ्गातिशयाधायकत्वावगमात्तेषामेवोपासनासु प्राधान्यमवगम्यत इति अनङ्गभूतानामुपसर्जनतैवोपेयेति भावः । नन्व'सार्वत्रिकी'ति सूत्रे उद्गीथाश्रिताप्त्यादिदृष्टिविषयकमेतद्वाक्यमिति व्यवस्थापितम् । अतो 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासी'तेत्यादीनां न कर्मवीर्यवत्तरत्वफलकता । तथा च कथमङ्गप्रधानता तत्र स्यादित्यभिप्रायेण शङ्कते—भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्विति । स्वतन्त्रफलेषु 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीते'त्युपक्रम्य 'कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्चे' त्यादिकं फलं समृद्ध्यतिरिक्तमाम्नातम्।तादृशफलेषु तेष्वपीति। अयं भावः—'असार्वत्रिकी'ति सूत्रे संहितोपासनाविषयकमिदं वाक्यमित्यभ्युपगमवादेनोक्तम्।कर्माङ्गसमभिव्याहृतसर्वोपासनाविषयकमिदं वाक्यमित्यर्थस्य 'तन्निर्धारणानियम' इत्यधिकरणे दर्शितत्वादिति परिहारो यद्यप्यस्ति, अभ्युपेत्य तु ब्रूमः । स्वतन्त्रफलत्वेऽपि प्रयुक्तिलाघवानुसारेणाङ्गेष्वेव लोकादिदृष्टिः कर्तव्या। यदि ह्यनङ्गेष्वेवादित्यादिषु दृष्टिः प्रक्षिप्येत, तदादित्योद्देशेन सामविशिष्टदृष्टिविधानाद्यत्रादित्यस्सन्निहितः, तत्रेदमुपासनं कर्तव्यमिति प्राप्नोति । तत्राविद्यमानस्य साम्न आदित्याभेददृष्टेरनुचितत्वात् सामापि प्रयुञ्ज्य एतदभेदो ध्येय इति प्राप्नोति। तथा च प्रयुक्तिगौरवम्। सामोद्देशेनादित्यदृष्टिविधौ तु यत्र साम क्रतुना प्रयुक्तं स्वप्रयोगान्तर्गतमस्ति, तत्रैवोपासनं कर्तव्यमिति प्राक्सिद्धादित्यदृष्टिमात्रकरणात् प्रयुक्तिलाघवमिति कुतोऽप्यधिकृतस्यैव प्रयुक्तिलाघवानुसारेण उपासनास्वधिकरात्क्रत्वपूर्वसामानाधिकरण्येनैव लोकसामाद्युपासनानां फलं कल्पनीयमित्यक्षरार्थः । पूर्वाधिकरणन्यायादप्युद्गीथादिष्वेवादित्यदृष्टिः कर्तव्येत्याह—फलात्मकत्वाच्चेति । अधिकारवाक्यपर्यालोचनयाप्युद्गीथस्यैव प्राधान्यमित्याह —अपि चोमित्येतदक्षरमिति । सिद्धरूपादित्यादिदृष्ट्योपास्यमानाः उद्गीथादयः सिद्धभावं प्राप्नुयुः। ततो न फलजनकतासामर्थ्य-

मिति पूर्वपक्ष्युक्तमनुवदति—यत्तुक्तमिति। कर्मभूयं भूत्वा कर्मभावं प्राप्य। 'तदेतदे
स्यामृच्यध्यूढमि'ति निर्देशानुपपत्तिं सिद्धान्ते परिहरति—तदेतदेतस्यामिति ।
लाक्षणिक एवेति । नन्वेवमत्र पृथिव्यग्न्योः ऋक्सामपदस्य लाक्षणिकत्वोक्त्या
गौणत्वं पूर्वपक्षाभिमतमिति भाति । तत् कथम् । न ह्यत्र गौणत्वपक्षे सिद्धान्ता-
नुपपत्तिः, लाक्षणिकत्वपक्षे सिद्धान्तत्वोपपत्तिरिति विशेषो वक्तुं शक्यते । यदि
वा गौणी वृत्तिः, यदि वा लक्षणा, पक्षद्वयेऽपि 'आरोप्यवाचकेन पदेनाधिष्ठानस्य
ग्रहणं, न त्वधिष्ठानवाचकेन पदेनारोप्यस्य ग्रहणमि'ति न्यायस्य प्रकृते बाध-
नीयत्वात् । तद्बाधनं च पूर्वोपन्यस्तैर्वक्ष्यमाणैश्च न्यायैरङ्गानां प्राधान्येन उपास्य-
त्वावगमात् । एवं तत्राधिष्ठानवाचकाभ्यामृक्सामशब्दाभ्यामारोप्ययोः पृथिव्यग्न्योः
ग्रहणमिति ! यदि सिद्धान्तपक्षे गौणी वृत्तिराश्रीयते, तदा पृथिव्यग्निदृष्टिविषयत्वं
गुणः, लक्षणाश्रयणे तु ऋक्सामाध्यस्तत्वं शक्यसम्बन्ध इति द्वयमप्युपपद्यते । न
च गौणीलक्षणयोरुक्तं सिद्धान्ताभिमतं निमित्तं पूर्ववाक्यस्य 'इयमेवर्गग्निस्सामे'त्य
स्य ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिपरत्वे सम्भवति । न च तत्पूर्ववाक्यार्थहेतुकथनपरे
उत्तरवाक्ये आश्रयितुं युक्तम् । हेतुवाक्यार्थविवेचनदशायां साध्यवाक्यार्थानिर्ण-
यादिति वाच्यम् । तथासति पूर्वपक्षिणापि गौणीलक्षणयोः यन्निमित्तं वक्तव्यं
ऋक्सामदृष्टिविषयत्वं गुणरूपं ऋक्सामाधिष्ठानत्वरूपसम्बन्धात्मकं च हेतुकथनप
रे वाक्ये, तदपि पूर्ववाक्यस्य पृथिव्यग्न्योः ऋक्सामदृष्टिविधिपरत्व एव सम्भव
तीति तुल्यो दोषः । अत इत्थं परिहारो वक्तव्यः—न ह्यत्र विधिवाक्यस्य हेतुक-
थनवाक्यानुसारेणैवार्थो निर्णीयते । न्यायानुसारेणैवार्थनिर्णयोपपत्तेः । नापि वि-
धिवाक्यार्थसिद्धौ स उपयुज्यते । विधित एव तत्सिद्धेः । परं तु अभेदे पूर्ववाक्ये-
नोक्ते तत्र हेतुवन्निगदोऽयं आधाराधेयभावालम्बनं बोधयतीति स परिहारः सि-
द्धान्तिपूर्वपक्षिणोरुभयोरपि तुल्यः । अतो गौण्या वा लक्षणया वा पूर्वपक्षव-
त्सिद्धान्तिनाप्युपपादयितुं शक्यतया विशिष्य लक्षणाग्रहणं गौणीवृत्तेः लक्षि-
तलक्षणाया दुर्बलत्वात् वस्तुगतिमनुरुध्येति द्रष्टव्यम् । विधिवाक्यस्वारस्ये-
नापि ऋक्सामयोरेव पृथिव्यग्निदृष्टिरित्याह—इयमेवर्गिति चेति । 'य एवं
विद्वान् साम गायती'ति क्रतुप्रयोगान्तर्गतगानकाले विद्याया अनुष्ठेयत्वसूचनादपि
अङ्गानामुद्देश्यत्वमवगम्यत इत्याह—य एवं विद्वानिति । अनङ्गेषु सप्तमीनिर्दे-
शात्तेषामेव प्राधान्यमवगम्यत इति पूर्वपक्ष्युक्तमनुवदति—तथा लोकेष्विति । द्वि-
तीयानिर्देशेन साम्नामुपास्यत्वावगमादिति । यद्यपि घटे घटत्वप्रत्यय इत्या-
दिसमभिव्याहारेषु विषयतया आधारतावाचिन्याः सप्तम्याः विशेष्यतापर्यवसानं
द्विसमभिव्याहारे विषयत्वविवक्षायां द्वितीयैव प्र-
त्युरशक्तिसिद्धं, तथाप्युपास्त इत्यादिसमभिव्याहारे विषयत्वविवक्षायां द्वितीयैव प्र-

युज्यते, न तु सप्तमी । न हि राजानमुपास्त इति वक्तव्ये राजनीति प्रयुज्यते । नापि घटं जानातीति विवक्षायां घट इति प्रयुज्यते । अतः प्रकृते सप्तमीनिर्दिष्टानां लोकानामुपासनाविषयत्वं न प्रतीयते । उपासनायां प्राधान्येन विषयत्वप्रतिपत्तिस्तु दूरापास्ता । अतो द्वितीयया साम्नामुपास्यत्वे झटित्यवगते उत्सर्गतः प्राधान्यस्यैव प्रत्ययात् उत्तरवाक्यगतलोकसामसामानाधिकरण्यनिर्देशानुसारेण सप्तम्याः प्रकृत्यादितृतीयार्थतामुपेत्य लोकात्मना सामोपासीतेति वाक्यार्थो ग्राह्यः, न तु द्वितीयावगतं स्वारस्येन साम्नां प्राधान्यं परित्यज्य सप्तम्या क्लेशेन लोकानां प्राधान्यमुपक्रम्य सामात्मना लोकानुपासीतेति वाक्यार्थो ग्राह्य इति तात्पर्यम् । तत्रापीति । 'समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु' इत्युपक्रमे साम्न एवोपास्यत्वमुपक्षिप्य 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीते' ति कानि चिदुपासनानि प्रपञ्चयोपसंहृतम्—'इति तु पञ्चविधस्ये'ति । पुन'रथ सप्तविधस्ये'ति उपक्रम्य कानिचिदुपासनानि दर्शितानि । तथा चोपक्रमेऽवान्तरोपसंहारे पुनरवान्तरोपक्रमे च साम्न एवोपास्यत्वावगमात् तत्प्रपञ्चपरेषु वाक्येषु साम्न एव प्राधान्यविवक्षेति गम्यते । तत्र साम्नः पञ्चविधत्वं पञ्चभक्तिकत्वम् । भक्तिस्साम्नां भागः । हिंकारः, प्रस्ताव, उद्गीथः, प्रतिहारो, निधनमिति पञ्चविधत्वम् । उद्गीथभक्तेः ओङ्काराकारं निधनाच्चोपद्रवं पृथक्कृत्य सप्तविधत्वं द्रष्टव्यम् । निर्देशविपर्यय इति । हिङ्कारादीनां सामावयवानामुपास्यत्वेन उद्देश्यतया प्राथम्येन निर्देश उचितः । स परं सिद्धान्ते नास्तीति निर्देशविपर्ययः प्रसज्यत इति भावः । तथा चाङ्गावबद्धोपासनानाम् 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते'त्यादिसन्दर्भेण विधीयमानानामङ्गानुसारितया अङ्गानां यस्मिन् काले चोदनाः अङ्गेषु यदवस्थानं शरीरस्याम्नातमुत्थानमवस्थानं वा, तथैवोपासनान्यपि कार्याणीत्यपि सिध्यति । इयं चाङ्गावबद्धोपास्यचिन्ता ब्रह्मविद्यायामहंग्रहे प्रतिपादिते तत्प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्राप्ता भवति ॥६॥

इति आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥१॥

इदानीं पुनरपि ब्रह्मविद्यायामेवासनादिनियमचिन्तामारभते —

आसीनस्सम्भवात् ॥ ७ ॥

अत्र सिद्धान्तिना चित्तैकाग्र्यार्थमासननियमोऽपेक्षित इति वक्तव्यम् । तत् नोपपद्यते । अङ्गावबद्धोपासनेष्वासननियमाभावेऽपि चित्तैकाग्र्यस्य वक्तव्यतया स्वतन्त्रोपासनेष्वपि तथासम्भवादिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । आसीनस्त्वेवंजातीयक इति । अङ्गावबद्धोपासनानामङ्गतन्त्रतया तत्रासननियमाभावेऽप्यगत्या यावच्चित्तैकाग्र्यं सम्भविष्यति, तावदेव स्वीक्रियते । स्वतन्त्रोपासनेषु

तु तादृशागतिकत्वाभावात् सम्यक् चित्तैकाग्र्यं संपादनीयम् । तत्रासननियमोऽपेक्षितः । येषां तु व्याध्यादिपीडितानामासननियमोऽनुष्ठातुमशक्यः, तेषामप्यासननियमो नादर्तव्यः । अपि तु यावन् चित्तैकाग्र्यं भविष्यति, तावतैव यथाकथञ्चित् उपासनं संपादनीयम् । सति सम्भवे दृढचित्तैकाग्र्यायासननियमः आदर्तव्य इति भावः ॥ ७ ॥

ननूपासनं नाम ज्ञानधारा । सा तु चित्तैकाग्र्याभावेऽपि घटादिपु दृष्टेति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम्—

ध्यानाच्च ॥८॥

न केवलं ज्ञानधारोपासनम् । अपि तु विजातीयप्रत्ययानन्तरिता ज्ञानधारा। अतो ध्येयमात्रविषयकतया चित्तस्यावस्थानं तत्रापेक्षितम् । तदासीनस्यैव सम्भवतीति भावः ॥ ८ ॥

ध्यानकाले शरीरस्य निश्चेष्टत्वं चापेक्षितम् । तदासीनस्यैव सम्भवति, नान्यस्येत्याह—

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥९॥

निश्चेष्टेपु पृथिव्यादिपु ध्यातृत्वोत्प्रेक्षणात् निश्चेष्टतायै अत्यन्तचित्तैकाग्र्यं तत्रापेक्षितम् । अत आसननियमस्सिध्यति ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥१०॥

यद्यपि चित्तैकाग्र्यरूपदृष्टोपकारायासननियमः प्राप्तः, तथापि आसनविशेषनियमः स्मृत्या बोध्यते नियमादृष्टाय ॥१०॥

इति आसीनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥११॥

तथा आसनादिनियम उपासनायाम्, एवं दिग्देशकालादिष्वपि नियम इति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । आरम्भेष्वारभ्यमाणेपु दर्शपूर्णमासादिकर्मसु वैदिकत्वाविशेषात् उपासनायामपि प्राच्यादिदिक्प्राचीनप्रवणादिदेशः पूर्वह्णादिः कालोऽपेक्षित इति पूर्वः पक्षः । प्राचीनप्रवणः प्राग्भागे निम्नः । शुचौ गिरिगुहादौ, रमणीये अमेध्याद्यशुचितावर्जिते, शर्करास्सूक्ष्मपाषाणाः, शब्दजलाश्रयादिभिर्वर्जित इत्यनुषङ्गः । उक्तविशेषणानि शुचितादिदेशविशेषणानां प्रयोजनमाह—मनोऽनुकूल इति । उक्तविशेषणानि मनःप्रसादसम्पादकानीति भावः । तथा च यत्र मनः प्रसीदति उपासनायां, स एव तस्यामुपासनायामङ्गभूतो देशः । चक्षुःपीडनं मशकादि, तद्युक्तेन तु योजयेदित्य-

न्वयः। गुहानिवातात्मकं यदाश्रयणमाश्रयस्तत्र प्रयोजयेत् कुर्यादुपासनमित्यर्थः॥११॥

इति यत्रैकाग्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥१२॥

यथा आवृत्तौ दिगादिनियमोऽनपेक्षितः, एवमामरणं कर्तव्येति नियमोऽपि नापेक्षित इति सङ्गतिः । अनियोज्येति । नियोज्यरहिता ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तिर्यस्योदिता, तस्य पुरुषस्य शास्त्राविषयत्वं शास्त्रार्थेऽधिकारो नास्ति । नियोज्यत्वादेरुपमर्दादिति भावः । अभ्युदयफलानीति । अभ्युदयफलेष्वपि यानि कर्माङ्गावबद्धानि, तेष्वपि नेयं चिन्ता । कर्मकालादन्यत्र तेषामसम्भवात् । यान्यपि 'वाचन्धेनुमुपासी'तेत्यादीनि स्वतन्त्रप्रतीकोपासनानि, तेष्वपि नेयश्चिन्ता । ध्येयस्यैव प्राप्यत्वभावात् । अपि त्वग्निहोत्रादिवदभ्युदयफलानि । तत्रावृत्त्याधिक्यात् फलभूमा भवति । यानि तु प्रतिपत्तव्यफलविषयाण्युपासनानि, तेष्वियं चिन्ता । कियन्तं चित्कालं प्रत्ययमभ्यस्येति । ननु, प्रतिपत्तव्यवस्तुगोचराणि यानि दहरशाण्डिल्याद्युपासनानि, तेषामिहैवोपास्याभेदेन साक्षात्कारो द्वारम् । तत्र कथं कियन्तश्चित्कालमावृत्तोपासनं सिध्येत् । न चोपास्याभेदसाक्षात्कारस्य द्वारत्वेऽपि यदा साक्षात्कारः, तदनन्तरमुत्सृजेत्, न त्वाप्रायणमावर्तयेदिति वाच्यम् । उपास्यसाक्षात्कारस्यान्त्यकाले अपेक्षिततया तदर्थमाप्रायणमावृत्तेरपेक्षितत्वात् । 'यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तन्तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित इति शास्त्रानुसारेणान्त्यप्रत्ययस्य पारलौकिकफलेषु सर्वत्रापेक्षितत्वात् । न चान्त्यप्रत्ययो यथाग्निहोत्रफलेष्वदृष्टवशात् भवति, एवमुपासनाफलेष्वप्युपपत्तेर्न तदर्थमावृत्तिरपेक्षितेति वाच्यम् । कर्मणां दृष्टेन द्वारेणान्त्यप्रत्ययाजनकतया तेष्वदृष्टाश्रयणेऽप्युपासनेषु आवृत्त्यात्मकदृष्टद्वारेणान्त्यप्रत्ययजनकत्वोपपत्तौ अदृष्टकल्पनाया अनुचितत्वात् । श्रूयते चाप्रायणमावृत्तिः कर्तव्यतया 'स यो ह वै तद्भगवन् मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत अहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेति आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य स खल्वेवंवर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तत' इति । तस्मात् कथं कियन्तं चित्कालं प्रत्ययमावृत्य विसृजेदिति चेत्, उच्यते—अन्त्यकाले उपासनानां प्रत्ययजननार्थमदृष्टद्वारकत्वं तावदवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । येषां तावदुपासनया अन्त्यप्रत्ययसम्पन्नः, ततः प्रबलप्रारब्धकर्मान्तरप्रतिबन्धादुपासनाफलप्राप्तिर्नास्ति, तेषां भवान्तरे उपासनाफलप्राप्तिर्वक्तव्या । तत्र चान्त्यप्रत्ययः अदृष्टाधीन एव, अपि चान्त्यकालेऽपि येषां प्रबलेन व्याधिना चित्तव्यामोहादिकं प्राप्तं प्रबलवासनान्तरोद्भवादन्यगोचरो वान्त्यप्रत्ययः,

तेषामपि जन्मान्तर एव उपासनाफलं वक्तव्यमित्यदृष्टद्वारकत्वे आवश्यके किमाप्रा
यणमावृत्त्या । न च प्रारब्धादपि सगुणोपासनायाः प्रबलतया उपासकस्य
ब्रह्मविद्याफलगोचर एवान्त्यप्रत्यय इति वाच्यम् । तथासति यदैव सविशेष-
ब्रह्मसाक्षात्कारः, तदैव शरीरपातप्रसक्त्या शरीरधारणाय प्रारब्धस्यावश्यं प्रब-
लताया वक्तव्यत्वात् । नापि वचनानुसारेण सर्वासूपासनास्वाप्रायणमावृत्तिः प्राप्नो-
ति । 'अहरहर्वा एवं विदि'ति वाक्यस्य दहरविद्यागतत्वात् प्रायणान्तमोङ्कारमभि-
ध्यायीतेत्यस्य त्रिमात्रप्रणवोपासनाप्रकरणगतत्वात् स खल्वेवंवर्तयन्यावदायुषमि-
ति च कर्मणामेवावृत्तिमाप्रायणं प्रतिपादयति । अतः प्रमाणाभावात् आप्रायण-
मावृत्तिर्न प्राप्नोतीति पूर्वः पक्षः । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—आमुष्मिकफला-
नामन्त्यप्रत्ययस्तावदपेक्षितः । तत्र यत्फलगोचरोऽन्त्यप्रत्ययः, तदनन्तरं तदेव
फलं प्राप्यत इति तावद्दुर्पयम् । 'तदेव सक्तः सहकर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र
निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययमि'ति श्रुतेः 'यंयं वापि स्म-
रन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तन्तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित' इति स्मृ-
तेश्च । ततश्च यस्यान्तकाले ब्रह्मविषयकप्रत्ययस्सम्पन्नः, तेन ब्रह्म प्राप्यमेव ।
नापि रोगादीनामन्त्यप्रत्ययप्रतिबन्धकता । अन्त्यकाले यत्किञ्चित्फलगोचरप्रत्यया
वश्यम्भावात् । नाप्याप्रायणमावृत्तिमतामपि अन्त्यकाले वासनान्तरोद्भवः प्रबल-
प्रारब्धाधीन इति सम्भावयितुं शक्यम् । सगुणनिष्ठानां साक्षात्कारानन्तरं शरी-
रसद्भावावगत्या शरीरस्थित्युपयुक्तप्रारब्धस्य प्राबल्यकल्पनेऽपि शरीरपातकाले-
ऽप्यन्त्यप्रत्ययप्रतिबन्धकप्रारब्धस्य प्राबल्यकल्पने प्रमाणाभावात् । अपित्वा-
प्रायणमनुवृत्तोपासनावासनाया उद्भूतत्वात् तत्सहकारिणां नित्यनैमित्तिककर्म-
णां ब्रह्मलोकावाप्तिफलकानां ब्रह्मविद्यायुक्ततया वीर्यवत्तरत्वाच्च वासनान्तरस-
हितप्रारब्धस्याप्यभिभवः कल्प्यते । एवं 'स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति अ-
थैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमत' इत्यादिषूपासकस्य एतच्छरीरपातानन्तरमेवार्चि-
रादिसम्बन्धप्रतिपादनमुपपद्यते । दृष्टं च कर्मविपाकग्रन्थोक्तानां प्रायश्चित्तानां प्रा-
रब्धादिभिः प्राबल्यम् । ततश्च यस्याप्रायणमावृत्तिः, तस्यान्त्यकाले ब्रह्मसाक्षा-
त्कारस्य ततोऽर्चिरादिपर्वणा ब्रह्मप्राप्तेश्चावश्यंभावात् अन्त्यकालसाक्षात्कारोप-
योगिदृढसंस्कारसिद्धये चित्तैकाग्र्यसमयेऽप्याप्रायणमावृत्तिरपेक्षिता । तथा च 'स-
दा तद्भावभावितः । तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरे'ति च स्मृतिलिङ्गमप्युपपद्यते ।
'अहरहर्वा एवंविदि'ति 'प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीते'ति च उपासनाविशेषप्र-
करणगतमपि न्यायप्राप्तार्थानुवादकं सत्सर्वसाधारणं लिङ्गं भवत्येव । 'स खल्वेवं
वर्तयन्नि'त्यपि न केवलकर्मणामेवावृत्तिं प्रतिपादयति । ब्रह्मलोकापुनरावृत्तेः कर्म-

म्योऽसम्भवात् । 'आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्ये'ति सर्वेन्द्रियाणामात्मविषयकनिरोधस्योपासनां विनान्यत्रानुपयुक्तत्वात् । अत इदं वाक्यमुपासनासहितानामेव कर्मणामावृत्तिं विदधाति । स विज्ञानो भवति मरणकाले फलविषयकविज्ञानसहितो भवति, स विज्ञानं विज्ञानविषयीकृतमेव फलं अन्ववक्रामति प्राप्नोति । यच्चित्तः यत्फलविषयकं चित्तमस्य, तेन चित्तविषयीकृतेन फलेन सह प्राणमायाति प्राणप्रधानो भवति, प्राणस्तेजसा उदानेन युक्तः स आत्मना स्वेन जीवं यथा सङ्कल्पितं लोकं नयति अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमि'ति वाक्ये उदानस्य फलप्रापकत्वश्रवणात् 'तेजो ह वा उदानः' इति तेजःपदस्य उदाने प्रयोगाच्च तेजसोदानेनेति व्याख्यातम् । यथा तृणजलूका तृणान्तरात् तृणान्तरप्राप्तौ उभयतृणसम्बद्धा भवति, एवं जीव उत्क्रान्तिकाले एतच्छरीरसम्बद्ध एवान्त्यप्रत्ययेन भाविशरीरमपि विषयतया स्पृशतीति 'तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मा इदं शरीरं निहन्याविद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरती' ति श्रुतितात्पर्यम् । प्रत्ययास्त्वेते उपासनारूपाः, प्रायणकालभाविभावनाविज्ञानं भावना दृढसंस्कारः, तज्जन्यं विज्ञानं, प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः भावनाद्धारकाः । अनेन विशेषणेन येपूपासनेषु ध्येयमन्यत् प्राप्यं च फलं अन्यदेव, यथा पञ्चाग्न्यादिषु, तत्र दृष्टविधया अन्त्यकाले फलप्राप्त्याधायकत्वासम्भवात् आप्रायणमावृत्तिर्नापेक्षिता । अग्निहोत्रादिकर्मवत् अदृष्टसामर्थ्यादेवान्त्यप्रत्ययाक्षेपकत्वादिति सूचयति—'स यावत्क्रतुरस्माल्लोकात् प्रैति यावद्विषयकोपासनाविशिष्टः प्रैति, तावत् विभूतिमान् अयं भवति । अत्र 'यावत्क्रतुः प्रैती'ति प्रायणकालेऽप्युपासनाविशिष्टयप्रतिपादनात् आप्रायणम् अनुवृत्तिस्सूच्यते । एतत्त्रयम् । 'अच्युतमस्यक्षितमसि प्राणसंशितमसी'ति मन्त्रत्रयमुच्चारयेदि'ति । अत्र च प्रायणकाले उपासकस्य मन्त्रत्रयोच्चारणकर्तव्यताप्रतिपादनात् उपासकानां प्रायणकालेऽपि कर्तव्यशेषो वर्तत इति द्योतयति । तदेतदन्यार्थदर्शनविधया प्रायणकाले प्रत्ययावृत्तिं सूचयति ॥१२॥

इति आप्रायणाधिकरणम् ॥८॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥१३॥

गतस्तृतीयशेष इति । 'आवृत्तिरसकृदुपदेशा'दित्यारभ्य 'प्रायणात्तत्रापि हि दृष्ट'मित्यन्तैरधिकरणैः परमात्मप्रत्ययः सविशेषगोचर एकाग्रचित्तेनाप्रायणमावर्तनीयः, निर्विशेषगोचरस्त्वातत्त्वसाक्षात्कारमिति निरूपितोऽर्थस्साधनतया तृ

तीयान्तर्गतियोग्योऽपि 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इति परमात्मनः प्रियतया तद्विषयकप्रत्ययस्य इष्टत्वेन फलान्तर्गतिरपि विद्यत इति द्योतयितुं फलाध्याये सम्बद्ध इति भावः। इह सविशेषनिर्विशेषविद्ययोः फलभूतः पापक्षयः सहैव विचार्यते। सविशेषविद्यायां चास्य प्रथमभाव इति तमेव प्रथमं निरूपयति—प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेरपि। पापिना प्रायश्चित्तं कार्यमित्येवंविधेषु वाक्येषु पापं अधिकारिविशेषणं निवर्तनीयत्वाभिप्रायेण नोपादीयते। येन तन्निवृत्तिः प्रायश्चित्तफलं भवेत्। 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' इति भोगं विना कर्मक्षयासम्भवात्। अपि तु यथा 'यस्याहिताग्नेः गृहान् दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे'दिति ग्रहदाहो निमित्ततयाधिकारिविशेषणम्, एवं पापमित्यर्थः। ननु, विधेयस्य प्रायश्चित्तस्य फलापेक्षायामधिकारिविशेषणतयोपात्तस्य पापस्य निवृत्तिरेव योग्यतया फलं कल्प्यते। अतः प्रायश्चित्तवाक्येषु पापोपादानं स्वनिवृत्तिफलद्योतनार्थमेव। उपस्थितपापनिवृत्तिं फलं परित्यज्य प्रायश्चित्तानां फलान्तरकल्पने प्रमाणाभावात्। ग्रहदाहेष्ट्यादौ उपात्तस्य गृहदाहस्य फलाकाङ्क्षापूरकत्वासामर्थ्यादगत्या तत्र तस्य निमित्ततैव परिकल्प्यते। एवं 'नाभुक्तमि'ति वाक्ये अकृतप्रायश्चित्तं कर्मेति विवक्षणीयम्। एवं विद्याया अपि कर्मविरोधित्वस्य शास्त्रेण प्रतिपादनात् विद्यारहितपुरुषगतमित्यपि कर्मविशेषणं नाभुक्तमिति वाक्ये विवक्षणीयमेवेत्याशङ्क्याह—अपि चेति। 'नैवं ब्रह्मविद्यायां विधानमस्ती'ति निर्विशेषविद्याभिप्रायम्। ततश्च निर्विशेषविद्याया दोषसंयोगेन विधानाभावात् न तन्निवृत्तिः प्रायश्चित्तवत्फलत्वेन वक्तुं शक्या। सविशेषविद्यायां तु यद्यपि विधानमस्ति, तथापि दोषनिर्घातार्थत्वमर्थवादैरवगन्तव्यम्। न च ब्रह्मप्राप्तिफलेन निराकाङ्क्षायां तस्यामार्थवादिकं फलं 'नाभुक्तमि'ति वचनविरुद्धं कल्पयितुं युक्तमिति भावः। देशकालनिमित्तापेक्ष इति। यथा सत्स्वप्यन्येषु पौरुषेयेषु कर्मसु कस्यचित् कर्मणः वृत्त्युद्भवात् तत्फलं कालविशेषे प्राप्यते, एवं ब्रह्मविद्या यदोद्भूता भविष्यति, तदा तस्या अपि फलप्रदातृत्वं भविष्यतीति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः। अयमपरः निर्विशेषविद्याविषय इति यावत्। सगुणासु तावद्विद्यास्विति। न च विहितायामपि तस्यां निराकाङ्क्षत्वात् आर्थवादिकफलकल्पनानुपपत्तिरिति वाच्यम्। सविशेषविद्यासु ब्रह्मप्राप्तिरप्यर्थवादतस्तैव कल्प्या। तथा च फलाकाङ्क्षायां यद्यदर्थवादेभ्यः फलत्वयोग्यमुपस्थितं, तस्य सर्वस्य फलत्वं कल्प्यत इति कर्मक्षयोऽपि तत्र फलं भविष्यतीति भावः। यद्यपि विधानं नास्तीति अविधेयस्यापि ज्ञानस्य यथावाक्यशेषानुसारेण मोक्षः फलत्वेनावगम्यते, एवं कर्मक्षयोऽपि फलत्वेनावगन्तुं शक्यत एवेति परिहारसम्भ-

वर्त्येव । प्रकारान्तरेणाप्याह—तथापीति । ब्रह्मज्ञानेन मूलभूतायामविद्यायां निवर्तितायां तन्मूलानां कृत्स्नानामपि सांसारिकधर्माणां निवृत्तेः कर्मापि नष्टं भवतीति भावः । अश्लेष इति चेति । ननु, निर्विशेषविद्यायां यदात्मतत्त्वसाक्षात्कारः सम्पन्नः, तदा जीवत्यपि विदुषि साक्षात्कारप्राचीनानां कर्मणां नाशः तदनन्तरभाविनामश्लेषो वक्तव्यः । तन्नोपपद्यते । न हि कृतब्रह्मसाक्षात्कारस्य सर्वतो विरक्तस्य पापे प्रवृत्तिस्सम्भवति । येन कृतेऽपि तस्मिन्विदुषि तस्य फलजननसामर्थ्यानुत्पत्तिरूपोऽश्लेषो भवेत् । सविशेषविदस्तु फलारम्भशरीरपातावसर इति अन्त्यप्रत्ययसमये प्राचीनानां पापानां नाशः, तदनन्तरभाविनामश्लेषो वक्तव्यः । न च प्रायणानन्तरं तस्य पापप्रसक्तिरस्ति, येन तदश्लेषः फलं भवेदिति चेत्, उच्यते—निर्विशेषविदस्तावत् जीवद्दशायां न बुद्धिपूर्वं पापे प्रवृत्तिस्सम्भवति । प्रबलप्रारब्धानुसारेण प्रमादादपि तत्प्रवृत्तिस्सम्भवति । 'इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ सोमो धाता बृहस्पतिः तेनोमुञ्चन्त्वेनसो यदन्यकृतमारिम प्राप्ता' इति मन्त्रानुसारेण पुत्रादिपापस्यापि तस्मिन् प्रसक्तिरस्ति । तस्य सर्वस्याप्यश्लेषो 'न लिप्यते कर्मणा पापकेने'ति श्रुतेर्विषयो भविष्यति । सविशेषविदि तु प्रयातेऽन्यकृतपापसंश्लेषः, तदभावः 'तद्यथा पुष्करपलाश' इति वाक्यस्य विषयो भविष्यतीति न काचिदनुपपत्तिः । यद्यपि पापक्षयोऽर्थवादेभ्योऽवगम्यते, तथापि तस्य ब्रह्मप्राप्तिरूपप्रधानफलापेक्षत्वात् तद्विवक्षावश्यं वक्तव्येत्याह—एवमेव चेति । कर्मफलस्यैहिकत्वनियमाभावात् प्रतिबन्धकाभावे सति देशकालानुसारेण तत् भवतीति वक्तुं युक्तम् । विद्याफलं तु ब्रह्मापरोक्ष्यसमानकालं पुनरावृत्तिराहितमिति वक्तव्यम् । तत्प्रतिबन्धकीभूतपापनिवृत्तिं विना नोपपद्यत इत्यभिप्रेत्याह—अनित्यत्वप्रसङ्गादिति ॥१३॥

इति तदधिगमाधिकरणम् ॥९॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥१४॥

अतिदेशनिवर्त्यां विशेषाशङ्कामाह—धर्मस्य पुनरिति । अपि च विदुषि धर्माश्लेषवचनस्य विषयो न लभ्यते । निर्विशेषविदस्तत्राधिकाराभावात् । न चाधिकाराभावेऽपि पुण्यमपि कृतं फलं जनयितुं समर्थम् । सविशेषविदस्तु प्रायणकाल एवाश्लेषो वक्तव्यः । न च तदा पुण्यं प्रसक्तं, यस्याश्लेषस्स्यादिति पूर्वः पक्षः । दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्येति । 'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त' इति हि श्रूयते । न चाश्लेषस्य विषयासम्भवः । स्वस्याधिकाराभावेऽपि तदुद्देशेन पुत्रादिभिः कृ-

तं यत्तटाकप्रतिष्ठादिकं तत्फलं तत्र प्रसक्तमिति तस्याश्लेषो भविष्यति ॥१४॥

इति इतराधिकरणम् ॥१०॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥१५॥

अधिकरणद्वयेन उत्सृष्टस्य कर्मनाशस्य प्रारब्धे अपवादः क्रियत इति स-
ङ्गतिं सूचयितुं वृत्तं कीर्तयति—पूर्वयोरिति । ननु, 'तस्य तावदेव चिरमि'ति
श्रुत्या शरीरपातावधिप्रतिपादनात् शरीरधारणोपयुक्तप्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तविषय-
मेव 'उभे उहैवैष' इत्यादिवचनं भविष्यतीति चेन्न। निर्विशेषविद्ययाह्युपादानभूता-
ज्ञाननाशे किञ्चिदवशिष्यत इति वक्तुं न शक्यते । निरुपादानकार्यस्थित्ययोगात् ।
अतो ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं प्रारब्धमवशिष्यत इति वक्तुं न शक्यते । 'तस्य
तावदेव चिरमि'ति वाक्यस्य निर्विशेषविद्याप्रकरणगतत्वेन सविशेषविद्यागतपुण्य-
पापसम्बन्धवचनसङ्कोचकतेति शङ्कैव नास्तीति । तद्वचनं तु तस्य विदुषस्तावदेव
चिरं विलम्बः यावदस्मात् शरीरात् न विमोक्ष्यत इति प्रतिपादयितुं शरीरपातानन्त-
रं विलम्बो नास्तीत्येतावन्मात्रे एवकारार्थे पर्यवस्यति, न तु तावत्पर्यन्तं विलम्ब
इत्यपि प्रतिपादयतीति पूर्वः पक्षः। निर्विशेषविद्यानिष्ठानां प्रजापतीन्द्रप्रभृतीनां सवि-
शेषविदामश्वपतिकेकयप्रभृतीनां च शरीरधारणस्य श्रुत्यावगमेन विद्याफले प्रार-
ब्धस्य प्रतिबन्धकतावश्यं कल्पनीया । तत्र निर्विशेषविद्याया अविद्यानिवर्तकत्व-
स्वाभाव्यात् आवरणशक्त्यंशेनाविद्यायां निवर्तितायामपि विक्षेपशक्त्यंशेन प्रारब्धो-
पादानांशोऽनुवर्तत इति कल्प्यते । सविशेषविदां तु शरीरपातावसर एव फला-
रम्भः । न च 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामि'त्यधिकरण एव प्रारब्ध-
स्य प्रतिबन्धकता दर्शिता । किमर्थमिदमधिकरणमिति वाच्यम् । तत्र हि प्रारब्ध-
स्य प्रतिबन्धकतामुपेत्यैव तस्यानेकशरीरग्रहणोपयोगिता नास्तीति शङ्कायां व-
सिष्ठादीनामनेकशरीरदर्शनात् प्रारब्धस्यानेकशरीरानुयायितास्तीति प्रतिपादित-
मिति न तेनास्य पौनरुक्त्यम् । तथा च 'तस्य तावदेव चिरमित्य'पि वचनं प्रा-
रब्धस्य प्रतिबन्धकतां सूचयत् स्वरसं भवतीति सिद्धान्ताभिप्रायः ॥१५॥

इति अनारब्धाधिकरणम् ॥११॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥१६॥

विद्यया प्रारब्धव्यतिरिक्तपुण्यपापयोर्नाशः प्रतिपादितः । तत्र पुण्यस्य
प्रारब्धव्यतिरिक्तस्यापि विद्योपयोगिनो विद्यया नाशो नास्तीति प्रतिपादनार्थमेत-
दधिकरणम् । अयमत्र पूर्वपक्षाभिप्रायः । निर्विशेषविद्यायां कर्मणामुपयोगो वक्तुं
न शक्यते । कर्मविरोधिन्या विद्यायाः कर्माजन्यत्वात् । तथा च 'तमेतं वेदानु-

वचनेने'त्यादि वचनं वर्तमानापदेशत्वात् अर्थवादो भविष्यति । नापि सविशेष-विद्यायां कर्मोपयोगप्रतिपादकं किञ्चित् स्पष्टं वचनमस्ति । अतो नित्यनैमित्तिक-कर्मणामपि विद्यया विनाश इति । सिद्धान्तस्तु काष्ठजातीयविरोधिनोऽप्यग्नेः का-ष्ठादुत्पत्तिदर्शनात् सति प्रमाणे विरोधिन्या अपि विद्यायाः कर्मभ्यः उत्पत्तौ नानु-पपत्तिः । न च 'तमेतमि' ति वाक्यस्यार्थवत्त्वसम्भवे अनुवादत्वं कल्पयितुं न्याय्यम् । तथा च विद्योद्देशेन कृतानामग्निहोत्रादीनां परंपरया विद्याकार्योपयोगित्वात् न तेषामितरकर्मवत् विद्याविनाश्यत्वं सम्भवति । नापि सविशेषविद्यायां कर्मणाम-नुपयोग इति 'सखल्वेवं वर्तयन्नि' ति वाक्यस्यात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्येति समभिव्याहारानुसारेण ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा अपुनरावृत्तिप्रतिपादनेन च विद्यासहि-तकर्मानुष्ठानपरत्वावगमात् । न च तत्र कर्मणामुपयोगप्रकारोऽयमिति निरूपयितुं न शक्यत इति वाच्यम् । आरब्धायामुपासनायामाप्रायणमनुवर्तनीयायां प्रतिब-न्धकपापसम्भवेन तन्निराकरणद्वारा विद्यास्वरूपोपयोगसम्भवात् । तथा च श्रुतिः— 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते । तत् उभयं, सह एकस्मिन् काले ज्ञात्वा अनुतिष्ठति यः, तदुभयं किमित्यपेक्षायां विद्यां चाविद्यां चे'त्युक्तम् । विद्या सविशेषविषया, अविद्या-कर्माणि । निर्विशेषविद्या-यां कर्मसाहित्यासम्भवात् सविशेषविद्याग्रहणम् । सः अविद्यया कर्मणा मृत्युं पापं विद्यानुवृत्तिप्रतिबन्धकीभूतं तीर्त्वा नाशयित्वा आप्रायणमनुवृत्तया विद्ययामृतं कै-वल्यं क्रमेणाश्नुते । तथा च स्मृतिः—'तपो विद्या च विप्रस्य नैश्रेयसकरं परम् । तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुत ॥' इति । ननु, विद्योत्पत्तेः प्राचीनानि यानि नित्यनैमित्तिककर्माणि, तेषां विद्योत्पत्तावुपयोगः विविदिषार्थत्वात् । यानि तु का-म्यानि अभुक्तफलानि, तेषां विद्योत्पत्त्या विनाशः । भुक्तफलानि तु स्वत एव नष्टा-नि । प्रारब्धं तु भोगैकनाश्यमिति विद्योत्पत्तेः प्राग्भाविनां कर्मणां सुहृद्द्विषत्सं-क्रमणं नोपपद्यते । विद्यानन्तरभाविनां तु अश्लेष एव । अतः 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदस्साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामि'त्यस्य विषयो नोपपद्यते । न च येषामश्लेष-विनाशौ, तद्विषयमिदं संक्रमणं भविष्यतीति वाच्यम् । दायदृष्टान्तेन ह्येतदवगम्यते—यदा दायस्य पुत्रेषु संक्रमणं, तदा पुण्यपापयोस्सुहृद्द्विषत्संक्रमणं, तत्र च यद्यपि स-विशेषफलस्य प्रायणकालभावित्वात् तदानीं विनष्टयोः पुण्यपापयोः दायवत् संक्र-मणं भवतु नाम । निर्विशेषविद्याफलं तु जीवत एव साक्षात्कारसमानकालमिति त-दानीं विदुषस्सकाशाद्विनष्टयोः दायसंक्रमणपर्यन्तं निराधारस्थित्ययोगेन स्वरूपत एव नष्टतया कथं दायसंक्रमणकाले सुहृद्द्विषत्संक्रमणं भवेदित्यभिप्रायेण शङ्कते— किं विषयं पुनरिति ॥१६॥

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥१७॥

अयं भावः—ययोः पुण्यपापयोः अश्लेषविनाशौ, तयोरेव सुहृद्द्विषत्संक्रमणम्। अपेक्षानुसारादिति 'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादि'त्यत्र निरूपितम्। अतो दायदृष्टान्तेन एतद्विवक्षितं—यथा विदुषानुभोग्यस्य स्थितस्य दायस्यान्यैरुपभोगः, एवं विद्यामाहात्म्यात् विदुषानुपभोग्ययोः पुण्यपापयोः सुहृद्द्विषद्भोग इति, न तु संक्रमणेऽपि तुल्यकालत्वम् । अतो नानुपपत्तिरिति ॥१७॥

इति अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १२॥

यदेव विद्ययेति हि ॥१८॥

येषां कर्मणां विद्योपयोग उक्तः, तेषामेव विद्यावैशिष्ट्यचिन्तेति सङ्गतिं द्योतयन् वृत्तं कीर्तयति—समधिगतमिति । विद्यासंयुक्तमेवाग्निहोत्रादीति । ननु, विद्यानां विविदिषोपयुक्तकर्माङ्गत्वासम्भवात् विद्यासंयुक्तमेवाग्निहोत्रादीति कथमुच्यते। न च विद्यानां कर्मसु सर्वत्राङ्गत्वाद्विविदिषुकर्मस्वपि विद्यानुप्रवेशो भवेदिति वाच्यम् । 'तन्निर्धारणानियम' इत्यत्र कर्माङ्गताया विद्यासु निरासात् । उच्यते—विद्यासंयुक्तानां कर्मणां 'पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयती'त्यादिवाक्यैः प्रशंसावगम्यते । 'प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यती'त्यादिषु च विद्यारहितानां प्रस्तावादिकर्मणां निन्दावगम्यते। अतो विद्यानां पुनः कर्माङ्गत्वनि- ... त्याशङ्का। न च 'प्रस्तोतर्या देवते'त्यस्मिन्नेव सन्दर्भे विद्यारहितानामेव प्रस्तोत्रादीनामार्त्विज्यमुपलभ्यते । 'यदेव विद्यया करोती'त्यादिवाक्ये च 'तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति पृथक् फलं च विद्यानामवगम्यत इति कथं कर्माङ्गतेति वाच्यम् । नित्येषु कर्मसु तावत् यथाशक्त्यनुष्ठानं तत्र प्रस्तोत्रादीनां विद्वत्त्वाभावात् विद्यानुष्ठानश- ... क्त्यभावेन केवलप्रस्तावादिकर्मसु प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना । अत एवोषस्त्यागमनानन्तरं तत उपदेशं लब्ध्वा साङ्गकर्मकरणसम्भवात् तद्रहितकर्मकरणे उषस्तिना शाप उपाक्षिप्तः । वीर्यवत्तरमित्यत्र तरप्प्रत्ययश्च स्वार्थिको भविष्यति अल्पाच्तरमित्यादाविव । यदि तु अर्थाधिक्यसम्भवे स्वार्थकता न न्याय्या, तदा सर्वाङ्गोपेतात् कर्मणः फलाधिक्यावश्यम्भावात् यथाशक्ति किञ्चिदङ्गविकलात् कर्मणः सर्वाङ्गयुक्तं शक्तस्य कर्म वीर्यवत्तरमिति भविष्यति । न चैवमप्यशक्तस्य विविदिषार्थं केवलकर्मसम्भवात् कथं विविदिषार्थेषु कर्मसु अङ्गावबद्धोपासनानियम इति वाच्यम् । शक्तस्य विद्यानुष्ठाने विविदिषोपयोगिकर्म विद्यायुक्तमेव भविष्यतीति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । 'यदेव विद्यये'ति वाक्यं न सर्वाङ्गयुक्तकर्मकरणपक्षे विद्यमानं यत्फलाधिक्यं,

तत्प्रतिपादनपरम् । तस्य न्यायसिद्धतया वाक्यस्यानुवादकतापत्तेः । अतः पृथक्त्व प्रतिबन्धः फलमित्यत्रोक्तन्यायेन विद्यानां फलान्तरकथनपरमेव । अतः पृथक् फलत्वात् न कर्माङ्गतोपपद्यते । प्रशंसापि विद्यासंयुक्तस्य कर्मणः प्रतिबन्धराहित्यफलान्तरसम्बन्धादेव । 'तांश्चेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति' अविद्वत्तायां शापस्तु उपस्तेः स्वमाहात्म्यप्रकटनार्थ एव शापानन्तरं प्रस्तोत्रादीनां कर्मण्य उपरमोऽपि शापभयादेव, न तु विद्याभावे कर्म विगुणं भविष्यतीत्यभिप्रायेण । अयं चार्थ उपस्तिचाक्रायणोपाख्यानपर्यालोचनया अवगम्यत एव । अतो न विविदिषार्थे कर्मणि विद्यानियमः ॥१८॥

इति यदेवाधिकरणम् ॥ १३ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥१९॥

अनारब्धकार्य एवत्वित्यस्याग्निहोत्रादिनित्यकर्मसु अपवादे दर्शिते तत्प्रसङ्गात् ब्रह्मविद्योपयुक्तेषु कर्मसु अङ्गावबद्धोपास्तिनियमो निराकृत इति प्रसक्तानुप्रसक्तमधिकरणद्वयं विहाय व्यवहिताधिकरणेन सङ्गतिमाह—अनारब्धकार्ययोरिति । अयमत्र पूर्वपक्षाभिप्रायः—विक्षेपांशेनाविद्या प्रारब्धोपयोगितया सत्यपि ब्रह्मसाक्षात्कारे अनुवृत्ता । अतस्तस्या ब्रह्मसाक्षात्कारादपि प्रबलतया न तेन निरासस्सम्भवति । नापि निरासकमन्यत् किञ्चिदुपलभ्यते । अतः प्रारब्धक्षपणानन्तरमपि तदंशस्यानुवृत्तत्वात् विद्यायाः कैवल्यहेतुता नोपपद्यते । अपि च येषामनेकजन्मप्रापकं प्रारब्धमस्ति । तेषां जन्मान्तरे ब्रह्मसाक्षात्कारसंस्कारोच्छेदात् तत्र च पापादिकर्मणः यस्यकस्यचित् प्रसक्तस्याश्लेषासम्भवात् पुनरपि जन्मान्तरमिति न मोक्षः प्रारब्धक्षयेऽपि सम्भवती । न चापरोक्षीकृतब्रह्मतत्त्वानां न जन्मान्तरे संस्कारोच्छेद इति वाच्यम् । मरणस्य संस्कारविच्छेदकतया तथाकल्पनानुपपत्तेः । न च 'तस्य तावदेव चिरमि'ति वाक्येन कैवल्यप्राप्तौ प्रारब्धक्षयावधिकरणात् तथा कल्पनीयमिति वाच्यम् । येषामेव जन्मप्रापकं प्रारब्धं, तदभिप्रायेण तच्छ्रुत्युपपत्तेः । एवं सविशेषोपासकानामपि यदि केनचित्प्रबलेन प्रारब्धेन जन्मान्तरं, तदा तेषामपि संस्कारप्रमोषेण विद्यानुवृत्तेरसम्भवात् न जन्मान्तरेऽपि फलप्राप्तिरिति अमुं पूर्वपक्षाभिप्रायं 'ननु, सत्यपि सम्यग्दर्शने' इति, 'नन्वपरः कर्माशय' इति चानूद्य स्वयमेव निराकरिष्यति । प्रथमतस्सिद्धान्तं दर्शयन् सूत्रं योजयति—इतरे त्वारब्धकार्ये इति । अयमत्र परिहाराभिप्रायः—प्रारब्धक्षपणानन्तरम् विद्याया निरासको ब्रह्मसाक्षात्कार एव । पूर्वं प्रारब्धरूपप्रतिबन्धकवशेन तस्यानिवर्तकत्वेऽपि प्रतिबन्धकाभावे निवृत्त्युपपत्तेः । नापि येषामनेकजन्मप्रापकं प्रारब्धं,

तेषां संस्कारप्रमोषस्सम्भवति । अधिकारिपुरुषाणां संस्काराप्रमोषस्य श्रुतिस्मृति-सिद्धत्वात् । अन्येषामपि विदुषां ज्ञानस्य मुक्तिसाधनताप्रतिपादकशास्त्रानुसारेण संस्काराप्रमोषस्य कल्पनीयत्वात् । यदि हि येषामनेकजन्मप्रापकं प्रारब्धं, तेषां संस्कारप्रमोषेण जन्मान्तरकृतकर्मणां विद्यया नाशाभावात् मुक्तिर्नास्तीति सम्भाव्ये-त, तदानेकजन्मप्रापकप्रारब्धसम्भावनया कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यात् । अतो मोक्षशास्त्र-सार्थक्याय पूर्वकृतदृढसंस्कारवशात् जन्मान्तरेऽपरिमुषितसंस्कारात् ब्रह्मविदः प्रा-रब्धक्षये स्वभावसिद्धब्रह्मसाक्षात्कारेण अविद्यालेशं दग्ध्वा सम्पद्यन्ते । एवं स-विशेषविदामपि आप्रायणकृतोपासनासम्पन्नसंस्कारदार्ढ्यात् सहकारिकर्मसामर्थ्या-च्च जन्मान्तरे अपरिमुषितस्मृतित्वं द्रष्टव्यम् । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य' इति श्रुतिरपि प्रारब्धबलायत्तशरीरविमोक्षो यावन्न भवति, तावानेव विलम्ब इति प्रारब्धक्षयमवधीकरोति । सा नैकशरीरमात्राभिप्राया व्याख्येया इति ॥१९॥

इति भोगाधिकरणम् ॥१४॥

इति श्रीमच्छारीरकभाष्यव्याख्यायां ब्रह्मविद्याभरणाख्यायां
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

ॐ

अथ

द्वितीयः पादः ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥१॥

ननु, प्रारब्धावसाने सत्सम्पत्तावुक्तायां तत्प्रकारो निरूपणीयः । वागादि-लयप्रकारस्तु किमिति निरूप्यत इत्याशङ्क्याह— अथापरास्विति । अयमर्थः— सविशेषविदां मूर्धन्यनाडिद्वारा अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मसम्पत्तिर्वक्तव्या । वागादिवृ-त्तिलयस्तु मूर्धन्यनाडीप्राप्तावुपाय इति तदुपयोगितया निरूप्यते । वृत्तिलयपूर्विका वागादिप्राणानामुत्क्रान्तिर्निर्विशेषविदां नास्तीति प्रतिषेधद्वारा परविद्यायामपि त-त्प्रतिपादनं सङ्गतम् । वागादिस्वरूपलयेन हि परब्रह्मविदामिहैव ब्रह्मसम्पत्तिः । 'अस्य सोम्य पुरुषस्ये'त्यत्र सम्पद्यत इतिपदं लयप्रतिपादकम् । 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती'त्युक्त्वा 'स्वमपीतो भवती'तिवाक्येन सम्पत्तिपदस्य लयपरताप्रतिपा-दनात् । प्रयतो म्रियमाणस्य । ननु, 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यत' इति सूत्राद-नुवृत्तं सम्पद्यत इति पदमिह सूत्रे वाक्पदेन सम्बन्धं वाच एव लयं प्रतिपादयेदिति

शङ्कते—कथं वाग्वृत्तिरिति । 'अविभागो वचना'दिति सूत्रेणोत्तरत्र विशिष्य निर्विशेषविदां वागादिस्वरूपलयप्रतिपादनात् ततोऽन्यत्र स्वरूपलयो नास्तीत्यवगम्यते। अतो वाक्पदं वाग्वृत्तिपरमिति परिहरति--सत्यमेतदिति। दृश्यते हि वाग्वृत्तेरिति। ननु, यद्यपि लोके प्रथमतो मनसि विद्यमान एव वागादिकार्यनिरोधमात्रमुपलभ्यते, न तु वाचः स्वरूपेण निरुद्धमित्युपलभ्यते। तथापि 'वाङ्मनसी'तिश्रुतिसामर्थ्यान्मुमूर्षूणां वागादीन्द्रियलय एवोपेयः । न च मनसो वाचं प्रति प्रकृतित्वाभावात् कथं तस्मिन्वाचो लयश्श्रुत्या प्रतिपादयितुं शक्यत इति वाच्यम् । वाग्वृत्तेरपि वागुपादानत्वेन मनसि लयासम्भवात् । श्रुतिसामर्थ्यानुसरणं तु स्वरूपपक्षेऽपि समानमिति चेत्, उच्यते —'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती'ति श्रुत्या जीवेन सह प्राणानामुत्क्रान्तिप्रतिपादनात् स्वरूपपरत्वं वाक्पदस्य वक्तुं न शक्यते । अतो लोकसिद्धार्थानुवादकमिदं वाक्यमाश्रयणीयं लाक्षणिकार्थविशेषनिर्धारणोपयोगितया । लोके च वागादिकार्यलयः प्रसिद्ध इतीहापि वागादिकार्यलय एव प्रतिपाद्यते । न च लोके तस्य मनोऽधिकरणकत्वं न प्रसिद्धमिति कथं तदंशेऽनुवादस्स्यादिति वाच्यम् । मनसीति 'यस्य च भावेन भावलक्षण'मिति सप्तमी भविष्यति । यदि तु सोपपदविभक्तिः न कारकविभक्तौ सम्भवन्त्यां स्वीकर्तुमुचिता वृत्तिलयानुवादेन, तदा मनोऽधिकरणताविधिपरमेतत् भवतु । न च वागादिवृत्तीनां प्रकृतौ मनसि लयो नोपपद्यत इति वाच्यम् । मनसो वृत्तिलयप्रयोजकवागादिसंयोगाधारत्वेन वृत्तिलयं प्रत्यधिकरणत्वोपपत्तेः जलेऽग्निश्शाम्यतीतिवत् । सौत्रं शब्दाच्चेतिपदं शब्दोपपत्तेश्चेत्यर्थकं व्याचष्टे—शब्दोऽपीति ॥१॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥२॥

उपशान्तं तेजः शरीरौष्ण्यं यस्य तथाभूतः । ऊष्मोपशमो हि मृतस्य चिह्नं पुनर्भवमुद्दिश्य। ननु सूत्रद्वयेन मनसीन्द्रियवृत्तिलयो भवती'ति प्रतिपाद्यते । तदेकेनैव सूत्रेण सम्भवति । अतस्सूत्रद्वयं किमर्थमित्याशङ्क्याह—सर्वेषां करणानामिति। वाङ्मनसि सम्पद्यत इति वाक्पदस्य वागिन्द्रियपरतामुपेत्य प्रथमसूत्रेण न्याये प्रतिपादिते द्वितीयं सूत्रं वाक्पदस्य श्रुत्यन्तरानुसारेण इन्द्रियमात्रोपलक्षकताप्रतिपादनार्थं सद्यथाश्रुत्यन्तरानुसारेण लोकदर्शनानुसारेण च वाक्पदं सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थं, तथैव श्रुत्यन्तरादर्शनाच्च वृत्तिलयलक्षकतापि भविष्यतीति उपपत्त्यन्तरसूचकमपि भविष्यतीति भावः ॥२॥

इति वागधिकरणम् ॥ १ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥३॥

यथा वागुपलक्षितानां सर्वेषां बाह्यकरणानां मनसि वृत्तिलयः, एवं मनसोऽपि प्राणे वृत्तिलय एव 'मनः प्राण' इत्यनेन प्रतिपाद्यते इति पूर्वन्यायातिदेशात्सङ्गतिः। विशेषाशङ्कामति देशन्यावर्त्यमाह—तत्प्रकृतित्वोपपत्तेश्चेति। सौत्रतत्पदार्थमाह—तदपीति। आत्मगृहीतबाह्येन्द्रियवृत्तीति मनसो विशेषणं पृथक्पदम् ॥३॥

इति मनोधिकरणम् ॥२॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥४॥

मनः प्राण इत्यनन्तरं समाम्नाते 'प्राणस्तेजसी'तिवाक्ये विचारकरणात्सङ्गतिः। शरीरगतौष्ण्ये सत्येव प्राणवृत्तिर्लीयत इति लोकप्रसिद्धेः प्राणस्तेजसीत्यत्रापि वृत्तिलय एव विवक्षितः, पूर्वन्यायादिति स्थिते श्रुत्यन्तरपर्यालोचनया जीवोऽप्यत्रोपसंहर्तव्यो वा, न वेति विचार्यते—अश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति। ननु, 'तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसम्सूतग्रामण्योऽभिसमायान्ति एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति' उग्राः वैश्याः शूद्रायामुत्पन्नाः, प्रत्येनसः एनस्विनां प्रतिकूलाः तेषां शिक्षार्थं विनियुक्ताः राजभटाः सूताः क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्ना उग्राः ग्रामण्यः ग्रामनेतृत्वेन राज्ञा विनियुक्ताः प्रयान्तः राजनमभिलक्ष्य समायन्ति सङ्गता भवन्ति, एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा इन्द्रियाण्यभिसमायन्ति। यत्र यस्मिन् काले एतत् उर्ध्वोच्छ्वासी भवति यदेतदूर्ध्वोच्छ्वसनं तद्वान् जीवो भवतीति प्राणस्य जीवेन सह सम्बन्धः प्रतिपाद्यते। 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती'ति च प्राणस्य जीवेन सहोत्क्रान्तिः प्रतिपाद्यते। न च प्राणस्य जीवेन सहोत्क्रान्तिः प्रायणकाले जीवप्राणयोः सम्बन्धाभाव उपपद्यते। सविज्ञानो भवतीति च विज्ञायते अनेनेतिव्युत्पत्त्या विज्ञानपदोदितप्राणसाहित्यं जीवस्य प्रतिपाद्यते मरणकाले। अतश्श्रुत्यन्तरपर्यालोचनया जीवसाहित्यस्याप्युत्क्रान्तिकाले प्राणस्यावश्यं वक्तव्यतया कथं 'प्राणस्तेजसी'ति यथाश्रुतमाश्रयितुं शक्यमिति चेन्न। 'एवमेवेममात्मानमि'तिवाक्येन हि न मुख्यस्य प्राणस्य जीवोपगमनं प्रतिपाद्यते, अपि त्विन्द्रियाणामेव। 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती'तिवाक्यं तु जीवोत्क्रान्तिं विहाय तामनुसृत्य पृथक् प्राणोत्क्रान्तेः प्रतिपादनान् मरणकाले जीवप्राणयोर्वियोगमेव प्रतिपादयतीति सिद्धान्तिप्रतिकूलमेव। 'सविज्ञानो भवती'त्यत्र च विज्ञानपदं भावव्युत्पत्त्या अन्त्यकाले भाविप्रत्ययसाहित्यं वक्ति, न तु प्राणसाहित्यम्। अतो नोदाहृतवचनानुसारेणान्त्यकाले जीव-

प्राणयोस्साहित्यं सिध्यति । यदि तु 'स ह्येतस्मिन् शरीरे वसतस्सहोत्क्रामत' इति 'कस्मिन्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामी'ति प्राणसहितस्य जीवस्य उत्क्रान्तेः स्पष्टं प्रतिपादनादन्त्यकाले प्राणस्य जीवं प्रति गमनमपेक्षितमित्युच्यते, तदापि प्राणस्तेजसीत्यत्र तेजसः प्रागेव जीवेनोपसंहर्तव्यः । अपि तु तेजोऽनन्तरमेव । न च विनिगमनाविरहः । तेजसः पूर्वं जीवोपसंहारे हि प्राणवृत्तिर्जीवे लीयते सवृत्तिके जीवे सत्येव, जीववृत्तिश्च वृत्तिमति तेजसि सत्येवेति वक्तव्यम् । नैतल्लोकसिद्धम् । प्राणवृत्तौ परिस्पन्दात्मिकायां शरीरोष्मानुवर्तत इत्येतावन्मात्रं हि लोकसिद्धं, न त्वन्त्यप्रत्ययरूपायां जीववृत्तौ लीयमानायामपि शरीरोष्मानुवर्तत इत्यत्र लोकसम्प्रतिपत्तिरस्ति । अतस्तेजसः प्राक् तदुपसंहारे लोकसिद्धार्थानुवादकत्वासम्भवात् तेजोऽनन्तरमेव जीवो निवेशनीयः इति पूर्वपक्षाभिप्रायः । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—'एवमेवेममात्मानमन्त्यकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ती'ति वचनं यद्यपि इन्द्रियाणामेव जीवोपगमनं साक्षात्प्रतिपादयति, तथाप्यन्तकाले प्राणे लीनानामिन्द्रियाणां प्राणस्य जीवोपगमनं विना तं प्रत्युपगमनानुपपत्त्या प्राणोपगमनमाक्षिपति । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती' त्यत्रापि जीवः प्रथमं पृथगेवोत्क्रामति-तमनुसृत्य पश्चात् प्राणोऽनूत्क्रामतीत्यर्थो न विवक्षितः । प्राणं विहाय केवलस्य जीवस्योत्क्रमणासम्भवस्य 'तद्गुणसारत्वादिति' न्यायसिद्धत्वात् , 'सहोत्क्रामत इति श्रुतेश्च । अपि च 'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती' त्युत्तरवाक्ये प्राणे लीनानामिन्द्रियाणां प्राणमनुसृत्य पृथगुत्क्रान्तिर्वक्तुं न शक्यते । अतोऽनुशब्देन सहोत्क्रममाणानामपीन्द्रियाणां प्राणाधीनत्वमात्रं विवक्षितम् । एवं 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती' त्यत्रापि सहोत्क्रममाणस्यापि प्राणस्य जीवाधीनत्वमात्रं विवक्षितमिति न सिद्धान्ताननुगुण्यं तस्य वाक्यस्य । 'सविज्ञान' इत्यत्रापि भाविफलविज्ञानसाहित्योक्त्या प्राणसम्बन्ध आक्षिप्यते । प्राणसम्बन्धाभावे विज्ञानानुपपत्तेः । नन्वस्तु श्रुत्यन्तरानुसारेण जीवोपसंहारः, तथापि तस्य क्व निवेशः । तेजसः प्राङ्निवेशे हि 'प्राणस्तेजसी'तिश्रुत्या प्राणस्याव्यवधानेन तेजसि लयोऽवगम्यमानो बाधितो भवेदित्यभिप्रेत्य शङ्कते—ननु प्राणस्तेजसीति श्रूयत इति ॥४॥

उक्तशङ्काव्यावर्तकं सूत्रम् ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥५॥

तेजसोऽनन्तरं जीवनिवेशेऽपि पूर्वपक्ष्युपगते 'तेजः परस्यां देवताया'मिति श्रुतेः परदेवतायां तेजसस्साक्षात् लयोऽवगम्यमानो बाधितो भवेदेव । अत्रापि प्रत्यक्षसिद्धत्वाभावस्तुल्य एव । न हि वृत्तिमति जीवे सत्येव तेजस ऊष्मरूपवृत्त्युपशमो

लोके प्रसिद्धः । अतो भाष्योक्तपाटलीपुत्रगमनन्यायेन 'तेजः परस्यां देवतायामि'-
ति निर्देशः प्रत्यक्षसिद्धत्वाभावेऽपि उपगन्तव्यः । तथासति प्राणस्तेजसीत्यत्रैव
तथा कुतो नावगम्यत इति तात्पर्यं भाष्यस्य । उक्तप्रकारेण प्राणानन्तरं जीवनि-
वेशकथनं पूर्वपक्षयुक्त्यर्थप्रतिबन्दीरूपेणोपन्यस्तम् । वस्तुतस्तु नात्र यथाश्रुत्यन्त-
रप्राप्तानां वरुणलोकादीनामर्चिरादिमार्गपर्वतया क्रमेण निवेशः, एवं जीवस्य श्रु-
त्यन्तरप्राप्तस्य प्राणानन्तरं तेजसः पूर्वं निवेशः, अध्याहारप्रसङ्गात् । अपि तु ते-
जःपदेनैव लक्षणया जीवस्य ग्रहणम् । तत्रेयमाशङ्का—लक्षणापक्षे प्राणपदेनैव कुतो
जीवो न लक्ष्यत इति । तन्निराकरणार्थं सूत्रे तेजसीत्यनुक्त्वा भूतेष्विति निर्देशः कृ-
तः । तेजःपदेन हि श्रुत्यन्तरप्राप्तानि भूतान्युपलक्षणीयान्येव । तथा च तेजः-
पद एव लक्षणायाः प्रवृत्तत्वात् श्रुत्यन्तरप्राप्तो जीवोऽपि लक्षणीय इति तदाशयः ।
अपि च प्राणपदे जीवलक्षणायां प्राणवज्जीवस्यापि तेजोवृत्त्यावृष्मरूपायां सत्यामे-
व लय उपगन्तव्य इति लोकसिद्धार्थानुवादता न भवेत् । तेजःपदेन जीवलक्षणा-
यां तु न जीवस्य तेजसि लयोऽप्युपगन्तव्यः । अपि तु भूतान्तरजीवविशिष्टे ते-
जसि प्राणलयमात्रम् । तत्र भूतान्तरयुक्ततेजस्सम्पर्को जीवस्योत्तरसूत्रे दर्शयिष्य-
ते । प्राणस्य तत्र लयस्तु मरणकाले प्राणव्यापारोपरमानन्तरमप्यूष्मसद्भावोपलम्भेन
लोकसिद्धोऽनुवदितुं शक्यते ॥५॥

उत्तरसूत्रमवतारयति—कथमिति ।

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

रंहत्यधिकरणे हि पञ्चभूतात्मकसूक्ष्मशरीरविशिष्ट एव जीव इतः परलोकं
गच्छति । वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति, इति तु पञ्चम्यामाहुता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां व्यवस्थापितम् । अतो मरणकाले
भूतान्तरसम्पर्कस्यावश्यकत्वात् तेजःपदं भूतपञ्चकात्मकशरीरलक्षकम् । दर्शयत इति
द्विवचनं प्रश्नप्रतिवचनाभिप्रायेण व्याख्याय श्रुतिस्मृत्यभिप्रायेण व्याचष्टे—श्रु-
तिस्मृती चैतामिति । 'स यत्रायमात्माबल्यं नेत्य संमोहमिवन्येत्यथैनमेते प्राणा
अभिसमायन्ति' अबल्यं अबलस्य भावं नेत्य नितरामेत्य मरणावस्थां प्रकम्य पृथि-
व्यप' इत्यादिकमाम्नातम् । अतः पञ्चभूतविशिष्टत्वं मरणकाले उक्तश्रुतिसिद्धं ·
मात्रा भूतांशभूता दशार्धानां पञ्चानां सर्वं प्राणिजातं सम्भवति उत्पद्यते । ननु, 'वा-
ङ्मनसि दर्शनादि'त्यादिभिस्त्रिभिरधिकरणैः वागुपलक्षितानामिन्द्रियाणां मनसि ल-
यः, मनसः प्राणे च, प्राणस्य जीवभूतान्तरविशिष्टे तेजसि लय इति 'अस्य सोम्य-
पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसी'ति श्रुतिमवलम्ब्योक्-
तम् । इदं तु श्रुत्यन्तरविरुद्धम् । 'तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैः मनसि

सम्पद्यमानैः यच्चित्तः तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथा सङ्कल्पितं लोकं नयती'त्यत्र प्रथमं तेजसो लयः, अनन्तरमिन्द्रियाणां मनस्सहिते जीवे सत्येव लयः, जीवस्य प्राणसम्पर्कः, प्राणस्तेजश्शब्दोक्तोदानेनैव सम्पृच्यत इत्यवगम्यत इति चेत्, उच्यते— 'अस्य सोम्य पुरुषस्ये'ति श्रुतिर्लोकानुसारेण प्रवृत्ता प्रमाणान्तरसंवादात् बलवतीति तस्मादुपशान्त' इति श्रुतिः संवादाभावात् तदनुसारेण व्याख्येया । 'इन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरि'त्यत्र यथाश्रुतग्रहणानुपपत्त्या अस्या अपि श्रुतेः प्रमाणान्तरनिरीक्षकत्वेन मुख्यार्थविधिपरत्वाभावात् । अतः 'तस्मादुपशान्ततेजा' इत्यत्र पाठप्राप्तप्राथम्यं न विवक्षितम् । 'यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाती'त्यत्रापि जीवस्य प्राणे लयो न विवक्षितः । अपि तु मरणकाले जीवस्य प्राणसम्पर्कमात्रम् । बृहदारण्यके 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येती' ति म्रियमाणं जीवं प्रस्तुत्य आर्तभागेन याज्ञवल्क्यं प्रति 'क्वायं पुरुषो भवती'ति जीवाश्रये पृष्टे रहस्यार्थोऽयमेकान्ते वक्तव्य इत्यभिप्रायेणाहर सोम्यहस्तमार्त्तभागआवामेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेत् स जन'इति एकान्ते गमनपूर्वकं याज्ञवल्क्येन योऽर्थ उत्तरितः, 'सार्थश्श्रुत्या प्रतिपाद्यते—' यदूचतुरि'त्यादिना । रहसि गत्वा कर्माश्रयता जीवस्यार्त्तभागयाज्ञवल्क्याभ्यां निर्णीतेति 'तौ ह यदूचतुरि'त्यादिश्रुतिवचनार्थः । स्थूलदेहोपादानभूतसूक्ष्माश्रयत्वे सत्येव जीवस्य शरीरग्रहणं प्रति निमित्ततया कर्मणस्तदाश्रयतोक्तिर्मरणकाले न विरुध्यत इत्यभिप्रायेण परिहरति— तत्रोच्यत इत्यादिना । गृह्णन्ति पुरुषपशुं बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि । इन्द्रियवृत्तिरपि विषयाधीनेति विषया अतिग्रहाः । वाङ्मनसि दर्शनादित्यारभ्य निरूपिताया उत्क्रान्तेः सिद्धान्तपूर्वपक्षयोस्सगुणोपासनेष्वनुचिन्तनीयतया फलभेदः ॥ १ ॥

इति अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥७॥

उत्क्रान्तिर्निर्गुणविदां नास्तीति वक्ष्यते । सगुणविदामस्ति न वेति चिन्ता । यद्यपि सगुणविदामुत्क्रान्तिः, तदापि विदुषामविदुषां च सा समाना, उतोऽस्ति वैषम्यमिति । तत्र पूर्वः पक्षः—सगुणविदामपि ब्रह्मस्वरूपभूतममृतत्वमेव । 'न च पुनरावर्तत' इति तान् प्रत्यपुनरावृत्तेश्श्रवणात् फलं वक्तव्यम् । ब्रह्मस्वरूपं तु व्यापीति न तत्प्राप्त्यर्थं तेषां गतिरपेक्षिता । तदभावे गत्यर्थोत्क्रान्तिरपि तेषां नास्तीत्येकः पूर्वपक्षिणोऽभिमानः । अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तिकथनं तु अश्वमेधादिना ब्रह्मलोकप्राप्त्यभिप्रायं नेतव्यम् । न च सगुणब्रह्मप्रकरणविरोधः । लिङ्गेन

प्रकरणबाधोपपत्तेरिति । ननु, 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयत' इति निर्विशेषप्रकर-
णे उत्क्रान्तेराम्नानान्निर्विशेषविदामपि यदोत्क्रान्तिः, तदा सविशेषविदां सास्ती-
ति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्विति । यथा निर्विशेषप्रकरणे स्वा-
पादिकीर्तनं ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थम्, एवमुत्क्रान्तिकीर्तनमपि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्त्य-
र्थं, न विदुष उत्क्रान्तिं साधयितुं शक्नोतीत्यभिप्रायेण परिहरति—न स्वापादि-
वदिति । सविशेषविदामुत्क्रान्तिस्तावदपेक्षिता अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्रतिपत्त्य-
र्थम् । ब्रह्मस्वरूपस्य व्यापित्वेऽपि न सगुणोपासनानुरूपभोगोपयुक्तं तत्स्वरूपं
ब्रह्मलोकावच्छिन्नमेव । सविशेषप्रकरणेषु 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेती'ति अमृ-
तत्वफलकीर्तनमपि आभूतसम्प्लवस्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति अमुख्यामृत-
त्वाभिप्रायं भविष्यति । अपुनरावृत्तिश्रवणमपि क्रममुक्त्यभिप्रायम् । एवं च सवि-
शेषप्रकरणेष्वर्चिरादिना ब्रह्मप्राप्तिकथनं न प्रकरणादुत्क्रष्टव्यं भवति । अयं सि-
द्धान्तः 'सूत्रे अमृतत्वं चानुपोष्ये'त्यंशेन सङ्गृहीतः । उपपूर्वादुषदाह इत्यस्मात् क्त्वा-
प्रत्यये रूपमुपोष्येति । ततो नञ्समासः । यद्यपि सविशेषविदामुत्क्रान्तिः, तदापि अ-
विद्वदुत्क्रान्तिमपेक्ष्य सा विलक्षणोपेया । विद्वदविदुषोः प्राप्यस्य फलस्य विलक्ष-
णत्वेन तदुपयोगिन्या उत्क्रान्तेरपि विलक्षणत्वावश्यंभावात् । कारणवैलक्षण्येन हि
कार्यवैलक्षण्यमित्यपरः पूर्वपक्षाशयः । तस्योत्तरं—समाना चासृत्युपक्रमादिति । सृतिः
मार्गः मूर्धन्यनाडीमारभ्य ब्रह्मलोकप्राप्त्यर्थं समाम्नातः । तावत्पर्यन्तं समानैवोत्क्रा-
न्तिः विद्वदविदुषोः । अनन्तरं विद्वान् मूर्धन्यनाडीं प्राप्तो भवति, अविद्वान्
नाड्यन्तरम् । तथा च उत्क्रान्तौ किञ्चित्सालक्षण्ये सत्यपि मूर्धन्यनाडीमारभ्य
वैलक्षण्यस्य विद्यमानतया न फलवैलक्षण्यानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

इति आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तदापीतेस्संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

'प्राणस्तेजसी'ति वा-
उत्क्रान्तिप्रसङ्गात् विद्वदविदुषोस्तत्र विशेषं निरूप्य वाक्यं विचारयति—तेजः प-
क्यानन्तरं समाम्नातं 'तेजः परस्यां देवतायामि'ति रस्यां देवतायामित्यत्रेत्यादिना । तत्रात्यन्तिक एव तावदिति । ननु, सु-
षुप्तौ प्रकृतिभूतब्रह्माश्रयोऽपि लयस्सावशेष एव भवतीति 'स एव तु कर्मानुस्मृ-
तिशब्दविधिभ्य' इत्यत्रोक्तम् । मरणकालेऽप्यात्यन्तिकलयोपगमे कर्मविद्याविधि-
वैयर्थ्यं तुल्यमेव । अतः कथमयं पूर्वः पक्ष इति चेत्, उच्यते—शङ्कानिरोपनि-
राकरणार्थोऽयमारम्भः । तेजःपरस्यां देवतायामित्यत्र सावशेषलयाभिधानं अ-
र्चिरादिमार्गप्रतिपत्त्युपयोग्युत्क्रान्तिनिरूपणावसरे न सङ्गतम् । यथा राज्ञः मार्ग-

प्रतिपत्त्युपयोगिरथगजादिसाहित्ये सति झटिति मार्गगमनमेव भवति, न तु मध्ये क्वचिदप्यवस्थानम् । एवं प्रयतो जीवस्य मार्गप्रतिपत्त्युपयोगिप्राणादिपरिष्वङ्गे सति झटिति शरीरात् बहिर्निर्गमनमेव, न तु शरीरमध्ये परस्यां देवतायामवस्थानं वक्तव्यम् । मार्गप्रतिपत्तौ तस्योपयोगाभावात् । अतोऽत्र परदेवतासम्पत्तिरात्यन्तिकी वक्तव्या । न च कर्मविद्याविधिविरोधः ! एतस्य वाक्यस्य प्रकरणानुसारेण निर्विशेषविद्वद्विषयत्वोपपत्तेः । न च तस्मिन्नुत्क्रान्तिप्रतिषेधो वक्ष्यत इति वाच्यम् । द्विविधाह्युत्क्रान्तिः प्राणानाम् । एका तावत् स्वस्वगोलकेभ्यः शरीरमध्य एव हृदयं प्रति 'स एतास्तेजोमात्रास्समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामती'ति श्रुतिसिद्धा । अपरा 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती'ति श्रुतिसिद्धा शरीरात् बहिः । तत्र द्वितीया निर्विशेषविदो माभूत् । आद्या तु भवतु कानुपपत्तिः । ततश्चैतद्वाक्यानुसारेण सविशेषविद्यायामुत्क्रान्तिविशेषाचिन्तनं न लभ्यत इत्येतावान् पूर्वः पक्षः ! न चैवंसत्येकस्यैव सम्पद्यत इति पदस्य वागादिषु वृत्तिलयपरत्वं, 'तेजःपरस्यां देवतायामि'त्यत्र त्वात्यन्तिकलयपरत्वमिति वैरूप्यं प्रसज्यत इति वाच्यम् । पुनस्संसारदर्शनानुपपत्त्या हि यथाश्रुतार्थपरतां परित्यज्य लोकानुसारतो वृत्तिलयार्थतोपगता प्रकृतवाक्यस्य विद्वद्विषयताशङ्कायां तु तत्र पुनस्संसारानपेक्षणात् वागादिष्वप्यात्यन्तिकलयोपपत्तेः । अस्तु वा प्रकृतवाक्यस्य निर्विशेषविद्यतिरिक्तविषयता, तथाऽप्युत्क्रान्त्युपगमे लिङ्गशरीरस्य महत्त्वे सति रूपवत्त्वात् बहिर्गमनावसर उपलम्भस्स्यादित्यादिशङ्काशूकोद्धारणार्थोऽप्ययमारम्भः । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः । नास्य प्रकरणानुसारेण निर्विशेषविद्विषयतोपगन्तुं न्याय्या । तदीयेन्द्रियादीनां स्वप्रपञ्चप्रविलयवद्युगपदेवाधिष्ठाने ब्रह्मणि प्रविलयस्य वक्तव्यतया वाङ्मनसीत्यादिक्रमानुपपत्तेः । अतोऽनान्तरोत्क्रान्तिरपि सम्भाविता । अतोऽस्य वाक्यस्य सुषुप्त्यादिवाक्यवत् सर्वसाधारण्यमेव पूर्वोक्तमुपगन्तुं न्याय्यम् । न च तस्मिन्नपि किञ्चित्कालं प्रायणसमये ब्रह्मण्यवस्थानकथनमनुपयुक्तमिति वाच्यम् । उत्क्रान्तिजनितवेदनापनोदनाय विश्रान्त्यर्थतासम्भवात् । विश्रान्तिप्रयोजनं तु 'तदोकोऽग्रज्वलन'मित्यधिकरणे स्फुटं भविष्यति । निर्विशेषविद्व्यतिरिक्तविषयत्वे च कर्मविद्याविधिसार्थक्याय नात्यन्तिकलयपरतैव वाक्यस्य युक्तेति ॥८॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥९॥

अनेकावयवारब्धस्यापि सूक्ष्मता त्रसरेण्वादिवत् । पार्श्वस्थैरनुपलम्भस्तूद्भूतरूपवत्त्वाभावात् सूक्ष्मशरीरस्य । यथा च नायनरश्मीनां स्वभावविशेषात् काचादिभिः प्रतिघातः, एवंसूक्ष्मशरीरस्य शरीरान्निर्गमने न प्रतिघातः स्वच्छत्वं प्रतिघातप्रयोजकस्वरूपविशेषः ॥९॥

नोपमर्देनातः ॥१०॥

स्पष्टम् ॥१०॥

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥११॥

सूक्ष्मशरिरस्योत्क्रान्तिं प्रसाध्य प्रसङ्गात्तत्र प्रमाणोपन्यासार्थमिदं सूत्रम् ।
यद्यपि 'तस्यैषा दृष्टिः यदस्मिन् शरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाती'तिवाक्यं
जाठराग्निविषयं, तथापि जाठराग्नेः सूक्ष्मशरीरान्तर्गतिविवक्षया तस्यैवायमूष्मेति प्र-
तिपादनान्नानुपपन्नम् ॥११॥

इति तदापीत्यधिकरणम् ॥९॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥१२॥

प्रस्तुताया उत्क्रान्तेर्निर्विशेषवित्स्वपवादकरणात् सङ्गतिः । 'न तस्य प्रा-
णा उत्क्रामन्ती'त्यादिवाक्यानां शरीरापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधकत्वशारीरापादान-
कोत्क्रान्तिप्रतिषेधकत्वान्यतरकोट्यनिर्धारणात् संशयः । यदि हि 'न तस्य प्राणा
उत्क्रामन्ती' त्यादिवाक्यानां शरीरापादानकत्वप्रतिषेधपरता, तदा 'न तस्य प्राणा
उत्क्रामन्ती'त्यादिवाक्यानां विदुषस्सकाशात् प्राणा नोत्क्रामन्ति न वियुज्यन्ते मरण-
काले, अपि तु तेन संश्लिष्टा एव भवन्तीत्यर्थस्सिध्यति । तथा चैतेषां वाक्यानाम्
'एष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वे'त्यादिवाक्यप्रतिपाद्यशरीरावयवापादान-
कोत्क्रान्तिविरोधित्वाभावात् परब्रह्मविदोऽपि देहादुत्क्रम्य लोकान्तरं प्राप्य तत्रा-
मृतत्वमित्यर्थस्सिध्यति । शरीरापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधपरत्वे तु प्राणानां बहिर्नि-
र्गमनाभावेन लोकान्तरप्राप्तेरसम्भवात् इहैवामृतत्वमिति प्रतिषेधादिति चेदित्यंशः
पूर्वपक्षावसरे सिद्धान्तिशङ्कानुवादार्थः । तं व्याचष्टे—अथाकामयमान इति ।
सिद्धान्तनिराकरणमुखेन पूर्वपक्षप्रतिपादनार्थो न शारीरादित्यंशः । तं व्याचष्टे—
नेत्युच्यत इति । सम्बन्धविशेषे व्यवस्थाप्यत इति । यथा नटस्य शृणोतीत्य-
पादानेऽपि सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी, एवं 'न तस्य प्राणा' इत्यत्राप्यपादान एव
सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी भविष्यतीति भावः ॥१२॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥१३॥

'यत्रायं पुरुषो म्रियत' इति पू-
उच्छ्वयनादीनि समामनन्तीति । ननु, 'अतः उदस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ती'त्यत्राप्य-
र्ववाक्ये प्राधान्येन पुरुषः प्रस्तुतः । तथा च प्रश्नवाक्यस्य देह्युपादान-
पादानतयेदंपदेन पुरुष एव परामर्शनीयः । 'नेति होवाचे'ति निर्णयवाक्यमपि देह्यपादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधपर-
कत्वविषयकतया

मेव भविष्यति । एवं सत्युच्छ्वयनादिकं देहधर्मभूतं यद्यपि 'स उच्छ्वयती'त्यत्र तत्पदपरामृष्टे उत्क्रान्तिनिषेधावधौ देहिनि नान्वेति । तथाप्यत्र देहिपदस्य तत्पदस्य देहे लक्षणा भविष्यति । स उच्छ्वयति तत्सम्बन्धी देह उच्छ्वयतीति यावत् । न चोपसंहारस्वारस्यानुरोधेन उपक्रमगतस्योदस्मात् प्राणा इति इदंपदस्यैव देहपरता कल्पयितुं न्याय्या । तस्मान्नात्र देहापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधावगम इति चेत् , उच्यते—उपसंहारानुसारणे भूयोनुग्रहश्चेल्लभ्यते, तदोपक्रमोऽपि अन्यथयितव्य इति प्रहतमेव । ततश्च प्रकृतेन 'स उच्छ्वयत्याध्मायती'त्यस्यैव वाक्यस्य देह्यपादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधपर उपक्रम इति पक्षेऽनुपपत्तिः । अपि तु 'याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहाति नामेति य उत्तरत्रार्त्तभागप्रश्नः सोऽप्यनुपपन्न एव । अयं प्रश्नःतदोपपद्यते । यदि पूर्ववाक्ये विदुषः प्राणाः देहान्नोत्क्रम्य लोकान्तरं गच्छन्ति, अपि त्वत्रैव लयं यान्तीत्यर्थो विवक्ष्येत । तदा यदि लीनत्वात् प्राणा विद्वांसं जहति तं किं न जहातीति प्रश्नः उत्तिष्ठति । देह्यपादानकप्रतिषेधपरत्वे तु विदुषि किञ्चित्पदार्थत्यागाप्रतिपादनात् किमेनं न जहातीति प्रश्नः,नाममात्रं न जहातीत्युत्तरं चासङ्गतमेव स्यात् । अतः यत्रायं पुरुष इति पुरुषे प्रस्तुतेऽपि 'उदस्मात् प्राणा' इत्यत्र पुरुषसम्बन्धिशरीरमेव परामृश्यते । अपि च 'यत्रायं पुरुष'इति पूर्ववाक्ये यत्र शरीरेऽयं पुरुषो म्रियत इति शरीरमपि प्रस्तुतमेवेति न काचिदनुपपत्तिः । अथापि स्यात् 'यत्रायं पुरुषो म्रियत' इति न विशिष्य विद्वत्पुरुषोऽपादानम्, अपि तु पुरुषसामान्योपादानम् । नन्वार्तभागस्य प्रथमः प्रश्नः 'याज्ञवल्क्येति ' होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा' इति सविषयेन्द्रियगोचरः । तस्योत्तरं 'अष्टौ ग्रहा इत्यादि । पुनश्च 'याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं कास्वित्, सा देवता, यस्या मृत्योरन्नमि'ति द्वितीयः प्रश्नः । तस्योत्तरं 'अग्निर्वै मृत्युस्सोऽपामन्नं अपपुनर्मृत्युञ्जयती'ति । पुनश्च तृतीयः प्रश्नः—याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत इत्यादि । तथा च मृत्युतरणहेतुभूतदेवताविज्ञानवान् द्वितीयप्रश्नोत्तरे प्रस्तुतः । स एव यत्रायं पुरुष इति विवक्ष्यते । अतो विद्वद्विषयमेवेदं वाक्यमिति चेत् , न । एतावता ह्यपमृत्युतरणे हतुभूतदेवताविज्ञानवानेवेह गृह्यते । न च तस्मिञ्छरीरादुत्क्रान्तिः प्रतिषेद्धुं शक्या । परब्रह्मविद्यातिरिक्तानां सर्वेषां संसारोपगमात् । अपि च 'यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहाती'ति प्रश्नानन्तरं 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण' इत्यादिना प्रकृतं पुरुषं यत्रास्येति परामृश्य मरणे सति 'क्वायं पुरुषो भवती'ति प्रश्ने 'कर्म हैव तदूचतुः अथ यत्प्रशंसतुः कर्महैव तत् प्रशशंसतुरिति तस्य कर्माश्रयता प्रतिपादिता । अतोऽप्यब्रह्मविदेव इह सन्दप्रतिपाद्यत इति गम्यते । अतः कथमिह शरीरादुत्क्रान्तिः प्रतिषेद्धुं शक्या ।

'तस्मादस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्याहो नेतिनेतिहोवाच याज्ञवल्क्य' इति वाक्यमपि शरीरापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधपरम् । 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति तु शरीरापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधपरमिति स्पष्टमेव । ततश्च 'स उच्छ्वयती'त्यादिवाक्यं लक्षणयैव योजनीयम् । 'किमेनं न जहाती'त्यपि प्राणा एनं न जहत्यन्यदपि किं-मेनन्न जहाती'त्यभिप्रायमिति चेत्, अत्रोच्यते—'यत्रायं पुरुषो म्रियते उदस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ती'ति परब्रह्मविद्विषयमेव । पूर्ववाक्ये ब्रह्मविद एव प्रस्तुतत्वात् 'याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं कास्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमि-त्यत्र संसारमृत्युतरणहेतुभूता हि देवता पृष्टा । 'यदिदं सर्वं मृत्योरन्नमि'त्यत्र मृत्युपदेन सर्वेषां प्राणिनां बन्धनहेतुभूतं 'ग्रहातिग्रहलक्षणं यद्वस्तु, तद्विवक्षितम् । पूर्ववाक्ये तस्य प्रस्तुतत्वात् ग्रहातिग्रहलक्षणबन्धननिदाननाशिका च देवता मृत्युमृत्युभूता देवता परं ब्रह्मैव । तस्य वेदान्तवृत्त्यभिव्यक्तस्य ग्रहातिग्रहोपादानभूताविद्यानिवर्त्तकत्वात् । न च तथासति 'अग्निर्वै मृत्युस्सोऽपामन्नमि'त्युत्तरासाङ्गत्यमिति वाच्यम् । मृत्युमृत्युभूताया देवताया 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनमि'ति शास्त्रतो ब्रह्मरूपत्वेन प्रसिद्धत्वात् तामनुक्त्वा मृत्युमृत्युमपि सम्भावयितुं लौकिकदृष्टान्तमात्रम् 'अग्निर्वै मृत्युस्सोऽपामन्नमि'ति प्रतिपाद्यत इति नोत्तरस्य प्रश्नानुगुण्यम् । अत उदस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ती'ति वाक्यं पूर्वोत्तरसन्दर्भपर्यालोचनया परब्रह्मविदश्शरीरादुत्क्रान्तिनिषेधपरमेव । न चातिभागसन्दर्भस्य ब्रह्मविद्विषयत्वे कर्माश्रयताप्रतिपादनमसङ्गतमिति वाच्यम् । तस्य प्रासङ्गिकत्वात् ग्रहातिग्रहलक्षणं हि बन्धनमविदुषां संसारप्रयोजकत्वेन, विदुषां च नाशनीयत्वेन प्रस्तुतम् । तत्र ग्रहातिग्रहलक्षणस्यापि संसारहेतोः किं प्रयोजकमित्यभिप्रायेणैव 'यत्रास्य पुरुषस्ये' त्यादिलोकसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयकं, न तु प्रकृतविद्वत्पुरुषविषयकं, अयोग्यत्वात् । तत्सिद्धं 'उदस्मात् प्राणा' इत्यादिवाक्यानुसारेण 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ती' त्यपि देहादुत्क्रान्तिप्रतिषेधपरम् । न च 'योऽकामो निष्काम' इति पूर्ववाक्ये विदुषः प्रस्तुततया तस्मादिति पदेन तस्य परामर्शे कथं शरीरादुत्क्रान्तिप्रतिषेधपरं स्यादिति वाच्यम् । शरीरपरेणापि तस्मादितिपदेनाध्यासिकाभेदमालम्ब्य शरीरलक्षणोपपत्तेः । तदिदमाह—अभेदोपचारेणेति । अवश्यं चेत्थमेवोपगन्तव्यम् । यदि हि तस्माद्विदुषस्सकाशात् प्राणा नोत्क्रामन्ति, अपि तु तेन स-शान्तीत्यर्थो विवक्ष्येत, तदा 'अत्रैव समवलीयन्त' इति इहैव लयप्रतिपादको वाक्यशेषः कदर्थितो भवेत् । देहादुत्क्रान्तिः प्राप्तेति । चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति पूर्ववाक्यपर्यालोचनया लोकतश्च देहादेव प्राणानामुत्क्रान्तिः प्राप्ता । अतो

देहापादानकोत्क्रान्तिप्रतिषेधपरत्वेन तस्येतिवाक्यमप्रसक्तप्रतिषेधस्स्यात् । न चात्र ब्रह्म समश्नुत इति वाक्यपर्यालोचनया प्राणानामिहैव लयः प्रसक्तः स निषिध्यते । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती'ति इहैव लयेन विदुषस्सकाशात् प्राणा न वियुज्यन्ते । अपि त्वत्रैव समवलीयन्ते विदुष्येव संपृक्ता भवन्तीति । एवंसति 'अत्र ब्रह्म समश्नुत' इति वाक्यस्य यथार्थग्रहणे प्रसक्तस्य प्राणवियोगस्य वारितत्वात् अवियुक्तप्राणस्य चात्रैव मुख्याया ब्रह्मप्राप्तेरसम्भवात् साक्षात्काररूपा प्राप्तिस्सम-श्नुत इत्यनेन विवक्षितेति वाच्यम् । 'अत्र ब्रह्म समश्नुत' इतिवाक्येन यथाश्रुतेनात्रैव ब्रह्मप्राप्त्यभिधायकेन विदुषि प्राणलयाक्षेपेऽपि नोर्ध्वाक्रमणरूपोत्क्रान्तिः वि-द्वदुपादानका प्राणानां प्राप्ता भवति । ततश्च 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती'-त्यादिवाक्यसिद्धदेहापादानकोत्क्रान्तिरविद्वत्साधारण्येन विदुष्यपि प्रसक्ता 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती'ति निषिध्यते । एवंसत्युत्क्रामन्तीत्यपि न वियोगलक्षकं भवि-ष्यति । अनुत्क्रान्तानां च प्राणानां विदुष्येव लयम् 'अत्रैव समवलीयन्त' इति वाक्यं स्वारस्येन प्रतिपादयति । विगलितोपाधेश्च ब्रह्मात्मनावस्थानरूपां ब्रह्मप्राप्तिम् 'अत्र ब्रह्म समश्नुत' इति वाक्यं प्रतिपादयति । तथा च सर्वेषां वाक्यानां देहापा-दानकोत्क्रान्तिपक्ष एव स्वरसतया न देहापादानकोत्क्रान्तिप्रतिपादकतास्येति भावः । ननु, 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती'त्यत्रापादानापेक्षायामन्तरङ्गप्रत्यासक्त्या विदुष एवोपस्थितस्यान्वये सति कथं वाक्यान्तरपर्यालोचनया शरीरावयवानामपा-दानता भवेदित्याशङ्क्याह—अपि च चक्षुष्टो वेति । 'इति तु कामयमान' इत्युपसं-हारसमभिव्याहृतेन 'अथाकामयमान' इति विद्वद्विषयकोपक्रमेण ह्ययमर्थोऽवगम्य ते—अविदुषो यद्युत्क्रान्तिस्तद्वैपरीत्येन विद्वान् यत' इति । अविदुषि च शरीराव-यवापादानकोत्क्रान्तिः परलोकगमनं पुनस्सञ्चरणमित्यादिकं निरूपितं, तद्विदुषि नास्तीत्युपक्रम एव निर्णये सति कथं 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति वाक्ये उपस्थित त्वेन विद्वानेवापादानत्वेनाध्याहर्तुं शक्यत इति भावः ॥१३॥

स्मर्यते च ॥१४॥

सम्यक्स्वाभेदेन पद्यते मार्गद्वयेन प्राप्यते यत्पुण्यफलं, तद्रहितस्य मार्गे ब्र-ह्मविद्यारूपे पदैषिणो देवा मुह्यन्तीत्यन्वयः । उपरिष्टात् 'कार्यं बादरि'रित्यधि-करणे ॥१४॥

इति प्रतिषेधाधिकरणम् ॥६॥

तानि परे तथा ह्याह ॥१५॥

'एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाष्षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं ग-

च्छन्ती'ति श्रुतिः 'यथानद्यस्समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्त्येवमेव स प्राणमसृजते'ति श्रुत्युपक्रान्ताः प्राणाद्या जीवोपाधयः पुरुषपदोदिते परमात्मनि लयं,प्रतिपादयति।'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा' इति श्रुतिस्तु कलाशब्दोदितानां जीवोपाधीनां प्रतिष्ठापदोदितासु असाधारणस्वस्वप्रकृतिषु पृथिव्यादिषु लयं प्रतिपादयति । अतश्श्रुतिविप्रतिपत्तेस्संशयः । पूर्वस्मिन्नधिकरणे विद्वदुपाधीनामुत्क्रान्तिर्नास्तीत्युक्तम् । तद्विषय एव विचारान्तरप्रवर्तनात् सङ्गतिः। तत्र पूर्वः पक्षः—घटादिकार्याणां ह्यसाधारणस्वस्वप्रकृतिष्वेव लयो दृष्टः । एवं विद्वदुपाधीनामपि असाधारणप्रकृतिष्वेव पृथिव्यादिषु लयो भविष्यति।तथा च 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा इति श्रुतिरेव मुख्यया वृत्त्या उपपादिता भवति । 'पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ती'ति कलालयाधारभूतपृथिव्यादिकं प्रति पुरुषस्याधारतया कथञ्चिद्योजनीया । एवं च ज्ञानकृतोऽपि लयो घटादिलौकिकलयवत् सावशेष एव । कलासूक्ष्मावस्थाविशिष्टपृथिव्यादिपरिशेषादिति । भवेदेवं, यदि ज्ञाने सति पृथिव्यादिपरिशेषो भवेत्, तत्त्वज्ञानेन तु अविद्यामूलभूतस्य कृत्स्नस्यापि अविद्यया सह निरस्ततया पृथिव्यादिपरिशेषाभावात् पुरुषपर्यन्त एव कलाप्रविलयं उपगन्तव्यः । दृश्यते हि लोकेऽपि अग्निना पटे दग्धे उपादानभूततन्त्वाद्यवस्थाभिः पटदाह इति । 'गताः कला' इति श्रुतिः लौकिकभ्रान्तिमूलकार्थानुवादिनीति सिद्धान्तमाह—तानि पुनरित्यादिना॥१५॥

इति परसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ७॥

अविभागो वचनात् ॥१६॥

यत्तावदुक्तं—तत्त्वज्ञानेनाविद्याया निरस्ततया पुरुषपर्यन्तः कलाप्रविलय इति, तन्न सम्भवति । एकस्य तत्त्वज्ञाने सति अविद्यायाः प्रविलीनत्वेन तन्मूलककृत्स्नप्रपञ्चविलये सति सर्वेषामेव युगपदेवासंसारिता भवेत् । अतस्सावशेष एव कलाप्रविलय इत्यभिप्रायेण पूर्वपक्षयति—तत्र प्रविलयसामान्यादिति । पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीत्युक्तौ सावशेषताशङ्कायां 'भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽकलोऽमृतो भवती'ति पुरुषमात्रपरिशेषता प्रतिपाद्यते । अतो वचनबलात् न सावशेषलय उपगन्तव्यः । न च निरवशेषलये संसारिशून्यतापत्तिः । अज्ञाननानात्वस्वीकारेण तदीयतत्त्वज्ञानेन तदीयाज्ञाननिवृत्त्या तन्मूलकस्य प्रपञ्चैकदेशस्यापगमेऽप्यवशिष्टप्रपञ्चसत्त्वेऽनुपपत्त्यभावादिति सिद्धान्तयति—अविभागएवेतीति ॥१६॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश्शताधिकया॥

उत्क्रान्तिप्रसक्तानुप्रसक्तिं निरूप्य पुनरप्युत्क्रान्तिमेव निरूपयति—समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागताचिन्तेति । 'चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा' इत्यादिश्रुतिस्सर्वसाधारण्येन चक्षुरादिद्वारत्वमनियतमुत्क्रान्तौ प्रतिपादयति—'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती'ति श्रुतिस्तु अवान्तरामृतत्वप्राप्तौ मूर्धन्यनाड्योत्क्रमणं नियच्छति । नाड्यन्तराणां तु विष्वग्विद्यमानानां लोकान्तरप्रयोजकोत्क्रमणहेतुत्वं प्रतिपादयति । तत्रोपासकानां मूर्धन्यनाड्यैवोत्क्रमणं नियतम्, उतानियतमिति संशये नियमप्रापकाभावादनियमः । न च तयोर्ध्वमायन्निति श्रुतिर्नियामिका । तया खलु मूर्धन्यनाड्या यो निष्क्रामति, सोऽमृतत्वं प्राप्नोतीति प्रतिपाद्यते, न तूपासको मूर्धन्यनाड्येति । न चोपासकस्यामृतत्वप्राप्तिर्नियता । मरणानन्तरं येनार्थात्तस्य मूर्धन्यनाडीसम्बन्धसिद्धो भवेत् । नापि तस्य स्वप्रयत्नानुसारेण मूर्धन्यया नाड्या निष्क्रमणं सम्भवति । जीवद्दशायामेव नाडीद्वाराविवेचनसामर्थ्याभावेन मरणवेदनायुक्तस्य सुतरां नाडीद्वारा विवेचनासम्भवात् । न च तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतत' इति श्रुत्या नाडीद्वारा निष्क्रमणोपयुक्तहृदयाग्रवर्त्यन्तःकरणपरिणामविशेषरूपस्य ज्ञानस्य प्रतिपादनान्मरणसमये नाडीद्वारविवेकस्सम्भवतीति वाच्यम् । एवमपि हृदयस्याधोमुखतया तदग्रे जायमानस्य प्रद्योतस्याधोमुखनाडीद्वारविवेकोपयुक्तत्वेऽपि मूर्धन्याभिमुखब्रह्मनाडीद्वारविवेकयुक्तत्वानुपपत्तेः । अतो यदा मूर्धन्यनाड्योत्क्रमणं, तदैव ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति न विदुषो मरणानन्तरमेव ब्रह्मलोकप्राप्तिः । नाड्यन्तरेणापि उत्क्रमणस्य निवारयितुमशक्यत्वादिति पूर्वः पक्षः । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—उपासकस्य तावच्छरीरपातानन्तरममृतत्वमवश्यंभावि । तत्प्रतिबन्धकपुण्यपापयोरश्लेषविनाशयोः प्रतिपादितत्वात् । अमृतत्वप्राप्तिश्च मूर्धन्यनाड्युत्क्रमणनियता । 'तयोर्ध्वमायन्नि'तिश्रुतेः । तथा च विदुषश्श्रुतार्थापत्त्या मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणं सिध्यति । न च मुमूर्षावेदनायुक्तस्य तदानीं द्वारविवेकानुपपत्तिः । 'तेजः परस्यां देवतायामि'ति वाक्यसिद्धया सत्सम्पत्त्या विश्रमणेन मुमूर्षावेदनाया अपगतत्वात् । सत्स्वपि नाड्यन्तरद्वारेषु तदानीं मूर्धन्यनाडीगोचर एव हृदयाग्रप्रद्योतस्तु विद्याशेषभूता या ब्रह्मनाडीद्वारा गत्यनुस्मृतिः अहरहरनुचिन्तनारूपा, यश्चेश्वरानुग्रहः, तद्वशात् भवति । हृदयपुण्डरीकं चाधोमुखनाडीचक्रपर्यन्तमूर्ध्वाभिमुखायाश्च ब्रह्मनाड्या जीवप्रवेशार्थं द्वारं नाभिचक्रप्रदेशे नाभिचक्रमारभ्य मूर्धदेशपर्यन्तं हि ब्रह्मनाडी प्रसृता । तथा च मरणकाले हृदयपुण्डरीकं प्रविष्टस्य जीवस्य विद्यासामर्थ्येनामृतत्वप्राप्तेर

वश्यम्भावात् विद्याशेषभूतहृदयनाडीध्यानाहितसंस्कारवशेन च मूर्धन्यनाडीद्वारगोचरहृदयाग्रप्रद्योते सतीश्वरानुगृहीतस्य हृदयपुण्डरीकान्तर्गत्या नाभिचक्रलग्नां मूर्धन्यनाडीं प्रविश्य मूर्ध्नो निर्गमने न काचिदनुपपत्तिरिति । पूर्वपक्षे मार्गध्यानकालेन ब्रह्मनाडीचिन्तनं, सिद्धान्ते तु तच्चिन्तनमिति फलभेदः॥१७॥

इति तदोकोऽधिकरणम् ॥९॥

रश्म्यनुसारी ॥१८॥

मूर्धन्यनाडीनिष्क्रमणानन्तरं रश्मिसम्बन्ध इति पूर्वाधिकरणेनास्य सङ्गतिः। सप्रपञ्चं नाडीरश्मिसम्बन्धमुक्त्वेति । 'तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमञ्चामुञ्च एवमेवैता आदित्यस्य रश्मयः उभौ लोकौ गच्छन्तीमञ्चामुञ्चामुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता' इति वाक्येन ग्रामद्वयसम्पृक्तमहामार्गवत् आदित्यरश्मीनां शारीरगतनाडीरारभ्यादित्यपर्यन्तं व्याप्तिर्दर्शिता । रश्मिपदस्योभयलिङ्गत्वात् 'ता आसु तेऽमुष्मिन्नि'त्यत्र स्त्रीलिङ्गपुल्लिङ्गतत्पदाभ्यां रश्मिपरामर्शः ॥१८॥

सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षनिरासपूर्वकं पुनस्सिद्धान्तप्रदर्शनार्थम् सूत्रम् ।

निशि नेतिचेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् ॥१९॥

सुगमम् ।

नन्वत्रापि पूर्वपक्षे रश्मिसम्बन्धस्यानियतत्वात् न मार्गान्तर्गततया तस्य चिन्तनम् । सिद्धान्ते तु नियततया चिन्तनमिति फलभेदः ॥१९॥

इति रश्म्यधिकरणम् ॥१०॥

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥२०॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे रात्रौ प्रयतस्यापि रश्मिसम्बन्ध उपपद्यत एव । रात्रावपि सूर्यकिरणसद्भावात् । यदि तु रात्रौ मृतस्य सूर्यकिरणसम्बन्धो नोपेयेत , तदा अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमत' इति नियमवचनं पीड्येत । यदि तु दिवसप्रतीक्षा क्रियेत , तदा त्वरावचनम् । यदि तु रात्रौ प्रेतस्य रश्मिसम्बन्धाभावात् विद्यायाः पाक्षिकफलत्वेन मरणकालनि-...ब्रह्मलोकप्राप्तिर्नास्तीत्युच्येत, तदा विद्यायाः पाक्षिकफलत्वं स्यात्, इति न्यायः स्थितः दक्षिणायनमृश्यात् कस्यापि विद्यायां प्रवृत्तिर्न स्यात्, इति न्यायः स्थितः दक्षिणायनमृतेऽपि विदुषि अतिदिश्यते । दक्षिणायनमृतोऽपि विद्वान् रश्मिभिस्सम्बध्य ब्रह्मलोकं गच्छत्येव । नाडीकिरणसम्बन्धस्य यावद्देहभावितया दक्षिणायनेऽपि तदनपायात् दक्षिणायनमृतस्याप्युत्तरायणोदीक्षणं तु नोपपद्यते । मार्गप्रतिपत्त्यर्थं त्वरावचनविरोधात् । दक्षिणायनापराधमात्रेणार्चिरादिमार्गप्राप्त्यभावे विद्यायाः पाक्षिकफलत्व-

प्रसक्त्या कस्यापि प्रवृत्तिर्नस्यादिति विशेषाशङ्कामाह---उत्तरायणेति । 'दिवसश्शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेवच । मुमूर्षतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितमि' तिवचनादित्यर्थः । आपूर्यमाणपक्षादिति । यद्यप्यत्रातिवाहिकाः प्रतिपाद्यन्ते, तथापि तत्तत्कालाभिमानिनीनां देवतानामातिवाहिकत्वं तत्कालमृतत्व उपपद्यत इत्याशयः। अत एव 'यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ । इति कालमुपक्रम्यैव 'अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लष्षण्मासा उत्तरायणम् । 'तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः' । इतिगीतावचनमुपपद्यते । प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषयेति । विदुषस्सर्वप्रतिबन्धकनिवृत्त्या फलप्राप्तेरवश्यम्भावित्वात् दिवस इत्यादिवचनमविद्वद्विषयम् । भीष्मस्य मरणाय उत्तरायणप्रतीक्षणमपि यद्भारते प्रतिपादितं, तदविदुषः प्रति तत्प्राशस्त्यप्रतिपादनाय । पितृप्रसादात् भीष्मस्य स्वच्छन्दमरणं भारत एव प्रसिद्धम् ॥२०॥

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥२१॥

सूत्रे योगपदं साङ्ख्यपरम् । पातञ्जलशास्त्रोक्तो योग इह योगपदेन विवक्षितः। कपिलोक्तो बुद्धिपुरुषविवेकस्साङ्ख्यपदोदितः । अस्मिन्पक्षे गीतावचने योगपदमपि साङ्ख्यस्याप्युपलक्षणम् । तथा च प्रत्यासत्त्या स्मृत्युक्तः कालनियमः स्मृत्युक्तयोगसाङ्ख्यविषय इति द्रष्टव्यः । गीतावचनमपि अर्चिराद्यातिवाहिकविषयमिति वक्तुं शङ्कते—नन्विति । अभ्युपेत्यवादत्वं सूत्रस्य दर्शयति—उच्यत इत्यादिना । वास्तविकं गीतावचनार्थं स्वयमाह—यदा पुनरिति । अस्मिन्पक्षे यत्र काल इति कालपदेनोपक्रमस्तु आतिवाहिकगणे कालाभिमानिदेवतासत्त्वात्तल्लक्षणार्थ एव । योगपदमपि कर्मोपासनात्मकयोगपरं गीतायां द्रष्टव्यम् ॥२१॥

इति अयनाधिकरणम् ॥११॥

इति श्रीमच्छारीरकभाष्यव्याख्यायां ब्रह्मविद्याभरणाख्यायां
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

ॐ

अथ

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्पादे उत्क्रान्तिर्निरूपिता । अस्मिन् पादे उत्क्रान्त्यनन्तरभाविनी अर्चिरादिमार्गप्राप्तिरिति अर्चिरादिमार्गविषयको विचारः क्रियत इति पादयोः

पौर्वापर्यम् । अत्र भिन्नप्रकरणगतत्वे हेतुरुपासनैक्येऽपि मार्गवैलक्षण्याम्नानं यत्र व-
र्तते शाखाभेदेन तदभिप्रायः । ननूपासनैक्येऽपि मार्गवैलक्षण्येनाम्नानं न मार्गभे-
दसाधकम् । उपास्यगुणानामिव मार्गपर्वणामपि उपसंहारसम्भवादित्याशङ्क्य यत्रोपा-
सनाभेदेन मार्गभेदाम्नानं, तत्रोपसंहारस्य वक्तुमशक्यतया मार्गभेदो भवत्येवेत्यभि-
प्रायेणाह—भिन्नोपासनाशेषत्वाच्चेति । ननु, मार्गपर्वणामर्चिरादीनां सर्वत्र कि-
ञ्चित् किञ्चित् प्रत्यभिज्ञानात् ऐक्ये सति मार्गस्य उपसंहारो भविष्यतीति चेत्, ना
उपासनाभेदे यस्यामुपासनायां यावन्ति मार्गपर्वाण्याम्नातानि, तावतामेव तत्राङ्गत-
या प्रत्यभिज्ञामात्रेण उपसंहारासम्भवात् । अन्यथा ब्रह्मण उपास्यगुणानामपि
सर्वेषां सर्वत्र उपसंहारस्स्यात् । अवधारणमर्चिराद्यपेक्षायामुपरुध्येतेति ।
'अथैतैरेव रश्मिभि'रित्यत्र केवलानां रश्मीनामूर्ध्वाक्रमणहेतुत्वावगमात् पर्वान्तरोप-
संहार एवकारो बाधितो भवेदिति भावः । अपि चाथैतैरेव रश्मिभिरित्यत्र पर्वा-
न्तरोपसंहारे विलम्बस्य तत्तत्पर्वप्राप्तिव्यवधानकृतस्यावश्यंभावात् 'स यावत्क्षि-
प्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छे'दिति रश्मिप्राप्त्यनन्तरं झटित्यादित्यप्राप्तिवचनमप्यस-
ङ्गतं भवेदित्याह—त्वरावचनं चेति । एवंसति यथैक एव ग्रामो मार्गभेदैर्यथा-
यथं लोकं प्राप्यते, एवमेकोऽपि ब्रह्मलोको मार्गभेदेन प्राप्यो भविष्यतीति पूर्वपक्षा-
भिप्रायः । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमित्युपासते तेऽर्चि-
षमेवाभिसम्भवन्ती'ति सामान्यवचनेन सर्वासूपासनास्वर्चिरादिमार्गः प्रतिपाद्यते ।
तत्र यद्युपासनाविशेषेषु मार्गान्तरमङ्गीक्रियेत, तथासति एतस्य वचनस्य सङ्कोचः
कल्पनीयस्स्यात् । अथवा तत्तन्मार्गेण सहास्य विकल्पोऽभ्युपगम्येत । न हि
मार्गद्वयसमुच्चयो वक्तुं शक्यते । एकेनैव मार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तेस्सिद्धतया मार्गा-
न्तरानपेक्षणात् । न च मार्गैक्यमुपगम्य सङ्कोचविकल्पयोः परिहारसम्भवे तयो-
रङ्गीकारो युक्तः । अपि च मार्गैक्यकल्पनायां लाघवानुसारिण्यां सत्यां गौरवप्र-
स्तं मार्गबहुत्वकल्पनमुचितम् । एवंच तत्राम्नानविशेषस्थले अर्चिरादिमार्गपर्वप्र-
त्यभिज्ञानम् ऐक्यावगमकमबाधितं भवति । न चात्र सर्वत्राम्नातानां ब्रह्मगुणाना-
मुपसंहारे उपास्यगुणानन्त्यप्रसक्त्यानुष्ठानाशक्तिरिव तत्रतत्राम्नातानां क्वचिन्मार्ग-
पर्वणामुपसंहारे अशक्तिरापद्यते । अपि च देवयानपितृयाणावध्वानावनुक्रम्य अथैतयोः
पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्तीति मार्गद्वय-
भ्रष्टानामधोगतिराम्नायते । तत्र यद्यर्चिरादिमार्गापेक्षया ब्रह्मलोकप्रापकं मार्गान्तरं
उपगम्येत, तदा इदमपि वचनं पीडितं भवेत् । अतो विद्याविशेषेषु आम्नातानां
पर्वविशेषाणामर्चिरादावन्तर्भावमुपगम्यैव समीचीनलोकप्रापकमार्गद्वित्वमाश्रयणीयम् ।
ते उपासकाः । तेषु ब्रह्मलोकेषु । ब्रह्मलोकान्तर्गतानां ब्रह्मविष्णुरुद्रादिभोगभूमीनां ब-

हुत्वात्तदभिप्रायं बहुवचनम् । परास्संवत्सराः । प्रशंसायां मतुप् । प्रशस्तसंवत्सरशालिनः दीर्घजीविन इति यावत् । तस्य ब्रह्मणः परांस्संवत्सराः जितिः जयः । व्युष्टिर्व्याप्तिः । अपि च यदि ब्रह्मलोकप्रापकं मार्गबहुत्वमुपगम्य विकल्पस्स्वीक्रियेत, तदा विकल्पस्वीकार एव न दोषावहः , अपि तु अथैतैरेव रश्मिभिरित्याद्यल्पपर्वमार्गेण सहानेकपर्वकार्चिरादिमार्गस्य विकल्प उपगन्तव्य इति विकल्पे विषमशिष्टतापि प्रसक्ता भवतीत्याह—भूयांसि चेति ॥१॥

इति अर्चिरधिकरणम् ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥२॥

मार्गैक्येन तत्तच्छाखाम्नातानां पर्वविशेषाणामुपसंहारे स्थिते आगम्यमानानां क्रम इदानीं चिन्त्यते उपासनाकाले मार्गपर्वणां चिन्तनक्रमाय । स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकं प्रजापतिर्विराट् ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । अयमत्र पूर्वः पक्षः—स एतन्देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमिति पाठानुसारेणाग्निलोकपदोदितार्चिरनन्तरं वायोर्निवेशः कर्तव्यः । न च 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुलोकमागच्छती'ति बृहदारण्यकपाठानुसारेण वायोः प्रथमस्थानता किं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र हि पाठक्रमस्य नियामकत्वं न क्लृप्तं, 'स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक'मित्युत्तरत्र यथापाठं वरुणलोकादीनां निवेशोपगमात् । अतोऽग्निवायुलोकयोरपि पाठो नियामको भविष्यति । बृहदारण्यके तु 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छति यथा अण्डं बदरस्य वाद्यविशेषस्य खं तेन सह ऊर्ध्वं आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स ब्रह्मलोकमागच्छति अशोकमहिममि'ति वाक्ये तु चन्द्रलोकानन्तरमशोकत्वादिविशेषणको ब्रह्मलोक आम्नातः । न तत्र पाठक्रमः नियामकः । चन्द्रानन्तरं विद्युदादीनां निवेशनीयत्वात् । न चाग्निलोकानन्तरं वायोर्निवेशाभ्युपगमेऽर्चिषोऽहरिति श्रौतक्रमविरोधः । अर्चिष इत्यादिपञ्चमीनां हेतुत्वार्थकताया वक्ष्यमाणत्वान् हेतुत्वस्य च पूर्वत्वगर्भत्वादिति वाच्यम् । मार्गैक्ये दृढन्यायसिद्धे वायोः क्वचिदवश्यं निवेशनीयत्वेन तदितोऽन्ते निवेशे वायुदत्तच्छिद्रेणादित्यप्राप्तेरसम्भवात् । आदित्यात् प्राङ्निवेशाय श्रुतिक्रमस्य क्वचिदवश्यं भञ्जनीयत्वेन पाठानुग्रहायार्चिषोऽहरित्यत्रैव भङ्गोऽस्तु । न चैवं यद्यादित्यात् पूर्वभावो वायोरावश्यकः, तथासति अव्यवधानेनैवादित्यात् पूर्वं निवेशः किं न स्यादिति वाच्यम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमत इति निर्देशस्य चन्द्रपर्याये व्यवधाने-

नापि दृष्टतया अव्यवधानानपेक्षणात् । अतः पाठानुग्रहायार्चिरनन्तरमेव वायो-
र्निवेश इति । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—'स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिही-
ते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छती'त्यत्र तावद्र-
थचक्रपरिमितेन वायुदत्तच्छिद्रेण ऊर्ध्वमाक्रामतीत्युक्तौ आक्रमणीय ऊर्ध्वदेशः क-
इत्यपेक्षायां स आदित्यमागच्छतीति उत्तरवाक्यानुसारेण आदित्यरूपस्स इत्यवग-
माद्वायुदत्तच्छिद्रस्य आदित्यप्राप्तौ साधकतमत्वं तृतीयाश्रुत्या प्रतीयते । सा-
धकतमत्वं च वायुदत्तच्छिद्रस्य अव्यवधानेन आदित्यप्राप्तावुपपद्यते । न च श्रौ-
तोऽर्थः पाठमात्रेण बाधितुं न्याय्यः । तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते सब्रह्मलोकमागच्छतीत्युत्तर-
त्र तु अव्यवधानपरित्यागश्चन्द्रमसो विद्युतमिति श्रौतक्रमानुसारादेवागत्याद्वतः । अत
आदित्यात्पूर्वं संवत्सरादनन्तरं वायुर्निवेशयितव्य इत्येवं छान्दोग्यगतार्चिरादिपाठानु-
सारेण संवत्सरानन्तरं वायोर्निवेशः कर्तव्य इति यथासूत्रं व्याख्याय बृहदारण्य-
कगतार्चिरादिपाठानुसारेण संवत्सरानन्तरं देवलोकस्तदनन्तरं वायुर्निवेशनीय इत्या-
ह—वाजसनेयिनस्त्विति । ननु, छान्दोग्यवाजसनेयकपर्यालोचनया मासादित्य-
योर्मध्ये संवत्सरदेवलोकवायूनां निवेशे वक्तव्ये अहश्शुक्लपक्षोत्तरायणानामुत्तरोत्त-
रत्वदर्शनात् उत्तरायणानन्तरं संवत्सरनिवेशे स्थितेऽपि वायोः पूर्वं संवत्स-
रानन्तरं देवलोक इति कथं नियन्तुं शक्यम् । यथा हि 'स वायुमागच्छति तस्मै स
तत्र विजिहीते । यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छती'-
ति वायोः आदित्याव्यवधानेन पूर्वं निवेशः प्रतीयते । एवं देवलोकादादित्यमिति पञ्चम्या
देवलोकस्याप्यादित्याव्यवधानेन पूर्वं निवेशोऽवगम्यत इति चेदुच्यते—'मासेभ्यो दे-
वलोकं देवलोकादादित्य'मिति देवलोकस्य मासादित्यसान्निध्यमवगम्यते । तत्र वायो-
रनन्तरं देवलोकनिवेशे तस्य संवत्सरवायुभ्यां द्वाभ्यां मासं प्रति व्यवधानं भवेत् ।
आदित्येन तु अत्यन्तसान्निध्यं, तन्माभूत्, अपि तु मासादित्ययोः सान्निध्यं व्यव-
धानं च तुल्यमेव भवत्विति संवत्सरवाय्वोर्मध्य एव देवलोको निवेशनीयः । केचित्तु
'यो यः पवते एष देवानां गृह' इत्यर्थवादादाकाशस्थानां देवलोकानां स्तम्भात्म-
ना स्थितेन वायुनावष्टब्धतया देवगृहान्तर्गतत्वोपपत्तेश्च वायुरेव देवलोक इति मा-
सेभ्यो देवलोकमिति वाजसनेयकपाठेऽपि 'वायुमब्दादि'ति सूत्रस्य नानुपपत्तिरिति
वदन्ति ॥२॥

इति वाय्वधिकरणम् ॥२॥

तटितोऽधिवरुणस्सम्बन्धात् ॥ ३॥

अव्यवहिताधिकरणे यन्मार्गैक्यमुक्तं, यच्च तदुपेत्यैवादित्यात्पूर्वनिवेशनम् अव्य-
वहिताधिकरणे, तदुभयमपि न सम्भवतीत्याक्षिप्यते । तथाहि—कौषीतक्यान्नाता-

नां वरुणलोकादीनां क्व निवेशः। न तावत् अर्चिषोऽनन्तरं, 'स यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत' इत्युत्क्रान्त्यनन्तरमेव राश्मिपदोदितार्चिस्सम्बन्धप्रतिपादनात्: नाप्यर्चिरादीनां मध्ये, अर्चिषोऽहरित्यादिपञ्चमीभिः पर्वणां बद्धक्रमत्वात्। नापि विद्युदन्ते। तदनन्तरममानवपुरुषस्य नेतृत्वात् वरुणादीनां तटिदनन्तरं निवेशे हि तेषां नेतृता वक्तव्या। आतिवाहिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तथा चामानवपुरुषस्य तटिदनन्तरं नेतृत्वं विरुध्येत। तथा च वरुणादीनां अर्चिरादिषु निवेशासम्भवात् कौषीतकिगतं मार्गान्तरमेवेति मार्गैक्यमुपगम्य यद्वायोरादित्यात्पूर्वनिवेशनीयत्वमुक्तं, तन्न सम्भवतीति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तमाह—**आदित्याच्चन्द्रमसमित्यादिना**। नभसि विद्युतोऽनन्तरं मेघा उपलभ्यन्ते। अप्पतेश्च वरुणस्य मेघेष्ववस्थानं न्याय्यम्। अतस्तटिदनन्तरं वरुणो निवेशनीयः। वरुणानन्तरं च यथापाठमिन्द्रादीनां निवेशः, न त्वनेकप्रमाणसिद्धं मार्गैक्यं परित्याज्यम्। तटिदनन्तरं तु अमानवपुरुषस्य वरुणादीनां नेतृत्वं समुच्चयेन भविष्यतीति 'वैद्युतेनैव तत' इति सूत्रे वक्ष्यते। अतो नानुपपत्तिरिति। **आगन्तुकत्वादपीति**। लोके सभायामागतानां पुरुषाणां असति विशेषनियामके अन्त एव निवेशो दृष्टः। पूर्वं विद्यमानानां क्लृप्तस्थानतया उद्वापासम्भवात्। तथात्रापि भविष्यतीति भावः ॥३॥

इति तटिदधिकरणम् ॥३॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥४॥

अर्चिरादीनां क्रमनिरूपणानन्तरं तेषां स्वरूपमस्मिन्नधिकरणे चिन्त्यत इति सङ्गतिः। लौकिकमार्गचिह्नोपदेशतुल्यत्वात् अर्चिषोऽहरित्याद्युपदेशस्य अर्चिषोऽहरित्यादीनामपि मार्गचिह्नत्वमित्येकः पक्षः। अग्निलोकमागच्छतीति अर्चिषो लोकत्वेन कौषीतकिशाखायामनुवादादहरादीनामपि लोकत्वमवगम्यते। लोकपदं भोगभूमिवाचकतया प्रसिद्धमिति भोगभूमय एवार्चिरादय इत्यपरः पक्षः। तदिदं पूर्वपक्षद्वयं प्रतिपादयति—तत्र **मार्गलक्षणभूता अर्चिरादय इत्यादिना**। तेऽर्चिरादिलोकं गता अहोरात्रं लोकेषु भोगाय सज्जन्ते आसक्ता भवन्ति। मार्गेषु सीमाविशेषेषु स्थिताः राजनियुक्ताः पुरुषाः गन्तॄन् स्वसीम्नः सीमान्तरं ये प्रापयन्ति, ते आतिवाहिका इत्युच्यन्ते। इदं चातिवाहिकत्वं चेतनानामर्चिरादीनां न सम्भवतीत्याह—**अचेतनत्वादपीति**। प्राप्तमानवत्वनिषेधपरत्वाद्विशेषणस्येति 'तत्पुरुषोऽमानवस्स एनान् ब्रह्म गमयतीति,' वाक्येन विद्युल्लोकपर्यन्तं स्वत एवोपासकानां गमनम्, अनन्तरं त्वातिवाहिकप्रयुक्तमित्यर्थो विवक्षितो भवेत्, तदा पुरुष एनान् ब्रह्म गमयतीत्येव वदेत्। तावतैवोक्तार्थसिद्धेः, नत्वमानव इति विशेषणं वदेत्, तद्वशेन तु पूर्वत्रापि पुरुषा गमयितारस्सन्ति। परं तु ते मानवाः, विद्युल्लोकानन्तरं त्व

मानव इति विशेषं द्योतयति। ननु, 'तत्पुरुषोऽमानवस्स एनान् ब्रह्म गमयती'ति वाक्यानुसारेण पूर्वेषां गमयितृत्वं नास्तीति येनोच्यते, तं प्रतीदं वक्तुं शक्यम्। अस्य वाक्यस्य पूर्वत्र मानवत्वद्योतकतया गमयितृत्वाभावद्योतकत्वाभावात्। यस्तु प्रमाणाभावादेव पूर्वेषां गमयितृत्वं नास्तीति वदति, तं प्रति नेदं लिङ्गमुपन्यासार्हम्। न चेदमेव पूर्वेषां गमयितृत्वे प्रमाणमिति वाच्यम्। अस्य वाक्यस्य विद्युल्लोकानन्तरममानवपुरुषगमयितृत्वविधिपरतया अर्चिरादीनां गमयितृत्वाबोधकत्वादित्यभिप्रायेण शङ्कते—ननु लिङ्गमात्रमिति॥ ४॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः॥५॥

गन्तॄणामर्चिरादिपदमुख्यार्थानां चोभयेषां व्यामोहात् प्रज्ञाराहित्यात् लोके मूर्च्छितादीनामन्यप्रयुक्तगमनदर्शनेन उपासकानामपि प्रज्ञारहितानाम् अन्यैरेव गमनस्यापेक्षिततया असति बाधके अर्चिरादिपदानां तन्मुख्यार्थाभिमानिदेवतालक्षकतया आतिवाहिकपुरुषसिद्धिरित्यभिप्रायेण सूत्रं व्याचष्टे—ये तावदिति। 'तत्पुरुषोऽमानव' इति वाक्यं तु यथा न प्रकृतार्थविरोधि, तथा पूर्वसूत्र एव निरूपितम्। अनवस्थितत्वादपीति। मार्गचिह्नानि देशतः पूर्वोत्तरभावेन समकालं व्यवस्थितानि। अर्चिरादिमुख्यार्थस्तु न तथेति भावः। अर्चिषा हेतुनेति। यद्यपि 'विभाषा गुणेऽस्त्रियामि'ति सूत्रेण गुणवाचकाद्धेतुपञ्चमी विहिता। द्रव्याश्रितश्च गुणो जाड्यादिः। अर्चिरादिस्तु न तथा, तथापि बाहुलकात् पञ्चमी हेतौ। इदं छान्दसप्रक्रियया भविष्यति॥ ५॥

वैद्युतेन ततस्तच्छ्रुतेः॥ ६॥

विद्युल्लोकानन्तरममानवपुरुषस्य प्राधान्येन गमयितृत्वम्। विद्युदाद्यभिमानिनां तु तदुपसर्जनतयेति समुच्चयेऽपि वैद्युतेनैवेत्येवकारः विद्युदाद्यभिमानिनां प्राधान्यमात्रनिवृत्तिपर इति द्रष्टव्यम्॥ ६॥

इति आतिवाहिकाधिकरणम्॥ ४॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः॥ ७॥

विशेषितत्वाच्च॥८॥

मार्गनिरूपणानन्तरं प्राप्यमिदानीं निरूप्यत इति सङ्गतिः। 'गतेरर्थवत्त्वमुभयथे'त्यत्र 'प्रतिषेधादिति चेन्ने'त्यत्र च निर्विशेषविद्भिः प्राप्यं परं ब्रह्म नोत्क्रान्तिपूर्विकां गतिमपेक्षत इति प्रतिपादितम्। अस्मिंस्त्वधिकरणे सविशेषविद्भिः गतिपूर्वकं

प्राप्यं शुद्धं परं ब्रह्मैवेति शङ्क्यते । यद्यपि सिद्धान्तेऽपि दहरादिसविशेषविद्यानिष्ठानां क्रमेण परब्रह्मप्राप्तिरवश्यम्भाविनीत्युपेयत एव, तथापि अर्चिरादिना क्रमेणैव परप्राप्तिरित्यत्राशङ्का । अस्मिश्चाधिकरणे मतान्तरकथनव्याजेन पूर्वपक्षः प्रदर्शयिष्यते । प्रथमतो मतान्तरकथनव्याजेन सिद्धान्तः प्रदर्श्यते—कार्यमेवेत्यादिना । ननु, ब्रह्मशब्दस्य विशुद्धे ब्रह्मण्येव मुख्यत्वात् 'स एनान् ब्रह्म गमयती'त्यत्र न सोपाधिकब्रह्मविवक्षा । तस्य परिच्छिन्नत्वेन निरङ्कुशब्रह्मत्वायोगादित्याशङ्क्य न केवलं गत्युपपत्तय एव सोपाधिकपरतोपेयते । ब्रह्म गमयतीति छान्दोग्यपाठस्थाने बृहदारण्यके ब्रह्मलोकान् गमयतीत्यादिसमाम्नानादपीत्याह—विशेषसत्त्वाच्चेति । ननु, लोकपदं न परब्रह्मविवक्षाविरोधि । ब्रह्मैव लोक इति कर्मधारयसम्भवात् इत्याशङ्क्य तथासति बहुवचनमनुपपन्नं स्यात् । ब्रह्मण एकत्वादित्याह—बहुवचनेनेति । तथा चार्चिरादिभोगस्थानभूतलोकविशेषप्राप्तेरवगमात् लोकविशेषोपाधिकब्रह्मणा सह भोगसाम्यमेव सविशेषनिष्ठैः प्राप्यं, न तु परामृतमिति भावः । गौणी त्वन्यत्रेति । लोक्यत इति लोकः प्रकाशरूप इति यौगिकीति भावः ॥ ८ ॥

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

अपरब्रह्मणः लोकविशेषोपाधिकस्येति यावत् ॥ ९ ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

परब्रह्मप्राप्तिरिति पदाध्याहारेण सूत्रं व्याचष्टे—परिशुद्धं विष्णोः परमं पदमिति ॥ १० ॥

स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

प्रतिसञ्चरे ब्राह्मप्रलये, कृतात्मानः साक्षात्कृतनिरुपाधिकात्मानः, परस्य ब्रह्मणः, अन्ते देहावसाने ॥ ११ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

परमेव ब्रह्म प्रापयतीति मन्यत इति । न च परस्य ब्रह्मणस्स्वरूपभूतत्वेन नित्यसन्निहिततया न गत्यपेक्षेति वाच्यम् । शास्त्रबलेनार्चिरादिना ब्रह्मलोकं गत्वा अविद्यां विधूय स्वरूपेणावस्थितो भवतीति कल्पनोपपत्तेः ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

कठवल्लीषु पठ्यत इति । 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्य' इति वाक्यं हि कठवल्लीष्वपि पठ्यते । ननु नेदं प्रकृतोपन्यासार्हम् । अत्र हि सविशेष-

विद्यानां परप्रापकत्वं जैमिनिमते विवक्षितं, न तु निर्विशेषविद्याया गतिसापेक्षत्वम् । निर्विशेषविद्यायां गत्यपेक्षायाः प्रागेव निरस्तत्वादिति चेत्, उच्यते—सविशेषविद्यानामर्चिरादिना परप्रापकत्वं परस्य सर्वगततया अनुपपन्नमिति शङ्कायां यथा निर्विशेषविषयविद्यायाः परप्रापकत्वेन सम्मताया गत्यपेक्षा कठवल्लीपर्यालोचनया, एवं सविशेषविद्याया अपि किं न स्यादित्यभिप्रायः । निर्विशेषविद्याया गत्यपेक्षत्वे निराकृतेऽपि कठवल्लिगतस्य गतिवाक्यस्य गतिं प्रसङ्गाद्वक्तुमयमुपक्षेपः ॥१३॥

ननु, 'प्रजापतेस्सभां वेश्म प्रपद्य' इत्युपासकानां प्रजापतिसमाप्राप्त्यभिसन्धेः प्रतिपादनात् तैस्सभागतं सोपाधिकमेव ब्रह्म प्राप्यमित्याशङ्कायामाह—

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥१४॥

अपिचेतिपदं शङ्काव्यावर्तनद्वारा मुख्यत्वादिहेतुसमुच्चयाय । नामरूपयोर्निर्वहितुः नामरूपासंस्पृष्टत्वस्य ते यदन्तरेत्यनेन विवक्षितत्वात् निरुपाधिकवस्तुगोचरेयं विद्येत्यवगमात् सभां प्राप्याविद्यां निवर्त्य परमेव ब्रह्मात्र प्राप्यम् । एवंसत्येव 'यशोऽहं भवामि ब्राह्मणाना'मित्यादिना यशःप्रकाशः साक्षिरूपो यो ब्राह्मणादीनां, तदहं भवामीति सर्वात्मतागोचरफलाभिसन्धिप्रतिपादनमुपपद्यत इति परिहाराभिप्रायः । एवं मतद्वयमुपन्यस्य बादरिमतस्य सिद्धान्तत्वे नियामकमाह—तावेताविति । जैमिनिना मुख्यत्वं 'तयोर्ध्वमायन्नि'ति दर्शनं चोपन्यस्तम् । तत्र मुख्यत्वमप्रयोजकम् । अनुपपत्तौ अमुख्यार्थग्रहणस्य न्यायसिद्धत्वादित्याह—न ह्यसत्यपीति । दहरविद्यागतं तयोर्ध्वमायन्निति दर्शनममृतत्वञ्चानुपोष्येति व्याख्यातमेव । कठवल्लीगतं तु सविशेषविद्यागतगत्यनुवादेन निर्विशेषविद्यास्तुत्यर्थं भविष्यति—सविशेषविद्याभिरुत्क्रान्तिगतिपूर्वकं क्लेशेनापि गौणमेवामृतत्वं प्राप्यम् । निर्विशेषविद्यया त्विहैवोत्क्रान्त्यादिक्लेशं विनैव परं प्राप्यमिति प्रशस्ता निर्विशेषविद्येति । इत्थमेव कर्मफलप्रापकनाडीकीर्तनस्य 'विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती'ति अस्य गतिर्वक्तव्येत्याह—परविद्याप्रकरणेऽपि चेति । 'आकाशो हवै नामे'त्यादिवाक्यं यदि निरुपाधिकवस्तुगोचरं; तदा 'प्रजापतेस्सभामि'त्यादिवाक्यं तत्र उत्कृष्टव्यम् । निर्विशेषविद्ययेहैव ब्रह्मप्राप्तेः अनेकप्रमाणसिद्धतया प्रजापतिसमाप्राप्त्यपेक्षाविरहादित्याह—प्रजापतेस्सभामिति । वस्तुतस्तु 'आकाशो ह वा' इत्यादिवाक्यं सविशेषविषयमेव । नामरूपासंस्पृष्टत्वकीर्तनं तु तत्र वस्तुगत्या । अन्यथा नामरूपनिर्विहितृत्वप्रजापतिसमाप्राप्त्यादिकीर्तनासाङ्गत्यापातात्, तत्र

यशोऽहमित्यादिसर्वात्मत्वकीर्तनं तु उपास्ये नानुपपन्नम् । सविशेषस्यापि सर्वात्मत्वानपायात्। फलं तु तस्य क्रममुक्त्या भविष्यतीत्यभिप्रेत्याह—सगुणेऽपि चेति । ततश्च तत्क्रतुन्यायेन गत्युपपत्त्यादिभिश्च सविशेषविदां सोपाधिकब्रह्मप्राप्तिस्साक्षात्, क्रमेण तु निरुपाधिकप्राप्तिरित्युपसंहरति—तस्मादपरेति । केचित्तु अर्चिरादिना कार्यं हिरण्यगर्भाख्यमेव ब्रह्म प्राप्यमिति बादरिमतेन पूर्वपक्षं प्रदर्श्य अर्चिरादिना परमेव ब्रह्म प्राप्यमिति जैमिनिमतेन सिद्धान्तं वर्णयन्ति । तन्मतं दूषयितुमनुवदति—केचित्पुनरिति । अत्र परशब्देन प्राप्यं ब्रह्म किं निरुपाधिकं विवक्षितम्, उत सोपाधिकम् । नाद्य इत्याह—गन्तव्यत्वानुपपत्तेरिति । निर्विशेषं ब्रह्मापलपन् पराशयस्थं द्वितीयं पक्षं शङ्कते—जगदुत्पत्तीति । अनन्यार्थत्वादिति । तथा च सप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्वप्रतिपादकश्रुतीनां विरोधे प्रसक्ते अनन्यार्थकनिष्प्रपञ्चत्वश्रुत्यनुसारेण सप्रपञ्चत्ववाक्यानि नेयानीति भावः । सृष्टिप्रतिपादकश्रुतीनां न सप्रपञ्चः परमात्मेत्येवंपरता । तासां सृष्टिप्रतिपादनद्वारा कारणवस्तुमात्रसम्भावनायाः श्रुत्यैव प्रतिपादनादित्याह—प्रत्यक्षं त्विति। तत्राद्भिरन्ने जीर्णे सति यदेतत् शरीराख्यं शुङ्गं कार्यमुत्पतितं, नेदममूलमकारणकम्। अतोऽस्य मूलमन्नमेवेति दृष्टान्तमुक्त्वा यथात्र कार्यानुसारेणान्नरूपं कारणमुपगतम्, 'एवमन्नेन सोम्य शुङ्गेन अपो मूलमन्विच्छ अद्भिस्सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छे'त्युपसंहृतम् । यतो वेत्यादिवाक्येऽपि यत्पदेन कारणत्वादेर्वस्तूपलक्षकतैव प्रतिपादिता, न तु कारणत्वमेव वस्तुस्वरूपमिति प्रतिपादितमित्याह—यतो वा इमानीति। तथा च सृष्टिवाक्यानां वस्तुसम्भावनयोपलक्षणमात्रपरत्वात् 'अथात आदेशो नेति नेति' 'सत्यं ज्ञान' मित्यादिस्वरूपनिष्ठवाक्यविरोधे व्यावहारिकसृष्ट्यादिपरतैवोपेयेत्युपसंहरति—एवमिति। अवयवो विकारोऽन्यो वेति। यद्यपि विकारावयवविकल्पेऽप्यन्यत्वमविशिष्टं, तथापि तयोर्विकल्पयोर्जीवोऽयुतसिद्धो ब्रह्मणा भवति । अन्य इति विकल्पस्तु विश्लिष्टत्वाभिप्रायः । ब्रह्मप्राप्तिर्हि मुक्तिः । तथा च संसारो ब्रह्माप्राप्त्या व्यवस्थापनीयः । विकारावयवपक्षयोश्च तदवयवशालिनो ब्रह्मणो नित्यं विद्यमानतया जीवस्य ब्रह्मवियोगासम्भवात् संसारानुपपत्तिरित्याह—विकारावयवपक्षयोश्चेति । अनन्यत्वाद्दोष इति चेदिति । अयुतसिद्धत्वात्तत्त्वमस्यादिवाक्यं नानुपपन्नमित्यर्थः । तत्त्वमस्यादिवाक्यानि नायुतसिद्धत्वं जीवब्रह्मणोः प्रतिपादयन्ति, अपि तु स्वरूपैक्यम् । तथा च परस्य तद्विरोध इति परिहरति—मुख्यैकत्वानुपपत्तेरिति । जीवस्य संसारित्वमग्न्यौष्ण्यवत् स्वभावः । तन्मोक्षदशायामवतिष्ठ-

ते वा, अपगच्छति वा । आद्यं दूषयति—सर्वेषु चैतेष्विति । निवृत्तौ वेति । सति धर्मिणि स्वभावनाशादर्शनात् स्वभावनाशो धर्मिणा सहैव भवेदिति भावः । प्रसङ्गान्मतान्तरमनूद्य दूषयति—यत्तु कैश्चिदिति । फलान्तरस्याप्यनुनिष्पादिन इति । अग्न्यन्वाधानप्रस्तरप्रहरणाङ्गभूतमन्त्रप्रकाश्यानि फलानि असत्यामपि कामनायां भवन्तीत्यभ्युपगमान्नित्येऽपि कर्मस्वस्ति आनुषङ्गिकं फलमित्यभिप्रायः । तच्च न निमित्तानामपीति । अदृष्टादीनां क्रियानिमित्तानां शक्त्यात्मना कर्त्रा सम्बध्यमानेन स्वरूपेण नित्यमवस्थितत्वादित्यर्थः । यत्रापि ब्रह्म प्रकृत्येति । वैश्वानरपर्यङ्कविद्ययोस्तावत् ब्रह्म प्रकृत्यैव गतिरुक्ता । अन्यत्रापि यत्र ब्रह्म प्रकृत्य गतिरुच्यत इत्यर्थः । परविषया निर्विशेषविषया । तत्र प्ररोचनं तावदिति । कठवल्लीगतगतिप्रतिपादनस्य प्ररोचनार्थतया अत्रैनोक्ततया प्ररोचनार्थत्वाभावे नातीव तात्पर्यमिति द्रष्टव्यम् । एतद्वै सत्यकामेति । यद्यप्यस्यां श्रुतौ हिरण्यगर्भोऽपरं ब्रह्म, बिम्बरूपं परं ब्रह्मेति विवक्षितम् । प्रकृते तु सोपाधिकं बिम्बरूपम् अपरं, निरुपाधिकमेव परमिति विभागो विवक्षितः, तथापि यथास्यां श्रुतौ एकस्यैव चैतन्यस्य परापरभावो विवक्षितः, एवमिहापि एकस्यैवेश्वरस्य सोपाधिकत्वनिरुपाधिकत्वाभ्यां परापरभावो विवक्षित इति तात्पर्यम् ॥१४॥

इति बादर्यधिकरणम् ॥९॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च ॥१५॥

गतिगन्तव्यनिरूपणानन्तरं गन्तृस्वरूपं निरूप्यत इति सङ्गतिः । 'मनो ब्रह्मे' त्यादिप्रतीकोपासकानहङ्ग्रहोपासकांश्चाविशेषेणैवामानवः पुरुषो ब्रह्मलोकं प्रापयति, उताप्रतीकानेवेति संशयः । अयमत्र पूर्वपक्षाशयः 'स एनान् ब्रह्म गमयती'त्यत्र एतत्पदपरामृष्टानाममानवः पुरुषो नेतेति तावत् अविवादम् । तेन च 'तद्य इत्थंविदुर्येचामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमित्युपासते तेऽर्चिषमेवाभिसंविशन्ती'ति पूर्ववाक्ये ये प्रस्तुताः, तेषां परामर्शः । 'तद्य इत्थंविदुरि'ति पञ्चाग्निविदः ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमितीतरब्रह्मविदश्च प्रस्तुताः । न च येचामी अरण्य इति वाक्ये अहङ्ग्रहोपासकानामेव ग्रहणं, तेषामेव प्राधान्येन ब्रह्मोपासकत्वात्प्राधान्येन ब्रह्मोपासकत्वेन श्रद्धां सत्यमित्युपासत इति निर्देशसम्भवात्स्यात् 'मनो ब्रह्मे' त्यादौ तु न प्राधान्येन ब्रह्मोपास्यते, अपि तु मनस उपसर्जनतया । अत 'स एनान् ब्रह्म गमयती'त्यत्र न प्रतीकालम्बनानां ग्रहणं भवेदिति वाच्यम् । यदि हि 'ये चामी अरण्य' इति वाक्ये

प्रतीकोपासकानां ग्रहणं न स्यात्, तदा तेषां कर्मप्राप्यपितृयाणस्याभावात् देवयानाभावाच्च मार्गद्वयभ्रष्टानां तृतीयमार्गप्राप्तिस्स्यात, सा मा भूदिति देवयानसम्बन्धसिद्ध्यर्थं ये चामी अरण्य इति वाक्ये प्रतीकोपासका अपि ग्राह्या एवेति तेषामप्यमानवपुरुषो नेता भवेदेवेति । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—यद्यपि पूर्ववाक्ये प्रतीकोपासकाः प्राप्ताः, तथापि 'स एनानि' त्यत्र न तेषां ग्रहणम् । तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव ब्रह्मप्राप्तौ योग्यतया प्राधान्येन ब्रह्मोपासनारहितानां ब्रह्मक्रतुत्वाभावात् न तेषां प्राप्तियोग्यता । सर्वनामानि च न केवलं प्रस्तुतपरामर्शकानि, अपि तु यत्प्रस्तुतं योग्यं च, तत्परामर्शकानि । न चैवं पञ्चाग्निविदामपि 'स एनानि'त्यत्र ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम्। पञ्चाग्निविद्याप्रकरणपठिते 'स एनानि'ति वाक्ये तद्वर्जनानुपपत्तेः । अतः पञ्चाग्निविद्याविषये तत्क्रतुन्यायबाध एवाश्रीयते । एवं 'चानियमस्सर्वेषामि'ति न्यायः प्रतीकोपासकेषु अमानवपुरुषनयने सङ्कोच्यते । केचित्तु 'ये चामी अरण्य' इति वाक्यगतयत्पदप्रतिनिर्देशाय 'तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्ती'त्यत्र तत्पदेन प्रकरणिनां पञ्चाग्निविदां प्रासङ्गिकानां श्रद्धातपोभ्यां ब्रह्मोपासकानां च ग्रहणे सति 'स एनानि'त्यत्र पञ्चाग्निविदामेव ग्रहणम् । न ह्यत्र प्रासङ्गिकानामग्रहणे यत्पदप्रसक्तिरस्ति । 'तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्ती'त्यत्र परामर्शमात्रेणैव तस्य निराकाङ्क्षत्वोपपत्तेः । तथा च पञ्चाग्निविद्यागतवाक्यानुसारेणाहङ्ग्रहोपासकानामपि ब्रह्मप्राप्तिर्न सिध्यति, किमु प्रतीकोपासकानाम् । अहङ्ग्रहोपासकानां ब्रह्मप्राप्तिस्तु तत्क्रतुन्यायात्, उपकोसलविद्यायामर्चिरादिमार्गं प्रस्तुत्य 'एष देवपथो ब्रह्मपथ' इति तस्य सामान्येन ब्रह्मप्रापकत्वकीर्तनाच्च सिध्यतीत्याहुः ॥१५॥

विशेषं च दर्शयति ॥१६॥

प्रतीकोपासकानां ब्रह्मक्रतुत्वाभावे लिङ्गदर्शनमेतत्। यदि 'नाम ब्रह्मे'त्यादौ प्राधान्येन ब्रह्मैवोपास्यं भवेत्, तदोपास्यतारतम्येन फलतारतम्यं न स्यात् । ब्रह्मण उपास्यस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात्। नामादीनां प्राधान्ये तु तेषामुत्तरोत्तरोत्कर्षात् फलोत्कर्षप्रतिपादनमुपपद्यते । ननु, 'यो नाम ब्रह्मेत्युपास्त' इति नामोपासनायां नाम्नो यो विषयः, तत्र कामचारः,तस्य प्राप्तिः फलत्वेनाम्नाता। नामापेक्ष्य वाचमधिकां प्रतिपाद्य 'यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवती'ति । एवमुत्तरत्रापि तत्तदुपास्यवस्तुविषयभूतं तत्तदुपासकेन प्राप्यमिति प्रतिपादितम् । न चैतावता पूर्वपूर्वमपेक्ष्य उत्तरोत्तरं फलोत्कर्षसिध्यति । सर्वं हि वस्तुजातं नाम्नो विषयः । वाचोऽपि सर्वं विषयभूतम्, एवं मनसोऽपि, एवमुत्तरत्रापीति चेत्, उच्यते—अत्र यावन्नाम्नो गतमि' त्यादिना लोकसिद्धो यो नामविषयस्स न गृह्यते, अपि तु नाम वा ऋग्वेद इत्यादि

ना नामादीनां तत्तत्प्रकरणे यत्र व्याप्तिराम्नाता, तत्रोपासकस्य कामचारो विवक्षि-
तः । स चास्मिन्प्रकरणे पूर्वपूर्वमपेक्ष्योत्तरोत्तरमधिकैन दर्शितेति न काचिदनुप
पत्तिः ॥१६॥

इति अप्रतीकालम्बनाधिकरणम् ॥६॥

इति श्रीमच्छारीरकभाष्यव्याख्यायां ब्रह्मविद्याभरणाख्यायां
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥
ॐ

अथ

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सम्पद्याविर्भावस्स्वेन शब्दात् ॥१॥

निर्विशेषविदां सकलपुण्यपापक्षये इहैव प्राणानां लयः, न तूत्क्रान्तिरिति
दर्शितम् । सविशेषविदां तु पुण्यपापक्षये मूर्धन्यया नाड्योत्क्रम्यार्चिरादिना सगु-
णब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादितं त्रिपाद्याम् । अस्मिन् पादे निर्विशेषविदां विली-
नप्राणानां स्वाभाविकेन विशुद्धचिदात्मना ब्रह्माभेदेनारोपितेन च सर्वज्ञत्वादिना अ-
वस्थानं, सविशेषविदां कार्यब्रह्मप्राप्तानां तु सविशेषब्रह्मसायुज्येनावस्थानमिति नि-
रूप्यते । अत्र प्रथमाधिकरणे निर्विशेषविदां स्वाभाविकेन रूपेणावस्थानं निरूप्य-
ते । नन्वभिनिष्पद्यत इति पदं यद्यप्युत्पत्तिं प्रतिपादयति, तथापि स्वेनेति पदेन स्व-
रूपस्याभिनिष्पाद्यत्वावगमात् स्वरूपस्य नित्यसिद्धतया उत्पत्त्यनुपपत्तेरभिनिष्पद्यत
इति पदमप्यभिव्यक्त्यर्थकं भविष्यतीत्यत आह--स्वरूपमात्रेण चेदभिनिष्पत्तिरिति।
विद्यायास्स्वरूपाभिव्यक्तिः फलमिति वक्तुं न शक्यम् । स्वप्रकाशस्य जीवस्य नि
त्याभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । अत उपपत्त्यनुसारेणाभिनिष्पद्यत इति पदस्य उत्पत्त्य-
र्थकत्वे स्थिते स्वेनेति पदं स्वीयेनेत्यर्थकं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य परिहरति—पूर्वास्व-
प्यवस्थास्विति ॥१॥

स्वेनेति विशेषणसार्थक्यात स्वाभाविकेनैव रूपेणाभिनिष्पत्तौ प्रति
पादितायां स्वप्रकाशस्वरूपस्य बन्धावस्थायामपि अभिव्यक्ततया बन्धमोक्षयोर्वै-
लक्षण्यं न स्यादिति पूर्वपक्षिणा प्रतिपादितम् । तन्निरासायोत्तरसूत्रमवतारयति—
कः पुनरिति ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥२॥

स्वप्रकाशस्यापि स्वरूपस्य बन्धदशायामविद्याध्यस्तविशेषैराच्छादिततया न स्फुटतयावभासः । मुक्ते त्वविद्यादेर्निस्स्वरूपतापत्त्या अधिष्ठानपरिशेषात् स्फुटतयावभासस्स्वरूपस्येति परिहाराभिप्रायः । विस्तरेण चायमर्थो जिज्ञासासूत्र एव निरूपितः ॥२॥

ननु, प्रजापतिविद्यागतेन 'एष सम्प्रसाद' इति वाक्येन निर्विशेषविदामपि आदित्यं प्राप्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरवगम्यते । अतस्सा आगन्तुकरूपगोचरैव भवेत्, स्वाभाविकस्वरूपाभिनिष्पत्त्यर्थं आदित्यादिप्राप्तेरनपेक्षणादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं सूत्रं—

आत्मा प्रकरणात् ॥३॥ इति ॥

ज्योतिर्दर्शनादित्यत्र परं ज्योतिरिति वाक्यगतज्योतिःपदस्य ब्रह्मपरताया व्यवस्थापितत्वात् नेयं शङ्कोचिता । तस्यैव न्यायस्य स्मरणार्थमिदं सूत्रमिति न पुनरुक्तादोषः ॥३॥

इति सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥१॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥४॥

मुक्तैः स्वेन रूपेणाविर्भूतं यज्जीवस्वरूपं, तत् भेदेनैव ब्रह्मणो भवतीति प्रत्यवस्थानात् संगतिः । ननु, तत्रतत्र तत्त्वमसीत्याद्यनेकश्रुतिपर्यालोचनया जीवस्य ब्रह्माभेदः पारमार्थिक इति व्यवस्थापितम् । पुनः कथं मुक्तो भेदेनावतिष्ठत इति शङ्क्यत इति चेत्, एवं—'स तत्र पर्येती'त्यादिभेदनिर्देशस्य फलोपदेशगततया साधनीभूतज्ञानोपदेशगताभेदनिर्देश औपचारिको यथाकथञ्चिन्नेयः । फलस्य प्रधानतया तदुपदेशानुसारेण साधनोपदेशनयनस्योचितत्वादिति । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति फलोपदेशेऽप्यपि अभेदश्रवणात् तदुपोद्बलितं तत्त्वमस्यादिवाक्यमपि नान्यथा व्याख्यातुमुचितम् । अपि तु क्वाचित्को मुक्तौ भेदनिर्देश एव यथाकथञ्चिद्व्याख्येय इति ॥४॥

इति अविभागाधिकरणम् ॥२॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥५॥

ब्रह्माभेदेनाभिव्यक्तं मुक्तस्वरूपं सविशेषमेवेति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । ननु, सविशेषविषयत्वमाविद्यकमिति तत्रतत्र व्यवस्थापितम् । अतो मुक्तः परमार्थगत्या सविशेष इति कथं पूर्वः पक्षः कर्तुं शक्यत इति चेत्, एवं—मुक्तौ श्रू

यमाणं सविशेषत्वं आविद्यकमिति वक्तुं न शक्यते । तदानीमविद्याया अभावात् । अतस्तत्पारमार्थिकमेवेति । सूत्रे उपन्यासादिभ्य इति उपन्यासपदमुपक्रमपरम् । प्रजापतिविद्यायां ह्युपक्रमे श्रुतमपहतपाप्मत्वादिगुणजातमाविर्भूतस्वरूपजीवगतमेवेत्युक्तम् 'उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूप'स्त्वित्यत्र । तथा 'सर्वांश्च लोकानाप्नोती'त्यादिकमपि परविद्याफलत्वेनोपक्रमे श्रूयते । आदिपदेन 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण' इत्याद्युपसंहारभूमविद्यागतं 'स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्यादिकं च गृह्यते । न चेदं सर्वलोककामावाप्त्यादि दहरविद्यादिफलं भविष्यतीति शङ्कनीयम् । विद्यान्तरगतस्य विद्यान्तरविषयकत्वकल्पनानुपपत्तेः ॥५॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥६॥

प्रज्ञानघन एवेत्येवकारेण ज्ञानव्यतिरिक्तरूपान्तरप्रतिषेधात् 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः अथात आदेशो नेति नेती'ति च सर्वप्रतिषेधात् विशेषाणामाविद्यकत्वे प्रबलप्रमाणासिद्धे क्वचिन्मुक्तौ श्रूयमाणं जक्षणादिकमर्थवादो भविष्यति । तथा च 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू'दित्यादिना मुक्तावपि सर्वविशेषप्रतिषेधो दृश्यते ॥६॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥७॥

यद्यपि मुक्तजीवगताविद्या निवृत्ता, तथापि बद्धजीवसम्बद्धाभिरविद्याभिरीश्वरे सर्वज्ञत्वादिकमारोपितम्, अन्येषु जीवेषु च जक्षणादिकम् । तथा च ब्रह्मात्मनावस्थिते ब्राह्ममपहतपाप्मत्वादिकं मुक्ते उपपद्यते । सर्वात्मकत्वादेव जीवान्तरगतं ब्राह्मलौकिकं जक्षणादिकमुपपद्यते । न च व्यावहारिकं सत्यकामत्वादिकं ब्राह्मं जैवं जक्षणादिकं च पारमार्थिकेन निर्विशेषचिदात्मना विरुध्यते । अतो नोपन्यासादीनां निरालम्बनार्थवत्त्वमात्रं कल्पयितुमुचितमिति भावः ॥७॥

इति ब्राह्माधिकरणम् ॥३॥

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥८॥

इतःप्रभृत्यापादपरिसमाप्तेः सविशेषविद्याफलचिन्ता । पूर्वत्र मुक्तजीवविषयकसविशेषनिर्विशेषश्रुतीनां व्यावहारिकत्वपारमार्थिकत्वाभ्यां विरोधः परिहृतः । 'सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ती'त्यत्र व्यवहारदशायामेव ब्राह्मलौकिकभोगसाधनेषु एवकारेण सङ्कल्पातिरिक्तकारणकलापनिरासः प्रतिपाद्यते । न हि तदुपपद्यते । व्यवहारदशायामेव पुष्कलभोगसाधनानां सङ्कल्पातिरिक्तसाधनापेक्षादर्शनेन तद्व्यवस्य श्रुत्या प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । न हि मानोरथिकानां ग्रहादीनां पुष्कलभोगसाधनता दृष्टा । अतो ब्राह्मलौकिकानां पुष्कलभोगसाधनानां पित्रादीनां का-

रणान्तरसापेक्षत्वे लोकप्रमाणसिद्धे एवकारः कारणान्तराणामल्पप्रयत्नसाध्यतार्थो भविष्यतीति सङ्गतिगर्भः पूर्वपक्षः । अयमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—सङ्कल्पादेवेति श्रुतिप्रामाण्यात् सङ्कल्पमात्रसाधनानामपि न लोकदृष्टिमात्रेण पुष्कलभोगसाधनता नास्तीति वक्तुं शक्यते । न चैवं ब्राह्मलौकिकानां पित्रादीनां सङ्कल्पमात्रसाध्यत्वे उपादानतयापि कारणान्तरापेक्षा न स्यादिति वाच्यम् । संकल्पादेवेत्येवकारस्य सजातीयसाधनान्तरव्यावर्तकतया जीवगतयत्नाद्यनपेक्षत्वेऽपि उपादानापेक्षायामनुपपत्त्यभावात् । तदिदमुक्तं—'निमित्तान्तरमपि तु यदि सङ्कल्पानुविधाय्येवे'त्यादि ८

अत एव चानन्याधिपतिः ॥९॥

ननु, तत्तल्लोकाधिपतिभिरधिकारिपुरुषैः सङ्कल्पप्रतिबन्धसम्भवात् कथं सङ्कल्पादेवेति वचनमिति शङ्का अत्र व्यावर्त्यते । अनन्याधिपतित्वम् ईश्वरातिरिक्ताधिपतिराहित्यम् । ईश्वरस्तु शास्त्रप्रामाण्यादेव नोपासकानां सङ्कल्पं प्रतिबध्नातीति कल्प्यते, अन्यैश्च प्रतिबन्ध ईश्वराज्ञावशादेव न भवतीति च ॥९॥

इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥४॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥१०॥

यदि श्रुतिप्रामाण्यात् सङ्कल्पातिरिक्तसाधनापेक्षोपासके नास्ति, तर्हि 'मनसैतान् कामान् पश्यन्रमते य एते ब्रह्मलोक' इति श्रुतिप्रामाण्यात् शरीरमपि सविशेषे फलोपभोगे मास्त्विति प्रत्यवस्थानात् सङ्गतिः । ननु, मनसेति निर्देशो मनःप्रापको भविष्यति, कथमेतावता शरीराभावोऽवगन्तव्य इति चेत्, न । कामान् पश्यन् रमत इति भोगप्रतिपादनादेवार्थसिद्धे मनसि तन्निर्देशस्येतरव्यावर्तकत्वात् । न च भूमविद्यायां 'स एकधा भवति त्रिधा भवती'त्यादिनिर्देशस्य एकस्मिन् जीवे शरीरभेदोपाधिकतया निर्वहणीयतया शरीरमप्यवान्तरमुक्तौ स्वीकर्तव्यमिति वाच्यम्। भूमविद्यायां निर्विशेषविषयायामाम्नातस्य शरीरभेदस्य सविशेषविद्यायां सञ्चारयितुमयोग्यत्वात्, परममुक्तौ प्राणभूमविद्याफलभूतायां शरीरासम्भवाच्च । तस्यार्थवादमात्रत्वादिति बादरेर्भावः ॥१०॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥११॥

पर्यङ्कविद्यायां 'तमित्थंवित्पदेनैव अग्रे आरोहति तं ब्रह्माह कोऽसीति तं प्रतिब्रूयात्' इत्याम्नानेन शरीरसम्बन्धस्तावदवगम्यते। दहरविद्यायां च 'यंयमन्तमभिकामो भवति सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठती'तिसङ्कल्पानुसारिकामप्राप्तेराम्नानात् सत्यां कामनायां अनेकशरीरग्रहणमभिसम्भवति । तथा च सविशेषवित्फलभू-

तस्यानेकशरीरग्रहणस्यानुवादेन भूमविद्यायां सर्वात्मकत्वाभिप्रायेण सालम्बनस्तुतिसम्भवेन निरालम्बनस्तुतिस्वीकारोऽयुक्तः । मनसेतित्वनुवादमात्रं, नेतरपरिसङ्ख्येति जैमिन्यभिप्रायः ॥११॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥१२॥

सङ्कल्पानुसारेण सशरीरताया अशरीरतायाश्चावान्तरमुक्तेस्सम्भवादुभयश्रुत्यनुग्रहोपपत्तौ न कस्या अपि श्रुतेस्स्वारस्यभङ्गो युक्तः । द्वादशाहवदिति दृष्टान्तस्यायमर्थः—'द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयु'रिति वचनात् 'सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरम असीरन्नि'तिद्वादशाहप्रकरणपठितादेव वचनाच्च द्वादशाहस्य सत्रत्वमवगम्यते । तथा 'द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदि'ति वचनात्तस्य अहर्गणत्वं च । आसिचोदनावत्त्वं वा उपपूर्वकेण्धातुचोदनावत्त्वं वा सत्रलक्षणम् । अहर्गणसाध्यत्वे सति यजतिचोदनावत्त्वमहीनलक्षणं च मीमांसकसम्प्रदायसिद्धम् । एवं लक्षणान्तरमपि सत्राहीनयोर्मीमांसकसम्प्रदायागतं यथासम्भवमुन्नेयम् । तथा चोभयलक्षणायत्ततया यथा द्वादशाहस्योभयविधत्वम्, एवमवान्तरमुक्तस्यापि श्रुतिद्वयप्रामाण्यात् कामानुसारेण शरीरित्वाशरीरित्वोपगमे न काचिदनुपपत्तिरिति बादरायणमतम् ॥१२॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥१३॥

यदा शरीरराहित्यं, तदा यथा स्वप्नदशायां वासनापरिणामभूताः पित्रादयो भोग्याः, तथा मुक्तस्यापि वासनापरिणामभूताः पित्रादयो भोग्या इति ॥१३॥

भावे जाग्रद्वत् ॥१४॥

स्थूलशरीरस्यापि भावे तु यथा जाग्रति भौतिका भोग्या भवन्ति, एवं मुक्तस्यापि पित्रादिकामाः भौतिका एवेति ॥१४॥

इति बादर्यधिकरणम् ॥५॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥१५॥

पूर्वाधिकरणव्यवस्थापितकामनानुसारेणानेकशरीराणां सजीवत्वव्यवस्थापनात्सङ्गतिः । आत्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरिति । यद्यप्येकस्यैवात्मनोऽविद्योपाधिकस्य व्यापकत्वेन सर्वशरीरसम्बन्धितासम्भवात् तस्य भेदानपेक्षत्वं सर्वशरीरसंसर्गार्थं, तथाप्यन्तःकरणोपहितस्यैव प्रमातृत्वेनान्तःकरणपरिच्छेदेन तस्य परिच्छिन्नत्वात् अन्तःकरणभेदं विना न सर्वेषां शरीराणां प्रमातृत्वसंसर्गस्सिध्यतीति भावः । एकमनोऽनुवृत्तीनीति । प्राक्सिद्धं यदेकं मनः, तेन संकल्पवशात्सृज्यमानैर्मनोभिस्सर्वैरप्वि

शरीरेष्वविद्योपाधिकस्यैव जीवस्यावच्छेदसम्भवात् न कायव्यूहस्य प्रमातृत्वसम्बन्धविधुरता । योगमाहात्म्यादेवानेकान्तःकरणावच्छेदेनैकैकस्यैवानुसन्धातृत्वमपि सम्भवतीति न काचिदनुपपत्तिरिति भावः ॥१९॥

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥१६॥

'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदि'त्यादिना विशेषविज्ञानाभावः क्वचित् सुषुप्तिं प्रस्तुत्य दर्शितः, क्वचित्परममुक्तिं प्रस्तुत्य । अतोऽवान्तरमुक्तौ सशरीरतया विशेषविज्ञानवत्त्वे न काचिदनुपपत्तिः ॥१६॥

इति प्रदीपाधिकरणम् ॥६॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥१७॥

यदि सङ्कल्पानुसारेण समनस्कानेकशरीरस्रष्टृत्वं, तर्हि सङ्कल्पादेव निरवग्रहैश्वर्यमप्युपासकस्यास्त्विति प्रत्यवस्थानात्सङ्गतिः । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वेति । अयं भावः—उपासकानां सङ्कल्पानुसारेण निरवग्रहैश्वर्ये कल्प्यमाने जगदुत्पत्त्यादिव्यापारोऽपि तेषामङ्गीकर्तव्यः । न चैतदुपपद्यते । अनादिसिद्धं परमात्मानं प्रकृत्य तस्यैकस्यैव यतो वेत्यादिवाक्यैः जगद्व्यापारप्रतिपादनात्, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत'इतिवचनैरन्येषां तन्निषेधाच्च । तथा च श्रुतिविरोधे न सत्यसङ्कल्पतामात्रेण तस्य निरवग्रहैश्वर्यकल्पनोचिता, अपि तु स्वभोग्यविषय एव तस्य सत्यसङ्कल्पत्वमुपगन्तव्यमिति । ननु, 'यतोवे'त्यादिवाक्यमुपासकविषयकमप्यस्त्वित्याशङ्क्याह—तस्य तत्र प्रकृतत्वादित्यादिना । नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्चेति । नित्यसिद्धस्य कारणत्वप्रतिपादकश्रुतिजातस्य नित्यसिद्धं यस्यैश्वर्यं, स एव विषय उचितः, न तु साधनायत्तानित्यैश्वर्य उपासकः । नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति भावः । यद्यपि 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वैश्वर्यसम्पन्नः शम्भुराकाशमध्य' इत्यादिनिरङ्कुशैश्वर्यविषयोपासकानां तत्क्रतुन्यायेन निरङ्कुशैश्वर्यं फलमपेक्षितम्, तथापीश्वरैकत्वप्रमापकश्रुतिस्मृतिन्यायैर्जगत्स्रष्टृत्वादिपदे तत्क्रतुन्यायस्संकोचनीयः ॥१७॥

पूर्वपक्षोपन्यस्तश्रुतीनां गतिं वक्तुं सूत्रम्—

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः १८

'आप्नोति मनसस्पतिमि'ति प्राक्सिद्धपरमेश्वरप्राप्तिपूर्वकमेव वाक्पतिरित्यादिप्रतिपादनात् तत्तन्त्रमेव वाक्पतित्वादिकमित्याह—एतदुक्तमिति । एवंसति 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरमि'त्यादिनित्यसिद्धेश्वरविषयमुपपद्यत इति भावः॥१८॥

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥१९॥

'पादोऽस्य सर्वा भूतानी'ति विकारजातं परमात्माध्यस्ततया तदेकदेश (एव) इव, त्रिपादस्यामृतं दिवीति अधिष्ठानं तु परमात्मा विकारातीतः तदविकस्स्वप्रकाशः स्वमाहिमप्रतिष्ठितः । न च तन्निर्विकारं रूपमिति । निर्विशेषसाक्षात्काराभावेनाविद्यायाः अनुवृत्तेरुपासकानामिति भावः ॥१९॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥२०॥ स्पष्टम् ॥२०॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥२१॥

तमुपासकं स्वसमीपमागतं ब्रह्मा आह, आपोऽमृतरूपाः, मीयन्ते भुज्यन्ते, असौ लोको भोग्यः पदार्थस्तवापि साधारण इत्यर्थः ॥२०॥

आवृत्तिः प्रसज्येतेति । न चेष्टापत्तिः । 'ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तत' इति श्रुतिविरोधात् ॥

अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात् ॥२२॥

शास्त्रोक्तविशेषणमिति । 'अरश्चहवैण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरंमदीयं सरः तदश्वत्थस्सोमसवनः तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्मयमि'त्यादिशास्त्रम् । अर इति ण्य इति चार्णवसदृशयोर्जलाशययोस्संज्ञा । ऐरम् इरा मद्यं तत्सम्बन्धि मदीयं मदकरम् । सोमः अमृतं तद्यस्मात् स सोमसवनः । विमितं निर्मितं मन्त्रार्थवादादिषु प्रदेशेषु कौषीतक्यादिगतेषु । 'एतेन सर्वे व्याख्याताव्याख्याता'इत्यादौ अध्यायपरिसमाप्तिद्योतनाय पदमेवाभ्यस्यते । क्व सूत्राभ्यासस्तु शास्त्रसमाप्तिं द्योतयतीत्याह—सूत्राभ्यास इति ॥२२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमिद्धमानन्दसरस्वतीश्री-
चरणानुग्रहलब्धसारस्वतपदस्य निरतिशयौदासीन्या-
दिगुणरत्नखचितयतिकुलोत्तंसश्रीमद्रामानन्द-
तीर्थमुखारविन्दनिर्गतशारीरकसूत्रभाष्यार्थ-
स्वर्धुनीप्रवाहनिमज्जनसुहितस्य श्रीमदद्वै-
तानन्दस्य कृतौ शारीरकभाष्यव्या-
ख्यायां ब्रह्मविद्याभरणाख्यायां
चतुर्थस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

॥ अध्यायश्च समाप्तः ॥

ओम्

॥ ब्रह्मविद्याभरणग्रन्थस्समाप्तः ॥